Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

GÜNEY KAFKASYA'DA FEDERALİZM VE ULUS DEVLET ARAYIŞLARI (1905-1921)

Amrah BAYRAMOV

Doktora Tezi

Ankara, 2026

GÜNEY KAFKASYA'DA FEDERALİZM VE ULUS DEVLET ARAYIŞLARI (1905-1921)

Amrah BAYRAMOV

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2026

KABUL VE ONAY

Amrah BAYRAMOV tarafından hazırlanan “Güney Kafkasya'da Federalizm ve Ulus Devlet Arayışları (1905-1921)” başlıklı bu çalışma, 3 Haziran 2026 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Başkan)

Doç. Dr. Erkin EKREM (Danışman)

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Üye)

Doç. Dr. Özhan KAPICI (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Yalçın MURGUL (Üye)

Bu tez çalışmasında Sayın (Unvanı, Adı ve Soyadı) Ortak Danışman olarak görev almıştır.

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan ***"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"*** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. (1)
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. (2)
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. (3)

……/……/……

Amrah BAYRAMOV

[1] *"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"*

*(1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*

*(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*

*(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan iş birliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

****** Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.***

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Doç. Dr. Erkin EKREM danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Amrah BAYRAMOV

ADAMA SAYFASI

Bu çalışma, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasya'da istibdat idaresine karşı hürriyet meşalesiyle inkılap eden tüm ihtilalci ruhlara ithaf olunmuştur. Farklı ideolojik akımlardan, kavmî aidiyetlerden ve siyasal muhitlerden neşet etmiş olsalar da bu aktörler, müşterek bir tarihsel dönemeçte daha adil, daha eşitlikçi ve daha özgür bir siyasal nizam mefkûresinin hamileri olmuşlardır. Kimileri federatif bir ittihat, kimileri istiklâl-i millî, kimileri ise içtimaî bir inkılabın ufkunu müdafaa etmiş; fakat hemen hepsi, çökmekte olan eski otokratik rejimlerin enkazı üzerinde halkların kendi kaderlerini tayin edebileceği yeni bir nizam-ı âlemin imkânına inanmıştır. Bu veçhiyle işbu eser, adı tarihin satır aralarında unutturulmuş olanlara, avazları bastırılanlara ve daha insani bir dünya ideali uğruna bedel ödeyenlere mütevazı bir vefa borcu olarak kaleme alınmıştır. Bugün muasır dünyaya tevarüs eden yalnızca akamete uğramış siyasal hareketler değil; aynı zamanda kalbi hürriyet için çarpan, adaleti bir vazife-i insaniye addeden ve halkların haysiyetini her türlü iktidarın fevkinde tutan o büyük tarihsel vicdandır.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın yazım sürecinde bilgi, tecrübe ve yönlendirmeleriyle bana katkı sağlayan başta danışman hocam Sayın Doç. Dr. Erkin Ekrem'e; değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Mehmet Özden'e, Sayın Prof. Dr. Konuralp Ercilasun'a ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Murgul'a içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez savunmama katılarak değerli akademik görüş, eleştiri ve önerilerini benimle paylaşan Sayın Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu'ya ve Sayın Doç. Dr. Özhan Kapıcı'ya teşekkür ederim. Hocalarımın katkıları, çalışmanın son hâlini daha nitelikli bir düzeye ulaştırmam açısından son derece kıymetli olmuştur. Bu süreçte maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, her daim yanımda olan kıymetli annem Sayın Doç. Dr. Gülnare Kanberova'ya en derin şükranlarımı sunarım. Ayrıca kardeşim Sayın Dr. Ali Mamizadeh'e, hem Osmanlı belgeleri ile Farsça kaynakların tercümesinde sağladığı katkılar hem de arşiv ve kütüphanelerde belge ve kaynak tarama süreçlerinde gösterdiği destek ve yardım dolayısıyla sonsuz teşekkür ederim. Bunun yanı sıra Ermenice matbuat ve kaynakların okunması sürecinde bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan Ermeni dili hocam Sayın Tamara Aliyeva'ya teşekkürlerimi sunarım. Araştırma sürecinde arşiv çalışmalarım sırasında kolaylık sağlayan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi ve Azerbaycan Respublikası Milli Arşiv İdaresi'ne bağlı arşivlerin tüm çalışanlarına teşekkür ederim. Azerbaycan'daki arşiv araştırmalarım sırasında sağladıkları kolaylıklar dolayısıyla AgRa İlmin İnkişafına Destek İçtimai Birliği Başkanı Sayın Mirelekber Seyidov'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, bu çalışmanın hazırlanma sürecine doğrudan ya da dolaylı biçimde katkıda bulunan herkese içtenlikle şükranlarımı ifade ederim.

ÖZET

BAYRAMOV Amrah. *Güney Kafkasya'da Federalizm ve Ulus Devlet Arayışları (1905-1921)*. Doktora Tezi, Ankara, 2026.

Bu çalışma, 1905-1921 yılları arasında Güney Kafkasya'da yaşanan siyasal dönüşümü, imparatorluk sonrası yeniden yapılanma sürecinde ortaya çıkan federatif bölgesel düzen arayışları ile rekabetçi ulus-devlet projeleri arasındaki gerilim ekseninde incelemektedir. Çalışmanın temel hareket noktası, federalizm düşüncesinin Güney Kafkasya bağlamında yalnızca teorik bir siyasal tasavvur değil; çok-etnili, çok-dinli ve çok merkezli bir coğrafyada egemenlik, temsil, güvenlik ve toprak sorunlarına çözüm üretmeyi amaçlayan somut bir siyasal alternatif olduğudur. 1905 Devrimi sonrasında Rus İmparatorluğu genelinde ortaya çıkan siyasal hareketlilik, Güney Kafkasya'da sosyalist, milliyetçi ve federalist fikirlerin kamusal alanda daha görünür hâle gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü siyasal aktörleri, imparatorluk düzeninin çözülmesi karşısında farklı gelecek tasavvurları geliştirmiştir. Federalizm, yerel özerklik ve siyasal temsil taleplerini karşılayabilecek bir model olarak görülmüş; aynı zamanda bölgenin dış tehditlere karşı ortak hareket etmesini mümkün kılabilecek bir güvenlik çerçevesi olarak değerlendirilmiştir. Ancak etno-politik rekabetin derinleşmesi, nüfus ve toprak meselelerinin siyasal çatışmaların merkezine yerleşmesi, federatif uzlaşma zeminini giderek zayıflatmıştır. Birinci Dünya Savaşı ve 1917 Devrimleri, bölgede imparatorluk otoritesinin çözülmesini hızlandırmış ve ciddi bir iktidar boşluğu yaratmıştır. Bu şartlar altında Transkafkasya Komiserliği, Transkafkasya Seymi ve 1918'de kurulan Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti, ortak temsil ve kolektif güvenlik arayışlarının somut kurumları olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere ve Bolşevik Rusya gibi dış aktörlerin stratejik hesapları ile Batum, Kars, Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan gibi bölgeler etrafında yoğunlaşan teritoryal anlaşmazlıklar, bu federatif zemini aşındırmıştır. Bu nedenle 1918'de Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsız cumhuriyetler olarak ortaya çıkışı, yalnızca imparatorluk sonrası devletleşmenin değil, aynı zamanda bölgesel federatif düzen arayışının başarısızlığa uğramasının da sonucudur. 1920-1921 yıllarında gerçekleşen Bolşevik müdahalesi ise yerel siyasal alternatifleri büyük ölçüde tasfiye ederek bölgeyi Sovyet tipi merkeziyetçi bir federasyon modeline dâhil etmiştir. Sonuç olarak bu çalışma, Güney Kafkasya'nın modern siyasal tarihinin yalnızca ulus-devletleşme süreciyle değil, federalizm, konfederalizm, özerklik, ortak güvenlik ve bölgesel entegrasyon arayışlarıyla birlikte okunması gerektiğini savunmaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Federalizm, Milliyetçilik, Self-determinasyon, Emperyalizm, Cumhuriyet

ABSTRACT

BAYRAMOV, Amrah. *The Quest for Federalism and the Nation-State in the South Caucasus (1905–1921)*. PhD Dissertation, Ankara, 2026.

This study examines the political transformation that took place in the South Caucasus between 1905 and 1921 through the lens of the tension between the quests for a federative regional order that emerged during the process of post-imperial restructuring and competing nation-state projects. The main point of departure of the study is that, in the context of the South Caucasus, the idea of federalism was not merely a theoretical political conception, but a concrete political alternative aimed at providing solutions to the problems of sovereignty, representation, security, and territory in a multi-ethnic, multi-religious, and multi-centred geography. The political mobilization that emerged throughout the Russian Empire after the Revolution of 1905 paved the way for socialist, nationalist, and federalist ideas to become more visible in the public sphere of the South Caucasus. In this process, Georgian, Armenian, and Azerbaijani Turkish political actors developed different visions of the future in response to the dissolution of the imperial order. Federalism was regarded as a model capable of addressing demands for local autonomy and political representation; at the same time, it was also evaluated as a security framework that could enable the region to act collectively against external threats. However, the deepening of ethno-political competition and the increasing centrality of demographic and territorial issues in political conflicts gradually weakened the ground for federative compromise. The First World War and the Revolutions of 1917 accelerated the dissolution of imperial authority in the region and created a serious power vacuum. Under these conditions, the Transcaucasian Commissariat, the Transcaucasian Seim, and the Transcaucasian Democratic Federative Republic, established in 1918, emerged as concrete institutions of the quest for common representation and collective security. However, the strategic calculations of external factors such as the Ottoman Empire, Germany, Britain, and Bolshevik Russia, together with territorial disputes concentrated around regions such as Batum, Kars, Karabakh, Zangezur, and Nakhchivan, eroded this federative ground. Therefore, the emergence of Georgia, Azerbaijan, and Armenia as independent republics in 1918 was not only the result of post-imperial state-building, but also the consequence of the failure of the quest for a federative regional order. The Bolshevik intervention of 1920–1921, in turn, largely eliminated local political alternatives and incorporated the region into a Soviet-type centralist federation model. Consequently, this study argues that the modern political history of the South Caucasus should not be read solely through the process of nation-state formation, but also together with the quests for federalism, confederalism, autonomy, collective security, and regional integration.

Key Words:

Federalism, Nationalism, Self-determination, Imperialism, Republic

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY ..... İ
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI..... İİ
ETİK BEYAN..... İİİ
ADAMA SAYFASI ..... İV
TEŞEKKÜR V
ÖZET..... Vİ
ABSTRACT..... Vİİ
İÇİNDEKİLER ..... Vİİİ
KISALTMALAR DİZİNİ ..... Xİ
TABLOLAR DİZİNİ ..... Xİİİ
GİRİŞ 1
1. BÖLÜM 19. YÜZYILDA KAFKASYA VE RUSYA (1828-1905)..... 15
1.1. KAFKASYA: COĞRAFYA, DİN VE ETNİSİTE..... 15
1.2. ÇARLIK RUSYA'SININ "BÜYÜK STRATEJİSİ" VE KAFKASYA..... 22
1.3. GÜNEY KAFKASYA'DA İDARÎ VE DEMOGRAFİK DÖNÜŞÜM 29
1.4. RUSYA'NIN GÜNEY KAFKASYA'DA EMPERYAL POLİTİKALARI 41
1.5. MİLLİ UYANIŞ: GÜRCÜLER, ERMENİLER, AZERBAYCAN TÜRKLERİ..... 53
1.6. GÜNEY KAFKASYA'DA SANAYİLEŞME VE PROLETARYA..... 67
1.7. DEĞERLENDİRME 74
2. BÖLÜM DEVRİMLER VE GÜNEY KAFKASYA 76
2.1. İMPARATORLUĞU 1905 DEVRİMİ'NE GÖTÜREN SÜREÇ 76
2.1.1. Güney Kafkasya'da İhtilalci Hareketler..... 82
2.1.2. Güney Kafkasya'da Federasyon Tartışmaları 90
2.1.3. Güney Kafkasya'da Ermeni-Türk Çatışması 101
2.2. İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİNİN GÜNEY KAFKASYA HALKLARI ÜZERİNDE ETKİSİ 112
2.3. JÖN TÜRK DEVRİMİ VE GÜNEY KAFKASYA 121
2.4. GÜNEY KAFKASYA'DA SİYASAL VE TOPLUMSAL GELİŞMELER 128
2.5. GÜNEY KAFKASYA'DA SİYASİ PARTİLERİN OLUŞUMU..... 134
2.5.1. Gürcü Siyasi Hayatı ve Menşevik Teşkilatlanma 135

2.5.2. Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Örneğinden Ermeni Milliyetçi-Sosyalist Hareket 142
2.5.3. Azerbaycan Türklerinde Siyasal İdeolojilerin Dönüşümü 153
2.6. DEĞERLENDİRME 163
3. BÖLÜM RUS DEVRİMLERİ: SİYASİ REKABET VE İŞ BİRLİĞİ ÇABALARI (1914-1918) 165
3.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA GÜNEY KAFKAS HALKLARI 165
3.2. RUS DEVRİMLERİ VE GÜNEY KAFKASYA 180
3.3. GÜNEY KAFKASYA'DA MİLLİ KOMİTELER 186
3.3.1. Gürcü Milli Komitesi 187
3.3.2. Ermeni Milli Komitesi 193
3.3.3. Müslüman (Azerbaycan) Milli Şurası 198
3.4. GÜNEY KAFKASYA'DA FEDERATİF SİYASAL DÜZEN ARAYIŞLARI 202
3.4.1. Transkafkasya Komiserliği ve Federatif Yönetim Arayışı 202
3.4.2. Transkafkasya Federatif Demokratik Cumhuriyeti Deneyimi 208
3.5. MART OLAYLARI: ETNİK ÇATIŞMALARIN KIRILMA NOKTASI 222
3.6. GÜNEY KAFKASYA'DA EMPERYAL REKABET 236
3.7. DEĞERLENDİRME 251
4. BÖLÜM BAĞIMSIZ CUMHURİYETLER DÖNEMİ (1918-1921) 253
4.1. GÜRCİSTAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ (1918-1921) 253
4.2. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ (1918-1920) 261
4.3. ERMENİSTAN CUMHURİYETİ (1918-1920) 268
4.4. TOPRAK İDDİALARI VE ETNİK ÇATIŞMALAR 274
4.4.1. Ulus-Devletinin İlk Evresi: Toprak Talepleri ve Diplomatik Rekabet 275
4.4.2. İngiliz Hâkimiyeti Egemenlik ve Sınır Çatışmaları 287
4.4.3. Azınlıklar, Özerklik ve Self-Determinasyon Sorunu 291
4.4.4. Azerbaycan-Ermenistan Toprak İhtilafı 298
4.5. CUMHURİYETLER ÜZERİNDE DIŞ MÜDAHALE 308
4.5.1. Müttefiklerin Güney Kafkasya Politikası 309
4.5.2. Güney Kafkasya'da Türkiye ve İran Faktörü 318
4.6. CUMHURİYETLERİN KONFEDERASYON VE ORTAK CEPHE ARAYIŞLARI 332
4.7. PARİS BARIŞ KONFERANSI BAĞLAMINDA TOPRAK VE EGEMENLİK MÜCADELESİ 344

4.8. BOLŞEVİKLERİN İŞGAL POLİTİKASI..... 359
4.8.1. Bolşevikler ve Milletler Politikası..... 360
4.8.2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Düşüşü..... 370
4.8.3. Ermenistan'da Sovyet İktidarının Tesisi..... 377
4.8.4. Gürcistan'da Sovyet Düzeninin İnşası..... 384
4.8.5. Erken Sovyet Döneminde Güney Kafkasya'da Jeopolitik Dönüşüm..... 391
4.8.6. Güney Kafkasya'da Sovyet Federasyon Modeli..... 398
4.9. DEĞERLENDİRME..... 404
SONUÇ..... 406
KAYNAKÇA..... 410
EK 1 HARİTALAR..... 446
EK 2 BELGELER..... 454
EK 3 GAZETELER..... 462
EK 4 FOTOĞRAFLAR..... 474
EK 5 ORJİNALLİK FORMU..... 477
EK 6 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (YA DA İZNİ)..... 479

KISALTMALAR DİZİNİ

AKP(b) MK	Azerbaycan Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi
ARDA	Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi
ARDTA	Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
AS KAK	Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey (Kafkas Arkeografi Komisyonu Tarafından Toplanan Belgeler/Aktlar)
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DK-C-G	Dosya Kataloğu-Cevdet-Gizli
DH.EUM	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü
DH. ŞFR	Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
EDF	Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun)
EKP(b) MK	Ermenistan Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi
GSFP	Gürcü Sosyalist-Federalist Partisi
GKP(b) MK	Gürcistan Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi
HR.SFR	Hariciye Nezareti Sefaret Evrakı
HR.SFR	Hariciye Nezareti Sefaret Evrakı
HR.SYS	Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı
HR.TO	Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
HRT.h	Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi Evrakı
HSDHADB	Hariciye Nezareti Siyasiye Dairesi Hariciye Amedi Dairesi Belgeleri
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
NEP	New Economic Policy

OZAKOM	Özel Transkafkasya Komitesi (Osobyi Zakavkazskii Komitet)
PA AA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts
RKP(b) MK	Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi
RSDİP	Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi
RSFSC	Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDFC	Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti
TFP	Türk Federalist Partisi
TCB CA	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
TSFSC	Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
Y.A.HUS	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.PRK.DH	Yıldız Perakende Evrakı, Dahiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.TKM	Yıldız Perakende Evrakı, Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercemliği/ Tercüme Kalemi Evrakı

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. 1841-1843 Güney Kafkasya'da Nüfusun İdari, Toplumsal ve Dinsel Dağılımı 33

Tablo 2. 1905 Yılı Kafkasya'nın Etnik ve Dini Yapısı 38

Tablo 3. 1914 Yılı Güney Kafkasya Nüfus Dağılımı 132

Tablo 4. 1914 Yılı Osmanlı Başkumandanlığı Demografik Verilerinde Güney Kafkasya'da Müslüman Nüfusun Bölgesel Dağılımı..... 133

Tablo 5. Güney Kafkasya'da İhtilaflı Bölgelerin Etnik ve Dini Dağılımı..... 275

GİRİŞ

20. yüzyılın ilk yirmi yılı, Güney Kafkasya halklarının ulusal taleplerini daha sistemli, örgütlü ve siyasal bir söylem hâline getirdiği kritik bir dönemi ifade etmektedir. Bu süreçte milliyetçilik, sosyalizm, federalizm ve cumhuriyetçilik gibi ideolojik yönelimler; imparatorluk mirası, kültürel çoğulculuk ve modernleşme dinamiklerinin kesiştiği bir zeminde şekillenmiştir. Söz konusu akımlar, bölgedeki siyasal aktörlerin gelecek tasavvurlarını belirlerken birbirini hem beslemiş hem de sınırlandırmıştır. Bu bağlamda federasyon ve federalizm, yalnızca teorik kavramlar olarak değil, çok-etnili ve çok-dinli bir coğrafyada egemenlik, temsil ve birlikte yaşama sorunlarına cevap üretmeyi hedefleyen siyasal arayışlar olarak önem kazanmıştır. Federal sistemlerin siyasal, hukuki ve sosyolojik boyutlarıyla tartışılması da bu nedenle anlamlıdır; çünkü bu tür yapıların toplumsal zemininde dilsel, dinsel ve kültürel çeşitlilik gibi hem bütünleştirici hem de ayrıştırıcı potansiyeller taşıyan unsurlar bulunmaktadır[1]. Siyaset ve hukuk terminolojisinde federalizm, coğrafi olarak tanımlanmış alt birimlere belirli ölçüde özerklik tanıyan; tam anlamıyla birleşik bir devlet ile bağımsız devletlerin gevşek bir ittifakı arasında yer alan bir yönetim biçimini ifade etmektedir. Bu nedenle bütün temel kararların tek bir merkezî organ tarafından alındığı yapılar federal olarak nitelendirilemeyeceği gibi, yalnızca çatışmayı önlemek amacıyla kurulan ve diğer seçenekler üzerinde üstünlük kurmayı hedefleyen ittifaklar da federalizmin klasik anlamıyla örtüşmemektedir[2].

Klasik federalizm kuramının öncü temsilcileri kavramı büyük ölçüde siyasal ve hukuksal bir çerçevede tanımlamışlardır. Bu doğrultuda Robert Garan, federalizmi egemenliğin ve siyasal gücün merkezî hükümet ile yerel hükümetler arasında bölündüğü, her iki düzeyin de kendi yetki alanında diğerinden bağımsız işlediği bir yönetim biçimi olarak tanımlarken; James Bryce, federal ve eyalet düzeylerinin birlikte işleyişini, çarkları birbirine karışsa da birbirini durdurmadan çalışan "iki takım makinenin işlediği büyük bir fabrika" benzetmesiyle açıklamıştır. Kenneth Clinton Wheare ise bir hükümetin federal niteliğinin, genel ve bölgesel otoriteler arasındaki yetki paylaşımının mahiyeti ve bu otoritelerin koordineli yahut bağımsız işleyişi üzerinden anlaşılabileceğini vurgulamıştır. Bu klasik yaklaşım, federal yapının sürdürülebilirliği için yazılı anayasa, bağımsız yargı, merkez ile yerelin vatandaş üzerindeki yetkilerinin açık biçimde tanımlanması ve her düzey için yeterli gelir kaynaklarının tahsisi gibi temel koşulları öne

[1] Demet Çelik Ulusoy, "Federal Toplumu Anlamak: Federal Sistemlerin Sosyolojik Yaklaşımı", *AÜHFD*, 64 (3) 2015, s.597-598.
[2] Malcolm Feeley and Edward Rubin**,** *Political Identity And Tragic Compromise*, The University of Michigan Press, 2008, p.12.

çıkarmaktadır[3].

Federalizme yönelik sosyolojik yaklaşım ise yalnızca coğrafi bölünmenin yeterli olmadığını, ekonomik, toplumsal ve kültürel boyutların da belirleyici bir rol oynadığını ileri sürmektedir. Bu bakış açısına göre federal sistemin işleyişi, etno-dinsel, dilsel ve kültürel çeşitliliği bünyesinde barındıran bir "federal toplum" zeminine dayanmakta; ayrıca bu çeşitliliğin kurumsal bir çerçeveye aktarılmasında siyasal pazarlık mekanizmaları, özellikle partiler ve liderler arası müzakereler kurucu bir işlev üstlenmektedir[4]. Federalizm teorisine sosyolojik bir boyut kazandıran önemli isimlerden biri olan William S. Livingston, 1952 tarihli "A Note on the Nature of Federalism" adlı çalışmasında federalizmin yalnızca anayasal veya kurumsal düzenlemeler üzerinden açıklanamayacağını vurgulamaktadır. Livingston'a göre federalizmin gerçek zemini, devletin biçimsel yapısından ziyade toplumun kendi iç örgütlenmesinde ve farklılıkları barındırma kapasitesinde aranmalıdır. Bu bağlamda federal hükümet, toplumda hâlihazırda mevcut olan farklılıkları ve federal nitelikleri ortaya koyan, düzenleyen ve koruyan bir siyasal araç işlevi görmektedir. Dolayısıyla Livingston'un yaklaşımı, federalizmi salt hukukî bir model olarak değil, toplumsal çeşitliliğin siyasal düzeyde ifade edilmesini sağlayan sosyolojik bir olgu olarak değerlendirmektedir[5].

Nitekim 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Güney Kafkasya siyasal aktörleri arasında yürütülen federasyon arayışları da bu pazarlık mantığına yakın bir görünüm sergilemiştir. Bölgenin sosyolojik çoğulluğu federal bir çerçeveyi mümkün kılabilecek unsurlar taşımakla birlikte, etnik milliyetçiliklerin güçlenmesi ve karşılıklı düşmanlıkların derinleşmesi birlik fikrini zayıflatmıştır. Buna karşılık dönemin dış güç baskıları, federatif ve konfederatif formülleri teşvik eden ek bir siyasal itki üretmiştir. Bu gerilimli tarihsel zeminde, 1918 yılına gelindiğinde Kafkasya'daki aktörler, ekonomik refahın korunması ve dış güvenliğin sağlanması gerekçeleriyle federasyon ya da konfederasyon düzeyinde bir birlik fikrini en azından müzakere etme zorunluluğunu daha açık biçimde fark etmişler; farklı aşamalarda Ermeniler-Gürcüler, Gürcüler-Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Türkleri-Kuzey Kafkasyalılar arasında birlik arayışlarına yönelik temaslar da pratik düzeyde görünür hâle gelmiştir[6].

Öte yandan söz konusu süreçte "millet" kavramının muhtevası, tarihsel koşulların etkisiyle

---

[3] S. A. Paleker, "Federalism: A Conceptual Analysis*", The Indian Journal of Political Science***,** Vol. LXVII, No. 2, Apr-June, 2006, p.304.
[4] Ulusoy, *a.g.m*, s.600-604.
[5] William S. Livingston, "A Note on the Nature of Federalism", *Political Science Quarterly*, Volume 67, Issue 1, 1952, p. 84, 88.
[6] Bkz: Ed: Adrian Brisku, Timothy Blauvelt, *The Transcaucasian Democratic Federative Republic of 1918: Federal Aspiration Geopolitics And National Projects*, First Published, Routledge, New York, 2021.

yeniden tanımlanmış ve önemli ölçüde dönüşmüştür. 1884'ten önce bu kavram, krallık tebaası, bir ülkede yaşayanların bütünü ya da "yabancı" anlamlarında kullanılabilirken; 1884 sonrasında belirli bir toprak parçası üzerinde bir devlet ya da yönetim altında yaşayan, ortak çıkarlar ve ortak özlemler etrafında şekillenen bir kolektifi ifade etmeye başlamıştır. Felemenkçe sözlüklerde yer alan "aynı dili konuşan ve bir devlete aidiyet taşıyan insanlar" tanımı da bu semantik değişimi desteklemektedir. 18. yüzyıl Alman ansiklopedisti Heinrich Zedler'in milleti, ortak ahlaki gelenekleri, adetleri ve yasaları paylaşan birleşik bir topluluk olarak tanımlaması, milletin yalnızca coğrafi sınırlarla açıklanamayacağını; farklı milletlerin aynı imparatorluk yapısı içinde ortak bir siyasal çatı altında yaşayabildiğini de ortaya koymaktadır[7]. Bu bağlamda millet, ortak dil ve tarihsel hafızanın yanı sıra, ortak ahlaki ve kültürel değerlerde birleşen bir topluluk olarak kavramsallaştırılabilir[8]. Her ne kadar ulusal duyguların izlerine son Orta Çağ Avrupa'sında rastlanabilse de milliyetçilik ideolojik ve siyasal bir hareket olarak özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren belirginleşmiş; millet fikrinden milliyetçiliğe, ulus-devlete ve etnik-milliyetçiliğe uzanan dönüşüm, 1789 Fransız Devrimi ile yeni bir aşamaya girmiştir[9].

Fransız Devrimi sonrasında yaşanan terör dönemi, Napolyon savaşları ve 1820-1848 arasında Avrupa'yı sarsan devrim dalgaları, hanedan temelli düzenleri zayıflatarak imparatorlukların çözülüşüne açık bir siyasal ufuk yaratmıştır. Bu tarihe kadar daha "pasif" konumda kalan toplumsal kesimler, devrimin fikir iklimi ve yarattığı siyasal imkânlarla birlikte dilsel-kültürel hak taleplerini genişletmiş; süreç, devlet üzerinde denetim kurma arayışına ve self-determinasyon (kendi kaderini tayin) iddiasına kadar ilerlemiştir[10]. Bu tarihsel basınç içinde "Genç" milliyetçi hareketler (*Genç İtalyanlar, Genç İrlandalılar, Genç Türkler* vb.) başlangıçtaki slogan düzeyini aşarak, giderek daha disiplinli ve iç tutarlılığı yüksek bir "milli toplum" tahayyülünü üretmeyi ve örgütlemeyi başarmıştır[11]. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren heterojen imparatorluklarda milliyetçilik, önce kültürel, ardından siyasal düzeyde kriz üreten başlıca dinamiklerden biri hâline gelmiş[12]; 1880'lerden 1917'ye uzanan dönemde ise kültürel ve dilsel taleplerin ötesine geçerek egemen ulus-devlet hedefiyle birleşen self-determinasyon anlayışını güçlendirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında imparatorlukların çözülmesi, Rus Devrimi,

---

[7] E. J. Hobsbawm, *1780' Den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"* (çev: Osman Akınhay), I. Baskı, Ayrıntı, İstanbul, 1993, s.30-34.
[8] Sadri Maksudi Arsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, Dördüncü Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1979, s.37.
[9] Anthony Smith, *Ulusların Etnik Kökeni* (çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Birinci Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2002, s.33.
[10] Elie Kendourie, *Avrupa'da Milliyetçilik* (çev. Haluk Timurtaş), Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971, s.84; Hobsbawm *a.g.e*, s.125. Ayrıca bakınız: Eric Hobsbawm *Devrim Çağı 1789-1848* (çev. Bahadır Sina Şener), Üçüncü Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.
[11] Kendourie, *a.g.e*, s.93.
[12] *A.g.e,* s.106-108.

Bolşeviklerin self-determinasyon söylemi ve Wilson İlkelerinin yarattığı meşruiyet zemini, milliyetçi talepleri küresel siyasal dilin merkezine taşımıştır[13]. Bu çerçevede Tom Nairn'in dengesiz kapitalist gelişme vurgusuyla Güney Kafkasya'ya bakıldığında, bölgede milliyetçiliğin çoğu zaman merkezîleşme ve Ruslaştırma baskısına karşı sosyalist repertuarla birlikte işlediği; ancak kapitalist gelişmenin derinleştirdiği ekonomik ve kültürel eşitsizliklerin sınıfsal çatışma ile ulusal rekabeti iç içe geçirerek hem halklar arası ilişkileri hem de bölgesel gerilimleri daha da sertleştirdiği görülmektedir[14].

ÇALIŞMANIN AMACI VE TEMEL PROBLEMİ

Bu çalışmanın temel amacı, 1905-1921 yılları arasında Güney Kafkasya'da yaşanan siyasal dönüşümleri, federatif bölgesel düzen arayışları ile rekabetçi ulus-devlet projeleri arasındaki tarihsel gerilim ekseninde incelemektir. Tezin temel problemi, imparatorluk sonrası çözülme sürecinde çok-etnili ve çok-dinli bir yapıya sahip olan Güney Kafkasya'da federasyon düşüncesinin neden ciddi bir siyasal alternatif olarak ortaya çıktığını, hangi aktörler ve kurumlar tarafından savunulduğunu ve hangi tarihsel-siyasal şartlar altında kalıcı bir bölgesel düzene dönüşemediğini açıklamaktır. Bu bağlamda çalışma, federasyon fikrini yalnızca teorik, marjinal veya ütopik bir tasavvur olarak değil; egemenlik, temsil, güvenlik, ekonomik karşılıklı bağımlılık ve toprak ihtilafları gibi somut sorunlara cevap üretmeyi hedefleyen tarihsel bir çözüm arayışı olarak değerlendirmektedir. Tezin temel sorunsalı ise Güney Kafkasya'da ortak siyasal çatı kurma teşebbüslerinin, neden bağımsız ulus-devlet projeleri, dış müdahaleler, etno-politik rekabet ve teritoryal anlaşmazlıklar karşısında zayıfladığıdır. Bu çerçevede çalışma, bölgenin modern siyasal tarihini yalnızca çatışma, ayrışma ve Sovyetleşme süreçleri üzerinden değil; aynı zamanda başarısızlığa uğramış fakat dönemin siyasal imkânlarını ve sınırlarını göstermesi bakımından tarihsel önem taşıyan federatif ve konfederatif birlik arayışları üzerinden yeniden yorumlamayı hedeflemektedir.

ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

Bu çalışmanın kapsamı, Güney Kafkasya'da federatif bölgesel düzen arayışlarının tarihsel gelişimini, bu arayışların ortaya çıktığı siyasal zemini ve ulus-devlet projeleri karşısında neden kalıcı bir kurumsal yapıya dönüşemediğini incelemek üzere belirlenmiştir. Araştırmanın geniş

[13] Hobsbawm, *1780' den günümüze milletler ve milliyetçilik,* a.g.e, s.157-158.
[14] Keisuke Wakizaka, Gökçe Yılmaz, "Interpreting Relations between Armenian Nationalism, Marxism and the Armenian Apostolic Church", *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute*, Sayı 55, 2022, s.26-28.

zamansal çerçevesi 1828-1921 yılları arasını kapsamakla birlikte, çalışmanın asıl analitik ağırlık merkezi 1905-1921 dönemidir. 1828 sonrası Rus emperyal hâkimiyetinin bölgenin idari, toplumsal ve demografik yapısı üzerindeki dönüştürücü etkileri, çalışmada tarihsel arka plan olarak ele alınmakta; 1905 Devrimi sonrasında ortaya çıkan siyasal hareketlilik, parti örgütlenmeleri, ideolojik ayrışmalar ve federalizm tartışmaları ise araştırmanın temel inceleme alanını oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışma, 1905 Devrimi ile başlayan siyasal çoğullaşma sürecini, Birinci Dünya Savaşı ve 1917 Devrimlerinin yarattığı iktidar boşluğunu, bölgesel temsil ve ortak güvenlik teşebbüslerini, 1918-1921 yılları arasında bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkışını, toprak ihtilaflarını ve nihayet Sovyetleşme sürecini birlikte değerlendirmektedir.

Bununla birlikte çalışma, kapsamını belirli metodolojik tercihler doğrultusunda sınırlandırmaktadır. Rus-İran savaşlarının ayrıntılı askerî seyri, Birinci Dünya Savaşı'nın genel cephe tarihi, Rus Devrimlerinin merkezî kronolojisi ve büyük güçler diplomasisinin bütün yönleri bu tezin doğrudan konusu değildir. Söz konusu gelişmeler, yalnızca Güney Kafkasya'daki federalizm tartışmalarını, ulusal programları, siyasal ittifakları, meşruiyet krizlerini ve bölgesel düzen arayışlarını açıklamaya katkı sundukları ölçüde ele alınmıştır. Dolayısıyla çalışma, klasik anlamda bir askerî tarih veya diplomasi tarihi yazımı amacı taşımamakta; savaş, devrim ve dış müdahale olgularını yerel siyasal aktörlerin tercihlerini ve kurumsal tasavvurlarını şekillendiren tarihsel bağlamlar olarak değerlendirmektedir.

ANALİTİK ÇERÇEVE VE YÖNTEM

Araştırmanın analitik çerçevesi, Güney Kafkasya'da 1905-1921 yılları arasında yaşanan siyasal dönüşümleri, imparatorluk sonrası devletleşme süreçleri ile federatif bölgesel düzen arayışları arasındaki gerilim ekseninde ele almaktadır. Bu çerçevede çalışma, bölgedeki gelişmeleri yalnızca ulusal tarih anlatılarının sınırları içinde değerlendirmek yerine, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü siyasal aktörlerinin ortak tarihsel krizlere verdikleri farklı cevapları karşılaştırmalı biçimde incelemektedir. Yöntem bakımından araştırma, çok boyutlu, mukayeseli ve ilişkisel bir tarihsel-siyasal analiz yaklaşımına dayanmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda 19. yüzyılın idari, demografik, sosyo-ekonomik ve etno-kültürel mirası, 1905 Devrimi'nden itibaren belirginleşen siyasal örgütlenmeler, devrimci söylemler, temsil mekanizmaları ve egemenlik tartışmalarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Milliyetçilik, sosyalizm, federalizm, konfederalizm, özerklik ve self-determinasyon gibi kavramlar, çalışmada yalnızca teorik kategoriler olarak değil, dönemin aktörleri tarafından farklı bağlamlarda yeniden anlamlandırılan ve siyasal pratiklere yön veren tarihsel araçlar olarak ele alınmıştır. Bu nedenle araştırma, federasyon düşüncesini dar anlamda bir ideolojik tercih şeklinde değil; çok-etnili toplumsal yapı, ortak savunma ihtiyacı,

ekonomik bağımlılık ilişkileri, dış müdahale baskısı ve ulusal egemenlik iddiaları arasında şekillenen bir siyasal çözüm arayışı olarak yorumlamaktadır.

BÖLÜMLERİN KURGUSU VE TEORİK TAMAMLAYICILIĞI

Çalışmanın bölüm kurgusu, Güney Kafkasya'da federatif düzen arayışlarının tarihsel teşekkülünü, dönüşümünü ve nihai olarak sönümlenme dinamiklerini kronolojik bir süreklilik içinde, fakat yalnızca olay merkezli bir anlatıya indirgemeden ele alacak şekilde tasarlanmıştır. Bu doğrultuda ilk bölüm, 1828-1905 yılları arasında bölgenin etno-kültürel, dinsel, idarî, demografik ve sosyo-ekonomik yapısını şekillendiren Çarlık Rusya'sı hâkimiyetini inceleyerek tezin tarihsel zeminini kurmaktadır. Rus yayılmacılığı, idarî merkezîleşme, nüfus hareketleri, asimetrik modernleşme, sanayileşme ve milliyetçi uyanış süreçleri, sonraki dönemlerde ortaya çıkacak federatif arayışların ve ulusal egemenlik projelerinin yapısal arka planı olarak değerlendirilmiştir. İkinci bölüm ise 1905-1914 döneminde devrimci hareketler, anayasal gelişmeler, siyasal örgütlenmeler ve ideolojik tartışmalar üzerinden Güney Kafkasya'daki yeni siyasal dilin oluşumunu ele almaktadır. Bu bağlamda milliyetçilik, sosyalizm, federalizm, özerklik ve self-determinasyon gibi kavramların bölgesel aktörler tarafından hangi tarihsel ihtiyaçlar çerçevesinde benimsendiği ve nasıl farklı siyasal tasarımlara dönüştürüldüğü incelenmiştir. Böylece ilk iki ana bölüm, çalışmanın teorik ve tarihsel temelini oluşturmakta; federasyon düşüncesinin soyut bir fikir olarak değil, imparatorluk mirası, toplumsal çoğulluk, temsil krizi ve güvenlik kaygıları içinden doğan tarihsel bir arayış olduğunu göstermektedir.

Üçüncü bölüm, 1914-1918 yılları arasında savaş, devrim ve imparatorluk çözülmesi koşullarında federatif düzen fikrinin kurumsal bir denemeye dönüşme sürecini incelemektedir. Transkafkasya Komiserliği, Seym ve Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti gibi yapılar, bölgesel birlik arayışının yalnızca teorik düzeyde kalmadığını, belirli tarihsel şartlar altında somut siyasal kurumlar aracılığıyla hayata geçirilmeye çalışıldığını göstermesi bakımından tezin düğüm noktasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte aynı bölüm, ortak savunma ihtiyacının müşterek bir egemenlik anlayışına dönüştürülememesi, aktörlerin federasyona farklı anlamlar yüklemesi, etno-teritoryal gerilimlerin derinleşmesi ve dış müdahalelerin bölgesel rekabeti keskinleştirmesi nedeniyle bu girişimin kırılganlığını da ortaya koymaktadır. Son bölüm ise 1918-1921 yılları arasındaki bağımsız cumhuriyetler dönemini, arazi ihtilafları, etnik krizler, uluslararası müdahaleler, ortak cephe teşebbüsleri ve Bolşevik yayılmacılığı bağlamında ele alarak federatif çözüm ihtimalinin neden rekabetçi ulus-devletleşme pratikleri ve nihayet Sovyet merkeziyetçiliği karşısında gerilediğini açıklamaktadır. Bu yönüyle bölümler birbirini yalnızca kronolojik olarak takip etmemekte; aynı zamanda tezin ana sorunsalını tamamlayan teorik bir bütünlük meydana

getirmektedir. İlk bölüm yapısal zemini, ikinci bölüm ideolojik olgunlaşmayı, üçüncü bölüm kurumsal denemeyi, son bölüm ise çözülme ve tasfiye sürecini açıklayarak Güney Kafkasya'da federasyon fikrinin neden tarihsel bir gereklilik olarak ortaya çıktığını, fakat neden kalıcı bir siyasal nizama dönüşemediğini bütünlüklü biçimde ortaya koymaktadır.

LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Araştırmanın Birincil Kaynakları

Tezin teorik çerçevesi; imparatorluk sonrası devletleşme, milliyetçilik, federalizm, self-determinasyon ve çok etnili bir coğrafyadaki egemenlik mücadelesi üzerine inşa edildiğinden, kullanılan kaynakların yalnızca karar alma süreçlerini değil, bu süreçlerin yerel aktörlerce hangi meşruiyet dilleri ve ideolojik tahayyüllerle karşılandığını da görünür kılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda arşiv belgeleri, yayımlanmış belge derlemeleri, istatistiksel veriler, çok dilli süreli yayınlar ve dönemin aktörlerine ait metinler bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, birincil kaynak korpusunun merkezini Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivleri ve Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin İçtimaı-Siyasi Senetler Arşivi oluşturmaktadır. Bu tercihin temel gerekçesi; bilhassa 1903-1916 döneminde siyasal yapıların teşekkülü, denetimi ve merkezi otoriteyle münasebetlerine dair yerel idari raporların, jandarma kayıtlarının ve resmi yazışmaların bu koleksiyonlarda temerküz etmiş olmasıdır. Taşnaksutyun, Hınçak, Himmet, Difai, Müdafaa, Müsavat ve Gürcü sosyal demokrat çevrelerine dair dokümanlar; örgütlerin salt programatik söylemlerini değil, sahadaki pratiklerini, devletin bu hareketleri kavramsallaştırma biçimlerini ve etnik-siyasal rekabetin idari literatürdeki yansımalarını analiz etmek amacıyla kullanılmıştır. Bununla birlikte, ilgili arşiv malzemesi, resmi kayıtların mutlak hakikati temsil ettiği varsayımıyla ele alınmamıştır. Özellikle Çarlık ve erken cumhuriyet bürokrasisinin ürettiği belgeler, toplumsal hareketleri salt güvenlik sorunu düzeyine indirgeme, etnik toplulukları homojen kategoriler olarak kurgulama ve siyasal mobilizasyonu asayiş ya da sadakat ekseninde tanımlama eğilimindedir. Dolayısıyla bu belgeler, bir yandan sahadaki örgütlenme biçimlerine dair ampirik veri sağlarken, diğer yandan devlet aklının toplumu nasıl tasnif ettiğini, hangi tehdit algılarıyla hareket ettiğini ve hangi siyasal opsiyonları peşinen meşruiyet dışı bıraktığını deşifre eden iktidar metinleri olarak çözümlenmiştir.

Azerbaycan arşivlerine geniş yer verilmesi, çalışmanın tek taraflı veya Azerbaycan merkezli bir tarih yazımına yaslandığı anlamına gelmemektedir. Aksine, Gürcistan Tarih Arşivi ile Ermenistan Cumhuriyeti arşivlerine doğrudan erişimin siyasal konjonktür, kurumsal kısıtlamalar ve araştırma imkânları nedeniyle sınırlı kalması, yöntemsel olarak telafi edici ve karşılaştırmalı bir güzergâh

izlenmesini zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla ulaşılamayan bu arşivler, bilinçli bir dışlama tercihinin değil, kurumsal sınırlamaların bir parçasıdır. Ancak bu kısıtlılık, metinde pasif bir eksiklik olarak bırakılmamış; Gürcistan hükümet yazışmalarını içeren *Dokumenty i materialy po vneshney politike Zakavkaz'ya i Gruzii (Tiflis, 1919),* Azerbaycan-Ermenistan münasebetleri ile Karabağ meselesine dair belge seçkilerini barındıran *Nagorno-Karabakh in International Law and World Politics: Documents and Commentary* ve çeşitli Rus-Sovyet belge derlemeleri aracılığıyla dengelenmiştir. Böylece Gürcü ve Ermeni taraflarının diplomatik dili; federasyon, sınır, temsil ve güvenlik meselelerine dair öncelikleri, dolaylı fakat denetlenebilir kaynaklar üzerinden yeniden kurgulanabilmiştir. Buradaki yöntemsel tercih, erişilemeyen arşivlerin yokluğunu gizlemek değil, bu boşluğu sarih bir şekilde tanımlayarak alternatif belge güzergâhlarıyla mümkün olduğunca telafi etmektir.

Araştırmada Osmanlı arşiv belgeleri de müstesna bir mahiyet arz etmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin bilhassa Hariciye Nezareti Siyasi Evrakı, şifre kalemleri ve ilgili tasnifleri; yalnızca Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'ya yönelik siyasi ve askerî perspektifini izlemek için değil, aynı zamanda Gürcistan ve Azerbaycan menşeli raporlar ile yazışmalar üzerinden İstanbul'un bölgeyi kavrayış biçimini çözümlemek amacıyla kullanılmıştır. Bu korpus; 1905 Devrimi, Birinci Dünya Savaşı, 1917 devrimleri ve erken cumhuriyetler evresinde Osmanlı karar alma mekanizmalarının bölgedeki Müslüman siyasal aktörlerle kurduğu münasebeti, Panislamizm ve Pantürkizm eksenli tahayyüllerin hangi resmî ve yarı resmî söylemlerle dolaşıma sokulduğunu ve yerel güçlerin kendilerini merkeze hangi siyasal çerçevelerle sunduğunu izlemeyi mümkün kılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı belgeleri de eleştirel bir süzgeçten geçirilmiştir; zira İstanbul merkezli değerlendirmeler, kimi zaman Güney Kafkasya'daki Müslüman toplulukları homojenleştirici bir bakışla okumuş, yerel siyasal özerklik arayışlarını imparatorluk nüfuzunun bir uzantısı olarak telakki etmiş ya da sahadaki çok katmanlı güç dengelerini merkezî çıkarlar doğrultusunda yeniden kodlamıştır. Bu nedenle ilgili vesikalar, olayları teyit eden yegâne tanıklıklar olarak değil, imparatorluk siyasetinin bölgeyi hangi jeopolitik ve ideolojik kategorilerle tasavvur ettiğini gösteren metinler olarak değerlendirilmiştir.

Alman, İngiliz, Rus ve Sovyet belge koleksiyonları ile bu materyallere erişim sağlayan kütüphane ve dijital arşiv ağlarıdır. Alman Dışişleri Arşivi (Das Politische Archiv des Auswärtigen Amts) bünyesindeki *Russisch-Asien: Kaukasus* dosyaları; Alman İmparatorluğu'nun savaş ve devrim sürecinde Güney Kafkasya'yı nasıl stratejikleştirdiğini, yerel aktörlerle temaslarını ve bölgedeki Osmanlı-Alman rekabetini analiz etmek için kullanılmıştır. Yayımlanmış İngiliz, Rus ve Sovyet belge derlemeleri, doğrudan arşiv erişiminin kısıtlı olduğu alanlarda sadece boşluk dolduran ikame veriler olarak değil, müstakil birer eleştirel okuma gerektiren "belge rejimleri" olarak ele

alınmıştır. *The History of Azerbaijan in the Archival Documents of the British Library, Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference* ciltleri ve *League of Nations* üyelik başvurularına dair *Document de l'Assemblée* serileri; Güney Kafkasya'nın yerel mücadelelerin ötesinde, büyük güçlerin diplomatik rekabet alanında nasıl kodlandığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Benzer şekilde Vneşnyaya politika SSSR, Obrazovanie SSSR, Iz istorii Grazhdanskoy voyny v SSSR ve Pisma Trudyashchikhsya Azerbaydzhana V. I. Leninu gibi Sovyet neşriyatları, Bolşevik merkezileşme ile self-determinasyon söylemi arasındaki gerilimi izlemek adına temel referanslar olarak kullanılmıştır. Bu korpusa erişim amacıyla Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Arşiv ve Kütüphanesi, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Gürcistan Millî Parlamento Kütüphanesi ve Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi katalogları sistematik olarak taranmıştır. Dijital platformlar arasında The Historian of the U.S. Department of State ve British Library, Pan-Armenian Digital Library, Marxists Internet Archive ve The Internet Archive Library kullanılmış; Rusça kataloglar noktasında ise Rusya Devlet Kütüphanesi (Rossiyskaya Gosudarstvennaya Biblioteka, RGB), Rusya Millî Kütüphanesi (Rossiyskaya Natsional′naya Biblioteka, RNB) ve Rusya Devlet Umumî Tarih Kütüphanesi (Gosudarstvennaya Publichnaya Istoricheskaya Biblioteka Rossii, GPIB) önemli bir işlev görmüştür. Bu kütüphane ve platformların katkısı, yalnızca fiziki engelleri aşmakla sınırlı kalmamış; farklı arşiv geleneklerinin ürettiği malzemeyi mukayeseli bir zemine taşıyarak monolitik ulusal anlatıların ötesine geçme imkânı sunmuştur.

Tezde kullanılan süreli yayınlar, olay akışını kronolojik olarak izlemekten ziyade, çok daha kapsamlı bir fonksiyona sahiptir. Bu çalışma; federasyon, bağımsızlık, millet, halk, özerklik, self-determinasyon ve güvenlik gibi mefhumların kamusal alanda hangi anlamlarla dolaşıma girdiğini ve farklı aktörler tarafından nasıl ideolojik olarak yüklenildiğini çözümlemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Türkçe, Rusça, Ermenice ve İngilizceyi kapsayan çok dilli bir süreli yayın korpusu kullanılmıştır. *Keşkül, Füyuzat, Davet, Himmet, Kaspiy, Açık Söz, Azerbaycan ve Yeni Kafkasya;* Azerbaycan Türk aydın ile siyaset çevrelerinin dil, millet, İslam, sosyalizm ve devletleşme diyalektiğini izlemek için; *Mşak, Aşhatavor ve Armyanskiy Vestnik*; Ermeni siyasal mahfillerinin güvenlik, federasyon, özerklik ve toprak tahayyüllerini değerlendirmek için; *Gruziya, Borba, The Georgian Mail ve Kaukasische Post*; Gürcü siyasal pozisyonlarını ve dış destek arayışlarını mukayese etmek için; *Iskra, Kavkaz, Pravda, Izvestiya ve The Communist International* ise Bolşevik ve genel Rus devrimci söyleminin Güney Kafkasya'ya yaklaşımını çözümlemek için tercih edilmiştir. *The Times, The Daily Telegraph ve The Daily Mail* gibi İngiliz gazeteleri de dış

gözlem, kamuoyu retoriği ve diplomatik yankılar bakımından çalışmaya dâhil edilmiştir. Ancak bu neşriyatın hiçbiri tarafsız kayıt mecraları olarak addedilmemiş; her biri kendi siyasal konumlanışı, editoryal önceliği ve hedef kitlesi çerçevesinde eleştirel bir süzgeçten geçirilmiştir.

Aktör metinleri, hatıratlar ve siyasal risaleler de araştırmanın teorik çerçevesi bakımından merkezi bir işlev üstlenmektedir. Zira tez, federatif düzen arayışlarını yalnızca kurumsal girişimler ekseninde değil, aynı zamanda bu süreçleri şekillendiren siyasal tahayyüller ve ideolojik akıl yürütmeler üzerinden incelemektedir. Bu nedenle Vladimir Lenin ve Josef Stalin'in milliyetler politikasına dair metinleri; Mehmet Emin Resulzade'nin *Pan-Turanizm ve Kafkasya Meselesi ile Seçme Eserleri*; Noe Jordanya'nın *My Life ve Bolşevizm* adlı çalışmaları; Hovhannes Kaçaznuni'nin *The Armenian Revolutionary Federation Has Nothing to Do Any More* başlıklı metni; Zurab Avalişvili'nin *The Independence of Georgia in International Politics 1918-1921* adlı eseri; Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* çalışması; Ahmed Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseynzade, Ömer Faik Nemanzade, Talat Paşa ve Kâzım Karabekir'in yazıları salt tanıklık metni olarak değil, dönemin siyasal düşünce iklimini kuran entelektüel belgeler olarak kullanılmıştır. Bilhassa Resulzade ve Jordanya'nın eserleri, bağımsızlık ile konfederasyon arasındaki diyalektiği; küçük ulusların güvenlik, eşitlik ve bölgesel entegrasyon arayışlarını anlamak bakımından vazgeçilmezdir. Buna mukabil Lenin ve Stalin'in çalışmalar toplusu, self-determinasyon söyleminin Bolşevik merkez tarafından hangi sınırlar dahilinde kabul edildiğini ve neden yerel federatif projelerle aynı anlam ufkunu paylaşmadığını ifşa etmektedir.

Araştırmanın İkincil Kaynakları

Güney Kafkasya üzerine teşekkül eden ikincil literatür, özellikle 1905 Devrimi'nden Sovyetleşme sürecine uzanan dönemin siyasal, toplumsal ve diplomatik dönüşümlerini anlamak bakımından oldukça zengin bir kaynak birikimi sunmaktadır. Bununla birlikte söz konusu literatürün önemli bir kısmı, bölgeyi ya Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan merkezli ulusal tarih anlatıları içinde ele almakta ya da Güney Kafkasya'yı büyük güç rekabetinin edilgen bir sahası olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle federasyon, konfederasyon, self-determinasyon, ulusal egemenlik ve imparatorluk sonrası devletleşme gibi meseleleri aynı analitik düzlemde ve karşılaştırmalı bir çerçevede ele alan çalışmalar sınırlı kalmaktadır. David Marşall Lang'in *History of Modern Georgia*[15] adlı eseri, modern Gürcistan tarihinin kronolojik gelişimini ve diplomatik arka planını takip etmek bakımından önemli bir başvuru kaynağı olmakla birlikte, federatif projeler ve bölgesel siyasal bütünleşme arayışlarını daha çok betimleyici düzeyde ele

[15] Lang, D. M, *History of Modern Georgia*, Weidenfeld and Nicolson, London 1962.

almaktadır Benzer biçimde Parsons'ın *The Emergence and Development of the National Question in Georgia*[16] başlıklı doktora tezi, Gürcü ulusal sorununun imparatorluk konjonktürü içindeki gelişimini titizlikle incelemesi bakımından dikkate değerdir. Parsons, millî sorunun salt etnik bir uyanıştan ziyade idari dönüşüm, sınıfsal çatışma, entelijansiya üretimi ve imparatorluk krizinin bir tezahürü olduğunu temellendirmektedir. Bu yönüyle metin Gürcü tarih yazımına indirgemeci milliyetçilik paradigmalarını aşan kıymetli bir katkı sunar. Ancak tez, 1917 sonrasındaki konjonktürde millî sorun ile bölgesel federatif siyaset arasındaki diyalektik bağı yeterince merkeze almaz; Gürcü siyasal aktörlerinin Güney Kafkasya'daki diğer halklarla kurduğu zorunlu ittifak ve rekabet dinamikleri tali bir planda kalır. Ronald Grigor Suny'nin *The Making of the Georgian Nation*[17] adlı eseri ise Gürcü uluslaşma sürecini modernleşme, kültürel siyaset ve imparatorluk mirası bağlamında açıklayarak konstrüktivist bir perspektif sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, ulusu tarihsel olarak inşa edilen bir kategori şeklinde ele alması bakımından önemlidir; fakat federasyon fikrinin bölgesel ölçekte niçin kurumsallaşamadığı meselesini doğrudan ve yoğunlaştırılmış bir problem alanı olarak tartışmamaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan merkezli çalışmalar da bölgenin siyasal dönüşümünü anlamak açısından vazgeçilmez olmakla birlikte, çoğu zaman kendi ulusal tecrübelerinin öncelikleri doğrultusunda şekillenmiştir. Swiętochowski'nin *Russian Azerbaijan, 1905-1920*[18] adlı eseri, Azerbaycan Türkleri arasında millî kimliğin gelişimini, matbuat, eğitim, Müslüman cemiyetleri ve Müsavat Fırkası'nın yükselişi üzerinden son derece yetkin biçimde ele almaktadır. Ancak bu yaklaşım, Azerbaycan uluslaşmasını merkeze aldığı için, Ermeni-Azerbaycan uyuşmazlığı, Gürcü-Azerbaycan ilişkileri ve ortak bir Kafkasya siyasal mimarisi kurma teşebbüslerini bütün aktörler açısından simetrik bir açıklıkla değerlendirmekte sınırlı kalmaktadır. Cemil Hasanlı'nın *Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan*[19] çalışması ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politika tercihlerini, Paris Barış Konferansı'ndaki beklentilerini, İngiliz varlığıyla ilişkilerini ve uluslararası tanınma arayışlarını ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Buna karşın çalışmanın diplomasi merkezli yapısı, federatif düzen ihtimalinin iç bölgesel dinamikler, sınır ihtilafları ve toplumsal-siyasal güvensizlikler karşısında neden zayıfladığını ikincil planda bırakmaktadır.

---

[16] Parsons J. W. R., *The Emergence and Development of the National Question in Georgia, 1801-1921*, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy to the Faculty of Social Sciences, Institute of Soviet and East European Studies, University of Glasgow 1987.

[17] Suny Ronald Grigor, *The Making of The Georgian Nation*, Second Edition, Indiana University Press 1994.

[18] Swiętochowski, T, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The shaping of national identity in a Muslim community*, Cambridge, Cambridge University Press New York 1985.

[19] Hasanli, J, *Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The difficult road to Western integration*, *1918-1920*, Routledge, New York 2016.

Richard G. Hovannisian'ın *Armenia on the Road to Independence* ve *The Republic of Armenia*[20] başlıklı kapsamlı külliyatı; Ermeni devletleşme tecrübesi, güvenlik kaygıları, sınır meseleleri ve diplomatik stratejiler bakımından temel başvuru eserleri arasındadır. Hovannisian'ın arşivsel derinliği ve mikro düzeydeki anlatısı, Ermeni siyasal elitlerinin beklentilerini ve jeopolitik kaygılarını anlamayı mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu eserlerde Karabağ, Nahçıvan, Zengezur, Lori ve benzeri ihtilaf alanları çoğunlukla Ermeni devlet aklı, güvenlik kaygısı ve ulusal varoluş perspektifiyle değerlendirilmekte; bu krizlerin Güney Kafkasya'da müşterek egemenlik ve bölgesel federasyon imkânını nasıl daralttığı meselesi doğrudan merkezî bir problem olarak kurgulanmamaktadır.

Makro-bölgesel literatür içinde Firuz Kazemzadeh'in *The Struggle for Transcaucasia*[21] adlı eseri, 1917-1921 yılları arasındaki Güney Kafkasya krizini bütüncül bir çerçevede ele alması bakımından özel bir yere sahiptir. Kazemzadeh'in temel katkısı, bölgeyi birbirinden kopuk ulusal tarihler toplamı olarak değil, iç içe geçmiş siyasal, diplomatik ve askerî krizlerin kesiştiği ortak bir tarihsel alan olarak değerlendirmesidir. Bu yönüyle eser, bu tezin benimsediği bölgesel bakış açısına en yakın klasik çalışmalardan biridir. Bununla birlikte Kazemzadeh'in anlatısı, büyük ölçüde diplomatik gelişmeler, elit siyaseti ve güç mücadelesi ekseninde ilerlediği için, federasyon düşüncesinin ideolojik arka planı, toplumsal dayanakları, milliyetçiliklerle ilişkisi ve başarısızlık dinamikleri sistematik bir kavramsal çerçeve içinde yeterince derinleştirilmemiştir. Fuat Özder'in *Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye*[22] çalışması Ermeni-Gürcü münasebetleri ile Türkiye faktörünü belirli bir kronoloji içinde ele alarak literatüre daha dar fakat önemli bir katkı sunarken, Azerbaycan boyutunu ve bölgesel federatif mimarinin bütüncül yapısını kapsam dışı bırakmaktadır. Kaveh Bayat'ın *Storm over the Caucasus*[23] başlıklı eseri ise İran arşiv belgeleri ve Tiflis'teki İran temsilciliği raporları üzerinden Güney Kafkasya'ya farklı bir diplomatik mercek kazandırmaktadır; ancak İran merkezli perspektifin belirginliği, bu çalışmanın eleştirel bir süzgeçle kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Bu genel tablo içinde mevcut

---

[20] Hovannisian, R. G, *Armenia on the Road to Independence, 1918*. Second Printing. University of California Press, Berkeley 1969; *The Republic of Armenia, Volume I*: The First Year, 1918-1919, University Of California Press, London 1971; *The Republic of Armenia, Volume II*: From Versailles to London, 1919-1920, University of California Press, Los Angeles 1982; *The Republic Of Armenia, Volume III*: From London to Sevres February-August 1920, University Of California Press, London 1996; *The Republic Of Armenia, Volume IV*: Between Crescent And Sickle: Partition And Sovietization, University Of California Press, London 1996.

[21] Kazemzadeh, F, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York 1951.

[22] Özder, F, *Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye (1917-1921),* Altınordu Yayınları, Ankara 2022.

[23] Bayat, K, *Storm over the Caucasus: A Glance at the Iranian Regional Relations with the Republics of Azerbaijan, Armenia and Georgia in the First Period of Independence 1917-1921*, Center For Documents And History Of Diplomacy, Tehran 1388.

tez, söz konusu literatürün sunduğu zengin malzemeyi ulusal tarihlerin sınırlarını aşan ilişkisel ve karşılaştırmalı bir okuma içinde yeniden değerlendirmekte; federasyon fikrini başarısız olmuş tali bir siyasal teşebbüs olarak değil, imparatorluk sonrası dağılma, çok-etnili toplumsal yapı, güvenlik krizi, ekonomik karşılıklı bağımlılık ve dış müdahaleler karşısında ortaya çıkan kurucu bir bölgesel nizam arayışı olarak ele almaktadır. Böylece çalışma, Güney Kafkasya tarih yazımında federatif düzen arayışları ile rekabetçi ulus-devlet projeleri arasındaki tarihsel gerilimi merkezî bir sorunsal hâline getirerek literatürdeki parçalı okumaları bütünleştirmeyi amaçlamaktadır.

ÇALIŞMANIN LİTERATÜRE KATKISI VE SINIRLILIKLARI

Çalışma, federasyon ve konfederasyon fikirlerini geçici, tali veya başarısızlığa mahkûm ara formlar olarak değil; çok-etnili toplumsal yapı, ekonomik karşılıklı bağımlılık, güvenlik açıkları, temsil krizi ve dış müdahaleler karşısında tarihsel ağırlığı olan siyasal alternatifler olarak ele almaktadır. Bu bakımdan tezin temel katkısı, Güney Kafkasya'yı birbirinden kopuk ulusal tarihlerin toplamı olarak değil; temas, rekabet, çatışma ve sınırlı iş birliği imkânları içinde şekillenen müşterek bir tarihsel-siyasal alan olarak okumasıdır. Böylece çalışma, hem ulusal tarih yazımlarının daraltıcı sınırlarını hem de büyük güç merkezli açıklamaların yerel aktörleri edilgenleştiren yaklaşımını aşarak, bölgesel federasyon fikrinin imparatorluk sonrası devletleşme sürecindeki kurucu ve açıklayıcı önemini görünür kılmaktadır. Ayrıca federasyon veya konfederasyon fikri, Güney Kafkasya tarihinde yalnızca başarısızlıkla sonuçlanmış bir siyasal deneme olarak değil, bölgenin günümüzde karşı karşıya olduğu toprak ihtilaflarını, siyasal krizleri, demokratikleşme sorunlarını ve ekonomik parçalanmışlığı tarihsel süreklilik içinde anlamlandırmaya imkân veren açıklayıcı bir anahtar olarak değerlendirilmektedir.

Bununla birlikte çalışma, kapsamı ve kaynak tabanı bakımından bazı sınırlılıklar taşımakta; bu sınırlılıklar aynı zamanda ileride yapılabilecek araştırmalar için yeni çalışma alanları açmaktadır. Tez, esas itibarıyla siyasal aktörlere, ideolojik söylemlere, temsil tartışmalarına ve kurumsal düzen arayışlarına odaklandığından, Güney Kafkasya'daki ekonomik ve sosyal tarih boyutunu ancak federasyon fikrini açıklayıcı ölçüde ele almıştır. Bu nedenle sanayileşme, sınıfsal dönüşüm, mülkiyet ilişkileri, köylü hareketleri ve şehirleşme gibi meselelerin federatif ya da ulusal siyasal projeler üzerindeki etkisi daha ayrıntılı bir araştırmayı gerektirmektedir. Ayrıca Tiflis ve Erivan arşivlerine doğrudan erişim sağlanamaması, Gürcüce ve Ermenice birincil kaynakların kullanımını belirli ölçülerde sınırlamıştır. Bu arşivlerden sağlanan belgelerin daha kapsamlı kullanımı, konunun bazı yönlerini daha derinlikli biçimde aydınlatabilecektir. Bunun yanında çalışma, Güney Kafkasya'daki Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü aktörlere yoğunlaştığı için

Kuzey Kafkasya'nın Dağlı halklarının federasyon ve konfederasyon tasavvurları kapsam dışında bırakılmıştır. Dolayısıyla Kuzey Kafkasya'daki siyasal arayışların, Güney Kafkasya'daki federatif projelerle ilişkisi; ayrıca Sovyet federalizminin yerel federatif mirası nasıl dönüştürdüğü meselesi, ileride yapılacak çalışmalar açısından önemli araştırma başlıkları olarak varlığını sürdürmektedir.

1. BÖLÜM
19. YÜZYILDA KAFKASYA VE RUSYA (1828-1905)

Bu bölümde, çalışmanın tarihsel ve yapısal arka planını oluşturan 19. yüzyıl Güney Kafkasya'sı ele alınacaktır. Bu çerçevede ilk olarak Güney Kafkasya'nın coğrafi konumu, çok-etnili, çok-dinli ve çok-dilli toplumsal yapısı üzerinde durulacak; bölgenin neden imparatorluk müdahalelerine açık, siyasal bakımdan kırılgan ve sınırları kesin çizgilerle ayrılmamış bir geçiş coğrafyası niteliği taşıdığı açıklanacaktır. Ardından Çarlık yönetiminin eski hanlıkları, krallıkları ve yerel iktidar odaklarını tasfiye ederek kurduğu yeni idarî düzen; iskân politikaları, nüfus hareketleri ve sınır düzenlemeleri bağlamında değerlendirilecektir. Böylece Rus hâkimiyetinin Güney Kafkasya'daki egemenlik ilişkilerini, demografik dengeleri ve topluluklar arası rekabet zeminini nasıl dönüştürdüğü ortaya konulacaktır. Bölümün devamında Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü aydınları arasında dil, tarih, eğitim, matbuat ve kültürel hafıza üzerinden gelişen millî uyanış süreçleri ele alınacak; bu uyanışın zamanla siyasal temsil, özerklik, eşitlik ve egemenlik talepleriyle nasıl ilişkilendiği gösterilecektir. Son olarak 19. yüzyılın sonlarından itibaren sanayileşme, Bakü petrol ekonomisinin yükselişi, demiryollarının gelişimi, şehirleşme ve proletaryanın ortaya çıkışı incelenecek; bu gelişmelerin hem sınıfsal çatışmaları hem de bölgesel ekonomik karşılıklı bağımlılık ilişkilerini nasıl güçlendirdiği açıklanacaktır. Böylece bölüm, 1905 sonrasında belirginleşecek milliyetçilik, sosyalizm, özerklik, self-determinasyon, federasyon ve ulusal egemenlik tartışmalarının hangi tarihsel ve toplumsal koşullar içinde şekillendiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

1.1. KAFKASYA: COĞRAFYA, DİN VE ETNİSİTE

Kafkasya, Asya ile Avrupa arasında tarih boyunca bir köprü işlevi görmüş, günümüzde ise Asya kıtasının bir parçası olarak kabul edilmektedir. Antik Yunanlıların *as* adını verdiği bu bölge, farklı halklarca çeşitli adlarla anılmıştır: *Kıpçak Türkleri Yıldızlar Dağı, Tatarlar Buz Yelesi, Türkler ise efsanevi Kafdağı* olarak tanımlamıştır. Bölgenin adı, Farsçada "dağ" anlamına gelen *kuh* ile Eski Türkçede beyaz anlamına gelen *kas* kelimelerinin birleşiminden türemiştir. Jeopolitik konumu itibarıyla Kafkasya yalnızca Avrupa ile Asya arasında doğal bir sınır teşkil etmekle kalmayıp, aynı zamanda Rusya ile Orta Doğu arasında stratejik bir geçiş noktasıdır. Bölge, sahip olduğu kültürel, dilsel ve dinsel çeşitlilikle tarih boyunca önemli bir medeniyetler kesişim alanı

olmuştur[24]. Kafkasya adına yazılı kaynaklarda ilk kez M.Ö. 490 yılında, Aiskhylos'un *Zincire Vurulmuş Prometheus* adlı tragedyasında *Kavkazos Dağı* biçiminde rastlanmaktadır. Bu adın, muhtemelen Karadeniz kıyılarına yerleşen Yunan kolonicileri vasıtasıyla Avrupa'ya taşındığı düşünülmektedir. Rönesans sonrası dönemde hümanist yazarların metinlerinde bölge *Caucasus* olarak anılmıştır[25]. Ünlü Fars şairi Firdevsi, 10. yüzyılda kaleme aldığı *Şehnâme* adlı eserinde bölgeyi *Kûh-i Kaf* şeklinde zikretmiştir. Rusya'da ise I. Petro döneminde kurulan İlimler Akademisi'nin Kafkasya'ya ilişkin çalışmalarında *Kavkaz* biçimiyle kullanılmaya başlanmıştır[26]. Osmanlı literatüründe bu isim, ilk olarak 1856 Paris Konferansı'na katılan Ahmet Cevdet Paşa'nın Kafkasya ülkelerine dair hazırladığı layihada *Memâlik-i Kafkasya* (Kafkasya Memleketi), *Cebel-i Kafkas* (Kafkas Dağları) ve *Cebel-i Elsine* (Diller Dağı) ifadeleriyle yer almıştır[27]. Kafkasya coğrafyası, literatürde genel olarak *Kuzey ve Güney Kafkasya* olmak üzere iki alt bölgeye ayrılmaktadır. Bu ayrım, özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, bölge üzerindeki yabancı güçlerin artan nüfuz mücadelesi sürecinde şekillenmiştir. Söz konusu dönemde, Kafkasya'nın güneyi için Avrupa ve Rusya literatüründe *Za-Kavkazya, Transkafkasya* ve Osmanlı kaynaklarında *Mavera-i Kafkas* gibi tabirler kullanılmaya başlanmıştır. *Kafkas Ötesi* anlamına gelen bu terimler, esasen bölgenin özgün etnik ve kültürel yapısını göz ardı eden, büyük ölçüde dış aktörlerin siyasi çıkarlarını yansıtan kavramlardır[28]. Bu çalışma bağlamında, bölgenin tarihî, kültürel ve coğrafi özgünlüğünü vurgulamak adına *Güney Kafkasya* ifadesinin kullanılması daha yerinde ve bilimsel olacaktır.

Kafkasya'nın coğrafi sınırlarının tanımlanması, bölgenin tarihsel ve stratejik önemi göz önünde bulundurulduğunda dikkatle ele alınması gereken bir meseledir. Yaklaşık 400.000 km²'lik bir alanı kapsayan Kafkasya, 39-45° Kuzey enlemleri ile 37-51° Doğu boylamları arasında, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında yer almakta olup, Kafkas sıradağlarının her iki yamacını içine alan, geçilmesi güç dağlık ve stratejik bir bölge olarak öne çıkmaktadır. Kuzeyde Rusya, güneyde ve batıda ise Türkiye ve İran ile çevrili olan bölge, Kafkas sıradağları vasıtasıyla ikiye ayrılmaktadır: Kuzey ve Güney Kafkasya. Kuzey Kafkasya, günümüzde tamamen Rusya Federasyonu sınırları içerisinde yer almakta; Güney Kafkasya ise Gürcistan, Ermenistan ve

---

[24] Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar (1800-1830),* 2. Baskı, Gökkubbe, İstanbul, 2008, s.17-18.
[25] Ergin Ayan, "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2010, s.21.
[26] Taşkın Deniz, *Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya'nın Zorunlu Dönüşümü*, I. Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2015, s.2.
[27] Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12* (yayınlayan: Cavid Baysun), Türk Tarihi Kurumu Yayınlarından, II. Seri, No:22, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s.90-100.
[28] Deniz, *a.g.e,* s.2-3.

Azerbaycan Cumhuriyetlerinden oluşmaktadır[29]. Bölgeyi ikiye ayıran Kafkas Dağları'nın ana silsilesi, yaklaşık 1500 km uzunluğunda olup, batıda Karadeniz kıyısındaki Taman Yarımadası'ndan, doğuda Hazar Denizi'ndeki Abşeron Yarımadası'na kadar uzanır. Bu dağ silsilesinde yer alan Elbrus (5642 m), Dıh-Tav (5205 m), Şara (5193 m) ve Kazbek (5047 m) gibi zirveler, yükseklik bakımından Avrupa Alplerini dahi gölgede bırakmaktadır[30]. Büyük Kafkasya'nın güneyinde, Küçük Kafkas olarak adlandırılan ikinci bir kıvrımlı dağ sistemi yer almakta olup, bu alan Ermeni Dağlık Bölgesi'nin kuzeydoğu kuşağını teşkil eder. Cavaheti-Ermeni Yaylaları olarak da bilinen bu bölge, *Güney Kafkasya Yaylaları* adı altında, jeolojik bakımdan bütüncül bir dağlık sistem olarak değerlendirilmektedir. Öte yandan, Kafkasya'nın güneydoğusunda yer alan Talış Dağları, İran'ın Talış dağ silsilesinin kuzey uzantısını oluşturur. Büyük Kafkasya'nın kuzeyinde ise daha alçak rakımlı, fakat geniş bir alanı kaplayan Stavropol Yaylası yer almakta ve bu yayla Orta Kafkasya olarak adlandırılan bölgenin büyük kısmını oluşturmaktadır[31].

Kafkasya, çoğu zaman dağlık yapısıyla tanımlansa da hem Kuzey Kafkasya'da hem de sıradağların güneyinde geniş ova ve düzlük alanlarını içeren karmaşık bir coğrafi yapıya sahiptir. Kuban-Azov, Tersko-Kuma ve Kür-Aran ovaları ile Şirvan, Mil ve Muğan bozkırları, bölgenin tarımsal ve yerleşimsel sürekliliğini destekleyen başlıca sahalardır. Kuma, Terek, Sulak, Kura ve Araz nehirleriyle şekillenen bu coğrafya, Daryal ve Derbent geçitleri sayesinde Kuzey ve Güney Kafkasya arasında yalnızca doğal bir sınır değil, aynı zamanda tarihsel dolaşım, ticaret ve temas alanı işlevi görmüştür. Bu yönüyle Kafkasya'nın fiziki yapısı, bölgedeki siyasal parçalanmışlığa rağmen farklı topluluklar arasında karşılaşma, etkileşim ve bağlantı imkânlarını sürekli canlı tutmuştur[32]. Bunun yanı sıra Kafkasya'nın zengin maden ve enerji kaynakları, bölgenin tarihsel önemini artıran temel unsurlardan biri olmuştur. Kafkasya'nın maden ve enerji kaynakları, özellikle Çiatura manganezi, Kajaran molibdeni, Sadon bölgesindeki polimetalik yataklar ve Azerbaycan'ın Hazar havzasındaki petrol sahaları üzerinden düşünüldüğünde, bölgenin modern dönemdeki öneminin yalnızca ekonomik üretim kapasitesiyle sınırlı olmadığı; aynı zamanda jeopolitik rekabet, stratejik denetim ve siyasal nüfuz mücadeleleriyle doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir[33].

---

[29] Şerifov. D, *Cenubi Kafkas Coğrafyası,* Azerneşr, Bakü, 1924, s.2.
[30] W. E. D. Allen Paul Muratoff, *Caucasıan Battlefields A History Of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge Univrsity Press, New York, 1953, p.3-4.
[31] M. O. Kosvena, A. I. Lavroba, G. A. Nersesova, Kh. O. Khashaeva, *Narody Kavkaza, Tom 1*, Izdatel′stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1960, s.9-10. (M. O. Kosven, A. İ. Lavrova, G. A. Nersesova, H. O. Haşayeva, Kafkasya Halkları, Cilt 1, SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, Moskova, 1960).
[32] Peter Roudik, *Culture and Customs of the Caucasus*, Greenwood Press, London, 2009, p.2-3.
[33] Kosvena ve d, *a.g.e*, s.14.

Kafkasya'nın tarihsel olarak çok dilli ve çok dinli yapısı, bölgenin yalnızca etnik çeşitliliğini değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal örgütlenme biçimlerini de belirleyen temel unsurlardan biridir. Thomas de Waal'ın Güney Kafkasya'yı "aradaki topraklar" olarak tanımlaması, bölgenin yalnızca coğrafi bir geçiş sahası değil, aynı zamanda farklı siyasal, kültürel ve toplumsal dünyaların kesiştiği çok katmanlı bir temas alanı olduğunu göstermektedir. Ortadoğu ile Rusya, Asya ile Avrupa, İslam ile Hristiyanlık arasında konumlanan bu coğrafyada dil, din ve etnik aidiyet sınırları uzun süre keskin biçimde ayrışmamış; çok dillilik ve iç içe geçmiş yaşam pratikleri, tarihsel etkileşimin doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır[34]. Bölgenin Asya'ya mı yoksa Avrupa'ya mı ait olduğu sorusu, coğrafi olduğu kadar kimliksel düzeyde de belirsizliğini korumuştur. Bu belirsizlik, Güney Kafkasya'nın toplumsal yapısında açık biçimde görülmektedir. Yaklaşık bir asır önce bölgeyi ziyaret eden gözlemciler, dil, din ve etnik aidiyet sınırlarının kesin çizgilerle ayrılmadığı bir toplumsal manzaraya dikkat çekmişlerdir. Gürcü olarak tanımlanabilecek ancak Ermenice ya da Türkçe konuşan Müslümanlara, Türkçe konuşan Ermenilere veya farklı dilsel ve dinsel aidiyetleri bir arada taşıyan topluluklara rastlanabilmesi, bölgenin çok katmanlı yapısını yansıtmaktadır. Çok dillilik, burada yalnızca bireysel bir yetenek değil; ticaret, göç, fetih ve gündelik temasların şekillendirdiği tarihsel bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Yüzyıllar boyunca Farsça, Arapça, Türkçe ve daha sonra Rusça, bölgenin siyasal, ticari ve kültürel iletişiminde önemli işlevler üstlenmiştir[35].

19. yüzyılın ortalarında bölgeyi gezen Baron von Hahthausen'in gözlemleri de bu çoğul toplumsal yapıyı teyit etmektedir. Hahthausen, Müslüman Türkler, Çerkezler ve Persler ile Hristiyan Gürcüler ve Ermenilerin kimi yerlerde aynı köylerde yaşadığını, dostane ilişkiler kurduğunu, hatta gündelik yaşamı paylaşabildiğini; buna karşılık her grubun kendi dini kurallarını, toplumsal geleneklerini ve kıyafetlerini koruduğunu belirtmiştir. Bu tablo, Güney Kafkasya'da ortak yaşam pratikleri ile cemaat temelli farklılıkların eşzamanlı biçimde var olduğunu göstermektedir[36]. Bununla birlikte, bölgeye dair dış gözlemler her zaman nötr olmamıştır. Rus entelektüel söyleminde Güney Kafkasya çoğu zaman istilaların, etnik parçalanmışlığın ve siyasal dağınıklığın sahası olarak tasvir edilmiştir. Veliçko, bölgeyi Asya'dan Avrupa'ya yönelen istilaların başlıca güzergâhlarından biri olarak değerlendirmiş; bu süreçte yerel kültürlerin sürekli sarsıldığını ileri sürmüştür[37].

---

[34] Thomas De Waal, *The Caucasus*, Oxford University Press, New York, 2010, p.1-2; 6-9.
[35] Charles King, *Theghost Of Freedom: A History Of The Caucausus*, Oxford University Press, New York, 2008, s.12-15.
[36] Baron August von Haxthausen, *Transcaucasia, Sketches of the Nation and Races Between the Black Sea and the Caspian,* Chapman and Hall, London, 1854, s.270-271.
[37] Velichko, *Caucasus Russian Affairs and İntertribal Problems*, Vatan, Baku 2007, p.8-9.

Bu çalışmanın merkezinde yer alan Güney Kafkasya'nın üç ana etnik unsuru—Ermeniler, Azerbaycan Türkleri ve Gürcüler—hakkında dönemin gözlemcileri ile sonraki yazarların eserlerinde, bu toplulukların toplumsal yapıları, yaşam biçimleri ve karakteristik özelliklerine dair çok sayıda değerlendirme yer almaktadır; bu değerlendirmeler yalnızca etnografik bilgi sunmakla kalmamakta, aynı zamanda bölgenin modern siyasal dönüşümlerini, topluluklar arası ilişkileri ve ulusal egemenlik anlayışlarının şekillenişini anlamak bakımından da önemli bir arka plan oluşturmaktadır. Örneğin Benjamin Burgess, Rusya'nın teşvikiyle ortaya çıktığı belirtilen sınırlı sayıdaki prenslik örneği dışında, Ermeni toplumu içinde yerleşik ve güçlü bir aristokrat tabakanın bulunmadığını vurgulamıştır. Yazara göre Ermeni toplumsal yapısı genel olarak üç ana kesim etrafında şekillenmiştir: geniş köylü nüfusu, güçlü bir ticaret sınıfı ve etkisi sayısal ağırlığının ötesine geçen bir aydınlar grubu. Ermeni nüfusunun %80'ni oluşturan köylü kesimi üretkenlik, dindarlık ve yerel bağlılıkla tanımlanırken, tüccar sınıfı ulusötesi ölçekte gelişmiş ekonomik ağlarıyla öne çıkmıştır. Aydınlar zümresi ise sayıca sınırlı olmasına rağmen, yüksek eğitim düzeyi ve Rus İmparatorluk idaresindeki görünürlüğü sayesinde toplumsal ve siyasal yaşamda önemli bir rol üstlenmiştir[38].

19. yüzyılda Kafkasya'da görev yapan Rus bürokrat İvan Şopen, Ermeni Bölgesi sakinlerini yaşam biçimlerine göre yerleşik, göçebe ve yerleşik-göçebe olarak ayırmakla birlikte, bu kategoriler arasındaki geçişkenlik nedeniyle nüfusu kentli, kırsal ve göçebe sakinler şeklinde değerlendirmeyi daha uygun görmüş; yerleşik kesime genel olarak tüm Ermeniler ile tarımla uğraşan ve yaz boyunca tarlalarının, bağlarının veya bahçelerinin yakınında kalan Tatarları[39] (Azerbaycan Türkleri) dâhil etmiştir. Ona göre bazı Tatar topluluklarının hem yerleşik hem de göçebe unsurları bir arada sürdürmesi, Güney Kafkasya'daki toplumsal yapının sabit değil, hareketli ve melez bir karakter taşıdığını göstermektedir[40]. Şopen'in Ermeni Bölgesi sakinlerini dinî bakımdan Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yezidiler şeklinde ayırması; Hristiyanları Rum-Rus Ortodoks, Katolik, Ermeni ve Nasturi mezheplerine, Müslüman nüfusu ise çoğunlukla Şii

[38] Mşak, №81, 22 Nisan 1917, s. 1; Moore, Benjamin Burgess, "Some Facts About Armenia." *Current History*, Vol. 12, No.3, (July 1920), p.505.

[39] "Tatar" tabiri, Rus İmparatorluğu literatüründe çoğu zaman dar etnik anlamından ziyade, imparatorluk sınırları içindeki Türkî ve Müslüman toplulukları tanımlamak üzere kullanılan geniş ve genelleyici bir etnonim niteliği taşımaktaydı. Bununla birlikte söz konusu tabir, yerel toplulukların kendi kimlik tanımlamalarından ziyade Rus emperyal tasnif pratiğini yansıtan bir adlandırma olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle çalışmada, kaynaklarda geçen tarihsel kullanımlar aktarılırken gerekli yerlerde "Tatar" ifadesine işaret edilmekle birlikte, analitik ve kavramsal düzeyde "Azerbaycan Türkleri" ve "Türk" adlandırmaları tercih edilmiştir. Nitekim Keşkül gazetesinde de bu adlandırma meselesine dikkat çekilerek, Rus resmî söyleminde kullanılan "Tatar" tabirinin yerine "Azerbaycan Türkü" kimliğinin vurgulanması gerektiği ifade edilmiştir. Bkz. Keşkül, №118, 13 Mart 1891, s. 2.

[40] İ. Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epohu Yeya Prisoedineniya k Rossiyskoy İmperii*, Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1852, s.642-644. (İ. Şopen, Ermeni Vilayeti'nin Rus İmparatorluğu'na Katıldığı Dönemdeki Durumuna Dair Tarihî Bir Eser).

mezhebine mensup Tatarlar ile daha az sayıdaki Sünni ve göçebe Kürt topluluklarına dayandırması da bölgenin siyasal bütünleşme kadar parçalanmaya açık yapısını ortaya koymaktadır[41]. Ermenilere dair tasvirlerde ise etnografik gözlem ile önyargılı genellemeler iç içe geçmektedir: Şopen, Ermenileri zeki, çalışkan, hesapçı, sanayi ve ticarette başarılı bir topluluk olarak tanımlarken, onları aynı zamanda kurnazlık, açgözlülük, bencillik ve ayrıcalık arayışıyla ilişkilendirmiştir[42]. Dönemin Rus entelektüellerinden Veliçko ise Ermeni halkı ile onu yönlendiren üst tabaka, siyasallaşmış din adamları ve elit çevreler arasında ayrım yapılması gerektiğini belirtmekle birlikte, Ermenileri "ticaret", "tefecilik" ve "para hırsı" gibi kalıp yargılar üzerinden tanımlayarak onların istikrarlı bir devlet kurma bakımından yetersiz kaldığını vurgulamıştır[43]. Yevgeniy Markov, Ermenileri Gürcülere kıyasla daha barışçıl, ticaret ve sanayiyle daha fazla uğraşan bir topluluk olarak değerlendirmiştir[44].

Veliçko'ya göre Azerbaycan Türkler Güney Kafkasya'daki sayısal ağırlıkları ve bölgesel önemleri nedeniyle özel olarak incelenmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre Güney Kafkasya'nın Müslüman bölgeleri Rus işgalinden önce Gence, Erivan, Talış ve Şeki gibi küçük hanlıklara ayrılmakta; başlangıçta Pers hükümeti tarafından atanan yöneticiler zamanla idari haklarını miras yoluyla devrederek Pers egemenliğinden kopmuş ve bağımsız, oryantal tarzda küçük iktidar odakları hâline gelmişlerdir. Beyler de özellikle han aileleriyle akrabalık ilişkileri kurduklarında, benzer bir egemenlik zincirine eklemlenmişlerdir. Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu, oryantal devlet anlayışı çerçevesinde bu yöneticilere bağlıydı ve toprak işleme, bahçecilik, hayvancılık, avcılık ve savaşla uğraşıyordu. Etnik köken konusunda da "Tatar" adlandırmasının Moğol kabilesine doğrudan atıfla açıklanmasını yanlış bulan Veliçko, Azerbaycanlıların esasen Türk kökenli olduğunu, Turanî unsurlarla birlikte eski Oğuzların, Selçukluların ve modern Türklerin kan akrabaları sayılması gerektiğini ileri sürmektedir[45]. Şopen ise Ermenistan bölgesindeki Azerbaycan Türklerini genel olarak yerleşik-göçebe bir topluluk olarak tanımlamış; Tatar-Şiileri konuşkan, hitabette becerikli, gururlu ve cesur, ancak zaman zaman kurnazlık, açgözlülük ve ihanetle gölgelenen bir topluluk olarak tasvir etmiştir. Onun göçebe topluluklara dair değerlendirmeleri de misafirperverlik ve cesaret gibi olumlu özelliklerle hırsızlık, öfke ve yalana yatkınlık gibi olumsuz nitelemeleri bir arada taşımaktadır[46]. Markov ise

[41] *A.g.e*, s.553-654.
[42] *A.g.e*, s.707-708.
[43] Velichko, *a.g.e.*, s. 70–74.
[44] Yevgeniy Markov, *Oçerki Kavkaza: Kartinı Kavkazskoy Jizni, Prirodı i Istorii*, S.-Peterburg – Moskva: İzdaniye Tovarışçestva M. O. Volf, 1887, s.397. (Yevgeniy Markov, Kafkasya Yazıları: Kafkas Hayatına, Doğasına ve Tarihine Dair Tasvirler, St. Petersburg – Moskova: M. O. Volf 1887).
[45] Velichko, *a.g.e.,* s. 136-137.
[46] Şopen, *a.g.e*, s.709-711.

daha emperyal ve aşağılayıcı bir dille Azerbaycan Türklerini zalim ve bencil olarak nitelendirirken[47], Veliçko onları asil, cesur, nazik, kibar, entelektüel ve ahlaklı bir millet olarak değerlendirmiş; ayrıca tarihsel tecrübeleri, coğrafi konumları ve İslam'ın siyasal-kültürel etkisi nedeniyle güçlü devlet fikrine, düzene ve otoriteye yatkın olduklarını savunmuştur. Bütün bu tasvirler, Azerbaycan Türklerinin yalnızca etnografik bir topluluk olarak değil, aynı zamanda siyasal kapasitesi, yönetim anlayışı ve egemenlik tasavvuru tartışılan bir unsur olarak ele alındığını göstermektedir[48].

Gürcüler ya da daha doğru ifadeyle Kartveller, Tiflis ve Kutais vilayetlerinde yoğunlaşmış; Tiflis vilayetinde Gürcüler ve Kahetiler, Suram Geçidi'nin ötesindeki Kutais vilayetinde ise İmeretiler, Raçinliler, Mingreller, Guryalılar, Acarlar ve diğer Kartvel toplulukları bulunmaktaydı. Modern Gürcü uluslaşma sürecinde özellikle Kartların belirleyici bir konum kazandığı, Doğu Gürcücesinin edebî dil olarak standartlaşmasıyla birlikte diğer Kartveli toplulukları da kapsayan ortak bir yazı ve kültür zemininin oluştuğu görülmektedir. Veliçko, Suram ötesi Kartvellerin mizaç ve karakter bakımından Gürcülerden belirgin biçimde ayrıldığını, Gürcülerin daha oturaklı ve istikrarlı, Suram ötesindekilerin ise daha hareketli, girişimci fakat daha az güvenilir kabul edildiğini belirtmekte; bu grubun dil bakımından Gürcü olup burjuvazinin ana gövdesini oluşturduğunu ileri sürmektedir[49]. Buna karşılık Kaheti, Kartli, Samegrelo, Svaneti, Guria, Acara, Raça, İmereti, Cavaheti ve Saingilo gibi tarihsel-bölgesel farklılıkların varlığını sürdürmesi, Gürcü kimliğinin tek biçimli değil, çok katmanlı bir tarihsel yapı içerisinde şekillendiğini göstermektedir. Özellikle Osmanlı hâkimiyeti altında kalan güneybatı Gürcistan'da Müslümanlaşan toplulukların zamanla "Kartveli" yerine "Çveneburi" gibi farklı öz tanımlamalara yönelmesi, Gürcü kimliğinin etnik ve dilsel unsurlar kadar dinî ve siyasal ayrışmalar tarafından da yeniden biçimlendiğini ortaya koymaktadır[50].

Gürcü nüfusunun yaklaşık %5'ini oluşturan ve sosyo-ekonomik bakımdan baskın konumda bulunan soylu sınıf, Gürcü tarihçilerine göre prenslerden daha alt bir statüde yer almakta, hatta önemli ölçüde onlara kişisel ve ekonomik bağımlılık taşımaktaydı; buna karşılık Rus resmî politikası da soyluları baskı altına almış ve bu durum, söz konusu sınıfın ulusal kurtuluş hareketinin ön saflarında yer almasına katkıda bulunmuştur[51]. Markov'un gözlemlerine göre

[47] Y. Markov, *a.g.e*, s.436.
[48] Velichko, *a.g.e*., s.138.
[49] *A.g.e,* s.30-34.
[50] Fahrettin Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi*, 1. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul 1993, s.12-13.
[51] Muskhelişvili, D. Japaridze O., Melikişvili G. da skhv (2012), *Sakartvelos İst'oria t'omi 4- sakartvelos aneksiidan sabç'ota k'avşiridan gamosvlamde* (D. Muşhelişvili, O. Japaridze, C. Melikişvili ve d, Gürcistan Tarihi; Gürcistan'ın İlhakından Sovyetler Birliği'nden Çıkışına Kadar, Cilt 4, Palet L, Tiflis), s.35-36.

Gürcü soyluları ahlak anlayışı, yaşam tarzı ve eğitim düzeyi bakımından köylülere görece yakındı ve bu nedenle köylülerle yarı ailevi, ataerkil ilişkiler geliştirebilmekteydi[52]. Gürcistan nüfusunun en kalabalık kesimini oluşturan köylüler ise bağlı bulundukları otoriteye ve hukukî statülerine göre farklı kategorilere ayrılmaktaydı. Bu çerçevede kraliyete bağlı köylüler, kilise köylüleri ve soylulara/feodal beylerine bağlı köylüler başlıca grupları teşkil ederken; bağımlılık derecesi, vergi ve angarya yükümlülükleri bakımından da serf köylüler, hizmet köylüleri, vergi yükümlüsü köylüler ve topraksız ya da himaye arayan köylüler gibi alt tabakalar ortaya çıkmaktaydı. 19. yüzyılın ilk on yıllarında Gürcü krallarına ve prenslerine bağlı köylüler Rus devlet köylüsü hâline gelmiş, Rus karşıtı ayaklanmalara katılan soyluların serfleri de hazineye devredilmiş, daha sonra kilise köylüleri de aynı sisteme bağlanmıştır; 1850'lerde devlet köylüleri Gürcistan'daki köylü nüfusunun neredeyse %50'sini oluşturmaktaydı. Vergi toplama sürecinde Rus yetkililerle köylüler arasında sık sık çatışmalar ve kanlı kavgalar yaşanırken[53], Gürcü köylüsünün silah taşıma geleneğini ve onur duygusunu koruması, soylu tahakkümünü sınırlandıran toplumsal bir unsur olarak varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte serflik, yalnızca köylüleri değil, soylular ve prensleri de kuşatan bir bağımlılık düzeni yaratarak ülkenin ekonomik yaşamını çıkmaza sokmuştur. Bütün bu tasvirler, Gürcü toplumunun yalnızca etnografik ve sosyal yapısını değil, aynı zamanda sınıfsal gerilimler, bölgesel farklılıklar ve siyasal kapasite tartışmalarıyla biçimlenen tarihsel karakterini de ortaya koymaktadır[54]. Sonuç olarak, Güney Kafkasya'nın çok katmanlı etnik, dilsel ve dinsel yapısı, yalnızca bir kültürel çeşitlilik alanı değil, aynı zamanda siyasal iktidarın dağılımının, meşruiyet sınırlarının, temsil biçimlerinin ve egemenlik iddialarının belirlendiği bir mücadele sahasıdır. Livingston'un yaklaşımı açısından bakıldığında, Güney Kafkasya'da federatif düzen fikrinin tarihsel anlamı da tam bu noktada belirginleşmektedir: Federasyon, farklılıkları ortadan kaldırmaktan ziyade, bu çoğul ve rekabetçi toplumsal yapıyı siyasal temsil ve ortak egemenlik ilkeleri çerçevesinde düzenleme arayışı olarak gündeme gelmiştir.

1.2. ÇARLIK RUSYA'SININ "BÜYÜK STRATEJİSİ" VE KAFKASYA

1750'lerden itibaren uluslararası siyasette etkin bir aktör hâline gelen Rusya, özellikle Avrupa'daki başlıca savaşlara katılarak hızlı bir yükseliş göstermiş, bu durum Batılı gözlemcilerde giderek artan bir tedirginlik yaratmıştır. Kissinger, Rus dış politikasındaki

[52] Y. Markov, *a.g.e*, s.317.
[53] Muskhelişvili, Japaridze ve d., *a.g.e*, s.36-38.
[54] Y. Markov, *a.g.e*, s.317-318.

yayılmacı eğilimin, savunma kaygılarıyla meşrulaştırılan çelişkili bir karakter taşıdığını belirtmektedir[55]. Bu yayılmacı yönelimin kilit sahalarından biri Kafkasya olmuş; bazı Avrupalı devlet adamları Rusya'nın bölgeye müdahalesini Hindistan'a kadar uzanabilecek daha geniş bir emperyal stratejinin parçası olarak değerlendirmiştir. Nitekim Kafkasya'yı yalnızca coğrafi bir geçiş alanı değil, büyük güçlerin egemenlik, ticaret ve stratejik nüfuz mücadelelerinin merkezinde yer alan bir siyasal alan olarak tanımlamıştır. Özellikle Rus emperyal söyleminde Kafkasya, Avrupa ile Asya arasında uzanan ulaşım ve ticaret hatlarının denetimi bakımından yaşamsal görülmüş; İngiltere ile Hindistan güzergâhları üzerinde yürütülen rekabet bölgeyi uluslararası siyasetin önemli düğüm noktalarından biri hâline getirmiştir[56].

Buna karşılık Muriel Atkin, Kafkasya'nın Rusya için yalnızca daha geniş Asya hedeflerine açılan bir koridor değil, kendi başına bağımsız ve nihai bir hedef olduğunu ileri sürmekte; bölgenin Rus siyasal ve entelektüel çevrelerinde çekici görülmesini ekonomik çıkar, sömürgeci prestij ve yerli halklara "medeniyet götürme" iddiası gibi ideolojik temsillerle açıklamaktadır[57]. Bu çerçevede Rusya'nın Güney Kafkasya'daki kalıcı hâkimiyeti, II. Katerina döneminde başlayıp I. Nikolay döneminde tamamlanan askerî ve diplomatik süreçlerle kurulmuş; özellikle 1804–1828 Rus-İran Savaşları[58], bölgenin jeopolitik geleceğini tayin eden kritik bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte Georgievsk (1783), Gülistan (1813), Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) antlaşmaları yalnızca Rus egemenliğini hukuki zemine oturtmakla kalmamış, aynı zamanda bölgenin etnik ve coğrafi yapısında köklü dönüşümlere yol açarak, imparatorluğun çöküşünden sonra belirginleşecek toprak iddiaları, temsil mücadeleleri ve etnik çatışmaların tarihsel zeminini de hazırlamıştır.

Güney Kafkasya'nın Rusya'ya açılmasında kritik bir eşik oluşturan Georgievsk Antlaşması'nın teklifinin bizzat Gürcü Kralı II. İrakli'den gelmiş olması, bu sürecin yalnızca dış baskılarla değil, yerel iktidar projeleriyle de bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ukrayna asıllı tarihçi Valeriy Morkova göre bu tercih, sadece Kaçar İran'ına karşı savunma amacı taşımamış; aynı zamanda II.

---

[55] Henry Kissinger, *Diplomacy*, Simon & Schuster, New York 1994, p.139-141.
[56] Y. Markov, *a.g.e*, s.229-232.
[57] De Waal, *a.g.e*, s.44; Muriel Atkin, *Russia and Iran 1780 -1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1980, p.8-11.
[58] Rus-İran savaşlarına ve Rusya'nın Kafkasya politikasına dair Degoev, V. V. *Kavkaz i velikie derzhavy, 1829–1864 gg.: politika, voyna, diplomatiya* (Kafkasya ve Büyük Güçler, 1829–1864: Siyaset, Savaş, Diplomasi); Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question: Army, Government, and Society, 1815–1833*; Muratoff'un *The Caucasian Battlefields*, Kazemzadeh'in *Russia and Britain in Persia: Imperial Ambitions in Qajar Iran*, Mostashari'nin *On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus,* Atkin'in *Russia and Iran 1780 -1828*, Seyfullin'in *İstoriya vneshnoy politiki Rossii XIX veka*, Dubrovin'in *İstoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze,* Kulikov ve Runov'un *Vse Kavkazskiye voyny Rossii Samaya polnaya entsiklopediya* gibi hem dönemsel hem de modern birçok değerli akademik çalışma kaleme alınmıştır.

İrakli'nin Gürcistan'ın siyasal nüfuzunu genişletme arzusunu da yansıtmıştır. Gürcü kralı, Rusya'nın kendisine Erivan ve Gence hanlıkları üzerindeki hâkimiyetini tanıyacağına, Ahıska ve Kars gibi Osmanlı'ya bağlı paşalıkların ele geçirilmesinde destek vereceğine inanmış; buna karşılık İran ve Osmanlı'ya karşı muhtemel savaşlarda Rusya'ya yardım vaat etmiştir. Rusya açısından ise Gürcistan, Osmanlı'ya yönelik askerî harekâtlar için stratejik bir sıçrama tahtası ve Kırım ile Güney Kafkasya arasında doğrudan bağlantı kurmaya elverişli bir jeopolitik zemin teşkil etmekteydi[59]. Nitekim 24 Temmuz 1783 tarihli antlaşmanın girişinde II. İrakli'nin yalnızca Kaheti-Kartli kralı olarak değil, aynı zamanda Gah, Şeki, Şirvan, Gence, Erivan ve çevre bölgelerin hâkimi ve koruyucusu sıfatlarıyla anılması, onun bölgesel hegemonya tasavvurunu açık biçimde yansıtmaktadır[60]. Ancak antlaşma, II. İrakli'ye belirli bir siyasal hareket alanı açmakla birlikte, Daryal Geçidinin Rus denetimine açılmasıyla Güney Kafkasya'nın stratejik kapısını Rus ordusuna teslim etmiş; Kartli-Kaheti kralının meşruiyet için St. Petersburg'a başvurmak zorunda bırakılması, bağımsız dış politika hakkının fiilen sınırlandırılması, Gürcü Katolikosluğu'nun Rus Ortodoks Kilisesi hiyerarşisine eklemlenmesi ve yerli aristokrasinin Rus soyluluğuna bağlanması gibi hükümlerle Gürcistan'ı bağımlı bir yapıya sürüklemiştir[61].

Gürcü tarih yazımındaki yaygın yoruma göre, II. Katerina'nın General Potyomkin'e yönelik gizli talimatı ve Georgievsk Antlaşması, Rusya'nın Gürcistan'la kurduğu ilişkiyi yalnızca koruma veya ittifak söylemi üzerinden değil, Osmanlı'ya karşı yürütülen bölgesel stratejinin askerî-siyasal ihtiyaçları çerçevesinde biçimlendirdiğini göstermektedir. Aynı dönemde Rusya'nın Karabağ'daki Ermeni melikleriyle temas kurarken Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'a da himaye teklifinde bulunması, bölgedeki toplulukları birbirine karşı dengeleyen esnek bir nüfuz siyaseti izlediğini göstermektedir[62]. Gürcü gazeteci Tumanov' Georgievsk Antlaşması'nın önemini şu ifadelerle açıklamıştı: "Gürcistan'ın gönüllü ilhakı, Rusya'nın güneye doğru "büyük tarihî hareketinin" önünü açtı. Böylece Rus diplomasisi için Kafkasya'nın daha güneyine doğru Rus egemenliğini genişletme yönünde geniş olanaklar doğdu. Bir zamanlar güçlü olan Perslerin "sessiz ülkesi" üzerinden ve son yüzyılda zayıflayan Türkiye üzerinden Basra Körfezi'ne uzanan bir rota tasarlandı; bu da Rusya'ya uluslararası ticaret ilişkilerini geliştirmek için denize serbest

[59] Valeriy Morkva, "Unlocking the Caucasus for Empire: Roots, causes and consequences of the Russian annexation of the East Georgian kingdom of Kartli-Kakheti, 1801**",** *Cappadocia Journal of Area Studies (CJAS)* 2021, vol. 3, no. 2, p. 162.
[60] Romanovskiy Vasilii Evgrafovich, *Ocherki iz istorii Gruzii*, tipografiya K. P. Kozlovskogo, Tiflis, 1902, s.263 (Vasiliy Evgrafoviç Romanovskiy, Gürcistan Tarihinden Denemeler, K. P. Kozlovskiy Matbaası, Tiflis, 1902).
[61] Morkova, *a.g.e,* s.162; Ayrıca orijinal metin için bakınız: *Dokumenty kollektsiya: Lichnaya biblioteka* G. R. Derzhavina https://elibrary.tambovlib.ru/ (28.03.2025).
[62] Apolon Tabuashvili, "Prerequisites for The Treaty of Georgievsk Strategic Interests of the Russian Empire and Georgia in the 1770s and Early 80s", *Russian expansion in the Caucasus*, 21 July, 2021, Tbilisi.

erişim umudu verdi[63]". Bu yönüyle Georgievsk Antlaşması, yalnızca bir himaye anlaşması değil, Güney Kafkasya'da dış müdahale, bölgesel hâkimiyet, temsil ve egemenlik mücadelelerinin iç içe geçerek daha sonraki rekabetçi siyasal projelerin zeminini hazırladığı kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir.

Antlaşmadan sonraki bir yıl içinde ilk Rus müfrezesinin Tiflis'e ulaşması, Gürcüler, Müslüman hanlıklar ve Osmanlılar arasındaki hassas güç dengesini sarsmış; buna rağmen 1787 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Petersburg'un II. İrakli'yi yalnız bırakması ve 1791'de Ağa Muhammed Han tehlikesine karşı General Gudoviç'ten talep edilen yardımın karşılıksız kalması, Rus korumasının koşullu niteliğini göstermiştir. Buna karşılık I. Paul'un tahta çıkışı ve Napolyon'un Mısır Seferi, Rusya'nın ilgisini yeniden Ortadoğu'ya ve dolayısıyla Gürcistan'a yöneltmiş; bu da Güney Kafkasya'da Rus ilerleyişini hızlandırarak Müslüman hanlıklar ile İran'ı yeni bir çatışma zeminine sürüklemiştir[64]. Batı cephesinde Devrimci Fransa ile yoğun çatışmalar yürüten Rusya, aynı dönemde Güney Kafkasya'da da stratejik adımlar atmış; 1801'de Doğu Gürcistan'ın ilhakı ve Tiflis merkezli bir askerî valiliğin kurulmasıyla Kafkasya'daki tüm Rus birliklerini tek komuta altında toplamıştır. Her ne kadar bu karar Rus yönetici çevrelerinde tereddüt yaratsa da uygulamaya konmuş, buna karşılık İran, 1639'dan beri çatışmasız egemenlik sürdürdüğü bu coğrafyada Rus nüfuzunu kabul etmemiştir. Rusya, sadakatleri Tahran'a yönelen Müslüman hanlıklar, Gürcü ve Ermeni Hristiyan unsurlar ile karmaşık yerel dengeler arasında sınırlı askerî imkânlarla hâkimiyet kurmaya çalışmıştır[65]. Müslüman hanlıklar ve Bagrationi Hanedanı, iktidarlarını korumak için Rusya, Osmanlı ve İran arasında denge siyaseti izleseler de Gürcistan'ın ilhakı ve Osmanlı karşısındaki Rus başarıları bu manevra alanını daraltmıştır. General Knorring'in yerine Gürcü asıllı General Sisianov'un[66] atanmasıyla Rus siyaseti daha saldırgan bir çizgiye kaymış; Sisianov'un Müslümanlara yönelik aşağılayıcı dili ve korku temelli idare anlayışı, onun 1806'da Bakü önlerinde öldürülmesinden sonra da halefleri tarafından sürdürülmüştür.

---

[63] Gruziya №74, 30-go noyabrya 1918 g., s.1.

[64] Firuz Kazemzadeh, "Iranian Relations With Russia and The Soviet Union, To 1921", *The Cambridge Hıstory Of Iran,* Volume 7*,* From Nadir Shah To The Islamic Republıc (ed. by Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville), Cambridge University Press, 2008, p.328-330.

[65] John P. LeDonne, *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831,* Oxford University Press, New York 2004, p.168.

[66] Kazemzadeh, "Iranian Relations With Russia and The Soviet Union" adlı çalışmasında general hakkında şu ifadelere yer vermiştir: "Gürcü kökenine rağmen General Sisianov, tutkulu bir Rus emperyalisti olarak öne çıkmış; Batılı kimliğini bir dönmenin şevkiyle sergilemiştir. Asyalı ve Pers gibi kavramları küçümseyici biçimde birbirinin yerine kullanarak, yerel halklara yönelik sert söylemler geliştirmiştir. Yerel yöneticilere yazdığı mektuplarda ağır hakaretler içeren ifadeler kullanmış, itaat gösterilmemesi hâlinde şiddeti açıkça tehdit etmiştir*".* Bkz. Kazemzadeh, *a.g.m*, s.331-332.

1804–1828 Rus-İran Savaşları boyunca taraflar, çoğu zaman hanlıklar arası rekabeti kışkırtarak dolaylı biçimde egemenlik tesis etmeye çalışmış; Rusya'nın zaferi yalnızca askerî kapasitesine değil, bölgedeki siyasal parçalanmışlığa da dayanmıştır[67]. İran'ın Rus barış şartları kabul etmesiyle 30 Eylül 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması, Rusya'nın Derbent, Kuba, Şirvan, Bakü, Şeki, Gence ve Karabağ hanlıkları üzerindeki egemenliğini resmen tanımış; böylece Rusya hem Hazar Denizi'nin batı kıyılarına kadar genişlemiş hem de İran'ın iç işlerine nüfuz etme imkânı elde etmiştir[68]. Antlaşmanın 4. maddesi sınırların belirlenmesini ikili bir komisyona bırakmışsa da bu süreç uzun süre belirsiz kalmış, 1818'de General Yermolov'un çabalarıyla sınır çizimi tamamlanmıştır. Bununla birlikte İran, özellikle eski Talış Hanlığı'nın Lenkeran'ın Rusya'ya, Astara'nın ise İran'a bırakılmasıyla bölünmesini kabul etmemiş ve antlaşmayı 1801 sınırlarını geri kazanmak için geçici bir düzenleme olarak görmüştür[69]. Bu kazanım, Rus yüksek komutanlığının operasyon merkezini Pers sınırına, özellikle Tebriz ve Erdebil çevresine taşımasına olanak sağlamıştır. Böylece hem Erivan ile bağlantı riske atlatılmış hem de Rusya, Toros ve Zagros Dağları'nın kesişiminde yer alan ve Heartland sınırlarını oluşturan dağlık bölgelere ulaşmıştır[70]. Kazemzadeh'in ifadesiyle her iki taraf Gülistan'ı kalıcı bir barış olarak değerlendirmemiş; özellikle Kaçar veliahttı Abbas Mirza bunu yalnızca geçici bir ateşkes saymıştır[71]. Böylece Gülistan Antlaşması, yalnızca Rus-İran savaşlarının diplomatik sonucu değil, aynı zamanda Güney Kafkasya'da dış müdahale, sınır çizimi, hanlıkların tasfiyesi ve bölgesel egemenlik mücadelelerinin kurumsallaştığı bir dönüm noktası olmuştur.

1826 yılına gelindiğinde, Yermolov'un Gökçe Gölü (Sevan Gölü)'nün kuzey kıyılarını işgali, Erivan bölgesinde İran'ın ticari ve stratejik konumunu zayıflatmış; kısa süre sonra onun yerine atanan General Paskeviç, savaşın başlamasında Yermolov'un saldırgan siyasetinin belirleyici olduğunu açıkça ifade etmiştir[72]. Aynı yıl Çar I. Aleksandr'ın ölümü ve ardından patlak veren Dekabrist (Aralıkçılar) isyanına ilişkin haberlerin İran'a ulaşması, Rusya'nın iç karışıklıklar nedeniyle zayıfladığı yönünde bir algı doğurmuş; Fetali Şah da bu durumu Rusya'ya karşı yeni bir askerî harekât başlatmak için elverişli bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Her ne kadar İkinci Rus-İran Savaşı önceki savaşla benzer dinamikler taşısa da çok daha kısa sürede İran'ın ağır

[67] Firouzeh Mostashari, *On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus,* I.B. Tauris & Co. Ltd, New York 2017, p.13-17.
[68] Mostashari, *a.g.e*, s.18.
[69] Oleg Kuznetsov, "The Treaty Of Gulistan: 200 Years After (The Russo-Persian War of 1804-1813 and the Treaty of Gulistan in the context of its 200th anniversary)", *The Caucasus & Globalizatıon*, Volume 7, Issue 3-4, 2013, p.153-155.
[70] LeDonne, *a.g.e*, s.170.
[71] Kazemzadeh, *a.g.m,* s.334-336.
[72] *A.g.m*, s.336-337.

yenilgisiyle sonuçlanmıştır[73]. Kazemzadeh'in de belirttiği gibi, "İran kuvvetleri başlangıçta bazı başarılar elde etmiş olsa da kısa sürede modernize edilmiş orduların gazilerinin komuta ettiği Rus birlikleri karşısında kalıcı bir üstünlük sağlayamayacaklarını kabul etmek zorunda kalmıştır[74]". Savaş sonrasında imzalanan Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828), Rusya ile İran arasındaki güç dengesini kesin biçimde Rusya lehine çevirmiş ve Kafkasya'nın siyasal haritasını köklü biçimde değiştirmiştir. Antlaşmanın özellikle III. maddesi ile Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının Rusya'ya devri kabul edilmiş; IV. madde ile sınır hattı Ağrı Dağı'ndan Hazar'a, Aras ve Astara nehirlerine kadar uzanacak biçimde yeniden çizilmiş, Talış yaylalarının Rusya'ya katılması sağlanmıştır.

Buna ek olarak XII., XIII., XIV. ve XV. maddeler, esirlerin iadesi, firarilerin geri verilmemesi, göç ve mülkiyet haklarının düzenlenmesi gibi hükümlerle nüfus hareketlerini ve sadakat ilişkilerini denetim altına almayı amaçlamıştır. Bu çerçevede antlaşma yalnızca askerî bir zaferin diplomatik sonucu değil; aynı zamanda demografik yapıyı, yerel elitlerle merkez arasındaki ilişkileri ve bölgesel egemenlik düzenini yeniden tanımlayan bir siyasal metin niteliği taşımıştır. General Paulucci'nin 1816'da savunduğu üzere, Aras Nehri, Arpaçay Nehri, Eçmiadzin, Kars, Erzurum ve Üsküdar hattı boyunca tasarlanan stratejik sınır anlayışı da Rus yayılmasının yalnızca İran'a karşı değil, aynı zamanda Osmanlı, İngiltere ve Fransa gibi güçlere karşı bölgesel üstünlük kurma hedefiyle bağlantılı olduğunu göstermektedir[75]. Diğer taraftan Güney Kafkasya'nın işgali, Rusya açısından Asya pazarlarına açılma yönünde stratejik ve ekonomik fırsatlar yaratmış; yerel elit sınıflar (soylular ve tüccarlar) himaye edilerek hem siyasi ittifaklar güçlendirilmiş hem de güney bölgelerin iktisadi kalkınmasına zemin hazırlanmıştır. Kür ve Aras nehirlerine kadar uzanan sınır genişlemesi, yalnızca İran ve Osmanlı'ya karşı değil, aynı zamanda İngiltere ve Fransa gibi bölgedeki diğer güçlere karşı da bir tampon alan oluşturmuştur. Bu işgal, Rusya'nın Orta ve Yakın Doğu'daki nüfuzunu artıracak stratejik bir karakol elde etmesini sağlamakla birlikte bölge, imparatorluğun hammadde kaynağı ve güney sınırlarının güvenliği açısından hayati bir rol üstlenmiştir[76].

Güney Kafkasya'daki Rus yayılmasının son aşaması, Osmanlı İmparatorluğu ile yürütülen

---

[73] Atkin, a.g.e, s.157.
[74] Kazemzadeh, *a.g.m*, s.337.
[75] LeDonne, *a.g.e*, s.171; PA AA, R. 11054, Bl. 474-476.
İstoriya diplomatii (Diplomasi Tarihi). Moskova; Leningrad, 1945. Cilt 3; Turkmençayskiy mirnıy dogovor mejdu Rossiyey i İranom. 10 fevralya 1828 g. (Rusya ile İran Arasında Türkmençay Barış Antlaşması. 10 Şubat 1828); Pod styagom Rossii: Sbornik arhivnıh dokumentov (Rusya Sancağı Altında: Arşiv Belgeleri Derlemesi) Moskova. 1992, www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/turkman.htm. (30.03.2025).
[76] Oganesyan, Aykaz. "Oçerki istorii Yujnogo Kavkaza: çego bolşe -obşçnosti ili razoçarovaniy?" ("Güney Kafkasya Tarihi Üzerine Denemeler: Hangisi Daha Fazla -Ortaklık mı, Hayal Kırıklığı mı?"). *History and Identity: The South Caucasus and Other Regions in Transition*. Yerevan: Edit Print, 2010., s.33-34.

savaşlar ve bunları izleyen diplomatik düzenlemelerle şekillenmiştir. Rusya'nın bölgede kalıcı hâkimiyet kurabilmesi için Osmanlı'yı Anapa, Poti ve Batum gibi stratejik kalelerden uzaklaştırması ve Ahıska Paşalığı üzerinden yeni bir askerî sınır tesis etmesi gerekli görülmüştür. Bu süreçte Kafkasya'da görev yapan Rus subayları, Napolyon Savaşları'ndan edindikleri askerî deneyim ve özgüvenle hareket etmiş; Rus askerî kültüründe güçlenen "Kafkasya miti" de bölgeyi yalnızca stratejik değil, ideolojik bir hedef hâline getirmiştir. I. Nikolay döneminde Rus ordusunu Avrupa'nın en güçlü ordusu hâline getirme hedefi ve Osmanlı'ya karşı belirgin Müslüman-Türk karşıtı siyasal çizgi, bu yayılmacı siyaseti daha da sertleştirmiştir. Viyana Kongresi sonrasında Avrupa'daki devrimci hareketlere karşı meşruiyet söylemini savunan Rusya, 1804 Sırp ve 1821 Yunan isyanları söz konusu olduğunda ise bu ilkeleri kendi çıkarları doğrultusunda esnetmiş; Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan beri sürdürdüğü "Osmanlı Ortodokslarının hamiliği" siyasetini Eflâk, Buğdan ve Boğazlar üzerindeki taleplerle genişletmiştir. 20 Ekim 1827 Navarin Baskınının ardından 1828 nisan sonunda Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden Rusya, Balkanlar'da General Diebiç, Kafkas cephesinde ise General Paskeviç komutasında ilerleyerek 20 Ağustos 1829'da Edirne'yi, Kafkasya'da ise Sohum, Kars ve Erzurum'u ele geçirmiştir[77]. Kars, Ahıska, Ardahan ve Doğubayazıt'ın işgaliyle kurulan askerî hat, Rusya'ya Erzurum-Trabzon çizgisi boyunca nüfuz kazandırmış ve Trabzon–Van Gölü–Tebriz–Tahran ticaret yolunu denetleme imkânı sağlamıştır.

Ancak Osmanlı'nın barış arayışı sonucunda imzalanan Eylül 1829 Edirne Antlaşması, bu kazanımları kısmen yeniden düzenlemiş; Kars, Bayazıt ve Erzurum Osmanlı'ya iade edilirken, Ahıska Rusya'da kalmış, Anapa ve Poti'yi kapsayan Karadeniz kıyı şeridinin ilhakı ise Osmanlı'nın Kuzey Kafkasya halklarıyla bağını önemli ölçüde zayıflatmıştır. Böylece Rusya, Güney Kafkasya'da yalnızca askerî üstünlük sağlamamış, aynı zamanda bölgesel ticaret yolları, sınır düzeni ve siyasal nüfuz alanlarını yeniden tanımlayarak, ileride toprak, egemenlik ve bölgesel düzen mücadelelerinin şekilleneceği jeopolitik zemini de kurmuştur. LeDonne'nin de işaret ettiği gibi, "Rus kurmaylarının Balkan cephesine öncelik vermesine rağmen imparatorluğun en kalıcı kazanımlarının Güney Kafkasya'da elde edilmesi, bu bölgenin Rus yayılmacılığı açısından taşıdığı yapısal önemi açıkça göstermektedir". Bu bakımdan Edirne Antlaşması, yalnızca bir savaşın diplomatik sonucu değil; Güney Kafkasya'da egemenlik, sınır, ulaşım yolları ve bölgesel denetim meselelerini yeniden tanımlayan, daha sonraki siyasal ve ulusal rekabetlerin zeminini güçlendiren kritik bir dönüm noktasıdır[78]. Sonuç olarak Rus yayılması, Güney Kafkasya'daki mevcut siyasal yapıları aşamalı biçimde tasfiye ederek bölgeyi yeni sınırlar, yeni

[77] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya; 18. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.55-56.
[78] LeDonne, *a.g.e*, s.174.

bağımlılık ilişkileri ve yeni egemenlik biçimleri temelinde yeniden şekillendirmiştir. Bu süreç, yalnızca askerî işgal ve diplomatik antlaşmalar yoluyla bir toprak devrini ifade etmemiş; aynı zamanda yerel hanlıkların, krallıkların ve geleneksel iktidar odaklarının siyasal işlevini zayıflatarak bölgenin yönetim, temsil ve bağlılık ilişkilerini köklü biçimde dönüştürmüştür. Böylece Güney Kafkasya'da eski çok merkezli siyasal düzen çözülürken, onun yerine merkeziyetçi, sınırları yeniden tanımlanmış ve topluluklar arası güç ilişkileri keskinleşmiş yeni bir siyasal yapı ortaya çıkmıştır.

1.3. GÜNEY KAFKASYA'DA İDARÎ VE DEMOGRAFİK DÖNÜŞÜM

Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgali sonrasında bölgenin idari bakımdan yeniden düzenlenmesi, imparatorluk yönetiminin en öncelikli meselelerinden biri hâline gelmiştir. 19. yüzyıl başlarında *Derbent, Bakü, Şeki, Şamahı, Talış, Gence, Karabağ, Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları ile İmereti Krallığı, Megrelya, Abhazya, Guri Prenslikleri ve Ahıska Paşalığı* gibi farklı siyasal yapılardan oluşan bölge, Rus müdahalesiyle birlikte kapsamlı bir idari ve siyasal dönüşüm sürecine girmiştir[79]. Bu süreç, 28 Aralık 1800'de Gürcü Kralı XII. George'nin ölümünün ardından Kartli-Kaheti'nin ilhakıyla başlamış; Rus hükümeti David'i kral olarak tanımak yerine "Çareviç" unvanıyla genel vali statüsünde görevlendirerek Gürcü monarşisini fiilen tasfiye etmiştir[80]. Çar I. Pavel döneminde Gürcistan, *Gruzinskaya Guberniia*[81] (Gürcistan Eyaleti) olarak yeniden düzenlenmiş; Kartli, Kaheti,[82] Samtşe (Ahıska/Çıldır Eyaleti), Kazak, Şemşeddil, Pambak, Şüregel ile Hevsur, Pşav, Tuş ve Oset bölgelerini kapsayan yeni bir idari çerçeve oluşturulmuştur. Böylece Rusya, bölgeyi yalnızca askerî olarak değil, idari ve hukuki bakımdan da imparatorluk

---

[79] Tanrıverdi Mustafa, *Çarlık Rusya'sı Döneminde Tiflis Vilayeti (1878-1914)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2016, s.109.

[80] Dubrovin, N. F. Zakavkazye ot 1803 do 1806 goda: istoriçeskoye issledovaniye (1803'ten 1806'ya Kadar Transkafkasya: Tarihî Bir İnceleme). Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Udelov, 1866., s. 17-18.

[81] *Guberniya* terimi, Latince *gubernium* kökünden türetilmiş olup, Rus İmparatorluğu'nun idari yapısında önemli bir birimi ifade eder. Türkçeye genellikle *vilayet* ya da Osmanlı kullanımında *eyalet* olarak çevrilmiştir. Kafkasya da bazı kaynaklarda bu çerçevede bir eyalet olarak kayıt altına alınmıştır. Terim, ilk kez 18. yüzyıl başlarında Çar I. Petro döneminde, merkeziyetçi reformlar kapsamında kullanıma girmiştir. Petro, Avrupa'dan aldığı *guberniya* ve *gubernator* kavramlarını Rusya'nın idarî düzenine adapte ederek, dağınık yönetimi disipline etmeyi amaçlamıştır. Bkz. Tanrıverdi, *a.g.e*, s.105.

[82] Çar Pavel'in General Knoring'a tebliğinde Gürcistan'ın Rusya İmparatorluğuna katılması dair Manifestonu duyurulması gerektiğini vurgulamıştır. Bunun üçün Gürcü halkından yemin edecek elçiler ve vekiller gönderilmesi, Gürcistan'ın imparatorluğun bir eyaleti olması ve onun Senato ve manevi ilişkilerde Sinodla derhal ilişkilerinin düzenlenmesini istenmiştir. Eyalete seçilecek valinin ise kesinlikle Rus yönetimi altında olan kraliyet kanından olması bildirilmiştir. 18 Ocak 1801 tarihinde St. Petersburg'da yayımlanan Manifesto kısa zaman zarfında Gürcü ve Türkçeye çevrilerek bölge halkına iletilmiştir. Bakınız: *Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey (Kafkas Arkeografi Komisyonu Tarafından Toplanan Belgeler), Tom I.* (Berje, A. P.). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis 1866, s. 413-s.414.

sistemine eklemlemiştir[83]. Gürcü danışman ve tercümanların da dahil olduğu dört bölümlü (yürütme, medeni, cezai, mali) bir idari yapı oluşturulmuştur. Guberniya her biri *kapitan-ispravnik* adı verilen polis memurlarınca yönetilen beş bölgeye ayrılmıştır. Ermeni ve Türk nüfusa özel yargı alanları tanınmasına rağmen, halkın büyük çoğunluğu tarafından anlaşılmamasına karşın Rusça, idari ve hukuki işlemlerde tek resmi dil hâline gelmiştir. Bir yıl sonra Vali Knoring'in yerine atanan General Lazarev'e, Hristiyan olmayan dağ halklarını misyoner faaliyetlerle Hristiyanlaştırma, Tiflis'i Karadeniz ve Hazar limanlarına bağlama, bölgeye Rus ve Ermeni nüfus yerleştirme, ekonomik canlanmayı sağlayarak işgal ordusunu besleyebilecek düzeye ulaştırma görevleri verilmiştir[84]. 1816'dan itibaren Speranskii'nin Rus İmparatorluğu'nu üç-dört guberniyadan oluşan on iki valiliğe ayırma önerisi merkezde tam uygulanmasa da Polonya ve Kafkasya gibi sınır bölgelerinde etkili olmuş; özellikle Kafkasya'daki genel valilik (general gubernator) kurumu, iç guberniyalardaki örneklerinden farklı olarak diplomatik ve askerî yetkileri birleştiren geniş yetkili bir yönetim aygıtı olarak Çar'ın bölgedeki doğrudan temsilini sağlamıştır[85].

Gürcistan'da uygulanan idari model, Güney Kafkasya'nın diğer Müslüman bölgelerine de yayılmış; Rus-İran savaşları sırasında direniş gösteren hanların yetkileri kaldırılarak hanlıklar, Rus komutanların denetiminde kaza (uyezd) ve eyaletlere dönüştürülmüştür. Gence ve Bakü hanlıkları askerî müdahaleyle lağvedilerek doğrudan Rus subayların yönettiği askerî bölgelere çevrilmiş, Kuba Hanlığı ise 1806'daki ilhakın ardından bir süre yerel beylerden oluşan naipler meclisi tarafından idare edildikten sonra 1810'da tamamen komutanlık yönetimine bırakılmıştır. Karabağ, Şeki, Şirvan ve Lenkeran hanlıkları başlangıçta ikili antlaşmalar yoluyla ilhak edilip sınırlı özerkliklerini korusalar da hanların iç idari yetkileri zamanla daraltılmış, Rus garnizonları bu bölgelere yerleştirilmiş ve hanlar çarlık generallerine bağımlı hâle getirilmiştir. 1816'da Kafkasya komutanlığına atanan General A.P. Yermolov'un hanlıkları istikrarsızlaştırıcı ve Pers yanlısı unsurlar olarak değerlendirmesiyle bu yapıların tasfiyesi hızlanmış; Şeki (1819), Şirvan (1820), Karabağ (1822) ve Lenkeran (1826) hanlıklarının kaldırılmasıyla hanlık sistemine fiilen son verilmiştir. Bu dönüşüm sonucunda Talış, Şirvan, Şeki, Karabağ, Bakü ve Guba eyaletleri ile Yelizavetpol ve Car-Balaken bölgeleri, ayrıca Kazak ve Şemşeddil idari birimleri oluşturulmuş;

---

[83] *ASKAK*, *Tom I*; a.g.e, s. 414; Dubrovin, *a.g.e*, s.19.
[84] Donald Rayfield*, Edge Of Empires: A History Of Georgia*, Reaktion Books, London 2012, p.258-260; *Gubernii Rossiyskoy imperii: istoriya i rukovoditeli. 1708–1917 [Rus İmparatorluğu Guberniyaları: Tarih ve Yöneticiler. 1708–1917].* (Istoricheskiye dannyye ob obrazovanii guberniy, oblastey, gradonachal′stv i drugikh chastey vnutrennego upravleniya Imperii s ukazaniyem vysshikh chinov etogo upravleniya v khronologicheskom poryadke po 1 noyabrya 1902: Kniga podgotovlena Departamentom obshchikh del Ministerstva vnutrennikh del v 1902 g., Izdano s ispravleniyami i dopolneniyami v 2003 g, s.365.
[85] Mostashari, *a.g.e,* s. 51-52.

Erivan ve Nahçıvan Armyanskaya oblast'a (Ermeni bölgesi)[86] dahil edilirken, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Talış eyaletleri Şuşa merkezli *Müslüman Bölgesi*'ne bağlanmıştır[87].

Türkmençay Antlaşması sonrasında General Paskeviç'in 6 Haziran 1828 tarihli kararıyla, işgal edilen Müslüman vilayetlerin idaresinin yeniden yapılandırılması amacıyla bir komite kurulmuştur. Bu komite, yerel geleneklerin incelenmesi, ilhak öncesi muhalif unsurların tespiti, bey ve ağalara tanınan hakların duyurulması, toprak ilişkileri ile din adamlarının durumunun araştırılması, göçebe Türklerin yerleşik düzene geçirilmesi, zemstvo süvari birliklerinin oluşturulması ve halkın üretime yönlendirilmesi gibi görevlerle yetkilendirilmiş; nihai olarak Müslüman bölgeler için uygun idari ve coğrafi düzenlemeler önermekle yükümlü kılınmıştır[88]. Hanlıkların kaldırılmasıyla birlikte hanlara ve muhalif beylere ait araziler, meralar, bahçeler, balıkçılık alanları ile tuz ve petrol sahaları gibi ekonomik kaynaklara devlet tarafından el konulmuş; bu mülklerin bir bölümü doğrudan devletçe işletilirken, diğer kısmı iltizam sistemi aracılığıyla yönetilmiştir. Bu yeni düzende komutan, devlet gelirlerini artırma, kamu mallarını değerlendirme ve vergi tahsilatını denetleme görevlerinin yanı sıra yürütme, yargı ve polis yetkilerini de bünyesinde toplayarak idarî, askerî ve adlî erkleri merkezîleştiren temel figür hâline gelmiştir. Resmî olarak "askeri-halk" adı verilen hükümet yapısı, Rus idaresi tarafından sakıncalı görülmedikleri sürece alt ve orta düzey yerli görevlilerin konumunu korumuş; Mahal ve Şeriat mahkemelerine dayalı toprak ve hukuk düzeni sürdürülmüş, Farsça da yargı ve yerel yönetimin resmî dili olarak varlığını devam ettirmiştir. Buna karşılık ağır suçlar, çoğu zaman üç gün içinde hükme bağlanan ve dosyaları Kafkasya'daki başkomutanlığa iletilen askerî mahkemelerde görülmüş; bu mahkemeler özellikle sömürge karşıtı direnişçilere yönelik hızlı ve otoriter denetim araçları olarak işlev görmüştür[89]. Böylece Rusya, Güney Kafkasya'da eski hanlık düzenini tasfiye ederek, bölgeyi doğrudan denetlenebilir idari-territoryal birimler üzerinden yeniden örgütlemiş ve bu yolla ileride derinleşecek egemenlik, temsil ve siyasal düzen mücadelelerinin kurumsal zeminini şekillendirmiştir.

21 Mart 1838'de Kafkasya Valisi olarak atanan General Yevgeni Golovin'in öncelikli meselesi, Kuzey Kafkasya'daki isyanlarda Şamil'in artan etkisi ile mevcut sivil yönetimin yetersizliği olmuştur. Bu çerçevede bölgedeki Rus yöneticilerin önemli bir bölümü, Güney Kafkasya'nın

---

[86] İmparatorluk Hükümet Senatosunun 21 Mart 1828 tarihli №1888 kararıyla İran ile yapılan anlaşma gereğince ilhak edilen Erivan ve Nahcivan hanlıkları kaldırılmış ve bu hanlıkların toprakları *Armyansky Oblast* olarak düzenlenmiştir (*ASKAK*, *Tom VII*; *a.g.e*, s.487).
[87] *Azerbaycan Tarihi, XIX. Asır* (ed. İsmayılov), IV. Cilt, Elm, Bakü 2007, s.100.
[88] *ASKAK*, *Tom VII*; *a.g.e*, s.423-424.
[89] Swiętochowski, T, *Russian Azerbaijan, 1905–1920*: The shaping of national identity in a Muslim community. Cambridge, Cambridge University Press New York 1985, p.10-11; *Azerbaycan Tarihi, XIX. Asır.,* a.g.e, s.100-101.

Rusya'ya tam entegrasyonunu savunmuş; bölgeye vali olarak atanan Baron Hahn'ın 1841 reformu da bu yaklaşımın en belirgin ifadesi olmuştur. General Hahn'ın öncülüğünde yürürlüğe konulan reform programı, askeri otorite ile hanlık düzeninin kalan unsurlarını tasfiye ederek Rus hukukunun ve Rusçanın zorunlu kılındığı, yerel farklılıkların sınırlandırıldığı ve merkeziyetçi bir bürokratik düzenin kurulduğu yeni bir idari yapı oluşturmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda yedi eyalet kaldırılmış, eski hanlık sınırları dikkate alınmaksızın çizilen kazalar (uyezdler) üzerinden tek tip bir sivil yönetim tesis edilmiştir. Böylece Müslüman vilayetlerinin uzun süredir devam eden parçalı yapısı sona erdirilmiş, yerli yöneticilerin önemli bir bölümü görevden uzaklaştırılmıştır. Yeni düzenleme kapsamında bölge, *Gürcistan-İmeretiya Guberniyası* ile *Kaspiskaya Oblast* olarak ikiye ayrılmış; Gürcistan-İmeretiya 11 uyezd ve 3251 yerleşim birimine, Kaspiskaya Oblast ise 7 uyezd, 2 ilçe ve 2232 yerleşim birimine bölünmüştür[90]. Mingreliya, Svaneti ve Abhazya'nın idaresi değiştirilmezken, Dağıstan'a komşu Derbent ve Kuba kazaları stratejik nedenlerle ayrı askerî bölgeler olarak teşkil edilmiştir.

Çarlık yönetimi, etnik, tarihî ve ekonomik bağları dikkate almaksızın Yelizavetpol, Kazak, Şamşeddil, Car-Balaken ilçesi, İlisu Sultanlığı toprakları ile Ordubad dahil Nahçıvan ve Erivan ilçelerini Gürcistan-İmereti Guberniyası'na bağlayarak idarî sınırları güvenlik ve merkezî denetim esasına göre yeniden düzenlemiştir. Bu sistemde bölgedeki en yüksek idarî ve askerî yetki, doğrudan Çar tarafından atanan Kafkasya Başkomutanından toplanmış; bu makam, genel validen daha geniş yetkilerle idarî kararları iptal etme, yerel yöneticileri görevden alma ve gümrük, eğitim, posta gibi kurumları doğrudan denetleme imkânına sahip olmuştur[91]. Aynı dönemde Rus hukuk sisteminin yerleştirilmesi amacıyla adat ve şeriatın kaldırılmasına dönük adımlar atılmış, ceza davalarının askerî mahkemeler yerine sivil mahkemelerde görülmesiyle sivil idarenin yargı alanındaki ağırlığı artırılmıştır. Armianskaya oblast'ın kaldırılması, bölgenin Ermeniler bakımından taşıdığı sembolik önem nedeniyle bazı Ermeni tarihçiler tarafından milliyetçi beklentilere vurulan bir darbe olarak değerlendirilmiştir[92]. Ancak Baron Hahn'ın yerel gelenekler ve toplumsal yapılar konusundaki yetersiz bilgisine dayanan bu düzen, 1841'de Guria'daki köylü isyanı gibi tepkilerle sarsılmış; bunun üzerine Çar I. Nikolay, Savaş Bakanı Çernyşev ile Devlet Sekreteri Rozen'i bölgeye göndererek reformların halkın inanç ve yaşam tarzıyla uyuşmadığını tespit ettirmiştir. Sonuçta Hahn görevden alınmış, yerine Çar I. Nikolay'ın güvenini kazanmış olan ve geniş sivil-askerî yetkilerle donatılan Kont Mihail Semyanoviç Vorontsov getirilmiştir. Böylece 1841 reformunun yarattığı idarî dönüşüm, Güney Kafkasya'da

[90] *ASKAK*, *Tom IX;* a.g.e, s.604.
[91] Swietechowski, *a.g.e*, s. 12; *Azerbaycan Tarihi,* a.g.e, s.119-120.
[92] Stephen B. Riegg, *Claiming The Caucasus: Russia's Imperial Encounter With Armenians, 1801-1894*, Doctoral Thesis, University of North Carolina at Chapel Hill, 2016.

yerel siyasal mirası tasfiye etmeye yönelen emperyal merkezileşmenin sınırlarını da açığa çıkarmıştır[93].

Tablo 1. 1841-1843 Güney Kafkasya'da Nüfusun İdari, Toplumsal ve Dinsel Dağılımı

	Etnik ve Sosyal Gruplar	**Nüfus Sayısı**	**Oran (%)**
İdari Dağılım	Gürcistan-İmeretiya Guberniyası	979.021	66
	Kaspiskaya Oblast (Hazar Vilayeti)	504.371	34
Yerleşim Biçimi	Kırsal Nüfus	1.356.848	91,5
	Şehir Nüfusu	35.410	2,4
	Diğer (Göçebe/Asker vb.)	91.134	6,1
Yaşam Tarzı	Yerleşik	1.393.690	94
	Göçebe	89.702	6
Etnik-Dinsel Yapı	Müslümanlar	692.151	46,6
	Ortodokslar	477.779	32,2
	Ermeni-Gregoryanlar	282.339	19
	Yahudiler	11.772	0,8
	Eski İnananlar (Kolonist/Bölücü)	8.423	0,6
	Katolikler	7.985	0,5
	Lutheryanlar	2.943	0,2
Seçkin Sınıflar*	Soylu ve Yerel Seçkinler	31.656	-

*Seçkin Sınıflar kategorisindeki veriler genel toplamın içindeki belirli imtiyazlı grupları temsil etmektedir; bu grubun dışında kalan ana gövdeyi (yaklaşık 1,4 milyon kişi) köylü ve işçi sınıfı oluşturmaktadır. Tablo incelendiğinde, nüfusun %91,5'inin kırsalda yaşaması ve %46,6'lık Müslüman payı ile en büyük dinsel grubu oluşturması, 19. yüzyıl ortası Güney Kafkasya'sının sosyo-ekonomik karakterini (tarım odaklı ve Müslüman ağırlıklı) net bir şekilde ortaya koymaktadır[94].

1844 yılında Çarlık yönetimi, Kafkasya'daki etkisini artırmak ve dağlı direnişini bastırmak amacıyla Güney Kafkasya Toprakları Genel İdaresi'nin yerine *Kafkasya Naipliğini* kurmuştur. Bu görev, Kafkas Kolordusu Komutanı Kont Vorontsov'a verilmiş ve kendisine, ilgili bakanlıklar ile Senato'yu bilgilendirmek şartıyla genel düzenlemeleri tek taraflı değiştirme yetkisi tanınmıştır. Bu durum, Kafkasya yöneticilerinin, valilik kurumu tesis edilmeden önce dahi iç

[93] Ronald Grigor Suny, *The Making of The Georgian Nation*, Second Edition, Indiana University Press, 1994, p.72-73.

[94] *Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey, Tom IX.* (Berje, A. P.). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis 1866-1904, s.604-605; Ayrıca bkz. Materialı dlya izuçeniya ekonomiçeskogo bıta gosuderstvennıh krestyan Zakavkazskogo kraya (Transkafkasya Bölgesi Devlet Köylülerinin Ekonomik Yaşamını İcelemeye Yönelik Materyaller), T I-VII, Tipografiya A.A Mihelsona, Tiflis 1885-1887.

guberniyalardaki genel valilere kıyasla daha geniş yetkilerle donatıldığını göstermektedir. 1881-1904 yılları arasındaki yirmi dört yıllık kesintiye rağmen 1917 Şubat Devrimi'ne kadar varlığını sürdüren Kafkasya Naipliği, sonrasında *Özel Transkafkasya Komitesi'ne* (Osobyi Zakavkazskii Komitet/Ozakom) bırakmıştır[95]. Vali Hahn'ın keyfî bölünmelerini düzeltme amacıyla yürütülen yeni düzenlemede, Hazar Oblastı Derbent, Şamahı ve Erivan eyaletlerine ayrılmış; böylece Dağıstanlı, Müslüman ve Ermeni toplulukların yaşadıkları alanlarla idarî sınırlar arasında görece bir uyum kurulmaya çalışılmıştır. Ancak bu düzenleme Müslüman nüfusu farklı guberniyalara parçalayarak dağıtmış, Ermeniler arasında ise daha olumlu karşılanmıştır. Vorontsov'un önceliği, bölgeyi özerkleştirmekten ziyade Çar'ın siyasetini heterojen Kafkasya coğrafyasında daha etkili uygulamak ve bölgeyi pasifleştirmek olmuştur[96]. Bununla birlikte Vorontsov, doğrudan Ruslaştırma yerine yerli seçkinleri yönetime dahil etmeyi tercih etmiş; özellikle Gürcü aristokrasisinin Rus yönetimine entegrasyonunu yumuşak kültürel araçlarla teşvik etmiştir. 1847'de Gürcistan'ın Tiflis ve Kutaisi olarak iki guberniyaya ayrılması, bölgenin bağımsız siyasal karakterini zayıflatırken geleneksel elitlerin imparatorluk düzeniyle bütünleşmesini hızlandırmıştır. 1846'da Tiflis, Kutaisi, Şamahı ve Derbent, 1849'da ise Erivan eyaletlerinin kurulmasıyla yeni idarî yapı, Rus İmparatorluğu'nun merkezileşme ve denetim siyasetinin başlıca araçlarından biri hâline gelmiştir[97].

Kafkasya Naipliği ile birlikte kurulan Kafkas Komitesi ise, Güney Kafkasya'nın sivil yönetim işlerini merkezi bürokrasiden görece bağımsız biçimde yürütmek üzere oluşturulmuş ve önceki komitelerin devamı niteliğinde bir kurum olarak bazı bakanlık yetkilerini devralmıştır. Savaş Bakanı Çernyşev başkanlığındaki bu yapı, Kafkas Naibine İmparator'la doğrudan iletişim kurma ve geniş idarî yetkiler kullanma imkânı tanımış; Petersburg'daki bakanlıkların bölge işlerine müdahalesini sınırlamıştır[98]. Kont Vorontsov'dan sonra bölgenin reformcu valilerinden Prens Baryatinski, Suny'nin ifadesiyle "bölgeyi hem askerî fetih hem de idarî yenilenme alanı" olarak değerlendirmiş[99]; Rusya'nın Asya'da medenileştirici bir güç üstlenmesi gerektiğini savunarak Vorontsov döneminde başlayan reformları merkezi müdahaleyi azaltacak biçimde yeniden düzenlemiştir. Bu çerçevede mali özerklik güçlendirilmiş, vali bölge bütçesinden doğrudan sorumlu hâle getirilmiş, Tiflis'teki valilik şansölyeliği ise içişleri, maliye ve adalet gibi alanlara ayrılmış bakanlık benzeri özerk dairelerle yeniden teşkilatlandırılmıştır. Çarlık arşivlerinin de gösterdiği üzere, bu dönemde Güney Kafkasya açık biçimde bir koloni olarak değerlendirilmiş;

---

[95] Mostashari, *a.g.e*, s. 52.
[96] Swietechowski, *a.g.e*, s.12-13
[97] Suny, *The making of the georgian nation, a.g.e*, s.73-74.
[98] Lisitsyna, Galina Georgiyevna. "Nekotorıye zagadki arkhivnoy evristiki" ("Arşivsel Hevristiğin Bazı Muammaları")., Rostov-na-Donu, *The New Past*, №1 2023, s.111.
[99] Suny, *The making of the georgian nation*, a.g.e, s.96.

1859'da Şamahı'daki büyük depremin ardından Bakü, ekonomik ve stratejik potansiyeli nedeniyle yeni idarî merkez hâline getirilmiştir[100]. Özellikle 1860'larda belediye yönetimi, yargı sistemi ve hukuki usuller alanında kapsamlı reformların hazırlanmasında belirleyici olmuş; yayımladığı materyallerle Kafkasya'nın Rus idarî sistemine entegrasyonu öncesi ve sonrasında hukuki standartlardaki dönüşümü görünür kılmıştır. Yerel adli makamların raporları da Rus idarî reformlarının ardından Hristiyan ve Müslüman nüfuslar arasındaki hukuki gelenek farklılıklarının sürdüğünü göstermiştir[101].

İmparator II. Aleksandr'ın 1881'de suikast sonucu öldürülmesinin ardından tahta çıkan Çar III. Aleksandr dönemi, Rusya İmparatorluğu genelinde karşı-reformcu ve merkeziyetçi siyasetin güç kazandığı yeni bir evreyi başlatmıştır. Bu dönüşüm Kafkasya idaresine de doğrudan yansımış; 4 Aralık 1881'de Kafkasya Naipliği lağvedilerek yerine genel-valilik sistemi kurulmuş, naiplik konseyi, özel kalem, devlet mülkleri dairesi ve Kafkas Komitesi gibi kurumların ortadan kaldırılmasıyla bölgenin idarî özerklik alanı önemli ölçüde daraltılmıştır. Böylece St. Petersburg'daki merkezî bakanlıkların Kafkasya üzerindeki yetkileri yeniden genişlemiş; bölge, kendi tarihî, etnik, dinî ve iktisadî özelliklerinden ziyade imparatorluğun genel idarî yapısına daha sıkı biçimde eklemlenmeye çalışılmıştır. 1882'de Kafkasya Genel Valisi ve Kafkas Kolordusu Komutanı olarak atanan Aleksandr Mihayloviç Dondukov-Korsakov, Kafkasya'daki heterojen unsurların imparatorluk bünyesine tedricen dâhil edilmesini savunmakla birlikte, bu sürecin yerel gelenekler, dinî aidiyetler, topluluklar arası dengeler ve iktisadî koşullar gözetilmeden yürütülmesinin ciddi tepkiler doğurabileceğini vurgulamıştır.

Ancak naiplikten genel-valiliğe geçiş, idarî sadeleşme görüntüsüne rağmen pratikte yerel yönetimin karar alma kapasitesini zayıflatmış; Dondukov-Korsakov, en küçük meselelerde dahi merkezî bakanlıklara başvurmak zorunda kalmanın bölgesel ihtiyaçlara duyarsız, yavaş ve etkisiz bir yönetim tarzı doğurduğundan şikâyet etmiştir. Petrol sanayisinin hızla geliştiği, sınıfsal ve etnik gerilimlerin belirginleştiği, milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmaya başladığı bu dönemde Kafkasya idaresinin hareket alanının daralması, imparatorluk merkezîleşmesi ile bölgesel ihtiyaçlar arasındaki gerilimi daha görünür hâle getirmiştir. Dondukov-Korsakov'un 1882-1890 yılları arasında merkeze sunduğu rapor ve yazışmalarda genel-valiliğin yetkilerinin genişletilmesi yönündeki ısrarı, bu merkez-taşra geriliminin somut göstergelerinden biri olmuştur. Her ne kadar Devlet Konseyi 1887'de genel-valinin bazı yetkilerini genişletse de merkezî bakanlıkların tutucu tavrı yerel idarenin özerk kapasitesinin yeniden güçlenmesini engellemiştir. Öte yandan, Kars ve

[100] Mostashari, *a.g.e*, s. 58-60.
[101] Georgiyevna, *a.g.m*, s.111; Tanrıverdi, *a.g.e*, s.126-129.

Batum oblastlarının ilhakıyla coğrafî ve demografik hacmi genişleyen bölgede Müslümanlar, Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki nüfus dengeleri de idarî düzenlemelerin siyasal sonuçlarını daha önemli hâle getirmiştir[102]. Dolayısıyla 1880'ler Kafkasya'sındaki idarî yeniden yapılanma, yalnızca teknik bir yönetim reformu değil; merkezî denetimi pekiştiren, yerel temsil imkânlarını daraltan ve ilerleyen dönemde egemenlik, temsil, milliyetçilik ve bölgesel düzen tartışmalarını derinleştiren emperyal bir müdahale olarak değerlendirilmelidir.

Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgalinden sonra izlediği en önemli politikalardan biri, bölgenin demografik yapısını dış göçler yoluyla yeniden şekillendirmek olmuştur. Bu çerçevede, İran'la yürütülen barış görüşmeleri sırasında, Şubat 1828'de Türkmençay'da imzalanan antlaşmanın XV. maddesiyle, İran'ın Azerbaycan Eyaleti'nde yaşayan ve göç etmek isteyen Ermenilere, kendileri ve aileleriyle birlikte bir yıl içinde Rus hâkimiyetindeki topraklara geçme hakkı tanınmış; yeni Rus yönetimine de bu göçmenlere lojistik ve mali destek sağlama görevi verilmiştir. Bournoutian'a göre Ermeni köylerinde Ermenice bildiriler dağıtılmış, bazıları Ermeni olan Rus askerleri Kazaklarla birlikte İran'ı terk etmekte tereddüt eden Ermenileri zorlayıcı yöntemlerle göçe yönlendirmiştir[103]. General Paskeviç'in 14 Kasım 1829 tarihli raporları ile Abbas Mirza'nın Albay Lazarev'e yazdığı mektup da Rus ordusunun Ermeni iskânını aktif biçimde desteklediğini ve göçün bütünüyle gönüllü olmadığını göstermektedir. Bu süreci yönetmek amacıyla Hristiyanların Yeniden Yerleştirilmesi Komitesi kurulmuştur[104].

1826–1827 yıllarında 40.000'den fazla İran Ermeni'si ve 84.000'den fazla Osmanlı Ermeni'si Kafkasya'ya yerleştirilmiştir. Bu nüfus özellikle Yelizavetpol ve Erivan vilayetlerinin elverişli bölgelerine, ayrıca Tiflis vilayetinin Borçalı, Ahıska ve Ahalkalaki sahalarına iskân edilmiş; yerleşim için 200.000 desyatinden (218.500 hektar) fazla arazi tahsis edilmiş ve Müslümanlardan 2.000 rubleden fazla değerinde özel arazi satın alınmıştır. Yelizavetpol vilayetinin yaylaları ile Gökçe Nehri kıyıları da bu iskânın başlıca alanları arasında yer almış; 120.000 resmî yerleşimciye ek olarak çok sayıda "gayri resmî" Ermeni'nin de bölgeye gelmesiyle toplam sayı 200.000'i önemli ölçüde aşmıştır. Ermeni göçü Kırım Savaşı sonrasında da sürmüş; özellikle 1864–1876 arasında Anadolu'dan getirilen Ermenilerle Karadeniz kıyılarının iskânı yoğunlaşmış, 1876–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ise yaklaşık 50.000 Ermeni Kars bölgesine yerleştirilmiştir. Aynı

---

[102] Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*. Second Printing. Berkeley: University of California Press, 1969, p.13-15; Keçeci Serkan, "Emperyal Merkez ve Taşra Arasında: A. M. Dondukov-Korsakov ve Kafkasya'da 'Rus' Olmayanlar Konusundaki Tutumu (1882-1890)" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 20, Sayı 40 (Bahar 2024), s. 137-140.

[103] Bournoutian, *a.g.e,* s.20.

[104] *Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey, Tom VII* (Berje, A. P.), Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis 1878, s.830-35; 260. Mostashari, *a.g.e,* s. 41.

dönemde General Ter-Gukasov, Anadolu Ermenilerinden 35.000 aileyi Sürmeli bölgesine getiren kafileye önderlik etmiş; 1893–1894 Ermeni ayaklanması sırasında göç daha da hızlanmıştır. Amiral General Şeremetev'in ifadesine göre Ermeni patriği 10.000'den fazla mültecinin yerleşimini kolaylaştırmış, ancak Prens Grigoriy Sergeyeviç Golitsın Kafkasya'ya ulaştığında fiilî sayının yaklaşık 90.000 olduğunu belirtmiştir. İstatistiklere göre, 1896'dan sonraki 13 yıl içinde 300.000'den fazla Ermeni Kafkasya'ya yerleşmiştir[105].

Bu nüfus hareketi yalnızca demografik değil, toplumsal ve siyasal sonuçlar da doğurmuştur. Ermeniler, 19. yüzyılın son yirmi yılında açılan eğitim kurumlarından Müslüman nüfusa kıyasla daha fazla yararlanmış; Rusça öğrenerek yerel idarede tercüman ve alt düzey görevli olarak istihdam edilmişlerdir. Bu durum, Tiflis, Kutay ve Bakü gibi merkezlerde Ermeni girişimci, profesyonel ve vasıflı işçi nüfusunun artmasına katkı sağlamıştır. Nitekim 20. yüzyılın ilk on yılında Bakü'de 63.000 Ermeni yaşamaktaydı ve bu sayı kent nüfusunun %26'sına karşılık gelmekteydi; Ermeniler ayrıca Yelizavetpol ve Tiflis illerinin kent nüfusunun %37'sini oluşturuyordu. Yeni kurulan Ermeni siyasal partilerinin önde gelen kadrolarının çoğunun Tiflis, Bakü veya Rusya'nın ana kent merkezlerinde bulunması da bu demografik dönüşümün Güney Kafkasya'da temsil, güç dağılımı ve ulusal siyasal projelerin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir[106].

Etnik ve toplumsal yapısını dönüştürme amacıyla Çarlık yönetimi, bölgeye yalnızca etnik Rus nüfusu değil, çoğunlukla Slav kökenli gruplar ile resmî Ortodoksluğa muhalif Hristiyan mezheplere mensup toplulukları da iskân etmiştir. Molokanlar, Duhoborlar, Subbotnikler ve Eski İnananlar gibi merkezi otorite açısından sorunlu görülen gruplar, sınır bölgelerinde kontrol altında tutulmaları ve aynı zamanda imparatorluk çıkarlarına hizmet etmeleri amacıyla stratejik biçimde yerleştirilmiştir. Kafkasya Genel Valisi Vorontsov döneminde 50'den fazla Hristiyan yerleşimi kurulmuş, bu merkezlerde kilise ve okullar inşa edilmiştir. Bu çerçevede toplam 3.524 Ortodoks Rus ailesi ile 2.290 radikal mezhep mensubu aile, özellikle Müslüman bölgelerde iskân edilmiş; ayrıca vaftiz edilen Müslümanların verimli topraklara yerleştirilmesi, kendileri ve vaftiz edilen çocuklarının ömür boyu kişi başı vergiden muaf tutulması, diğer vergilerden altı yıl süreyle istisna edilmeleri ve her aileye 30 ruble devlet yardımı verilmesi öngörülmüştür[107]. General Baryatinski'nin 15 Ağustos 1857 tarihli raporu da Rus yerleşimcilerin verimli arazilere yerleştirilmesi yönündeki bu siyasetin daha da genişletilmesini önermiştir. Nitekim 1856'ya

[105] Gruziya №74, 30-go noyabrya 1918 g., s.1; Bunyatov, Z. M. İstoriya Azerbaydjana po dokumentam i publikatsiyam (Belgeler ve Yayınlar Işığında Azerbaycan Tarihi), Elm, Baku, 1990, s.37.
[106] Bournoutian, *a.g.e*, s.26; Y. Markov, *a.g.e*, s.399.
[107] *Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey, Tom X.* (Berje, A. P.). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis 1885, s.24-25.

kadar, 50 köye toplam 3.479 şizmatik aile (22.392 kişi) yerleştirilmiş; bunların önce devlet arazilerine, ardından toprak yetersizliği nedeniyle yerel toprak sahiplerinin mülklerine yönlendirildiği görülmüştür.

Baryatinski'nin raporlarında 1852'de bölgeye getirilen 200 Rus Kazak ailesinden yalnızca 60'ı Tiflis bölgesinde kalabilmiş, geri kalanlar toprak yetersizliği nedeniyle kuzeye dönmüştür; buna rağmen Tiflis ve Erivan bölgelerinde yaklaşık 250 Rus ailesi, daha izin süreçleri tamamlanmadan Gürcü ve Müslüman beylerin topraklarına yerleştirilmiştir[108]. Bu siyasetin en kapsamlı uygulaması, Araz ve Kur nehirleri arasındaki düzlüklerde 1860'lı yıllardan itibaren başlatılan "Muğan Projesi" olmuştur. İmparator'un himayesinde yürütülen bu proje, bir yandan bölgenin Hristiyanlaştırılmasını, diğer yandan Osmanlı tehdidine karşı askerî-stratejik bir savunma hattı kurulmasını hedeflemiştir. Krestyan (Köylü) Bankası desteğiyle yaklaşık 18.000 Rus nüfusu Muğan'a taşınmış ve 53 Rus köyü ile kasabasının kurulması desteklenmiştir; 1915 yılına gelindiğinde proje, Çarlık yönetiminin demografik ve stratejik hedefleri bakımından önemli bir araç hâline gelmiştir[109].

Bununla birlikte, Rus köylülerine toprak tahsisiyle bu yerleşimlerin kültürel nüfuz merkezlerine dönüştürülmesi, kilise ve okullar aracılığıyla Rus kültürünün yayılması amaçlanmışsa da 20. yüzyılın ilk on yılında bu siyasetin beklenen ölçüde başarılı olmadığı görülmüştür. Yerel halkın topraklarını koruma yönündeki direnci, Ruslaştırma girişimlerine karşı toplumsal tepkileri artırmış ve böylece imparatorluğun bölgede kurmaya çalıştığı demografik-siyasal düzenin kırılganlığını ortaya koymuştur[110]. İmparatorluk makamlarınca demografik yapıyı dönüştürmeye matuf olarak yürütülen sistematik iskân politikaları; 1897 genel sayımı ile 1905 verileri arasındaki süreçte, bölgenin etno-kültürel dokusunda köklü bir heterojenleşmeye yol açmıştır. Tablo 2'de detaylandırılan bu sayısal projeksiyonlar, devlet eliyle gerçekleştirilen nüfus hareketliliğinin Kafkasya'daki etnik çeşitliliği ne denli derinleştirdiğini ve bölgenin sosyo-politik dengelerini nasıl yeniden şekillendirdiğini somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tablo 2. 1905 Yılı Kafkasya'nın Etnik ve Dini Yapısı

Kategori	**Alt Gruplar / Dil Aileleri**	**Nüfus Sayısı**	**Pay (%)**
	Kafkasya Geneli Toplam	10.000.000	1897'den %7,6 artış

[108] *Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey, Tom XII.* (Berje, A. P.). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis 1904, s.12-13.
[109] *ASKAK*, *Tom X;* a.g.e, s.109-110. Guliyev, *a.g.e*, 77-78; 107-111
[110] Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *VAKANÜVİS- International Journal of Historical Researches*, Vol. 2, Special Issue on Caucasia, 2017, s.546-547.

	Güney Kafkasya	5.565.547	Genelin %55,6'sı
Dinsel Dağılım	Ortodokslar ve Eski İnananlar	5.234.934	52,30%
(Kafkasya Geneli)	Müslümanlar	3.208.857	32,10%
	Diğer Hristiyanlar (Sektler vb.)	1.160.215	11,60%
	Ermeni-Gregoryenler	1.128.973	11,30%
	Yahudiler	58.471	0,60%
	Protestanlar ve Çeşitli Mezhepler	56.611	0,60%
	Katolikler	43.952	0,40%
	Diğer Gayrimüslimler	30.050	0,30%
Etno-Linguistik	Hint-Avrupa Grubu (Rus, Alman, Polon vb.)	3.356.400	33,60%
Gruplar	Güney Türk Grubu (Azerbaycan Türkü, Karapapak vb.)	1.788.000	17,90%
	Ermeniler (Milli Grup Olarak)	1.243.000	12,40%
	Kartvel Grubu (Gürcü, Mingrel, Laz, Svan)	1.209.000	12,10%
	Doğu Dağlıları (Çeçen, Lezgi)	841.000	8,40%
	İran Grubu (Oset, Tat, Talış, Pers, Kürt)	505.000	5,10%
	Batı Dağlıları (Abhaz, Çerkez)	332.000	3,30%
	Kuzey Türk Grubu (Nogay, Kumuk, Karaçay vb.)	222.500	2,20%
	Sami Grubu	106.000	1,10%
	Moğol Grubu (Kalmuk, Finus)	14.000	0,10%
Güney Kafkasya	Müslüman Nüfus	2.580.687	BK %46,4
	Ermeni Nüfus	1.100.138	BK %19,8

Buna ilaveten Rus hükümeti bölgede Hristiyan sayısını artırmak için Bakü'ye 10 bin Rus işçi göçürmüş ve Türkiye'den kaçarak Ruslara sığınan 20 bin Ermeni de Güney Kafkasya'nın çeşitli sanayi bölgelerinde işçi olarak yerleştirilmiştir[111]. Tablodaki veriler, Güney Kafkasya'nın etno-dinî yapısının yalnızca sayısal dağılım bakımından değil, aynı zamanda siyasal rekabet ve topluluklar arası ilişkiler açısından da son derece karmaşık bir görünüm arz ettiğini göstermektedir. Ermenilerin dinî tasnifte "Ermeni-Gregoryen" olarak 1,12 milyon, millî grup kategorisinde ise "Ermeni" olarak 1,24 milyon gösterilmesi, Gregoryen mezhebi dışındaki Katolik ve Protestan Ermeni nüfusun da varlığına işaret etmektedir. Buna karşılık Azerbaycan Türkleri ve diğer Türk unsurlar birlikte değerlendirildiğinde iki milyonun üzerinde bir nüfusa ulaşmakta; bu durum Müslüman toplulukların bölgede yekpare olmayan fakat sayısal bakımdan en geniş nüfus bloklarından birini teşkil ettiğini ortaya koymaktadır.

[111] *Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g*., Izdaniye Tsentral′nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. Vypusk I. Naseleniye imperii po perepisi 28 yanvarya 1897 goda. Po uyezdam. Sostavleno Tsentral′nym statisticheskim komitetom na osnovanii mestnykh podschëtnykh vedomostey. S.-Peterburg: Tovarishchestvo Pechatnya S. P. Yakovleva, 1897 g., s.20-22; *The history of Azerbaijan in the Archival Documents of the British Library* (the late XIX- early XX centuries) Volume I (ed. Yakub Mahmudov), Çaşıoğlu, Baku 2012, p.115-116.

Güney Kafkasya toplam nüfusunun yaklaşık yarısına yakınının Müslümanlardan, beşte birine yakınının ise Ermenilerden oluşması, 1905'te patlak veren etnik çatışmaların özellikle bu coğrafyada yoğunlaşmasını anlamak bakımından önemli bir demografik zemin sunmaktadır. Zira bölgede hiçbir etnik ya da dinî unsurun mutlak çoğunluğa sahip olmaması, Rus merkezî idaresi açısından teorik olarak farklı topluluklar arasında denge siyaseti yürütmeye elverişli bir ortam oluştururken, pratikte her unsurun siyasal sadakati, toplumsal konumu ve imparatorlukla ilişkisi ayrı ayrı değerlendirilmekteydi. Bununla birlikte Bournoutian'ın aktardığı şehir-kır dağılımı da bölgenin toplumsal yapısına dair önemli bir gösterge sunmaktadır: Güney Kafkasya nüfusunun yalnızca %15,6'sının şehirlerde, %84,4'ünün ise kırsal alanlarda yaşaması, sanayileşmeyle birlikte oluşan işçi sınıfına rağmen 1905 Devrimi'ne giden süreçte köylü nüfusun ve kırsal hareketliliğin belirleyici önemini koruduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu demografik tablo, Güney Kafkasya'da etnik iç içelik, dinî farklılaşma, kırsal ağırlık, sınıfsal gerilim ve emperyal idare stratejilerinin birbirinden bağımsız değil, karşılıklı olarak birbirini besleyen tarihsel dinamikler olduğunu ortaya koymaktadır[112].

Netice itibarıyla, Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgal sonrasında yürüttüğü idarî ve demografik mühendislik, merkez açısından bölgeyi askerî bakımdan güvenli, mali açıdan işletilebilir ve siyasal olarak doğrudan denetlenebilir bir imparatorluk sınır sahasına dönüştürme amacını taşımaktaydı; yerel halklar açısından ise bu süreç, tarihsel siyasal yapıların, yerel hukuk düzenlerinin ve toplumsal dengelerin dışarıdan müdahaleyle yeniden şekillendirilmesi anlamına gelmiştir. Bu çerçevede özellikle Ermeni ve Rus göçleriyle bölgenin demografik yapısı bilinçli biçimde dönüştürülmüş; Hristiyan nüfusun artırılması, sınır hattının siyasal sadakat bakımından güçlendirilmesi, yerli Müslüman unsurların ağırlığının dengelenmesi ve imparatorluğa bağlı yeni toplumsal dayanaklar yaratılması hedeflenmiştir. Buna karşılık idarî sınırlar ve ilçe birimleri çizilirken bu etno-demografik gerçekliklerin yerel toplulukların tarihsel, ekonomik ve sosyal bütünlüğünü koruyacak şekilde dikkate alınmaması tesadüfî değil, bilinçli bir emperyal tercihti; çünkü Çarlık yönetimi için esas olan, bölgenin doğal ve toplumsal bütünlüğünü yansıtmak değil, farklı halkları birbirinden ayıran, birbirine karşı dengeleyen ve merkeze bağımlılığı artıran bir idarî düzen kurmaktı[113]. Sonuç olarak bu siyaset, Güney Kafkasya'da yalnızca nüfus bileşimini değiştirmekle kalmamış; toprak, temsil, aidiyet ve egemenlik meselelerini daha karmaşık hale getirerek, ileride sertleşecek etnik rekabetlerin, ulusal siyasal projelerin ve bölgesel çatışmaların yapısal zeminini de hazırlamıştır.

---

[112] Bournoutian George, "The Population of the South Caucasus according to the 1897 General Census of the Russian Empire", *Iran and the Caucasus* 21 (2017), p.338; Keçeci, *a.g.m*, s.140.
[113] Bkz. Ekler bölümünde: Harita 4-7.

1.4. RUSYA'NIN GÜNEY KAFKASYA'DA EMPERYAL POLİTİKALARI

Lev Troçki'nin de vurguladığı üzere, Rusya klasik anlamda homojen bir ulus-devlet değil, çok sayıda etnik ve kültürel unsuru bünyesinde barındıran bir "milliyetler devleti" olarak şekillenmiştir. Bu yapı, yaygın tarım ve köy zanaatkârlığına dayalı ekonomik temelin, ticaret sermayesinin coğrafi genişlemesiyle birleştiği tarihsel bir gelişim çizgisi içinde ortaya çıkmış; tüccar, toprak sahibi ve devlet memuru merkezden çevreye ilerlerken onları yeni topraklar ve vergi imtiyazları arayan köylü yerleşimciler izlemiştir. Bu genişleme, tarımsal ekonominin Güney ve Doğu'daki göçebe topluluklara doğru yayılmasıyla birlikte, kast ve bürokrasi temelli bir devlet aygıtının güç kazanmasını sağlamış; böylece Polonya, Litvanya, Baltık eyaletleri ve Finlandiya gibi bazı Batılı topluluklar da imparatorluk boyunduruğuna alınmıştır. 19. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun genişlemesi, imparatorluk sınırları içinde etnik, dilsel ve dinî çeşitliliği artırmış; merkezi kütleyi oluşturan yaklaşık 70 milyon Büyük Rus'a zamanla yaklaşık 90 milyon "gayri-Rus" (inorodtsi) eklenmiştir. Hâkim milliyetin toplam nüfusun yalnızca %43'ünü oluşturduğu bu yapıda, geri kalan %57 farklı milliyetlerden meydana gelmekte; bunların içinde %17 Ukraynalılar, %6 Polonyalılar ve %4,5 Beyaz Ruslar yer almaktaydı. Özellikle Çar I. Nikolay döneminde, 1831 Polonya isyanı sonrasında Batı sınır bölgelerinde denetim sıkılaştırılmış, Rus milliyetçiliği güçlendirilmiş ve Hristiyan olmayan gruplar idarî bakımdan yeniden tanımlanmıştır[114]. Bu süreçte Ruslaştırma, yalnızca kültürel bir program değil, imparatorluğun ulusal ve siyasal kimliğini sınır bölgelerinde yeniden tesis etmeye yönelen bir yönetim stratejisi olarak şekillenmiştir. Ancak temel yasalarda imparatorluğun "tek ve bölünmez" olduğu ilan edilmesine rağmen Baltık soyluları, Başkurtlar, Finler, Sibirya ve Orta Asya halkları gibi topluluklara yönelik farklı idarî uygulamaların sürmesi, heterojen imparatorluk yapısının devam ettiğini göstermiştir[115].

Bu bağlamda Ruslaştırma siyaseti, medenileştirme söylemi altında tek uluslu bir düzen kurmaktan çok, hiyerarşik ve çok katmanlı bir imparatorluk yapısı üretmiştir. Rus entelektüelleri ve devlet adamları, sınır bölgelerindeki Rus olmayan halkları yasalar, istatistikler, nüfus sayımları ve idarî düzenlemeler aracılığıyla sınıflandırma ve "medenileştirme" yönünde modernist bir program geliştirmişler; Suny'nin belirttiği gibi, Avrupalılar karşısında hissedilen aşağılık duygusu çoğu

[114] Lev Troçki, *Rus Devriminin Tarihi* (çev. Bülent Tanatar), 1. Basım, Yazın Yayınları İstanbul 2017, s.632-634; Nicholas V. Riasanovsky And Mark D. Steinberg, *A History Of Russia*, 9th Edition, Oxford University Press, New York 2019, s.306-308.

[115] Jersild, Austin, *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917,* McGill-Queen's University Press, London 2002, p.126-127.

zaman sömürgeleştirilmiş halklara yönelik küçümseme ile telafi edilmiştir[116]. Buna rağmen Rus olmayan unsurlardan eğitimli kişilerin imparatorluk toplumuna belirli ölçüde entegre olmalarına karşın kamu hizmeti ve üst idarî mevkilere erişimlerinin sınırlanması, azınlık topluluklar arasında ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Rejimin muhafazakâr karakteri dinî eğitimi bütünüyle tasfiye etmemiş; Yahudi, Ermeni, Müslüman, Katolik ve Protestan okullarının varlığına izin verilirken, İlminski'nin öncülüğünde Ortodoksluğa yönlendiren misyoner okul ağları aracılığıyla daha derin bir kültürel ve ruhsal dönüşüm hedeflenmiştir. Aynı zamanda Rusya, medenileştirme iddiasıyla yüksek askerî ve ekonomik maliyetler üstlenmiş, bölgenin kendi kendini yönetme kapasitesine sahip olmadığı yönündeki emperyal söylemi güçlendirmiştir[117].

Rus yazar Veliçko'nun, imparatorluk içindeki çok sayıdaki etnik topluluğa rağmen yalnızca Rus ulusunu gerçek devlet kurucu unsur olarak görmesi ve Rus ordusunu düzen ile dürüstlüğün taşıyıcısı şeklinde yüceltmesi, Kafkasya'daki askerî varlığı ve işgali meşrulaştıran oryantalist zihniyetin açık bir örneğidir[118]. Rus İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'daki Ruslaştırma siyaseti, bölgenin etnik ve dinî çeşitliliğini dikkate alan fakat nihai olarak emperyal çıkarları güçlendirmeyi amaçlayan farklılaştırılmış bir yönetim anlayışı üzerine kurulmuştur. Reform dönemiyle birlikte toplumsal sınıf farklarını aşan ve tüm bireyleri ortak yükümlülükler çerçevesinde imparatorluk düzenine bağlamayı hedefleyen bir vatandaşlık anlayışı geliştirilmişse de Müslüman ve dağlı toplulukların "vahşilik" (dikost) ile ilişkilendirilmesi onların tam anlamıyla siyasal topluluğa dahil edilmesini engellemiştir. Bu nedenle Ermeniler, Gürcüler ve Türkler gibi ana topluluklara yönelik siyasetler farklı eksenlerde şekillenmiştir[119].

Rus İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'daki Ruslaştırma siyasetinin ilk ve en yoğun uygulama alanlarından biri Gürcistan olmuştur. 1801'de Gürcistan'ın ilhakıyla birlikte bölge, idarî, hukukî ve toplumsal bakımdan kademeli olarak Rus yönetim sistemine dahil edilmiş; General Knorring'in 4 Aralık 1802 tarihli raporunda da görüldüğü üzere, Gürcü soyluları ve prensleri, kraliyet ailesi dışındaki kesimlerin yeni yönetime dahil edilmesi, köylüler üzerindeki sınırsız yetkilerinin sınırlandırılması ve yargı önünde sorumlu hâle getirilmeleri nedeniyle bu sürece

---

[116] Ronald Grigor Suny "The Empire Strikes Out: Imperial Russia, "National" Identity, And Theories Of Empire", *A State Of Nations; Empire And Nation-Making İn The Age Of Lenin And Stalin* (Ed. Ronald Grigor Suny Terry Martin), Oxford University Press, New York 2001, s.45.
[117] Kivelson, Valeri Ann; Suny, Ronald Grigor. *Russia's Empires: An Interpretive History*. Second Ed., Oxford University Press, New York 2017, p.200-203.
[118] Mostashari, *a.g.e,* s. 8.
[119] Jersild Austin Lee, "From Savagery to Citizenship: Caucasian Mountaineers and Muslims in the Russian Empire", *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* (ed. Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini), Bloomington: Indiana University Press, 1997, p.101-103.

olumsuz yaklaşmıştır[120]. 1801–1805 arasındaki gelişmelere ilişkin Lofiçkovo raporları, özellikle Kovalenski dönemindeki kötü yönetim, adalete erişim sorunları ve şikâyetlerin karşılıksız kalması yüzünden halkın Rus yönetimine güven duymadığını ortaya koymuş; Kraliçe Daria, Prens Vahtank ve Bagrationi Hanedanına bağlı çevreler monarşiyi yeniden kurmaya çalışsa da halk eski soylu baskısı ile yeni yönetimin adaletsizlikleri arasında sıkışarak büyük ölçüde tarafsız kalmıştır. 1803'te General Sisianov'un Tiflis'e gelişiyle Kovalenski ve bazı yetkililerin görevden alınması, hanedan mensuplarıyla bazı Tiflisli tüccarların Rusya'ya sürülmesi ve Gürcü monarşisinin tasfiyesinin hızlanması, bu dönüşümün siyasal boyutunu belirginleştirmiştir[121].

Sürecin ikinci aşamasında Gürcü soylularının statüsü yeniden tanımlanmış; 1783 Georgiyevsk Antlaşması'nın 9. maddesine dayanılarak Rus soylularıyla eşit haklar tanınmışsa da bunun belgeyle ispatı zorunlu tutulduğu için çok sayıda kişi dışlanmıştır. General Rtişçev'in 1816 tarihli raporu ayrıcalıkların sınırlandırılmasını, 1819'da General Yermolov'un yönergesi ise yalnızca soyluluk belgeleri bulunanların resmen tanınmasını öngörmüş; 1819'da Tiflis'te ve 1830'da Kutais'de kurulan Soylular Meclisleri bu siyasetin kurumsal araçları olmuştur[122]. Çar I. Nikolay döneminde Baron Hahn öncülüğünde yürürlüğe konulan 1840 reformlarıyla Gürcistan Rus hukukuna tabi kılınmış, yerel özerklik kaldırılmış ve Rusça resmî dil ilan edilmiştir; ancak bu merkezileştirici düzenlemeler yerel toplumsal ve kültürel gerçekliklerle çatıştığı için 1841'de Guria'daki aristokrat-köylü isyanı sonrasında kısmen geri çekilmiştir. 1845'te Kafkasya Genel Valiliği'ne atanan Vorontsov ise daha uyumlu bir entegrasyon siyaseti izleyerek, belgeleri eksik olsa da yaklaşık 30.000 Gürcü soylusunun varlığını tanımış, Kutais'de seçilmiş Gürcü soylularından oluşan bir başkanlık topluluğu kurmuş ve soyluların köylüler üzerindeki vergi, yargı ve serf denetimini büyük ölçüde korumasına izin vermiştir. Böylece Rus yönetimi, Gürcistan'da yerel aristokrasiyi imparatorluk düzenine bağlarken, onun bağımsız siyasal gücünü sınırlandırarak bölgeyi merkezî otoriteye daha sıkı biçimde entegre etmeye çalışmıştır[123].

Rus yönetiminin Gürcistan'daki başlıca müdahale alanlarından biri, bağımsız Ortodoks Gürcü Kilisesi'nin siyasal ve toplumsal etkisini sınırlandırmak olmuştur. Gürcistan'da kilise ile devlet arasındaki tarihsel bütünleşme; kilisenin iç işlerinde özerklik, din adamlarının sivil yargıdan muafiyeti ve kilise mülklerinin kutsallığı gibi ilkelere dayanmakta, bu durum Gürcü Kilisesi'ni

---

[120] *ASKAK Tom I.* (Berje, A. P.). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis 1866, s. 406-408.
[121] *ASKAK*, *Tom III*; a.g.e, s.3-6.
[122] *ASKAK*, *Tom V*; *a.g.e*, s.259-260; *Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey, Tom VI-1.* (Berje, A. P.). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis 1874, s.105-108.
[123] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.72-75; 83.

yalnızca dinî değil aynı zamanda siyasal ve toplumsal bir güç odağı hâline getirmekteydi[124]. Bu nedenle Rus yönetimi, 1783 tarihli Georgievsk Antlaşması'nın kilise kurumlarının korunmasına ilişkin hükümlerini Kutsal Sinod'un yetkisini genişletecek biçimde yorumlayarak, Gürcü Kilisesi'ni daha sıkı denetim altına almaya yönelmiştir. 1805'te kıdemli Gürcü din adamlarının devlet masraflarıyla St. Petersburg'a çağrılması bu sürecin ilk adımlarından biri olmuş; Katolikos II. Anton'nun 1811'de görevden alınmasıyla dönüşüm hızlanmıştır. Aynı yıl Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin otosefal statüsü kaldırılmış ve doğrudan Rus Sinodu'na bağlı bir Eksarhlık kurulmuştur. 6 Haziran 1809 tarihli talimatla Gürcü Dikasteria'sının Rus kilise yapısına uyarlanması emredilmiş, 1811'de Kartli-Kaheti-Gori için iki piskoposluk oluşturulmuş, Batı Gürcistan'daki birleşmeler ise kademeli olarak sürdürülerek 1821 İmereti İsyanı sonrasında dört piskoposluk tek yapıda toplanmıştır. 1827'de Metropolit Nikolai'nin ölümünün ardından Guria'nın da 1833'te İmereti Piskoposluğu'na bağlanmasıyla Gürcü Kilisesi'nin bağımsız kurumsal yapısı sistemli biçimde tasfiye edilmiştir[125].

Çar III. Aleksandr döneminde güç kazanan emperyal milliyetçilik ve *Rusifikatsiya* siyaseti, Güney Kafkasya'da Ruslaştırmayı daha geniş ve sistemli bir çerçeveye oturtmuş; Pan-Slavizm, Ortodoks olmayan halkların asimilasyonu ve Kafkasya'nın tam entegrasyonu, imparatorluğun bölgesel siyasetinin temel eksenleri hâline gelmiştir[126]. Aleksey Miller'in de belirttiği üzere bu siyasetin resmî amacı imparatorluk bütünlüğünü korumak ve ayrılıkçı eğilimleri bastırmak olsa da uygulamada Rus dili ve kültürünü merkezileştiren açık bir asimilasyon programına dönüşmüştür. Aleksandr Gorçakov'un 1856-1882 arasında dile getirdiği "Asya halkları yalnızca etkili güce saygı duyar" anlayışıyla meşrulaştırılan bu yaklaşım, Bakü'den Kars'a uzanan hatta Aleksandr Nevski adına inşa edilen askerî katedraller gibi sembolik araçlarla da desteklenmiştir[127]. 1881 sonrasında Güney Kafkasya'nın idarî özerkliğinin kaldırılması ve Mihail Romanov'un geri çağrılmasının ardından General Dondukov-Korsakov'un[128] Kafkasya

---

[124] Khatuna Kokrashvili, "The Russian Empire's Religious Policy In Georgia (The First Half Of The 19th Century)", Certain Aspects Of Georgian-Russian Relations In Modern Hıstoriography (ed. David Muskhelishvili), *Nova Science*, New York 2014, p.66.

[125] Nikolas K. Gvosdev, "The Russian Empire and the Georgian Orthodox Church in the first decades of Imperial rule, 1801–30", *Central Asian Survey*, 14:3, 2007, s.411-415; Kokrashvili, *a.g.m*, s.67-68.

[126] Riasanovsky, Steinberg, *a.g.e* s.197-198

[127] Tanrıverdi*, a.g.e* s.345-346; De Waal, *a.g.e,* s.50-51.

[128] Çar III. Aleksandr, 1882 yılında Kalmık kökenli Aleksandr Dondukov-Korsakov'u Kafkasya Genel Valiliği'ne atayarak selefinin görece liberal politikalarını terk etmiş; merkezileşme ve zorunlu Ruslaştırma süreçlerini başlatmıştır. Christoph Baumer'e göre bu dönem, "Rus" teriminin siyasi tebaa anlamından etnik bir kimliğe dönüşmeye başladığı, Rus milliyetçiliğine atılan ilk adım olmuştur. Bu doğrultuda yerel dillerde eğitim yasaklanmış, Rusça zorunlu hale getirilmiş, yerel bürokratlar Rus kökenlilerle değiştirilmiştir. Bu politikalar Güney Kafkasya'da sadece Rus olmayan halklarla Ruslar arasında değil, yerel etnik gruplar arasında da gerilimleri derinleştirmiştir. Bkz. Christoph Baumer, *History of The Caucasus; In the Shadow of Great Powers*, I.B. Tauris, London 2024, p.167-168.

Başkomutanı olarak atanmasıyla Ruslaştırma siyaseti yeni bir ivme kazanmış; Gürcü dili ve kültürü sansür ve baskıya maruz bırakılmış, eğitim dili olarak Rusça öne çıkarılırken Megrelce, Svanca ve Türkçenin ilkokullarda ayrı eğitim dili olarak kullanılması Gürcü toplumsal bütünlüğünü parçalamaya yönelik bir araç hâline getirilmiştir. Gürcüce okul açılması yasaklanmış, Osmanlı idaresinde yaşamış Müslüman Gürcüler de Türk olarak tanımlanmıştır. Bu baskı ortamı, Gürcü aydınları arasında Rus hâkimiyetine karşı güçlü bir tepki doğurmuş; Davit Mikeladze, Drosha (Bayrak)[129] yazılarında Ruslaştırma siyasetinin Gürcüleri ve diğer Kafkas halklarını yozlaşma ve yok oluş tehlikesiyle karşı karşıya bıraktığını savunarak bağımsız bir Transkafkasya Federal Cumhuriyeti fikrini öne çıkarmıştır. Buna karşılık İlya Çavçavadze, İveria gazetesinde çok uluslu Rusya'nın üniter yapısının demokratik ve federal bir temelde yeniden düzenlenmesini savunmuş, Gürcistan ile diğer sınır bölgelerinin özerk birimler olarak federasyona katılmasını önermiştir[130].

Eğitim ve kültür alanındaki Ruslaştırma girişimleri, Kafkasya Okul Bölgesi Müdürü Kirill Yanovsky'nin uygulamalarıyla daha da yoğunlaşmış; mahalle okulları dışında Gürcüce ve diğer yerel diller müfredattan çıkarılmış, yerel diller yalnızca öğrencileri Rusça ve Rus kültürüne hazırlayan geçiş araçları olarak görülmüştür. Gürcü basını ağır kısıtlamalara uğramış, hatta "Gürcistan" adının kullanımı dahi yasaklanmıştır[131]. Ancak 1897 verileri bu siyasetin sınırlı etkisini açıkça göstermektedir: Tiflis Valiliği'nde Rusça okuryazarlık Ermeni erkeklerde %9,9, kadınlarda %6; Gürcü erkeklerde %5,9, kadınlarda %3,1; Türk erkeklerde %1,08, kadınlarda ise yalnızca %0,16 düzeyinde kalmıştır[132]. Bu baskıcı ortam, Gürcü gençlerini Polonya, İsviçre ve Almanya gibi merkezlerde alternatif eğitim arayışına yöneltmiş; özellikle 1890'larda yurt dışı eğitim deneyimi ve Rus bürokrasisine yönelik hayal kırıklığı, Gürcü aydınları arasında daha radikal bir kuşağın doğmasına yol açmıştır. Karl Marx ve Proudhon gibi düşünürlerin etkisiyle şekillenen bu yeni entelektüel çevre, milliyetçi olduğu kadar sosyalist fikirlerin de güç kazanmasını sağlamış; geleneksel aristokrasinin zayıflamasıyla siyasal önderlik entelektüel seçkinlere geçmiştir[133].

Rus İmparatorluğu, Kafkasya Türklerine yönelik "emperyal siyasetini", Ermeni ve Gürcü topluluklara kıyasla daha erken, daha sert ve daha kapsamlı biçimde uygulamıştır. Özellikle 1830'lardan itibaren genişleyen imparatorluk, artan etno-dinsel çeşitliliği bir güvenlik meselesi

---

[129] Droşa №1, 1873; Yasadışı Gürcü gazetesi Drosha (Bayrak), Paris'te üç genç Gürcü tarafından yayımlandı: Niko Nikoladze (editör), Davit Mikeladze ve Pavle Izmailov.
[130] Muskhelishvili, Japaridze ve.d., *a.g.e*, s.63-66.
[131] Rayfield, *a.g.e,* s.308; Suny, *The making of the georgian nation* a.g.e, s.135-142.
[132] Tanrıverdi, *a.g.m*, s.548-553.
[133] Rayfield, *a.g.e*, s. 308-309; Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.135-142.

olarak değerlendirmiş; Müslüman ve dağlı toplulukları "vahşilik" kavramı etrafında medeniyet dışı ve tehditkâr unsurlar olarak tanımlamıştır. Ortodoksluğun imparatorluk içinde en üst dinî konuma yerleştirilmesi ve İslam'ın ikincil düzeye itilmesi, Müslüman toplumlara yönelik siyasal ve toplumsal dışlamanın başlıca ideolojik dayanağını oluşturmuştur[134]. Bu çerçevede Azerbaycan Türkleri, çoğu kez etnik kimliklerinden çok dinî aidiyetleri üzerinden, "Müslüman vilayetlerin sakinleri" şeklinde tanımlanmış; özellikle Şii topluluklar daha güvensiz ve dirençli kabul edilmiştir. Rus literatüründe Müslüman halkın genel olarak "Tatar" adı altında tembellik, sahtekârlık ve kurnazlıkla özdeşleştirilmesi de bu dışlayıcı yönetim anlayışının söylemsel boyutunu ortaya koymaktadır[135].

General Paskeviç ve Kankrin'in raporlarında bölgenin açık biçimde bir koloni olarak tanımlanması, Rus hukuk sisteminin yerleştirilmesi, Rus nüfusunun iskânı ve sadık bir Müslüman aristokrasisinin oluşturulması önerileriyle birleşmiş; "askerî çiftçi" sınıfı gibi projeler aracılığıyla yerli toplumun daha sıkı denetlenmesi hedeflenmiştir. Buna karşılık Baron Rosen, şeriat mahkemelerinin sınırlı biçimde korunmasına izin veren ve beylik unvanını belge şartına bağlayarak daraltan daha esnek bir çizgi izlemiştir. 1831'de Senatör Meçnikov'un önerdiği birleşik idarî sistem ve sömürgeci iskân planı ile 1833'te kabul edilen Paskeviç-Meçnikov-Kutaisov planı, bölgenin ekonomik ve idarî bakımdan sömürgeci bir mantıkla yeniden düzenlenmesini öngörmüş; yerel halkı "cehalet içindeki kabileler" olarak tanımlayan bu yaklaşım, Müslüman elitlerin çocuklarının Tiflis ve Petersburg'da eğitilmesi ve "devlet mollaları" aracılığıyla din adamlarının denetim altına alınması gibi uygulamalarla tamamlanmıştır. Ancak bu dönüşüm siyaseti, İslam'ın toplumsal gücünü yeterince hesaba katmadığı için 1830'lardan itibaren isyanlara zemin hazırlamıştır[136]. 1837'de Baron Rosen'in girişimiyle Güney Kafkasya'daki Müslüman ruhani yapısının mezhep esasına göre yeniden düzenlenmesi, Rus İmparatorluğu'nun bölgedeki dinî alanı denetim altına alma ve siyasal nüfuzunu güçlendirme siyasetinin önemli bir aşamasını oluşturmuştur. Ömer ve Ali esasına dayalı iki ayrı yapının kurulmasıyla dinî otoritenin parçalanması ve devlet kontrolünün artırılması hedeflenirken; 1860'ta kurulan Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığın Yeniden Tesisi Derneği'nin Müslüman ve

---

[134] Jersild, Austin Lee. "From Savagery to Citizenship: Caucasian Mountaineers and Muslims in the Russian Empire", *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* (ed. Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini), Bloomington: Indiana University Press, 1997, p.101-103; Riasanovsky, Steinberg, *a.g.e*, s.306.

[135] Balayev Aydın, *Azerbaydjanskaya natsiya: osnovnıye etapı stanovleniya na rubeje XIX–XX vv*. (Azerbaycan Milleti: XIX-XX. Yüzyıllar Kavşağında Oluşumun Temel Aşamaları), Moskva: TiRu, 2012, s.85; Mostashari, *a.g.e*, s.9-10.

[136] Balayev, *a.g.e*, s.74-75; Mostashari, *a.g.e*, s.28-32.

pagan topluluklara yönelmesi, bu siyasetin sömürgeci niteliğini açık biçimde göstermiştir[137].

Şeyh Şamil direnişinin bastırılmasının ardından Müslüman din adamlarının denetlenmesini, yabancı ulemaya karşı tedbir alınmasını ve dinî otoritelerin devlete maddi bakımdan bağımlı hâle getirilmesini amaçlamıştır. Bu sürecin kurumsal ifadesi olan 1872 tarihli Transkafkasya Müslümanlarının Dini İşlerinin Yönetimi Tüzüğü, Sünni ve Şii topluluklar için ayrı ruhani idareler kurarak mezhepsel ayrışmayı resmileştirmiş; Ocak 1873'te Tiflis'te oluşturulan Şii ve Sünni Ruhani İdaresi ise 1917 Ekim Devrimi'ne kadar faaliyetini sürdürmüştür. Aynı düzenlemeyle Şii cemaat adına Şeyhülislam, Sünni cemaat adına Müftü görevlendirilmiş; her iki makamın da Kafkasya Valisi'nin onayıyla göreve başlaması ve imparatora sadakat yemini etmesi, Müslüman dinî yapının doğrudan imparatorluk denetimine bağlandığını göstermiştir. Buna eşlik eden askerlik muafiyeti, eğitim bursları ve idarî görevlerden dışlanma, dinî ihtilaflarda Hristiyan tarafın desteklenmesi, Ermeni köylülerin Müslüman beylerin topraklarına yerleştirilmesi ve Türk tüccarların fahri vatandaşlık ayrıcalıklarından mahrum bırakılması gibi uygulamalar, Müslüman toplulukların siyasal, toplumsal ve ekonomik bakımdan ikincil bir konuma itildiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'da anonim şirketler ve ticari ortaklıklar gibi modern ekonomik girişimlerin desteklenmesi, imparatorluğun dışlayıcı denetim politikaları ile sınırlı modernleşme araçlarını eşzamanlı olarak kullandığını göstermektedir. Bu nedenle söz konusu düzenlemeler, Güney Kafkasya'da yalnızca dinî alanın merkezileştirilmesine değil, aynı zamanda temsil, sadakat ve egemenlik ilişkilerinin yeniden tanımlanmasına hizmet eden emperyal müdahaleler olarak değerlendirilmelidir[138].

19. yüzyılın son yirmi yılından itibaren yoğunlaşan Ruslaştırma siyaseti, Güney Kafkasya'daki Müslüman toplumun siyasal ve toplumsal konumunu daha da zayıflatmıştır. Kafkasya'daki valilik yapısının Kafkas Yüksek Komiserliği'ne dönüştürülmesiyle merkezî denetim güçlendirilmiş; Çar III. Aleksandr'ın karşı reformları, Müslümanların 1860'lardan itibaren elde ettikleri sınırlı hakları dahi daraltmıştır. Özellikle 1892 tarihli şehir yönetimi yasası, yerel özyönetimi zayıflatmış, mülkiyet esaslı temsil sistemi üzerinden Hristiyan olmayanların temsil oranını üçte bir ile sınırlandırmıştır. Buna paralel olarak yükselen Rus milliyetçiliği, Azerbaycan Türkleri arasında karşıt bir ulusal kimlik oluşumunu hızlandırmış; yerel basının gelişmesi, sanayileşme ve sömürgeci baskılarla birlikte modern Azerbaycan Türk milliyetçiliğinin toplumsal zemini güçlenmiştir[139]. Azerbaycan Türkleri arasında İslam'a ve eski Türk kültürel mirasına

---

[137] *Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey, Tom VIII.* (Berje, A. P.). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis 1881, s.335-338; Guliyev, *a.g.e*, s.69.
[138] Balayev, *a.g.e,* s.85-87; 93-94; Tanrıverdi, *a.g.e*, s.191-192.
[139] Mostashari, *a.g.e*, s.93-95.

bağlılığı daha da pekişmiş; emperyal baskılar hem Kafkasya'daki hem de imparatorluğun diğer bölgelerindeki Müslüman-Türk topluluklarla dayanışmayı artırırken, özellikle İran'daki soydaşlarla kültürel bağları kuvvetlendirmiştir. Bölgeye Hristiyan yerleşimcilerin iskânı da bu etno-dinsel dayanışma duygusunu daha da güçlendirmiştir[140].

Öte yandan Ermeniler, Gürcüler ve Türklerle karşılaştırıldığında daha ayrıcalıklı bir yere yerleştirilmiş; 28 Ekim 1798 tarihli Çar fermanıyla çeşitli Ermeni topluluklarına inanç özgürlüğü, manastır ve kilise inşa etme hakkı ile din adamlarının kendi patrikliklerine bağlı kalmasına izin verilmiştir[141]. Çar I. Pavel'in güvenilir müttefikler arayışı doğrultusunda Ermeni tüccarlara yakınlık gösterilmesi, bu siyasetin ekonomik boyutunu da ortaya koymaktadır. Nitekim General Sisianov'un 20 Şubat 1803 tarihli raporunda, Erivan Hanı Muhammed Han Kaçar'ın desteklediği David'e karşı Rusya'ya bağlılığıyla bilinen Danil'in desteklenmesi ve 2 Nisan 1803'te Ermeni Meliki Apriam ile Ermeni halkına hitaben kaleme alınan mektupta Danil'in Eçmiadzin'in meşru mirasçısı olarak ilan edilmesi, Rusya'nın Ermeni kilise hiyerarşisine doğrudan müdahalesini göstermektedir[142]. Benzer biçimde General Rtişev'in 13 Mayıs 1813 tarihli raporu, Ermenilerin Gürcistan Kraliyet ailesinin ve soylu isyanlarının karşısında Rusya'ya sadık kaldığını vurgulamıştır[143]. Ancak bu ayrıcalıklı konum, özellikle Tiflis ve genel olarak Gürcistan'da Ermenilerin artan demografik yoğunluğu, ekonomik etkisi ve siyasal ağırlığı nedeniyle, kentleşmiş Ermeni burjuvazisi ile geleneksel Gürcü aristokrasisi arasındaki toplumsal farklılıkları daha görünür kılmış ve etnik gerilimleri beslemiştir[144]. Ayrıca Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının işgalinden sonra Başpiskopos Nerses'in geniş yetkilerle donatılması ve 1828'de Armyansky Oblast'ın kurulması, Müslüman nüfus aleyhine değişen dengeleri daha da keskinleştirmiştir[145].

Bununla birlikte Suny'nin vurguladığı "hepsi köledir" anlayışı, Ermenilerin sahip oldukları ayrıcalıklara rağmen Rus emperyal müdahalesinden muaf olmadığını da göstermektedir. Bu çerçevede 11 Mart 1836 tarihli ve "Polojeniye" olarak bilinen düzenleme, Eçmiadzin Katolikosluğu ile Çarlık Rusya'sı arasındaki yetki alanlarını yeniden tanımlayarak Ermeni Kilisesi üzerinde Rus üstünlüğünü kurumsallaştırmıştır. Yeni sistemde Katolikos ancak Çar'ın onayıyla göreve başlayabilmekte, böylece Ermeni toplulukları üzerindeki manevi etkisini korusa

---

[140] Audrey Altstadt, *The Azerbaijani Turks Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford University, California 1992, p.39-40.
[141] *ASKAK*, *Tom VII;* a.g.e, s.264; Ronald Grigor Suny*, Ararat'a Bakmak; Modern tarihte Ermenistan* (çev. Ebru Kılıç), Aras Yayıncılık, İstanbul 2015, s.61.
[142] *Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey Tom II.* (Berge, A. P.). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis, 1868*,* s.274-275.
[143] *Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey Tom V*. (Berje, A. P.). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis 1873, s.221-222.
[144] Suny, *Ararat'a bakmak* a.g.e, s.70.
[145] *ASKAK, Tom VII;* a.g.e, s.259-260; 647-648.

da yetkileri imparatorluk tarafından sınırlandırılmaktaydı. Oysa Ermeni Kilisesi, din, millet ve kilise kavramlarının iç içe geçtiği Ermeni toplumsal dünyasında yalnızca dinî bir kurum değil, aynı zamanda ulusal kimliğin, ortak belleğin, dilin, edebiyatın ve tarihsel sürekliliğin başlıca taşıyıcısıydı; bu nedenle Rusya'nın müdahaleleri Ermeniler arasında hoşnutsuzluğu artırmıştır[146]. Buna rağmen 1880'lere kadar Kafkasya'daki kültürel özgünlük büyük ölçüde korunmuş; serfliğin kaldırılmasından sonra Tiflis, Bakü ve diğer Kafkas şehirlerinde Ermeni nüfusu belirgin bir refah artışı yaşamış, piyasa ekonomisi ve kapitalist ilişkilerin genişlemesiyle Ermeni girişimciler ekonomik bakımdan güçlenmiştir. Buna karşılık Gürcü soylular ve köylüler yeni üretim ilişkilerine uyum sağlamakta daha fazla zorlanmış; bu durum, Ermeni burjuvazisinin özellikle Tiflis yerel siyasetindeki ağırlığını artırırken, diğer etnik gruplarla yeni gerilimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır[147].

Çar III. Aleksandr döneminde Ermeniler, uzun süre taşıdıkları "sadık tebaa" imajını giderek kaybetmiş; Rus yönetimi onları Hristiyanlık, ticaret ve komploculukla özdeşleştiren daha kuşkucu bir söylem geliştirmiştir. Bu siyasetin kurumsal ifadesi, 16 Şubat 1884 tarihli Kafkasya'daki Ermeni-Gregoryen kilise okullarına ilişkin nizamname ile tüm okullarda Rusçanın zorunlu kılınması ve Ermeni Kilisesi'nin kendi dilini yalnızca dua ve kutsal yazılarla sınırlı kullanabilmesidir. Ardından okulların Millî Eğitim Bakanlığı[148] denetimine devredilmesi, hayır kurumları üzerinde kontrol kurulması ve 1885'te Kafkasya Valisi Prens Dondukov-Korsakov'un emriyle tüm Ermeni kilise okullarının kapatılarak yerlerine Rus okullarının açılması, bu siyasetin daha sert bir evreye geçtiğini göstermiştir[149]. Söz konusu uygulamalar yaklaşık 500 okul, 20.000 öğrenci ve 900 öğretmeni doğrudan etkilemiş; Ermeni aydın çevrelerinde radikalleşmeyi hızlandırmış ve bazı gizli okulları direniş odağına dönüştürmüştür. 1886'da bazı okullar yeniden açılsa da devlet denetimi ve öğretmen tasfiyesi devam etmiş, böylece 1836 Polojeniye düzeninin

---

[146] İskefiyeli, Zeynep. "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler." *Akademik İncelemeler*, Cilt. 2 Sayı. 1, 2007, s.237-238; Ramazan Erhan Güllü, "The Crises Of Armenian Church In Russia (1903-1905) And Its Impact On Ottoman-Armenian Relations", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17 Sayı 2, 2015, s. 247.

[147] Suny, *Ararat'a bakmak,* a.g.e, s.75.

[148] Dönemin Rus yazarlarından Veliçko, Ermeni Kilisesi okullarının Millî Eğitim Bakanlığına devredilmesinin ana nedenleri arasında bu okullarda merkezi Tiflis olan Büyük Ermenistan haritalarının ve tarih kitaplarının öğrencilere okutulmasını göstermiştir. Ruslara göre Ermeniler bu eylemleriyle komşu milletlerin yaşam haklarına tehdit olmakla birlikte Ermenilerin bu çılgınlıkları İngilizler ve Almanlar tarafından da desteklenmiştir. Bkz. Veliçko, V. L, *Kavkaz: russkoye delo i mejplemennıye voprosı* (Kafkasya: Rus Davası ve Topluluklar Arası Meseleler), Elm, Baku, 1990, s.51.

[149] Richard Hovannisian, "Genocide and İndependence 1914-21", *The Armenians: Past and Present in The Making of National İdentity* (Ed. Edmund Herzig and Marina Kurkchiyan), First Publisher, Routledge Curzon/Taylor & Francis Group, New York 2005, p.82-83; Ronald Grigor Suny, "Eastern Armenians Under Tsarist Rule", *The Armenian People From Ancient To Modern Times Volume II, Foreign Dominion To Statehood: The Fifteenth Century To The Twentieth Century* (Edited by: Richard Hovannisian), Macmillan Press, London 1997, p.132.

fiilen aşınması, Ermeni Kilisesi ile Çarlık yönetimi arasındaki ilişkileri daha da zayıflatmıştır[150].

Bu baskıcı yönelim, Prens Golitsyn döneminde daha da sertleşmiş; Golitsyn, Ermeni toplumunu ayrılıkçı eğilimlerle ilişkilendirerek Ermeni hayırseverliği ve kültürel faaliyetlerinin ardında dar ulusal çıkarlar ve siyasal örgütlenme[151] hedefleri bulunduğunu savunmuştur. Bu nedenle Etchmiadzin Katolikosluğunun yetkilerini daraltmaya, kilise mülklerini laikleştirmeye ve okulları Eğitim Bakanlığına bağlamaya yönelmiş; kilise gelirlerinin Taşnaksutyun gibi devrimci örgütlere aktarıldığına dair raporları merkeze sunmuştur. Ancak İçişleri Bakanlığı'na bağlı Özel Komisyon, kilise mallarına el konulmasının Ermeni toplumunda Rus yönetimine duyulan güveni sarsacağı uyarısında bulunmuştur[152]. Liprandi'ne göre Golitsyn, Ermeni sivil hoşnutsuzluğunu görmüş fakat arkasındaki daha örgütlü siyasal hareketi yeterince kavrayamamış[153]; David Marshall'ın ise yönetimin sosyalist hareketlerin büyüyen etkisini dikkate almak yerine yerel özyönetim ve eşit yurttaşlık talep eden liberal çevreleri hedef almasına dikkat çekmiştir[154]. 1898'de çok sayıda hayır kurumu ve kütüphanenin kapatılması, "Ermeni milleti" gibi ifadelerin yasaklanması, Müslüman köylülerin topraklarına el konulması, basına sansür ve dinî özgürlüklerin sınırlandırılması, etnik gruplar arasındaki gerilimleri daha da derinleştirmiştir. Mostashari'nin de belirttiği üzere, Golitsyn'in siyaseti Ermenileri Azerbaycan Türklerine karşı konumlandırarak kutuplaşmayı artırmış; bu süreç 1905 Türk-Ermeni çatışmalarının zeminini hazırlamıştır[155].

Suny'ye göre güçlü Ermeni tüccar ve sanayiciler, diğer ulusların iş çevreleriyle rekabet etmiş, geleneksel Gürcü soylularını geri plana itmiş ve Kafkasya'nın büyük şehirlerinde belirgin bir ekonomik ve siyasî ağırlık kazanmıştır. Buna paralel olarak, Rusya ve Türkiye'de büyük ölçüde burjuva kökenli, iyi eğitimli ve Batılılaşmış bir Ermeni aydın sınıfı gelişmiş; bu çevre, Ermeni

---

[150] Suny, *Ararat'a bakmak,* a.g.e, s.80-83; Güllü, *a.g.m*, s.247-248.

[151] Örneğin Berberian *Roving Revolutionaries* adlı kitabında Rus yönetimi şüphelerinde haklı olduğuna dikkat çekmiştir. Berberiana göre her ne kadar Ermeni devrimciler dindaşları Ruslara bağlılığını göstermeye çalışsalar da diğer taraftan, Türk ve İran topraklarında yaşayan Ermenilerin davasını kendi davaları olarak görmüş ve rejimler arasında ayrım yapmamışlardır. Örneğin Tigran Zaven Tiflis'te basılan Yerkri Dzayne (Ülkenin Sesi) gazetesinde "Rusya ve İran'daki Ermeni halkı nasıl kendi kaderini ayırmamışsa ve aynı ülkelerde yaşayan diğer halkların kaderinden ayırmayı düşünmüyorsa, aynı şekilde Türk-Ermeni de kendi hürriyet davasını, kendisiyle ayrılmaz bir şekilde bağlı olduğu ve aynı istibdat boyunduruğunu taşıdığı halkların davasından ayırmayacaktır" ifadelerine yer vermiştir. Bkz. Houri Berberian, *Roving Revolutionaries, Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds*, University of California Press, California 2019, p.148-149.

[152] O. B. Halidova, "'Armyanskiy vopros' v etnokonfessionalnoy politike pozdneimperskoy Rossii: strategii, kompromissı i puti razreşeniya (obzor Severnogo Kavkaza)" ["Geç İmparatorluk Rusya'sının Etno-Konfesyonel Politikasında 'Ermeni Meselesi': Stratejiler, Uzlaşmalar ve Çözüm Yolları (Kuzey Kafkasya Üzerine Bir Değerlendirme)"], Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnıye nauki 26, sy. 191 (2021), s.197.

[153] Liprandi, Aleksandr Pavloviç. *Kavkaz i Rossiya* (Kafkasya ve Rusya), Tipografiya Mirnyy Trud, Khar′kov, 1911 g., s.7-8.

[154] David Marshall Lang, *History of Modern Georgia*, Grove Press, New York 1962, p.136-137.

[155] Mostashari, *a.g.e*, s.100-101.

dili ile ulusal kültürel mirasın korunmasını teşvik ederek modern bir milliyet bilincinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Ermeni meselesinin uluslararası bir nitelik kazanmasıyla birlikte ise hem Rus hem Osmanlı muhafazakâr yönetimleri, Ermenileri kendi devletlerini kurmayı amaçlayan bölücü ve tehlikeli bir unsur olarak değerlendirmeye başlamıştır[156]. Bununla birlikte, Rus ve Osmanlı yönetimlerinin bu tehdit algısında yalnızca Ermeni burjuvazisinin yükselişi değil, Ermeni devrimci hareketlerinin yayılması da etkili olmuştur. Nitekim Hınçak Partisi programında Türkiye, İran ve Rusya'daki Ermenileri birleşik bir *Ermenistan Federatif Demokratik Cumhuriyeti*[157] çatısı altında toplama hedefi açık biçimde dile getirilmiş, bu durum hem Osmanlı hem Rus yönetiminde ciddi bir tehdit algısı yaratmıştır. Liprandi, Kafkasya ve Rusya adlı eserinde Ermeni huzursuzluğunu, Ermenilerin kendilerini milliyet ve hatta devlet olarak tahayyül etmeleriyle açıklamıştır[158]. Ancak bu tür yorumlar, günümüz araştırmacıları tarafından çoğu zaman Ruslaştırma politikalarını haklı gösterme girişimleri olarak eleştirilmektedir.

Bununla birlikte, Ruslaştırma siyasetinin sertleşmesiyle özellikle Ermeni devrimci grupların faaliyetlerini Kafkasya'ya kaydırdığı da dikkate alınmalıdır[159]. Öte yandan Osmanlı hükümetinin Tiflis Başkonsolosluğu raporlarında, Rusya'nın bir dönemden sonra Kafkasya Ermenilerine karşı tavrını yumuşattığına dair değerlendirmeler de yer almaktadır[160]. Rus diplomat ve yazar Mayevski ise, Ermenilerin Kafkasya'daki siyasal faaliyetlerinde Rus emperyal siyasetini gerekçe göstermelerini ikna edici bulmamış; uzun süre Ermenileri himaye eden bir devletin birdenbire sistematik zulüm uygulamasını gerçekçi görmemiştir. Mayevski, Ermeni devrimciliğini özellikle 1890'larda İngiliz-Ermeni iş birliğiyle ilişkilendirerek, Ermeni liderlerin halkı gerçekçi olmayan siyasal hedeflerle felakete sürüklediğini savunmuştur[161]. Ruslaştırma siyasetini değerlendiren bir Alman konsolosluk raporu, Rus yönetimi ile polis-ajans ağının keyfî uygulamalarının bölge halkı üzerinde derin olumsuz etkiler bıraktığını, özellikle Tiflis ilahiyat okullarında Gürcü öğrencilere

---

[156] Suny, *Eastern armenians under tsarist rule,* a.g.m, s.128.

[157] Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, Unıversıty Of Calıfornıa Press, London 1963, p.212; Ayrıca 1891 yılında Petersburg'da yayımlanan Novoye Vremya gazetesinin 12 Mayıs tarihli sayısında, Ermeni toplumu içinde *Büyük Ermenistan* kurma düşüncesinin yaygın olduğu belirtilmiş, Osmanlı topraklarındaki karışıklıklar bu hedefin somut bir göstergesi olarak sunulmuştur. Aynı dönemde Moskovskaya Vedomosti gazetesinin Tahran muhabiri de İran'daki Ermenilerin bu ideale hizmet eden faaliyetlerinden söz etmiştir. Raporda, Selmas'taki *Vatanperveran Komitesi*'nin ihtilal hazırlıklarına destek verdiği, Ermeni din adamlarının halktan para toplayarak *Ermeni Devleti* idealine yönelik propaganda faaliyetleri yürüttükleri ifade edilmiştir. Bkz. BOA, Y.PRK.TKM, 21/10, lef 1-2, 23 Mayıs 1890.

[158] Liprandin, *a.g.e*, s.46-47.

[159] *A.g.e,* s.58-62.

[160] Rusya Hükümeti bir müddetten beri Kafkasya Ermenileri hakkındaki tavır ve muamelesini değiştirdi. BOA, HR.TO, 356/63, lef 1.

[161] Mayevskiy, V. T, *Armyansko-tatarskaya smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov Armyanskogo voprosa* (Ermeni Meselesinin Aşamalarından Biri Olarak Kafkasya'da Ermeni-Tatar Karışıklığı), Tipografiya Shtaba Kavkazskogo voyennogo okruga, Tiflis 1915, s.25; 42-43.

yönelik baskının sertleştiğini göstermektedir. Sert cezalar, yetersiz beslenme, Gürcüce konuşma, kitap okuma ve yerel kültürü yaşatma üzerindeki yasaklar, Ruslaştırmanın yalnızca idarî değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal bir tahakküm projesi olarak yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Ancak bu siyaset beklenen sadakati üretmek yerine ters yönde sonuçlar doğurmuş; Gürcü milliyetçileri vatan, dil ve inanç üçlüsünü öne çıkarırken, genç Ermeniler de okulların kapatılmasına ve kendi dillerinden mahrum bırakılmalarına direnmiştir[162].

Oganesyan'ın belirttiği üzere, 1860'lara kadar Tiflis, Bakü ve Erivan gibi başlıca Kafkas şehirlerinde Gürcü, Ermeni ve Türk toplulukları arasında tam bir uyum olmasa da kayda değer bir karşılıklı hoşgörü ve gündelik iş birliği mevcuttu; ancak Rusya'da sanayileşme ve ileri kapitalizmin gelişmesiyle birlikte uygulanan emperyal siyaset, bu geleneksel bağların çözülmesine ve etnik gruplar arasında yeni düşmanlıkların doğmasına zemin hazırlamıştır[163]. Bu zihniyetin 20. yüzyılın başlarında da sürdüğü, Aleksandr Liprandi'nin 1911 tarihli *Kafkasya ve Rusya* adlı eserinde açıkça görülmektedir. Liprandi, Kafkas halklarının hedefini "Büyük Ermenistan, Genç Gürcistan ve Yeni İran" (Azerbaycan Türkleri için) kurma girişimi olarak tanımlamakta, Rus kültürünü ise bölgenin sözde "ahlaki kabalığı ve kültürel vahşeti" karşısında üstün bir unsur olarak sunmaktadır. Oysa Gürcü ve Ermeni komitelerinin Rus halkını kasten hedef aldığı yönündeki iddialar, dönemin sosyalist önderleri ve muhalif basının aktardığı çok yönlü şiddet tablosuyla örtüşmemektedir; çünkü bölgede yalnızca Ruslar değil, Ermeniler ve Türkler de ağır kayıplar vermiştir. Dahası, Kafkas halklarının ortak hedefi Rusya'yı yok etmek değil, Romanov otokrasisine karşı siyasal ve toplumsal adalet arayışı olmuştur[164].

Sonuç olarak, Rusya'nın emperyal politikaları uygulamasının temel nedeni, Güney Kafkasya'yı yalnızca fethedilmiş bir sınır bölgesi olarak değil, imparatorluğun askerî güvenliği, idarî bütünlüğü ve siyasal meşruiyeti açısından denetlenmesi gereken stratejik bir saha olarak görmesiydi. Bu nedenle Ruslaştırma, merkezileştirme, dinî kurumları denetim altına alma, yerel elitleri dönüştürme ve topluluklar arasında farklılaştırılmış yönetim kurma siyaseti, bölgeyi imparatorluk yapısına daha sıkı bağlamayı amaçlamıştır. Ancak bu politikalar beklenen biçimde kalıcı sadakat üretmekten çok, Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında kimlik bilincini, tarihsel hak iddialarını ve siyasal temsil taleplerini daha da keskinleştirmiştir. Böylece Rusya kısa vadede idarî ve askerî hâkimiyetini güçlendirmiş olsa da uzun vadede bölgedeki etnik gerilimleri derinleştirmiş, yerel topluluklar arasındaki eski dengeleri bozmuş ve modern

[162] PA AA, RZ 201/11039, Bl. 66-67.
[163] Oganesyan, *a.g.m,* s.35.
[164] Liprandin, *a.g.e,* s.7-13.

milliyetçi, özerklikçi ve devrimci hareketlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

1.5. MİLLİ UYANIŞ: GÜRCÜLER, ERMENİLER, AZERBAYCAN TÜRKLERİ

19. yüzyılın ilk yarısında Güney Kafkasya'daki millî uyanış, modern ulus-devlet hedefinden ziyade imparatorluk egemenliği altında tarihsel ve kültürel varlığı koruma ihtiyacı etrafında şekillenmiştir. Rus İmparatorluğu'nun bölgeyi idarî, hukukî ve dinî bakımdan yeniden düzenlemesi; yerel hanedanları, aristokratik yapıları ve ruhani kurumları denetim altına alması, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türk toplulukları içinde yeni bir tarihsel bilinç doğurmuştur. Bu süreçte dil, din, tarih ve gelenek, toplumsal kimliğin başlıca dayanakları hâline gelmiş; Gürcülerde kilise, tarihsel krallık hafızası ve dil, Ermenilerde kilise, ticaret burjuvazisi ve kültürel süreklilik, Azerbaycan Türklerinde ise İslami aidiyet ve yerel seçkinler kimlik inşasının temel unsurları olarak öne çıkmıştır. Ernest Gellner'in belirttiği gibi milliyetçilik, geçmişten devralınan bağların basit bir uzantısı değil, modern siyasal ve toplumsal dönüşümlerin ürünüdür; bu bakımdan Güney Kafkasya'da imparatorluk merkezileşmesi de eski yerel bağlılıkları dönüştürerek daha geniş kolektif kimliklerin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında ise bu kültürel uyanış giderek daha belirgin bir siyasal içerik kazanmıştır. Modern eğitim kurumlarının yaygınlaşması, matbuatın gelişmesi, şehirleşme, kapitalist ilişkilerin derinleşmesi ve yeni aydın kuşaklarının ortaya çıkmasıyla birlikte millî kimlik, yalnızca kültürel aidiyetin değil, siyasal temsil ve egemenlik talebinin de temeli hâline gelmiştir. Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türk aydınları, kendi topluluklarının dili, tarihi ve toplumsal çıkarları üzerinden siyasal programlar geliştirmeye başlamış; böylece imparatorluk düzeni içinde özerklik, eşit yurttaşlık ve temsil talepleri güçlenmiştir[165]. Tom Nairn'in milliyetçiliği eşitsiz modernleşmenin ve merkeze bağımlı çevre toplumların tepkisi olarak açıklayan yaklaşımı, Güney Kafkasya deneyimini anlamada özellikle açıklayıcıdır. Bununla birlikte, bölgenin çok dilli, çok dinli ve iç içe geçmiş toplumsal yapısı, bu süreci tek doğrultulu bir ulus-devletleşme çizgisine dönüştürmemiş; bir yanda rekabetçi millî projeler güç kazanırken, diğer yanda çoğul yapıyı koruyacak federatif ve çok uluslu bir siyasal düzen arayışı da varlığını

[165] Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak; Encounters with Nationalism* (çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarık), 4. Baskı, İletişim, İstanbul 2012, s.63-66.

sürdürmüştür[166].

19. yüzyılın ilk yarısında Gürcü ulusal uyanışının ilk siyasal işaretleri, her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da 1832 Komplosu etrafında belirginleşmiştir. Moskova ve St. Petersburg'daki gizli çevrelerle bağlantılı olan bu girişim, Bagrationi Hanedanı mensuplarının öncülüğünde şekillenmiş olmakla birlikte, Asatiani ve Janalidze tarafından yalnızca hanedan çıkarlarına dayanan bir hareket değil, liberal fikirlerden beslenen vatansever bir teşebbüs olarak değerlendirilmiştir[167]. Suny'nin de belirttiği üzere bu ayaklanma, aristokrat ailelerin duyduğu güvensizlik, kraliyet iddiaları ve Rus bürokrasisine yönelik hoşnutsuzluğun birleşiminden doğmuştur. Aleksandr Çavçavadze, Dimitri Kipiani ve Grigol Orbeliani gibi aydınların katılımıyla hareket, dar aristokrat çevrenin ötesine taşınmaya ve halkı kapsayan daha geniş bir siyasal programa yönelmeye çalışmıştır[168]. Bu çevre monarşinin yeniden tesisi fikrine bağlı kalmakla birlikte, Rusya, Türkiye ve İran'a tâbi olmayan bağımsız bir Gürcistan tasavvurunu da romantik bir ideal olarak benimsemiştir[169]. Ancak kurulacak devletin yönetim biçimi konusunda monarşi, anayasal monarşi ve cumhuriyet arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları, hareketin bütünlüğünü zayıflatmış; 10 Aralık 1832 için planlanan ayaklanmanın önceden açığa çıkması üzerine yüzden fazla kişi tutuklanmıştır. Buna rağmen bu girişim, Gürcü ulusal kurtuluş hareketinin düşünsel ve örgütsel temellerini atan ilk önemli siyasal deneyim olarak tarihsel önemini korumuştur. Bu ilk kuşağın başarısız siyasal teşebbüsü, sonraki dönemde kültürel ve entelektüel alanda derinleşen bir ulusal uyanışa dönüşmüştür[170].

Nikoloz Barataşvili'nin şiirlerinde vatanseverlik, tarihsel hüzün ve geçmişe özlem temalarının öne çıkması, Gürcü romantizminin ulusal bilinç üretimindeki rolünü göstermektedir. Aynı dönemde Marie-Félicité Brosset'nin çalışmalarıyla artan Batılı akademik ilgi, Prens David Bagrationi, Vahtang Batonişvili ve özellikle Prens Teimuraz gibi isimlerin tarih ve coğrafya alanındaki eserleriyle birleşerek Gürcü ulusal hafızasının yeniden inşasına katkı sağlamıştır. 1848'de kaleme alınan ilk eleştirel Gürcüce tarih eseri, bu sürecin önemli dönüm noktalarından biri olmuştur[171]. Başlangıçta dar aristokrat çevreler ve edebî salonlarla sınırlı kalan bu aydın

---

[166] Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni* (çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), 1. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara 2002, s.184-186; Tom Nairn, *Milliyetçiliğin Yüzleri; janus'a Yeni Bir Bakış* (çev. Seda Kırdar, Mehmet Ratip), 1.Baskı, İletişim, İstanbul 2015. s.215.

[167] Nodar Asatiani and Otar Janelldze, *History Of Georgia 'From Ancient Times To The Present Day*, Publishing House Petite, Tiblisi 2009, p.196-197.

[168] Suny, *The making of the georgian nation*, a.g.e, s.69-71.

[169] James William Robert Parsons, *The Emergence and Development of the National Question in Georgia, 1801-1921*, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy to the Faculty of Social Sciences, Institute of Soviet and East European Studies, University of Glasgow 1987.

[170] Kaçarava, Kikvidze ve d., *İstoriya Gruzii (Gürcistan Tarihi)*, Ganatleba, Tbilisi 1973, s.53.

[171] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.124-126.

hareketi, 1850'lerden itibaren Vali Vorontsov'un eğitim politikalarının etkisiyle yeni bir evreye girmiş; Rusya'da eğitim almış *tergdaleulni kuşağı*[172], adlanan yeni bir düşünsel nesli ortaya çıkarmıştır. Bu grup, daha sonra Pirveli Dasi olarak anılan ilk modern Gürcü aydın kuşağının temelini oluşturmuş; böylece aristokratik-romantik vatanseverlikten halkçılık, modernleşme ve demokratik düşünceye uzanan yeni bir entelektüel yönelim gelişmiştir.

Kırım Savaşı sonrasında Rus entelektüel çevrelerinde güçlenen reform tartışmaları, Gürcü aydınları üzerinde de belirgin bir etki yaratmıştır. "Sovremennik" gibi yayınlar ve üniversite çevrelerinde dolaşıma giren radikal fikirler, St. Petersburg'da eğitim gören Gürcü gençleri etkilemiş; bu kuşak, pan-Kafkas birlik düşüncelerine rağmen İlia Çavçavadze önderliğinde etnik dayanışma biçiminde örgütlenerek Gürcü ulusal kimliğini daha bilinçli biçimde öne çıkarmıştır. 1861 öğrenci protestolarına katılan Niko Nikoladze'nin tutuklanması, Gürcü gençliğinin ilk örgütlü siyasal tepkilerinden biri olarak değerlendirilmiş ve tergdaleulni kuşağının doğuşunu simgelemiştir[173]. Suny'nin de belirttiği üzere, bu dönemde Gürcistan'daki milliyetçi, liberal ve sosyalist tepkiler, Rus rejiminin baskıcı fakat aynı zamanda iletişim, eğitim ve ekonomik dönüşümü hızlandıran yapısı içinde şekillenmiştir[174]. Stalin'in daha sonra ifade ettiği gibi, serfliğin kaldırılması, ekonomik hayatın genişlemesi, iletişim ağlarının gelişmesi ve kapitalizmin ortaya çıkışı, Gürcistan'ın farklı bölgeleri arasındaki eski ekonomik yalıtılmışlığı sarsarak daha bütünleşmiş bir toplumsal yapı yaratmıştır[175]. Bununla birlikte, Suny'ye göre Gürcü siyasal milliyetçiliğinin yükselişi yalnızca entelektüel uyanışın değil, Rus yönetiminin yerel sosyo-kültürel dokuyu aşındıran siyaseti ile Ermeni burjuvazisinin[176] Gürcü soylular karşısında

---

[172] "Tergdaleuli" ismi, 19. yüzyılda Rusya'da eğitim görmüş Gürcü gençliğini tanımlamak için kullanılan bir tabirdir. Terek ırmağının suyunu içenler, yani Rusya'nı ziyaret edenler anlamına gelmektedir. İlk kuşağı 1850'li yıllara kadar uzana bu eğitimli Gürcü aydın gençliği yazma ve mücadele alanında belli özlemleri taşıyan bir yönelim olarak ortaya çıkmış, edebi ve siyasi faaliyetleriyle Gürcü yaşamımızda güçlü bir iz bırakmışlardır. Bkz. Zandukeli Mihail, *Tergdaleuli i folkloristı v gruzinskoy literature* (Gürcü Edebiyatında Tergdaleuliler ve Folklorcular), Izdatel′stvo Tbilisskogo universiteta, Tbilisi, 1928, s.1.

[173] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e*,* s.126-127.

[174] *A.g.e*, s.113-114.

[175] Otar Lordkipanidze, *Russkiye revolyutsionnıye demokratı v gruzinskoy publitsistike i kritike* (Gürcü Publisistiği ve Eleştirisinde Rus Devrimci Demokratları), Zarya Vostoka, Tbilisi, 1959, s. 26.

[176] Suny, Ermeni burjuvazisi tehdidini ve Gürcü milliyetçiliğinin oluşumunu "Gürcülerin ulusal oluşumu ve etnik köken duygusu bile diğer milletlerle temasları ve tekrarlanan çatışmaları tarafından şekillendirilmiştir. On dokuzuncu yüzyılda, Gürcistan'ın kentsel merkezlerine uzun süredir hâkim olan Ermenilerle artan temas, Gürcülerin kendini tanımlaması için başlıca uyarıcıydı. Gürcüler ve Ermeniler arasındaki geleneksel ilişkiler 1860'tan sonra hızla değişti. Çeşitli sınıflardan Gürcüler, farklı bir dil konuşan, farklı bir kiliseye giden ve geleneksel Gürcü değerlerinden çok farklı değerlere sahip, köklü, mali açıdan güvenli, kentsel bir orta sınıfla karşı karşıya gelmiştir" şeklinde yorumlamıştır. Bkz. Ronald Grigor Suny, "The Emergence of Political Society in Georgia", *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change; Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* (ed. R. G. Suny), The University of Michigan Press 1996, p.111.

kazandığı ekonomik üstünlüğün de ürünüdür[177].

Sovyet dönemi tarih yazımında tergdaleulni kuşağı, bir yanda sosyalistlerin "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik", diğer yanda ise Çavçavadze'nin "kendimizi yönetmeliyiz" anlayışını birleştiren ikili bir siyasal mirasın taşıyıcısı olarak değerlendirilmiştir[178]. Gerçekten de bu kuşak, yalnızca akademik çevrelerle sınırlı kalmayıp yazılı ve siyasal faaliyetleriyle hem ulusal hem toplumsal mücadelede belirleyici bir rol üstlenmiştir. Lordkipanidze'ye göre tergdaleulni, Ruslaştırma siyasetine karşı sadece Gürcü halkı adına değil, bütün ezilen topluluklar adına eşitlik ve federatif-demokratik bir düzen arayışı içinde olmuş, aynı zamanda ulusal bağımsızlık ve Gürcü kültürel mirasının korunmasını savunmuştur[179]. Parsons da bu kuşağın toplumsal reform ile ulusal meseleyi birbirinden ayrılmaz gördüğünü, ulusal sorunu öncelikli kılarak egemenliğe karşı direnişi halkçı bir temelde örgütlediğini ve nihai hedefini adil, eşit ve demokratik bir toplum olarak tanımladığını belirtir[180]. Stephen Jones ise tergdaleulni kuşağını Gürcü sosyal demokratları açısından kurucu bir halka olarak görür; bu çevre yalnızca bireysel haklar, eşitlik ve ulusal kurtuluş düşüncesini yaymakla kalmamış, eğitim kurumları, bankalar, yardım cemiyetleri ve yayın organları aracılığıyla modern Gürcü ulus inşasının kurumsal temelini de oluşturmuştur[181].

Aristokratik vatanseverliği aşarak milliyetçilik, bilimsel ilerleme, eşitlik ve gerçekçiliğe dayalı yeni bir Gürcü kimlik tasavvuru geliştiren tergdaleuliler, Rusya'yı gerici Çarlık ile devrimci-demokrat Rusya olarak iki ayrı düzlemde kavramsallaştırmış; Herzen, Çernişevski ve Dobrolyubov gibi düşünürlerin özgürlükçü çizgisiyle ideolojik yakınlık kurmuştur. Milliyetçi içe kapanışı reddeden bu kuşak, halklar arası dayanışmayı ve basın yoluyla toplumsal bilinçlenmeyi savunmuş; *Droeba (Zaman), İveria ve Sakartvelos Moambe (Gürcistan Habercisi)* gibi yayın organları üzerinden sosyal ve ulusal kurtuluş düşüncesini yaymıştır. 1860'lı yıllarda Rusçanın eğitim dili hâline gelmesiyle Gürcücenin kamusal konumunun zayıflaması, dil sorununu etnik kimliğin merkezine taşımış; Çavçavadze ve çevresi halk dilinin edebî dil olarak kullanılmasını savunarak muhafazakâr çevrelerle sert bir ideolojik mücadeleye girişmiştir. Reformların yetersizliğinden duyulan hayal kırıklığı, tergdaleulni kuşağını doğrudan siyasal eylemden çok edebiyat, basın ve eğitim yoluyla toplumsal dönüşüme yöneltmiş; Iveria ve Droeba çevresinde

---

[177] Suny, *The emergence of political society in georgia*, a.g.m, s.110.
[178] Tergdaleulni ideolojisinde Gürcü halkının ulusal ve toplumsal kurtuluş görevlerinin iç içe geçtiğini görmekteyiz. Ulusal sorunu ön planda tutan bu gençler önemli toplumsal sorunları üzerinde de düşünmüşlerdir. Bu da onların Gürcistan'ın ulusal baskıdan kurtarılmasını Gürcü halkı için en hayati mesele olarak görmesini, soylu ve köylü sorunları gibi diğer bütün meseleleri bağımsızlık sonrasına bıraktığını bizlere göstermektedir. Bkz. Kaçarav, Kikvidze ve d., *a.g.e*, s.54-55.
[179] Lordkipanidze, *a.g.e,* s.26.
[180] Parsons, *a.g.e,* s.222-224.
[181] Jones, Stephen F. *Socialism in Georgian Colors*: *The European Road to Social Democracy, 1883-1917*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005, p.31; 35.

yoğunlaşan tartışmalar geleneksel ve yenilikçi aydınlar arasındaki ayrışmayı derinleştirmiştir. 1870'lerde özellikle Gürcü Soylular Bankası'nın gelirlerinin kullanımı etrafında belirginleşen bu fikir ayrılıkları sonucunda Çavçavadze daha muhafazakâr bir ulusal birlik çizgisi benimserken, Nikoladze ve Meore Dasi (İkinci Kuşak) çevresi Batı Avrupa tarzı ekonomik ve siyasal reformları savunmuştur. Böylece tergdaleulni kuşağı, Gürcü millî uyanışını yalnızca kültürel bir savunma refleksi olmaktan çıkarıp, toplumsal reform, halkçılık, federatif demokrasi ve ulusal öz-yönetim taleplerini içeren daha geniş bir siyasal programa dönüştürmüştür[182].

1879'da Dimitri Kipiani başkanlığında, İlia Çavçavadze ve Iakob Gogebaşvili gibi aydınların girişimiyle kurulan Gürcüler Arasında Okuryazarlığı Yayma Derneği, Çarlık Rusya'sının baskıcı siyasetine karşı Gürcü ulusal direnişinin başlıca kültürel kurumlarından biri hâline gelmiştir. Dernek, Gürcü nüfus arasında okuryazarlığı yaymak, halk okulları açmak, eğitim kurumlarını desteklemek ve Gürcü kültürel mirasını korumak amacıyla pedagojik kurslar düzenlemiş, ders kitapları ve popüler yayınlar hazırlamış, Batum, Kutaisi, Senaki, Batum ve Vladikavkaz gibi merkezlerde okul faaliyetlerini genişletmiştir. Özellikle Megrelya'da Gürcüce öğretiminin yasaklandığı bir dönemde yürüttüğü çalışmalar, onun kültürel direniş niteliğini açık biçimde göstermektedir. Gogebaşvili'nin "Rusça Kelime", "Ana Dil" ve "Doğaya Açılan Pencere" gibi eserleri ile kurulan kütüphane, el yazmaları koleksiyonları, müze ve folklor arşivleri, Niko Dadiani, Ivane Meskhi, F. Jordanya, E. Takaişvili ve Akaki Tsereteli gibi isimlerin katkılarıyla Gürcü ulusal hafızasının korunmasında önemli rol oynamıştır[183].

1860–1890 arasındaki edebî, matbaacılık ve kültürel canlılık, Gürcistan'da yalnızca bir entelektüel uyanış değil, aynı zamanda Mesame Dasi olarak bilinen üçüncü Gürcü aydın kuşağının ortaya çıkışını hazırlayan bir siyasal bilinçlenme süreci yaratmıştır. Jordanya, Jibladze, Darehiaşvili, Ramişvili, Maharadze ve Çheidze gibi sosyal demokrat isimlerin öncülük ettiği bu kuşak, Azerbaycan Türkleri ve Ermenilerdeki benzer üçüncü kuşak hareketlerle paralel biçimde kültürel alandan doğrudan siyasal faaliyete yönelmiş; politik partilerin kuruluşunda ve Gürcistan'ı bağımsızlığa götüren ideolojik çizginin şekillenmesinde etkin rol oynamıştır. Bununla birlikte yüzyılın son on yıllarında Ermeni tüccarlar, Rus yetkililer ve Rus kolonistlerin Kafkasya'da haksız ayrıcalıklara sahip olduğu yönündeki yaygın algı, milliyetçi gerilimleri artırmıştır. Buna rağmen küçük tüccarlar, işçiler ve köylüler arasında gelişen yeni sosyal dayanışmalar, ulusal ayrımları aşan sınıfsal bir birlik fikrinin de güçlenmesine yol açmış; Gürcü sosyal demokratları, Kafkasya'daki birlikte yaşama ve iş birliği geleneklerinden yararlanarak etnik sınırları aşan bir

[182] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.130-134; Kaçarav, Kikvidze ve d., *a.g.e*, s.54-56.
[183] *Oçerki istorii Gruzii. Tom V: Gruziya v XIX veke (*Gürcistan Tarihi Üzerine Denemeler. Cilt V: XIX. Yüzyılda Gürcistan); (Gaprindashvili M. M., Zhordaniya O. K., red), Metsniereba, Tbilisi 1990, s.284-285.

sınıf siyaseti geliştirmiştir[184].

19. yüzyılın ilk yarısında Ermenilerin Rusya İmparatorluğu içindeki konumu, özellikle burjuvazi ve kiliseye tanınan ayrıcalıklar sayesinde görece elverişli bir görünüm arz etmiş; bu durum Ermeni Aydınlanma hareketinin gelişmesinde belirleyici olmuştur. Nitekim H. Abovyan, Rusların Ermenistan'ı yeniden ayağa kaldırdığını ve Asya'nın "kaba" halklarına yeni bir ruh kazandırdığını vurgulayarak, bu dönemde Rus korumasına duyulan minnettarlığı yansıtmıştır. Ermeni burjuvazisi ile kilisenin himayesi altında eğitim kurumlarına yapılan yatırımlar, maarif alanında önemli bir canlanma yaratmış; Keşkül gazetesi dahi Ermeni ve Gürcü din adamlarının eğitimdeki rolüne dikkat çekmiştir[185]. Diğer taraftan bölgenin Rusya'ya entegrasyonu ve Avrupa bilimindeki eleştirel standartlarla temas, Ermeni entelektüellerine kültürel hayatta kalış için yeni ölçütler sunmuş; Rusya'da eğitim gören aydınlar, Doğu Bilimleri ve Kafkas Çalışmaları ile ilgilenirken Herder, Hegel ve Rus aydın çevrelerinin tartışmalarından beslenerek bu fikirleri Ermeni toplumuna uyarlamıştır[186]. Tiflis'teki Nersisyan Okulu ile Lazaryan[187] ve Nersisyan kolejleri, liberal düşünceli aktivistleri, şairleri ve yazarları bir araya getirerek bu entelektüel hareketliliğin merkezleri hâline gelmiş; okulların gelişimi matbaacılık ve yayıncılıktaki genişlemeyle desteklenmiş, Ermeni dili üzerine gramer kitapları ve şiir derlemeleri yayımlanmıştır[188]. Özellikle 1830'larda Kafkasya'dan gelen öğrencilerin eğitim gördüğü Dorpat Üniversitesi, romantik şiir, 1830 Paris Devrimi ve Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle milliyetçi ve devrimci fikirlerin şekillendiği önemli bir merkez olmuştur[189].

Bu dönemde Ararat Artemiyan'ın ve daha sonra Almanca ile İngilizceye çevrilen çalışması ile modern Ermeni edebiyatının kurucusu kabul edilen Haçatur Abovyan'ın faaliyetleri, bu uyanışın

---

[184] Jones, *Socialism in georgian colors;* a.g.e, s.16-17.

[185] Ermeni ve Gürcü papazların şahsi bütçesinden maarife ayırdığı parayla köylere kadar mekteplerin yayıldığına dikkat çeken *Keşkül*, kabir evine kadar okumağı emreden Hz. Muhammed'in ümmetinin cehaletle örtüldüğünü ve bu cehaletin başını mollaların çektiğini vurgu yapmıştır. Bkz. Keşkül, № 46, 23 Şubat 1887, s.1-2.

[186] Lisa Khachaturian, *Cultivating Nationhood In Imperial Russia: The Periodical Press And The Formation Of A Modern Eastern Armenian Identity*, A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History, Washington, DC 2005, s.192-193.

[187] Daha detaylı bilgi için Bkz. Özhan Kapıcı, "Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX. Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsünün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Türkbilig* 31 (2016).

[188] *The History Of The Armenian Periodical Press Vol.I* (Ed. H. Barseghian, S. Muradian), National Academy Of Sciences Of The Republic Of Armenia Institute Of History, Cairo 2006, s.91-92.

[189] Stepanyan Arayik Oganesoviç, "İstoriya formirovaniya armyanskoy diasporı v Rossii" ["Rusya'da Ermeni Diasporasının Oluşum Tarihi"]. *Armyane v istorii i kulture Rossii XVIII–XX vv.: materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii* (XVIII-XX. Yüzyıllarda Rusya Tarihi ve Kültüründe Ermeniler: Uluslararası Bilimsel Konferans Bildirileri), Moskva – Puşkino, 26–28 oktyabrya 2016 g., Rostov-na-Donu, s.129.

en önemli örnekleridir. Ermeni edebiyatını Batı ile buluşturmuş ve başyapıtı Verk Hayastani'de İran egemenliği altındaki Ermenilerin trajedisini işlerken Rus yönetimi altındaki hayal kırıklıklarını da yansıtmıştır. Onun 1836'da Ermenistan'a dönüşünde kilise çevrelerinin tepkisiyle karşılaşması ve okul açma girişimlerinin engellenmesi, Ermeni modernleşmesinin muhafazakâr direnişle ve Çarlık denetimiyle aynı anda yüzleştiğini göstermektedir[190]. Dönemin Romantizm akımının öncülerinden, Ermeni milliyetçiliğinin temellerini atan ve modern Ermeni edebiyatının kurucusu kabul edilen Haçatur Abovyan (1805-1848), Ermeni aydınlanmasının simge isimlerinden biridir. Nersisyan Akademisi ve Dorpat Üniversitesi'ndeki eğitimi, Abovyan'ın entelektüel gelişiminde kilit rol oynamıştır. Erken dönem lirik şiirlerinden, halkın eğitimi gerekliliğini fark etmesiyle halk dili olan Aşkarhabar'a (modern Ermenice) yönelmesi ve edebiyatı toplumsal aydınlanma aracı olarak kullanması, onun dönüştürücü rolünü göstermektedir. Abovyan'ın başyapıtı *Verk Hayastani* (Ermenistan'ın Yaraları), İran egemenliği altındaki Ermenilerin trajik durumunu tasvir ederken, Rus yönetimi altındaki hayal kırıklıklarına da dikkat çekmekte ve Ermeni edebiyatındaki ilk isyancı kahraman prototipini sunmaktadır[191]. Eser, Ermenilerin Rusya'dan beklentilerini ve sonrasında yaşadıkları düş kırıklığını güçlü bir dille aktararak ulusal bilincin uyanmasını hedeflemiştir[192].

1846'da Vali Vorontsov'un girişimiyle hem Rusça hem de Ermenice yayımlanan *Kavkaz* gazetesi, Kafkasya'daki toplumsal dönüşümlerin ve Ermeni entelektüel canlanmasının önemli araçlarından biri olmuştur. Ermenice nüshanın editörlüğünü Hakob Arzanyan, Peder Hovsep Orbeli ve Gabriel Patkanyan üstlenmiş; gazete, Rusça muadiliyle benzer bir yapıyı izlemekle birlikte ulusal meseleleri önceleyen daha bağımsız bir yayın çizgisi geliştirmiştir. Kısa ömrüne rağmen yerel haberler, çeviriler, filolojik metinler ve tarihî belgeler yayımlayarak Ermeni düşünce hayatına katkıda bulunan bu yayın organının kapanmasının ardından Gabriel Patkanyan, 1850'de Tiflis'te kendi matbaasını kurarak haftalık Ararat gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Patkanyan, aydınlanmayı halkın anlayabileceği sade bir dille ilerletmeyi savunmuş; bu doğrultuda Ararat, anlaşılır ve eğitici metinler, doğa bilimlerine dair yazılar ve ahlaki içerikler sunarak özellikle geniş halk kesimlerini bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Mekhitaristlerin Europe dergisi tarafından "Ermenilerin büyük bir kısmının entelektüel dürüstlüğünün aracı" olarak nitelenen Ararat, Ermeni basınının ve ulusal uyanışın önemli dönüm noktalarından biri hâline gelmiş; R.

---

[190] Vahe Oshagan, "Modern Armenian Literature And Intellectual History From 1700 to 1915*", The Armenian People From Ancient To Modern Times* Volume II; Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century (Ed. Richard G. Hovannisian), Macmillan Press LTD, London 1997, p.149-150.

[191] Oshagan, *a.g.m*, s.160-161.

[192] Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, University Of California Press, Los Angeles 1963, p. 38-40.

Patkanyan ile Mikael Nalbandyan'ın[193] şiirleri sayesinde ulusal kahramanlık ve vatanseverlik temaları edebî alanda daha güçlü biçimde işlenmiştir[194]. Özellikle Nalbandyan'ın eski Ermeni Krallığı fikrine dayanan ve Türkiye ile Rusya'daki Ermenileri bağımsız bir Ermenistan devleti altında birleştirmeyi amaçlayan düşünceleri, Rusya Ermenileri arasında daha belirgin bir etnik milliyetçilik anlayışının gelişmesine katkı sağlamış; bu entelektüel akımlar, Kafkasya'dan İstanbul'a uzanan geniş bir coğrafyada Ermeni ulusal kimliğinin canlanmasına ve siyasal örgütlenmelerin doğuşuna zemin hazırlamıştır[195].

1860'larda hem Rusya hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni topluluklarında belirgin bir edebî rönesans yaşanmış; şiir, roman, drama ve hiciv gibi türlerde üretilen eserler yalnızca modern Ermenicenin gelişimine katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda milliyetçi bilincin güçlenmesinde de önemli rol oynamıştır. Bu canlanma, folklorun ve tarihsel mirasın yeniden yorumlanması yoluyla ulusal kimliğin köklerine dönüşü teşvik etmiş, aynı zamanda Rus-Ermeni kültürel ilişkilerinde yeni bir safhayı temsil ederek Ermeni demokratik hareketini Rusya'daki genel toplumsal kurtuluş arayışlarıyla ilişkilendirmiştir[196]. Bu dönemin önde gelen isimlerinden Stepanos Nazaryan, Dorpat ve Kazan Üniversiteleri'ndeki çalışmalarıyla Rusya'da filoloji alanında yetişmiş ilk Ermeni uzmanlarından biri olarak öne çıkmış; Eski Ermeni yazını üzerine yaptığı bilimsel incelemeler ve modern Ermeni edebiyatının gelişimine dair çalışmalarıyla dikkat çekmiştir[197]. Nazaryan'ın en önemli katkısı, eski kilise dili Grabar yerine halkın konuştuğu Ashkarhabar'ın edebî dil olarak benimsenmesini savunmasıdır. Ona göre edebiyatın canlanması, ancak çağdaş toplumun ve geniş halk kitlelerinin diliyle mümkün olabilirdi. Bu yaklaşımın somut ifadesi olan Hyusisapayl (Kutupyıldızı) dergisi (1858–1864), doğa tarihi, bilim, psikoloji, eğitim, yabancı ve Ermeni tarihi ile edebiyat gibi alanlarda yüzlerce yazı yayımlayarak demokratik

---

[193] Örneğin Nalbandian kendisi Bakunin, Herzen, Turganyev ve Dobrolyubov gibi Rus devrimci demokratik hareketinin önemli isimleriyle arkadaşlık etmiş, Rusya'daki devrimci hareket ile Ermenistan'daki hareket arasında bağlantı sağlamaya çalışmıştır. Nalbandian Türk Ermenileri arasına taşıdığı sosyalist ve radikal fikirler, genç nesiller tarafından olumlu karşılanırken, yaşlı insanlar arasında huzursuzluk yaratmıştır. O, Ermenilerin siyasi bağımsızlığını elde etmek için bekleme politikasına güvenmek yerine baskılara karşı silahlanmayı savunmuştur. Çalışmalarında vatansever ve sosyalist fikirleri yansıtan Nalbandian, popüler şiiri Hürriyet'te:
"*Özgürlük sonuna kadar sana sadık kalacağım, evet dar ağacının üzerinde bile,*
Utanç dolu ölümün son nefesinde, adını haykıracağım, ey Özgürlük"
Raffi'nin çalışmalarında ise vatanseverlik, milliyetçilik, özgürlük gibi kavramlar aşılanırken, anavatanın bağımsızlığı için verilen savaş kutsal savaş olarak ifade edilmiştir. Bkz. Nalbandian, *a.g.e*, s. 60-65.
[194] Ed. Barseghian, Muradian, *a.g.e*, s. 91-94; 100-105.
[195] Simon Payaslian, *The History Of Armenia From The Origins To The Present*, Palgrave Macmillan, New York 2007, p.117-121; Keisuke Wakizaka, Gökçe Yılmaz, "Interpreting Relations between Armenian Nationalism, Marxism and the Armenian Apostolic Church", *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute*, Sayı 55, 2022, p.28-29.
[196] Harry Jewell Sarkiss, "The Armenian Renaissance, 1500-1863", *The Journal of Modern History*, Vol. 9, No. 4 (Dec., 1937), p.445.
[197] Grigoryan, *a.g.e*, s.218-221.

aydınlanma programının başlıca araçlarından biri hâline gelmiştir. Her ne kadar muhafazakâr çevrelerden eleştiriler alsa da Nazaryan, milli okullar ve basını halkın aydınlanmasının temel araçları olarak görmüş; bilginin "kıskançlık ve korku duymadan" herkese açılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu yönüyle Nazaryan, Ermeni ulusal uyanışında dil, eğitim ve yayıncılığın stratejik önemini kavrayan, Ermeni kimliğini yeniden tanımlayan ve onu Avrupa modernitesiyle ilişkilendirmeye çalışan merkezi bir entelektüel figür olarak değerlendirilebilir[198].

1880'lerin sonu ve 1890'ların başındaki radikal Ermeni siyasal partilerinin yükselişinden önce, 1870'lerde liberal ve milliyetçi Ermeni aydın çevreleri ulusal kurtuluş düşüncesinin başlıca taşıyıcısı olmuştur. Bu dönemde Tiflis merkezli Mşak (İşçi) gazetesi ve editörü Grigor Artsruni (1872–1892), Rusya yanlısı, reformcu ve kapitalist gelişmeyi önceleyen bir çizgiyi temsil etmiş; devrimden ziyade reformu savunmuştur[199]. Bununla birlikte Artsruni, Temmuz 1876'da Osmanlı Ermenilerini Balkan Slavlarının örneğini izlemeye çağırarak imparatorluk sınırları dışındaki Ermeni topluluklarına da seslenmiştir. Uygun fiyatlı ve geniş kitlelere hitap eden bir yayın olarak tasarlanan Mşak, 1878'de günlük gazete hâline gelmiş ve kırk dokuz yıl boyunca yayımlanarak Ermeni kamuoyunun en etkili süreli yayınlarından biri olmuştur[200]. Suny'nin değerlendirmesine göre, 19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya Ermenileri arasındaki genç radikal hareket, başlangıçtaki liberal yönelimlerini aşarak giderek sosyalist düşüncelere yönelmiş; bu dönüşüm aynı zamanda Rusya yanlısı bir çizgiden uzaklaşıp Osmanlı Ermenilerinin mücadelesine daha doğrudan odaklanan yeni bir siyasal ufuk yaratmıştır. Yazar ayrıca, Kafkasya Ermenileri arasında gelişen milliyetçiliğin yalnızca burjuva kökenli bir hareket değil, büyük ölçüde Rus eğitim kurumlarında yetişmiş entelektüel seçkinlerin şekillendirdiği bir ideoloji olduğunu vurgulamaktadır[201].

19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni ulusal hareketinin ideolojik ve örgütsel gelişimi, devrimci basının yükselişiyle daha da belirginleşmiştir. Mari Nazarbekyan tarafından 1887'de Cenevre'de yayımlanmaya başlanan Hınçak (Çan) gazetesi, Pan-Ermeni devrimci hareketin ilk süreli yayın organı olarak önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Aleksandr Herzen'in Kolokol'undan esinlenen Nazarbekyan, bu gazeteyi Ermeni halkının kurtuluş sorununu gündeme getiren, savunan ve bu uğurda mücadeleyi örgütleyen bir araç olarak konumlandırmıştır[202]. Benzer

---

[198] Lisa Khachaturian, *Cultivating Nationhood In Imperial Russia: The Periodical Press And The Formation Of A Modern Eastern Armenian Identity*, A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History, Washington, DC 2005, s.88-89; s.122; Ed. Barseghian, S. Muradian, *a.g.e*, s.174-175; 181-182.
[199] *A.g.e,* s.55-57.
[200] Khachaturian, *a.g.e,* s.194-195.
[201] Suny, *Ararat'a bakmak, a.g.e*, s.119.
[202] Barseghian, Muradian, *a.g.e,* s.655-59.

biçimde Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) tarafından çıkarılan Droşak (Bayrak), ilk kez Mayıs 1891'de Tiflis'te yayımlanmış; Çarlık otoritelerinin matbaayı kapatmasının ardından yayın faaliyeti Galatsi'ye taşınmıştır. Gazete, demokratik değerler, anayasal düzen ve seçim fikri etrafında EDF'nin siyasal vizyonunu daha açık biçimde formüle etmiştir. Böylece Hınçak ve Droşak, yalnızca yayın organı değil, aynı zamanda Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin ideolojik inşası, dış baskılar karşısında örgütlenme stratejileri ve toplumsal seferberlik süreçlerinin başlıca mecraları hâline gelmiştir[203].

19. yüzyılda hanlıkların tasfiyesi ve bunların yerine vilayet sisteminin kurulması, yalnızca idarî bir yeniden yapılanma değil, aynı zamanda "Azerbaycanlı profesyonel bürokratlar sınıfı"nın yükselişiyle bağlantılı daha geniş bir dönüşümü ifade etmiş; bu süreç, topluluğun belirli bir bölgeyle bağ kurması ve "vatan" fikrinin daha somut biçimde tahayyül edilmesi bakımından erken bir uluslaşma evresi yaratmıştır. Eğitim, idare ve yargı alanındaki merkezileştirici reformlar bu dönüşümü desteklemiş, ancak toplumsal ve ekonomik değişim 1870'lerin başına kadar görece yavaş ilerlemiştir. Asıl kırılma, petrol üretimindeki ani sıçramayla yaşanmış; bunun sonucunda yerli bir sanayi burjuvazisi ortaya çıkmış, çok dilli yapısıyla Bakü yeni bir çekim merkezi hâline gelmiş ve daha önce toplumsal hiyerarşinin alt basamaklarında yer alan Azerbaycanlı Müslümanlar kısmen ekonomik ve sosyal güç kazanmaya başlamıştır[204]. Öte yandan Avrupa ve özellikle Rusya kaynaklı entelektüel akımlar, Azerbaycan'da Batı tarzı eğitim almış yeni bir aydın sınıfının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Başlangıçta Çarlık idaresindeki görevleri, Rus-Tatar okulları ve askerî kurumlarla şekillenen bu ilk kuşak, zamanla toplumsal dönüşümün taşıyıcısı hâline gelmiş; Vorontsov döneminde yerel halkın kamu hizmetlerine teşvik edilmesi, ardından sivil bürokrasiden dışlanmaları, onları Gori ve Tiflis öğretmen seminerleriyle Rus üniversitelerine yöneltmiştir[205].

Balayev'in de belirttiği gibi, Azerbaycan Türklerinde ulusal kimliğin oluşumu, Fars dili ve kültürünün tarihsel etkisi nedeniyle karmaşık bir seyir izlemiştir; ancak modern dönemde anti-klerikal eğilimlerle birlikte ulusal dilin sadeleştirilmesi ve yaygınlaştırılması ön plana çıkmıştır[206]. Dilin modernleşmesinde Fetali Ahundzade belirleyici bir rol oynamış; halkın anlayabileceği sade Türkçeyi kullanarak hem edebî alanı genişletmiş hem de Farsçanın birincil edebî dil konumunu sarsmıştır. "Alfabe Risalesi" ile Arap alfabesinin sadeleştirilmesini, daha sonra ise Latin-Rus harflerine dayalı yeni bir yazı sistemini savunan Ahundzade, bunu yalnızca pedagojik değil, aynı

---

[203] *A.g.e*, s.670-73.
[204] Cengiz Çağla *The Jadid Movementand Nation-Building In Azerbaijan*, First Edition, Efeacademy, Istanbul 2020, p.43.
[205] Swietochowski, *a.g.e,* s.23-24; Mostashari, *a.g.e*, s.129-130.
[206] Balayev, *a.g.e*, s.139-140.

zamanda dinî muhafazakârlığa karşı entelektüel bir müdahale olarak kurgulamıştır. Bu çizgi, 1875'te Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan *Ekinci* gazetesiyle kamusal alanda güçlenmiş; Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan ilk gazete olarak dilin görünürlüğünü artırmış ve modern fikirlerin yayılmasında kritik rol oynamıştır[207]. Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Azerbaycan dilinin standartlaşması hız kazanmış; Neriman Nerimanov'un 1899'da Bakü'de yayımlanan Türk-Azerbaycan Dilinin Kısa Grameri ve Sözdizimi adlı eseri, ortak dil normlarının gerekliliğini vurgulayarak bu sürecin önemli kilometre taşlarından biri olmuştur[208].

Hasan Bey Zerdabi ve genç aydınların desteğiyle Mirza Fethali Ahundzade'nin oyunlarının sahneye taşınması, ardından Zeynelabidin Tağıyev'in katkılarıyla tiyatronun kurumsallaşması, Azerbaycan aydınlanmasının kültürel boyutunu güçlendirmiştir. Ahundzade'nin sanatı ahlaki ve toplumsal bir araç olarak görmesi, Azerbaycan tiyatrosunun didaktik niteliğini belirlemiş; onun mirasını sürdüren Necef Bey Vezirov ile Abdürrahman Hakverdiyev, sosyal hiciv ve trajedi türleri aracılığıyla cehaleti toplumsal sorunların başlıca kaynağı olarak işlemiştir[209]. Baykara'nın vurguladığı üzere, Ahundzade ve Zerdabi gibi ikinci kuşak Azerbaycan aydınları, Ruslaştırma siyasetine, dinî fanatizme ve yerel despotizme karşı eleştirel bir çizgi geliştirerek bölgedeki aydınlanma düşüncesinin başlıca temsilcileri olmuşlardır. Ahundzade'nin anayasa, demokrasi, parlamento, fanatizm ve devrim gibi Batılı kavramları Azerbaycan düşünce dünyasına taşıması, onu doğrudan bir milliyetçi olmaktan çok, modernleşmenin ve daha sonra gelişecek milliyetçi düşüncenin kavramsal zeminini hazırlayan kurucu bir figür hâline getirmiştir[210].

19. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Türkü, Azeri ve Azerbaycanlı gibi adlandırmalar etrafında yürüyen tartışmalar, dil ile kimlik arasındaki ilişkinin giderek siyasallaştığını göstermektedir. James Forsyth her ne kadar "Azerbaycan" ve "Azerbaycan dili" ifadelerinin 1860'larda ortaya çıktığını, ancak resmî tanınmalarının daha geç gerçekleştiğini belirtse de dönemin birincil kaynakları bu dili açık biçimde Türkçe geleneği içinde konumlandırmaktadır[211]. Nitekim *Ekinci, Keşkül*, *Ziya, Ziya-i Kafkaz ve Füyuzat* gibi süreli yayınlar, Farsça unsurlar içerseler de ağırlıklı olarak Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanmış; örneğin Keşkül'ün 4. sayısında, Kavkaz gazetesine verilen yanıtta derginin Farsça ya da Arapça değil, Türkçe olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bu durum, dilin hem edebî hem de kamusal alandaki

[207] Orkhan Valiyev, Bünyamin Bezci, "Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Bilig*, Sayı 98, 2021, s.61; Serge Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts 1960, p.94.
[208] Balayev, *a.g.e*, s.166.
[209] Swietochowski, *a.g.e*, s.26-28.
[210] Baykara, *a.g.e*, s.61-62.
[211] James Forsyth, *The Caucasus*, Cambridge University Press, New York 2013, p.507-510.

etkinliğini ve Türk dilleri ailesine olan belirgin aidiyetini ortaya koymaktadır[212]. Aynı zamanda Keşkül'de yayımlanan yazılar, Doğu dünyasının ilerlemesi için alfabe reformunun önemini vurgulamış; İslam dünyasındaki cehalet ve dinî cemiyetlerin ilerleme karşısındaki yetersizliği tartışılırken, Avrupa'nın gelişiminde bilimin merkezi rolü öne çıkarılmıştır[213]. Bu yaklaşım, Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle bilimsel bilginin toplumsal kalkınmadaki belirleyici gücüne duyulan inancı yansıtmaktadır.

Daha da önemlisi, Keşkül, dinî cemaat kimliği ile modern milliyet anlayışı arasında ayrım yaparak öncü bir söylem geliştirmiş; Sultanov müstear adıyla kaleme alınan kurgusal bir diyalogda bir Güney Kafkasya Müslümanının yaşadığı kimlik bunalımı, kendisini "Azerbaycan Türkü" olarak tanımlamasıyla son bulmuştur. Bu ifade, Türklük ile Azerbaycan aidiyetinin birleşimini yansıtan erken bir ulusal bilinç örneği olarak dikkat çekmektedir. Swietochowski'nin belirttiği üzere, bu tür metinlerde konuşmacı kendisini "Müslüman ve Türk" olarak tanımlarken Osmanlı olmadığını da özellikle vurgulamakta; "Azerbaycanlı" kavramı üzerinden hem millî hem dinî kimliğin sınırlarını çizmekte ve İran'daki soydaşlarla manevi bir yakınlık kurmaktadır[214]. Ayrıca Keşkül, Azerbaycan Türklerinin Rus işgalinden önce Kafkasya'da hâkim etnik unsur olduklarını ve bilimde ileri bir konumda bulunduklarını ileri sürerken, işgal sonrasında Rus siyasetinin sonucu olarak Ermeni ve Gürcüler karşısında Türklerin eğitim ve basın alanlarında geri bırakıldığını da vurgulamıştır. Böylece yüzyılın sonlarında yetişen aydın kuşağı, henüz tam kurumsallaşmamış olsa da dil, matbuat ve kimlik tartışmaları üzerinden modern Azerbaycan ulusal bilincinin düşünsel temelini oluşturmaya başlamıştır[215].

19. yüzyılın son çeyreği Bakü, petrol üretimindeki artış ve Bakü-Batum demiryolunun açılmasıyla hızla sanayileşmiş ve küresel ekonomik sisteme daha sıkı biçimde eklemlenmiştir. Bu dönüşüm, Batılı sermayenin bölgeye yönelmesini sağlarken, Azerbaycan Türkü elitlerin Moskova, Petersburg, Paris ve İstanbul gibi merkezlerle doğrudan temas kurmasına da imkân vermiştir. Bu çevrelerde eğitim gören gençler, Aydınlanma ve Fransız Devrimi düşüncelerinden; Puşkin, Turgenyev, Tolstoy, Hegel, Şiller, Belinski, Herzen ve Çernişevski gibi isimlerin eserlerinden etkilenmiştir[216]. Aynı dönemde İstanbul'la ilişkilerin güçlenmesi Türk etkisini artırmış, Bakü ise Ermeni ve Rus işçi göçü ile yabancı sermayenin belirleyici olduğu çok uluslu

[212] Keşkül, №4, Nisan 1883, s.86.
[213] Mirza Rızahan, "Risâle Elifba ve Risâle Rüştiye", Keşkül, №1, Ocak 1883, s.14-16; Keşkül, №46, 23 Şubat 1887, s.1-2; Keşkül, №86, 20 Haziran 1889, s.1-2.
[214] Swietochowski, *Russian Azerbaijan, a.g.e,* s. 32; Altstadt, *The azerbaijani turks,* a.g.e, s.70.
[215] Şahtahtılı Muhammed, "Azerbaycan Türklerinden Konuşsak", Keşkül, №118, 13 Mart 1891, s.2.
[216] Altstadt, Audrey L. *The Politics of Culture in Soviet Azerbaijan, 1920–1940* (Second Edition), London: Routledge, 2016, p.5-6.

bir kent merkezine dönüşmüştür. Bu süreçte Azerbaycan'ın soylu ve tüccar sınıflarından yükselen yerli bir aydın zümresi ortaya çıkmış; İsmail Bey Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi başta olmak üzere İslamcı ve Türkçü fikirler bu çevrelerde etkili olmuştur. Bakü'nün çok uluslu yapısı ile kırsal Türk köyleri arasındaki sosyo-kültürel fark, Ermeni ve Rus sermayesinin kentteki hâkimiyeti ve Osmanlı coğrafyasındaki Türk-Ermeni çatışmaları, bu aydınlar arasında anti-Rus ve anti-Ermeni duyguların güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Rus narodniklerinden etkilenerek halka yönelik idealize edici bir yaklaşım geliştiren aydınlar, toplumsal sorumluluğu merkeze alan yeni bir entelektüel tip yaratmıştır.

20. yüzyıl başlarında şekillenen üçüncü kuşak ise "devrimci nesil" olarak anılmış ve kültürel faaliyetlerin ötesine geçerek doğrudan siyasal eyleme yönelmiştir. Mehmet Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade, Neriman Nerimanov, Ali Merdan Topçubaşov ve Ahmed Ağaoğlu gibi isimler, sosyalizm, liberalizm, *Pan-Türkizm ve Pan-İslamcılık* gibi farklı ideolojik yönelimler içinde öne çıkmış; siyasi liderlik kapasiteleri ve kolektif eylem anlayışlarıyla sonraki dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucu kadrolarını oluşturmuştur[217]. Özellikle erken modern dönemde Pantürkizm ile paralel yükselen Panislamizm, Batı emperyalizmine karşı İslam ümmetinin birlik ve dayanışmasını savunmuş; Cemaleddin el-Afgani'nin mezhepler üstü ve modernist İslam yorumu Azerbaycan entelijansiyası üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu bağlamda Ağaoğlu, başlangıçta İran etkisindeki söylemlerden hareketle zamanla Osmanlı ve Türk dünyasındaki gelişmeler doğrultusunda Türkçü ve Panislamcı bir çizgiye yönelmiş; İslam'ı hem modernleşmenin hem de ulusal kimlik inşasının unsuru olarak değerlendirmiştir. Şii kimliğin geri planda kalması ve etnik Türk kimliğinin öne çıkması, yalnızca Ağaoğlu'nun kişisel dönüşümünü değil, Azerbaycan'daki genel ideolojik yönelimi de yansıtmaktadır[218].

Resulzade İttihat-ı İslam üzerine yazılarında, birçok Azerbaycanlı aydının İslamcılık ile Türkçülüğü birbirinden ayırmadığını belirtmiş; Azerbaycan millî hareketinin uzun süre Panislamizm üzerinden okunmasının yalnızca Rusların değil, Azerbaycanlıların da İslamiyet'i milliyet kavramının yerine kullanmasının sonucu olduğunu vurgulamıştır. Buna karşılık *Füyuzat*[219], *Türk Yurdu* kadar açık ve sürekli bir biçimde olmasa da Türkçülük düşüncesini daha

---

[217] Zenkovsky, *a.g.e*, s. 94-95; Mostashari, *a.g.e*, s.131-133.

[218] Çağla *The jadid movement* a.g.e, s.46; Swietochowski, *a.g.e*, s.34-35.

[219] Füyuzat dergisinin 16. sayısında Sabri Ayvazov, Osmanlı Türkçesinin kullanımını savunarak, Osmanlıca karşıtlarına yönelik retorik bir soru yöneltmiştir: "Arap ve Farsça ifadeleri çıkarırsak yerlerine Rusça mı yazalım?" Ayvazov, bu ifadeyle, yazarların kendilerinin "Tatar" değil, "Türk" olduklarını anlamaları ve Türkleşmekten korkmamaları gerektiğini vurgulamıştır. Bu durum, dönemin dil tartışmalarında Osmanlı Türkçesinin rolünü, Türk kimliğiyle olan ilişkisini ve Ruslaştırma tehdidine karşı bir duruşu yansıtması açısından önemlidir. Bakınız: Sabri Ayvazov, "Açık Yaz Tatarca Yaz", Füyuzat, № 16, 27 Nisan 1907, s.251-253.

erken dönemde işlemeye başlamış; Hüseyinzade "Türk kanlı, İslam imanlı ve Frenk kıyafetli olalım" formülü, daha sonra Ziya Gökalp'in sistemleştireceği fikrî çerçevenin erken bir ifadesi olmuştur[220]. Alekberov'a göre, "Panislamizm'in siyasallaşması veya İslam milliyetçiliği teorisinin ortaya çıkması, milli meselenin gündeme getirilmesinde itici bir rol oynamış, bu fikir temelinde siyasi Türkçülük (Türk birliği) ve daha sonra etnik-milli Türkçülük (Azerbaycan Türklüğü) oluşmuştur[221]".

20. Yüzyılın ilk yılları Azerbaycan Türkleri, tarihsel olarak şekillenmiş dil, kültür ve kimlik unsurları etrafında güçlü bir toplumsal bütünlük sergilemekteydi. Şii çoğunluk içinde Sünni bir azınlığın bulunması dinî bakımdan tam bir yeknesaklık sağlamasa da mezhepsel farklılıklar topluluğun genel bütünlüğünü keskin biçimde parçalayacak düzeyde değildi. Lehçe farklılıklarının sınırlı kalması ve eski aşiret bağlarının büyük ölçüde çözülmesi, ortak kimlik bilincinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bunun yanında Azerbaycan Türkleri, Talışlar, Tatlar ve bazı Kürt toplulukları gibi Müslüman gruplarla yoğun temas içinde bulunmuş; bu ilişkiler, bölgedeki kültürel ve dilsel etkileşimi artırmıştır. Azerbaycan Türkü aydınlarının faaliyetleri, Türk dili ve kültürünün Güney Kafkasya sınırlarını aşan bir etki alanı kazanmasında önemli rol oynamıştır. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay'ın işaret ettiği üzere, bu topluluk güçlü bir ortak aidiyet bilincine sahip olmakla birlikte, söz konusu dönemde kendisini daha çok "Türk", dilini ise "Türkî" olarak tanımlamaktaydı; "Azeri" adlandırması ise henüz yaygın bir etnik kimlik ifadesinden ziyade coğrafi ve siyasî bir anlam taşımaktaydı[222].

Sonuç olarak, Güney Kafkasya'daki kültürel aydınlanma hareketleri, bölge halkları için yalnızca dilin, edebiyatın ve tarihsel hafızanın canlandırılması anlamına gelmemiş; aynı zamanda imparatorluk baskısı altında toplulukların kendilerini yeniden tanımlamalarını, kolektif kimliklerini güçlendirmelerini ve modern siyasal talepler üretmelerini sağlayan başlıca zemin olmuştur. Gürcülerde dil, eğitim ve tarih bilinci; Ermenilerde matbuat, modern edebiyat ve milli kültür; Azerbaycan Türklerinde ise dilin sadeleşmesi, basının gelişmesi, tiyatro ve eğitim faaliyetleri, toplumsal uyanışı siyasal bilinçle birleştiren temel araçlara dönüşmüştür. Bu nedenle kültürel aydınlanma, bölgede yalnızca entelektüel bir yenilenme değil, aynı zamanda özerklik, temsil, eşitlik ve nihayetinde ulusal egemenlik arayışlarını besleyen tarihsel bir dönüşüm süreci yaratmış; halkların hem birbirleriyle ilişkilerini hem de imparatorlukla kurdukları bağı köklü

---

[220] Mehmet Emin Resulzade, *Seçme Eserler 1*, (ed. Yavuz Akpınar, Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Ötüken İstanbul 2020, s.382-383

[221] Alekberov, *a.g.e*, s.43-44.

[222] Alexandre Bennigsen and Chantal Lemercier-Quelquejay, Islam in the Soviet Union, with an introduction by Geoffrey E. Wheeler (New York and Washington: Frederick A. Praeger, Publishers, 1967), p.27.

biçimde değiştirmiştir.

1.6. GÜNEY KAFKASYA'DA SANAYİLEŞME VE PROLETARYA

Rus İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'daki emperyal siyaseti, yalnızca idarî tahakkümle sınırlı kalmamış, bölgenin ekonomik ve toplumsal yapısını dönüştürmeye yönelen reformlarla da derinleşmiştir. Bu bağlamda, 1870'lerden 1905 Rus Devrimi arifesine uzanan dönemde Güney Kafkasya, imparatorluğun hızlanan sanayileşme programı doğrultusunda derin bir ekonomik ve toplumsal dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşümün iki ana eksenini Bakü petrol üretimindeki sıçrama ile bölgenin ulaşım ve ticaret yapısını yeniden düzenleyen demiryolu ağının gelişimi oluşturmuştur. 1872'de petrol imtiyazlarının açık artırmayla uzun vadeli olarak özel girişimcilere devredilmesi, Bakü'de kapitalist üretim ilişkilerinin hızla derinleşmesine yol açmıştır. Böylece Bakü, 1901 yılında dünya petrol üretiminin %51'ini ve Rusya'nın toplam petrol üretiminin %95'ini karşılayan küresel bir enerji merkezi haline gelmiştir[223]. Bakü'deki bu olağanüstü büyüme, yalnızca enerji piyasalarının değil, Güney Kafkasya'nın bütün toplumsal yapısının dönüşümünü de hızlandırmıştır. Nobel Kardeşler ve Rothschild ailesi gibi büyük sermaye gruplarının yanı sıra Fransız, Alman, Belçikalı ve İngiliz şirketlerinin bölgeye girmesi, sermaye birikim süreçlerini uluslararası finans ağlarıyla bütünleştirmiş; buna bağlı olarak işgücü hareketliliği, kentleşme ve sınıfsal farklılaşma belirginleşmiştir.

Bununla birlikte, sanayileşme yalnızca Bakü ile sınırlı kalmamıştır. Gence bölgesindeki Gedebey bakır işletmesinin 1864'te Simens Kardeşleri tarafından büyük kapitalist işletmeye dönüştürülmesi, Azerbaycan coğrafyasında kapitalist üretim ilişkilerinin Bakü dışına da yayıldığını göstermektedir. Bakü hariç tutulduğunda dahi Azerbaycan'ın fabrika, işletme ve işçi sayısı bakımından Gürcistan ve Ermenistan'ın önüne geçmesi, bölgesel ekonomik dengenin yeniden şekillendiğini ortaya koymaktadır[224]. Gürcistan'da ise demiryolu inşası ve madencilik faaliyetleri kapitalist dönüşümün taşıyıcı unsurları olmuştur. 1872'de Poti-Tiflis demiryolunun faaliyete geçmesi, 1883'te Tiflis-Bakü ve Batum bağlantılarının tamamlanması, Karadeniz ile Hazar havzasını birbirine bağlayan yeni bir ticaret koridoru yaratmıştır. Bu altyapı hamlesi, Tkibuli kömürünü, Çiatura manganezini ve Batum limanını dünya piyasalarına eklemlemiştir. 1892'de Gürcistan dünya manganez üretiminin %38'ini sağlarken, 1900'de Çiatura üretimi 40 milyon pounda ve madenlerde çalışan işçi sayısı 7-8 bine ulaşmıştır. Abşeron petrolünün Batum üzerinden ihracı ise bu limanı Kafkasya'nın başlıca dış ticaret merkezlerinden biri haline

[223] Balayev, *a.g.e*, s.110; Swietochowski, *a.g.e*, s.20.
[224] *Azerbaycan Tarihi,* a.g.e, s.174-178; Balayev, *a.g.e*, s.116.

getirmiştir. 1888'de dünya petrol arzının %21'inin Batum'dan taşınması, bölgesel ekonominin küresel kapitalist sisteme ne derece bağlandığını göstermektedir[225].

Ekonomik dönüşüm, şehirleşme ve nüfus hareketlerini de köklü biçimde etkilemiştir. Özellikle Bakü, petrol sanayisinin çekim merkezi haline gelerek 1867-1897 arasında nüfusunu yaklaşık on kat artırmış ve 119.000'e ulaşmıştır; 1905 Devrimi arifesinde ise 206.000 kişilik büyük bir sanayi kentine dönüşmüştür[226]. Gence'nin nüfusu aynı dönemde 2,2 kat artarak 33.600'e çıkmış; Şuşa, Nuha ve Kuba gibi şehirlerde de büyüme gözlenmiştir. Kentleşmenin başlıca kaynağını göçler oluşturmuştur. Dağıstan, Rusya iç vilayetleri ve Güney Azerbaycan'dan gelen yoksul köylüler ve zanaatkarlar, şehir nüfuslarının önemli bölümünü oluşturmuştur. 1897 itibarıyla göçmenler Bakü nüfusunun %64'ünü, Gence'nin %28'ini ve Şamahı'nın %16'sını meydana getiriyordu. Aynı tarihte Bakü Vilayeti nüfusunun %60'ı Azerbaycan Türklerinden oluşurken, Ruslar ve Ermeniler toplamda yaklaşık %13'lük bir paya sahipti ve daha çok kentlerde yoğunlaşıyordu[227]. Göçmen emeğinin en yoğunlaştığı alan petrol sanayisiydi. 1880'lerden itibaren yalnızca İran'dan Bakü'ye yılda 30-35 bin kişinin yönelmesi, işgücü piyasasının bölgesel ve uluslararası nitelik kazandığını göstermektedir. 1897'de Bakü vilayetindeki işçilerin yalnızca %34'ü yerli nüfustan oluşuyor, geri kalanı dışarıdan gelen emekçilerden meydana geliyordu; bunların yaklaşık %37'si ise kalıcı biçimde yerleşmişti[228]. Bu tablo, Güney Kafkasya şehirlerinin çok etnikli yapısını güçlendirirken, kapitalist gelişmenin demografik ve toplumsal dokuyu derinden dönüştürdüğünü göstermektedir. Gürcistan'da da benzer bir süreç yaşanmış; 1865-1897 arasında şehir nüfusu %103 artarken, toplam nüfus artışı %40'ta kalmıştır. Tiflis'in nüfusunun 68.000'den 160.000'e yükselmesi ve 1897'de şehir sakinlerinin yalnızca %43,6'sının yerel doğumlu olması, kentleşmenin dış göçle beslendiğini açıkça göstermektedir[229].

Bu gelişmeler, Güney Kafkasya'da modern işçi sınıfının oluşumuna doğrudan zemin hazırlamıştır. 1860'larda düşük düzeyde kalan fabrika işçisi oranının 1900'e gelindiğinde belirgin ölçüde yükselmesi, proletaryanın artık görünür bir toplumsal güç haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte işçilerin önemli bir bölümü kırsal bağlarını korumaya devam ediyor, yani tam anlamıyla kopmuş bir sanayi proletaryasından ziyade "topraklı işçi" tipi yaygınlık taşıyordu. Yine de 1890'ların sonlarından itibaren kırdan ailelerin kentlere yönelmesi, ücretli emeğin yaygınlaşmasını ve küçük topraklı köylülüğün fiilen proleterleşmesini

[225] Muskhelishvili ve d., *a.g.e,* s.75-79; Kaçarav, Kikvidze ve d., *a.g.e*, s.27-28.
[226] Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992, s.49.
[227] *Azerbaycan Tarihi*, a.g.e, s.275-276.
[228] Balayev, *a.g.e*, s.119-120.
[229] Muskhelishvili ve d., *a.g.e*, s.79-80; Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.153.

hızlandırmıştır. Gürcistan'da çok uluslu bir işçi sınıfının şekillenmesi, kapitalist ilişkilerin derinleşmesiyle birlikte toplumsal hiyerarşide yeni bir yapılanmaya yol açmıştır. 1897 sayımı, işçilerin %72'sinin yerel Gürcistan kökenli olduğunu, geri kalanının ise diğer bölgelerden ve yurtdışından gelen göçmenlerden oluştuğunu göstermektedir[230]. Kırsal toplum da bu süreçten etkilenmiştir. Varlıklı çiftçiler kırsal burjuvaziyi, yoksul köylüler ise kırsal proletaryayı meydana getirmiştir. Tarımda 33 bin daimî ve 50 bin mevsimlik işçinin varlığı; buna karşılık sanayi, inşaat, demiryolu ve hizmetlerde toplam 60 bine yakın kişinin istihdam edilmesi, kapitalist dönüşümün yalnızca fabrikalarda değil, kırsal üretim ilişkilerinde de derinleştiğini ortaya koymaktadır[231]. Ayrıca Tiflis ve Bakü gibi merkezlerde ağır çalışma koşulları, uzun mesailer, kötü hijyen, düşük ücretler, keyfi cezalar ve iş kazaları, sınıfsal hoşnutsuzluğu artırmış; böylece işçi eylemlerinin toplumsal zemini güçlenmiştir. Özellikle sermayenin önemli ölçüde Ermeni, Yahudi, Rus, İngiliz ve Fransız çevrelerin elinde yoğunlaşması, sömürünün yalnızca sınıfsal değil, kimi zaman etnik algılarla da okunmasına yol açmıştır[232].

Bakü petrol sektöründe işgücünün yaklaşık yarısını Müslüman kökenli işçiler meydana getiriyor, vasıfsız işçilerin %85-90'ı bu gruptan çıkıyordu. İşçilerin önemli bölümü İran'dan gelen Güney Azerbaycan Türkleri ile Kuzey Azerbaycanlılardan oluşuyordu. Her ne kadar petrol işçileri yıllık ortalama 500 ruble gelirle görece yüksek ücretli sayılsa da Müslüman işçilerin büyük çoğunluğu kırsal aile bağlarını sürdürmekte, gelirlerinin önemli kısmını köye göndermekte ve yarı-proleter bir karakter taşımaktaydı. Özellikle İran kökenli işçilerin köyle bağlarını daha fazla koparması, onların daha yüksek düzeyde proleterleşmesine ve örgütlü hareketlere açıklığına işaret etmekteydi. Buna karşılık, kent yaşamına tam entegre olamayan Müslüman işçiler, çoğu zaman dini ve geleneksel bağlar yoluyla köylülerle ve Müslüman sermaye sahipleriyle daha güçlü bir aidiyet ilişkisi kuruyordu[233]. Ermeni işçi nüfusunun sanayi merkezlerindeki görünürlüğü de bu dönemde artmıştır. Ermeni nüfusun yaklaşık 30.000'i Bakü petrol sanayisinde, Batum rafinerilerinde ve Tiflis'teki çeşitli atölye ve işletmelerde çalışıyordu. Yasal koruma ve sendikal örgütlenmeden yoksun olan bu işçiler, ücret, çalışma süresi ve disiplin uygulamalarına karşı aralıklı fakat etkili grevler gerçekleştirmiştir. 1872'de Mirzoev'in Tiflis tekstil fabrikasında ücret kesintilerine karşı yapılan grev ve 1880'lerde Bakü ile Batum'daki tütün işçilerinin eylemleri, bölgedeki işçi direnişinin erken örnekleri arasında yer almaktadır[234]. Bu mücadeleler, başlangıçta

[230] *Ocherki istorii Gruzii,* a.g.e, s.192-199.
[231] Muskhelishvili ve d., a.g.e, s.79-80.
[232] Marshall Lang, a.g.e, s.130-132.
[233] Audrey Alstadt, *The azerbaijan turks*, a.g.e, s. 36-38; Ronald Grigor Suny, *The Baku Commune 1917-1918; Class and Nationality in The Russian Revolution*, Princeton University Press, New Jersey 1972, s. 10-14.
[234] Suny, *Ararat'a bakmak,* a.g.e, s.139-140.

sınırlı ve dağınık nitelik taşısa da 1890'ların ortalarından itibaren sosyalist düşüncenin işçi çevrelerinde kök salmasına zemin hazırlamıştır.

1887-1897 arasında sanayi işçisi sayısı 1,38 milyondan 2,1 milyona ulaşmış, 1890'larda altın paranın dolaşıma girmesiyle 1,5 milyar ruble daha ülkeye girmiştir. 1890'lara kadar anonim şirketlerin toplam sermayesi 919 milyon ruble iken, bu miktar on yıl içinde 2,1 milyar ruble artmıştır. Bu dönemde sanayi üretimi 1,5 milyar rubleden 3 milyar rubleye, fabrika işçisi sayısı da 1,4 milyondan 2,4 milyona çıkmıştır. Yabancı sermaye, sanayi büyümesine önemli katkı sağlarken, Rus burjuvazisinin iç dinamiklerle gelişimini ise geciktirmiştir. Bu hızlı ekonomik büyümeye rağmen, toplumsal eşitsizlik ve kır-kent arasındaki yapısal kopukluk korunmuş, sosyal politikaların ihmal edilmesi uzun vadede istikrarsızlığı beslemiştir[235]. 1900 yılında hazırlanan sanayi değerlendirmesi, Rusya'da kayıtlı 38.041 firmanın yaklaşık 2,4 milyon işçiyi istihdam ettiğini ve yıllık 3.440 milyon ruble üretim ile 477 milyon ruble işçi ücreti sağladığını ortaya koymaktadır. Madencilik sektörü işgücünün yaklaşık onda birini kapsarken, üretim değerinin yedide birini oluşturmuştur. Sanayi işçilerinin yarısı büyük ölçekli işletmelerde yoğunlaşmış olmakla birlikte, ortalama bir firmanın 62 işçi ve sınırlı mekanik donanıma sahip olması, küçük ölçekli üretimin yaygınlığına işaret etmektedir. Bu istatistikler, aile temelli, el aletleriyle üretim yapan ve genellikle ondan az çalışanı bulunan *kustarniçestvo* adı verilen küçük işletmeleri kapsamamaktadır. Bu yapılar, milyonlarca kişiye mevsimlik ya da yarı zamanlı istihdam sağlamış hem tüketici taleplerini karşılamış hem de düşük maliyetli taşeron üretim yoluyla sanayiye katkıda bulunmuştur[236].

İşçi hareketinin siyasal bilinç kazanmasında okuma salonları, kurslar ve kültürel kurumlar özel bir rol oynamıştır. 1890'larda yaygınlaşan bu kurumlar, işçilerin yalnızca okuryazarlığını değil, toplumsal ve siyasal farkındalığını da artırmıştır[237]. Güney Kafkasya'nın ilerici çevrelerinde Marksist düşünceye ilgi, Mesame Dasi'nin kuruluşundan önce başlamış; Marx ve Engels'in fikirleri 1880'lerden itibaren basında tartışılmıştır. Rus Marksistleri ve sosyal demokratları Afanasyev, Reniger, Alliluyev, Luzin, Kogan, Franceschi ve Kozerenko gibi isimler, bölgede ilk sosyal demokrat çevrelerin kurulmasında belirleyici olmuştur. 1895-1896 yıllarında Tiflis

---

[235] S. V. Leonov, "Rossiyskaya revolyutsiya 1905–1907 gg. v sravnitelno-istoriçeskom kontekste" ("1905–1907 Rus Devrimi Karşılaştırmalı-Tarihsel Bağlamda"), *Vestnik PSTGU II: Istoriya, istoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*, 2012, Vyp. 1 (44), s. 79; Martov ve d., *a.g.e*, s.45-49; 55; Riasanovsky, Steiberg, *a.g.e,* s.390-391.

[236] Teodor Shanin, *Russia as a Developing Society*: The Roots of Otherness, Russia's Turn of the Century, Volume I, Palgrave Macmillan, London 1985, s.111-112.

[237] L. Martova, P. Maslova i A. Potresova, *Obşçestvennoye dvijeniye v Rossii v naçale XX-go veka. Tom I: Predvestniki i osnovnıye priçinı dvijeniya* (XX. Yüzyılın Başında Rusya'da Toplumsal Hareket. Cilt I: Hareketin Öncüleri ve Temel Nedenleri), Tipografiya T-va Obshchestvennaya pol′za, B. Pod″yacheskaya, 39, S.-Peterburg, 1909, s.183-184.

demiryolu işçileri arasında beş sosyal demokrat çevre oluşmuş, 1896 sonuna gelindiğinde yalnızca Tiflis'teki çevrelerin toplam üye sayısı 251'e ulaşmıştır. Aynı yıllarda Batum ve Kutaisi'de de Marksist çevreler kurulmuş; Bakü'de ise 1890'ların ikinci yarısında ilk çevreler ortaya çıkmıştır. Bu örgütlenmelerin gelişmesiyle birlikte Mesame Dasi içinde de ideolojik ayrışmalar belirginleşmiştir. Mihail Tshakaya, Aleksandr Tsulukidze, Lado Ketskhoveli, İosif Stalin ve Filipp Maharadze gibi isimlerin temsil ettiği devrimci kanat, işçiler arasında Marksist sınıf mücadelesi fikrini yaymaya yönelirken; Noe Jordanya çevresindeki daha ılımlı ve milliyetçi eğilimli grup farklı bir çizgi izlemiştir. Böylece Güney Kafkasya sosyal demokrat hareketi, daha 1890'ların sonlarında kendi iç ayrımlarıyla birlikte siyasal bir aktör haline gelmiştir[238].

1899'da çoğunluğu Gürcülerden oluşan RSDİP Tiflis Komitesi'nin kurulması ve kısa sürede Rus, Ermeni ve Türk sosyalistlerin katılımıyla çok etnikli bir niteliğe kavuşması, işçi hareketinin bölgesel ölçekte örgütlenmeye başladığını göstermektedir. Komitenin ilk bildirilerinde Avrupa işçileriyle dayanışma vurgusunun yapılması ve 1 Mayıs kutlamalarının düzenlenmesi, sınıf siyasetinin artık kamusal görünürlük kazandığını ortaya koymuştur[239]. 1900-1903 arasında grevler belirgin biçimde artmıştır. 1900'de Tiflis'te on yedi, 1901'in ilk iki ayında ise on beş grevin kaydedilmiş olması, bölgede kitlesel ve eylemci bir işçi tabanının oluştuğunu göstermektedir. 1901'den itibaren St. Petersburg, Tiflis ve başka kentlerde yapılan 1 Mayıs gösterilerinin polis müdahaleleriyle çatışmaya dönüşmesi; 1902'de grevlere katılımın genişlemesi ve Bakü'de grevci işçi sayısının 5 binden 10 bine yükselmesi, toplumsal huzursuzluğun giderek siyasal bir karakter kazandığını göstermektedir. Özellikle 1903-1904'te Güney Kafkasya demiryollarında başlayan grev dalgası, yalnızca bölgesel bir işçi protestosu olarak kalmamış, Güney Rusya'ya da yayılarak devrimci sürecin ön aşamalarından birini oluşturmuştur[240].

Öte yandan sanayileşme ve kapitalist ilişkilerin yayılması, Güney Kafkasya'da yeni sınıfsal tabakalaşmaları belirginleştirdi. Özellikle Bakü petrol sanayiinin yükselişi, burjuva ve proleter sınıfların oluşumunu hızlandırırken, etnik rekabet ile sınıf çatışmalarını iç içe geçiren yeni bir toplumsal zemin yarattı. Petrol üretiminin devlet tekeli altında yürütüldüğü 1821-1872 döneminde Ermeni kapitalistler önemli avantajlar elde etmiş, Azerbaycan Türkü girişimciler ise daha çok rafineri ve tali sektörlerde yer bulabilmişti. 1872'de devlet tekelinin kaldırılmasıyla Rus,

---

[238] Zhvaniya, *Bolşevistskaya Peçat Zakavkazya Nakanune i v Period Pervoy Russkoy Revolyutsii* (Birinci Rus Devrimi Arifesinde ve Birinci Rus Devrimi Döneminde Transkafkasya'da Bolşevik Basın), Tiflis: İzdatel'stvo TsK KP Gruzii, s.22-23.

[239] *Leninskaya İskra. K Pyatidesyatiletiyu so Dnya Vıhoda Pervogo Nomera* (Lenin'in İskra'sı. İlk Sayısının Yayımlanmasının Ellinci Yılı Münasebetiyle), Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, Moskva, 1950, s.51-52.

[240] Berberian, *Roving Revolutionaries*, a.g.e, s.92-93.

Ermeni, Yahudi ve yabancı sermayenin sektöre daha güçlü biçimde girmesi, yerli Müslüman-Türk girişimcilerin petrol alanındaki ağırlığını ciddi biçimde zayıflattı. Nitekim 1870'te kuyuların %88'i Türk sahiplerin elinde olmasına rağmen bunlar toplam üretimin ancak yarısını karşılıyor, 1872 sonrasında ise bu oran %13'e kadar geriliyordu; kiralama fonlarındaki payları da %5'i aşmıyordu. 1900 yılında Bakü'deki 167 yerel petrol işletmesinin yalnızca 49'u (%29,3) Azerbaycan Türkü kapitalistlere aitti[241].Ermeni burjuvazisinin yükselişi ise çok daha erken ve güçlü bir sermaye birikimine dayanıyordu. 18. yüzyıldan itibaren tüccar sınıfı içinde gelişen bu zümre, 19. yüzyılda İran ticareti, savaş ekonomisi ve Tiflis merkezli sanayi faaliyetleri sayesinde büyük birikim sağladı; bu birikim Bakü petrolünde yüksek finansal sermayeye dönüştü. Mirzoev, Gukasov, Lianosov ve Mantaşev aileleri etrafında somutlaşan ekonomik yükseliş, Ermeni burjuvazisinin Güney Kafkasya'daki toplumsal konumunu yeniden tanımlamış; bu kesimin iktisadi güç birikimini bölgesel siyasal nüfuza dönüştürmesine zemin hazırlamıştır.

1900'lerin başında Ermeni burjuvazi ailelerinin endüstrideki payı %29'a ulaşırken, Tağıyev, Nağıyev, Esedullayev ve Muhtarov gibi Türk burjuvalarının payı %18'de kalıyordu. Böylece Güney Kafkasya'da sınıf oluşumu, aynı zamanda farklı etnik burjuvaziler arasındaki rekabet üzerinden şekilleniyordu[242]. Bununla birlikte yerel burjuvazinin gelişimi bütünüyle durmamış, metal işleme, ipekçilik, hafif sanayi, gıda ve deniz ticareti gibi alanlarda Azerbaycan Türkü girişimciler önemli mevziler kazanmıştır. Ancak bu burjuvazi, yabancı sermaye ve Çarlık idaresinin sınırlayıcı politikaları karşısında örgütsel ve siyasal bakımdan zayıf kaldığından, ekonomik savunma refleksi giderek ulusal taleplerle birleşmiştir. Bu nedenle yerel burjuvazinin doğuşu, yalnızca ekonomik bir tabakanın ortaya çıkışı değil; feodal kalıntılarla mücadeleyi, yeni bir kamusal alanın oluşumunu ve sınıflar arası çatışmanın etnik-siyasal bir içerik kazanmasını hızlandıran bir süreçti. Müslüman elit ile yükselen girişimci ve aydın kesim arasındaki yakınlaşma da bu bağlamda güçlenmiştir[243].

Benzer bir durum Gürcistan'da da gerçekleşmiştir. Gürcü soyluluğunun ekonomik çözülüşü, 1875-1899 arasında 260.000 desyatinden fazla toprağın bankalara ipotek edilmesi ve çok sayıda mülkün açık artırmayla el değiştirmesiyle hızlandı. Serfliğin kaldırılması ve kapitalist dönüşüm, Gürcü burjuva milletinin oluşum sürecini başlatırken, şehirlerde Ermeni sermayesinin belirgin üstünlüğü Gürcü küçük burjuvazisini savunmacı ve milliyetçi bir çizgiye itti. Tiflis'te tüccarların %48'inin Ermeni, %26'sının Gürcü olması; 150 sanayi kuruluşunun %44'ünün Ermenilere,

---

[241] Suny, *The baku commune*, a.g.e, s.4-5; Baykara, *a.g.e,* s. 42-43; J. D. Henry, *Baku: An Eventful History with Many Illustrations and A Map*, Archibald Constable & Co., London 1905, s.173.
[242] Anahide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, Zoryan Institute, Massachusetts 1984, p.26-27; Swietochowski, a.g.e, s.39.
[243] Balayev, *a.g.e*, s.127; Mostashari, *a.g.e*., s.128.

%10'unun Gürcülere ait bulunması, bu dengesizliğin somut göstergeleriydi. Bu nedenle kentleşme, yalnızca ulusal bilinci değil, aynı zamanda sınıflar arası ve etnik temelli gerilimleri de keskinleştirdi. Gürcü köylülerinin şehre göçüyle oluşan işçi sınıfı yeni bir toplumsal güç haline gelirken, geleneksel elitlerin gerilemesi ve Ermeni burjuvazisinin yükselişi, birleşik bir milli toplum idealini zayıflattı[244].

Gürcülerin Ermeni etkisine yönelik hassasiyeti, Güney Kafkasya'da piyasa, bankacılık ve idari çevreler üzerindeki Ermeni nüfuzunun yarattığı iktisadi ve siyasal rekabetten kaynaklanıyordu. Demiryollarının yayılması, pazarlara erişimin kolaylaşması ve genç nüfusun şehirlere yönelmesiyle, özellikle Tiflis'te kapitalizm ve sanayileşmenin etkisi altında yeni bir toplumsal ortam doğdu; bu durum hem ulusal bilincin gelişimini hızlandırdı hem de Gürcüleri Ermeniler ve Ruslarla daha yoğun bir karşılaşma içine soktu. Ancak kentleşme süreci, geleneksel soylu elitin gerilemesi, Ermeni burjuvazisinin yükselişi ve alt sınıfların yoksul kent çevrelerinde yoğunlaşmasıyla sınıfsal ayrışmayı da derinleştirdi. Böylece 1905 Devrimi'ne giden süreçte Güney Kafkasya'daki gerilimler, yalnızca sınıfsal rekabetin değil, modernleşme, kentleşme ve etnik çatışmalarının da belirlediği çok katmanlı bir tarihsel zeminde şekillendi[245]. Güney Kafkasya'da burjuvazi kadar işçi sınıfı içinde de etnik gerilimler belirgindi. Stephen Jones'un işaret ettiği üzere, bölgedeki işgücünün etnik bakımdan son derece çeşitli yapısı, sınıf dayanışmasının oluşumunu daha da güçleştiriyordu. 1890'lardan itibaren Rus işçiler arasında yaygınlaşan şovenist ve etnosentrik eğilimler, Çarlık yönetiminin kışkırtıcı propagandasıyla derinleşmiş; *Brdzola (Mücadele)* gazetesinin aktardığı üzere Rus işçilere "yerlilerin" tüm Ruslara düşman olduğu fikri aşılanmıştı. Bu durum, "ezen" ve "ezilen" işçileri ortak siyasal mücadelede bir araya getirmeye çalışan Gürcü Sosyal Demokratları için ciddi bir engel oluşturdu.

Nitekim Ağustos 1902'de Güney Kafkasya demiryolu ana deposunda Gürcüler ile Rus, Ukraynalı ve Polonyalı işçiler arasında fazla mesai meselesi üzerinden çıkan çatışma, 1905'e giden süreçte işçi çevrelerindeki etnik ayrışmanın ne denli kırılgan bir zemin yarattığını göstermekteydi. Benzer biçimde Gürcülerle Ermeniler arasında ve hatta Gurialılar, Megreller ya da Acarlar gibi bölgesel gruplar arasında da çıkar temelli sürtüşmeler yaşanıyordu. Dil farklılıkları bu parçalanmayı daha da keskinleştiriyor; Gürcü, Azerbaycan Türkleri ve Ermeni işçilerin önemli bir kısmının Rusça bilmemesi nedeniyle eğitim çevreleri ve karşılıklı yardım sandıkları çoğu zaman ayrı dil toplulukları temelinde örgütleniyordu. En yeni ve en düşük ücretli göçmen işçiler arasında yer alan birçok Müslüman ve Ermeni, Sosyal Demokrat çevrelerle sınırlı ilişki kuruyor, kimi zaman

[244] Josef Stalin, *Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu*, çev. Muzaffer İlhan Erdost, Sol Yayınları, Ankara 1994, s. 23; Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.115-118.
[245] Velichko, *a.g.e*, s.63-64; Suny, *The making of georgian nation,* a.g.e, s.144.

da ulusal partilere yöneliyordu; özellikle Ermeni işçiler arasında Taşnakların etkisi dikkat çekiyordu. Fabrikaların ve zengin tüccarların önemli bölümünün Ermenilerin elinde bulunmasıyla pekişen toplumsal algılar, seçim rekabetleri ve basın polemikleriyle birleşerek etnik gerilimleri daha da artırmıştır[246]. Sonuç olarak, 1905 Devrimi'ne giden süreçte Güney Kafkasya, kapitalist dönüşümün hızlandırdığı sınıfsal ayrışmalar ile çok etnikli toplumsal yapının beslediği gerilimlerin iç içe geçtiği bir bölge görünümü arz etmiştir. Toprak eşitsizliği, köylülerin mülksüzleşmesi, kentleşme, sanayileşme ve ağır çalışma koşulları işçi ve köylü hareketlerinin maddi temelini oluştururken; sermayenin etnik dağılımı, göç hareketleri, dil farklılıkları ve ulusal rekabetler bu çatışmaları daha da keskinleştirmiştir. Böylece burjuvazi ile emekçi sınıflar arasındaki mücadele, yalnızca ekonomik çıkar çatışması olarak kalmamış; Ermeni, Gürcü, Azerbaycan Türkleri ve Rus unsurlar arasındaki siyasal ve toplumsal rekabetle birleşerek devrim arifesindeki Güney Kafkasya'yı hem sınıfsal hem de etnik bakımdan son derece kırılgan ve hareketli bir tarihsel zemine dönüştürmüştür.

1.7. DEĞERLENDİRME

Güney Kafkasya'nın 19. yüzyıl boyunca geçirdiği siyasal, idarî, demografik ve kültürel dönüşüm, tezin temel sorunsalı bakımından bölgedeki federatif bir ortak siyasal düzen arayışının hangi tarihsel zeminde ortaya çıktığını anlamak açısından belirleyicidir. Rus yayılmasıyla birlikte eski hanlıklar, krallıklar ve yerel iktidar odakları tasfiye edilmiş; bölge, merkezî idareye bağlı yeni sınırlar, yeni temsil biçimleri ve yeni bağlılık ilişkileri temelinde yeniden örgütlenmiştir. Ancak bu yeniden yapılanma, yalnızca idarî bir merkezileşme süreci olarak kalmamış; Ermeni ve Rus göçleriyle demografik yapının dönüştürülmesi, yerel toplulukların tarihsel ve sosyal bütünlüklerini gözetmeyen idarî taksimat, dinî ve hukuki alanların denetim altına alınması ve farklı halklara yönelik ayrıştırılmış yönetim pratikleri yoluyla topluluklar arası güç ilişkilerini de derinden etkilemiştir. Böylece Güney Kafkasya'da siyasal düzen meselesi, yalnızca merkez ile çevre arasındaki bir hâkimiyet ilişkisine değil, aynı zamanda topluluklar arasındaki temsil, aidiyet, meşruiyet ve egemenlik mücadelelerine dönüşmüştür.

Bu çerçevede bölümün ortaya koyduğu temel husus, Rus imparatorluk siyasetinin Güney Kafkasya'da bir yandan modern ulusal bilinçlerin, kültürel aydınlanma hareketlerinin ve siyasal örgütlenme biçimlerinin gelişmesine istemeden zemin hazırladığı; diğer yandan ise bu süreci eşitsiz, rekabetçi ve çatışmalı bir çerçeveye yerleştirdiğidir. Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türk aydınları dil, tarih, eğitim, matbuat ve kültürel hafıza üzerinden kendi topluluklarını modern siyasal öznelere dönüştürmeye çalışırken, aynı tarihsel süreç bu halklar arasında karşılıklı

[246] Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e*,* s.84-87.

güvensizliği, etnik rekabeti ve farklı egemenlik projelerini de güçlendirmiştir. Dolayısıyla Güney Kafkasya'da federasyon fikrinin ve çok uluslu ortak siyasal düzen arayışlarının ortaya çıkışı, yalnızca çoğulcu bir birlikte yaşama iradesinin değil; aynı zamanda Rus yayılması, idarî mühendislik, demografik müdahale ve eşitsiz modernleşmenin ürettiği yapısal krizlere verilen tarihsel bir cevap olarak değerlendirilmelidir.

2. BÖLÜM
DEVRİMLER VE GÜNEY KAFKASYA

Bu bölüm, 1905-1914 yılları arasında Güney Kafkasya halklarının geçirdiği siyasal ve sosyo-ekonomik dönüşümü incelemektedir. Bu bölümde, özellikle 1905 Rus Devrimi sonrasında bölgedeki siyasal aktörler arasında ortaya çıkan federatif düzen arayışları, iş birliği imkânları ve bu arayışların önünde engel teşkil eden etnik çatışmalar ile rekabetçi milliyetçi projeler ele alınacaktır. Tezin odak noktası doğrultusunda, federasyon tezi etrafında şekillenen bölgesel siyasal tasavvurların hangi tarihsel ve toplumsal koşullarda geliştiği, buna karşılık yükselen milliyetçi dalganın ve vatan/toprak merkezli ulusal projelerin bu ortak siyasal zemini nasıl aşındırdığı değerlendirilecektir. Bununla birlikte bölüm, İran Meşrutiyet Devrimi ile Jön Türk Devrimi'nin Güney Kafkasya üzerindeki etkilerini de sınır aşan siyasal ve ideolojik etkileşimler bağlamında tartışacaktır. Özellikle Ermeni ve Azerbaycan Türkü siyasi çevreleri arasında şekillenen sınır ötesi ulusal tahayyüller, devrimci hareketlerin yarattığı yeni siyasal mobilizasyon imkanları ve bu süreçte sosyalist mücadelenin Kafkas halkları arasında ürettiği ortak mücadele zemini analiz edilecekti. Bu devrimci dinamiğin, giderek konsolide olan etnik milliyetçilikler ve antagonistik ulusal programlar karşısındaki aşınma süreci üzerinde durulacaktır. Son olarak bölümde, Rusya İmparatorluğu'ndaki dönüşümler ile komşu devletlerde yaşanan siyasal gelişmelerin, Güney Kafkasya halklarının kendi siyasal örgütlerini kurma süreçlerine olan etkisi incelenecektir. Bu çerçevede, bölgede ortaya çıkan sosyalist, milliyetçi, federalist ve savunmacı nitelikteki siyasal örgütlerin toplumsal dayanakları, ideolojik yönelimleri ve Güney Kafkasya'nın siyasal hayatındaki rollerini değerlendirilecektir.

2.1. İMPARATORLUĞU 1905 DEVRİMİ'NE GÖTÜREN SÜREÇ

Bolşevik lider Vladimir İlyiç Lenin, "*Bolşevizm Tarihindeki Başlıca Evreler"* başlıklı makalesinde 1903-1905 yılları arasında Rusya'da baş veren olayların bir devrim fırtınasının habercisi olduğunu vurgulamıştır. Bütün sınıfların hazırlık içinde olduğunu iddia eden Lenin, yurtdışındaki sürgün basının da devrimin tüm temel sorunlarının teorik yönü ile ele aldığını yazmıştır. Lenin 1905 Devrimini "grev mücadelesinin kapsamı ve kesinliği bakımından dünyanın hiçbir yerinde benzeri yoktu. Ekonomik grev, siyasi greve ve daha sonrasında ayaklanmaya dönüştü. Ayaklanmanın önderi olan proletarya ile yönetilen olarak kararsız ve istikrarsız köylüler

arasında ilişkiler pratikte sınandı. 1905'in kostümlü provası olmasaydı, 1917'deki Ekim Devrimi'nin zaferi imkânsız olurdu" şeklinde tanımlamıştır[247]. 1917 Şubat ve Ekim devrimlerinin önemi sıklıkla vurgulansa da 1905 Devrimi, Lenin'in de belirttiği üzere, 1917'deki devrimlere giden süreçte bir dönüm noktası teşkil eden ilk önemli adım olarak değerlendirilmelidir. Bu perspektif, 1905 olaylarının, Rus İmparatorluğu'ndaki toplumsal ve siyasal dönüşümlerin ana hatlarını belirlemedeki kritik rolünü vurgulamaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Rus tarım ekonomisinin merkezindeki köylü nüfusun durumu, toplumsal huzursuzluğun başlıca kaynağına dönüşmüştür. 1861 Reformu ile 52 milyon köylü ve 20 milyon serfin hukuken özgürleştirilmesi önemli bir kırılma yaratmışsa da toprak dağıtımındaki eşitsizlikler, köy komünleri temelli mülkiyet yapısı ve soylulara yapılan ödemeler köylü sorununu derinleştirmiştir[248]. Bu koşullar 1860'lı yıllarda binden fazla köylü ayaklanmasına yol açarken, 1880'lerden itibaren kapitalist tarım yöntemleri, ağır vergi yükü ve ortak kaynaklardan dışlanma milyonlarca köylüyü kentlere göçe zorlamıştır[249]. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında köylüler, özellikle toprakların yeniden dağıtımı talebini daha yüksek sesle dile getirmiş; ancak 1880'li yıllarda Çar'ın toprak dağıtımı yönünde bir adım atmayacağının anlaşılmasıyla, mülkiyetin ancak zor yoluyla elde edilebileceği fikri güç kazanmıştır. Bu durum, ormanlara zarar verme, yerel polise saldırı, mülk sahiplerinin öldürülmesi ve yağmalanması gibi şiddet eylemleriyle somutlaşmış; söz konusu gelişmeler Sosyal Demokratların köylülüğü burjuva devriminin itici gücü olarak değerlendirmesine yol açarken, Narodnaya Volya (Halkın İradesi) bu hareketlerin dağınık ve istikrarsız niteliğine dikkat çekmiştir. Hükümetin köylülüğün ekonomik sistemin sürdürülebilirliği açısından taşıdığı stratejik önemi kavrayamaması, büyük ölçekli sanayileşmenin üretim araçlarını köylü ekonomisinin dışına itmesiyle birleşerek kırsal yapının çözülmesini ve genel bir ekonomik krizi hızlandırmıştır. Bu nedenle 1905 Devrimi'ne katılan köylü kesimi, 1870'lerin pasif kitlesinden farklı olarak daha bilinçli bir sınıfsal nitelik kazanmış; ekonomik sorunları daha açık biçimde kavramış, Çar'a ve geleneksel dine bağlılığı belirgin ölçüde zayıflamıştır[250].

1905 Devrimi'ne giden süreçte Rusya'nın toplumsal dönüşümünü belirleyen en önemli dinamiklerden biri, hızlı sanayileşme ve buna paralel biçimde Rus proletaryasının gelişimi

---

[247] V. İ. Lenin, *Soçineniya* (Eserleri) İzdaniye Çetvertogo, İnstitut Marksizma-Leninizma pri TsK KPSS, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, Moskva 1974, s. 26-27.
[248] Riasanovsky, Steinberg, *a.g.e*, p.329-330.
[249] Leon Trotsky, *The Revolution 1905* (tr. Anya Bostock), Haymarket Books, Chicago 1971; p.33-34.
[250] Maureen Perrie, "The Russian Peasant Movement of 1905-1907: Its Social Composition and Revolutionary Significance", This article is based on a paper read to the seminar on *The Leadership of Peasant Movements*, *in the series Peasant and Farmer in Europe*, held at the University of Birmingham on 26-7 March I971, p.124-126.

olmuştur. Sanayileşmenin ilk ivmesi, 1840-1850 yıllarında İngiliz makine ithalatına yönelik ambargonun kaldırılmasıyla özellikle tekstil sektöründe ortaya çıkmış; ancak demir üretimi gibi alanlarda serf emeğine dayalı düşük maliyetli yapı, demiryolu inşası gibi daha gelişmiş sektörlerin ihtiyaçlarını karşılayamamıştır[251]. Bu durum, serfliğin dış pazara dönük tarımsal üretim ve genel ekonomik kalkınma açısından 1850'lerde ciddi bir engel oluşturduğunu göstermiştir. 1861 Reformu, özgür emek piyasasının doğuşu, Avrupa sermayesinin ülkeye girişi, anonim şirketlerin çoğalması ve ulaşım altyapısının gelişmesi bakımından yeni bir ekonomik dinamizm yaratmış; ancak Çar II. Aleksandr'ın 1881'de öldürülmesinden sonra Çar III. Aleksandr döneminde büyük sanayi yatırımlarının tarım kesimi aleyhine desteklenmesi, köylülüğün proleterleşmesini hızlandırmıştır. Bu süreçte merkezî idarenin zemstvo verilerini dikkate almaması, tarım ile sanayi arasındaki yapısal dengesizliği daha da derinleştirmiştir. Nitekim 1860-1890'lı yıllar arasında demiryolu sistemi sekiz kat büyümüş, anonim şirketlerin artışıyla özel sermaye, bankacılık, burjuvazi ve aydınlanmış tüccar sınıfı güç kazanmıştır[252].

Sanayileşmenin en dikkat çekici örneklerinden biri Kafkasya petrol üretimidir: üretim 1860'larda 1 milyon poundun altında iken, 1870'lerde 21,5 milyon, 1890'larda 242,9 milyon ve 1896'da 429,9 milyon pounda ulaşmıştır. Özellikle Güney Kafkas Demiryolu, Bakü ile Batum arasında petrol ihracatını dünya pazarlarına bağlayan stratejik bir hat oluşturmuştur. Bununla birlikte, 125 milyonluk Rus nüfusuna karşılık sanayide çalışan 30,6 milyon kişi, 76 milyonluk ABD nüfusu içindeki 29 milyonluk işgücüyle kıyaslandığında, ülkenin sanayi istihdamı bakımından hâlâ sınırlı bir dönüşüm yaşadığını göstermektedir; zira tarım dışı nüfus oranı %39,2, tarım nüfusu ise %60,8 düzeyinde kalmıştır. Üstelik bu büyüme büyük ölçüde dış borçlanmayla desteklenmiş; 1898-1908 arasında ulusal borç %19 artarak 9 milyar rubleye ulaşmış, 1908 yılında devlet harcamaları 1 milyar 18 milyon rubleye çıkarak bütçenin %40,5'ini oluşturmuştur[253]. Troçki'nin de vurguladığı üzere, Rusya'da Avrupa'nın en yoğun sanayisinin en geri tarımsal yapı üzerine kurulmuş olması hem ilkel toplumsal ilişkilerin hem de modern sosyalist işçi sınıfının aynı anda var olmasına yol açmış; böylece büyük proletaryanın ve Marksist ideolojinin gelişimini besleyen bu çelişkili yapı, devrimci patlamaların toplumsal temelini hazırlamıştır[254].

Rus İmparatorluğu'nda sanayileşme hamleleri ve buna paralel olarak gelişen proletarya olgusuyla birlikte; sosyalizm ve Marksizm, özellikle 1871 sonrasındaki konjonktürde yükselen devrimci

---

[251] Trotsky, L., *1905* (A. Bostock, Trans.; R. Schoenman, New Intro.), Haymarket Books, Chicago, Illinois, 2016, p.24-25.
[252] Anton A. Fedyashin, *Liberals under Autocracy; Modernization and Civil Society in Russia, 1866-1904*, The University Of Wisconsin Press, 2012, p.129-131; Trotsky 1905, a.g.e, s.25-26.
[253] Trotsky *1905*, a.g.e, s.19-20, 27-28; 32, Martov ve.d., *a.g.e*, s.39-41.
[254] Trotsky *The revolution*, a.g.e, s. 43.

söylemlerin odağına yerleşmiş, ancak bu ideolojik tahkimat süreci lineer bir seyir izlemekten ziyade kesintili ve çok boyutlu bir gelişim göstermiştir. 1872'de Marx'ın Kapital'inin Rusça baskısının 3 bin kopya satmasına rağmen devrimci Marksizm henüz olgunlaşmamış; eser, Boris Çiçerin gibi muhafazakâr liberaller tarafından yıkıcı bir propaganda metni, Rus Popülistleri tarafından ise anti-kapitalist bir araç olarak yorumlanmıştır[255]. Buna karşılık Plehanov'un 1883'te kurduğu Emeğin Kurtuluşu Grubu ile Ulyanov ve Martov gibi isimlerin 1895'te oluşturduğu İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadele Birliği, Rus Marksizm'inin örgütsel temelini atmıştır[256]. Figes'in ifadesiyle: "popülizm, pogromların ve etnik ayrımcılığın hüküm sürdüğü köylü Rusya'sı üzerine inşa edilmeye çalışırken; Marksizm, Rusya'ya modern bir Batı vizyonunu sunmuştur[257]". Lenin'in 1894'te geliştirdiği program ise kapitalist gelişmenin incelenmesini, proletarya öncülüğünde bir burjuva-demokratik devrimi ve bunun sosyalist aşamaya dönüşmesini öngörerek, işçi sınıfı ile köylülük arasında devrimci bir ittifak fikrini kuramsallaştırmıştır. Aynı dönemde Plehanov'un broşürleri ve 1895-1897 yıllarında St. Petersburg'dan diğer sanayi bölgelerine yayılan grevler, Sosyal Demokratların başlangıçtaki sınırlı etkisini aşarak kamusal ve siyasal yaşamda görünür bir güç hâline gelmesini sağlamıştır[258].

Bu örgütsel ve düşünsel gelişmeler, 1898'de Bund, Kiev, Ekaterinoslav, Moskova ve St. Petersburg çevrelerinden temsilcilerin katılımıyla Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Rossiyskaya Sotsial-Demokratiçeskaya Raboçaya Partiya, RSDİP) kurulmasına zemin hazırlamışsa da parti ilk aşamada gevşek ve merkeziyetsiz bir yapıda kalmıştır[259]. Martov, Ulyanov ve Potressov'un sürgünden sonra Cenevre'de Plehanov grubuna katılması, ardından 1 Nisan'da *Zarya (Şafak)*, 1 Aralık'ta ise *İskra'nın (Kıvılcım)* yayımlanması, Rus sosyal demokrasisinde politik yönelim tartışmalarını keskinleştirmiştir[260]. Lenin'in 1902 tarihli *Ne Yapmalı?* eseri, profesyonel devrimcilerden oluşan merkezî ve disiplinli bir öncü parti modelini savunarak hareket içindeki ayrılığı derinleştirmiş; bu süreç, 1903 Temmuz-Ağustos'unda Brüksel ve Londra'da toplanan İkinci Kongrede Bolşevikler ve Menşevikler ayrımına dönüşmüştür[261].

---

[255] Fedyashin, *a.g.e,* s.135-136.
[256] Riasonovsky, Steinberg, *a.g.e*, s.364.
[257] Orlando Figes, *Revolutionary Russia 1891–1991*, Penguin Books Ltd, London 2014, p.11.
[258] Buntin, Aleksandr Pavloviç ve Flerov, Vasiliy Sergeyeviç. *50 let pervoy russkoy revolyutsii: doklady Sibirskoy naucnoy konferentsii, posvyaşçennoy revolyutsii 1905–1907 godov (17–20 dekabrya 1955 g.)* (Birinci Rus Devrimi'nin 50. Yılı: 1905–1907 Devrimi'ne Adanmış Sibirya Bilimsel Konferansı Bildirileri, 17–20 Aralık 1955), Izdatel′stvo Tomskogo universiteta, Tomsk, 1958, s. 6-8.
[259] Murray Bookchin, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi*; 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri (Üçüncü Devrim/Cilt 3), 1. Baskı, Dipnot Yayınları, Ankara 2013, s.75-76.
[260] Edward Carr, *Sovyet Rusya Tarihi; Bolşevik Devrimi 1917-1923*, *I. Cilt* (çev. Orhan Suda), Metis Yayınları, Birinci Basım, İstanbul 1989, s.15-18.
[261]Andrzej Walicki, "Russıan Marxism", *A History of Russian Philosophy 1830–1930 Faith, Reason, and the Defense of Human Dignity* (edited by G.M. Hamburg and Randall A. Poole*),* Cambridge University Press 2010, p.309-311; Martov ve d., *a.g.e*, s. 400-401.

Figes'e göre bu durum, "Rusya'daki Marksizmin teorik olgunluğu beklemektense doğrudan siyasal eyleme yönelen özgün bir yoruma dönüştüğünü gösterir ve dolayısıyla devrimci süreci belirleyen asıl unsurun Marksizm değil, Lenin'in ona kazandırdığı özgün pratik yönelim olduğu söylenebilir[262]". Plehanov ve Martov daha aşamalı ve burjuva-devrimci bir çizgiye yakın dururken, Lenin kapitalizmin egemen hâle geldiğini savunarak işçi ve yoksul köylülerin devrimci diktatörlüğüne dayanan daha radikal bir strateji geliştirmiştir[263]. Faulkner'ın ifadesiyle "Bolşevik merkeziyetçiliğine karşı Menşevik demokrasisi" biçiminde beliren bu ayrım, Rusya'nın sanayi şehirlerindeki grevler ve kırsaldaki köylü ayaklanmalarının yükseldiği bir dönemde, devrimci muhalefetin birliğini zayıflatan tarihsel bir kırılma yaratmıştır[264].

Devrimi'nin başlıca kaynaklarından biri, Rus-Japon Savaşı sonrasında ortaya çıkan askerî yenilgi ile bunun rejime yüklediği ağır maliyetler olmuştur. Halkın savaşın amaçlarını kavrayamaması ve Çarlık yönetiminin beklediği şovenist desteği mobilize edememesi nedeniyle, 1904 yılında hükümetin düzenlediği vatansever gösteriler giderek büyüyen devrimci eylemlerin gerisinde kalmıştır[265]. Savaşın başlamasıyla birlikte hükümet, 677 milyon ruble, 1905'te 1 milyar ruble, 1906'da ise 405 milyon ruble ayırmış; toplamda 2 milyar 82 milyon rubleyi aşan harcamalara ek olarak, yaklaşık 1 milyar ruble değerindeki topçu ve kara kuvvetleri, Baltık filosu ve Mançurya demiryolu kaybedilmiştir. Büyük çoğunluğu köylü ve işçilerden oluşan yüz binlerce Rus askerinin Japonlar karşısında yok olması, subay kadroları ile bürokrasideki yolsuzluk ve rüşvetin etkisiyle birleşerek rejimin askerî ve idarî çürümesini açığa çıkarmıştır. Bu nedenle Rus-Japon Savaşı, Çarlık rejiminin yapısal zaaflarını görünür kılmış; yenilginin kamuoyunda bir kahramanlık değil, derin bir utanç kaynağı olarak algılanması, Sosyalist Devrimci ve Sosyal Demokrat grupların ordu içindeki propagandasını kolaylaştırmış, cepheden dönen askerlerin tanıklıklarıyla birleşen öğrenci protestoları, grevler, siyasi suikastlar ve çatışmalar ise Rusya'da devrimi kaçınılmaz hâle getirmiştir[266].

1905 Devrimi'nin imparatorluğun azınlık bölgelerinde yarattığı tepki, büyük ölçüde önceki

---

[262] Figes, *a.g.e*, s.12.
[263] Carr, *Bolşevik devrimi I. Cilt*, a.g.e, s.36-41; Yalçın Murgul, "Bolshevik Vanguard In Action: The Case Of The Baku Sovnarkom, 1917–18", *Revolutionary Russia*, 2016 Vol. 29, No.1, p.66.
[264] Nosov, E. A. "Otsenki sobıtiy 1905 g., i taktika revolyutsionnıh partiy na naçalnom etape pervoy russkoy revolyutsii 1905–1907 gg." (1905 Olaylarının Değerlendirilmesi ve 1905–1907 Birinci Rus Devrimi'nin Başlangıç Aşamasında Devrimci Partilerin Taktiği), *Mejdunarodnıy nauçnıy jurnal Vestnik nauki*, s. 3 (72), 2024, s. 255–257; Neil Faulkner, *Halkların Rus Devrimi Tarihi* (çev. Tuncel Öncel), Yordam Kitap, İstanbul 2017, s.85.
[265] Martov ve d., *a.g.e*, s.35-37.
[266] Orlov, P. *Russkaya revolyutsiya 1905–1906 gg*. (1905–1906 Rus Devrimi), Russkaya svobodnaya biblioteka, № 3, Izd. AO Davos. Tip, 1906. s.6-7; ayrıca bakınız: General Aliağa Şıhlınski, *Hatıralarım*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1984, s.84-85.

dönemde şekillenen emperyal politikaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Güney Kafkasya'da devrimci ve ulusal hareketler, otokrasiye karşı ortak bir mücadele zemini üzerinde gelişmiş; ancak bu süreç, Rusya'daki sanayileşme, sosyalizmin yükselişi ve etnik milliyetçiliğin güçlenmesiyle birlikte son derece karmaşık bir karakter kazanmıştır. 1880'lerden itibaren hızlanan sanayileşme, düşük ücretli ve güvencesiz bir proletarya tabakası yaratırken, aynı dönemde sosyalizme paralel fakat onunla sıklıkla çatışan milliyetçi eğilimler de güçlenmiştir. 1890'larda Güney Kafkasya'da ortaya çıkan sosyalist ve milliyetçi akımlar, bölgenin etnik ve toplumsal yapısına göre farklı biçimler almıştır: Gürcüler daha çok kırsal ağırlıklı bir toplumsal yapı sergilerken, Azerbaycan Türkleri çoğunlukla köylü ve düşük vasıflı işçilerden, Ermeniler ise hem sosyalist hem milliyetçi yönelimleri aynı anda taşıyan daha karmaşık bir toplumsal yapıdan oluşmuştur. Bu tablo, devrimin azınlık coğrafyalarında merkezdekinden çok daha katmanlı yaşandığını ve sosyalist enternasyonalizm ile etnik milliyetçiliğin kimi zaman çatışan, kimi zaman iç içe geçen siyasal formlar ürettiğini göstermektedir[267].

Buna paralel olarak, Çar II. Nikolay döneminin başlarından itibaren Rusya'daki siyasal istikrarsızlığı derinleşmesi, hızlı sanayileşme, etnik ayrımcılık, Ruslaştırma politikası, işçi ve köylüye yönelik baskı ile Uzakdoğu'daki militarist siyaset, özellikle sosyal demokratlar tarafından etkili bir siyasal mobilizasyon aracına dönüştürülmüştür[268]. Ruslaştırma politikaları, eğitim kurumlarından kamusal yaşama kadar birçok alanda yerel dil, kültür ve dinleri baskı altına almış; bu durum Polonyalılar, Gürcüler, Yahudiler, Ermeniler ve diğer topluluklar arasında milliyetçi ve sınıfsal unsurların aynı siyasal zeminde birleşmesini kolaylaştırmıştır[269]. Her ne kadar Savaş Bakan Miliutin'in eşit yurttaşlığa dayalı sivil ulus projesi imparatorluğu yeniden bütünleştirmeyi amaçlamışsa da Rus-Japon Savaşı yenilgisi, rejimin ulus karşıtı tutumu ve zayıf toplumsal dayanışma bu girişimi başarısızlığa uğratmıştır. Böylece Kafkasya'da sosyalistler artan milliyetçiliğe karşı sınıf bilinci ve enternasyonalizmi öne çıkarırken, milliyetçi hareketler de toplumsal hoşnutsuzluğu etnik ve anti-emperyalist söylemlerle seferber etmiş; sonuçta aynı kapitalist dönüşüm zemini hem sosyalist hem de milliyetçi siyasal kimliklerin gelişmesine imkân tanımıştır[270].

Milliyetçiliğin hem imparatorluk bütünlüğünü tahkim eden bir araç olarak değerlendirilmesi hem de azınlık topluluklar arasında ayrılıkçı siyasal eğilimleri beslemesi, dönemin başlıca yapısal çelişkilerinden birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, özellikle Kafkasya gibi çok katmanlı

---

[267] Christoph Baumer, *History of The Caucasus; In the Shadow of Great Powers*, I.B. Tauris, London 2024, p.174.
[268] Marshall Lang, *a.g.e*, s.143-144.
[269] Martov ve d, *a.g.e*, s.350-351; Riasanovsky, Steinberg, *a.g.e*, s.375-376.
[270] Kivelson, Suny, *a.g.e*, s.221-222.

bölgelerde sosyalist enternasyonalizm ile etnik milliyetçilik arasındaki ilişki, modern siyasal kimliklerin doğrusal değil, son derece karmaşık etkileşimler içinde şekillendiğini göstermektedir. Rusya'daki kapitalist gelişme, bir yandan sosyalistlerin öngördüğü biçimde proleter devrim için maddi zemini hazırlarken, diğer yandan azınlık topluluklar arasında sosyalist, Marksist ve milliyetçi fikirlerin yayılmasını hızlandırmıştır. Nitekim Tom Nairn'in işaret ettiği üzere kapitalist dönüşüm, "Batı'da daha çok şovenist milliyetçilik biçiminde, Asya ve Afrika'da ise merkeze karşı sınıfsal temelli ulusal direniş biçiminde" gelişmiştir. Benzer biçimde Wakizaka ve Yılmaz, Ermeni milliyetçiliğinin Osmanlı'ya karşı ulusal mücadelesini, Marksist söylemleri sınıfsal bir meşruiyet dili olarak kullanarak temellendirdiğini belirtmektedir. Bu durum, sanayileşme ve kapitalist dönüşümün farklı coğrafyalarda farklı siyasal-ideolojik sonuçlar üretebildiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla aynı sosyo-ekonomik zemin üzerinde hem sosyalist enternasyonalizm hem de etnik milliyetçilik gelişmiş; bu iki akım kimi zaman çatışmış, kimi zaman da özellikle Ermeniler örneğinde görüldüğü üzere birbirini meşrulaştıran araçlara dönüşmüştür. Üstelik bu dinamik yalnızca Ermeniler için değil, Rus İmparatorluğu içindeki Gürcüler, Yahudiler, Polonyalılar ve diğer halklar için de geçerli olmuştur[271].

Sonuç olarak, 1905 Devrimi'ni ortaya çıkaran süreç, Rus İmparatorluğu'nda köylü yoksullaşmasının, hızlı fakat dengesiz sanayileşmenin, işçi sınıfının ağır sömürü koşullarının ve Rus-Japon Savaşı'nın açığa çıkardığı devlet krizinin birleşmesiyle şekillenmiştir. Ancak devrime giden yolu yalnızca ekonomik ve askerî bunalım belirlememiş; Çarlık yönetiminin azınlık halklar üzerinde uyguladığı Ruslaştırma, kültürel baskı, siyasal dışlama ve dinî-toplumsal ayrımcılık politikaları da bu süreci derinden hızlandırmıştır. Özellikle yerel dillerin, eğitim kurumlarının ve toplulukların kamusal varlığının baskı altına alınması, Polonyalılar, Gürcüler, Ermeniler, Yahudiler ve Azerbaycan Türkleri gibi gruplarda toplumsal hoşnutsuzluğu büyütmüş; bu durum sınıfsal talepler ile ulusal taleplerin aynı siyasal zeminde birleşmesini kolaylaştırmıştır. Böylece 1905'e gelindiğinde Rusya'da devrimci kriz, yalnızca işçi ve köylülerin rejime karşı ayaklanması değil, aynı zamanda imparatorluğun ezilen halklarının otokratik merkezileşmeye, eşitsiz yurttaşlığa ve emperyal tahakküme karşı birikmiş tepkilerinin de patlaması hâline gelmiştir.

2.1.1. Güney Kafkasya'da İhtilalci Hareketler

1905 Rus Devrimi, ani bir kopuştan ziyade uzun süredir biriken sosyal, siyasal ve ekonomik çelişkilerin tarihsel bir patlaması olarak ortaya çıkmış; ancak sürecin seyri devrimcilerin

[271] Tom Nairin, *a.g.e*, s.13-16; Wakizaka and Yılmaz, *a.g.m*, s.27-28.

beklentilerinden farklı gelişmiştir. Bu kırılmanın simgesel başlangıcı, 9 Ocak 1905'te "Kanlı Pazar" olarak anılan olayda, Rahip Gapon önderliğinde yaklaşık 200 bin işçinin Kış Sarayı'na barışçıl taleplerle yürürken askerî kuvvetlerin ateşiyle karşılaşması olmuştur[272]. Çar II. Nikola'nın otokrasiyi koruma yönündeki tercihi, bu olayı imparatorluk çapında bir siyasal krize dönüştürmüş; ardından köylüler, işçiler, aydınlar, etnik gruplar ve orta sınıflar monarşiye karşı harekete geçerken, talepler de sınıfsal ve siyasal eksenlerde farklılaşmıştır[273]. Sivastopol, Kronstadt ve Vladivostok'ta denizci isyanları yaşanmış, üniversiteler ve işyerleri kapanmış, 400 bin işçi greve gitmiş; işçi sınıfı Sendikalar Birliği çatısı altında, köylüler ise ülke çapında Köylü Birliği ekseninde örgütlenmiştir[274]. Aynı süreçte ortaya çıkan Sovyetler, devrim sırasında temsil organlarına dönüşürken, Menşevikler ve Bolşevikler bu yapılarda nüfuz mücadelesine girişmiştir. Buna karşılık rejim*, Devrime Karşı Aktif Mücadele Birliği*, *Kutsal Birlik, Kara Yüzler*, ardından *Monarşist Parti ve Rus Halk Birliği* gibi sağcı-monarşist örgütleri devrimci muhalefete ve etnik azınlıklara karşı bir şiddet aracı olarak kullanmış; özellikle Kara Yüzlerin etkin olduğu pogromlarda 3500 Yahudi hayatını kaybetmiş, Kafkasya, Orta Asya ve Baltık bölgelerindeki cezalandırıcı askerî seferlerle birlikte toplam 79 bin tutuklama, 15 bin ölüm ve 18 bin yaralanma meydana gelmiştir[275]. Bu genel çerçeve içinde 1905 Rus Devrimi, Güney Kafkasya'da ulusal-sosyalizm, federasyon tezi ve etnik-dinî düşmanlıklar gibi çok katmanlı dinamiklerle şekillenmiş; böylece bölgedeki devrimci süreç, proleter hareketler, federalizm arayışları ve etnik milliyetçilik ekseninde, imparatorluğun heterojen yapısının kriz anlarında nasıl farklılaşan siyasal biçimler ürettiğini açıkça ortaya koymuştur.

Kafkasya'daki devrimci hareketin kökleri, Guria, Tiflis, Batum, Bakü, Mihailovo ve Çiaturi gibi merkezlerde 1898'den itibaren belirginleşen işçi ve köylü mobilizasyonuna kadar uzanmaktadır. Özellikle Gürcüler, daha dar anlamda ise Guryalılar, kendilerini mevcut devrimci dalganın öncüleri olarak görmüş; Kutais Vilayetinde sıkıyönetim ilan edilmesi ve 12.000 askerin Guria'ya sevk edilmesinin beklenmesi, bölgenin rejim açısından ne derece kritik hâle geldiğini göstermiştir. Bu süreçte Sosyal Demokratlar ile Sosyalist Devrimciler Kafkasya'da güçlü bir örgütlenme kapasitesi sergilemiş; bunlara Gürcü Federalistleri ve Ermeni Taşnaktsutyun gibi yerel siyasal aktörler de eklenmiştir. İlk aşamada ekonomik talepler etrafında şekillenen hareket, 1899'da basılan ilk sosyalist broşür, aynı yıl 1 Mayıs'ta yaklaşık 100 işçinin Tiflis dışında toplanması ve yine 1899'daki ilk demiryolu greviyle birlikte giderek siyasal bir nitelik

[272] Martov ve.d., *a.g.e,* s.45-46; Orlov, *a.g.e*, s.7-10.
[273] Orlov, *a.g.e*, s.15-16; Kalaşnikov, *a.g.e*, s.56; 65-67.
[274] Ian D. Thatcher, "The 1905–07 Russian Revolution As A'Moment Of Truth': An Overlooked Contribution From Menshevism", *Revolutionary Russia*, 2021, Vol. 34, No. 2, p.185-186.
[275] Richard Pipes's, *The Russian Revolution*, Vintage Books, New York 1990, p.79; Thatcher, *a.g.m*, s.179-181.

kazanmıştır. 1900 yılında yaklaşık 500 işçinin 1 Mayıs kutlamasına katılması, ardından ikinci demiryolu grevinin patlak vermesi ve grevcilerden yaklaşık 800 kişinin Kutais Vilayeti köylerine sürülmesi, rejimin işçi hareketini bastırma stratejisinin sertleştiğini göstermektedir.

1901'den itibaren hareket açık biçimde siyasal bir karakter kazanmış; Tiflis'te Rusça ve Gürcüce bildirilerle yapılan çağrılar sonucu kitlesel gösteriler düzenlenmiş, 27 Nisan'da yaklaşık 3.000 işçinin katıldığı eylem ilk ciddi çatışmalardan birine dönüşmüştür. Hareket daha sonra Bakü ve Batum'a yayılmış; ancak Bakü'de Persler, Türkler ve Ermeniler arasında ortak bir işçi hattı kurmak kolay olmamıştır. Buna karşılık Batum'da, işçi nüfusunun büyük ölçüde Gürcülerden ve özellikle Guria kökenlilerden oluşması, Sosyal Demokratların daha hızlı örgütlenmesini sağlamıştır. Aynı dönemde yaklaşık 3.000 işçinin yeniden Guria'ya sürülmesi, kentteki işçi hareketi ile kırsaldaki köylü hoşnutsuzluğu arasında doğrudan bir bağ kurmuş; böylece devrimci ajitasyon fabrika çevresinden köy toplumuna taşınmıştır. Bu bağlamda Guria'da gelişen mücadele, Kafkasya'daki devrimci sürecin sınıfsal ve yerel karakterini en açık biçimde ortaya koymuştur. Serfliğin kaldırılmasına rağmen toprak sorununun çözülememesi, düşük kaliteli arazi tahsisi, ürünün dörtte biri ile yarısı arasında değişen kira yükü, dönüm başına 6 ila 7 rublelik nakit kira ve ortalama 9 ila 16 rublelik verim, köylülerin ekonomik sıkışmışlığını derinleştirmiştir. Buna yolların onarımı ve kırsal din adamlarının giderlerinin köylülere yüklenmesi de eklenince, 1902'de Mikel-Gabrieli köyünde hazırlanan program çerçevesinde kira indirimi, vergi yükünün azaltılması ve "makul ücret" talepleriyle örgütlü boykot başlamıştır.

Hükümetin baskısına, liderlerin Sibirya'ya sürülmesine rağmen hareket dağılmamış; 1904 yazında toprak sahiplerinin önemli bir kısmı köylülerin şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. 3 Mayıs 1904'te bir gizli matbaanın ortaya çıkarılması, bölgenin beş "ragona"ya ayrıldığını ve nüfusun büyük ölçüde Sosyal Demokrat hücreler hâlinde örgütlendiğini göstermiş; 22 Ocak sonrası ise 5.000 ila 10.000 kişinin katıldığı toplantılar, halk mahkemeleri ve fiilî özyönetim düzeni, Guria'yı Çarlık idaresinin otoritesini açıkça reddeden bir devrim alanına dönüştürmüştür. General Alihanoff, General Malama ve Sultan-Krym-Gireh gibi isimlerin müdahaleleri dahi bu süreci tam olarak denetleyememiş; böylece Kafkasya'da devrim, yalnızca işçi eylemleriyle değil, köylü özyönetimi, yerel siyasal örgütlenme ve toplumsal meşruiyet mücadelesiyle de derinleşmiştir[276]. Bu süreçte Gürcü Menşeviklerden Jordanya'nın Gurialı kimliği ve köylülüğü devrimci mücadelenin asli unsuru olarak görmesi, hareketin düşünsel çerçevesini belirleyen başlıca etkenlerden biri olmuştur. Jordanya'nın yaklaşımı, köylüleri gerici bir unsur sayan klasik Marksist tutuma karşı çıkarak, köylü-işçi ittifakını devrimin başarısının önkoşulu olarak

[276] "The Revolution in Transcaucasia" Times, 27 Dec. 1905, p. 2.

değerlendirmiştir[277].

Bolşevikler, Jordanya'dan farklı olarak köylü hareketini büyük ölçüde Sosyalist Devrimciler (SD) tarafından yönlendirilen ve devrimci terörü de içeren bir mücadele olarak sunmaya çalışmışsa da Kafkasya'daki köylü mobilizasyonu üç etnik grup arasında farklı siyasal mecralarda gelişmiştir. Ermeni köylüleri, daha çok milliyetçi Hınçak ve Taşnaksutyun partilerine yönelmiş; özellikle 1905 Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında Taşnaksutyun'un öz savunma faaliyetleri, partinin Ermeni toplumu içindeki kitlesel desteğini güçlendirmiştir. Benzer biçimde, bu çatışmalar Müslümanlar arasında da İslamcı ve milliyetçi örgütlenmelere yönelimi hızlandırmıştı[278]. Suny'nin belirttiği üzere, "Bakü'deki liberaller ve radikaller için en can sıkıcı şey, köylülerin toprak ağalarına, asil beylere ve hanlara olan sadakatleri ve Müslüman din adamlarına, mollalara ve imamlara olan itaatleriydi. Kafkasya'nın en fakir köylüler olmalarına rağmen, Müslümanlar aynı zamanda en az devrimci olanlardı[279]"; bu gözlem, Kafkasya'daki Müslüman köylü hareketinin diğer bölgelerdeki sosyalist devrimci örüntülerden ayrıştığını göstermektedir. Nitekim bu hareket, yerel düzeyde Kaçakçılık olarak adlandırılan yöntemle örgütlenmiş; Kaçak liderler, etraflarında topladıkları silahlı gruplarla dağlara ve ordunun ilerlemesinin güç olduğu bölgelere çekilerek yerel hükümet kuvvetleri ile Kazak birliklerine karşı gerilla tarzı bir mücadele yürütmüştür. Bu durum, Müslüman köylü hareketinin bölgedeki etnik ve kültürel özgünlüklerle biçimlendiğini, dolayısıyla merkezî ideolojilerin Kafkasya'da her toplumsal kesime aynı biçimde nüfuz etmediğini ve yerel siyasal direniş repertuarlarının farklı tarihsel biçimler alabildiğini ortaya koymaktadır[280].

1903 ve 1904 yıllarında art arda patlak veren çok sayıdaki kendiliğinden grev ve gösteri, kimi zaman RSDİP'in beklenti ve denetimini dahi aşan bir işçi hareketliliğine işaret etmiştir. Özellikle Temmuz 1903'te Bakü işçileri, diğer şehirlerin proletaryasının desteğiyle elli bin kişinin katıldığı ilk genel grevi gerçekleştirerek bölgedeki sınıfsal mücadelenin ölçeğini yeni bir aşamaya taşımıştır. Bu dönem, aynı zamanda RSDİP içinde Bolşevik-Menşevik ayrışmasının belirginleştiği bir evreye denk gelmiş; Lenin küçük ve disiplinli bir devrimci çekirdek etrafında merkezileşmiş bir parti modeli savunurken, Martov, Martynov ve diğerleri merkeze belli ölçüde bağlı, yarı özerk yerel birimlere dayalı daha esnek bir örgütlenme anlayışını öne çıkarmıştır. Söz konusu ayrışma Bakü Komitesi içinde de hissedilmiş; Lev ve İlya Şendrikov kardeşler, Balahanı

[277] Eric Lee, *The experiment: Georgia's forgotten revolution 1918-1921*, Zed Books London 2017, p.87.
[278] *Pervıy şturm samoderjaviya, 1905–1907* (Otokrasiye İlk Saldırı, 1905–1907), Institut marksizma-leninizma pri TsK KPSS, Moskva, Izdatel′stvo politicheskoy literatury, 1989, s. 59-63.
[279] Suny. *The baku commune*, a.g.e, s.15.
[280] *Azerbaycan Tarihi 1900-1920*., *V. Cilt* (ed. Mahmud İsmayılov, Nigâr Maksvell), Elm, Bakü 2008, s.92-93.

ve Bibiheybat grubunun liderleri olarak Menşeviklere yakınlıkları gerekçesiyle partiden ihraç edilmelerine rağmen, Bakü çevresindeki işçileri örgütlemeyi sürdürmüşlerdir. Hem Bolşevik hem de Menşevik eğilimli çevreler, Müslüman işçilerin yoğun bulunduğu sektörler de dâhil olmak üzere petrol alanlarında nüfuz mücadelesi yürütmüş; bu çerçevede Aralık 1904'te Bolşevikler, petrol sahaları, rafineriler, tersaneler ve atölyeleri kapsayan büyük bir genel grev için Şendrikovlarla iş birliğine gitmiştir. Bir ay süren bu grev, işçi sınıfı açısından önemli bir kazanımla sonuçlanmış; işçiler, Rus tarihinde imzalanan ilk yazılı iş sözleşmesini elde ederek sekiz ila dokuz saatlik iş günü, üç aya kadar hastalık izni, grev süresince ücret ödenmesi ve kayda değer ücret artışları gibi haklar kazanmıştır[281].

Aynı dönemde Batum–Poti hattı, Bakü, Balahanı, Tiflis, Kutaisi, Vladikavkaz, Tikhoretskaya ve Mineralbad gibi merkezlerde yaşanan gelişmeler, bölgedeki krizin yalnızca devrimci ajitasyonla değil, ticari hayatın çöküşü, ulaşım ağlarının kesintiye uğraması ve devlet otoritesinin zayıflamasıyla da derinleştiğini göstermektedir. Son raporlarda Batum ve Poti'de durumun son derece ciddi olduğu, hatta Karadeniz filosuna ait bazı gemilerin Poti limanını bombaladığı iddia edilirken; Odessa üzerinden Batum'a gelen bir İngiliz tüccarın, grevcilerin tehdidi ve ofisinin "tamamen yıkılması" nedeniyle bölgeden kaçmak zorunda kaldığı belirtilmektedir. Grevcilerin tümünün Gürcü olduğu ve sayılarının yaklaşık 40.000 olduğu tahmin edilmektedir[282]. Başlıca çatışmaların Bakü merkezinden çok, şehrin sekiz mil uzağındaki Balahanı'da yoğunlaştığı; burada "yüzlerce" kişinin piyade ve topçu ateşi sonucu öldüğü ya da yaralandığı, askerî kamp ve erzak depolarına yönelik saldırıda bin kişinin öldüğü ve yaralandığı ifade edilmektedir[283]. Tiflis'te art arda patlayan dokuz bomba sonucu iki Kazak ölmüş, 18'i yaralanmış; ardından gelen misillemeler sivilleri hedef almıştır. Ayrıca Eylül 1905'te Rus sosyalistleri ve anarşistleri tarafından Amsterdam'dan birkaç bin tüfek ve iki milyon mermi satın alınarak Gürcistan'a gönderilmek istenmesi, bölgedeki devrimci hareketin uluslararası bağlantılarını da göstermektedir. Bütün bu gelişmeler, Kızıl militanların terör eylemleriyle birlikte derinleşen Ermeni-Türk çatışmaları ve hükümetin yetersiz müdahalesi sonucunda, Güney Kafkasya'da devrim sürecinin giderek çok yönlü bir anarşi ve parçalanma ortamına dönüştüğünü ortaya koymaktadır[284].

1905 yılı Ekim ayında ülke genelinde tırmanan toplumsal gerilim ve eyaletlerden gelen olumsuz raporlar, hükümet çevrelerinde ciddi bir panik yaratmış; ordu isyanları bastırmakla görevli

---

[281] Çağla, *The jadid movement*, a.g.e, s.80-81.
[282] "Caucasian Rebellion" Daily Telegraph, 24 Feb. 1905, p. 9; "Revolution in Transcaucasia" Daily Mail, 8 Feb. 1905, p. 5.
[283] "The Caucasian War" Daily Telegraph, 8 Sept. 1905, p. 9.
[284] PA AA, RZ 201/11039.160, Bl. 173–174.

olmasına rağmen, gizli polis raporlarının askerlerin üçte birinin halkla sempati içinde olduğunu göstermesi rejimin dayanaklarını zayıflatmıştır. Bu koşullarda Çar II. Nikolay, *Ekim Manifestosunu* imzalamak zorunda kalmış; manifesto ifade, toplanma ve sendika özgürlüğü ile Devlet Duma'sı seçimlerini ve yasaların Duma onayı olmadan yürürlüğe girmeyeceğini vaat etmiştir. Bununla birlikte, hükümetin şiddet siyasetini sürdürmesi, göstericilere yönelik saldırılar ve Kara Yüzlerin Yahudi pogromları, bu adımın kalıcı bir dönüşümden çok geçici bir taviz niteliği taşıdığını göstermiştir[285]. Aynı doğrultuda, rejimi tehdit eden gelişmeler karşısında merkezî yönetim 2 Şubat 1906'dan itibaren Karadeniz üzerinden Gürcistan'a askerî takviye göndermiş; Kiev'deki 60 bin kişilik 33. Piyade Tümeni Kafkasya'daki isyancılara karşı sevk edilmiş, Batum'a ulaşan birliklerin bir bölümü Kutais'teki ayaklanmaları bastırmakla görevlendirilmiştir. Tiflis Valiliği, özellikle Kahetiya çevresindeki köylü direnişlerini kırmak için General Amilahori ve Çavçavadze komutasında müdahalelerde bulunmuş; demiryolu ve posta idareleri gibi stratejik noktalar geri alınırken çok sayıda kasaba ve köy tahrip edilmiş, sivil nüfus sert biçimde cezalandırılmıştır[286]. Batı Kafkasya'da General Alihanov Avarski komutasındaki cezalandırıcı harekât kitlesel şiddet ve yağmayla öne çıkmıştır. Sonuçta 1907'ye gelindiğinde, Kafkasya'daki devrimci hareket de Rusya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi sert askerî müdahale, stratejik alanların geri alınması ve yaygın tutuklamalar yoluyla bastırılmış; bu durum Çarlık rejiminin imparatorluk çapındaki muhalefete karşı eşgüdümlü ve yıkıcı bir bastırma stratejisi izlediğini açıkça ortaya koymuştur[287].

Figes'in değerlendirmesine göre 1905 Devrimi'nin başarısızlığının temelinde, her ne kadar Çarlık rejimi ciddi biçimde sarsılmış olsa da muhalefet cephesini oluşturan kentli liberaller, sanayi işçileri, köylü kitleleri, etnik temelli milliyetçi hareketler ve ordu içindeki isyancı unsurlar arasında ortak bir stratejik yönelimin kurulamamış olması yatmaktadır; bu parçalanmış yapı, rejimin iktidarını korumasını kolaylaştırmıştır. Buna ek olarak, birçok bölgede silahlı direniş ve ayaklanmalar görülse de düzenli ordunun büyük kısmının rejime sadık kalması, otokrasinin toplumsal denetimi yeniden tesis etmesinde belirleyici olmuştur. Ekim Manifestosu ise liberal muhalefeti sistem içine çekerek sosyalistlerle arasındaki ittifakı zayıflatmış ve muhalefet içindeki ideolojik bölünmeyi derinleştirmiştir[288]. Benzer şekilde Thatcher, devrimin başarısızlığını işçi hareketinin imparatorluk çapındaki örgütsüzlüğü, bilinç düzeyindeki eşitsizlik ve ulusal ölçekte koordinasyon eksikliğiyle açıklamakta; sınır bölgelerinde grevlerin daha siyasal bir karakter

[285] Orlov, *a.g.e*, s.57-64; *Vısoçayşiy manifest 17 oktyabrya 1905 g., i yego znaçeniye dlya russkogo naroda* (17 Ekim 1905 Tarihli Çarlık Manifestosu ve Rus Halkı Açısından Önemi), Kazan, 1905, s.1-2.
[286] PA AA, RZ 201/11038, Bl.148; RZ 201/11039, Bl.162–163.
[287] *Report of Stevens, British Ambassador of Batumi, 2nd February 1906*, The archival documents of the british library, a.g.e, s.120-121.
[288] Figes, *a.g.e*, s.35.

kazanmasına karşılık merkezî kentlerde daha çok ekonomik taleplerle sınırlı kalmasını, muhalefetin parçalı yapısının bir göstergesi olarak değerlendirmektedir. Menşevik Çerevanin ise Lenin'in eleştirilerine rağmen, Sosyal Demokratların proletaryanın gücünü abarttığını, otokrasinin direncini küçümsediğini ve köylü desteği olmaksızın işçi sınıfının tek başına devrim yapabileceği varsayımının ciddi bir stratejik hata olduğunu savunmuştur[289]. Bununla birlikte, bütün başarısızlıklarına rağmen 1905 Rus Devrimi, sosyalist ve Marksist çevrelerde tarihsel önemi büyük bir kırılma olarak değerlendirilmiş; Karl Kautsky, bu devrimi uluslararası sosyalist hareket için devrimci enerjiyi besleyen bir kaynak olarak görürken[290], Lenin de onu mücadele yöntemleri ve proletaryanın rolü bakımından "proleter", siyasal hedefleri açısından ise "burjuva" karakterli bir devrim ve sonraki devrimci hamleler için bir "okul" olarak tanımlamıştır[291].

Gürcü tarihçilerin değerlendirmelerine göre, 1905 Devrimi'nin başarısızlığa sürüklenmesinde belirleyici etkenlerden biri, Ekim Manifestosu sonrasında Bolşeviklerin giriştiği silahlı ayaklanma siyaseti olmuştur. Manifesto sonrasında Rusya'da anayasal monarşiye doğru bir geçiş umudu doğmuş, bu da liberaller, burjuvazi ve demokratik aydınlar gibi ılımlı kesimlerin devrimci süreçten kısmen çekilmesine yol açmıştır. Buna karşın Bolşevikler, aralık ayında bilinçli biçimde silahlı işçi ayaklanmasını örgütlemeye yönelmiş; ancak bu girişim hükümet tarafından sert biçimde bastırılmıştır. Tiflis'teki Gürcü Bolşevik hareketinin de benzer biçimde yenilgiye uğraması, rejimin misilleme kapasitesini artırmış ve devrimci dalganın zayıflamasına neden olmuştur. Gürcü tarihçiler, özellikle Lenin ve çevresinin proletaryanın siyasal imkânlarını abartarak Çarlık rejimini doğrudan devirmeyi hedeflediğini, bunun ise çok uluslu imparatorluk bağlamında burjuva kesimleri ürkütüp muhafazakâr saflara ittiğini ileri sürmektedir. Buna karşılık Gürcü Sosyal Demokrat Menşevikler, daha ılımlı ve aşamalı bir çizgiyi savunmuş; Sosyalist Federalistler de silahlı ayaklanmayı zorunlu bir devrim stratejisi olarak görmeyip reformcu ve barışçıl yöntemlere ağırlık vermiştir. Ancak bu farklı siyasal akımların hiçbiri, bölgede devrimin toplumsal ağırlığını taşıyan köylü hareketine yeterli önemi vermemiştir. Bu nedenle Gürcü tarih yazımı, 1905 Devrimi'nin başarısızlığını yalnızca rejimin baskı kapasitesiyle değil, aynı zamanda devrimci aktörler arasındaki ideolojik ve stratejik bölünmeyle açıklamaktadır[292].

---

[289] Thatcher, *a.g.m,* s.181-184.
[290] Kautsky, Karl. "Slavyane i revolyutsiya" (Slavlar ve Devrim), İskra, №18, 10 marta 1902 g., s.1.
[291] Faulkner, *a.g.e*, s.42,
[292] Asatiani, Janelidze, *a.g.e,* s.258-259; Zaza Çapiçadze, *İstoriya Gruzii: populyarnıye dannıye iz yevropeyskih istoçnikov ob etnoistorii Kavkaza i yeye roli v yevropeyskoy tsivilizatsii* (Gürcistan Tarihi: Kafkasya'nın Etno-Tarihi ve Avrupa Medeniyetindeki Rolüne Dair Avrupa Kaynaklarından Derlenmiş Popüler Bilgiler), Damani, Tbilisi, 2016, s. 224–225; Muşhelişvili, Japaridze ve d, *a.g.e*, s. 99-100.

Öte yandan, Güney Kafkasya'da devrimci süreci karmaşıklaştıran temel unsurlardan biri de sınıfsal ayrışmanın etnik kimliklerle iç içe geçmesidir. Özellikle Gürcistan'da burjuvazinin büyük ölçüde Ermeni, bürokrasinin Rus ve işçi sınıfının çoğunlukla Gürcü kökenli olması, sınıf mücadelesine güçlü bir etnik boyut kazandırmıştır[293]. Benzer biçimde Suny, Müslüman işçilerin Ermeni işçilerle ortak sınıfsal zemin kurmakta zorlandığını, buna karşılık dinsel ve kültürel bağlar nedeniyle Müslüman köylüler ve kapitalistlerle daha güçlü ilişkiler geliştirdiğini vurgulamaktadır. Etnik gerilimler yalnızca Türk-Ermeni hattında değil, demiryolu işçileri arasında Gürcü-Rus ve Polonyalı-Ukraynalı ayrışmalarında, ayrıca Batum'daki Mantaşev fabrikasında Ermeni ve Gürcü işçiler arasında da gözlenmiştir[294]. Jones'un işaret ettiği gibi, ortak bir dilin yokluğu ve Ermeni ile Türk işçilerin sosyalist çevrelerle zayıf ilişkileri, birleşik işçi mücadelesinin önünde ciddi bir engel oluşturmuştur. Üstelik Gürcü sosyal demokrasisinin köylü hareketleriyle kurduğu yakınlık, onu diğer etnik topluluklar nezdinde ulusal bir parti görünümüne büründürmüş ve Çarlık manipülasyonuna karşı daha kırılgan hâle getirmiştir. Güney Kafkasya örneği, saf sınıf mücadelesi varsayımının bu coğrafyada işlemediğini; ekonomik çatışmaların etnik ve ulusal hatlar boyunca derinleşerek devrimci enerjiyi ortak bir hatta değil, çok yönlü ve çelişkili siyasal yönelimlere sevk ettiğini açık biçimde göstermektedir[295]. Kafkasya'daki devrimci hareketliliği özetlemek adına, *Daily News* gazetesinin devrim günlerine ilişkin bir kesiti oldukça anlamlıdır. Gazete, yaşananları şu ifadelerle özetlemiştir:

> "Kafkas savaşları ile devrimi tarihinde eşi benzeri olmayan bir olay yaşandı. Büyük kan kırmızısı resimde, bir ışık zerresi vardır; bu, mertlik ve insan cesaretinin Kafkasya'daki bu kanlı lekeleri terk etmediğini gösteren birçok kahramanlık eyleminin sonucu olarak oradadır. Kahramanlık eylemleri mi? Evet, çok sayıda, hatta petrol sahalarında bile Batı'nın yüksek ideallerine ulaşan kahramanlar vardı[296]".

Sonuç olarak, 1905 Devrimi Güney Kafkasya'da yalnızca Çarlık rejimine karşı gelişen genel bir toplumsal başkaldırı değil; sınıf mücadelesi, köylü hareketleri, ulusal talepler ve etnik gerilimlerin aynı anda siyasal alana taşındığı çok katmanlı bir kriz olarak şekillenmiştir. Bölgede işçi grevleri, köylü direnişleri ve yerel özyönetim girişimleri rejimin otoritesini ciddi biçimde sarsmışsa da

---

[293] Jones, *a.g.e*, s.77; Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.240.
[294] Anahide Ter Minassian "Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)", Transcaucasia, Nationalism, and Social Change; Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia (ed. Ronald Grigor Suny), The University of Michigan Press, 1996, p.163; Ronald Grigor Suny "Nationalism and Social Class in the Russian Revolution: The Cases of Baku and Tiflis", *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change; Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* (ed. Ronald Grigor Suny), The University of Michigan Press, 1996, p.247.
[295] Jones, *a.g.e*, s.77; 85-86.
[296] Henry, *a.g.e*, s.171.

devrimci hareketin etnik, ideolojik ve örgütsel bakımdan parçalı yapısı ortak ve sürekli bir siyasal hat kurulmasını engellemiştir. Bu nedenle Ekim Manifestosunun yarattığı geçici bölünme, muhalefet içindeki stratejik ayrışmalar ve Çarlık yönetiminin askerî şiddete dayalı bastırma kapasitesi birleşerek devrimin yenilgiye uğramasına yol açmıştır. Bununla birlikte 1905 deneyimi, Güney Kafkasya'da sınıfsal talepler ile ulusal projelerin nasıl iç içe geçtiğini açığa çıkarmış; sonraki dönemde sosyalist, federalist ve milliyetçi hareketlerin yönünü belirleyen tarihsel bir siyasal laboratuvar işlevi görmüştür.

2.1.2. Güney Kafkasya'da Federasyon Tartışmaları

1905 Devrimi, Rus İmparatorluğu'nun azınlık coğrafyalarında, özellikle de Güney Kafkasya'da, otokratik tahakküme karşı gelişen toplumsal ve siyasal mücadelelerin, tek bir devrimci hat üzerinde değil, birbiriyle kesişen fakat çoğu zaman çatışan ideolojik-siyasal projeler üzerinden şekillendiği tarihsel bir kırılma yaratmıştır. Bu süreçte devrimci hareketler ile ulusal hareketler, kimi zaman Çarlık karşıtlığı zemininde geçici ittifaklar kurmuş, kimi zaman ise iktidarın, temsilin, toprak düzeninin ve siyasal egemenliğin kimin adına yeniden kurulacağı sorusu etrafında birbirine rakip çizgiler hâline gelmiştir. Dolayısıyla Güney Kafkasya'da 1905'in anlamı, yalnızca bir proleter mobilizasyon ya da merkezdeki krizin çevreye yansıması değildir; aynı zamanda *sosyalist enternasyonalizm, kültürel özerklik talepleri, federalizm ve giderek sertleşen etnik-dinî antagonizmalar* arasında cereyan eden çok düzlemli bir hegemonya mücadelesidir. Devrim merkezin çevre üzerindeki denetim kapasitesini aşındırırken, Güney Kafkasya'daki siyasal aktörlerin de geleceğe ilişkin farklı düzen tasavvurlarını daha açık biçimde formüle etmelerine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda "federalizm", "özerklik" ve "kendi kaderini tayin" gibi kavramlar, sabit ve nötr anayasal kategoriler olmaktan çok, farklı sınıfsal, ulusal ve siyasal aktörler tarafından kendi stratejik hedefleri doğrultusunda yeniden tanımlanan ideolojik mücadele alanları hâline gelmiştir[297].

Kafkas Federasyonu fikri, bu başlık altında ele alındığı biçimiyle, ilk kez 19. yüzyılın 1870'li yıllarında Zürih'te bulunan Gürcü ve Ermeni aydın çevrelerinde tartışılmaya başlanmıştır. Gürcü düşünürlerden Niko Nikoladze, burada *Ugheli (Boyunduruk)* adlı devrimci olmayan fakat federalist eğilimli bir çevre oluşturmuş; Paris'te yayımladığı *Drosh (Bayrak)* gazetesi aracılığıyla tüm yurttaşların ekonomik eşitliğine dayanan bir Kafkas halkları federasyonu düşüncesini savunmuştur. Ağustos 1874'te Cenevre'de Avrupa'da öğrenim gören Kafkasyalı öğrencilerin

[297] Baumer, *a.g.e,* s.174.

katılımıyla düzenlenen kongrede temel tartışma, Kafkasya Federasyonu tezi ile tüm Rusya devrimci hareketine destek seçenekleri etrafında şekillenmiştir. Bu tartışmalarda Nikoladze, etnik temelli orantılı temsile dayanan, merkezî olmayan yerel özyönetim esaslı ve Kafkas halklarının özgür birlikteliğini öngören bir federasyon modelini savunurken, çoğunluk gelecekte Kafkasya'nın da yer alacağı demokratik bir Rusya Federasyonu için *İsviçre modelini*[298] desteklemiştir. Dağıstan ve Ermeni delegelerinin de katıldığı öğrenci grupları, muhalefete rağmen Kafkasyalıların bağımsızlığı doğrultusunda federasyon çalışmalarını başlatmış; ancak bu girişim, Gürcü aydınları arasında belirgin bir bölünmeye yol açmıştır. Nikoladze çevresi demokratik federasyon tezini benimserken, Jabadari, Zdanoviç ve Tsitisianov gibi Rus popülist hareketine yakın Gürcüler, Çar rejimi ve kapitalizme karşı daha geniş bir Rus devrimci hareketi içinde yer almayı savunmuşlardır. Bununla birlikte, 1905 Devrimi'ne kadar Kafkasya Federasyonu tezi, Kafkasyalı çevreler içinde sınırlı bir etki yaratmıştır. Bu durumun başlıca nedeni, özellikle Gürcistan'da en güçlü siyasal akım olan Sosyal Demokratların ayrılıkçılığa karşı çıkmaları ve ulus-devlet fikrini hem pragmatik hem de tarihsel bakımdan sorunlu görmeleridir[299].

19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya ve Avusturya-Macaristan gibi çok uluslu imparatorluklarda milliyetçi hareketlerin güç kazanması, Sosyal Demokrat çevreleri ulusal sorun karşısında daha açık bir program geliştirmeye zorlamıştır. Bu bağlamda Avusturya Sosyal Demokratlarının 1899 tarihli Brünn Kongresi, ulusal meselenin sosyalist hareket içindeki teorik sınırlarını belirleyen önemli dönemeçlerden biri olmuştur. Kongrede Kristan, Ellenbogen ve bazı Güney Slav temsilcilerinin savunduğu "kültürel-ulusal özerklik" programı reddedilmiş; bunun yerine bölgesel temele dayanan ulusal özerklik anlayışı kabul edilmiştir. Böylece Sosyal Demokrat hareket içinde ulusal sorunun çözümü, yalnızca kültürel kurumların ayrıştırılmasıyla değil, belirli tarihsel ve coğrafi alanlarda yaşayan toplulukların siyasal-idari temsil imkânlarıyla birlikte düşünülmeye başlanmıştır. Bununla birlikte kültürel-ulusal özerklik fikri tamamen ortadan kalkmamış; özellikle çok uluslu imparatorluklarda dil, eğitim ve kültürel hakların korunması meselesi etrafında etkisini sürdürmüştür. Lenin ise kültürel-ulusal özerklik fikrine son derece eleştirel yaklaşmıştır. Ona göre bu program, görünürde ulusal hakları korumayı hedeflese de gerçekte işçi

---

[298] İsviçre Konfederasyonu'nun temelleri, 1291 yılında Almanca konuşan üç bölgenin Habsburg Hanedanı'na karşı ortak savunma amacıyla oluşturduğu ittifakla atılmıştır. Bu birlik, 1353 yılına gelindiğinde beş yeni kantonun katılımıyla genişleyerek Konfederasyon hâlini almış ve 16. yüzyıl başlarında üye sayısı 13'e ulaşmıştır. Konfederasyon, 1648 tarihli Vestfalya Antlaşması sonucu Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'ndan fiili bağımsızlığını kazanmıştır. 1798'de Fransız Devrimi sonrası gerçekleşen Fransız işgali ile 19 kantondan oluşan merkezi Helvetia Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Napolyon'un çöküşünün ardından, 1815 yılında 22 kantonun katılımıyla egemen devletlerden oluşan yeni bir konfederatif yapı tesis edilmiş ve aynı yıl Viyana Kongresi'nde İsviçre'nin tarafsızlığı uluslararası düzeyde tanınmıştır. Modern İsviçre Konfederasyonu ise 1848 Anayasası ile kurumsallaşmıştır. https://www.mfa.gov.tr/isvicrenin-siyasi-gorunumu.tr.mfa (06.07.2025).

[299] Suny, *The making of the georgian nation*, a.g.e, s.137-138; Jones, *a.g.e*, s.40-43

sınıfını "ulusal kültür" sloganı etrafında parçalama tehlikesi taşımaktaydı. Lenin, okulların ve kültürel kurumların milliyet esasına göre ayrılmasını proletaryanın enternasyonal birliğine aykırı, hatta anti-demokratik bir yönelim olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle kültürel-ulusal özerkliği, "inceltilmiş" fakat bu yönüyle daha zararlı bir milliyetçilik biçimi olarak görmüş; söz konusu programın sosyalist hareketten ziyade küçük burjuva milliyetçiliğinin siyasal beklentilerine hizmet ettiğini savunmuştur. Böylece Lenin'in eleştirisi, yalnızca kültürel hakların tanınmasına değil, bu hakların ulusal temelde kurumsallaştırılarak işçi hareketini ayrı millî bloklara bölme ihtimaline yönelmiştir.

Öte yandan, Rus Sosyal Demokrat hareketinde ulusların kendi kaderini tayin hakkı, özellikle Plehanov'un 1902 yılında *Zarya* dergisinde yayımlanan değerlendirmeleriyle teorik bir meşruiyet kazanmıştır. Plehanov, program taslağında yer alan self-determinasyon ilkesini savunmuş ve bu talebin burjuva demokratları açısından zorunlu olmayabileceğini, fakat Sosyal Demokratlar için vazgeçilmez olduğunu belirtmiştir. Bu yaklaşımda self-determinasyon, her şeyden önce Büyük Rus milliyetçiliğiyle arasına mesafe koymak ve ezilen ulusların sosyal demokrat harekete güven duymasını sağlamak bakımından önemliydi. Lenin de bu çizgiyi daha sistematik bir şekilde geliştirmiş; söz konusu ilkenin programdan çıkarılmasını Büyük Rus milliyetçiliğine verilmiş "utanç verici" bir taviz olarak değerlendirmiştir. Özellikle 1914 tarihli "Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı" adlı çalışmasında Lenin, self-determinasyonu esasen siyasal ayrılma hakkı, yani ezilen bir ulusun istemesi hâlinde ayrı bir devlet kurabilme hakkı olarak tanımlamıştır. Ancak Lenin açısından bu ilke, ulus-devletçiliği mutlaklaştırmak için değil, proletarya birliğini zorunluluk yerine gönüllü birlik temelinde kurmak için savunulmuştur[300].

Diğer taraftan Gürcü Sosyal Demokrat çevrelerde ulusal sorun, Rus ve Avusturya sosyal demokrasilerindeki tartışmalarla bağlantılı olmakla birlikte Güney Kafkasya'nın çok etnili yapısı nedeniyle farklı bir anlam kazanmıştır. Jordanya, *Gürcistan Halkları ve Milliyetçilik* adlı eserinde Gürcistan'ın heterojen demografik yapısına dikkat çekerek klasik anlamda homojen bir Gürcü ulus-devleti fikrine mesafeli yaklaşmıştır. Ona göre Gürcistan'da siyasal milliyetçiliğin güçlenmesi, yalnızca Gürcülerin değil, bölgede yaşayan Ermeni, Türk, Rus, Acar, Oset, Abhaz ve diğer toplulukların konumunu da doğrudan etkileyecekti. Bu nedenle Jordanya, ulusal sorunun çözümünü ayrılıkçı bir devletleşme projesinde değil; yerel dillerde eğitim, kültürel gelişme, sanat ve mesleki örgütlenme gibi alanları güvence altına alan kültürel özerklik modelinde aramıştır. Bu yaklaşım, özellikle Otto Bauer ve Karl Renner'in Austro-Marksist kültürel özerklik anlayışıyla ilişkilidir. Bauer–Renner modelinde milletler, mutlaka ayrı bir toprağa veya bağımsız devlete

[300] Lenin Collected Works, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1913/dec/15.htm (20.04.2026).

sahip olmak zorunda değildir; aynı devlet içinde yaşayan farklı milletler kendi dil, eğitim ve kültürel kurumlarını özerk biçimde yönetebilirler. Dolayısıyla bu modelde özerkliğin temeli toprak değil, kültür ve millet aidiyetidir[301].

Bu düşünsel arka plan, Jordanya'nın 1902 yılında Kafkas Birliği Komitesi[302] için hazırladığı programda da kendisini göstermiştir. Söz konusu program, demokratik cumhuriyet, demokratik yönetim ve ulusal sorun başlıklarında geniş bir siyasal çerçeveye sahipti. Programda Güney Kafkasya'nın Tiflis merkezli bir parlamento aracılığıyla kendi kendini yönetmesi önerilmişti[303]. Bu yönüyle Jordanya'nın amacı, Rusya'dan tam kopuşu veya klasik anlamda bağımsız bir federasyon kurmayı hedeflemekten çok, demokratikleşmiş bir Rusya içinde Güney Kafkasya'ya kültürel ve bölgesel özyönetim alanı açmaktı. Başka bir ifadeyle Jordanya'nın yaklaşımı, ayrılıkçı bir ulus-devlet programından ziyade çok uluslu bir imparatorluk alanında yerel temsil, kültürel haklar ve bölgesel idare arasında denge kurmaya çalışan bir özerklik tasarısıydı. Ancak bu program, RSDİP içindeki merkeziyetçi eğilimlerle karşılaştığında ciddi bir dirençle karşılaşmıştır. 1903 yılında önce Brüksel'de toplanan, ardından Londra'da devam eden RSDİP II. Kongresi'nde Kafkas Birliği, enternasyonalizme bağlılığını göstermek amacıyla herhangi bir tek ulusal grubu değil, bütün Kafkas halklarını temsil ettiğini vurgulamıştır. Buna rağmen Jordanya'nın aktardığına göre kongrede hâkim atmosfer, Kafkasyalı delegelerin kendi programlarını açıkça sunmalarını zorlaştıracak kadar merkeziyetçiydi. Delegelerin önemli bir kısmı federasyon düşüncesine mesafeli yaklaşmakta, hatta ulusal sorunun siyasal bir mesele olarak varlığını dahi kabul etmekte isteksiz davranmaktaydı.

Bu durum, Kafkasyalı sosyal demokratların bölgesel özyönetim ve yerel farklılıkları dikkate alan programları ile Rus Sosyal Demokrat hareketindeki merkeziyetçi örgüt anlayışı arasındaki gerilimi açık biçimde ortaya koymuştur[304]. Ayrıca Kafkasyalılar, federalizmden hiç bahsetmeden, oybirliğiyle Martov'un Finlandiya, Polonya, Litvanya ve Kafkasya gibi büyük idari bölgeler için *kapsamlı yerel ve bölgesel özyönetim* talebini tercih etmişlerdir[305]. Öte yandan Kongrede ulusal

---

[301] Brisku Adrian, "The Transcaucasian Democratic Federative Republic (TDFR) as a Georgian responsibility", *Caucasus Survey*, volume 8, issue 1 (March 2020), p.31-33.

[302] Kafkas Birliği Komitesi, Mart 1903'te Bakü, Tiflis, Batum komiteleri ile Kutaisi, Çiatura, Gori, Kaşuri ve Ozurgeti'deki sosyal demokrat grupların birleşmesiyle kurulmuştur. Bu yapının İskra grubundan temel farkı, gelecekte federal bir devlet kurma fikrine açık olmasıdır. Komitedeki Ermeni delegelerin çoğu kültürel özerklikten yana tavır alsa da onaylanan programda bu görüş yer bulmamış; bunun yerine bölgesel federalizm benimsenmiştir. Bu dönemde Kafkasya'daki sosyalistler için federalizm, sosyal demokrasinin temel ilkesi olarak kabul görmüş ve özellikle Avusturya Sosyal Demokratlarının federal yaklaşımından etkilenmişlerdir. Bkz. Jones, *a.g.e*, s.106-107.

[303] Zhordania, *a.g.e,* s.35.

[304] Parsons, *a.g.e*, s.342-344.

[305] Jones, *a.g.e*, s.110-111.

sorun, resmî düzeyde ulusların kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde ele alınmış; dil meselesi ise basın, ifade ve eğitim özgürlüklerinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte parti içindeki her iki kanadın da ulusal sorun karşısında çoğu zaman ihtiyatlı ve sınırlayıcı bir tavır aldığı görülmektedir. Gürcü tarih yazımında da vurgulandığı üzere, Bolşevikler self-determinasyon ilkesini söylem düzeyinde kabul etmekle birlikte merkeziyetçi proletarya diktatörlüğünü öncelemiş; kültürel özerklik taraftarı Gürcü Menşevikler ise siyasi özerklik fikrine mesafeli yaklaşmış, ulusal-bölgesel özerklik talebi daha çok sınırlı bir çevrede destek bulmuştur[306]. Ayrıca Lenin ve Bolşevikler, Kafkasyalı çevrelerin savunduğu federalizm ve ulusal-bölgesel özerklik anlayışına *İskra* çevresi üzerinden sert eleştiriler yöneltmiştir. Onlara göre Gürcü aydınların özerklik projeleri, köylülüğü ulusal mücadeleye çekerek burjuvazinin toplumsal hâkimiyetini güçlendirme girişimiydi. Bu bakış açısına göre ulusal-bölgesel özerklik, görünürde yerel halkların haklarını koruyor gibi görünse de uzun vadede yeni bir ulusal hâkimiyet ve bağımlılık biçimi üretebilirdi.

Bolşevikler ayrıca belirli bir dilin bölgesel düzeyde üstün konuma gelmesinin, aynı bölgede yaşayan diğer toplulukların dillerini ve kültürel haklarını sınırlayabileceğini savunmuştur. Bu nedenle din, dil, ırk ve milliyet farkı gözetilmeksizin yurttaş eşitliğini; ana dilde eğitimi kamusal toplantılarda ana dilin devlet diliyle birlikte kullanılabilmesini ve geniş yerel/bölgesel özyönetimi savunmuşlardır. Fakat bu özyönetim anlayışı, Gürcü Menşeviklerin kültürel-millî temsil fikrinden farklı olarak, ulusal kurumların ayrı ayrı örgütlenmesine değil, merkezi proletarya siyasetinin denetimindeki eşit yurttaşlık ilkesine dayanmaktaydı. Bu noktada Gürcü Menşevik yaklaşımı ile Bolşevik yaklaşım arasındaki temel zıtlık daha açık hâle gelmektedir. Gürcü Menşevikler açısından kültürel özerklik, Güney Kafkasya'nın etnik ve dilsel çoğulluğunu yönetilebilir kılmanın bir yolu olarak görülmüştür. Bu model, farklı halkların kendi eğitim, dil ve kültür kurumları üzerinde söz sahibi olmasını sağlayarak hem Gürcü milliyetçiliğinin dar bir ulus-devlet projesine dönüşmesini engelleyecek hem de Rusya'dan kopmadan yerel özyönetim alanı oluşturacaktı.

Bolşevikler açısından ise kültürel özerklik projeleri, işçi sınıfını milliyet esasına göre ayırma ve proletarya enternasyonalizmini zayıflatma riski taşımaktaydı. Onlar, ezilen ulusların kendi kaderini tayin hakkını ilkesel olarak kabul etmekle birlikte, kültürel veya ulusal temelde kurumsallaşan özerklik biçimlerini çoğu zaman burjuva milliyetçiliğinin bir uzantısı olarak değerlendirmişlerdir. Stalin de teorik düzeyde bu hakkın "yalnızca ulusun kendisine ait" olduğunu belirtmiş; hiçbir dış gücün bir ulusun kurumlarını dağıtma, geleneklerini ortadan kaldırma veya

[306] Asatiani, Janalidze, *a.g.e*, s.242-243; Beria, *a.g.e*, s.19.

dilinin kullanımını engelleme hakkına sahip olmadığını ifade etmiştir. Stalin'in yaklaşımında belirleyici olan nokta, ulusun gerçek çıkarlarını temsil eden iradenin esasen proletaryanın iradesi olarak görülmesidir. Bu nedenle Bolşevik çizgide self-determinasyon hakkı tanınmakla birlikte, bu hakkın kullanımı sınıf mücadelesi ve proletarya iktidarı perspektifi içinde sınırlandırılmıştır.Stalin'in Gürcü milliyetçilerine ve kültürel özerklik taraftarlarına yönelttiği eleştiriler bu sınırlandırıcı yaklaşımı daha da belirginleştirmiştir. Ona göre Gürcistan için savunulan ulusal-bölgesel özerklik, fiilen Gürcülerin bölgede yaşayan diğer topluluklar üzerindeki siyasal hâkimiyetini güçlendirebilirdi. Stalin bu bağlamda Ermeni, Tatar/Azerbaycan Türkü, Rus, Acar, Oset ve Abhaz topluluklarını örnek göstererek Gürcü ulusal özerklik projelerini şovenizmle ilişkilendirmiştir. Böylece Bolşevikler, ulusal hakları tanıdıklarını belirtmelerine rağmen, ulusal özerklik taleplerini proletarya birliğini bozan, sınıf mücadelesini zayıflatan ve burjuva milliyetçiliğini güçlendiren unsurlar olarak yorumlamışlardır.

Bu durum, Bolşeviklerin ulusal meseledeki yaklaşımının ikili niteliğini göstermektedir: Bir yandan self-determinasyon hakkını savunmuşlar, diğer yandan bu hakkı proletarya iktidarının merkeziyetçi mantığı içinde yeniden tanımlamışlardır[307]. Böylece Bolşeviklerin ulusal meseleye yaklaşımındaki karmaşıklık ve kendi kaderini tayin ilkesini dahi kendi ideolojik çerçeveleri içinde yorumladıkları açık biçimde ortaya çıkmıştır. Onlar, ulusal özerkliği burjuva milliyetçiliğinin bir aracı olarak değerlendirirken, proletaryanın üstün iradesine dayanan bir eşitlik anlayışını savunmuştur. Ayrıca Stalin, *Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu* adlı çalışmasında, Kafkasya için bölgesel özerklik ve kültürel-ulusal özerklik talep eden sosyal demokratları, özellikle Jordanya'nı, tasfiyecilikle suçlamıştır. Stalin, Kafkas ulusları arasındaki kültürel gelişmişlik farkları nedeniyle eşit bir kültürel özerkliğin uygulanamayacağını savunmuştur. Ona göre, bu tür bir özerklik ulusları kendi geleneksel yapıları içine hapsederek kültürel ilerlemeyi engellemektedir[308]. Stalin ayrıca, Ermeni Sosyal Demokratlarının ulusal temelde dağılmış partiler şeklinde bir federasyon önerisini, proletaryayı bölmekle eleştirmiştir. Bolşevik çizgiye uygun olarak merkezileşmenin devrimci mücadele için zorunlu olduğunu vurgulamıştır. Stalin federal birlik hakkında "esnek merkezi bir partiye ihtiyacımız olduğu bir zamanda, bize ayrı ayrı partilere bölünmüş canavarca federal birlik teklif ediyorlar. Bize keskin bir silah yerine paslı bir silah veriyorlar. Amacımız ulusal engelleri güçlendirmek değil, onları yıkmak olduğundan paslı değil, keskin bir silaha ihtiyacımız var[309]" ifadelerine yer vermiştir. Stalin'in bu eleştirileri, Bolşeviklerin ulusal meselelerdeki merkeziyetçi ve homojenleştirici yaklaşımını net bir şekilde

[307] Iskra №103, 21 iyunya 1905 g., s. 3-4; Stalin, *Marksizm ve ulusal sorun*, a.g.e, s.25.
[308] Stalin, *Marksizm ve ulusal sorun*, a.g.e, s.57-61.
[309] Stalin, İ. V. *Soçineniya* (Eserleri), Moskova: Institut Marksa-Engel′sa-Lenina pri TsK VKP(b), OGIZ, Gosudarstvennoye izdatel′stvo politiçeskoy literaturı, 1946, s.36.

ortaya koymaktadır. O, ulusal farklılıkları ve kültürel özerklik taleplerini, devrimci mücadelenin önünde bir engel ve proletarya birliğini bozan unsurlar olarak görmüştür. Bu bakış açısı, gelecekteki Sovyetler Birliği'nin uluslara yönelik politikalarının temelini oluşturmuştur.

Federasyon tezinin en önemli savunucuları ise Arçil Corcadze'nin başını çektiği Gürcü Sosyalist Federalist Grup olmuştur. Nisan 1904'te Cenevre'de farklı ideolojik çevrelerden Gürcü aydınlarının bir araya gelmesiyle Gürcü Sosyalist Federalist Partisi (GSF) kurulmuş; parti, görüşlerini Gürcüce ve Fransızca yayımlanan *Sarkatvelo (La Georgie)* gazetesi aracılığıyla duyurmuştur. Söz konusu parti, ulusal-bölgesel özerklik esasına dayalı olarak demokratik bir Rusya Federasyonu içinde yer almayı savunmuş, merkeziyetçiliği eleştirerek devlet bürokrasisinin toplum üzerindeki baskısının ancak federal bir düzenle aşılabileceğini ileri sürmüştü[310]. Aynı konferansta, partinin gelecekteki programının temel esasları da belirlenmiş, söz konusu program ancak Ekim 1907'de resmen onaylanmıştır. Programa göre Sosyalist-Federalist Parti, despotizme karşı devrimci mücadeleyi, Rus İmparatorluğu sınırları içindeki Ruslar ve diğer milletlerle dayanışma içinde yürütmeyi ve özerk uluslar arasında siyasal iş birliğini geliştirmeyi temel görevleri arasında görmüştür. Bu çerçevede parti; evrensel, eşit, doğrudan ve gizli oy hakkına dayalı demokratik bir rejim, orantılı temsil, parlamenter sorumlu hükümet, cumhuriyet rejimi, referandum, halk inisiyatifi, geniş yasama ve idari âdem-i merkeziyetçilik ve devletin federal ilkeler doğrultusunda yeniden örgütlenmesini savunmuştur. Programın nihai biçimini alması, partinin siyasal faaliyetlerini yavaşlatmamış; aksine bu dönemde parti, özellikle Rusya'daki devrimci dalganın yükseldiği süreçte daha görünür ve etkin bir çizgi izlemiştir. Ancak daha sınırlı örgütsel güce, daha dar bir kadroya ve daha zayıf bir toplumsal tabana sahip olan Sosyalist-Federalist Parti, sonuçta siyasal rekabette gerilemiş ve kitleler üzerindeki etkisini zamanla kaybetmeye başlamıştır[311].

Federalistler, bölgenin geleceğini "Kafkasya özgür, barışçıl bir devrime gitmeli, entelektüel güçler kendilerini bağımsızca dünyanın yaratıcı ve sanatsal çalışmalarına ataya bilmeli" sözleriyle özetlemiştir. Aynı dönemde, Nisan ayında Tiflis'te düzenlenen Ermeni genel kurulunda da Kafkas halklarının otokrasinin sömürücü siyasetine karşı kurtuluşu için federal yapı ve kültürel özerklik meseleleri gündeme taşınmıştır. Böylece devrimci partiler, Kafkasya'daki etnik çeşitliliği esas alarak "otonomistler ve federalistler" şeklinde iki ana hizbe ayrılmış; federalist hizip, Rusya'nın parçalanmasını değil, aksine Güney Kafkasya'nın Türk, Ermeni ve Gürcü unsurlarının yönetime katıldığı bir Kafkas Federasyonu içinde, Rusya'nın federatif bir bölgesi

[310] Asatiani, Janalidze, *a.g.e*, s.243-244.
[311] BOA, YB.021, 5/9, lef 1–7.

olarak yeniden örgütlenmesini savunmuştur. Bu yaklaşım, etnik çoğulluğu tanıyan ve her unsurun yönetime katılımını hedefleyen âdem-i merkeziyetçi bir çözüm arayışını yansıtmıştır[312]. Nitekim Kafkasyalı federalistler, Rus Sosyal Demokrat yaklaşımını eleştirirken, Alman sosyalistlerinden Karl Kautsky'yi örnek göstererek, onun Avusturya ve Rusya'nın çok dilli halklarının kurtuluşu için federasyonu tek çıkış yolu olarak desteklediğini vurgulamışlardır[313].

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türkleri arasında federalist düşüncenin erken temsilcilerinden biri, Yelizavetpol merkezli Türk Sosyal-Federatif Devrim Komitesi ve onun zemininde şekillenen "Geyrat" adlı Türk Sosyal-Federatif Devrim Komitesi olmuştur. Bölgenin Gürcistan'a yakınlığı, Rusya ve Avrupa'da eğitim görmüş millî aydın tabakasının varlığı ve Bakü'deki sanayi merkezinden farklı toplumsal yapısı, bu çevrenin federalist fikirlerle temasını kolaylaştırmıştır. Bu bakımdan Türk federalistlerin programı, Gürcü Sosyalist-Federalistlerinin Güney Kafkasya ile Rusya arasında federal ilişkiler kurulması ve bölgenin kendi içinde federal esaslara göre örgütlenmesi yönündeki tasavvurlarıyla belirli ölçüde ortaklaşmıştır. Müslüman Türk federalistler açısından temel hedef, Rusya İmparatorluğu'nun merkeziyetçi yapısının âdem-i merkeziyetçi bir düzene dönüştürülmesi, taşra ve sınır bölgelerine geniş siyasal özerklik tanınması ve Kafkas halklarının ortak bir federal çatı altında kendi geleceklerini tayin edebilecekleri yerel meclisler aracılığıyla temsil edilmesiydi. Bu çerçevede 1905 başlarında yayımlanan bildirilerde, Ermeni-Müslüman çatışmaları Çarlık yönetiminin böl-yönet siyasetinin sonucu olarak yorumlanmış; Müslümanların tek başına Rusya'ya karşı koyamayacağı belirtilerek Gürcü, Ermeni, Rus ve Müslüman siyasal çevreleri arasında Çarlık karşıtı ortak bir federalist ittifak kurulması gerektiği savunulmuştur. Dolayısıyla "Geyrat" çevresi, yalnızca Azerbaycan Türkleri adına özerklik talep eden dar bir millî hareket değil; Güney Kafkasya'da halkların kendi özerklik yasalarını yapabileceği, bölgesel dayanışmaya dayalı federal bir siyasal düzen arayışının erken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir[314].

Öte yandan *La Géorgie* gazetesinde yayımlanan "Gürcistan ve Ulusal Özerklik" başlıklı makale, Gürcü ve Ermeni Ulusal Ayrılıkçı Komitelerinin demokratik Rusya çerçevesindeki bölgesel-kültürel özerklik fikrine yönelik eleştirilerini yansıtmaktadır. Makalede, Gürcü halkının artık bağımsızlık arzusuyla uyandığı belirtilmekle birlikte, mevcut koşullar altında Gürcistan'ın Rusya'dan ayrılmasına karşı bir tutum sergilenmiştir. Bu yaklaşım, Kafkasya'daki halkların iç içe geçmiş ekonomik yapısı ve ulusal hareketlerin artan rekabeti ile gerekçelendirilmiştir. Komite,

---

[312] Mşak №227, 15 Kasım 1905, s.1-2.
[313] Mşak №230, 18 Kasım 1905, s.2.
[314] İ. S. Bagirova, *Politiçeskiye partii i organizatsii Azerbaydjana v naçale XX veka (1900–1917)* (XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Siyasi Partileri ve Örgütleri, 1900–1917), Elm, Baku 1997, s. 86–88.

gerçek anlamda bir bağımsızlık için Rusya'nın bölgeden tamamen çekilmesi ve Avrupa devletlerinin barış ve tarafsızlık ilan etmesi gerektiğini savunmuş, ancak bunun gerçekleşmesini mümkün görmemiştir. Gürcü milliyetçilerine göre, anayasal bir düzen kurulsa dahi Rusya, Kafkasya'daki sömürgeci politikalarından vazgeçmeyecektir. Gazetede yer alan "Rusya parlamenter bir rejim kursa bile, sömürgeci siyasetini sürdürür" ifadesi, bu şüpheyi açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Gürcü milliyetçileri ayrılma fikrini terk ederek, Rusya İmparatorluğu içinde ulusal gelişim yollarını aramaya yönelmişlerdir. Ayrıca, Avrupa'dan beklenen desteğin gelmemesi ve Gürcü meselesinin Ermeni meselesi kadar Batı'da yankı bulmaması da bu tutumu güçlendirmiştir. Zira Batılı devletler, Polonya, Finlandiya ve Gürcistan gibi meseleleri Rusya'nın iç meselesi sayarak müdahaleden kaçınmışlardır. İlaveten, Gürcü milliyetçi sürgünler, "Terek Nehri'nden İran sınırına kadar uzanan halkların bir konfederasyon çatısı altında birleşmesini" savunmuş, bu yapıyla bölgede güçlü siyasal, ekonomik ve kültürel bağlar kurulacağını öngörmüştür. Ancak Gürcü milliyetçileri bu konuda çelişkili bir tutum sergilemiş; Konfederasyonun esasen "zayıf" uluslar için gerekli olduğunu belirtip Ermenileri örnek göstermişlerdir. Gürcistan için bu yapı sadece "arzu edilir" olarak tanımlanmış; Gürcülerin tarih boyunca ülkelerini tek başlarına savunabildikleri iddia edilmiştir[315].

Güney Kafkasya için ortaya atılan bir diğer federasyon projesi, Taşnaksutyun Partisi'nin Haziran 1905 tarihli *Kafkas Projesi (Kovkasyan Nahagits)* olmuştur. Söz konusu proje, sosyal demokrat çevrelerin yoğun eleştirilerine maruz kalmıştır. Taşnaksutyun, bu girişimle kendisini halkın partisi olarak takdim ederken, aynı zamanda proletaryanın siyasal ve ekonomik çıkarlarını da savunduğunu ileri sürmüştür. Proje, Ruslaştırma politikalarına ve otokrasiye karşı mücadeleden Güney Kafkasya'nın idari yapısına kadar uzanan geniş bir çerçeve içinde, bölgenin demokratik ve federatif bir yönetim temelinde yeniden düzenlenmesini talep etmiştir. Bu bağlamda, Çarlık karşıtı muhalif iş birliği, otokrasinin devrilmesinden sonra Kafkas halklarının özgür ve engelsiz gelişimini sağlayacak federatif bir yönetim modeli ve Rus sosyalist partileriyle dayanışma vurgulanmıştır. Rus otokrasisine karşı mücadele sürecinde çeşitli sosyalist partilerle geliştirilen iş birliği, Taşnaklar açısından İran Meşrutiyet Devrimi'ne katılımın da önünü açmıştır. Partinin Ermeni toplumu içindeki etkisinin artması ve çok sayıda kişinin parti saflarına katılması, Taşnakları hem Müslümanlarla çatışmayı sürdürmeye hem de 1907 yılında Kafkas Projesi'ni partinin IV. Kongresi'nde yeniden gündeme taşımaya yöneltmiştir. Ancak bu proje de Gürcü federalistlerin ulusal-bölgesel özerklik programı gibi, özellikle sosyal demokrat çevrelerde ciddi tepkiler doğurmuş, yoğun biçimde tartışılmış ve eleştirilmiş; nihayetinde "ölü bir proje" olarak

[315] PA AA, RZ 201/11039, Bl. 69–71.

tarih sahnesindeki yerini almıştır[316]. Dönemin Rus yazarı Veliçko, *Kavkaz* adlı eserinde, Ermenilerin Güney Kafkasya'da ileri sürdükleri eşitlik, birlik, beraberlik ve "Kafkasya Kafkasyalılar İçin" türü söylem ve projelerin samimi olmadığını iddia etmiştir. Ona göre, Müslümanların şehir yönetimlerinde Hristiyan olmadıkları gerekçesiyle temsil edilmemeleri ve Ermenilerle eşit haklardan yararlandırılmamaları bunun açık bir göstergesidir. Ayrıca Veliçko, Ermenilerin Müslümanların çoğunlukta bulunduğu bölgelerde dahi onlar üzerinde baskı kurarak gerilimi artırdığını ileri sürmüştür[317]. Bu çerçevede, Taşnakların Kafkas halklarını ortak bir siyasal zeminde birleştirme iddiasını taşıyan Kafkas Projesi'nin, aynı zamanda Büyük Ermeni Devleti'ni yeniden canlandırmaya yönelik siyasal yönelimlerle çeliştiği de tarihsel bir gerçeklik olarak değerlendirilebilir.

Rosa Luxemburg ve Kautsky gibi sosyal demokrat düşünürlerden destek gören Ermeni federalist çevreler, Rus Sosyal Demokratlarının savunduğu kendi kaderini tayin hakkının ancak federasyon yoluyla gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüştür. Onlara göre, ekonomik ve kültürel taleplerle şekillenen çok dinli ve çok uluslu Rusya'nın ihtiyaçlarını karşılamanın yolu merkeziyetçilik değil, federatif bir siyasal düzendi. Bu proje, Rus devrimci partileriyle, özellikle terörist devrim geleneğine sahip Sosyalist Devrimcilerle iş birliğini de vurgulamıştır. Bununla birlikte, diğer sosyalist partilerden farklı olarak Taşnaksutyun, federasyonu bir idealden çok siyasal bir yöntem olarak benimsemiştir[318]. Devrim yıllarında İstanbul ve Tiflis basını aracılığıyla egemenliğin anayasal ve merkezi olmayan bir yerel idare sistemi temelinde örgütlenmesi savunulmuş; Ermeni devrimci gazetelerinde sıkça Rusça *federasya* ve Ermenice *taşnaktsutyun* kavramlarına yer verilmiştir. Federalist gruplar, dinî ve millî bakımdan heterojen imparatorluklar için en makul çözümün bu model olduğuna inanmış; bu nedenle Ermeni aydınlarının, özellikle Taşnaklar, Rusya'da sosyalist çevrelere ve Türkiye'de âdem-i merkeziyetçi fikirleri savunan Prens Sabahattin gibi Osmanlı aydınlarına yaklaştığı görülmüştür[319]. Kısacası Birinci Rus Devrimi öncesinde Kafkasyalı vatanseverlerin temel amacı, rejime karşı ortak bir cephe oluşturmak ve bu cephede tüm toplumsal sınıfları birleştirmek olmuştur. Ortak bir düşmana karşı birleşme arayışının, devrimci sürecin karmaşık dinamikleri ve etnik/sınıfsal ayrışmalar nedeniyle bir iç çatışmaya dönüşmesi, çok uluslu imparatorluklardaki devrimlerin ne denli öngörülemez ve yıkıcı sonuçlar doğurabileceğine dair önemli bir ders sunmaktadır.

Aynı tarihlerde Duma'da temsil edilen Otonomistler Birliği fraksiyonu; Polonyalılar,

---

[316] Ter Minassian, *a.g.e,* s.43-44; Houri Berberian, *Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911*, by Routledge, New York 2018, p.78-80.
[317] Velichko, *a.g.e,* s.54-55.
[318] Berberian, *Roving revolutionaries*, a.g.e, s.121-123.
[319] *A.g.e,* s.141.

Ukraynalılar, Estonyalılar, Letonyalılar, Litvanyalılar, Yahudiler, Gürcüler, Kafkas dağlıları, Azerbaycan Türkleri, Volga Tatarları, Kırgızlar ve diğer ulusların temsilcilerinden oluşmuştur. Topçubaşı'na göre, "birbirlerinin haklarına her zaman eşit ölçüde saygı göstermeyen bu farklı toplulukları ortak bir zeminde buluşturan başlıca unsur emperyal baskı" olmuştur. Zira söz konusu halkların tümü, Ruslaştırma politikaları ile hükümetin hukuksuz uygulamalarına maruz kaldıkları için idari tahakkümden ve "boğucu emperyal atmosferden" kurtulmanın yollarını aramışlardır. Bu birlik içinde yer alan her halkın temsilcileri, beyan ve müracaatlarında kendi ülkelerinde özerk bir idari düzen kurulmasını talep etmiş; Topçubaşı liderliğindeki 28 milletvekilinden oluşan Müslüman fraksiyonu ise dinî özgürlüklerin yanı sıra yerel özyönetim hakkına dayalı tam özerkliği ve bölgesel temsil esasına göre örgütlenmiş kurumların oluşturulmasını savunmuştur. Ancak Birinci Duma'nın dağıtılmasıyla birlikte Otonomistler Birliği de dağılmıştır. Buna rağmen Topçubaşı, bu birliğin benimsediği fikirlerin "eski Rusya'nın değişip gelişmesi ve hayat bulması için değerli" olduğunu vurgulamış; fakat iktidar çevrelerinin ısrarla savunduğu merkeziyetçi Rus milliyetçiliği, diğer ulusları dışlayan tutumları ve ülkenin "ölü bir bürokrasiye dayanarak yönetilebileceği" yönündeki kibirli anlayışları nedeniyle bu projenin hayata geçirilemediğini belirtmiştir[320].

Netice itibarıyla Gürcü, Türk ve Ermeni özerklik/federasyon tezleri, Güney Kafkasya'nın çok uluslu yapısını merkezî Rus idaresi içinde eritmek yerine, bölge halklarının siyasal ve kültürel varlıklarını tanıyan daha esnek bir düzen kurma arayışını yansıtmaktaydı. Bu bakımdan söz konusu tezler, Çarlık merkeziyetçiliğine karşı âdem-i merkeziyetçi bir çözüm önerisi sunmaları yönüyle benzerlik göstermekteydi. Bununla birlikte aralarındaki temel fark, federasyon fikrine yükledikleri anlamda ortaya çıkmaktaydı. Gürcü ve Türk çizgisi federasyonu daha çok bölgesel-kültürel özerklik ve çok etnili bir coğrafyada birlikte yaşamanın kurumsal zemini olarak değerlendirirken, Ermeni federalist yaklaşımı bu modeli aynı zamanda Ermeni topluluğunun siyasal güvenliğini, ulusal gelişimini ve dağınık Ermeni nüfusun temsilini güvence altına alacak daha belirgin bir ulusal-siyasal araç olarak kavramaktaydı. Gürcü Sosyal Demokratların kültürel özerklik talebi özellikle dil, eğitim ve kültürel kurumların korunmasına odaklanmakta; ancak bunu zorunlu olarak tam siyasal ayrılığa varan bir çerçevede ele almamaktaydı. Buna karşılık Rus Sosyal Demokratlarının self-determinasyon ilkesi, teorik düzeyde ulusların kendi siyasal kaderini tayin hakkını tanımakla birlikte, pratikte bu hakkı proletarya birliği ve devrimci merkeziyetçilik sınırları içinde yorumlamaktaydı. Dolayısıyla kültürel özerklik ile self-determinasyon, ulusal

[320] A. M. Topçubaşı, *"Soyuz avtonomistov" İz istorii azerbaydjanskoy emigratsii: sbornik dokumentov, proizvedeniy, pisem* ("Otonomistler Birliği" Azerbaycan Muhacereti Tarihinden: Belgeler, Eserler ve Mektuplar Derlemesi), Moskova: İzdatel′stvo Sotsial′no-politiçeskaya mısl′, 2011, s. 54-56.

baskıya karşı koruma mekanizması olmaları bakımından benzeşse de ilki daha çok kültürel varlığın ve iç gelişimin güvence altına alınmasına, ikincisi ise gerektiğinde siyasal statünün yeniden belirlenmesine imkân tanıyan daha geniş bir hak alanına işaret etmekteydi. Bu nedenle siyasi aktörlerin federatif düzen arayışında ortaklaşmakla birlikte, federasyona yükledikleri ulusal anlam, siyasal kapsam ve gelecek tasavvuru bakımından birbirinden ayrışmaktaydı.

2.1.3. Güney Kafkasya'da Ermeni-Türk Çatışması

Bu başlık altında, Kafkasya'daki Ermeni-Türk çatışması, karşılıklı suçlamalara dayanan monografik ya da yalnızca olayların kronolojik sıralanışını esas alan bir anlatı yerine, çatışmayı besleyen tarihsel, siyasal ve toplumsal dinamikler, iki toplum üzerindeki etkileri ve bölgesel sonuçları çerçevesinde ele alınacaktır. Nitekim bu çatışma, yalnızca iki etnik grubun Kafkasya'daki üstünlük mücadelesi olarak açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok katmanlı bir niteliğe sahiptir. Bu nedenle konu, 1905 Devrimi'nin yarattığı siyasal kırılma, imparatorluk merkeziyetçiliği, yerel iktidar mücadeleleri, etnik rekabet, toprak ve temsil sorunları ile federasyon ve özerklik tartışmaları arasındaki karşılıklı ilişki dikkate alınarak değerlendirilecektir. Böylece Ermeni-Türk çatışması, yalnızca topluluklar arası bir gerilim değil, aynı zamanda Güney Kafkasya'da siyasal düzenin nasıl kurulacağına ilişkin rekabetçi projelerin keskinleştiği tarihsel bir moment olarak incelenecek; bu doğrultuda önce çatışmaya ilişkin Rus ve Batı yaklaşımları değerlendirilecek, ardından Ermeni ve Türk siyasal bakışlarının çatışmanın kaynaklarına dair yorumları ile bu sürecin ulusal projeler ve devrim üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

Daha önce de belirtildiği üzere, 1905 yılının şubat ayında Rusya İmparatorluğu, yaygın grevler, saldırılar ve siyasal suikastlarla derin bir kriz sürecine girmiştir. Çarlık yönetiminin çok etnisiteli imparatorluk bünyesinde uyguladığı Ruslaştırma politikası, geniş toplumsal kesimlerde ciddi tepkilere yol açmış; özellikle Kafkasya'da yükselen ulusal bilinç ile otokrasi karşıtı hoşnutsuzluk daha görünür hâle gelmiştir. Bu süreçte geleneksel idari yapılar boykot edilerek tasfiye edilmiş, yeni yöneticiler ile yargı organları halk tarafından seçilmiştir. Kişi dokunulmazlığı, basın, ifade, toplantı ve sendika özgürlüğü gibi temel haklar talep edilmiş; devlet güçlerinin silahsızlandırılması ve güvenliğin halk milislerine devredilmesi istenmiştir. Buna karşılık Çarlık yönetimi, Gürcistan'da sıkıyönetim ilan ederek düzeni yeniden tesis etmek amacıyla askerî birlikler sevk etmiştir. Rejim, özellikle azınlık topluluklarını devrimci hareketlerden uzaklaştırmak amacıyla klasik "böl ve yönet" siyasetine başvurarak etnik gruplar arasındaki karşıtlığı bilinçli biçimde derinleştirmiştir. Böylece Kafkasya'daki devrimci kalkışmalar, giderek

sertleşen etnik gerilimlerle birleşmiş ve bölge genelinde şiddet olaylarının kayda değer ölçüde artmasına yol açmıştır[321]. Bu şiddet dalgasının en çarpıcı örneğini, 1905 yılının şubat ayında Bakü'de başlayıp kısa sürede Yelizavetpol, Erivan, Nahcivan ve Tiflis'e yayılan Ermeni-Türk çatışmaları oluşturmuştur. 1906 sonbaharına kadar devam eden bu olaylar sonucunda yaklaşık 10.000 kişinin hayatını kaybettiği, 252 köy ile birlikte yedi şehrin ağır biçimde tahrip olduğu belirtilmiştir[322].

Öncelikle belirtilmelidir ki, söz konusu çatışmalar Rus sosyalist çevreler ve yerel sosyalistler tarafından çoğunlukla rejim karşıtı bir suçlama ekseninde değerlendirilmiş olmakla birlikte, sosyalist grupların kendi içinde de bu şiddetin mahiyeti ve sorumluları konusunda önemli görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Rus Sosyalistleri, milliyetçi şiddet dalgasının Çarlık yönetimi tarafından devrimci hareketi bastırmak amacıyla bilinçli biçimde teşvik edildiğini savunmuştur. Bakü'deki Bolşevik örgütü adına konuşan Taratuta, Ermeni-Türk çatışmalarını dönemin valisi Nakaşidze'nin devrimci hareketi zayıflatmak ve bölmek amacıyla düzenlediği bir "katliam" olarak tanımlamış; bunun Çarlık iktidarı açısından bir utançla sonuçlandığını ve Ermenilerle Türklerin kısa sürede hükümetin oyununu fark ederek devrimci harekete yöneldiğini ileri sürmüştür[323]. Dönemin Bolşeviklerinden Vladimir Budagov ise anılarında, "Ermeni ve Türk kitlelerinin geri bırakılmışlığı, cahil unsurlar ile okur-yazar kesimdeki fanatizm ve polis yönetiminin kışkırtıcı faaliyetlerinin birleşerek yoğun bir düşmanlık atmosferi yarattığını, bunun da zamanla kitlesel bir savaşa dönüştüğünü belirtmiştir[324]". Bununla birlikte, Kafkasya'daki çatışmaların yayılmasında Rus Sosyal Demokratlarının da sorumluluğu bulunduğu yönündeki iddialar dönemin tartışmalı meseleleri arasında yer almıştır. İshakov'a göre, ağustos ayında Şii Müslümanların düzenlediği dinî merasim, Taşnaklar tarafından hükümet karşıtı bir harekete dönüştürülmek istenmiş; petrol sahalarında çalışan Müslüman ve Ermeni işçiler arasında başlayan gerginlik kısa sürede kitlesel şiddete evrilmiştir.

Bu sırada, özellikle St. Petersburg merkezli "İslamofobik basın organları", Müslümanların olaylardaki rolünü çarpıtarak kamuoyunu yönlendirmiş ve hadiseleri Kafkasya'da Müslüman Ayaklanması şeklinde sunmuştur. Nitekim RSDİP'nin Eylül 1905 tarihli Bakü'de İç Savaş başlıklı broşüründe, Müslümanlar hem katliamların faili olarak gösterilmiş hem de resmî

---

[321] Orlov, *a.g.e,* s.57-59.
[322] Eldar Azizov, *Difai; 20. Yüzyılın Başlarında Ermeni-Azerbaycan Çatışmasının İlk Tarihsel Koşulları ve Nedenleri*, CBS, Bakü 2009, s.70.
[323] *Pervıy şturm samoderjaviya* (Çarlık Otokrasisine İlk Saldırı), a.g.e, s.64.
[324] Gasımly, *a.g.e*, s.103-104.

makamların yönlendirmesiyle Ermenilere karşı harekete geçirildikleri iddia edilmiştir[325]. Dönemin medya söylemi de bu algının inşasında belirleyici olmuştur: *Novoe Vremya* gazetesi "Kafkasya Dramı ve Kafkasya'da Ermeni Entrikaları" gibi başlıklarla Ermeni tezlerini desteklerken, "Yükselen Hilal" başlıklı yazısında Müslümanların silahlanmasını ve Panislamizm'i hedef almıştır; sağ liberal *Slovo (Söz)* gazetesi Müslümanları milliyetçilikle suçlamış, sol liberal *Russkaya Vedomosti (Rus Bülteni)* ile sol eğilimli *Sın Oteçestva (Anavatanın Oğlu)* gazeteleri ise Panislamizm ve devlet karşıtı faaliyet iddialarını öne çıkarmıştır. Buna karşılık sosyalist *Bakü* gazetesi Müslüman halkı suçlamaktan kaçınmış, ancak Müslüman burjuvazisini ve *Kaspiy* gazetesini milliyetçi-dinî kışkırtıcılıkla itham etmiştir. Bu çerçevede hem sağ hem de sol kanattaki Rus basınında görülen Müslüman karşıtı söylem, yüzyıl boyunca süregelen dinî-etnik ayrımcılığın ve İslamofobik devlet politikalarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir; dolayısıyla bütün bu tartışmalar, dönemin karmaşık siyasal-toplumsal yapısında medyanın manipülatif rolünü ve etnik gerilimlerin politik amaçlar doğrultusunda nasıl seferber edildiğini açık biçimde göstermektedir[326].

Çatışmaların nasıl başladığı ve sorumlularının kimler olduğu meselesi, yalnızca Ruslar arasında değil, yerel devrimci çevreler arasında da ciddi görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Ermeni devrimcilerine göre Rusya hükümetinin temel planı, önce Ermenileri Türkler karşısında zayıf düşürerek onlara "ders vermek", ardından ise düzeni sağlama bahanesiyle Müslümanlara yönelip cezalandırıcı tedbirler uygulamaktı. Bu bakış açısına göre, planın ilk aşamasında Abdülhamit'in Panislamizm siyasetini yayan ajanları farkında olmadan Ruslara hizmet etmiş, Kafkas Türk beyleri ile aydınları da bu çağrıya belirli ölçüde karşılık vermiştir[327]. Ermeni-Türk Savaşı'nın uzaması, Kafkasya'daki devrimci hareket üzerinde ağır bir darbe yaratmış; bu nedenle Bolşeviklerin Bakü Komitesi, Müslüman işçileri yeniden devrimci sürece çekebilmek amacıyla meşru müdafaa anlayışını eleştirmiş ve Ermeni ile Türk proleterlerini ortak bir zeminde buluşturmak için *Davet-Koç* (Çağrı)[328] adlı çift dilli bir yayın organı oluşturmuştur. Aynı doğrultuda, petrol sahalarında Taşnakların kurduğu tekelci yapıyı kırmak için Ermeni işçilerin silahlandırılması yoluna gidilmiş, Gürcü ve Ermeni Sosyal Demokratlar da Taşnaksutyun'u

[325] İshakov, S. M. *Pervaya russkaya revolyutsiya i musulmane Rossiyskoy imperii* (Birinci Rus Devrimi ve Rusya İmparatorluğu Müslümanları), Rossiyskaya akademiya nauk, Institut rossiyskoy istorii, Nauchnyy sovet po istorii sotsial′nykh reform, dvizheniy i revolyutsiy, Izdatel′stvo Sotsial′no-politicheskaya mysl′, Moskva, 2007, s.148-149.
[326] Mşak № 236, 9 Mart 1906, s.1-2; Altstadt, *The azerbaijani turks*, a.g.e, s.40-41.
[327] Mşak №10, 17 Ocak 1906, s.2.
[328] Davet-Koç bütün Kafkasya proletaryasına seslenerek, onları tek adam rejimine, onun vezirlerine, han ve beylerine ve askeri yöneticilerine karşı birlik olmaya çağırmıştır. Meşruti hükümetin önemine değinen gazete, halkın temsili için meclisin önemine vurgu yapmakla birlikte, Batı Avrupa ve Amerika'nın idari yapısına dikkat çekmiştir. Bkz. Davet-Koç, "Meşrutiyet", ARDTA, F.1, S.2, SV.3, s.65-70.

milliyetçilik üzerinden sınıf bilincini bastırmak ve etnik-dinî düşmanlığı körüklemekle suçlamıştır. Arsen Amiryan gibi bazı Taşnak teorisyenleri, güçlerin Kafkasya'ya kaydırılarak diğer devrimci gruplarla birleşilmesini ve böylece Rus Devrimi'nin başarısına katkı sağlanmasını savunmuş; buna karşılık Levon Atabekyan, sosyalizm aracılığıyla ulusal ve sınıfsal davaların birleştirilemeyeceğini ileri sürmüştür[329].

Öte yandan, Ermeni sosyalistlerine göre Türk burjuvazisi, medyayı ideolojik bir araç olarak kullanarak halkın tepkilerini kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda yönlendirmiş ve Ermeni karşıtı bir siyasal atmosfer üretmeye çalışmıştır; bu bağlamda Panislamizm[330] yalnızca dinî değil, aynı zamanda siyasal ve yayılmacı bir hegemonya aracı olarak değerlendirilmiştir. Alibegov bu süreci, Panislamcı provokatörler, iflas etmiş beyler ve mutlakiyetçi güçler arasındaki bir ittifak olarak tanımlarken, Mşak gazetesi de Gürcü milliyetçilerinin Panislamizm iddialarını reddetmesini eleştirmiştir. Ermeni basınına göre Panislamizm yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda yayılmacı bir araç olmuş; Ahmet Ağaoğlu[331]nun fikirleri örnek gösterilmiş ve Panislamizm'in, sadece bir inanç değil, siyasi bir hegemonya projesi olduğu iddia edilmiştir[332]. Bununla birlikte, Ermeni-Türk çatışmaları sırasında her iki halkın aydınları ve yerel sosyalist örgütleri barış çağrılarında bulunmuş; özellikle Himmet üyeleri Müslüman halkın yatıştırılmasında etkili rol oynamış, Beyrağı Nusret (Zafer Bayrağı) adlı gençlik örgütü ise dinî ve etnik ayrım gözetmeksizin halkları kardeşliğe ve barışa çağırmıştır[333]. Benzer biçimde, Müslüman Sosyalist Devrimci Parti Eşems, Taşnaksutyun, Müslüman sosyalistler, İttifak Partisi ve Sosyalist Devrimcilerin Bakü Komitesi tarafından Rusça, Ermenice ve Türkçe yayımlanan ortak bildirilerde, Ermeni-Türk çatışmasının Çarlık rejimi tarafından halkların birliğini parçalamak amacıyla kurgulandığı savunulmuştur[334].

Sosyalist basın, özellikle *Davet* gazetesi hem Ermeni hem Müslüman basınını karşılıklı

---

[329] Ter Minassian, *a.g.e,* s.42-44.

[330] Azerbaycanlı tarihçi Aydın Balayev'e göre, Panislamizm, Müslüman toplumunun modernleşme taleplerine verdiği bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Yazar, Panislamizm'in Ermeni basınında ileri sürüldüğü gibi istilacı niyetler taşıyan aristokratik bir proje değil, kültürel ve liberal bir aydın hareketi olduğunu vurgulamıştır. Başlangıcından itibaren geleneksel yaşam biçiminin modernizasyonunu hedefleyen bu hareket, eğitim ve kültür alanlarında ilerlemeye önem vermiştir. Panislamizm'in siyasal yönü ise, ulusal hareketlerde olduğu gibi, İslam dünyasını Avrupa emperyalizminden kurtarma amacını taşımış; bu hedefin birlik ve dayanışma temelinde gerçekleştirilmesi gerektiği savunulmuştur. Bkz. Balayev, *a.g.e,* s.180-181.

[331] Ahmet Ağaoğlu ise Batı'nın İslam'a yönelik önyargılarını eleştirerek, Müslümanların kana susamış fanatikler olarak damgalanmasına tepki göstermiştir. Ağayev "Müslümanlara karşı atalardan ve tarihten miras kalan önyargılar ve batıl inançlara doymuş olan uygar dünya, bizleri Hıristiyan kanından zevk alan fanatikler, kana susamış vahşiler olarak görüyor. Sözde uzlaşmaz prensibin (Müslümanlık ve Hıristiyanlık) karşılaştırılması uzun zamandır istismar ediliyor ve bize karşı hep kullanılıyor" ifadelerine yer vermiştir. Bakınız: İshakov, *a.g.e,* s.155.

[332] Mşak № 209, 13 Ekim 1905, s.1-2; № 228, 16 Kasım, s.1.

[333] ARDTA, F1-S2-SV2, S.4; 5.

[334] ARDTA, F1-S2-SV3, s.7a; F46, S1, SV1, S.67.

düşmanlığı körüklemekle suçlamış; rejimi, pogromlar düzenleyerek sınıf mücadelesini engellemekle itham etmiştir. Bununla birlikte, çatışmaların nedenleri yalnızca devlet kışkırtmasına indirgenemez; zira Ermeni-Tatar katliamının arka planında iki toplumun burjuvazisi arasındaki ekonomik rekabet de önemli bir yer tutmuştur[335]. Davet gazetesinin hedef aldığı bir diğer toplumsal kesim, hükümetin yardımcıları olarak tanımladığı beyler, hanlar, ruhaniler ve burjuvazi olmuştur. Gazetede, bu sınıfların işçi emeği üzerinden yükseldiği ve kendi çıkarlarını korumak amacıyla her türlü kışkırtıcı eyleme başvurduğu ileri sürülmüştür[336]. Aynı yayın organında, Rus subayları ile Kazakların hem yaralı Ermenileri hem de Müslümanları hedef aldığı belirtilmiş; buna karşılık bazı Müslümanların Ermenileri, bazı Ermenilerin ise Müslüman komşularını evlerinde koruma altına alması gibi halklar arası dayanışma örnekleri vurgulanarak, otokrasiye karşı ortak mücadelenin bilinçli biçimde zayıflatılmaya çalışıldığı savunulmuştur[337]. Her ne kadar bu yaklaşım tipik bir sosyalist yorum olarak değerlendirilebilirse de Ermeni-Tatar katliamının nedenleri arasında iki toplumun burjuvazileri arasındaki ekonomik rekabetin de önemli bir yer tuttuğu açıktır. Ermeni Marksistlerine göre Taşnak ve Hınçak partileri, gerçekte burjuva milliyetçiliğinin temsilcileriydi ve nihai hedefleri, güçlü Ermeni burjuvazisinin çıkarlarına hizmet edecek "bağımsız bir Ermenistan"[338] kurmaktı. Bu çerçevede milliyetçilik, şoven ve demokratik olmak üzere ikiye ayrılmış; Ermeni-Türk çatışması ise tiranlığa karşı mücadeleyi temsil eden ikinci kategori içinde değerlendirilmiştir. Ayrıca Ermeni Sosyalistleri, bu çatışmaların temel nedenlerinden birinin, Türk burjuvazisinin daha köklü ve daha güçlü Ermeni burjuvazisi ile rekabet edememesi olduğunu ısrarla vurgulamıştı[339].

Dönemin liberal-milliyetçi basını da çatışmalar karşısında çoğu zaman çelişkili ve ikili bir söylem üretmiştir. Nitekim Ağaoğlu, *Kaspiy* gazetesinde yayımlanan değerlendirmesinde, Ermeni-Türk çatışmalarının temelinde iki halk arasında ne ulusal ne dinî ne de ekonomik bakımdan aşılmaz bir uyuşmazlık bulunduğunu; asıl sorunun, ilişkileri sürekli kırılgan hâlde tutan açgözlü burjuvazinin

[335] Davet, № 7, 22 Haziran 1906, s.2.
[336] Davet № 16, 27 Temmuz 1906, s.1.
[337] Davet № 8, 29 Haziran 1906, s.2.
[338] Taşnaksutyun, hedeflerini *Droşak (Bayrak)* gazetesinde açık biçimde ortaya koymuş; 1903 tarihli bir yazıda, Kafkasya'daki Ermeni faaliyetlerinin yeni olmadığını, bunun partinin varlık mücadelesinin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu ve Aras Nehri'nin iki yakasındaki Ermenileri ayıran sınırların kaldırılmasının amaçlandığını belirtmiştir. Bu çerçevede parti, Rusya ve İran'daki Ermenileri de Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni meselesine dâhil ederek hareket alanını genişletmiştir. Rusya'nın Ermeni Kilisesi mallarına el koymasının ardından Kafkasya'daki Ermeni devrimci komitelerinin Rus yönetimine karşı açık faaliyete yöneldiği, Japonya Savaşı sonrasında merkezî otoritenin zayıflamasının da bu süreci hızlandırdığı ileri sürülmüştür. Bkz. BOA, A.MKT.MHM, 549/27, lef 1-3: Kafkasya Ermeni Komitesi'nin faaliyetlerine dair rapor (H-15-06-1323); Gasımly, Musa. Anatoliya i Yujnıy Kavkaz v 1724–1920-ye gg.: v poiskah istoriçeskoy istinı (1724–1920'li Yıllarda Anadolu ve Güney Kafkasya: Tarihsel Hakikatin Arayışında), s.75-76.
[339] Mşak, №6, 12 Ocak 1906, s.2-3.

etkisinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Olayların "karanlık güçler" tarafından kolaylıkla çatışmaya dönüştürülebildiğini belirten Ağaoğlu, özellikle Bakü'deki Şubat olaylarının Ermeni aydınları açısından bir utanç vesilesi sayılması gerektiğini ifade etmiş; iki halkın geçmişte yaşananları dürüstçe kabul ederek kardeşlik temelinde yeniden birleşmesini savunmuştur. Yazısını "bu kadar kardeş katliamı, bu kadar utanç yeter" sözleriyle tamamlayan Ağaoğlu, Ermeni ve Müslüman toplumları ortak bir vatanı barış içinde yaşatmaya davet etmiştir[340]. Benzer şekilde, Mşak gazetesinin 236. sayısında yayımlanan ve Taşnaksutyun adına kaleme alınan bildiride de savaşın yıkıcılığı vurgulanmış, insani ve vicdani gerekçelerle kardeş kavgasına son verilmesi çağrısı yapılmış, masum kurbanlar için üzüntü ifade edilerek halklar provokasyonlara karşı uyarılmıştır. Bildiride ayrıca, silahsız ve barışçıl Müslümanlara yönelik şiddetin zulüm sayılacağı ve bu kişilerin can ve mal güvenliğinin korunacağı belirtilmiş; buna karşılık çatışmaya katılmayan silahlı Müslümanların silahsızlandırılacağı ve çatışma alanlarına geçişlerine izin verilmeyeceği de açıkça ifade edilmiştir[341]. Bu çerçevede hem Ermeni hem de Azerbaycan kaynaklarında tarafların eylemlerinin çoğunlukla savunma amacı taşıdığı ve kurulan örgütlerin öz savunma niteliğinde olduğu sıkça vurgulanmış; Berberian'ın da belirttiği üzere, taraflar aynı anda barış ve kardeşlik söylemini dile getirirken karşılıklı şiddet pratiklerini sürdürmekten geri durmamıştır[342].

1916-1918 yılları arasında yayımlanan haftalık Ermeni dergisi *Armyanskiy Vestnik* (Ermeni Habercisi), Ermeniler ile Türklerin birbirlerinden hoşlanmamakla birlikte, cinayetlerin çoğu zaman milliyet ve din ekseninde işlenmesine ve Rus yönetimi altında zaman zaman gerginlikler yaşanmasına rağmen, belli ölçüde bir arada yaşamayı sürdürebildiklerini belirtmiştir. Dergi, 1905 olaylarının kökenini kesin biçimde açıklamaktan kaçınmış hem Türklerin hem de Ermenilerin çatışmayı karşı tarafın başlattığını ileri sürdüğünü, ancak iki tarafın da üzerinde uzlaştığı temel noktanın, yetkililerin eski "böl ve yönet" siyaseti doğrultusunda düşmanlığı kışkırttığı ya da en azından teşvik ettiği görüşü olduğunu vurgulamıştır. Bu çerçevede hükümetin, Türkleri, Ermenilere saldırmaları hâlinde engellenmeyecekleri ve hatta itibar kazanacakları yönünde cesaretlendirdiği ileri sürülmüştür. Dergiye göre bu ortamdan yararlanan Türk çevreleri, İran'dan silah sevkiyatı gerçekleştirmiş ve önde gelen unsurlar arasında ortak bir eylem planı üzerinde gizli bir mutabakat oluşmuştur; başlangıçta yalnızca ırksal düşmanlığın en yoğun olduğu Bakü Türklerinin dâhil olduğu düşünülen bu plan, kısa sürede daha geniş Türk ve kısmen bazı Batılı Müslüman çevrelere de yayılmıştır. Buna göre genel planın, Bakü, Dağıstan, Yelizavetpol ve Erivan bölgelerindeki Ermenileri ayrım gözetmeden öldürmek olduğu iddia edilmiştir. Bununla

[340] Kaspiy №97, 25 maya 1905 g., s.3.
[341] Mşak №236, 30 Kasım 1905, s.1.
[342] Berberian*, Armenians and the iranian constitutional revolution* a.g.e, s.83-84; İsmailov*, a.g.e,* s.197.

birlikte dergi, Rus hükümetinin bu hareketin kontrolden çıkmasından çekinmeye başladığını, çünkü hem Ermenilerin beklenenden daha dirençli olduğunu hem de Batı Kafkasya'nda isyan ortamının genişlediğini belirtmiştir. Öte yandan, Ermenilerin önemli bir kısmı, Türk hareketini daha geniş kapsamlı bir Panislamizm programının parçası olarak yorumlamış; bu görüşe göre söz konusu hareket İstanbul ve Tahran merkezli olarak örgütlenmiş, ebedî bir Müslüman birlik kurmayı, Orta Doğu'daki Hristiyan unsurları tasfiye etmeyi, yabancı güçleri bölgeden uzaklaştırmayı ve Bağdat halifeliğinin eski ihtişamını canlandırmayı amaçlayan büyük bir planın parçası sayılmıştır. Bu bağlamda, büyük Müslüman coğrafyanın ortasında yaşayan Hristiyan unsurların, özellikle de Ermenilerin, tasfiye edilmesi gerektiği düşüncesi öne çıkarılmıştır[343].

Benzer şekilde *Mşak* gazetesi de hükümetin devrimci Ermeni hareketini bastırmak amacıyla Müslümanları kışkırttığını ileri sürmüş ve "Türkleri güvenilir unsur olarak görmek Golitzi'nin en büyük hatası" ifadesiyle, Ermenilerin gözünde Türklerin Kafkasya'da elde ettikleri silahlarla hızla bir Panislamizm Birliği oluşturup Sultan Abdülhamit adına savaşabilecekleri yönündeki kaygıyı yansıtmıştı[344]. Ancak Alman Dışişleri belgeleri, Ermeni-Türk çatışmasını Panislamist bir hareket olarak tanımlamanın isabetli olmadığını ortaya koymuştur. Rapora göre, olaylar esasen İran ve Osmanlı sınırlarına yakın, Ermeni ve Müslümanların birlikte yaşadığı bölgelerde yoğunlaşmış; fakat Panislamizm ya da Hristiyanlık karşıtı bir hareket gözlemlenmemiştir. Alman gözlemciler, çatışmaların çıkmasında Taşnaksutyun'un radikal faaliyetlerini ve Rus hükümetinin pasifliğini başlıca sorumlular olarak görmüşlerdir. Hükümet, Müslümanların silahlanmasına göz yummuş ve yer yer provokasyonlara destek olmuştur[345]. Bölgedeki Panislamist unsurların varlığı kabul edilse de bu yapıların Kafkasya genelinde etkili olacak ölçüde güçlü olmadığı vurgulanmıştır. Alman diplomatlara göre Ermeni basını ise Panislamizm propagandasını oldukça ayrıntılı işlemiş, Müslümanların Rusya karşıtı tutumları, İslam Halifesinin etkisi ve İran'daki Müslüman basının rolü üzerinden bir tehdit algısı oluşturmuştur[346].

Dönemin Ermeni ve Türk tanıkları, 1905-1906 Olaylarını farklı bakış açılarından yorumlamıştır. Ermeni subay Ohaness Apresyan, aile içi konuşmalarda başlangıçta Ruslara karşı planlanan ayaklanma düşüncesinin giderek geri plana itildiğini, buna karşılık Türkler ile Ermeniler arasındaki düşmanlığa ilişkin söylemlerin güç kazandığını belirtmiş; Rus idarecilerinin, kritik anlarda iki toplum arasındaki tarihsel güvensizlik, şüphe ve nefreti kullanarak, özellikle Kazak devriyelerini geri çekmek suretiyle kendilerine yönelen isyan ihtimalini toplumlar arası çatışmaya

[343] Armyanskiy Vestnik, №4-5, 15(2) marta 1918 g, s.9-10.
[344] Mşak №232, 20 Kasım 1905, s.2.
[345] PA AA, RZ 201/11039, Bl. 185–191.
[346] *A.g.b*, s.212-217.

dönüştürdüğünü ileri sürmüştür. Apresyan'a göre, idarî otoritenin bu bilinçli geri çekilişi sonrasında iki halk birbirine karşı amansız bir mücadeleye sürüklenmiş; düzen yeniden sağlandığında Şuşa ve Hankendin'deki Türk mahallelerinin yıkıma uğradığı görülmüştür[347]. Buna karşılık dönemin Türk yazarlarından Ordubadi, Ermeni-Türk Savaşı'nın ortaya çıkışını birkaç temel nedene bağlamıştır. Ona göre bunların başında, Taşnaksutyun'un bölgede güç kazanması ve oluşturduğu silahlı terör gruplarının yalnızca Bakü'de değil, bütün Güney Kafkasya'da kanlı bir etnik savaşı tetiklemesi gelmektedir. Ordubadi, ayrıca yönetimdeki memurların olaylar karşısındaki kayıtsızlığını, hatta katliamları önlemek için hiçbir tedbir almamalarını da önemli bir neden olarak değerlendirmiş; ancak bu durumun, memurlar arasında Taşnaksutyun terörüne karşı duyulan korkuyla da ilişkili olabileceği anlaşılmaktadır. Ordubadi'ye göre çatışmaların bir diğer sebebi, Müslümanların eğitimsizliği ve dönemin modern gelişmelerinden uzak kalmaları iken, son ve en önemli neden ise Ermenilerin bir Ermenistan Devleti kurma hedefi olmuştur; ona göre bu siyasal tasarım, Taşnaksutyun ve diğer milliyetçi Ermeni örgütleri tarafından önce Türkiye'de geliştirilmiş, daha sonra Ermeni-Türk Savaşı yoluyla Güney Kafkasya da bu projenin bir parçası hâline getirilmiştir[348].

Dönemin İngiliz diplomatları ile basınında da Rus ve Ermeni çevrelerin iddialarına paralel söylemler olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim İngiliz Konsolosu Gough'un 24 Mart 1905 tarihli raporunda, Ermeni devrimcilerin Müslümanlarla ortak eylem girişimlerinin reddedildiği ve hükümete bildirildiği aktarılmış; ayrıca Vali Nakaşidze'nin devrimci Ermeni komitelerini bastırmak amacıyla Müslümanları silahlandırdığı ileri sürülmüştür. Rapora göre çatışmalar sonrasında Müslüman ve Ermeni din adamlarının girişimiyle barış yeniden tesis edilmiş ve iki toplumun sokakta birbirine sarıldığı görülmüştür. Bununla birlikte hem gazetelerde hem de konsolosluk raporlarında, Rus yönetiminin olaylara müdahaleden kaçındığı, hatta bazı bölgelerde çatışmaları bilinçli biçimde teşvik ettiği vurgulanmıştır[349]. Benzer değerlendirmeler dönemin Alman diplomatlarının yazışmalarında da yer almış; Alman Konsolosu Röhll, bu çatışmaların sosyalist devrimcilerin faaliyetleriyle örtüştüğünü, terör, etnik şiddet ve otorite boşluğunun bölgeyi kaosa sürüklediğini belirtmiştir. Alman Konsolosluğu raporunda geçen "yok edilecek bir şey kalmadığında ordu müdahale etmeye başladı" ifadesi, devletin geç ve yetersiz müdahalesine yönelik eleştiriyi açık biçimde yansıtmaktadır[350]. Öte yandan Sir Charles Hardinge, 3 Mart 1905 tarihli raporunda özellikle Bakü'deki yetkililerin müdahale konusundaki isteksizlik ve

---

[347] Leonard Ramsden Hartill, *Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922* (çev. Sipahi Çataltepe), Birinci Baskı, Kastaş, İstanbul 1990, s.18-19.
[348] Memmed Seid Ordubadi, *Kanlı Yıllar, 1905-1906'da Kafkasya'daki Ermeni-Müslüman çatışmasının tarihi* (ed. Ekrem Bağırov), Kafkas, Bakü 2007, s.8-10.
[349] *The archival documents of the british library,* a.g.e, s.111-112; Kaspiy №22, 13 fevralya 1905 g., s.4.
[350] PA AA, RZ 201/11038, Bl. 115-119.

yetersizliğini eleştirmiş; Müslümanların Ermenilere yönelik saldırılarını teşvik eden sahte bildirilerle kamuoyunun yönlendirilmeye çalışıldığını, ancak bu bildirilerin doğruluğunun teyit edilemediğini belirtmiştir[351]. Başlangıçta çatışmalardan esas olarak devrimcileri sorumlu tutan İngiliz diplomatik raporları, mart ayı sonuna doğru devletin de sorumluluğuna işaret etmeye başlamış; sanayileşme ile güçlenen Ermeni burjuvazisine karşı Müslüman ve Gürcü toplumlarda artan hoşnutsuzluk dikkatle izlenmiş ve rejimin, isyancı Ermeni hareketini bastırmak amacıyla Müslümanları dengeleyici bir unsur olarak değerlendirdiği sonucuna varılmıştır[352].

The Times gazetesinin dört haftalık değerlendirmelerine rağmen, Bakü'den başlayarak Güney Kafkasya'ya yayılan çatışmaların kökeni kesin biçimde açıklanamamıştır; zira bölgede bulunan Ermeni, Rus, Türk ve yabancı gözlemciler birbirinden farklı anlatılar ortaya koymuştur. Bazı muhabirler, Gürcü ve Rus tanıklara dayanarak çatışmaların Ermeni komiteleri tarafından başlatıldığını ileri sürerken, Tiflis muhabiri Ermenilerin daha çok savunma konumunda bulunduğunu belirtmiştir. Ermeni liderlerin raporları, Şubat katliamlarını son yıllarda hükümetin Ermenilere yönelik baskıcı siyasetiyle ilişkilendirirken, Türk tarafı ise Ermenilerin Bakü'yü ele geçirerek Türklere karşı kitlesel bir ayaklanma planladığını savunmuştur. Bütün bu anlatılar içinde gazetenin dikkat çektiği üçüncü ve belirleyici aktör Rus Hükümeti olmuş; son sekiz ay boyunca Kafkasya'yı sarsan katliam ve yağma olayları karşısında Rus sivil ve askerî makamlarının kayıtsız, hatta kimi durumlarda fiilî suç ortaklığı içinde davrandığı ileri sürülmüştür. Nitekim İngiliz yazar Henry, hükümetin Ermenilerin saldırı hazırlığında olduğu söylentilerini kasıtlı biçimde yayarak Türkler arasında panik yarattığını, bunun sonucunda Türklerin valiye başvurduğunu, valinin de onları silahlandırarak kolluk kuvvetlerinin müdahalesini engellediğini belirtmiştir; ayrıca katliamın hükümete bağlı Ermeni bir subayın ateşiyle başladığı ve diğer askerlerin de süreci körükleyip ardından sessiz kaldığı iddia edilmişti[353]. *The Daily Telegraph* ise Kafkasya'daki yetkililerin "Türklerin tehlikeli potansiyeli" karşısında "garip bir körlük" sergilediğini vurgulamış; Ermenilerin resmî görevlere atanması, idarenin Ermenilere Türklere kıyasla daha fazla müsamaha göstermesi ve eski büyük Türk hanlarının topraklarının artık Ermenilerin eline geçmesi gibi etkenlerin Türk toplumunda uzun süreli bir dışlanmışlık ve intikam duygusu yarattığını ileri sürmüştür. Ayrıca gazete İstanbul'daki Ermeni katliamları ile Kafkas Türklerinin Türkiye'ye göçü de çatışma ortamının sertleşmesinde etkili unsurlar arasında gösterilmiştir[354].

---

[351] *The archival documents of the british library*, a.g.e, s.102-103.
[352] *A.g.e*, s.108.
[353] "The Borderland Of Transcaucasia" Times, 31 Oct. 1905, p. 3; Henry, *Baku,* a.g.e, s.151-154.
[354] "Caucasian War; Causes Of The Outbreak, Tartar Savagery And Official Neglect", Daily Telegraph, 12 Sept. 1905, p.10.

The Times, bir dönemde 30.000'den fazla açlık içindeki Ermeni'nin Kafkasya'ya yönelerek Türkleri işlerinden uzaklaştırdığı, buna karşılık benzer sayıda Türkün "aldatıcı vaatlerle" Anadolu'ya göç ettirildiği, fakat birkaç ay sonra ağır yoksulluk içinde geri döndüklerinde topraklarının Ruslara tahsis edildiğini, evlerinin ve ormanlarının yok edildiğini gördükleri ileri sürülmüştür. Bu deneyimin, Türk nüfus arasında araçsallaştırıldıkları düşüncesini güçlendirdiği belirtilmiş; Rus kaynaklarına dayanılarak Müslüman nüfusun giderek ortak bir tepki hattında birleştiği, Sünni Türkler ile İran Şiilerinin birlikte hareket etmeye başladığı, ancak bu mobilizasyonun yalnızca dinî fanatizmle açıklanamayacağı, temel nedenin yaklaşık 40 yıllık kötü idare olduğu savunulmuştur[355]. Bununla birlikte, *The Times*'ın bölgedeki muhbirlerinden biri, Müslüman ve Ermeni sakinler arasında gelişen "iç savaş"tan duyduğu şaşkınlığı dile getirerek, bu tür çatışmaların dönemin koşullarında doğrudan ve kendiliğinden ortaya çıkmadığını, aksine çoğu zaman yönetsel ve siyasî müdahalelerle şekillendiğini belirtmiştir. Nitekim sansür altında yayımlanan *Bakinskiye izvestiya* (Bakü Haberleri) St. Petersburg'daki ilk ayaklanmanın hemen ardından "gizemli ajanlar" aracılığıyla hem Müslümanlar arasında Ermenilerin silahlandığına hem de Ermeniler arasında Müslümanlara dair benzer korkuların yayıldığını ileri sürmüş; 19–23 Şubat tarihleri arasında Bakü'de yaşanan katliamın "ırksal düşmanlık" ile değil, daha çok yönetsel boşluk ve yetkililerin bilinçli hareketsizliğiyle açıklanması gerektiğini savunmuştur[356].

Çağdaş tarih yazımında birçok araştırmacı, 1905 Ermeni-Türk çatışmalarında Taşnaksutyun'un etnik gerilimi artırıcı rolüne dikkat çekmiştir. Bazı tarihçilere göre, Rusya'daki Ermeni hareketleri, Osmanlı coğrafyasındaki Türk karşıtı ayaklanmalarla benzer bir çizgi izlemiş ve bu mücadele Güney Kafkasya'ya taşınmıştır. Ermeni faaliyetlerinin hem silahlı yöntemlerle hem de basın aracılığıyla yürütülmesi, Müslüman topluluklar arasında dayanışma duygusunu güçlendirmiş ve kendi milliyetçi örgütlerini kurmalarını teşvik etmiştir. Bu çerçevede Taşnaksutyun, bir yandan Müslümanlara yönelik saldırılar düzenlerken, diğer yandan hükümeti emperyal politikalarla suçlamıştır. Buna karşılık, Ahmet Ağaoğlu öncülüğünde kurulan gizli Difai (Savunma)[357] örgütü, hem Rusya'nın Ermeni-Türk ilişkilerine müdahalesini camilerde protesto etmiş hem de misilleme eylemlerine yönelmiştir. Bununla birlikte, belgelere göre Difai'nin temel hedefi Kafkas halkları arasında barış ve kardeşliğin sağlanmasıydı; örgüt, Taşnaksutyun'un faaliyetleri Kafkas milletlerinin bağımsızlığına doğrudan tehdit oluşturmadığı sürece uzlaşmaya

[355] "The Anarchy At Baku" Times, 11 Sept. 1905, p.3.
[356] "The Baku Massacre" Times, 1 Apr. 1905, p.8.
[357] 1906 yılı Ağustos-Eylül aylarına ait polis raporlarına göre, Bakü ve Yelizavetpol vilayetlerinde, Müslüman çevrelerde yürütülen propaganda ve ajitasyon faaliyetlerinin etkisiyle tamamı Müslümanlardan oluşan bir siyasi örgütlenme ortaya çıkmış ve bu yapıya Kafkas Müslüman Birliği (Difai) adı verilmiştir. Aynı yılın Ekim ayında yayımlanan bildiride, örgütün temel amacının Müslüman ulusal kimliğinin varlığını Ermeni saldırılarına karşı korumak olduğu belirtilmiştir. Bkz. ARDTA, F524, S1, SV18, s.9-10.

açık olduğunu da belirtmiştir.

Edith Ybert'in değerlendirmesine göre, Taşnaksutyun'un 1905 tarihli bölgesel kongrelerinde dile getirilen, Müslümanlardan toprak alınarak etnik bakımdan homojen bir yapı kurulması fikri, öz savunma hareketlerinin yalnızca güvenlik kaygısıyla sınırlı olmadığını; Ermeniler açısından genişleme, Müslümanlar açısından ise varlığını koruma mücadelesi anlamına geldiğini göstermektedir[358]. Ayrıca Baumer, Taşnaksutyun'un 1903'te Ermeni Öz Savunma Merkez Komitesi'ni kurduğunu ve Şubat 1904'te ilan edilen Kafkasya Eylem Planı ile yalnızca Osmanlı Ermenilerinin değil, Çarlık egemenliği altındaki Ermenilerin de kurtuluşunu hedefleyerek Güney Kafkasya'da bir Ermeni varlığı inşa etmeyi amaçladığını belirtmiştir[359]. Nitekim Daşkov'un imparatora sunduğu raporda, Taşnaksutyun'un Partisi'nin, Güney Kafkasya'daki Ermenileri Müslüman nüfustan ayrıştırmayı, Müslüman yerleşimlerini tasfiye ederek Türkiye ve İran'dan gelecek Ermeni göçmenler için alan açmayı hedeflediği ifade edilmiştir. Bu strateji, *Bağımsız Büyük Ermenistan* projesiyle ilişkilendirilmiş; Türk nüfusun yoğun olduğu sahalarda yürütülen şiddet eylemleri de bu çerçevede değerlendirilmiştir. Daşkov, çatışmaların temelinde iki toplum arasında biriken tarihsel husumetin bulunduğunu ileri sürerken, yüksek bürokrasi ile yerel idarenin de çoğu zaman Ermeni çıkarlarını gözeten bir tutum benimsediğini vurgulamıştır[360].

Benzer biçimde, Musa Gasımlı'ya göre, 1897'den itibaren Ermeni milliyetçi örgütleri, Güney Kafkasya'nın büyük şehirlerinde bağımsız bir Ermeni devleti kurmaya yönelik propagandayı yoğunlaştırmış; bu doğrultudaki faaliyetler General Şeremetov'un raporlarında da hem Osmanlı hem de Rus Ermenileri arasında devlet kurma yönündeki girişimler olarak kayda geçmiştir. Özellikle Anadolu'dan Kafkasya'ya göç eden Ermenilerin bu sürece katkı sunduğu, Hınçak Partisi'nin ise yalnızca Osmanlı topraklarında değil, Güney Kafkasya'daki Ermeniler arasında da silahlı gruplar oluşturup militan yetiştirdiği belirtilmiştir[361]. Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887–1912)* adlı çalışmasında, Bakü'de başlayıp Güney Kafkasya geneline yayılan bu sürecin, Ermeni devrimci hareketi açısından ulusal dayanışma söyleminden silahlı müdahale stratejisine geçişi temsil ettiğini vurgulamış; Nikol Duman, Dro, Hamazasp, Vardan, Gülhandyan, Sako ve Arakel gibi isimlerin çatışma bölgelerinde gerilla eğitimi vererek Ermeni topluluklarını silahlandırdığını belirtmiştir. Bu bağlamda çatışmalar, yalnızca Çarlık yönetiminin devrimci hareketi bastırmaya yönelik bir taktiği değil,

---

[358] Edith Ybert, "Islam, Nationalism And Socialism In The Parties And Political Organisations Of Azerbaijani Muslims In The Early Twentieth Century", *Caucasus Survey* Vol.1, No.1, October 2013, p.47.
[359] Baumer, *Hıstory of The Caucasus, a.g.e,* s.169.
[360] ARDTA, F 524 S1, SV57, s.3; F524, S1, SV18, s.9-10.
[361] Gasımly, *a.g.e***,** s.65; Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, 6. Baskı, SRT, Ankara 2016, s.259.

aynı zamanda önceden örgütlenmiş, etnik, dinî ve siyasî saiklerle beslenen geniş ölçekli bir şiddet dalgası olarak da değerlendirilebilir[362]. Alstadt, savaşın kökenini Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki tarihsel farklılıklarda ararken, her iki toplumun eşzamanlı kültürel uyanış yaşayarak statükoyu kendi lehlerine dönüştürmeye çalıştığını belirtmiştir[363]. Balayev'e göre, Ermeni ulusal ideallerinin Azerbaycan Türklerinin yaşadığı toprakları da kapsaması, iki ulusal proje arasında doğal bir çıkar çatışması doğurmuş ve bu durum uzun süreli, kanlı bir mücadeleyi beslemiştir[364].

Sonuç olarak, 1905 Devrimi sürecinde Güney Kafkasya'da yaşanan Ermeni-Türk çatışmaları, yalnızca otokrasiye karşı gelişen toplumsal muhalefetin etnik düzlemde parçalanması değil; aynı zamanda egemenliğin, temsilin, toprak düzeninin ve siyasal meşruiyetin kim tarafından belirleneceğine ilişkin sert bir mücadele alanı olduğunu göstermektedir. Bu süreçte Çarlık rejiminin kriz yönetiminde başvurduğu bölücü ve manipülatif siyaset kadar, tarafların birbirini tehdit olarak kodlayan siyasal söylemleri de çatışmanın derinleşmesinde etkili olmuştur. Nitekim dönemin kaynaklarında Ermeni milliyetçi çevreleri "Büyük Ermenistan" hedefiyle, Müslüman çevreleri ise Panislamizm eksenli bir birlik arayışıyla ilişkilendiren çok sayıda iddia ve suçlama yer almakta; bu söylemler, çoğu zaman karşı tarafın niyetlerini açıklayan nesnel gerçeklikler olmaktan çok, siyasal mobilizasyonu güçlendiren ideolojik araçlar olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla Güney Kafkasya'da federatif ya da ortak siyasal düzen arayışlarının zayıflamasını yalnızca etnik düşmanlıkla açıklamak yeterli değildir; asıl belirleyici olan, devrimci moment içinde farklı siyasal aktörlerin kendi ulusal projelerini meşrulaştırmak için ürettikleri karşıt tehdit söylemlerinin ve bu söylemlerin sahadaki şiddeti besleyen etkisinin giderek güç kazanmasıdır.

2.2. İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİNİN GÜNEY KAFKASYA HALKLARI ÜZERİNDE ETKİSİ

İran Meşrutiyet Devrimi[365], bu başlık altında müstakil bir tarihsel hadise olarak değil, Güney Kafkasya halkları üzerindeki toplumsal, siyasal ve ideolojik etkileri bakımından

[362] Ter Minassian, *a.g.e*, s.42.
[363] Alstadt, *a.g.e*, s.43.
[364] Balayev, *a.g.e*, s.182.
[365] Devrimin İran'ın iç ve dış politika yapıları üzerindeki yansımalarını değerlendirmek için bkz. Afary, Janet (1996). *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of Feminism*. New York: Columbia University Press; Abrahamian, Ervand (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton: Princeton University Press; Ansari, Ali M. (ed.) (2017). *Iran's Constitutional Revolution of 1906 and Narratives of the Enlightenment*. London: Gingko Library; Chehabi, H. E. et al. (eds) (2022). *Iran's Constitutional Revolution: Popular Politics, Cultural Transformations and Transnational Connections*. London: I.B. Tauris.

değerlendirilmektedir. Çalışma, söz konusu devrimin bir taraftan bölgede ortak mücadele, devrimci dolaşım ve özellikle sosyalizm eksenli siyasal dayanışma biçimlerini güçlendirdiğini; diğer taraftan ise aynı süreçte mikro-milliyetçi ayrışmaları, rekabetçi ulusal duyarlılıkları ve sınır aşan etnik aidiyetleri daha görünür hâle getirdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda özellikle Ermeni ve Azerbaycan Türkü topluluklarında trans-border etnik bağlar üzerinden gelişen proto-ulusal kimliklenme, soydaş duyarlılığı ile sosyalist ortak mücadele söylemi arasındaki gerilim çerçevesinde ele alınmaktadır. Nitekim birçok araştırmada İran Meşrutiyet Devrimi, 1905 Rus Devrimi ile bağlantılı bir gelişme olarak değerlendirilse de iki hareketin toplumsal zemini ve hedefleri bakımından önemli farklar bulunmaktadır. Deutschmann, Rus-Japon Savaşı ile 1905 Devrimi'nin Rus-İran ticaretini kesintiye uğratarak İran ekonomisinde kriz yarattığını ve Rusya'nın yenilgisinin İranlı aydınlar arasında anayasal Japonya'ya duyulan ilgiyi artırdığını belirtirken; Makayev, İran'daki devrimci mobilizasyonun yapısal sınırlarını; proletaryanın niceliksel ve niteliksel yetersizliği, kırsal alandaki sınıfsal çelişkilerin heterojen yapısı ve hareketin burjuva-liberal bir siyasal hegemonya dâhilinde eklemlenmiş olmasıyla açıklamıştır. Bu çerçevede İran'daki hareket, Rusya'daki sosyalist işçi devriminden ziyade daha çok burjuva-anayasal ve reformist bir karakter taşımıştır[366].

Berberian ise İran deneyimini Rus ve Jön Türk devrimleri[367] ile karşılaştırarak özellikle emperyal müdahalenin belirleyici rolünü vurgulamış[368]; Ağaoğlu, devrimin nedenlerini yönetsel istikrarsızlık, ekonomik bunalım, baskı, yolsuzluk ve yabancı nüfuzu gibi maddi etkenlerle, Batı düşüncesi ve Rusya'daki siyasal uyanış gibi fikrî unsurların birleşiminde açıklamıştır[369]. Dönemin İranlı tarihçilerinden Ahmet Kesrevi, hareketi şehir ve kırda farklı etnik, dinî ve toplumsal grupları içine alan geniş tabanlı bir halk mücadelesi olarak yorumlarken[370], Sayka Andic İngiliz gözlemcilerin değerlendirmelerine dayanarak devrimin heterojen ve çelişkili yapısına dikkat çekmiştir[371]. Nitekim 1905 başlarında kolera, kötü hasat, Rus-Japon Savaşı ve ticaret

---

[366] Moritz Deutschmann, *Iran and Russian Imperialism; The ideal anarchists, 1800–1914*, First published, Routledge, New York 2016, p.158; Çapkeviç, E. İ. *Bolşevistskaya peçat' kak istoçnik po istorii iranskoy revolyutsii 1905–1911 gg.* (1905–1911 İran Devrimi Tarihi İçin Bir Kaynak Olarak Bolşevik Basını), Istoriografiya Irana novogo i noveyshego vremeni. Sb. st., Moskva, 1989, s. 202.

[367] İran ve Jön Türk Devrimleri hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, First Published, Cambridge University Press. New York 2011. Bu çalışma, 1905-1911 yılları arasında Osmanlı Devleti ve İran'da gerçekleşen anayasal devrimleri karşılaştırmalı olarak ele alır. Çalışma, bu iki devrimi sadece bölgesel dinamiklerle değil, aynı zamanda küresel bağlamda, eşzamanlı olarak yaşanan küresel devrim dalgasının bir parçası olarak inceler.

[368] Berberian, *Roving revolutionaries,* a.g.e, s.34.

[369] Ahmed Ağaoğlu, *İran ve Devrimi*, Azerneşr, Bakü 2009, s.51.

[370] Ahmet Tebrizi Kesrevi, *İran'ın Meşrute İnkılabının Tarihi* (çev. Abdulla Amir Haşimi), Cilt 2, 16. Baskı, Amir Kabir Matbaası, Tahran 1984, S. 660.

[371] Savka Andic, "When Garibaldi went to Azerbaijan: A Study of British Perceptions of the Iranian Constitutional Revolution, Part I, 1906–07", *Iranian Studies*, volume 45, number 5, 2012, p.601-602.

kesintilerinin yarattığı kriz, İran'ı devrime götüren son aşamayı hazırlamış; protestolar sonucunda Muzaffereddin Şah, Ağustos 1906'da Meclis-i Şûra'yı Millînin kurulmasını kabul etmek zorunda kalmıştır[372]. Ancak 31 Ağustos 1907 İngiliz-Rus Antlaşması, ardından Muhammed Ali Şah'ın merkeziyetçi siyaseti ve Rus Kazak Tugayı desteğiyle Meclis ile Kanun-i Esasi'ye karşı gerçekleştirilen darbe, meşruti süreci radikal bir devrimci evreye sürüklemiştir. Özellikle Tebriz direnişiyle görünür hâle gelen bu gelişmeler[373], tarihsel ve kültürel bağlar nedeniyle başta Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri olmak üzere Güney Kafkasya halklarının siyasal ve ideolojik yönelimleri üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

İran Azerbaycan'ının merkezi Tebriz, İran Devrimi'nin başlıca odaklarından biri hâline gelmiş; devrimci güçlerle Şah yanlıları arasında dört ay süren şiddetli çatışmalar sonucunda şehir, Ekim 1908'de karşı devrimci unsurlardan temizlenmiştir. Bu süreçte Tebriz Encümeni'nin katkısıyla İranlı devrimciler ile Güney Kafkasya'daki Müslüman aktivistler, sınırın iki tarafında Mücahitler[374] adlı gizli örgüt bünyesinde faaliyet yürütmüş; polis raporlarında örgütün liderleri arasında Neriman Nerimanov'un adı öne çıkmıştır. Her ne kadar Mücahitler ile İran Sosyal Demokrat Partisi arasındaki ilişki tartışmalı olsa da Plehanov mektupları ve M. S. İvanov'un bulduğu belgeler, bu yapının zaman zaman "İran Sosyal Demokrat Partisi" adıyla da anıldığını göstermektedir. Buna karşılık Kurbatova, örgütün özünde sosyal demokrat değil, İran'ın ulusal bağımsızlığı için mücadele eden küçük burjuva ve yasadışı bir hareket olduğunu ileri sürmektedir. Yine de belgeler, özellikle Tebriz Sosyal Demokrat Örgütü örneğinde, sosyal demokrat unsurların Mücahitler öncülüğündeki genel demokratik hareketle yakın ilişki içinde fakat bağımsız biçimde hareket ettiğini göstermektedir[375]. Nitekim 1906'dan itibaren Mücahit ve Himmet örgütleri gönüllü milisler ve silah sevkiyatlarıyla devrime destek vermiş, 1908 Tebriz Ayaklanması

---

[372] Janet Afary, "Armenian Social Democrats, The Democrat Party Of Iran, And Iran-i Naw", *Reformers and Revolutionaries in Modern Iran* (Ed. Stephanie Cronin), First Published, Routledgecurzon/BIPS Persian Studies Series, London 2004, p.68. Abrahamian, *a.g.e*, s. 81.

[373] Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge at the University Press 1910, p.133-134; Abrahamian, a.g.e, p.90-91; Nikki Keddie and Mehrdad Amanat, "Iran Under The Later Qajars 1848—1922", The Cambridge History Of Iran, From Nadir Shah To The Islamic Republic (ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville), Volume 7, Third Printing, Cambridge University Press, New York 2007, p.205.

[374] 28 Şubat 1908 tarihli Jandarma raporları, Meşhed'te toplanan bir kongre sonrası kabul edilen örgütsel programda Bakü proleter hareketinin belirgin etkilerini ortaya koymaktadır. Söz konusu program, İran parlamentosunda genel oy hakkı, meclisin onaylanması, toplanma, grev, konuşma, dernek kurma ve kişisel hürriyetler gibi temel demokratik hakların yanı sıra, daimî bir ordunun kurulması ve askerlik hizmetlerinin düzenlenmesi gibi maddeleri içermiştir. Programda ayrıca, toprakların köylülere dağıtılması, işçilerin haklarının temini, parasız eğitim ve yoksulların himaye edilmesi gibi sosyalist talepler de yer almıştır bkz: ARDTA, F524-S1-SV18.

[375] Kurbatova, İ. N. "Pismo sotsial-demokratov İrana i Yaponii G. V. Plehanovu" (İran ve Japonya Sosyal Demokratlarının G. V. Plehanov'a Mektubu), *Vostoçnıy sbornik* (Doğu Derlemesi), V. 3, Moskova: Nauka, Glavnaya redaktsiya vostoçnoy literaturı, 1972, s.8-10.

sırasında Bakü'de Azizbekov'un, Tiflis'te ise Nerimanov'un başkanlığında kurulan komiteler aracılığıyla, merkezi Tiflis'te bulunan örgüt İran Devrimi'ne çoğu Türk kökenli yaklaşık 800 gönüllü ve askeri teçhizat desteği sağlamıştır[376].

Rusya İçişleri Bakanlığı'na ulaşan istihbarat raporları, Müslüman Yardımlaşma Derneği tarafından toplanan bağışların bir bölümünün Mücahit Partisi'nin yerel komitesine ve Tebriz Encümeni'nin ihtiyaçlarına aktarıldığını, ayrıca Güney Kafkasya'daki bazı Müslüman çevrelerin İran'daki devrimci harekete mali ve askeri destek sunduğunu göstermektedir. Bu çevreler arasında Muhtarov ve Tağıyev gibi Bakü'nün önde gelen sermayedarlarının da anılması, Rus yerel idarecilerince hem Rusya'nın İran'daki çıkarları hem de Güney Kafkasya'nın güvenliği açısından tehdit olarak değerlendirilmiştir[377]. Afary'ye göre Mücahitler, yalnızca radikal söylem üretmekle kalmamış, devrimci tecrübeleri sayesinde eylem düzeyinde de aktif rol üstlenmiştir. Nitekim RSDİP'nin yönlendirmesiyle Mir Haydarzade, Tebriz ve Hoy'daki komiteleri ziyaret etmiş, hazırladığı raporlarla Bakü ve Tiflis komitelerinden silah desteği sağlanmasına katkıda bulunmuştur[378]. Deutschman'a göre Mücahitlerin bildirilerinde[379] yer alan dini referanslar, "devrimin gündeminin Şii halk inançlarına dayalı kavramlarla formüle edilmesine yönelik yerli bir çabanın parçasıydı ve sonraki dönemde İran solunun tarihsel seyrini etkilemeye devam etmiştir[380]".

Güney Kafkasya Türkleri, İran Meşrutiyet Devrimi'ne yalnızca örgütsel kanallar üzerinden değil, basın, edebiyat ve yayın dolaşımı aracılığıyla da destek vermiştir. Lenin, "Balkanlar ve İran" başlıklı değerlendirmesinde emperyalist güçlerin İran Devrimi'ne karşı ortaklaştığını ileri sürerek, Şark milletlerinin istiklâl mücadelelerinin savunulmasında basının seferber edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, İran sosyal demokratlarının sürekli bir yayın organına sahip olmaması, Güney Kafkasya'daki Himmet'in matbuat desteğini daha da önemli kılmış; 1906–1908 arasında Batum'da yayımlanan sosyal demokrat içerikli yayınlar İran'a ulaştırılmıştır[381]. İran'daki gelişmeler ayrıca *İrşad, Molla Nasreddin ve Nasim-i Şimal* gibi

[376] Bagirova, *a.g.e*, s.24-25.
[377] ARDTA, F46-S1-SV218; F524-S1-S19.
[378] Afary, *a.g.e*, s.84-85, Bagirova, *a.g.e,* s.24-25.
[379] Kafkas Müslüman Komitesi'nin bildirisi, İran Meşrutiyet Devrimi'ni yerel bir olaydan ziyade bölgesel ve evrensel bir özgürlük hareketinin parçası olarak sunmuş; 1905 Rus Devrimi ile bağlantı kurarak halkların ortak mücadelesini ve Tebriz direnişine Güney Kafkasya Müslümanlarının maddi-manevi desteğini savunmuştur. Bildiride, Şah iktidarının baskıcı uygulamaları ile Rusya ve Osmanlı'nın devrim karşıtı desteği eleştirilmiş, dayanışma çağrısı hem sosyalist söylem hem de İslami referanslarla temellendirilmiştir. Güney Kafkasya'daki Ermeni, Türk ve Müslüman toplulukların İran'daki devrimci harekete maddi ve manevi destek sunmaları gerektiği savunulmuştur. Bkz. ARDTA, F524-S1-SV21.
[380] Moritz Deutschmann, "Cultures of Statehood, Cultures of Revolution: Caucasian Revolutionaries in the Iranian Constitutional Movement 1906-1911", *Ab Imperio*, 2/2013, p.187.
[381] İsmail Rain, *Haydar Han Emmioğlu*, II. Baskı, Rain Araştırma Merkezi, Tahran 1972, s.153.

yayınlarda da yakından izlenmiş; özellikle Mirze Elekber Sabir'in şiirleri ve siyasal hicvi, devrim karşıtı despotizme karşı fikirsel mücadeleyi beslemiştir[382]. Bu çerçevede Nerimanov, *Hayat* gazetesinde İranlı aydın ve gazetecileri ülkeye dönerek meşrutiyeti savunmaya çağırmış[383]; Resulzade de 1909'da yayımlamaya başladığı *Now-İran* gazetesiyle hem sosyal reform tartışmalarını hem de Avrupa sosyalizmine dair fikirleri İran kamuoyuna taşımıştır[384]. Azerbaycan Türkleri açısından İran Devrimi'nin en kritik aşaması, Haziran 1908'de başlayıp 29 Nisan 1909'da Rus askeri müdahalesiyle sona eren Tebriz direnişi olmuştur. Sattar Han ve Bağır Han önderliğinde yürütülen bu mücadele, yalnızca İran'daki meşrutiyet hareketinin değil, aynı zamanda Doğu toplumlarının siyasal uyanışının da sembolü hâline gelmiştir. Nitekim Lenin, Tebriz direnişini Doğu'nun uyanışıyla ilişkilendirerek Sattar Han gibi devrimci önderleri sömürgeciliğe karşı ulusal kurtuluş mücadelesinin temsilcileri olarak övmüş; Karl Kautsky ise İran'daki burjuva-demokratik hareketi, otokratik koşullarda sosyalizme geçişin tarihsel bir ilk evresi şeklinde değerlendirmiştir. Bu yönüyle Tebriz direnişi, hem Güney Kafkasya'daki entelektüel ve siyasal çevrelerin İran'a verdiği desteğin doruk noktası, hem de bölgesel devrimci dayanışmanın en görünür örneklerinden biri olmuştur[385].

Swietochowski'ye göre İran Devrimi, Güney Kafkasya'daki Türkler açısından hem İran'la paylaşılan tarihî, kültürel ve mezhebi bağları hem de İran Azerbaycan'ı üzerinden şekillenen ortak dil ve kimlik bilincini güçlendirmiş; özellikle Tebriz direnişi sırasında "Pan-Azerbaycan" duygularını beslemiştir[386]. Buna karşılık Afary, devrimcilerin esas hedefinin bir Pan-Azerbaycan siyaseti değil, monarşi ile geleneksel din adamlarının otoritesine karşı anayasal bir yönetim kurmak olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede İran Devrimi, ortak kimlik çağrışımlarını güçlendirse de siyasal hedef bakımından öncelikle "meşrutiyetçi ve anti-otoriter" bir karakter taşımıştır[387]. Brenda Shaffer, bu süreçte Türk toplumu içinde biri Farslaştırıcı merkeziyetçi ulus-devlet, diğeri ise anayasal ilkelere dayanan çoğulcu ve âdem-i merkeziyetçi düzen olmak üzere iki temel siyasal yönelimin belirginleştiğini belirtmektedir. Özellikle Güney Kafkasya'da eğitim görmüş Türk aydınları, Azerbaycan Türkçesi ile kültürel hakların korunmasını savunmuş; bu doğrultuda *Molla Nasreddin* çizgisindeki yayınlar, Mirze Hasan Roşdiyeh'in *Vatan Dili* adlı eseri ve Tebriz'de yayımlanan *Ana Dili* gazetesi, Azerbaycan kimliğinin kültürel düzeyde

[382] Swietechowski, *a.g.e*, s.66-67.
[383] Çapkeviç, a*.g.m*, s.204.
[384] Abrahamian, *a.g.e*, s.103-105.
[385] Houri Berberian, "The Dashnaktsutiun and the Iranian Constitutional Revolution, 1905-1911", *Iranian Studies*, volume 29, nos. 1-2, Winter/Spring 1996, p.18.
[386] Swietechowski, *a.g.e,* s.64.
[387] Abrahamian, *a.g.e*, s.97; Afary, *a.g.e*, s.211-212.

güçlenmesine katkı sağlamıştır[388]. Bununla birlikte Touraj Atabaki'nin de işaret ettiği üzere, devrim sürecinde farklı etnik gruplar İran'ın etnik temelde parçalanmasını değil, mutlak monarşiye karşı ortak ve kolektif bir siyasal mücadeleyi esas almıştır[389].

İran Meşrutiyet Devrimi'nde önemli rol oynayan bir diğer Güney Kafkasyalı unsur Ermeni devrimciler olmuştur. James Barry ve Berberian'ın değerlendirmelerine göre, İran'daki Ermeni topluluğunun devrim sürecine aktif katılımı, dışlayıcı bir diasporik milliyetçilikten ziyade daha kapsayıcı bir İran yurttaşlık kimliğine yönelme eğilimini yansıtmıştır[390]. Bu süreçte Ermeniler, kendi güvenlikleri ve siyasal kazanımlarının İran toplumunun genel durumu ile doğrudan bağlantılı olduğunu kavramış; onları siyasal düzlemde en güçlü biçimde temsil eden yapı ise Güney Kafkasya merkezli Taşnaksutyun Partisi[391] olmuştur. Berberian, partinin devrimci yönelimini belirleyen amil unsurları; *Droşak* gazetesinin 3 Temmuz 1906'da yasaklanmasıyla somutlaşan baskı ortamı ve İran'daki toplumsal hareketliliğin Rus hegemonyasına karşı bir direnç odağı olarak kodlanmasıyla açıklamaktadır. Yazara göre bu angajman, devrimci dalganın Osmanlı ve Rus otokrasilerine sirayet ederek mülga rejimlerin sarsılmasına ve neticede Ermeni tebaanın sosyo-politik koşullarında yapısal bir iyileşme sağlanmasına yönelik stratejik bir beklenti matrisi üzerine inşa edilmiştir[392].

Başlangıçta İran siyasetinden mesafeli duran Taşnaklar, devrimin ilerleyen safhalarında Meclis çevreleriyle temas kurmaya başlamış; bu bağlamda 30 Aralık 1907 – 4 Ocak 1908 arasında Stepan Zoryan ile Hasan Tagizade arasında yürütülen gizli görüşmeler özel önem taşımıştır. Taşnaksutyun, bu temaslarda Batı kamuoyu nezdinde İran meşrutiyetçilerine diplomatik destek sağlamayı, Fransa'dan siyasi ve lojistik yardım temin etmeyi, İran-Bulgaristan yakınlaşmasını teşvik etmeyi ve Osmanlı karşıtı muhalif unsurlarla eşgüdüm kurmayı üstlenirken; Tebriz heyeti

---

[388] Shaffer, *a.g.e*, s.39-41.
[389] Touraj Atabaki, *Azerbaycan Etnisite ve İran'da İktidar Mücadelesi* (çev. Hojjat Ghasemlou), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021, s.41.
[390] James Barry, *Armenian Christians in Iran; Ethnicity, Religion, and Identity in the Islamic Republic*, Cambridge University Press, New York 2019, p.47; Houri Berberian, "History, Memory and Iranian-Armenian Memoirs of the Iranian Constitutional Revolution", *Critical Middle Eastern Studies*, Vol.17, No. 3, 2008, p.267.
[391] Devrim öncesi dönemde İran toprakları, Taşnaksutyun Partisi için önemli bir faaliyet alanına dönüşmüştür. Taşnaklar, İran'da kurdukları komiteleri, silahlı gruplar oluşturmak, ideolojik propaganda yürütmek ve bu unsurları Osmanlı topraklarına sevk etmek amacıyla kullanmışlardır. Berberian'ın ifadesiyle, İran toprakları pek çok devrimci Ermeni açısından adeta bir 'Mekke' niteliği kazanmıştır. Dönemin Avrupa gazeteleri, İran Şahı'nın Van ve Erzurum Ermenilerini İran'ın Azerbaycan vilayetine yerleştirmek üzere onlara imtiyazlar vererek ülkesine davet ettiğini yazmıştır. Şah'ın 29 Ekim 1900 tarihli fermanıyla İran'da Ermenilerin okul açmasına müsaade edilmiş ve bu okulların yaygınlaşması için mali ve idari destek sağlanmıştır. Fermanında, Şah Hazretleri bu imtiyazları Ermeni milletinin vatanseverliği ve sadık bir millet olması nedeniyle tanıdığını özellikle vurgulamıştır. Bkz. BOA, Y.PRK.DH, 11/61, lef 2; Berberian, *The dashnaktsutiun and the ıranian constitutional revolution,* a.g.m, s.8.
[392] *A.g.m*, s.14-20.

de buna karşılık Taşnak militanlarının Azerbaycan güzergâhında geçişine izin verilmesi, mühimmat üretiminin desteklenmesi ve İran ordusunun silah ile lojistik imkânlarının paylaşılması gibi taahhütlerde bulunmuştur. Taslakta ayrıca İran'daki Ermenilerin kolektif haklarının tanınması, demokratik güvencelerin oluşturulması, Selmas çevresinde mülteciler için iskân alanları ayrılması ve Osmanlı'da anayasal rejim ile Ermeni vilayetlerinde özerklik taleplerinin savunulması gibi hükümler yer almış; ancak karşılıklı yükümlülüklerin uygulanabilirliğine dair kuşkular ve doğuracağı siyasi riskler nedeniyle metin resmiyet kazanarak imzalanmamıştır[393]. Söz konusu konjonktürel gelişmelere karşın Taşnaksutyun, Şubat-Mayıs 1907 tarihlerinde Viyana'da toplanan Dördüncü Genel Kongresi'nde İran devrimci hareketine aktif katılım kararı almıştır. Kongre çıktılarında devrim; hukuki normları, temel hak ve hürriyetleri ile emekçi sınıfların menfaatlerini önceleyen; siyasal, ideolojik ve sosyo-ekonomik veçheleri olan bütüncül bir toplumsal hareket olarak tanımlanmıştır. Bu katılım kararını tahkim eden temel rasyonalite; İran Ermenilerinin yerel-aktüel talepleri ile Osmanlı Ermenilerinin projeksiyonundaki uzun vadeli çıkarların, İranlı anayasacılarla müşterek bir siyasal zeminde ve paralel bir mücadele aksında tevhit edilebileceğine dair oluşan güçlü kanaattir[394].

Afary'nin de işaret ettiği üzere, başlangıçta Müslüman-Ermeni ilişkilerindeki güvensizlik ve Ermenilere yönelik önyargılar, Ermeni devrimcilerin Tebriz direnişine doğrudan katılımını sınırlamıştır; ancak monarşinin olası zaferinin Ermeni toplumu için tehdit oluşturacağı düşüncesi, zamanla daha aktif bir desteği beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede Sattar Han ve Bağır Han önderliğinde kurulan Merkezi Devrimci Komite'de Taşnaklardan Stepan Zoryan, Hınçaklardan Rafael Movsesyan ve Gürcü Menşeviklerden Sedrak Bonvanyan yer almış; Hınçak Partisi de İranlı sosyal demokratlarla ittifak kurarak Tiflis'te gönüllü ve silah toplayıp direnişe somut katkı sağlamıştır[395]. Taşnak kuvvetlerinin sayısı kesin biçimde bilinmemekle birlikte, farklı kaynaklar 150 ila 700 arasında rakamlar vermekte; buna karşılık partinin Cenevre Merkez Bürosu üzerinden 30.000 İsviçre Frangı gönderdiği, ayrıca ABD, Mısır ve Bulgaristan'dan da maddi destek sağladığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Taşnaklar, Reşt'te Yeprem Han öncülüğünde kurulan gizli Yıldız Komitesi'ne ve Kafkas sosyal demokratlarıyla bağlantıların geliştirilmesine de katkı sunmuştur[396]. Öte yandan 1909 Ağustos'unda II. Meşrutiyet döneminde yayımlanmaya başlayan *İran-i Naw* gazetesi, Güney Kafkasya'nın üç ana etnik unsurunu ortak bir yayın zeminin-de buluşturmuş; gazetenin mali destekçisi, *Aravot (Sabah)* gazetesini de finanse eden Joseph Basil

[393] Deutschmann, *Cultures of statehood, cultures of revolution,* a.g.m, s.181; Berberian, *The ıranian constitutional revolution,* a.g.e, s.123-126.
[394] *A.g.e*, s.117.
[395] Afary, *a.g.m*, s.238-239.
[396] Berberian, *The dashnaktsutiun and the ıranian constitutional revolution,* a.g.m, s.28; Abrahamian, *a.g.e*, s.97-98.

olurken, yazar kadrosunda Mehmet Emin Resulzade, Amir Hajibi ve Ter Hakopyan gibi Müslüman, Gürcü ve Ermeni aydınlar yer almıştır[397]. Her ne kadar liderlik düzeyinde bazı tereddütler sürse de Taşnaksutyun Partisi 1911'deki 6. Genel Kongre'sinde İran Devrimi'ne desteğini devam ettirme ve demokratik unsurlarla ilişkileri güçlendirme kararı almıştır. Parti, Ermenilerin ulusal-kültürel haklarının güvence altına alınmasını, anayasal düzenin yeniden kurulmasını ve temel özgürlüklerin sağlanmasını talep etmiş; bu talepler karşılanmadığı takdirde silahlı birliklerini geri çekeceğini bildirmiştir. Nitekim Yeprem Han, Demokratlar, Muhafazakâr Ilımlılar, İttihat ve Terakki Partisi, 2.000 kişilik Bahtiyari gücü, 300 kişilik Ermeni savaşçı grubu ve Şuster'in 1.000 kişilik jandarma kuvvetiyle Rus müdahalesine karşı bir koalisyon oluşturulmaya çalışılmış; ancak Rus ilerleyişi ve otokratik rejimin yeniden güç kazanması üzerine Taşnaksutyun, anayasacılarla bağlarını koparark İran'daki siyasi varlığını fiilen sona erdirmiştir[398].

Gürcüler, Ermeni ve Türk topluluklarının aksine İran coğrafyasında kayda değer bir nüfusa sahip olmamış, siyasi faaliyetlerini esasen Kafkasya'da sürdürmüşlerdir. Ancak bu durum, Gürcü sosyalistlerin İran Devrimi'ne yönelik ilgisini azaltmamış; bilakis, RSDİP bünyesinde örgütlenen Gürcü devrimciler, Ermeni ve Türk muadillerine kıyasla Marksist ideolojiyi daha güçlü biçimde benimsemiş ve etnik farklılıklara bakılmaksızın Kafkasya dışındaki devrimci hareketlerle iş birliği geliştirmişlerdir. Bu bağlamda, İran Devrimi'nin Gürcü basınında geniş yer bulması, paradoksal olarak dönemin Gürcü aktivistleri için enternasyonalizmin bir tür ulusal özelliğe dönüşmüş olmasından kaynaklanmaktadır[399]. Örneğin Tebriz mücadelesine katılan Gürcü aktivist Vlasa Mgeladze, 1910 yılında devrimin enternasyonalist karakterine vurgu yaparak, "İran Devrimi, farklı milletlerden ve dinlerden insanları; Farsları, Türkleri, Gürcüleri, Ermenileri ve Yahudiler bir araya getirmiş ve onları ortak bir hedef için İran'da meşrutiyetin zaferi için mücadelede birleştirmiştir[400]" ifadelerini kaleme almıştır.

Gürcü Sosyalist Mgeladze, Tebriz direnişinin önde gelen isimlerinden biri olarak RSDİP Merkez Komitesi'ne sunduğu raporla harekete yardım çağrısında bulunmuş; Haydar Han'ın girişimleri sayesinde Gürcü sosyalistler silahları fabrika maliyetine vermeyi kabul etmiş ve 700'ün üzerinde gönüllüyü silahlı eğitim amacıyla bölgeye sevk etmiştir. Bu çerçevede 38 Gürcü ve 42 Müslüman radikalden oluşan ilk grup İran'a gönderilmiş, ayrıca Tiflis RSDİP Komitesi tarafından Sedrak Bonvaryan komutasında sevk edilen 500 ila 800 kişilik profesyonel devrimci birlik, Tebriz

[397] Afary, *a.g.m*, s.70-71.
[398] Berberian, *The dashnaktsutiun and the ıranian constitutional revolution,* a.g.m, s.31-32.
[399] Deutschmann, *a.g.m*, s.173.
[400] Iago Gocheleishvili, "Georgian Sources on the Iranian Constitutional Revolution (1905–1911): Sergo Gamdlishvili's Memoirs of the Gilan Resistance", *Iranian Studies*, volume 40, number 1, 2007, p.59.

halkının moralini yükselterek direnişin askeri kapasitesini güçlendirmiştir. Aynı dönemde Kafkasyalı devrimciler bölgede bir laboratuvar kurarak patlayıcı üretimine başlamış; Gürcü sosyal demokratlar da Müslüman yardım komiteleriyle eşgüdüm içinde hareket ederek devrimci desteğin kapsamını genişletmiştir[401]. Öte yandan Sergo Gamdlişvili ve diğer bazı Kafkasyalı devrimciler, kendilerini yalnızca maddi destek sağlayan aktörler değil, aynı zamanda devrimci bilinç ve savaş disiplini kazandıran öncüler olarak tanımlamıştır. Batum ve Tiflis'ten gelen gruplar yalnızca Menşeviklerden değil, Bolşevikler, Sosyalist Devrimciler ve Anarşistlerden de oluşmuştur[402]. Her ne kadar Deutschmann, bazı Gürcü sosyalistlerin İranlı devrimcilere dair söylemlerinde zaman zaman küçümseyici bir ton bulunduğunu belirtse de bu yaklaşım daha çok İran'ın Rusya'daki siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmelere kıyasla geri kalmışlığına işaret eden bir değerlendirme olarak okunmalıdır. Nitekim Çarlık karşıtı ve ilerici çizgideki Gürcü basını da İran Devrimi'ne güçlü destek vermiş; Tiflis'te yayımlanan "Talgha, Isari, Amirani, Ali, Chveni Khma, Imedi, Chveni Azri, Akhali Skhivi, Momavali ve Mnatobi" gibi gazeteler, İran'daki anayasal hareket ve Tebriz direnişi hakkında düzenli, ayrıntılı ve destekleyici yayınlar yapmıştır[403].

Netice itibarıyla İran Meşrutiyet Devrimi, bu çalışmanın merkezi sorunsalı düzleminde tetkik edildiğinde; Güney Kafkasya halkları nezdinde sosyalist paradigma eksenli anti-otokratik müşterek eylem pratiklerini tahkim eden, aynı zamanda Ermeni ve Azerbaycan Türkü topluluklarının sınır aşan tarihsel, kültürel ve etnik angajmanlarını kristalleştiren çok katmanlı bir siyasal kırılma teşkil etmektedir. 1905 Rus Devrimi'nin izdüşümleriyle şekillenen devrimci mobilizasyon; RSDİP, Himmet, Taşnaksutyun ve Gürcü Sosyal Demokrat ağları vasıtasıyla İran'daki meşrutiyetçi sürece lojistik destek, gönüllü gücü ve örgütsel tecrübe aktarmış; böylece Kafkasya'da tecessüm eden ortak devrimci repertuar, İran sahasında yeniden üretilmiştir. Bununla birlikte söz konusu süreç, özellikle Tebriz direnişi odağında, Ermenilerin ve Azerbaycan Türklerinin İran'daki soydaşlarıyla kurdukları sınır aşan aidiyet ilişkilerini güçlendirerek mikro-milliyetçi duyarlılıkları da beslemiştir. Bu nedenle İran Devrimi, Güney Kafkasya açısından yalnızca dışarıdaki bir anayasal hareket değil; ortak devrimci dayanışma ile rekabetçi etno-politik aidiyetlerin aynı tarihsel moment içinde iç içe geçtiği, bölgesel siyasal tahayyülleri ve ideolojik yönelimleri derinden etkileyen kurucu bir deneyim olarak değerlendirilmelidir.

[401] Gocheleishvili, *a.g.m*, s.70; Rain, *a.g.e,* s.109-112; Afary, *a.g.e*, s.237.
[402] Deutschmann, *a.g.m*, s.178; Gocheleishvili, *a.g.m*, s.66-67.
[403] Gocheleishvili, *a.g.m*, s.66.

2.3. JÖN TÜRK DEVRİMİ VE GÜNEY KAFKASYA

1908 Jön Türk Devrimi'ne uzanan süreçte, yurt içinde ve dışında örgütlenen Jön Türk cemiyetleri ile yayın organları, siyasal uyanışı hızlandırmış ve anayasal rejim talebini meşru bir hedef hâline getirmiştir. Erik Jan Zürcher'in işaret ettiği üzere, Sultan II. Abdülhamid'in kendi eğitim kurumlarından yetişen aydınlar üzerinde kalıcı bir sadakat kuramaması, muhalefetin gelişimini kolaylaştırmıştır[404]. 1878'de Kanun-ı Esasi'nin askıya alınmasından sonra 1889'da Mektep-i Tıbbiyede kurulan İttihat-ı Osmani Cemiyeti, 1908 Devrimi'nin doğrudan öncüsü olmuş; Ahmet Rıza'nın Paris'te İttihat ve Terakki çizgisini örgütlemesi ve 1895'ten itibaren Meşveret gazetesiyle fikirlerini dolaşıma sokması, hareketin uluslararası görünürlüğünü artırmıştır[405]. Meclis ve Kanun-ı Esasi vurgusu, Jön Türk hareketini çağdaş anayasal devrimler çizgisine yaklaştırmış; buna rağmen hareket, sosyal devrimci bir programdan çok, otokratik iktidarın sınırlandırılması ve devletin yeniden örgütlenmesi amacı etrafında şekillenmiştir.

Jön Türk Devrimi'nin niteliği konusunda literatürde farklı değerlendirmeler mevcuttur. Cenk Reyhan, hareketin 1876 düzeninin restorasyonunu hedeflediğini ve bu nedenle sınırlı bir siyasal program taşıdığını savunurken, Feroz Ahmad devrimin önemini sonraki reformlar ve toplumsal dönüşüm bağlamında öne çıkarmaktadır[406]. Berberian ise Paris ve Cenevre'deki sürgün çevreleri, öğrenciler, bürokrasi, ordu ve etnik-dinî azınlıkları kapsayan geniş bir koalisyona dikkat çekmekte; 1908 dönüşümünün ordunun müdahalesiyle gerçekleştiğini, fakat Rusya ve İran'daki örneklerden farklı olarak belirgin bir sosyalist kitle hareketine dayanmadığını belirtmektedir[407]. Reyhan'ın vurguladığı üzere, ekonomik ve siyasal kriz koşullarında gelişen bu hareket, aynı zamanda burjuva-milliyetçi bir yön taşımıştır. Petrosyan da başlangıçta liberal-reformist olan çizginin zamanla daha radikal ve milliyetçi bir devrimcilik anlayışına yöneldiğini ifade etmektedir[408]. Buna karşılık Berberian, 1908'in yalnızca istibdadı sona erdirmediğini, aynı zamanda Osmanlı hanedan düzeninin çözülüşünü hızlandırarak modern bürokratik devlet inşasına zemin hazırladığını vurgular[409]. Bu çerçevede İttihat ve Terakki, "Osmanlıcılık, Panislamizm ve Pantürkizm'i" sabit ilkelerden ziyade pragmatik siyasal araçlar olarak kullanmıştır. 1860'lardan

---

[404] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (çev. Yasemin Saner), 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.130-131.
[405] Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, (çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), Birinci Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s.240-243.
[406] Cenk Reyhan, "Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve", *Akademik Bakış*, C.1, S.2, 2008, s.127; Bkz. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914* (çev. Nuran Yavuz), 5. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.
[407] Berberian, *Roving revolutionaries*, a.g.e, s.29.
[408] Reyhan, *a.g.m*, s.134; Petrosyan, *a.g.e*, s.295.
[409] Berberian, *Roving revolutionaries*, a.g.e, s.34.

itibaren gelişen Osmanlıcılık, farklı etnik ve dinî toplulukları eşit "Osmanlı vatandaşı" kimliği altında birleştirmeyi hedeflemiş ve hem 1876 Kanun-ı Esasi'nin hem de 1908 Devrimi'nin resmî ideolojik dayanaklarından biri olmuştur[410].

Jön Türklerle Ermeni devrimciler arasındaki ilk temaslar da bu ortak anayasal zemin üzerinde gelişmiştir. Babıâli yürüyüşü ve Osmanlı Bankası baskını sonrasında yayımlanan Jön Türk bildirisi, farklı toplulukların ortak düşmana karşı birlikte hareket etmesi gerektiğini savunmuş; çok uluslu imparatorlukta kalıcı siyasal dönüşümün yalnızca kolektif mücadeleyle mümkün olacağını ileri sürmüştür. Ancak reform taleplerinin niteliği, dış müdahale meselesi ve imparatorluğun toprak bütünlüğü konusundaki ayrılıklar, Jön Türk-Ermeni yakınlaşmasını sürekli sınırlamıştır. Paris ve Cenevre merkezli temaslar, 1890'ların sonu ile 1900'lerin başında daha örgütlü bir karakter kazanmıştır. Rus diplomat Neklüdov'un gözlemleri, Jön Türk komitelerinin Ermeni, Makedon, Rus devrimci ve anarşist çevrelerle giderek yakınlaştığını göstermektedir[411]. Ahmet Rıza çevresiyle Hınçak ve Taşnaksutyun arasındaki temaslar 1891–1892'den itibaren sürmüş, fakat Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi çerçevesindeki reform talepleri ile Osmanlı'nın bütünlüğünü savunan yaklaşım arasındaki gerilim iş birliğini zorlaştırmıştır. 1903 sonrasında Rus baskısı, Gregoryen Kilisesi'ne müdahaleler ve uluslararası reform beklentilerinin boşa çıkması, Taşnaksutyun'u yeni müttefik arayışına yöneltmiş; bu bağlamda Jön Türklerle temaslar yeniden önem kazanmıştır[412]. Feroz Ahmad'ın belirttiği gibi, Ermeni devrimci çevreleri bu ittifakta, âdem-i merkeziyetçi bir idari yapı üzerinden reformların ve yerel özerklik taleplerinin karşılanabileceği bir zemin görmüştür[413].

Buna karşılık Hınçak Partisi, 1876 Kanun-ı Esasi'ye derin bir güvensizlikle yaklaşmış ve Jön Türklerin Ermenilere yönelik "ortak vatan" söylemini samimiyetsiz bulmuştur. 4–9 Şubat 1904 Paris Kongresi'nde dış müdahale konusunda yaşanan sert tartışmalar, Jön Türk hareketi içindeki bölünmeyi de derinleştirmiş; Ahmed Rıza'nın merkeziyetçi-pozitivist çizgisi ile Prens Sabahaddin'in liberal-federalist yaklaşımı arasındaki ayrışma belirginleşmiştir[414]. Ancak

---

[410] Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution; The Young Turks, 1902–1908*, Oxford University Press, New York 2001, p.296; Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building; From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I.B. Tauris & Co Ltd, London 2010, p.215.

[411] Bildiride iktidarın simgesel merkezleri olan "Babıâli ve Yıldız Sarayı", mutlakiyetçi rejimin mekânsal temsilleri olarak sorunsallaştırılmakta ve bu odaklara karşı geliştirilen kitlesel mobilizasyon etik-politik bir gereklilik olarak sunulmaktadır. Bu doğrultuda beyanname; yerleşik Ermeni karşıtı önyargıları dönüştürerek, bunları hürriyet ve anayasal düzen arayışındaki jenerik devrimci söylemle eklemlemekte ve hibrit bir siyasal ajanda inşa etmektedir. Bkz. Petrosyan, *a.g.e,* s.179-180; 256-257.

[412] Arşen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, Ermeniler ve İttihat ve Terakki; İşbirliğinden Çatışmaya (çev. Ludmilla Denisenko), İkinci Baskı, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s.15-16; Hanioğlu, *a.g.e*, s.193.

[413] Feroz Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities; Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908–1918*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2014, p.14.

[414] Berberian, *Roving revolutionaries, a.g.e*, s.112-114.

1906'dan itibaren Abdullah Cevdet ile Haçatur Malumyan gibi isimler üzerinden temaslar yeniden canlanmış, Sultan II. Abdülhamid rejimine karşı ortak mücadele arayışları güçlenmiştir. Kafkasya'da Rus sosyal demokratları ile Ermeni ve Türk devrimciler arasındaki iş birliği girişimlerinin basında destek bulması da bu yakınlaşmayı teşvik etmiştir[415]. Bu arayışların doruk noktası, 27–29 Aralık 1907'de Paris'te toplanan İkinci Jön Türk Kongresi olmuştur. Kongrede otokratik rejimin yıkılması ve anayasal yönetime geçiş amacıyla silahlı direniş, genel grev ve ayaklanma gibi yöntemler üzerinde uzlaşılmıştır[416]. Bununla birlikte, Osmanlıcılık ve "ortak vatan" söylemi, imparatorluk halklarını birleştirmeyi hedeflese de azınlık topluluklarının ulusal taleplerini geri plana ittiği için sınırlı bir çekim gücüne sahip olmuştu[417]. Hanioğlu'nun da işaret ettiği üzere, İttihat ve Terakki açısından Ermeni devrimcilerle kurulan temas, büyük ölçüde Sultan Abdülhamid rejimini devirmeyi önceleyen pragmatik bir siyasetti; Taşnaksutyun ise daha geniş bir muhalefet bloğu içinde yer alarak bu iş birliğini meşrulaştırmaya çalışıyordu[418].

1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra Taşnaksutyun, anayasal rejimin ilanındaki rolünü vurgulayan yoğun bir propaganda faaliyeti yürütmüş; Droşak'ta 1907 Paris Kongresi'ndeki katkılarını ön plana çıkarmıştır[419]. Meşrutiyetin ilanı sonrasında Ermeni partileri, serbest dolaşım, sürgünlerin dönüşü, Ermeni karşıtı düzenlemelerin kaldırılması, siyasal tutukluların serbest bırakılması ve âdem-i merkeziyetçilik temelinde eşit yurttaşlık gibi talepleri Meclis-i Mebusan gündemine taşımıştır[420]. Bununla birlikte Ermeni tarihçiler İttihat ve Terakki'nin Taşnaksutyun'u Ermeni toplumu adına tek muhatap olarak tanımasını, Ermeni siyasal çoğulculuğunu zayıflatan bir strateji olarak da yorumlamıştır[421]. 1909 Adana Olayları ise Müslüman-Ermeni ilişkilerinde derin bir kırılma yaratmış; Feroz Ahmad, anti-İttihatçı çevrelerin bu süreçteki rolüne dikkat çekerken, Gasımlı olayların uluslararası müdahaleye zemin hazırlayan daha geniş bir propaganda savaşının parçası olarak da okunabileceğini ileri sürmektedir[422].

Adana sonrasında Ermeni devrimci hareketinde ciddi bir yeniden değerlendirme süreci başlamış;

---

[415] Hanioğlu, *a.g.e*, s.95-96; Avagyan, Minassian, *a.g.e,* s. 23-25.
[416] Berberian, *Roving revolutionaries, a.g.e*, s.120.
[417] Petrosyan, *a.g.e*, s.284-288.
[418] Hanioğlu, *a.g.e*, s.197.
[419] Talat Paşa hatıratında, Meşrutiyet'in ilanı sonrası Taşnaksutyun'un devrimci süreçteki rolüne dair gelişen söylemsel iddiaları stratejik bir perspektifle değerlendirmektedir. Paşa'ya göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin münhasıran kendi örgütsel dinamikleriyle elde ettiği bu başarı, Ermeni matbuatı tarafından Taşnak teşkilatının lojistik ve ihtilalci katkılarıyla ilişkilendirilerek kamusallaştırılmıştır. İTC yönetimi ise, devrimin konsolidasyon aşamasında Ermeni siyasal aktörleriyle tesis edilen taktiksel ittifakı korumak adına bu anlatıyı tashih etme gereği duymamış; aksine, gelecekteki olası bir uzlaşı zeminini canlı tutmak amacıyla Ermeni toplumuna bir 'siyasal iftihar payı' bırakmayı tercih etmiştir. Bkz. Talat Paşa'nın Hatıraları (ed. Enver Bolayır), Birinci Baskı, Güven Basımevi, İstanbul, 1946, s. 44.
[420] Avagyan, Minassian, *a.g.e,* s.33-36.
[421] *A.g.e*, s.38-39.
[422] Ahmad, *a.g.e*, s.14-15; Gasımly, *a.g.e,* s.221.

1910'dan itibaren özellikle Taşnaksutyun, geçmişteki Rusya karşıtı tutumunu gözden geçirerek yeni diplomatik kanallar aramıştır. Bu bağlamda Çarykov'un geri çağrılması ve yerine Giers'in atanması, Rusya'nın Osmanlı'daki Ermeni ve Rum topluluklara yönelik siyasetinde yön değişikliğini simgelemiştir; Rusya hem sınır bölgelerini tahkim etmiş hem de Ermeni meselesini Osmanlı üzerinde baskı aracı olarak daha açık biçimde kullanmaya başlamıştır[423]. İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği'nin değerlendirmelerine göre, Ermeni sorununda Rusya geri çekildiği takdirde İngiltere ve Fransa'nın boşluğu doldurması, Güney Kafkasya'daki ayrılıkçı eğilimleri de etkileyebilecek yeni sonuçlar doğurabilirdi[424]. Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov'un Ermeni yanlısı çizgisi de yalnızca Müslüman-Türk çevrelerde değil, Gürcü ve Rus kesimlerde de tepki yaratmış; böylece Ermeni-Gürcü ve Ermeni-Türk ilişkilerinde yeni gerilim alanları oluşmuştur[425].

Jön Türk Devrimi'nin Kafkasya'daki Müslüman-Türk entelijansiyası üzerindeki etkisi, özellikle Türkçülük ve Pantürkizm merkezli entelektüel tartışmalarda belirginleşmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "vatan", "millet" ve "Türkistan" gibi kavramların geçirdiği semantik dönüşüm, 20. yüzyıl başlarında seküler ve milliyetçi bir muhteva kazanarak Türkçülük düşüncesinin fikrî zeminini oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme sürecinde Osmanlıcılık ve Panislamizm gibi kapsayıcı ideolojilerin eski işlevini kaybetmesi, Türk unsurunun müstakil bir siyasal özne olarak yeniden tanımlanmasını hızlandırmıştır. Bu yönelim, yalnızca Osmanlı sınırları içinde kalmamış; Rusya Müslümanları ve Güney Kafkasya Türkleri arasında da karşılık bulmuştur. Nitekim Rusya'daki Müslüman reform hareketi, bir yandan Rus aydınlanmacı, pozitivist ve devrimci düşüncesinden etkilenirken, diğer yandan Panslavizm'i Pantürkizm için dolaylı bir model olarak değerlendirmiştir. Müslüman aydınlar, Rus kültürüne karşı mesafeli ve çoğu zaman tepkisel bir tutum taşısalar da modernleşme, bilimsel düşünce, eğitim ve siyasal örgütlenme alanlarında Rus entelektüel birikiminden yararlanmışlardır. Bu nedenle Rusya Müslümanları arasında gelişen reformculuk, yalnızca dinî veya kültürel yenileşme hareketi değil; aynı zamanda imparatorluk içindeki eşitsiz siyasal yapıya karşı modern temsil, eğitim ve millî bilinç arayışının bir ifadesi olmuştur.

Türk etkisi ise daha dolaylı olmakla birlikte, Rusya Müslümanlarının fikrî ve siyasal gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Tanzimat reformları, Osmanlı modernleşmesine duyulan umut, İstanbul, Beyrut, Kahire ve Medine gibi merkezlerde eğitim gören Müslüman gençler, ayrıca Türkçe ders kitapları ve gazeteler, Rusya Müslümanları arasında modern millî bilincin yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda sistematik bir ideoloji olarak Türkçülük, esas

[423] Ahmad, *a.g.e,* s.22-23.
[424] Gasımly, *a.g.e,* s.241-242.
[425] PA AA, RZ 201/11040, Bl. 157–158.

gelişimini büyük ölçüde Rusya Türkleri arasında göstermiş; İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi, farklı Türk toplulukları arasında kültürel ve fikrî yakınlaşmanın temel şiarı hâline gelmiştir. Jön Türk Devrimi ise Rusya Müslümanları açısından, otokratik bir rejime karşı anayasal ve demokratik mücadelenin başarıya ulaşabileceğini gösteren güçlü bir örnek teşkil etmiştir. Bununla birlikte etkileşim tek yönlü değildi: 1905 Rus Devrimi sonrasında siyasal tecrübe kazanan Tatar ve Azerbaycan Türkü aydınlar, Osmanlı ülkesine geçerek fikirlerini, örgütlenme yöntemlerini ve direniş pratiklerini burada da yaymışlardır. Bu nedenle Pantürkizm'in tarihsel seyri, Rusya'da doğup olgunlaşan; Osmanlı coğrafyasında ise siyasal ve ideolojik karşılık bulan çift yönlü bir etkileşim süreci olarak değerlendirilebilir[426].

Nitekim Landau, Bennigsen ve Altstadt'ın farklı açılardan ortaya koyduğu üzere, Pantürkizm yalnızca Osmanlı içi bir gelişme değil, Rusya Müslümanlarının Ruslaştırma baskılarına verdiği tepkiyle, Cedidcilik, ortak dil ve ortak tarih düşüncesiyle beslenen daha geniş bir ideolojik çerçeveye dönüşmüştür[427]. François Georgeon'un belirttiği gibi, Rusya'dan gelen Türk aydınları Osmanlı topraklarında "ezilen ulus" konumundan "egemen ulus" tahayyülüne geçerken, milliyetçilik meselesine de yeni bir siyasal özgüvenle yaklaşmışlardır[428]. Rus bürokrasisi, İstanbul'daki anayasal rejimin yaklaşık 20 milyon Müslüman-Türk tebaa üzerinde mobilizasyon potansiyeli yaratmasından endişe ederken; Topçubaşı gibi isimler bu süreci liberal-anayasal bir tekâmül olarak mütalaa etmiştir[429]. Hüseyinzade, Ağaoğlu ve Resulzade gibi aktörler için Osmanlı coğrafyası, Türkçü paradigmanın kurumsallaşabileceği yeni bir siyasal arena hüviyetine bürünmüştür. Bu evrede Türkçülük; Osmanlıcılığa alternatif bir meta-anlatı olarak dil, tarih ve kültür ekseninde kurgulanırken, Yusuf Akçura gibi isimlerin teorik metinleri bu zihinsel dönüşüme yapısal katkı sunmuştur. Bu fikirlerin kitlelere transferinde ise "Türk Yurdu (1911), Türk Ocağı (1912) ve Türk Bilgi Derneği (1913)[430]" gibi teşekküller kurumsal bir kaldıraç vazifesi görmüştür.

Müslüman-Türk entelijansiyasının öncülüğünde teşekkül eden yeni cemiyet ve platformlar,

---

[426] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, a.g.e, s.495-496; Mehmet Emin Resulzade, *Pan-Turanizm ve Kafkasya Meselesi* (çev. Vügar İmambeyli), Ötüken, İstanbul 2020, s.54-56. Ayrıca bkz. Amrah Bayramov, "Ideological Transformation of Azerbaijani Turks During Three Revolutions (1905-1911)", *MUTAD*, 2026; XIII (1): 701–727; Bennigsen and Lemercier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union, a.g.e,* s.33-34.

[427] Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, 2nd edition, Indiana University Press, London 1995; p.30-31; Bennigsen, "Panturkism and Panislamism in History and Today", Central Asian Survey, 3:3, 1984, p.39-40; Altstadt, "Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest", *Studies in Comparative Communism*, 19:3-4, 1986, p.280.

[428] François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876–1935)* (çev. Alev Er), 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2024, s.30.

[429] Jamil Hasanli, *Leadership and Nationalism in Azerbaijan; Ali Mardan Bey Topchibashov*, Founder and Creator, First Published, Routledge, New York 2019, p.68.

[430] Resulzade, *Pan-Turanizm ve kafkasya*, a.g.e, s.56-59.

Türkçülük paradigması ile modernleşme projesi arasında yapısal bir bağ kurarak Pantürkist düşüncenin kurumsallaşma sürecini yönetmişlerdir[431]. Bu evrede Ağaoğlu, Türk ulusunun tarihsel misyonu ve siyasal mobilizasyon kapasitesine yönelik teleolojik vurgularıyla temayüz ederken; Resulzade, *Türk Yurdu* çevresiyle tesis ettiği entelektüel ağlar vasıtasıyla İran Azerbaycan'ındaki anayasal mücadeleyi Osmanlı kamusal alanına taşımıştır[432]. Zenkovsky'nin analizlerine paralel olarak Ziya Gökalp, bu ideolojik yayılımı; imparatorluk dâhilinde kültürel homojenleşme, İran ve Rusya sahasındaki Azerbaycan Türkleri ile entegrasyon ve nihayetinde tüm Turan halklarının birleşmesini hedefleyen üç aşamalı bir programatik çerçevede mütalaa etmiştir[433]. Nitekim 1911 ve 1913 Selanik Kongreleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türk dünyasına müteveccih siyasetini resmi doktrin haline getiren kritik eşikler olmuş; Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" formülasyonu ile Gökalp'in bu üçlemeyi milliyetçilik, din ve moderniteyi mezceden tamamlayıcı bir sentez olarak yorumlaması, dönemin ideolojik eksenini tayin etmiştir[434].

Bu düşünsel ve siyasal zemin üzerinde şekillenen yeni Azerbaycan fikri, zamanla Türkiye'deki Türkçü çevrelerle daha sıkı biçimde birleşmiştir. Resulzade'ye göre Azerbaycan'ın bu dönemde Türkiye'ye yönelmesi, yalnızca siyasal değil, aynı zamanda fikrî ve duygusal bir yakınlaşmayı da ifade etmekteydi. Bu doğrultuda şair ve mütefekkirler, Azerbaycan'ı "Turan idealinin" sembolik merkezlerinden biri olarak yüceltmiş; Namık Kemal, Abdülhak Hamid ve Mehmet Emin gibi isimlerle Mehmed Hadi, Hüseyin Cavit ve Ahmet Cevat arasında kurulan manevi bağlar, iki entelektüel dünyanın yakınlaşmasını simgelemiştir. Böylece Azerbaycan mefkûresi ile Türk milliyetperverliği ortak bir ideolojik zeminde birleşmiş; başlangıçta daha çok edebî bir yönelim olarak beliren "Turancılık", zamanla milliyet, İslam beynelmileliyeti ve federasyon kavramları etrafında siyasal bir mahiyet kazanmıştır. Bu çerçevede İstanbul'daki Türkçü çevreler söz konusu ilkeleri daha çok teorik düzeyde savunurken, Azerbaycan Turancıları bunları doğrudan millî-siyasî programlarının temel unsurları hâline getirmiştir[435].

1911 sonrasına tekabül eden Çarlık jandarma raporları, Güney Kafkasya'daki Müslüman neşriyatında Panislamist ve Pantürkist diskurların yoğunlaştığını ve Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasının merkezi referans odağı olarak konumlandırıldığını tevsik etmiştir[436]. Mezkûr raporlar;

---

[431] Landau, *a.g.e*, s.40-41.
[432] Balayev, *a.g.e,* s.263.
[433] Zenkovsky, *a.g.e*, s.109-111.
[434] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 2.Baskı, Akçağ, Ankara 2010, s.16-17; Landau, a.g.e, 48-49.
[435] Resulzade, *Seçme eserler 1, a.g.e*, s.271-272.
[436] ARDTA, F524-S1-SV29, s.15-16; Jandarma Raporu, 28 Aralık 1911: F524-S1-SV29, s.17-18; F524-S1-SV23, 1a-2.

İstanbul merkezli "Kafkaz-İstiglami (muhtariyet) ve Terakkiyi İslam" gibi teşekküllerin; otonomi arayışları, pedagojik faaliyetler, propaganda ve kadro doktrinasyonu kanallarıyla Kafkasya, Rusya ve Orta Asya'daki Müslüman-Türk mahfilleri arasında transnasyonal ağlar tesis etmeye çalıştığını ortaya koymaktadır. Bu faaliyetler, Jön Türk Devrimi'nin münhasıran Osmanlı iç siyasi dengelerini değil, Güney Kafkasya'daki Müslüman-Türk unsurların siyasal tahayyül ve projeksiyonlarını da dönüştürdüğünü kanıtlamaktadır[437]. Öte yandan Rus istihbarat verilerine göre, Kafkasya'daki Müslüman topluluklar Osmanlı askeri gücüne mali iane, gönüllü birlikler ve söylemsel destek kanalize etmiştir. Kurban Bayramı vesilesiyle mobilize edilen yüksek meblağlı fonların payitahta intikali, Tiflis'teki Osmanlı Başkonsolosluğu'na yönelik gönüllü başvuruları ve "Hilal" namına yürütülen yardım kampanyaları, bu kitlesel seferberliğin somut tezahürleridir[438]. Müsavat Partisi'nin programatik beyannamesinde, Osmanlı Devleti'nin artık "hasta adam" metaforuyla nitelendirilemeyeceği; aksine bölgesel Müslüman toplulukların siyasi bekasının, Türkiye'nin istiklal ve terakkisiyle doğrudan ilintili olduğu açıkça deklare edilmiştir[439]. Swietochowski'nin de vurguladığı üzere, evvelce Osmanlı'ya mesafeli duran Şii muhafazakâr çevreler dahi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları konjonktüründe dinsel dayanışma eksenli bir entegrasyona yönelmişlerdir[440].

Sonuç olarak, 1908 Jön Türk Devrimi, tezin odak noktası bakımından değerlendirildiğinde, Güney Kafkasya halklarının siyasal ve ideolojik yönelimlerini aynı anda hem ortak mücadele hem de rekabetçi kimlik projeleri doğrultusunda dönüştüren kritik bir kırılma noktası olarak belirmektedir. Bir yandan devrim, II. Abdülhamid istibdadına karşı anayasal düzen, meclis ve hürriyet talepleri etrafında Jön Türkler, Ermeni devrimci örgütleri ve çeşitli muhalif unsurlar arasında geçici de olsa bir ortak mücadele zemini üretmiş; diğer yandan bu iş birliği, reformların niteliği, dış müdahale, âdem-i merkeziyet ve imparatorluğun bütünlüğü gibi meselelerde ortaya çıkan gerilimler nedeniyle kalıcı bir siyasal uzlaşıya dönüşememiştir. Aynı süreçte devrimin Güney Kafkasya'daki Müslüman-Türk entelijansiyası üzerindeki etkisi, "Türkçülük, Pantürkizm ve Panislamizm" ekseninde yeni siyasal tahayyüllerin güçlenmesine yol açmış; böylece Osmanlı'daki anayasal dönüşüm, yalnızca bir rejim değişikliği değil, Ermeni siyasal stratejilerinden Müslüman-Türk milliyetçiliğine, Osmanlıcılıktan transnasyonal Türkçü ağlara

[437] BOA, HR.SYS, 1333, lef 1–2: Rusya Matbuatı: İstanbul'daki Jön Türkler ile bağlantılı olarak Gaspıralı İsmail Bey'in riyaseti altında Kazan ve Orenburg'da zuhur Eden Genç Müslümanlar hareketi hakkındaki makalenin tercümesi ve raporu (M-23-05-1911); (BCA), 930-1-0-0, 3-36-1, s. 26–27: Merkezi Türkiye'de olan Terakki-İslam Partisi'nin Rusya ve Kafkasya'da şubeler açması ve faaliyetleri hakkında "Güzel" kod adlı ajanın raporu (27.09.1913).
[438] PA AA, RZ 201/11040, Bl. 155–156.
[439] Baykara, *a.g.e,* s.185.
[440] Swietochowski, *a.g.e*, s.72.

kadar uzanan çok katmanlı bir yeniden konumlanma süreci yaratmıştır.

2.4. GÜNEY KAFKASYA'DA SİYASAL VE TOPLUMSAL GELİŞMELER

1905 Devrimi'ni takip eden yıllar, Suny'nin de altını çizdiği üzere, devrimci dönüşüm tahayyülünün bütünüyle sönümlenmediği; aksine Güney Kafkasya'da Çarlık otoritesinin restorasyon çabaları ile yerel direnç odaklarının mahdut başarıları arasında şekillenen paradoksal bir evre teşkil etmiştir[441]. Bu süreçte yeni seçim yasalarıyla gayri Rus halkların temsili daraltılmış, muhalif hareketler baskıyla sınırlandırılmış; ancak yükselen Rus milliyetçiliğinin dışlayıcı etkilerine rağmen, imparatorluk yönetimi bir yandan da dini hoşgörü, yerel dillerde eğitim ve yerel elitlerin yönetime katılımı gibi kısmi açılımlara başvurmuştur[442]. Vali Vorontsov-Daşkov, Stolypin'in sert çizgisine kıyasla daha esnek bir tutum benimseyerek özellikle Ermenilere yönelik daha uzlaşmacı adımlar atmış, kilise topraklarının iadesi ve kamu hizmetlerindeki bazı kısıtlamaların kaldırılmasıyla öne çıkmıştır[443]. Bu dönemde Taşnaksutyun, "Bağımsız Ermenistan" ideali doğrultusunda propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırarak; Avrupa sosyalist çevreleri, Rus devrimci ağları ve Osmanlı-İran muhalefetiyle stratejik temaslar tesis etmiştir[444].

Taşnak Partisi, 1906–1907 polis baskıları ve 1912 yargılamalarıyla ağır bir kurumsal erezyona uğramasına rağmen, 1908–1912 aralığında yarı-legal bir statüde mevcudiyetini korumuş; militan eylemsellik yerini tedricen kültürel çalışmalara bırakmıştır. *Horizon* gazetesi, Ermeni ulusal bilincinin muhafazasında kurumsal bir enstrüman işlevi görürken; Vorontsov-Daşkov'un izlediği siyaset, Ermeni ruhanî sınıfı ve burjuvazisini Çarlık rejimiyle eklemlenmeye sevk etmiştir. Nitekim 1912'de Katolikos V. Gevork'un Çar II. Nikolay'dan reform ve hamiye talebinde bulunması ile Tiflis'teki Ermeni Ulusal Bürosu'nun yeniden teşkili; Taşnakların devrimci-sosyalist paradigmadan uzaklaşarak, Boghos Nubar Paşa örneğinde kristalleştiği üzere, Rusya'nın hamiliğine dayalı diplomatik bir çözüm arayışına ve reelpolitik bir eksen kaymasına yöneldiğini kanıtlamaktadır[445].Bununla birlikte bu yaklaşım, esasen Ermenilerle sınırlı kalmış; Gürcü ve Azerbaycan Türkü siyasal çevrelerine yönelen baskılar, muhalefetin zayıflamasına, parçalanmasına ve yeraltına çekilmesine yol açmıştır.

---

[441] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s. 171.
[442] Riasanovsky, Steinberg, *a.g.e*, s.375.
[443] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.171-172.
[444] Gasımly, *a.g.e*, s.193-195.
[445] *A.g.e*, s.55-56.

Çarlık yönetimi, merkezde ilan edilen reformları Gürcistan'da uygulamaktan kaçınmış ve özellikle Stolypin döneminde sert bir cezalandırma siyaseti izlemiştir. Askerî mahkemeler, idamlar, toplu tutuklamalar ve 3704 kişinin Sibirya'ya sürülmesi, bu baskı düzeninin başlıca araçları olmuştur. Aynı süreçte Karadeniz kıyılarına Rus göçmenlerin yerleştirilmesiyle demografik yapının dönüştürülmesi hedeflenmiş, "böl ve yönet" siyaseti ise soylular ile köylüler, burjuvazi ile işçiler arasındaki gerilimleri derinleştirmek için kullanılmıştır. Buna rağmen işçi hareketi bütünüyle tasfiye edilememiş; Tiflis'te 1907'de 28 sendikada örgütlü yaklaşık 13 bin işçi bulunurken, 1908'de bu sayı yarıya inse de grevler sürmüştür[446]. Öte yandan 1907 Londra RSDİP Kongresi'nde Jordanya liderliğindeki Gürcü Menşevikler, Lenin'in kararlarını engelleyen bir blok tutum sergilemiş; Lenin'in Jordanya'ya yönelik "Gürcüler Rus işlerine karışmasın" sözü, enternasyonalist söylemin sınırlarını açığa çıkarmıştır. Aynı yıl sosyal demokrat vekillere yönelik soruşturmalar derinleşmiş, Duma'nın tutuklama taleplerini reddetmesi üzerine Çar 16 Haziran'da Duma'yı feshetmiş; devam eden süreçte 31 vekil Sibirya'ya sürülmüş, yeni seçim yasasıyla temsil sistemi daraltılmış, kırsalda taşra soyluları, Kazaklar ve Rus yerleşimciler lehine bir düzen kurulmuştur[447]. 1910–1911 yıllarında Güney Kafkasya'da olağanüstü hâl rejiminin yerleşmesiyle tutuklamalar ve toplantı yasakları gündelik yönetim pratiğine dönüşmüş; Gürcü Sosyal Demokratlar merkezlerini Kutaisi'ye taşımıştır. Jordanya, ulusal mesele ekseninde bölgesel özyönetim ve daha sonra Otto Bauer'in etkisiyle ulusal-kültürel özerklik fikrine yönelirken, Stalin 1913 tarihli *Ulusal Mesele ve Sosyal Demokrasi* adlı çalışmasında bu görüşe karşı çıkmıştır[448]. Böylece Gürcü sosyalist hareket içindeki ideolojik ayrımlar daha belirgin hale gelmiş; Stephen Jones'un da vurguladığı üzere, 1907–1914 arasında Gürcü sosyal demokrasisinin yarı yasal faaliyetleri hem siyasal esneklik arayışını hem de Menşevik Gürcistan'ı Avrupa'ya yaklaştırma ve Rus devrimci geleneğinden ayrıştırma isteğini yansıtmıştır[449].

İmparatorluk yönetimi ile Hristiyan misyoner çevreleri, modernleşmeci Müslüman grupların merkezi bir dinî idare oluşturma girişimlerini dikkat ve kaygıyla izlemiştir. Bu tedirginlik, Jön Türk Devrimi sonrasında İTC'nin Rusya Müslümanları arasındaki faaliyetlerine dair istihbarat raporlarına da yansımış; durum, Rusya'nın Osmanlı Ermenilerini desteklemesine karşılık İttihatçıların da Rusya'daki Müslüman topluluklardan destek arayışıyla ilişkilendirilebilecek bir gelişme olarak belirmiştir[450]. Aynı dönemde Panslavizm ve Ruslaştırma siyasetine karşı Panislamizm, Pantürkizm ve özellikle Ceditçilik gibi akımlar, eğitim, sivil toplum ve siyaset

[446] Mushelishvili, Japaridze ve d, *a.g.e*, s.106-107.
[447] Marshall Lang, *a.g.e*, s.174-175.
[448] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s. 177-178.
[449] Jones, *a.g.e*, s. 227.
[450] ARDTA, F524-S1-SV29; Jandarma Raporu, 28 Aralık 1911.

alanlarında alternatif direniş zeminleri üretmiştir. Ceditçilik, modern bilgiyle donatılmış ve dinî açıdan ıslah edilmiş bireyler yetiştirmeyi amaçlarken, Molla Nasreddin gibi yayınlar modernlik ile İslami değerleri hiciv dili üzerinden buluşturan yeni bir söylem geliştirmiştir. Böylece imparatorluk bünyesindeki marjinalleştirilmiş Müslüman topluluklar, modern kimliklerini yeniden kurmaya yönelmiş; ancak Stolypin yönetimi Müslümanlara yönelik baskıyı sistematikleştirerek Panislamizm karşıtı kampanyaları yoğunlaştırmış, güvenlik güçleri baskınlar, tutuklamalar ve sürgünlerle İslami eğitim kurumları ile yayın organlarını hedef almıştır[451].

Bu baskı ortamı, Himmet Partisi ve Müslüman-Türk siyasal çevreleri üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Nerimanov, Efendiyev ve Serdarov gibi sosyalistler tutuklanırken; Resulzade, Abilov ve Bünyadzade başta olmak üzere birçok isim İran'a sığınmak zorunda kalmıştır. 1909 sonunda Gence'de bir araya gelen sınırlı sayıdaki Himmet üyesi, ifade, inanç ve basın özgürlüğünü öne çıkaran liberal içerikli bir program taslağı hazırlamışsa da sosyalist vurgudan yoksun bu metin, partinin fiilen dağılmış olması nedeniyle uygulanamamıştır. Bir kısım Himmet mensubu RSDİP saflarına katılmış; örneğin Azizbekov, 1911'de Bakü Dumas'ına sosyal demokrat olarak seçilmiştir[452]. Öte yandan milliyetçi Difai örgütü de ağır baskıya uğramış; Pişnamazzade, Rafibeyov, Hasmamedov, Gaziyev, Ahundov, Usubov, Rafiyev, Şıhzamanov ve Hamzayev gibi isimler hakkında Ermeni silahlı gruplarına karşı faaliyet yürüttükleri gerekçesiyle cezai işlemler başlatılmıştır[453]. Buna karşılık 1911'de kurulan Müsavat Partisi, Türk toplumunda ulusal bilincin kurumsallaşması bakımından yeni bir aşamayı temsil etmiş; aynı yıl Bakü Duma'sı seçimlerinde Müslümanların çoğunluğu elde etmesi, Bakü'yü Güney Kafkasya'daki Türkler için ekonomik olduğu kadar siyasal ve kültürel bir merkez hâline getirmiştir. 1913 sonbaharında Resulzade'nin sürgünden dönüşüyle Müsavat yeniden canlanmış ve bağımsızlığa dayanan "Milli Diriliş" fikri daha belirgin bir teorik zemine oturmuştur[454].

Stolypin reformları ile Vali Vorontsov-Daşkov'un uygulamaları sonucunda, 1907–1914 yılları arasında Güney Kafkasya'daki etnik gerilimler ortadan kalkmamış, aksine farklı biçimlerde derinleşmiştir. Ermeni milliyetçi örgütlerinin yalnızca sınırlı bir kısmı yargılanırken, önemli bir bölümü faaliyetlerini Osmanlı topraklarına kaydırarak mali destek bulmayı sürdürmüştür. Buna karşılık Gürcü ve Türk sosyalist-milliyetçi örgütleri yoğun tutuklama ve sürgünler nedeniyle yeraltına çekilmek zorunda kalmıştır. 1908'den itibaren Rus köylü ailelerinin Müslüman ve Gürcü bölgelerine yerleştirilmesi de bu gerilimi artırmıştır. İskân Dairesi, 1912'ye kadar Güney

---

[451] Steinberg, *a.g.m*, s.90-92; Hasanli, *Leadership and nationalism*, a.g.e, s.65
[452] Swietochowski, *a.g.e,* s.55-56.
[453] Hasanli, *Leadership and nationalism*, a.g.e*,* s.66.
[454] Jamil Hasanli, *The Sovietization of Azerbaijan; The South Caucasus in the Triangle of Russia*, Turkey, and Iran, 1920–1922, The University of Utah Press, Salt Lake City 2018, p.26.

Kafkasya'da 1,5 milyon hektarlık boş arazi üzerinde yaklaşık 100 yeni Rus yerleşimi kurmuş; Tiflis, Borçalı ve Sığnağı çevresindeki raskolnik köyleri Rus iç eyaletlerini andıran bir görünüm kazanmıştır. Muğan ve Kuba gibi sahalarda ise bu iskân siyaseti, toprak rekabeti nedeniyle Müslüman halk ile yeni çatışma zeminleri yaratmıştır. 1912 tarihli yasa ve bunun 1913'te Zakatala'ya uzanan uygulaması köylüler lehine sınırlı bir rahatlama sağlamışsa da Lenin bu politikaları yerel halkların haklarını ihlal eden ve Ruslaştırma amacı taşıyan sömürgeci uygulamalar olarak değerlendirmiştir[455].

Öte yandan, 1913 Nisanı'nda görevine yeniden dönen Vorontsov-Daşkov'un Ermenilere yakın tutumu, yalnızca Türk ve Gürcü çevrelerde değil, bölgedeki bazı Rus unsurlar arasında da hoşnutsuzluk yaratmıştır. Alman belgelerinde valinin Tiflis'e dönüşünün Ermeni halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılandığı, diğer toplulukların ise gölgede kaldığı belirtilmektedir. Özellikle Tiflis Teknik Üniversitesi'nin kuruluş sürecinde Ermeniler lehine alındığı düşünülen kararlar, Gürcü-Ermeni ilişkilerinde gerilimi artırmıştır[456]. Bu gelişmeler Osmanlı makamları tarafından da dikkatle izlenmiş; Bakü Osmanlı Şehbenderliğinin 29 Şubat 1914 tarihli raporunda, Kafkasya Valiliği'nin Ermenileri açık biçimde himaye ettiği ve Rusya'nın bu desteği Osmanlı'ya karşı siyasal bir araç olarak kullandığı ifade edilmiştir. Raporda ayrıca olası bir Ermeni-Gürcü çatışmasında Gürcülerin bölgedeki Müslümanlarla birlikte hareket edebileceği değerlendirilmiştir[457]. Son olarak Ter Minassian'ın ifade ettiği gibi: "Güney Kafkasya Birinci Dünya Savaşına sürüklenirken, Ermeniler için Marksizm kapısını kapatan ve sosyalizmi daha az radikal, milliyetçiliği ise daha belirgin olan Taşnak Partisi baskın hale gelmiştir. Bu durum, aynı dönemde Gürcüler arasında yükselen Menşevizmin hâkim pozisyonuyla tezat oluşturmuştur. Öte yandan, Jön Türk Devrimi'nin etkisiyle yeniden canlanan ve Türkiye'ye yönelen Müsavat Partisi, Azerbaycan Türkleri arasında dominant siyasi güç haline gelmiştir[458]".

Bu dönemde Güney Kafkasya'nın ekonomik yapısı belirgin biçimde zayıflamış, buna rağmen işçi hareketleri savaş yıllarına kadar tümüyle sönümlenmemiştir. Bakü'de petrol üretimi 1900'de 671 milyon pud iken 1913'te 468 milyon pud'a, bakır üretimi ise 148 bin pud'dan 56 bin pud'a gerilemiştir; bu durgunluk yalnızca etnik çatışmalar ve siyasal istikrarsızlıkla değil, büyük sermayenin teknoloji yatırımlarından kaçınmasıyla da ilişkilendirilmiştir[459]. Buna rağmen 1907–1908 yıllarında Bakü'de devlet destekli bir girişimle işçiler ile sanayicileri bir araya getiren fiilî bir "işçi parlamentosu" oluşturulmuş; Ocak 1908 seçimlerinde 35.000 işçinin katılımıyla

[455] Mushelishvili, Japaridze ve d., *a.g.e*, s. 106-108; İsmailov, *a.g.e*, s.181-182.
[456] PA AA, RZ 201/11040, Bl. 174–176.
[457] BOA, HR.SFR.1, 172/32, lef 1–2.
[458] Ter Minassian, *a.g.e*, s.48.
[459] İsmailov, *a.g.e*, s.179-180.

çoğunluğu sosyal demokrat olan 400 temsilci seçilmiştir. Bolşevik Çaparidze'nin açılış konuşmasıyla faaliyete başlayan konsey, işverenlerle müzakere arayışına yönelmiş, ancak sosyalist devrimciler ve Taşnakların tepkisi, petrol fiyatlarındaki düşüş ve sanayi krizinin derinleşmesi nedeniyle kısa sürede etkisini yitirmiştir. Nitekim Stolypin, 11 Nisan 1908 tarihli mektubunda Kafkasya'daki yumuşak yönetim tarzını eleştirmiş, 1907'de bölgede görülen 3.060 silahlı eylemi hatırlatarak daha sert önlemler talep etmiştir[460]. Her ne kadar 1910–1913 arasında grev hareketlerinde geçici bir duraklama yaşansa da 1912 Lena altın madenleri katliamı sonrasında imparatorluk genelinde yeniden yükselen işçi eylemleri, 1912–1914 arasında yaklaşık üç milyon işçinin 9.000 greve katılmasıyla yeni bir ivme kazanmıştır[461].

Bu yeniden canlanma, özellikle 1913 yazında Bakü'de dikkat çekici hale gelmiş; 16 Temmuz'da başlayan grevler kısa sürede genişlemiş ve 25 Temmuz'da Menşevik öncülüğünde genel greve dönüşmüştür. Ay sonunda 88 firmadan yaklaşık 19.075 işçinin greve katılması ve toplam 490.735 işçi-gününün kaybedilmesi, bölgedeki proleter huzursuzluğun boyutunu göstermiştir. Ancak grevlerin siyasallaşması ve örgütsel denetimin zayıflığı, Menşeviklerin hareket üzerindeki hâkimiyetini sınırlandırmıştır. 1914'te sürgünden dönen Şaumyan'ın Lenin'e gönderdiği rapor, Bakü işçilerinin siyasal örgütlenmeye tam anlamıyla yönelmediğini ortaya koyarken, Alman kaynakları Güney Kafkasya'daki grevleri daha geniş bir siyasal kriz bağlamında değerlendirmiştir[462]. Aynı yıllarda rejim, Stolypin'in 1911'de öldürülmesinden sonra Kokovtsov yönetiminde ve Çar II. Nicholas döneminde daha belirgin bir otoriter hatta kaymış; milliyetçi çevreleri ve antisemitik yapıları dolaylı biçimde desteklemiştir. Öte yandan Balkan Savaşları'nın beslediği Slav-Ortodoks dayanışması ve yaklaşan savaş atmosferi, toplumsal muhalefeti zayıflatmıştır[463]. Buna rağmen 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş ilanı ile devrimci söylemler yerini vatanseverlik ve milliyetçilik eksenli bir siyasal atmosfere bırakmıştır[464].

Tablo 3. 1914 Yılı Güney Kafkasya Nüfus Dağılımı

Etnik Gruplar	**Nüfus**
Ruslar	489.340
Hristiyan Kartveliler	1.609.867
Müslüman Kartveliler	107.104
Lehler ve Almanlar	71.625

[460] Suny, *The baku commune*, a.g.e, s..44-46.
[461] *A.g.e*, s.49-50.
[462] Suny, *The baku commune, a.g.e*, s.51-52; PA AA, RZ 201/11040, Bl. 176–177.
[463] Steinberg, *a.g.m*, s.69-70.
[464] Faulkner, *a.g.e*, s.95-97.

Kafkas Dağlıları	630.395
Ermeniler	1.615.101
Müslüman Kürtler	111.025
Ezdi Kürtler	48.631
Yahudiler	83.050
Hristiyan Asyalılar	219.905
Müslüman Asyalılar	2.188.294
Çingeneler	26.420
Güney Kafkasya Toplam Nüfus	7.213.559

1 Ocak 1914 tarihli Kafkasya'nın demografik yapısına ilişkin veriler ise, söz konusu idari çerçevenin etnik ve dinsel bakımdan son derece heterojen bir toplumsal zemine dayandığını açıkça ortaya koymaktadır. Güney Kafkasya'nın demografik ve idari yapısı incelendiğinde, bölgenin Bakü, Yelizavetpol, Kutais, Tiflis, Karadeniz ve Erivan guberniyaları ile Batum, Dağıstan ve Kars oblastları, ayrıca Sohum ve Zakatala okrugları şeklinde örgütlenmiş çok katmanlı bir idari yapılanmaya tabi olduğu görülmektedir[465].

Tablo 4. 1914 Yılı Osmanlı Başkumandanlığı Demografik Verilerinde Güney Kafkasya'da Müslüman Nüfusun Bölgesel Dağılımı

Bölge / İdari Birim	**Müslüman Nüfus**
Bakü Vilayeti	1.500.000
Yelizavetpol Vilayeti	1.500.000
Dağıstan Vilayeti	1.450.000
Erivan Vilayeti	700.000
Tereski Vilayeti	500.000
Tiflis	300.000
Kars Vilayeti	200.000
Goban	200.000
Batum Vilayeti	161.000
Zakatala Kazası	150.000
Sohum Kazası	44.000
Kutais	25.000
Karadeniz Vilayeti	20.000

[465] *Kavkazskiy kalendar' na 1915 god (1915 Yılı Kafkas Salnamesi),* haz. A. A. El′zenger ve İ. P. Stel′maşuk. Tiflis: Tipografiya Kantselyarii Namestnika E. İ. V. na Kavkaze (Kafkasya Genel Valiliği Matbaası), 1914, s. 218–269.

Osmanlı Başkumandanlığı kayıtlarına göre Güney Kafkasya'daki Müslüman nüfusun Rus resmî istatistiklerinde gerçek büyüklüğünü yansıtacak biçimde kaydedilmediği iddia edilmiştir. Kayıtlara göre, söz konusu topluluklar nüfus sayımlarında yekpare bir Müslüman unsur olarak gösterilmek yerine, Tatar, Tacik, Asyalı veya Kürt gibi farklı etnik kategoriler altında tasnif edilmiştir. Bu durum, Rus idarî-istatistiksel yaklaşımının, Müslüman halkın demografik ağırlığını parçalı kategoriler üzerinden görünür kılarak bölgedeki toplumsal yapıyı belirli bir siyasal bakış açısıyla yeniden tanımlama eğilimi taşıdığını düşündürmektedir[466].

Sonuç itibarıyla, 1905 Rus Devrimi'nin ardından Güney Kafkasya'da tecessüm eden sosyo-politik transformasyon; bir taraftan Çarlık rejiminin zorlayıcı baskı, iskân politikaları ve idari regülasyonlar vasıtasıyla merkezi otoriteyi restorasyon çabasını, diğer taraftan ise bölgesel aktörlerin otonomi ve federatif nizam arayışları ile egemenlik eksenli rekabetçi ulusal projelerinin tahkimatını eş zamanlı olarak tetiklemiştir. Bu süreçte; Ermeni siyasal sahasında Taşnaksutyun çizgisi, Gürcü mahfillerinde Menşevik ve özyönetimci eğilimler, Azerbaycan Türkleri nezdinde ise Himmet'ten Müsavat'a evrilen ideolojik kristalleşmeler belirginleşmiştir. Proleter mobilizasyon ve sosyalist muhalefet bütünüyle tasfiye edilmemekle birlikte, tedricen etno-politik gerilimlerin ve savaş öncesi siyasetin gölgesinde kalmış; binaenaleyh Birinci Dünya Savaşı arifesinde Güney Kafkasya, müşterek bir bölgesel düzen ihtimalinden ziyade, parçalı ve antagonistik bir siyasal zemine evrilmiştir.

2.5. GÜNEY KAFKASYA'DA SİYASİ PARTİLERİN OLUŞUMU

Bu başlık altında, 1890'lardan Birinci Dünya Savaşı'na uzanan süreçte Güney Kafkasya halkları arasında modern siyasal örgütlenmelerin ve partileşme dinamiklerinin ortaya çıkışı incelenecektir. Özellikle bölgenin siyasal hayatında, bağımsız cumhuriyetlere giden tarihsel süreçte ve bağımsızlık döneminde belirleyici rol oynayan Gürcü Menşevikleri, Ermeni Taşnaksutyun'u ve Azerbaycan Türklerinin Müsavat Partisi; kuruluş koşulları, ideolojik-programatik çerçeveleri, örgütsel faaliyetleri, toplumsal dayanakları ve rakip siyasal akımlar karşısında nasıl hegemonik konum kazandıkları bakımından ele alınacaktır. Böylece söz konusu partilerin yalnızca birer siyasal örgüt olarak değil, aynı zamanda Güney Kafkasya'da ulusal temsil, iktidar mücadelesi ve devletleşme süreçlerini şekillendiren başlıca tarihsel aktörler olarak oynadıkları rol değerlendirilecektir.

[466] BOA, HRT.h, 80/A-3, lef 2–3.

2.5.1. Gürcü Siyasi Hayatı ve Menşevik Teşkilatlanma

Gürcü Sosyal Demokratlar, bir yandan yerel milliyetçi çevrelerle ve 1860'lar ile 1870'lerin Gürcü aydın mirasıyla polemik yürütürken, diğer yandan Gürcü entelektüel dünyasının temel değerlerini de muhafaza etmişlerdir. İtalya, İrlanda ve Balkanlar'daki ulusal kurtuluş hareketlerinden etkilenen 1860'ların Gürcü aydınları, Rus benzerleri gibi gerçekçilik, halk hakları ve devrimci dönüşüm düşüncelerine ilgi duymuş; ancak onlardan farklı olarak ulusal kimlik, kültürel varlığın korunması ve özyönetim meselelerine de özel bir önem atfetmiştir[467]. Bu "sosyalist ve milli ruhla" yetişen nesil, yalnızca kültürel, eğitsel ve iktisadi kurumların gelişimine katkı sunmakla kalmamış, aynı zamanda çeşitli siyasal hareketler içinde de etkin biçimde yer almıştır[468]. 1880'lerde artan Rus milliyetçiliği ve Çar III. Aleksandr'ın şovenist politikaları, gelişmekte olan Gürcü milliyetçiliğiyle çatışarak bağımsızlık düşüncesinin özellikle Tiflis İlahiyat okulları çevresinde filizlenmesine neden olmuştur. Bu süreçte ortaya çıkan Gürcistan Özgürlük Birliği[469], yurt içi ve yurt dışındaki Gürcü öğrencileri bir araya getirmiştir. Birliğin üyeleri arasında daha sonrasında birçoğu Rus Sosyalist hareketinde yer alan Mikhail Heltupişvili, Tedo Sahokia Giorgi, Kita Abaşidze, Noe Jordanya, Vahtang Gambaşidze, Andria ve Giorgi Dekanozişvilile, Giorgi Gvazava ve Filipe Maharadze gibi isimler yer almıştır. Varşova, Moskova ve Tiflis'teki faaliyetleriyle öne çıkan bu örgüt, 1892-93 yıllarında gizli kongreler düzenleyerek ulusal kurtuluş mücadelesini yaymayı hedeflemiştir.

Batı Avrupa'nın ütopik sosyalist fikirlerini Gürcü halk anlayışıyla birleştirmeye çalışan bu kuşak, kısa sürede polis baskısıyla dağılmış, ancak üyeleri daha sonra sosyal-federalist, Marksist ve neo-milliyetçi partilerde yer almıştır[470]. Gürcü Menşevizminin ideolojik mimarlarından Jordanya, Polonya'da bulunduğu dönemde Gürcistan Özgürlük Birliği bünyesindeki Varşovalı öğrenci grubunun siyasi stratejilerini yapısal bir eleştiriye tabi tutmuştur. Jordanya'ya göre, bahsi geçen öğrenci grubunun bağımsızlık talepleri, o dönem hem Polonya hem de Gürcistan'daki genel siyasi konjonktürün ve toplumsal gerçekliğin uzağında kalmıştır. Jordanya, bu grubun bağımsızlık

---

[467] Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e, s.31.
[468] Kaçarav, Kikvidze ve d., *a.g.e,* s.69-70.
[469] Birliğin programının önsözünde "Gürcistan ezilen bir devlettir; Gürcü halkı ana dilini, geleneklerini ve topraklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır; Gürcü halkı yüzyıllardır süren tarihinde benzer sıkıntılar yaşamış ve bir çıkış yolu bulmuştur; şimdi de umudunu kaybetmeyecektir; en başından itibaren güçlerimizin dağılmasını önlemek ve açık görüşlü bir mücadele yürütmek için Gürcistan Özgürlük Birliği'ni kuruyoruz; birliğimiz, Gürcistan'ın sosyo-ekonomik ve politik kalkınmasını geniş yola doğru çıkarmayı; Gürcü halkına geri kalmışlığın nedenlerini açıklamayı, kendi acınası durumunun farkına varmayı sağlamayı, savaşması ve baskıdan kurtulmak için örgütlemeye çalışıyor" ifadeleri yer almıştır. Ayrıca program, milletin geleceği için eğitim önemi vurgulanırken, ezilen ulusları çar rejimine karşı "federatif bir yapı altında bir Kafkasya" mücadeleye çağırmıştır. Bkz. Parsons, *a.g.e,* s.305.
[470] Muşhelişvili, Japaridze ve d., *a.g.e,* s.68-69, 82; Asatiani, Janalidze, *a.g.e*, s.225.

idealini şu sözlerle kavramsallaştırmaktadır:

> "Ne Polonyalılar ne de Gürcüler o dönem bağımsızlık talebinde bulunuyordu; bu fikri yalnızca Varşovalı Gürcü öğrenciler ileri sürüyordu. Onlar için bu iddiayı savunmak daha kolaydı çünkü bu talep platonik bir nitelik arz ediyordu; herhangi bir toplumsal örgütlenme temelinden yoksundu ve geniş kitleler tarafından benimsenmemişti[471]".

Öte yandan Sanayileşme ve piyasa ekonomisinin yarattığı toplumsal dönüşüm karşısında mevcut ideolojik çerçevelerin yetersiz kalması, Gürcistan'da Marksist hareketin yükselişini mümkün kılmıştır. Suny'ye göre, toplumsal mücadele ile ulusal meseleyi birleştirme iddiası taşıyan Marksist çevreler, ortaya çıkan bu ideolojik boşluğu doldurmayı başarmıştır. Gürcistan'da Marksizmin yayılışı, hem Batı Avrupa'dan dönen Gürcü aydınların hem de sürgüne gönderilen Rus sosyal demokratların, özellikle Kozerenko, Luzin, Afanasyev, Franceschi ve Kogan gibi isimlerin katkılarıyla hız kazanmıştır[472]. 1890'ların başında şekillenen bu hareket, kentsel aydınlardan ziyade çoğunluğu Guria bölgesinden gelen ve Gürcistan'ın batı kırsal alanlarından çıkan genç unsurların eseri olmuştur. Nüfus baskısı ve toprak darlığının belirgin olduğu bu kırsal bölgelerden gelen köylüler, Batum'da gelişen ekonomik hayatın yarattığı işgücü ihtiyacı nedeniyle kente yönelmiş; böylece kısa süre içinde Batum gibi ekonomik bakımdan gelişen şehirler, genişleyen proleter kitleleri sayesinde önemli devrimci merkezlere dönüşmüştür[473]. Nitekim Jones'un da vurguladığı üzere, "Gürcistan sosyal demokrasisi Orta Rusya'dakinden farklı tarihsel ve toplumsal koşullar altında gelişmiş; RSDİP ve Marksist ortodoksluğa bağlı kalmakla birlikte, bulunduğu koşulların etkisiyle kendine özgü strateji ve taktikler geliştirerek Rus İmparatorluğu içindeki en etkili Marksist örgütlenmelerden biri hâline gelmiştir[474]".

Gürcistan'da sosyal demokrat eğilim taşıyan ilk çevre, yazar Egnate Ninoşvili[475] etrafında şekillenmiş; bu çevrede Jordanya, Silibistro Cibladze, Vladimer Dareihaşvili, Isidore Ramişvili, Filip Maharadze, Karlo Çeidze ve Miha Tshakaya gibi isimler yer almıştır. Maharadze ile birlikte

---

[471] Zhordania, N., *My life* (I. Zhordania, Trans.), Stanford University, Stanford 1968, p.16.
[472] Suny, *the making of georgian nation*, a.g.e, s.142-143.
[473] *A.g.e*, s.156.
[474] Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e, s.30.
[475] Genellikle Rus edebiyatının Maksim Gorki'siyle karşılaştırılan Ninoşvili, Gürcü edebiyat ve toplumsal düşüncesinde önemli yere sahip olmuş ve Gürcü edebiyatında ilk gerçek işçi sınıfı yazarı olarak tanınmıştır. Ninoşvili'nin *Guria'da İsyan*, *Gogia Uişvili*, *Topraklarımızın Kahramanı* gibi roman ve hikayeleri köylülerin ağır yaşamlarını ele almakla birlikte, Rus işgalini, hükümet ve feodallerin adaletsiz davranışlarına tasvir etmiştir. Marshall, "Ninoşvili'nin romanlarını ve hikayelerini suistimaller ve adaletsizlikler üreten sisteme karşı öfke duymadan okumak imkansızdır" diye yorumlamıştır. Bkz. Marshall Lang, *a.g.e*, s.125-126.

Varşova'da eğitim gören Jordanya, 1892'de Tiflis'e döndüğünde Polonyalılarla ortak mücadele fikri doğrultusunda çalışmalara başlamıştır[476]. Jordanya'ya göre, Rus otokrasisine karşı yalıtılmış bir mücadele anlamlı değildi; bunun yerine tüm Rusya ölçeğinde bir devrim için ortak bir cephe kurulmalıydı. Bununla birlikte, bu dönemde Jordanya ulusal-demokratik bir partinin oluşturulmasını savunurken, Maharadze Almanya örneğine benzer bir sosyal demokrat parti modelini önermiştir. Bu meseleleri tartışmak amacıyla, Ninoşvili'nin girişimlerinin ardından 1892'de Gürcü Marksistler Kvirili'de İoseb Kakabadze'nin evinde bir araya gelmiş, burada Jordanya'nın parti programı ele alınmış ve Marksizm'e daha yakın bir program hazırlanması gerektiği sonucuna varılmıştır. Ardından 1893'te Tiflis'te düzenlenen II. Marksist Konferans'ta, Giorgi Tsereteli öncülüğünde Mesame Dasi (Üçüncü Zümre) adıyla Gürcü sosyal demokrat grubu resmen kurulmuştur[477].

Gürcü Marksistlerin programı ise 1894'te *Moabe (Bülten)* dergisinde Jordanya'nın "Ekonomik Kalkınma ve Milliyet" başlıklı makalesiyle yayımlanmıştır. Söz konusu program, ırkçı ve bireyci açıklamaları reddederek, farklı bölgeleri tek bir ulus çatısı altında birleştiren temel unsurun maddi gelişim ve ekonomik bütünleşme olduğunu savunmuştur. Programda, dil milliyetin ilk göstergesi olarak kabul edilmekle birlikte, insanları asıl birleştiren unsurun maddi dönüşümler olduğu; Gürcü toplumunun daha önce asil, köylü ve din adamları biçimindeki sınıfsal ayrımının ticaret ve sanayinin etkisiyle çözülmeye başladığı; asil sınıfın ise ayrıcalıklarını koruma dışında ortak çıkarlarını büyük ölçüde kaybettiği vurgulanmıştır. Ayrıca zengin ile yoksul arasındaki mücadelenin çağdaş toplumun kaçınılmaz bir niteliği olduğu ifade edilmiştir. Suny, Jordanya'nın bu programını, "popülistlerin kapitalizmin gelişini engelleme arzusuyla milliyetçilerin ulusal mücadeleyi toplumsal mücadelenin önüne yerleştirme eğilimini aşmaya çalışan; ulusal özgürlüğü, bireysel hakları, ekonomik gelişimi, burjuva hukuk düzeninin iyileştirilmesini ve yoksulların birliğini aynı çerçevede buluşturan bir yaklaşım" olarak özetlemiştir[478]. Jones ise Mesame Dasi programının yalnızca kendi döneminde değil, bağımsız Gürcistan'ı açısından da önem taşıdığına dikkat çekmiş; küreselleşmenin büyük güçler üzerindeki etkisi, emperyal komşular ve Avrupa ile ilişkiler, savaşın küçük uluslar üzerindeki sonuçları ve Gürcistan'ın büyük güçler tarafından işgali gibi meselelerin bu programda dikkat çekici tartışma başlıkları olarak yer aldığını belirtmiştir. Jones'a göre "Jordanya, modern bir Gürcü ulusunun inşası için kapitalist gelişmeyi, emperyal baskıdan kurtuluş için ise ekonomik güçlenmeyi zorunlu görmekte; bu yönüyle program, Marksizm ile ulusal kalkınma fikrini birleştirirken Tergdaleuli geleneğinden de

[476] Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e, s.56-57.
[477] Rayfield, *a.g.e*, s.310.
[478] Suny, *The making of georgian nation,* a.g.e, s.158-160.

beslenmektedir[479]".

Gürcü tarihçiler Asatiani ve Janalidze'ye göre, üçüncü kuşak aydınlardan oluşan Marksist çevre, ulusal sorunun önemini küçümseyerek Gürcistan'da kozmopolit bir sosyal demokrasi anlayışı geliştirmeye çalışmıştır; bu nedenle söz konusu tarihçiler, Marksist öğretinin Gürcistan'ın ulusal çıkarları açısından olumsuz sonuçlar doğurduğunu ileri sürmüşlerdir[480]. Nitekim daha önce de değinildiği üzere, bölgedeki güçlü Ermeni burjuvazisi ile Gürcü ve Türk burjuvazisi arasındaki rekabet ve ulusal ideolojik akımlar dikkate alındığında, ulusal çıkarların göz ardı edilmesi dönemin bölgesel gelişmelerini ihmal etmek anlamına gelmekteydi. Buna paralel olarak, günümüz Gürcü tarihçileri de Marksist ideolojinin ve sosyal demokrat hareketlerin Gürcü ulusal hareketine ciddi zarar verdiğini, ulusal konsolidasyon sürecini ve bağımsızlığın yeniden kazanılması mücadelesini zayıflattığını iddia etmektedir[481].

Öte yandan, Sovyet tarih yazımında Mesame Dasi hareketi, Marksist öğretiden sapmış oportünist[482] bir eğilim olarak değerlendirilmiş; sınıf mücadelesi ilkesini benimsemesine rağmen işçi sınıfının öncülüğüne dayanan Marksist yaklaşımı tam olarak içselleştirmediği savunulmuştur. Bolşevik perspektiften yöneltilen eleştirilerde, Mesame Dasi'nin proleter devrimi ve diktatörlüğünü reddettiği, ayrıca ulusal meselede burjuva ideologlarıyla benzer pozisyonlar alarak sınıf mücadelesini milliyetçi çıkarlara tabi kıldığı ileri sürülmüştür[483]. Suny, Mesame Dasi'nin hem aristokrat milliyetçiliğe hem de popülist geleneğin kalıntılarına karşı çift yönlü bir ideolojik mücadele yürüttüğünü belirtirken[484]; Jordanya'nın kongre kayıtları Tiflis ve Batum delegelerinin ulusal meseleyi[485] bütünüyle reddetme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Gürcü Marksist

[479] Örneğin Gürcü Marksistlerden Giorgi Maiaşvili yazılarında ekonomik gelişimi "maddi olarak birleşmiş olan ulus, ideolojik olarak da birleşmiştir; herkes o zaman ulusal faaliyeti teşvik etmek ve ulusu güçlendirmek ister" şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e, s.58-60.
[480] Asatiani, Janalidze, *a.g.e*, s.225-226.
[481] *A.g.e*, s.227-228; Muşhelişvili, Japaridze ve d., *a.g.e,* s.82-83.
[482] Sovyet tarihçilerin Jordanya'ya yönelik bu yaklaşımı, büyük ölçüde onun daha sonraki dönemde Gürcü ulusal devletinin oluşum sürecindeki rolüyle ilişkilidir. Nitekim Jordanya, 1897'de Plehanov'un işçi sınıfı önderliğinde burjuva devrimi tezini sömürge karşıtı bir bakışla yeniden yorumlamış; bu çerçevede ekonomik gelişmenin itici gücünü burjuvazide değil, Gürcü proleter hareketinde görerek bunun Gürcistan'da ulusal kendi kaderini tayin sürecini başlatacağını savunmuştur. Jones'a göre bu yaklaşım, teorik olarak Marx'ın Komünist Manifestosu, Plehanov'un proletarya hegemonyası ve Parvus'un sürekli devrim görüşleriyle ortaklık taşımakla birlikte, aynı zamanda Gürcü kültürünün korunmasına yönelik özgül kaygıları da yansıtmıştır. Bkz. Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e, s.64.
[483] Kaçarav, Kikvidze ve d., *a.g.e*, s.97; Zhordania, *a.g.e,* s.22.
[484] Suny, *the making of the georgian nation,* a.g.e, s.160.
[485] Jordanya, *My Life* adlı hatıratında, Lançhuti'de köylülerle ulusal sorun üzerine yaptığı konuşmayı aktarırken, Gürcistan'ın bağımsızlığı fikrinin köylü kitleleri nezdinde eski düzene dönüş endişesiyle karşılandığını belirtmektedir; bu durum, bağımsızlık düşüncesinin henüz toplumsal tabanda yeterince karşılık bulmadığını göstermektedir (Zhordania, *a.g.e*, s.28). Nitekim her ne kadar Jordanya bu sahneyi duygusal bir üslupla aktarsa da Gürcülerin ulusal kimlik, dil ve kültür bilincinden bütünüyle yoksun olmadığı, ancak Parsons'un da vurguladığı üzere bu bilincin geniş halk kesimlerinde henüz siyasal

gruplar, işçiler ile egemen sınıflar arasında yeni ayrımlar yaratabilecek ulusal taleplerin proleter mücadelenin birliğini zayıflatacağını savunmuş; ayrıca Gürcistan'ın Rusya'dan ayrılmasının onu Türk ya da İran etkisine açık hâle getireceğini ve milliyetçiliğin halkı gerçek sınıfsal çıkarlarından uzaklaştıracağını ileri sürmüşlerdir[486]. Bununla birlikte Kazemzadeh, Gürcü sosyalistlerinin milliyetçilik karşıtı söylemlerinin kalıcı değil geçici olduğunu, esasen sosyalizmin onlar için ulusal hedeflerin gerçekleştirilmesinde işlevsel bir araç niteliği taşıdığını vurgulamıştır[487]. Sovyet tarih yazımında yöneltilen eleştirilere karşı Jordanya, "Ekonomik Kalkınma ve Milliyet" adlı çalışmasında, Gürcistan'da ataerkil yapının yerini kapitalist ilişkilere bıraktığını, sınıfsal ayrışmanın belirginleştiğini ve toplumsal ilerlemenin burjuvazinin değil işçi sınıfının öncülüğünde gerçekleşeceğini savunmuştur[488].

Bununla birlikte Suny'nin, Gürcüler arasında gelişen milliyetçi olmayan Marksist ideolojinin aynı zamanda etnik rakipler olarak görülen Ermeni ve Rus burjuvazisinin etkisini tasfiye ederek egemenliği Gürcülere iade etmeyi amaçladığı yönündeki tespiti, Gürcü Marksist grubun karakterini açıklayıcı niteliktedir[489]. Benzer biçimde Lavrenti Beriya, Mesame Dasi ideologlarını kapitalist gelişmeyi desteklemek ve liberal burjuvazi ile işçi sınıfı arasında ittifak aramakla suçlamış[490]; Jordanya'yı da Gürcü toplumunun bütünlüğünü savunarak farklı sınıfları ulusal bir yapı içinde uzlaştırmaya çalışmakla eleştirmiştir[491]. Öte yandan Suny'ye göre Gürcü sosyal demokrat hareketi hem proleter hareketle hem de köylü örgütlenmeleriyle kurduğu yakın ilişkiler sayesinde Rusya içinde özgün bir konuma sahip olmuş; Gürcü entelektüeller doğrudan köylü ve işçilerle çalışarak toplumu dönüştürmeye yönelmiştir. Bu bağlamda Marksizm, Gürcistan'ın içinde bulunduğu kriz ortamına yeni bir yorum ve geleceğe ilişkin bir çözüm umudu sunmuştur[492].

---

milliyetçiliğe dönüşecek düzeye ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, aydın çevreler dışında bağımsızlık ve özerklik talepleri sınırlı kalmış; hatta hükümetin şovenist politikalarından etkilenen Gürcü köylüleri arasında dahi belirgin bir Rus karşıtı duyarlılık gelişmemiştir (Parsons, *a.g.e,* s.329).

[486] Zhordania*, a.g.e*, s.26-27.

[487] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.14.

[488] Asatiani, Janalidze, *a.g.e*, s.227.

[489] Suny, *The emergence of political society in georgia,* a.g.m, s.140.

[490] İttifak meselesinde Gürcü sosyal demokratlar 1848 Fransız işçi sınıfının izlediği çizgiye benzer bir strateji benimsemiştir. Gürcistan'da küçük işletmelerde çalışan çok sayıdaki yarı proleter zanaatkâr, küçük burjuva kökenli olmalarına rağmen daha eğitimli, siyasal bakımdan daha gelişmiş ve devrimci bir potansiyel taşımaktaydı. Bu nedenle Jordanya ve Menşevikler, söz konusu kesimi muhafazakâr burjuvaziye karşı proletarya ile ortak mücadeleye yöneltmeye çalışmıştır. Jones, bu yaklaşımın, ortak bir halk cephesi aracılığıyla devrimi muhafazakâr burjuvazinin sınırlarının ötesine taşımayı amaçladığını; bunun da Jordanya'nın kavramsallaştırdığı biçimiyle küçük burjuvazinin "toplumsallaşması" ve proletaryanın "cumhuriyetleşmesi" sürecine zemin hazırladığını belirtmektedir Bkz. Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e*,* s.182-183.

[491] L. Beria, *On The History of The Bolshevik Organizations In Transcaucasia*, speech delivered at a meeting of party functionarie. 5, July 21-22. 1935, The Fourth Russian Edition, International Publishers, New York 1935, p.13-14.

[492] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.163-164.

Kazemzadeh ise Gürcü sosyalist hareketinin, Marx'ın öngördüğü toplumsal koşullar tam anlamıyla oluşmadan geliştiğini, bu nedenle "Gürcülerin daha çok öznel sosyalistler olarak Batı'dan aktarılan gelişmiş teorilerden etkilendiğini ve hareket kendi doğal seyrine bırakılmış olsaydı, zamanla Marksist-sosyalist görünümünden sıyrılarak burjuva-milliyetçi bir çizgiye evrilebileceğini" ileri sürmüştür[493].

1898'de RSDİP'nin Minsk Kongresi'ne katılmayan Mesame Dasi, bağımsız örgütlenmesini sürdürmüş ve bu durum, Gürcü sosyal demokrasisinin parçalanmasına yol açarak Avrupa ve Rus sosyalist[494] fikirlerini benimseyen iki ana grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rus çizgisini benimseyen kesim, ilerleyen dönemde Bolşevik hareketin Kafkas kanadını oluşturarak devrimci eylemlere öncülük etmiştir[495]. Beria'ya göre, Mesame Dasi'nin devrimci çekirdeği, 1893-1898 yılları arasında Kafkasya'da Marksist fikirlerin yayılmasında önemli rol oynamış ve Lenin'in "kendi kaderini tayin hakkı" ilkesine sadık kalarak rejimin şovenist politikalarına karşı mücadele etmiştir[496]. Gürcü tarihçilerin değerlendirmelerine göre, merkeziyetçiliği kararlılıkla savunan ve sınıf mücadelesinin belirleyici rolünü vurgulayan Çukaşvili, Enukidze ve Ketşoveli gibi isimlerin yer aldığı devrimci grup, şiddeti mutlak bir kötülük olarak gören ve adalet ile hümanizmi ön plana çıkaran Nikoladze'nin yaklaşımını kesin biçimde reddetmiştir. Bu grup, toplumsal adaletin sağlanmasında isyanı ve kan dökülmesini meşru araçlar olarak kabul etmiş ve bu doğrultuda radikal devrimci yöntemleri savunmuştur[497]. Gürcü sosyal demokrat gruplar arasında ilk önemli fikir ayrılığı, yasadışı basın faaliyetleri üzerine ortaya çıkmıştır. Devrimci grup, Marksist propaganda, siyasi ajitasyon ve proleter devrimci partinin inşası için yasadışı bir gazetenin kurulmasını savunmuştur.

RSDİP'nin bölünmesinden yaklaşık bir yıl sonra, 1904'te Güney Kafkasya'daki sosyalist örgütler arasında sert bir iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Rakip temsilciler bölgeye gelerek Bolşevik ve Menşevik tezleri yaymaya çalışmış, Lev Kamenev başkanlığında Kafkasya'nın çeşitli merkezlerinde Bolşevik örgütlenmeyi güçlendirmek amacıyla yapılan girişimler ise Lenin

[493] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.13-14.
[494] Jordanya'nın 1893–1897 yılları arasında Avrupa'da edindiği gözlemlerle birlikte okunduğunda daha anlamlı hâle gelmektedir. Avrupa'nın toplumsal ve siyasal yapısının Gürcistan'dan farklılığını fark eden Jordanya, ülkesine döndüğünde arkadaş çevresinin ulusal çıkarları dışlayan ve devrimci diktatörlüğe yönelen Rus sosyal demokrasisine yaklaştığını belirtmiştir. Alman Marksizm'iyle tanışmasının ardından ise Rus sosyalizmini ütopyacı ve gerici bulmuş, bu modelin uygulanmasının toplumu barbarlığa sürükleyebileceğini ileri sürmüştür. Bu yönüyle Jordanya'nın yaklaşımı, Avrupa sosyalizmiyle temas etmiş Gürcü aydınlar arasında Rus merkeziyetçi sosyalizmine yönelen eleştirel tavrı yansıtmıştır. Bkz. Zhordania, *a.g.e*, s.14.
[495] Beria, *a.g.e*, s.16.
[496] Kaçarav, Kikvidze ve d., *a.g.e*, s.101.
[497] Asatiani, Janalidze, *a.g.e,* s.227-228.

açısından beklenen sonucu vermemiştir. Bu sırada Kafkas Birliği Komitesi içindeki Gürcü sosyal demokratların önemli bir bölümü Bolşevik çizgiyi desteklemiş olsa da gelişmeler nihayetinde Jordanya'nın konumunu güçlendirmiş ve onun Tiflis Komitesi'ni görevden almasına zemin hazırlamıştır. Yeni bir *Tiflis Komitesi* kurmaya yönelen Jordanya, mücadeleyi bölgesel düzleme taşımış; kısa süreli çatışmaların ardından Batum, İmereti ve Guria'da Bolşevikler yenilgiye uğramış, üstünlük sağlayan Jordanya grubu[498] da komitenin mal varlığı ile fonlarını denetimi altına almıştır. Bunun devamında Jordanya çevresi, Nisan 1905'te Kafkas Birliği'ne karşı kendi Kafkas Bürosu'nu oluşturmuş ve Sosyal Demokrat adlı gazeteyi yayımlamaya başlamıştır. Buna karşılık güçlü bir liderlik kadrosundan yoksun kalan Bolşevik grup, art arda topladığı Kafkas Birliği kongreleriyle konumunu tahkim etmeye çalışmış, ancak bunda başarılı olamamıştır[499].

Jordanya'nın ifadesiyle, işçiler Lenin'in görüşlerini öğrendikçe Bolşevizm'i reddetmiş, ayrıca tali meselelerde Lenin'e mesafeli görünse de temel konularda onunla örtüşen Rus Menşevizmi'ne karşı da olumsuz tavır geliştirmiştir[500]. Bu mücadelenin sonucunda, Gürcü Menşevizmi'nin kurumsal biçimde şekillendiği ve Gürcü sosyal demokrasisinin Rus sosyalist hareketinden giderek ayrıştığı görülmektedir. Nitekim 1914 yılı itibarıyla Bolşevizm Gürcistan'ın büyük bölümünde sınırlı bir karşılık bulurken, buna karşın Bakü'deki Gürcü işçileri arasında daha belirgin bir etki alanı edinmişti. Jones, Gürcü sosyal demokrasisinin bağımsız karakterini vurgulamakla birlikte, onun hem Rus Menşevizmi'nden hem de Bolşevizm'den ihtiyaç duyduğu unsurları seçici biçimde devraldığını belirtmektedir. Bu durum, Gürcü sosyalistlerinin ideolojik bağlılıktan ziyade pragmatik ve ulusal çıkarları gözeten bir siyasal çizgi izlediklerini düşündürmektedir[501].

Sonuç olarak, Gürcü Sosyal Demokratları, özellikle Menşevik kanat, 19. yüzyıl sonu ile 1905 sonrasındaki siyasal mücadeleler içinde, Rus sosyal demokrasisinin basit bir taşra uzantısı olmaktan çıkarak Gürcistan'ın özgül toplumsal ve siyasal şartlarına uyarlanmış bağımsız bir çizgi

---

[498] Jones'a göre "Gürcü Menşeviklerinin başarısı, Rus Menşevik programının doğrudan etkisinden ziyade, Jordanya'nın temsil ettiği işçi denetimi, âdem-i merkeziyetçilik ve ulusal-kültürel ihtiyaçların korunmasına dayalı yerel siyasal geleneklerden beslenmiştir". Rus Menşeviklerinin merkezileşme eğilimleri ile ulusal azınlık meselelerine kayıtsız kalmaları, Gürcü işçileri nezdindeki etkilerini sınırlamış; bu nedenle Gürcistan'da Bolşevizm'e karşı kazanılan üstünlük, esasen Üçüncü Grup mirası, yerel örgütlenme pratiği ve merkez müdahalesine duyulan tepki sayesinde mümkün olmuştur. Bu çerçevede Gürcü sosyal demokratlar, Rus Menşevikleriyle aynı parti içinde yer alsalar da 1905–1917 arasında kendilerine özgü ideolojik ve örgütsel özerkliklerini koruyan "Gürcü Menşevikler" olarak şekillenmişlerdir. Bkz Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e, s.123.

[499] *A.g.e*, s.120-122.

[500] Jordanya'ya göre, Gürcü komiteleri ile Rus sosyal demokratlar arasındaki temel fark, terörizmi meşru müdafaa silahı olarak kabul etmeleriydi. Birinci Rus Devrimi sırasında bu yöntemle düzenlenen faaliyetler, tüm devlet aygıtını altüst etmiş ve güvenlik güçlerine korku salmıştır. Bkz. Zhordania, *a.g.e*, s.42-44.

[501] Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e*,* s.126-127.

geliştirmiştir. Jordanya ve çevresinde şekillenen bu hareket, bir yandan Marksist söylemi benimserken, diğer yandan Gürcistan'ın ulusal-kültürel varlığını, bölgesel ihtiyaçlarını ve yerel toplumsal dengelerini göz ardı etmeyen pragmatik bir siyasal tutum üretmiştir. Özellikle Bolşevik merkeziyetçiliğine karşı işçi denetimi, âdem-i merkeziyetçilik ve yerel siyasal inisiyatifleri önceleyen yaklaşım, Gürcü Menşevizmi'ni Rus sosyalist hareketi içinde özgün bir konuma taşımıştır. Bu süreçte yaşanan ideolojik ayrışmalar ve 1904-1905 yıllarındaki örgütsel mücadeleler, Gürcü Menşevizmi'nin kurumsal biçimde güçlenmesini sağlamış; böylece söz konusu hareket, sonraki dönemde Bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda etkili olacak siyasal kadroların, fikirlerin ve örgütsel geleneğin oluşmasında belirleyici bir tarihsel zemin hazırlamıştır.

2.5.2. Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Örneğinden Ermeni Milliyetçi-Sosyalist Hareket

Ermeni tarihçilerin değerlendirmelerine göre Güney Kafkasya Ermenileri, Rus yönetimi altında siyasal, kültürel ve ulusal gelişim için daha elverişli fiziksel ve toplumsal güvencelere sahip olmuşlardır. Bu görece güvenli ortamda yükselen Ermeni burjuvazisi ile Rusya ve Avrupa üniversitelerinde eğitim gören Ermeni gençliği, eşitlikçi ve sosyalist fikirlerden etkilenmiş; hükümet karşıtı uluslararası çevrelerde yer aldıktan sonra dikkatlerini yerel toplumsal meselelere yöneltmiştir. Ermeni ulusal bilincinin oluşumunda, Avrupa klasisizmi, romantizmi ve realizminden beslenen edebî hareket önemli bir işlev görmüştür. Hovannisian bu romantik-realist edebiyatın kitlesel uyanışı teşvik ettiğini belirtirken[502]; Suny Rus hâkimiyetini Ermeniler açısından hem Müslüman tahakkümünden kurtuluşu ve Avrupa'ya açılmayı mümkün kılan bir zemin, hem de militarizm, otokrasi ve kültürel haklara duyarsız bürokratik bir düzen yaratan çelişkili bir deneyim olarak değerlendirmektedir[503]. Bununla birlikte, bu ikinci kuşak aydınlar yalnızca mesleki formasyonla yetinmemiş; kendilerini, kolektif bir "mesihçi-ulusal görev" anlayışı çerçevesinde, halklarını dönüştürmeye adamışlardır. Ter Minassian'a göre ise ikinci kuşak Ermeni aydınları, halkı cehalet, ekonomik geri kalmışlık ve siyasal edilgenlikten kurtarmayı; ulusal bilinç, siyasal irade ve demokratik-toplumsal dönüşüm yaratmayı tarihsel bir görev olarak benimsemişlerdir[504].

19.yüzyılın son çeyreğinde Rus popülist hareketine sınırlı ölçüde katılan Ermeni aydınlar, buna

[502] Hovannisian, *Armenia on the road to ındependence,* a.g.e, s.15-16.
[503] Suny, *Eastern armenians under tsarist rule,* a.g.m, s.115.
[504] Ter Minassian, *a.g.e*, s.6-7.

rağmen halka hizmet fikrini benimseyerek Narodnaya Volya (Halkın İradesi) çizgisini andıran Anavatan İçin hareketini geliştirmiş, Rus popülistlerinin "Halka Gitme" şiarını daha milliyetçi bir içerikle "Anavatana Dönüş" anlayışına dönüştürmüşlerdir. Bu nedenle Ermeni siyasal hareketleri, bir yandan Osmanlı Ermenilerinin durumuna yoğunlaşmaları, diğer yandan da sosyalizmin Ermeni özgürleşme davasıyla ilişkisi bakımından şekillenmiştir[505]. 1880'lerden itibaren Ermeni popülist hareketi giderek daha belirgin biçimde milliyetçi bir karakter kazanmış; Marksizm'e bütünüyle kapanmamakla birlikte, sınıf mücadelesinin Ermeni ulusal birliğini zayıflatacağı düşüncesiyle ona mesafeli yaklaşmıştır. Bu süreçte ulusal kimlik, yalnızca kültürel aidiyetin değil, siyasal bağımsızlık mücadelesinin de asli unsuru hâline gelmiş; zamanla kültürel miras ve tarih temelli, Türk ve Kürt topluluklarını dışlayıcı bir ulus-devlet tahayyülüne yönelen bir milliyetçi söylem ortaya çıkmıştır. Libaridyan, Ermeni devrimci partilerinin kuruluşunu Rus Narodnik geleneğinde yetişen Kafkasyalı Ermeni radikallerin doğal uzantısı olarak yorumlarken[506], Wakizaka ve Yılmaz da Ermeni Marksizm'inin, laik ve Türk karşıtı ulusal kimliğin inşasında ve sol çevre milliyetçiliğinin[507] gelişiminde önemli rol oynadığını belirtmektedir[508].

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Balkan halklarının bağımsızlıklarını elde etmesi ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Osmanlı Ermenilerine yalnızca belirsiz reform vaatlerinde bulunulması, Ermeni devrimci çevrelerinde siyasal radikalleşmeyi belirgin biçimde hızlandırmıştır. Bu çerçevede Erivan'da, Ermenileri isyana hazırlamak ve Anadolu'da propaganda yürütmek üzere kadrolar göndermeyi amaçlayan kısa ömürlü bir örgütlenme ortaya çıkmış, ancak kısa sürede açığa çıkarılarak silahlarına el konulmuş ve üyeleri Kafkasya'dan sürgün edilmiştir. Bununla birlikte, Kafkas idaresinin baskıcı uygulamaları, Kafkas Ermenileri arasında "özgür ve bağımsız bir Ermenistan[509]" kurma düşüncesini daha da güçlendirmiştir. Bu

---

[505] Berberian, *Iranian constitutional revolution,* a.g.e, s.24; Nalbandian, *a.g.e,* s.136-137.

[506] Gerard Libaridian, "Revolution and Liberation In The Programs Of The Dashnaktsutiune 1892 and 1907**"**, *Conference on Nationalism and Social Change In Transcaucasia*, Co-sponsored by Kennan Institute for Advanced Russian Studies, The Wilson Center and American Association for the Advancement of Slavic Studies April 24-25, 1980, p.9-10.

[507] Dönemin Yelizavetpol Valisi'ne göre, Ermeniler açısından ulusal bağlılık, parti aidiyetlerinin önünde gelmekteydi; bu nedenle Ermeni birey, öncelikle kendi milli ideolojisine hizmet etmekte, sosyal demokrat hareket içinde yer aldığında ise sınıfsal eşitlik ilkesine dayanan enternasyonalist çizgiyle gerilim yaşamaktaydı. Bu değerlendirme, milliyetçiliğin Ermeni siyasal davranışında son derece belirleyici ve kolayca terk edilemez bir unsur olarak algılandığını göstermektedir. Bkz. Atahan Paşayev, *XIX-XX Yüzyıllarda Azerbaycanlara Karşı Ermenilerin Toprak İddiaları, Soykırımları ve Tehcirler* (arşiv belgeleri ve materyaller dayanarak), Çaşıoğlu, Bakü 2011, s.54.

[508] Wakizaka, Yılmaz, *a.g.m*, s.30-31.

[509] Kurat'a göre, tarihsel açıdan ancak Doğu Anadolu'daki bazı vilayetler "Ermenistan" olarak adlandırılabilecek bir geçmişe sahipti; buna rağmen bölgedeki Müslüman Türk ve Kürt nüfus, Ermeni ve Nesturî/Asurî Hıristiyan nüfustan sayıca belirgin biçimde fazlaydı. Bununla birlikte Rusya ve onu takip eden Avrupalı çevreler, Doğu Anadolu'yu siyasî amaçlarla "Ermenistan" şeklinde tanımlamayı sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda 1862 Zeytun, 1863 Van ve 1865 Çarsancak olayları ile 1872'de Van'da kurulan Kurtuluş Birliği, Ermeni örgütlenmesinin Osmanlı idaresine karşı daha açık bir siyasal nitelik

dönemde *Ermenistan* gazetesi etrafında toplanan, özellikle Montpellier, Paris ve Cenevre'de bulunan Kafkasya kökenli Ermeni öğrenciler, Avrupa'daki Rus göçmen çevreleriyle kurdukları temaslar ve edindikleri siyasal birikim sayesinde hareketin öncü unsurları hâline gelmişlerdir. Başlangıçta daha ihtiyatlı bir yayın çizgisi izlenmesine rağmen gazetenin zamanla devrimci bir karakter kazanması, onun hem Osmanlı hem de Rusya'da yasaklanmasına yol açmış; bunun ardından çevre, yalnızca propaganda ile yetinmeyip Anadolu'da faaliyet gösterecek devrimci bir örgüt kurma arayışına yönelmiştir. Uzun tartışmalar sonucunda Cenevre'de altı kişilik bir çekirdek grup oluşturulmuş, bu grup programını hazırladıktan sonra kendi matbaasını kurmak için girişimlerde bulunmuş; Viyana veya Venedik'ten Ermeni harfleri sipariş edebilmek amacıyla mali kaynak yaratmaya çalışmıştır.

Bu hazırlıkların sonucunda, 1887 yılında Cenevre'de hem ulusal hem de uluslararası devrimci özellikler taşıyan ilk Ermeni siyasal partisi olan Hınçak Partisi kurulmuştur. Parti adını, Aleksandr Herzen'in Kolokol geleneğinden esinlenen *Hınçak (Çan)* dergisinden almış; yayın organı ilk aşamada büyük ölçüde Narodnaya Volya çizgisinin etkisi altında şekillenirken, zamanla kısmen Marksist bir yönelim kazanmıştır. Bununla birlikte, Ermeni toplumunun ekonomik ve toplumsal geri kalmışlığı nedeniyle kurucular, popülist mirastan bütünüyle kopamamış ve tam anlamıyla sosyal demokrat bir çizgiye de geçememişlerdir[510]. Hınçak Partisi'nin temel amacı, Osmanlı idaresi altında baskı ve sömürüye maruz kalan Ermeni halkının ulusal bağımsızlığını sağlamaktı; bu nedenle parti programında ulusal ve sosyalist hedeflere ulaşmanın temel aracı olarak devrim benimsenmiştir. Programda, özgür seçimlere dayalı bir yasama meclisi, geniş toplumsal özerklik, zorunlu askerlik hizmetinin kaldırılması ile basın, ifade, toplantı ve örgütlenme özgürlükleri gibi demokratik taleplere yer verilmiş; bu hedeflere ulaşmak için örgütlenme, ajitasyon, işçi ve köylü hareketleri ve gerektiğinde terör de siyasal mücadele araçları arasında değerlendirilmiştir. Hınçaklar ayrıca, özellikle Osmanlı Devleti'nin savaş koşullarında zayıfladığı dönemleri elverişli fırsatlar olarak görmekte ve Asuri ile Kürt topluluklarını da devrimci mücadeleye kazanarak bölgesel ittifaklar kurmayı hedeflemekteydi[511].

Hınçak Partisi'nin programının ilk bölümünde görülen mücadeleci söylem ve ekonomik koşullara

---

kazandığını göstermektedir; nitekim 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bu yönelim, bazı Ermenilerin Rus saflarında yer almasıyla daha görünür hâle gelmiştir. Bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya, a.g.e*, s.113.

[510] Armyanskiy Vestnik, №44, 27 noyabr 1916. s.5-7.

[511] Gerard Libaridian**,** *Modern Armenia; People, Nation, State*, Routledge, New York 2004, s.97-98; Nalbandian, *a.g.e*, s.108-110; Richard G. Hovannisian, "The Armenian Question In The Ottoman Empire, 1876-1914", *The Armenian People From Ancient To Modern Times; Foreign Dominion To Statehood: The Fifteenth Century To The Twentieth Century* (ed. Richard G. Hovannisian), Volume II, Macmillan Press, London 1997, p.214.

yapılan vurgu, partinin Marksist diyalektik materyalizme bağlılığını açık biçimde yansıtmaktadır. Merkeziyetçi bir örgütlenme modelini benimseyen Hınçaklar, Marksist ideolojiyi esas almakla birlikte, sosyalizm ile vatanseverlik, milliyetçilik ile enternasyonalizm arasında zorunlu bir karşıtlık görmemiştir. Bununla beraber, partinin mücadele yöntemleri büyük ölçüde Narodnaya Volya geleneğinden etkilenmiştir; bu durum, kurucularının önemli bir kısmının Rusya'da eğitim görmüş ve Rus devrimci düşüncesine hâkim isimler olmasından kaynaklanmaktadır[512]. Hınçak programının kendisini sosyal demokrat ve Marksist bir dil içinde tanımlamasına rağmen, özellikle propaganda, ajitasyon ve terörün ele alındığı bölümde Rus popülizmine olan borcunun açık biçimde görülmektedir. Programın dikkat çekici yönlerinden biri, kısa vadede Ermeni devletinin bağımsızlığına, uzun vadede ise sosyalist bir devletin inşasına vurgu yapmasıdır[513]. Ayrıca, bölgenin özerkliği bağlamında Asuri ve Kürt topluluklarına yer verilmesine rağmen Türk topluluğuna hiç değinilmemesi, programın etnik ve siyasal kapsayıcılığı bakımından önemli bir sınırlılık olarak öne çıkmaktadır; nitekim Louise Nalbandian da bu eksikliği ciddi bir sorun olarak değerlendirmiştir[514].

Hınçak Partisi, 1896 yılında, sosyalist ideoloji ve devrimci taktikler etrafında derinleşen görüş ayrılıkları nedeniyle büyük bir bölünme yaşamıştır. Londra merkezli parti, 1890-1896 arasında Osmanlı topraklarında "Kutsal Görev" adıyla silahlı eylemler düzenlemiş; İstanbul gösterileri ile Sasun ve Zeytun isyanları hem Osmanlı yönetimini hem de muhalif çevreleri ciddi biçimde tedirgin etmiştir. Ancak beklenen Batı desteğinin sağlanamaması, 1896 Londra Kongresi'nde bu çizgiye yönelik eleştirileri artırmış; partinin bir kesimi sosyalist unsurların programdan çıkarılarak yalnızca "Ermenistan'ın siyasal bağımsızlığına" odaklanılması gerektiğini savunmuştur. Buna karşılık azınlıkta kalan Kafkasyalı Hınçaklar, Ermeni meselesini Rus proletaryasının mücadelesiyle ilişkilendirmeyi tercih etmişlerdir. Bu ayrışma, "Nazarbekyan taraftarları ile anti-Nazarbekyancı grup" arasında sert suçlamalara yol açmış ve sonunda partinin ikiye bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Sosyalist ilkeleri terk eden karşıt grup, 1898'de Londra'da Verakazmial (Yeniden Kuruluş) adlı yeni bir parti kurarak Türkiye, Mısır ve ABD'de örgütlenirken; sosyalist çizgide kalan Hınçaklar daha çok Kafkasya ve Bulgaristan'da varlık göstermiştir[515]. Ancak bu öneri 1905 Kongresi'nde reddedilmiş, parti Türkiye'nin Ermeni vilayetlerinde mücadeleyi sürdürme kararı almıştır. Nihayet Aralık 1907'de yeniden birleşme yönünde bir girişimde bulunulmuş, Türkiye Ermenilerinin devrimci faaliyetine ilişkin temel

[512] Hovannisian, *the armenıan questıon ın the ottoman empıre,* a.g.m, s.214; Nalbandian, *a.g.e*, s.111-114.
[513] Suny, *Ararat'a bakmak,* a.g.e, s.124.
[514] Nalbandian, *a.g.e*, s.130.
[515] Suny, *Ararat'a bakmak,* a.g.e, s.143; Berberian, *Iranian constitutional revolution,* a.g.e, s.28; Nalbandian, *a.g.e*, s.131-133.

ilkeleri içeren bir dayanışma paktı imzalanmış ve bunun ardından parti, Güney Kafkasya politikasını gözden geçirerek Taşnaksutyun benzeri daha geniş bir faaliyet alanına yönelmiştir[516].

Marksist düşünceden etkilenen Kafkasyalı radikal çevreler tarafından kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun), zamanla Ermeni milliyetçi hareketinin en etkili siyasal örgütlerinden biri hâline gelmiştir. Taşnaklar, Hınçaklardan farklı olarak, Ermeni halkının siyasal ve ekonomik kurtuluşunun ani bir devrimden ziyade kademeli reformlar yoluyla gerçekleştirilebileceğini savunmuş; bu nedenle bağımsız Ermenistan söylemi yerine "Azat Hayasatan (Özgür Ermenistan)" kavramını tercih etmişlerdir. Partinin yayın organı *Droşak*'ın da gösterdiği üzere bu tercih, dönemin koşullarında tam bağımsızlığın gerçekçi bir hedef olarak görülmemesiyle bağlantılıdır[517]. Libaridian'a göre Taşnakların Hınçaklardan temel farkı, devrimin başarısızlığını halkın edilgenliği, Ermeni burjuvazisinin çıkarcılığı, ruhban sınıfının bireysel menfaatleri, Rusya'nın kayıtsızlığı ve Avrupa devletlerinin maddi çıkar odaklı politikalarıyla açıklamalarıdır. Bu nedenle parti, daha yoğun propaganda, gerilla mücadelesi ve daha geniş bir toplumsal taban oluşturmanın zorunluluğunu vurgulamıştır. Avrupa ve Rusya'daki siyasal gelişmeler de Ermeni hareketini giderek daha fazla Ermeni olmayan topluluklar ve örgütlerle iş birliğine yöneltmiştir[518]. Buna karşılık Sovyet tarih yazımı, Taşnaksutyun'un çelişkili siyasetini, programında Marksist, liberal, halkçı ve küçük burjuva milliyetçi unsurları aynı anda barındırmasına bağlamış; partinin bir yandan başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupa diplomasisine yaslanmaya çalışırken, diğer yandan Rus, İran ve Osmanlı devrimci hareketleriyle ilişki kurmaya yöneldiğini ileri sürmüştür[519].

1890 yılında Tiflis'te kurulan partinin kurucuları arasında Kristapor Mikayelyan, Stepan Zoryan ve Simon Zavaryan gibi önemli Ermeni aydınları yer almıştır. Hovannisian'a göre parti, özünde sosyalist bir programa sahip olmakla birlikte, daha geniş bir toplumsal koalisyon kurabilmek amacıyla açık sosyalist terminolojiden bilinçli biçimde kaçınmış; bunun yerine ekonomik ve siyasal özgürlük hedeflerinin sosyalist bir temele dayandığını vurgulayarak toplumsal destek üretmeye çalışmıştır[520]. Buna karşılık Suny, Taşnak sosyalizmini sınıf çatışmasını esas alan Marksist bir çizgiden ziyade, toplumsal dayanışma ve birlik fikrine yaslanan Rus popülizmine daha yakın görmektedir; ona göre Taşnakların sosyalizm anlayışı, milliyet önceliğini

[516] Berberian, *Iranian constitutional revolution,* a.g.e, s.80-81.
[517] Hovannisian, *The armenıan question ın the ottoman empire* a.g.m, s.216.
[518] Libaridian, *Modern armenia,* a.g.e, s.99-100.
[519] Lalayan, *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)* (çev. Kayhan Yükseler), 3.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s.57-58.
[520] Hovannisian, *The armenian question ın the ottoman empire,* a.g.m, s.215.

reddetmediği için Marksizm'den çok popülist ideolojiyle örtüşmektedir[521]. Benzer biçimde Ter Minassian da Taşnak sosyalizmini, "Rus popülizmi, İtalyan ön-Marksist sosyalizm akımları, Marx ve Alman takipçileri ile Ortodoks (Kautsky) ve Revizyonist (Bernstein)" yaklaşımlardan beslenen karma bir doktrin olarak tanımlamakta; bu düşünsel yapının zamanla "Jean Jaurès'in sosyalizmine" yaklaşan, demokrasi, adalet, ulus ve vatan için mücadeleyi esas alan idealist bir karakter kazandığını belirtmektedir[522]. Öte yandan Jean-Louis Mattei, Taşnaksutyun'u ne tam anlamıyla devrimci ne ateist ne de dinci bir örgüt olarak görmüş, esasen fırsatçı ve oportünist bir siyasal yapı olarak değerlendirmiştir. Mattei, özellikle *Droşak* gazetesinde yayımlanan yazılar ve fedai grupların şiddet pratikleri üzerinden, partinin propaganda dilinde nefret ve intikam söyleminin belirginliğine dikkat çekmiştir. Bu değerlendirmeler bir arada ele alındığında, Taşnaksutyun'un bölgedeki diğer halklara karşı izlediği siyaset, "Büyük Ermenistan" ideali doğrultusundaki hedefleri ve pratikleri göz önünde bulundurulduğunda, parti programında yer alan sosyalist söylemin içeriği, samimiyeti ve tutarlılığı tartışmalı görünmektedir[523].

Taşnaksutyun Partisi, 1892'de yayımladığı manifesto ile örgütlenme sürecinde önemli bir aşamaya ulaşmış; Osmanlı yönetimine karşı "halk savaşı" ve "kutsal görev" söylemi etrafında Ermeni halkını silahlı mücadeleye çağırmıştır. Parti bu aşamada Avrupa müdahalesine dayalı beklentilerin sonuçsuz kalacağını kabul ederek doğrudan eylem yöntemini benimsemiş ve ulusal özgürlüğün ancak seferberlik yoluyla güvence altına alınabileceğini savunmuştur. Bununla birlikte, manifestonun özgürlük, halk savaşı ve mücadele yöntemlerini nasıl somutlaştırdığı açık değildir[524]. Manifestoda sosyalist hedeflere açık biçimde yer verilmemesi ise Droşak çevresinde, Osmanlı toplumunun sanayileşmemiş, ağırlıklı olarak tarımsal ve geleneksel yapısının sosyalist dönüşüm için elverişli görülmemesiyle açıklanmıştır[525]. Partinin hedefleri, örgüt modeli ve mücadele yöntemlerinin resmî biçimde belirlendiği Birinci Genel Kongre[526], Nisan 1892'de Tiflis'te toplanmış; burada kabul edilen program, sosyalist düşünceden beslenen uzun bir girişle başlamış, Ermeni halkının yaşam koşullarını değerlendirmiş ve Arap, Kürt, Türk ve diğer

[521] Suny, *Ararat'a bakmak,* a.g.e*,* s.131.
[522] Ter Minassian, *a.g.e*, s.48.
[523] Jean-Louis Mattei, "Droşak Gazetesi: Açık Açık Terörizmi Savunan Bir Organ", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 50, 2015, s.379.
[524] Nalbandian*, a.g.e,* s.156-157.
[525] Ter Minassian, *a.g.e*, s.11.
[526] "Büyük Özgür Ermenistan"ın yeniden kurulmasını hedefleyen ve bunun yollarından biri olarak silahlı ayaklanmayı öne süren Taşnaksutyun, bağımsızlığın halk milisleri aracılığıyla sağlanabileceğine inanmış ve bu nedenle tüm genel devrimci programlara aykırı olarak kendi düzenli ordusunu yaratmıştır. Zinvor (asker) ordusunun kurulmasına ilk adım, 1892 yılında Birinci Kongre'de atılmıştır. Parti, silahlandırma ve asker alımını paralel veya sürekli olarak yapmış, ama iş çoğunlukla deneyimsiz kişilerin eline bıraktığı için sonuçlar da ordunun siyasi itibar ve disiplin açısından kalitesiz olduğunu ortaya koymuştur. Nihayetinde Rusya'daki devrimci gösteriler sırasında Taşnaksutyun, ordusunu özellikle seçici bir şekilde seferber ederek, sayısını 100.000'e çıkardığın belgelerde belirtilmiştir. Bkz. ARDTA, F 524 S1, SV57, s.7.

topluluklarla birlikte demokratik bir yönetim kurulması fikrine yer vermiştir. Ter Minassian'a göre, Türk Ermenistan'ı delegelerinin sosyalizm konusundaki sınırlı bilgisi ve acil eylem isteği teorik meselelerin geri planda kalmasına yol açmış; buna rağmen Kristapor Mikayelyan, Stepan Zoryan ve Simon Zavaryan önderliğindeki Kafkasya merkezli sol kanat, sosyalizmi programın temel ilkelerinden biri hâline getirmeyi başarmıştır[527].

Bununla birlikte, programda sosyalist ilkelere yapılan vurgulara rağmen Taşnaksutyun'un nihai amacı, isyan yoluyla Osmanlı Ermenilerinin siyasal ve ekonomik özgürlüğünü sağlamak olarak tanımlanmıştır. Bu çerçevede devrimci çetelerin kurulması, silahlandırılması ve terörün mücadele yöntemi olarak benimsenmesi, partinin stratejik yöneliminde merkezi bir yer tutmuştur. Parti kurucularından Mikayelyan ve Zavaryan, *Droşak*'ta yayımladıkları yazılarda Ermeni halkının temel talebini, reformlarla güvence altına alınmış siyasal ve ekonomik özgürlükler olarak ifade etmişlerdir[528]. Öte yandan Kamuran Gürün, Taşnaksutyun Partisi'ni yürüttüğü faaliyetler nedeniyle bir terör örgütü olarak nitelerken, Rus General Mayevskiy de 1895 yazında Erzurum ve Van vilayetlerinde gözlemlediği yıkımın Taşnaksutyun faaliyetleriyle bağlantılı olduğunu ileri sürmüştür. Mayevskiy'e göre bu faaliyetler, Müslümanlar arasında güçlü bir Ermeni karşıtı tepkiyi tetiklemiş, yüzlerce köyün harap olmasına ve binlerce insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır. General, ayrıca Ermeni ulusal hareketinin bazı liderlerinin Avrupalı güçlerin teşvikiyle siyasal gerçeklikten uzaklaştığını ve "Büyük Ermenistan hedefi" doğrultusunda benimsedikleri stratejilerin nihayetinde Ermeni toplumunun maddi refahını zayıflatarak daha büyük felaketlere zemin hazırladığını savunmuştur[529]. Nitekim Taşnaksutyun'un kuruluşundan 28 yıl sonra Gürcü gazetesi *Borba (Mücadele)* da partinin siyasal çizgisinin, faaliyet göstermeye başladığı tarihten itibaren Ermeni toplumunu diğer halklardan sistemli biçimde ayrıştırmaya dayandığını ileri sürmüştür. Gazeteye göre parti, Kafkasya halklarının ortak ve karmaşık çıkarları içinden yalnızca Ermeni çıkarlarını öne çıkarmış, diğer topluluklara ilişkin tutumunu da bu dar çıkar perspektifi üzerinden belirlemiştir. Bu nedenle *Borba*, Taşnaksutyun'un dostluk ve düşmanlık ilişkilerinde evrensel ya da ortak bölgesel değerlerden çok, anlık ve faydacı siyasal hesaplarla hareket ettiğini; partinin siyasal pratiğinin ise uzun vadeli ve ilkesel bir stratejiden ziyade çıkar odaklı ve çoğu zaman ikircikli bir karakter taşıdığını iddia etmiştir[530].

Taşnaksutyun'un sosyalist doktrine yönelimi, yalnızca ideolojik tercihlerle değil, aynı zamanda Ermeni Meselesi çerçevesinde şekillenen uluslararası siyasal rekabetlerle de yakından

---

[527] Ter Minassian, *a.g.e*, s.12.
[528] Nalbandian, *a.g.e*, s.166-170.
[529] Kamuran Gürün, *The Armenian File, the myth of innocence exposed*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, p.161; Mayevskiy, *a.g.e,* s.16-19.
[530] Borba №128, 27-go iyulya 1918 g., s.2.

bağlantılıdır. İngiltere-Rusya rekabeti, Almanya-Osmanlı yakınlaşması ve Fransa-Rusya İttifakı gibi gelişmeler karşısında parti, Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki emperyal ve ekonomik etkilerine mesafeli durmaya çalışmış; bu nedenle Avrupa işçi sınıfının desteğini kazanmayı hedefleyerek İkinci Enternasyonal kongrelerine katılmıştır. Marks ve Engels'in düşüncelerinden etkilenen sosyalist kanat, başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünden çok Çarlık rejimine karşı mücadeleyi öne çıkarmışsa da Ermeni devrimciler zamanla bu yaklaşımı değiştirerek mücadeleyi Osmanlı Devleti sahasına taşımış ve bölgedeki sosyal demokratik gelişmenin ön koşulu olarak ulusal hareketleri ve Hıristiyan toplulukların özgürleşmesini vurgulamıştır. Daha sonraki dönemde Rus Devrimi ile Ermeni-Türk Savaşı, partinin ulusal karakterini daha da güçlendirmiş, buna karşılık sosyalist ideolojik temelini görece zayıflatmıştır. Nitekim partinin sosyalist söylemine rağmen devrimci faaliyetlerin finansmanı için Ermeni burjuvazisinin desteğine ihtiyaç duyulmuş; savaş koşullarında mülklerini ve yaşamlarını korumaya çalışan burjuvazi Taşnaklardan destek talep ederken, parti de yalnızca Ermeni köylüsünün değil, Ermeni sermayesinin korunmasının da gerekli olduğunu savunmuştur.

Bununla birlikte, aynı dönemde partinin genç kadroları sosyalist öğretiden etkilenerek işçileri örgütlemeye başlamış ve çarlık karşıtı faaliyetlerde etkin rol almıştır; bu durum, partinin baştan itibaren bünyesinde taşıdığı düşünsel çoğulluğu ve içsel gerilimleri açık biçimde ortaya koymaktadır[531]. Nitekim EDF'nin kuruluş süreci de farklı ideolojik yönelimlere sahip grupların birleşmesiyle şekillenmiştir. Kurucuların bir bölümü kültürel ve eğitsel faaliyetlere öncelik verirken, diğer bir kesim doğrudan siyasal bağımsızlığı hedefleyen fakat sosyalist olmayan milliyetçi bir çizgiyi benimsemiştir. Coğrafi temsil ve ideolojik tercihlerdeki bu ayrışmalar, partinin kuruluşundan itibaren belirgin olmuştur. Sosyalist-devrimci eğilimli grup ise Lavrov ve Mihaylovski gibi Rus düşünürlerden etkilenmiş, birçok üye Rus popülist hareketiyle doğrudan bağ kurmuştur. Ancak bu çevre kendi içinde de bir yandan Çarlık rejimini yıkmak amacıyla Rus ve Gürcü sosyalistlerle iş birliği yapanlar, diğer yandan doğrudan Türk Ermenistan'ının kurtuluşuna odaklananlar şeklinde ikiye ayrılmıştır[532]. 1905 Devrimi sürecinde yaşanan gelişmeler, Ermeni devrimci örgütleri ile Ermeni toplumu arasında ideolojik ve siyasal bir yeniden yapılanmayı da beraberinde getirmiş; Hınçak ve Taşnaksutyun çevrelerinden bazı unsurlar giderek daha belirgin biçimde Marksist eğilimli sosyalist partilerle özdeşleşmeye başlamıştır. Buna karşılık Taşnaklar, halk direnişine öncelik vererek "Marksist Ortodoks Sosyalizme" tam anlamıyla bağlanmamış, uluslararası sosyalizmi ikincil bir mesele olarak değerlendirmiş ve kapitalizm ile emperyalizm karşısında daha çok pragmatik bir siyasal tutum

[531] Libaridian, *Revolution and liberation* a.g.m, s.19-20; Ter Minassian, *a.g.e*, s.13-14.
[532] Nalbandian, *a.g.e*, s.152-153.

benimsemiştir[533].

1905 yılında Tiflis'te düzenlenen bölgesel konferans sırasında Taşnaksutyun içinde yeni bir ideolojik ayrışma ortaya çıkmıştır. Parti yönetimi, devrim sürecinde desteğini aldığı genç ve dinamik kadroları sosyalist partilere kaptırma tehlikesi karşısında sola yönelmiş; gazete ve broşürler aracılığıyla Avrupa'nın sosyalist ve demokratik fikirlerini tanıtarak işçiler arasında örgütlenme faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır[534]. Fakat kongre esnasında sunulan Kafkas Projesi, parti içinde "Mihranakanlar (Osmanlıcılar)" ile Kafkasya'ya yönelen sosyalist "Genç Taşnaklar (Kafkasyalılar)[535]" arasında yeni bir gerilime neden olmuştur. Söz konusu proje sosyalist kanat açısından yönlendirici bir çerçeve sunarken, burjuva-milliyetçi çevreler tarafından gereksiz görülmüş ve yalnızca sınırlı bir hoşgörüyle karşılanmıştır[536]. Bu nedenle parti, bir yandan Osmanlı Ermenilerinin kurtuluşunu öncelikli hedef olarak korurken, diğer yandan mücadeleyi sosyalist ve sınıfsal bir hatta taşımaya çalışan unsurların etkisiyle giderek daha karmaşık ve çok katmanlı bir yapıya bürünmüştür[537]. Öte yandan *Borba* gazetesinin değerlendirmesine göre Taşnaklar, Vorontsov-Daşkov döneminin "Ermeni yanlısı" yönetimiyle uyum içinde hareket ederek zamanla Rus devletinin resmî yurtseverleri hâline gelmiş; özellikle Kafkasya'da Ermeni-Türk ilişkilerinin gerildiği koşullarda bu düşmanlığı azaltmak yerine daha da derinleştirmiştir. Gazeteye göre Taşnaklar, Kafkas Türklerinin askeri zayıflığı ve düzensizliğine güvenerek Ermeniler ile Türkler arasındaki çatışmanın öncüsü olmuş ve böylece siyasal bir partiden giderek askerî bir örgüt niteliğine kaymıştır[538].

Taşnaksutyun'un ideolojik gelişimi ve sosyalist çevrelerle kurduğu ilişkiler, partinin hem İran Devrimine hem de Jön Türk Devrimine aktif biçimde katılmasında belirleyici olmuştur. Partinin sol kanadı, İran'daki sosyal demokrat gruplarla birlikte hareket ederken, Kafkasya'da da RSDİP ile iş birliği kurarak sınıf mücadelesine yönelmiştir. Bu dönemde Ermeni sosyalistleri açısından milliyetçilik çoğu zaman gericilik, şovenizm ve muhafazakârlıkla özdeşleştirilirken, sosyalizm

---

[533] Simon Payaslian, *The History Of Armenia From The Origins To The Present*, Palgrave Macmillan, New York 2007, p.122.
[534] Libaridian, *Modern armenia,* a.g.e, s.112.
[535] Genç Taşnaklar ilerleyen yıllarda bölünerek 1908 yılında Sosyalist Devrimci Parti ile birleşmiş ve bağımsız bir parti olarak varlığını sürdürmüştür. Grubun önde gelen isimlerinden Arsen Amiryan, parti güçlerinin büyük bölümünün Kafkasya'ya kaydırılması, kadroların oportünist unsurlardan arındırılması ve Rus devrimci partileriyle ittifak kurulması gerektiğini savunmuştur. Amiryan, muzaffer bir Rus Devrimi'nin İran ve Türkiye dahil olmak üzere komşu ülkeler üzerinde Fransız Devrimi benzeri bir etki yaratacağına inanmıştır. Ancak Ermeni aydınlarından Levon Atabekian bu yaklaşıma karşı çıkmıştır. Atabekyan, sosyalizmin bir ütopya olarak kaldığı Türkiye'deki Ermenilerin sosyalizm yoluyla kurtuluşunun ve iki farklı davanın (Ermeni ulusal kurtuluşu ve sosyalizm) birbiriyle ilişkilendirilmesinin imkânsız olduğunu vurgulamıştır. Bkz. ARDTA, F 524 S1, SV57, s.3; Ter Minassian, *a.g.e*, s.45.
[536] Berberian, *Iranian constitutional revolution,* a.g.e, s.80.
[537] ARDTA, F524, S1, SV58, s.1-2.
[538] Borba №128, 27-go iyulya 1918 g., s.2.

ilerici ve çağdaş bir yönelim olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bazı sosyalist devrimciler, Taşnaksutyun'un ya tamamen tasfiye edilmesi ya da köklü bir dönüşüm geçirerek açık biçimde sosyalist bir çizgiye yönelmesi gerektiğini savunmuştur. Buna karşılık başka bir görüş, parti içinde kalınarak sosyalist olmayan unsurların tasfiye edilmesi ve halk nezdindeki öncü konumun korunması gerektiğini ileri sürmüştür. Eski Taşnaklar ise örgütün geçmişteki fedakârlık ve kahramanlıklarının halk arasında yarattığı güvene dikkat çekerek, sosyalizme yönelişi ani bir kopuş değil, tedrici bir geçiş süreci olarak yorumlamıştır. Sosyalist grup ise bir ulusun diğerini tahakküm altına almasını hedefleyen milliyetçiliği reddetmiş; ulusu sosyal kategoriler temelinde tanımlayarak siyasal ve ekonomik sömürüye karşı mücadeleyi öne çıkarmıştır. Bu anlayışta diğer ulusların işçileriyle dayanışma temel bir ilke olarak görülmüş; *Droşak* gazetesinde de çözüm, uluslar arasındaki ayrımları aşacak ve sömürücü düzenin yerine geçecek federatif bir sosyalist insanlık idealinde aranmıştır. Berberian, bu yaklaşımın, sosyalizmi ulusal varoluşun güvencesi olarak gören Gürcü sosyal demokratlarının görüşleriyle önemli ölçüde örtüştüğünü belirtmektedir[539].

Şubat-Mayıs 1907 arasında Viyana'da gerçekleşen Dördüncü Kongre, parti içindeki çelişkilerin giderilmeye çalışıldığı ve sosyalist yönelimin daha kurumsal bir çerçeveye kavuşturulduğu kritik bir dönüm noktası olmuştur. Bu kongrede halkçı söylem belirgin biçimde öne çıkarılmış, ulusal sorun ise ayrı bir başlık altında tartışılmıştır. Toplantı, sosyalist ve milliyetçi eğilimlerin doğrudan karşı karşıya geldiği bir zemin oluşturmuş; bazı Rusya Ermeni'si delegeler, sınıf ile ulus kavramlarının birbirini dışlayan kategoriler olduğunu ileri sürerek partinin mevcut yapısı temelinde iki ayrı örgüte ayrılmasını önermiştir. Buna göre Anadolu'da faaliyet gösterecek örgüt, Ermeni halkının temel haklarını savunacak; Kafkasya kolu ise Ermeni toplumunun sosyalist örgütü olarak mücadelesini sosyalist bir platformda sürdürecekti. Kabul edilen yeni program, siyasal otoriterlik, ekonomik sömürü ve ulusal baskıya karşı tek ve birleşik bir devrimci süreci esas almıştır. Programda Osmanlı Ermenileri için federatif bağlara dayalı özerklik ve siyasal demokrasi talepleri öne çıkarılırken, Rusya'daki Ermeniler için ise federal yapıya sahip, yerel özerklik esasına dayanan bir "Güney Kafkasya Cumhuriyeti" içinde örgütlenme fikri savunulmuştur. Bununla birlikte bu düzenleme, Ermeni, Rus ve Gürcü Marksistlerin, Taşnaksutyun'un sosyalist söylemi milliyetçi hedefler doğrultusunda araçsallaştırdığı yönündeki eleştirilerini ortadan kaldırmamış; dolayısıyla partinin sosyalizmle kurduğu ilişkinin samimiyeti

[539] ARDTA, F524, S1, SV58, s.3-4; Berberian, *Roving revolutionaries,* a.g.e, s.149-151; 164.

ve tutarlılığı tartışmalı olmaya devam etmiştir[540].

Ermeni devrimci hareketinin genel karakteri bakımından Libaridian'ın değerlendirmeleri önemli bir çerçeve sunmaktadır. Yazara göre "Ermeni devrimci partiler hem rasyonel hem de irrasyonel saiklerle, Ermeni kimliğini yeniden tanımlamayı ve bağımsız Ermenistan için mücadele eden yeni bir Ermeni tipi yaratmayı amaçlamışlardır". Bu bağlamda geliştirilen ulusal tarih anlatısı, Ermeni toplumunu geçmişin zihinsel boyunduruğundan kurtarmayı hedeflerken; evrensel tarih anlatısı da bireyi özgürlük ve eşitlik temelinde yeni bir toplumsal konuma taşımayı amaçlamıştır. Böylece söz konusu düşünsel yönelim, yüzyıllara yayılan yabancı egemenliğine karşı Ermeni kurtuluş hareketine ideolojik bir temel sağlamıştır. Bununla birlikte erken dönem Ermeni siyasal örgütleri, siyasal söyleme terör kavramını dâhil eden öncü yapılar arasında yer almış; Batı Ermenistan olarak tanımladıkları coğrafyada gerçekleştirdikleri şiddet eylemleri ve siyasal suikastları mücadelenin ayrılmaz bir parçası olarak görmüşlerdir. Bu eylemler yalnızca Osmanlı yöneticilerine değil, rejimle iş birliği yaptığı düşünülen Ermenilere karşı da yöneltilmiştir. Öte yandan Rusya'daki radikal çevreler, toplumsal dönüşümün temel öznesi olarak daha çok köylülüğü öne çıkarmışlardır. Ancak bu genel eğilime rağmen, Kafkasyalı Ermeni radikaller içinde sosyalist ideoloji ile ulusal sorun arasında belirgin çelişkiler sürmüştür. Kafkasya'daki Ermeni devrimciler Anadolu'daki ulusal mücadeleye katıldıkları ölçüde evrensel sosyalist ilkelerden uzaklaşmış; özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren hareketin giderek "ulus-devlet inşasına" yöneldiği daha açık biçimde ortaya çıkmıştır. Bu durum, devrimci söylem ve stratejilerin zamanla sosyalist ilkelerle gerilim içinde olan pragmatik ulusal hedeflere yönelmesiyle sonuçlanmıştır[541].

Sonuç itibarıyla, Ermeni devrimci hareketi, başlangıçta Rus popülizmi, Marksizm ve Avrupa kaynaklı özgürlükçü düşüncelerden beslenen çok katmanlı bir ideolojik zemin üzerinde şekillenmiş olsa da bu düşünsel birikim zamanla giderek daha belirgin biçimde ulusal kurtuluş, Ermeni siyasal birliği ve nihayetinde "ulus-devlet inşası" hedeflerine tâbi hâle gelmiştir. Bu çerçevede Hınçak Partisi ile Taşnaksutyun, sosyalist söylem ve örgütlenme biçimlerinden önemli ölçüde yararlanmış, ancak sınıf mücadelesini merkeze alan tutarlı bir sosyalist çizgi oluşturmaktan çok, sosyalizmi Ermeni meselesinin uluslararası meşruiyetini güçlendiren ve kitlesel seferberliği kolaylaştıran işlevsel bir araç olarak kullanmıştır. Nitekim parti programlarında eşitlik, hürriyet, federasyon, işçi ve köylü hareketi gibi kavramsal referanslara yer

[540] Libaridian, *Modern armenia,* a.g.e, s.113; Ter Minassian*, a.g.e*, s.46; Perinçek, Mehmet. Armyanskiy vopros v 120 dokumentah iz rossiyskih gosudarstvennıh arhivov (Rus Devlet Arşivlerinden 120 Belgede Ermeni Meselesi), Moskva: Laboratoriya knigi, 2011, s.28.
[541] Libaridian*, Modern armenia,* a.g.e, s.88-89; 108.

verilmiş olsa da reel politik düzlemde ulusal bağımsızlık, etnik güvenlik stratejileri, paramiliter faaliyetler ve bazı konjonktürlerde terör yöntemleri daha belirleyici bir mahiyet kazanmıştır. Ermeni devrimci hareketi, sosyalizm ile milliyetçilik arasında kalıcı ve doktriner bir sentez tesis edememiş; bilhassa 1905 devrimi sonrası kırılmalarla birlikte sosyalist iddialarını retorik düzeyde muhafaza etse de esas yönelimini giderek daha pragmatik, dışlayıcı ve ulus-merkezci bir siyasal zemine ikame etmiştir.

2.5.3. Azerbaycan Türklerinde Siyasal İdeolojilerin Dönüşümü

Güney Kafkasya coğrafyasındaki diğer topluluklarda olduğu gibi, Azerbaycan Türklerinin uluslaşma süreci ile siyasi partilerin teşekkülünde entelektüel elitin, özellikle yazarlar, şairler ve gazetecilerin belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Miroslav Hroch'un ulus inşa süreçlerine ilişkin kuramsal çerçevesi, Azerbaycan Türkleri bağlamında da açıklayıcıdır. Hroch'a göre bu süreç, "etnik topluluğun dilsel, kültürel, sosyal ve tarihsel değerlerden oluşan ortak bir bellek havuzunu içselleştirmesi, bu zemin üzerinde ulusal bilinci uyandırmayı hedefleyen yurtsever bir hareketin gelişmesi ve nihayet milli kimliği esas alan geniş tabanlı bir halk hareketinin ortaya çıkması şeklinde ilerlemektedir". Azerbaycan Türkleri arasında siyasi yapıların görece geç ortaya çıkması, toplumsal kesimlerin siyasi programların kültürel içeriğini henüz yeterince içselleştirememesi ve dönemin siyasal atmosferinin zayıflığıyla ilişkilendirilebilir. Bu şartlarda milli aydınlar, mevcut boşlukları doldurarak yeni bir milli kültür sisteminin inşasına yönelmişlerdir. Balayev'e göre bu yeni milli kültür, "Avrupa uygarlığının kazanımları ile yüzyıllardır süregelen Türk etnik-kültürel mirasının sentezinden" doğmuştur[542].

Azerbaycan'daki millî hareketin Kazan Türklerine kıyasla daha radikal ve devrimci bir karakter kazanmasında, bölgenin özgül toplumsal ve siyasal koşulları belirleyici olmuştur. Rus yönetiminin desteğinden yararlanan Ermeni burjuvazisiyle rekabet, Azerbaycan Türk burjuvazisinin ekonomik çıkarlarını doğrudan tehdit etmiş; bu durum, söz konusu çevrelerde daha güçlü bir milliyetçi duyarlılığın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Buna Osmanlı etkisinin daha yoğun hissedilmesi de eklendiğinde, Pantürkizm Azerbaycan'da daha belirgin bir siyasal ve entelektüel karşılık bulmuştur. Bu nedenle Kafkasya'nın özerkliği, hatta Osmanlı İmparatorluğu ile birleşme ihtimali, Azerbaycanlı burjuva ve aydın çevreler açısından Rusya Müslümanlarının genel birliği meselesinden daha öncelikli bir siyasal sorun hâline gelmiştir. Öte yandan İran'a dönük muhafazakâr dinî çevrelerin etkisi ve bunlara karşı gelişen tepki, Azerbaycan Türk

[542] Balayev, *a.g.e*, s.135-137; Baykara, *a.g.e*, s.70.

aydınları arasında daha modernist ve yer yer anti-klerikal bir eğilimi güçlendirmiştir. Bakü'de Rus, Ermeni ve Gürcü sosyalist grupların etkinliği ise bu ortamı daha da hareketlendirmiş; sosyalist fikirlerin Müslüman toplum içinde yayılmasına, sınıfsal farklılıkların görünürlük kazanmasına ve Müslüman burjuvazinin ulusal bir proletaryanın varlığını hesaba katmasına yol açmıştır[543].

Bu koşullar altında Azerbaycan Türkleri arasında millî hareket, yalnızca kültürel uyanış veya burjuva reformculuğu düzeyinde kalmamış; sosyal demokrasi, Marksizm ve anti-emperyalist mücadeleyle temas eden daha karmaşık bir ideolojik zemin kazanmıştır. Ali Bey Hüseynzade ve Ahmet Bey Ağaoğlu gibi aydınların sosyalist fikirlere ilgi duyması; Mehmed Emin Resulzade, Hüseyin Kazımzade ve Resuloğlu gibi isimlerin sosyal demokrat çevrelerde faaliyet göstermesi, Azerbaycan Türkleri içinde millî karakter taşıyan bir sosyal demokrasi anlayışının şekillenmeye başladığını göstermektedir. Türk aydınları, sosyalizmin enternasyonalist yönünü İslamiyet ile mukayese ederek her iki düşüncenin de insanlığın ilerlemesini hedeflediğini savunmuşlardır. Bu sebeple Ağaoğlu ve Hüseynzade gibi hem İslamcılık hem de Türkçülük vurgusu yapan isimler, Marksizm'i İslam'a aykırı görmemişlerdir. Örneğin Hüseynzade, *Millet ve İnsanlık* başlıklı yazısında sosyal demokratların kurtuluşu milliyetçilikte ya da milli özerklikte değil, enternasyonalizmde gördüklerini; benzer biçimde Müslümanların da kurtuluşu İslam dairesindeki birlik ve beraberlikte aradıklarını ifade etmiştir[544].

Seyidzade'nin belirttiği üzere, Türk aydınlarının sosyal demokrat harekete ve genel Rusya devrimci hareketine katılımında, RSDİP programında yer alan ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve özerklik talepleri önemli bir rol oynamıştır; çünkü bu ilkeler, Çarlık rejiminin azınlıklar üzerindeki emperyal baskısına karşı hem ideolojik hem de siyasal bir çekim merkezi oluşturmuştur[545]. Bununla birlikte Marksist sosyalizm, esasen sanayileşmiş Avrupa toplumları için geliştirilmiş bir doktrin olduğundan, Rus ve Avrupalı sosyalist liderler Müslüman Doğu'yu çoğu zaman bağımsız bir siyasal mesele olarak değil, gelecekteki dünya devriminin çevresel bir alanı olarak görmüşlerdir. Bu açıdan Bakü istisnai bir konuma sahipti; petrol sanayisinin yarattığı yerli Müslüman proletarya, Azerbaycan Türkü ve İranlı işçileri Rus, Ermeni, Gürcü ve Yahudi işçilerle aynı üretim ve mücadele alanında buluşturmuş, böylece sınıf mücadelesi Müslüman dünyasının birçok bölgesinde olduğu gibi teorik bir tartışma olmaktan çıkarak somut bir toplumsal deneyime dönüşmüştür. Bu nedenle 20. yüzyıl başında Bakü, Müslüman proletaryanın

---

[543] Bennigsen and Lemercier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union*, a.g.e, s.45-46.
[544] Alekberov, *a.g.e*, s.108-112.
[545] Seyidzade Dilare, *Azerbaycan'ın 20. Yüzyılın Başlarında: Bağımsızlığa Aparan Yollar*, OKA ofset, Bakü 2004, s.56.

gerçek anlamda sınıf bilinci kazanabildiği en önemli merkezlerden biri olarak öne çıkmıştır[546].

1903–1904 yıllarında düşük ücretler ve ağır yaşam koşulları altında bulunan Müslüman işçilerin grevlere katılması, bu kitlenin dikkate değer bir toplumsal güç olduğunu ortaya koymuştur. Bu çerçevede, 1903 yılında Mehmed Emin Resulzade, Mir Kasımov, Hacinski ve Kazımzade gibi aydınların öncülüğünde kurulan Azerbaycan Genç Devrimciler Çemberi, Himmet Partisi'nin temelini oluşturmuştur. 1904 yılında ise Müslüman dünyasının ilk sosyal demokrat örgütü olarak Himmet Partisi resmen kurulmuş ve aynı adla bir yayın organı çıkarmaya başlamıştır. Dönemin resmî makamları bu gazeteyi, işçi haklarını savunan, liberal ve ilerici nitelikte bir Türk yayını olarak tanımlamıştır. Partinin örgütsel yapısı ve üye sayısı hakkında kesin bilgiler sınırlı olmakla birlikte, arşiv belgeleri Himmet'in yönetim kadrosunun 12 kişiden oluştuğunu ve yaklaşık 60 aktif üyeye sahip olduğunu göstermektedir[547]. Bununla birlikte, kuruluşunun ilk yıllarında dinamik ve etkili devrimci kadrolara sahip olmasına rağmen, Müslüman halk kitleleri arasında sınıf bilincinin yeterince gelişmemiş olması ve devrimci ideolojinin bu çevrelere aktarılmasında yaşanan güçlükler, Himmet'in etkinliğini sınırlandırmıştır. Ayrıca, İran'da anayasanın ilanı sürecinde partinin pasif kalması, önemli bir bölümü İran kökenli işçilerden oluşan çevrelerde hoşnutsuzluk yaratmış ve örgüte duyulan güveni zedelemiştir[548].

Himmet gazetesinin erken dönem yayınlarında, klasik Marksist çizgiyle tam uyumlu olmayan, baskı ve zulmün kaynağını esasen kapitalist üretim ilişkilerinden ziyade Çarlık rejimi ile dinî kurumların otoritesinde gören bir söylem öne çıkmıştır. Bu nedenle Çağla, Himmet sosyalizmini, henüz tam anlamıyla Marksist olmayan, ancak ileride Müsavat Partisi'nin oluşumuna zemin hazırlayan bir "sosyalist-milliyetçi" sentez olarak değerlendirmektedir. Swietochowski ise, Müslüman işçi sınıfının kendi inanç çevresinden gelen sosyalist söylemlere kayıtsız kalmadığını, otokrasi ve kapitalizme karşı mücadelenin kimi zaman "kâfire karşı cihat" şeklinde algılandığını belirtmektedir[549]. Himmet, aynı dönemde Güney Kafkasya'daki devrimci süreci sekteye uğratan Ermeni-Türk çatışmalarının sona erdirilmesi için de aktif bir politika izlemiştir. Parti, "Kahrolsun

---

[546] Bennigsen and Lemercier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union*, a.g.e, s.49-50.

[547] 18 Eylül 1906 tarihli Kafkasya Genel Valiliği Polis Departmanı Şefi'nin İmparator'a sunduğu raporda, Bakü'de faaliyet gösteren Sosyal Devrimci-İttifak, Sosyal Demokrat-Himmet ve Eşems gibi Türk devrimci örgütlerinin, diğer devrimci yapılara kıyasla zayıf kaldığı, esasen Türkçe yayınlarla görünürlük sağlamaya çalıştığı belirtilmiştir. Bu örgütlerin sayıca sınırlı olduğu, yayımladıkları bildirilerin diğer devrimci örgütlerin metinlerinin neredeyse birebir tekrarı niteliği taşıdığı, programlarının benzerliği nedeniyle Sosyal Devrimciler ve Sosyal Demokratlarla kurdukları ilişkilerin açık biçimde tespit edilemediği ifade edilmektedir. Ayrıca toplantılarda temsil edilmemeleri, sessiz kalmaları ve bildirileri çoğu kez genel devrimci partiler adına imzalamaları sebebiyle, bu örgütlerin yönetici kadrolarının belirlenmesinin mümkün olmadığı vurgulanmıştır. Bkz. ARDTA, F1, S2, SV2, s.8-9a; Bagirova, *a.g.e*, s.16-17.

[548] ARDTA, F1, S2, SV2, s.9-9a.

[549] Swietochowski, *a.g.e*, s.52-53; Cengiz Çağla, "The liberal and socialist influences on Azerbaijani nationalism at the beginning of the 20th century", *Central Asian Survey* 21(1), Routledge 2010, p.114.

Otokrasi, Yaşasın Halkların Kardeşliği" başlıklı bildiriler yayımlayarak düşmanlıkların son bulması amacıyla mitingler düzenlemiş ve iki halk arasında uzlaşı çağrısında bulunmuştur. 1906 yılında Ermeni sosyal demokratlarla ortak bir yayın girişimine yönelen Himmet, Resulzade ile Tigran Arutyunyan editörlüğünde Türkçe ve Ermenice yayımlanan *Davet-Koç (Çağrı)* gazetesini yayınlanmıştır[550].

Bununla birlikte parti, pogromlara karşı halkı direnişe çağırmış, işçileri iktidarla iş birliği içindeki Taşnaklara karşı mücadeleye teşvik eden bildiriler de yayımlamıştır. Parti üyelerinden Efendiyev, bu faaliyeti, ulusal düşmanlığa karşı mücadelenin parti çalışmasının zorunlu bir ön koşulu olduğu, çünkü etnik çatışmalar sırasında hem parti faaliyetlerinin hem de proleter dayanışmanın felce uğradığı şeklinde açıklamıştır[551]. Himmet Partisi, toplumsal bileşimi bakımından köylüler, işçiler, aydınlar ve din adamlarını kapsayan çeşitli bir yapıya sahipti; Bakü, Gence ve Nahçıvan gibi merkezlerde komiteler kurmuş, özellikle Tiflis Komitesi ile dikkat çekmiştir. 1909 yılında ele geçirilen bu komitenin programı, partinin öncelikli amacının yoksulların ve memurların haklarını savunmak ve yaşam koşullarını iyileştirmek olduğunu ortaya koymaktadır. On üç maddeden oluşan ve daha çok liberal nitelikler taşıyan bu program; basın, düşünce, inanç ve toplantı özgürlüğünü, ücretsiz ve zorunlu eğitimi, vergi reformunu, adil yargılanmayı ve düzenli ordunun kaldırılarak halk milislerinin kurulmasını savunmuş; yalnızca toprağın çiftçilere devri, iş saatlerinin düzenlenmesi ve grev hakkı gibi üç madde belirgin biçimde sosyalist karakter taşımıştır.

Öte yandan Himmet, kendi hazinesine, iç mahkemelerine ve örgütsel işleyişi sürdürecek idari birimlere sahip olmasıyla kurumsal bir yapı da geliştirmiştir. Tiflis Komitesi bünyesinde, İranlı sosyal demokratların İçtimaiyun-e Amiyun (Mücahit Partisi) adlı örgütünün bir şubesi de faaliyet göstermiş; Himmet üyeleri İranlı devrimcilerle düzenli temas kurarak İran'daki sosyal demokrat hareketin gelişimine katkı sunmuştur[552]. Parti, RSDİP ile yakın iş birliği içinde olmakla birlikte bağımsız siyasal çizgisini korumaya önem vermiş; 1906 yılında Stalin'in, Himmet'i Kafkas Parti Komitesi'ne bağlama yönündeki baskılarına karşı gösterilen direnç, bu bağımsızlığın açık bir göstergesi olmuştur. Swietochowski, Himmet'in bu tavrını kuruluşundan itibaren taşıdığı güçlü "Müslüman Türk" kimliğiyle açıklarken, Türk araştırmacı Ahmedov, partinin ideolojik bakımdan Bolşevizm'e yakın durduğunu ve 1920'ye kadar bu çizgiyi koruduğunu ileri sürmektedir[553]. Bununla birlikte Himmet, Bolşevik Parti modelindeki merkeziyetçi ve katı disiplinli

[550] Ahmedov*, Azerbaydjanskiye tyurki v revolyutsii 1905 goda* (1905 Devrimi'nde Azerbaycan Türkleri), IPO Milli Entsiklopediyasy, Baku: Azerb., 2002, s.235-236.
[551] Bagirova, *a.g.e*, s.118.
[552] *A.g.e,* s.21-22.
[553] Swietochowski, *a.g.e*, s.54; Ahmedov, *a.g.e*, s.230.

örgütlenmeden farklı olarak, daha gevşek yapılı, radikal eyleme öncelik veren ve ideolojik tutarlılıktan çok harekete dayalı bir örgüt görünümü sergilemiştir[554].

Sovyet tarih yazımı partiyi RSDİP'nin Bakü Komitesi tarafından kurulan bir "Müslüman kolu" şeklinde tanımlarken, Batılı tarihçiler onu "Marksizm'i, Türk milliyetçiliği ve Panislamizm'le harmanlayan" özgün bir oluşum olarak değerlendirmiştir. Tarihçi Bağırova ise her iki yaklaşımın da aşırı genelleyici olduğunu ve partinin Azerbaycan Türklerinin siyasi yaşamındaki karmaşık rolünü tam olarak yansıtmadığını belirtmiştir[555]. Benzer biçimde Alstadt, Türk siyasi düşüncesinde Marksist ve milliyetçi bağlılıkların en azından yüzeyde birbirine uyumlu göründüğünü, pratikte ise Marksist eşitlik, devrim doktrini ve Marksist söylemin çoğu zaman açık biçimde milliyetçi amaçlar için kullanıldığını vurgulamıştır[556]. Bu çerçevede Çağla, çok uluslu imparatorluklarda azınlık taleplerini yansıtan "Bauer-Renner tipi sosyalizmin", Türk siyasal düşüncesine daha uygun düştüğünü; bu eğilimin Türk elitlerini anayasal yönetim, Rus sosyalistlerle eşit siyasal haklar, medeni özgürlükler, merkezî olmayan yönetim ve kültürel özerklik talepleri doğrultusunda harekete geçirdiğini savunmaktadır[557].

1905 yılının Ekim ayında, Bakü'deki sosyalist devrimcilerin girişimleriyle, Himmet'in savaş kolu niteliğinde İttifak[558] adlı millî sosyalist devrimci bir örgüt ortaya çıkmıştır. Sosyalist devrimci yapılara benzer bir toplumsal zemine dayanan bu örgütün üyeleri ağırlıklı olarak küçük burjuva aydınları ve işçilerden oluşmaktaydı. Lider kadrosunda Şerifzade, Djuvarlinski, Yakupoğlu, Poladov, Mehdiyev ve Melikov gibi isimler yer almıştır. İttifak'ın müstakil bir yayın organı bulunmamakla birlikte, *Kavkazkoe Slovo (Kafkas Sözü)* ve *Kaspiy* gazetelerinde yayımlanan yazılarında temel amacını, karanlıkta bırakılmış halk kitlelerini aydınlatmak ve onları özgürlüğe ulaştırmak şeklinde tanımlamıştır. Bununla birlikte örgüt, bireysel terör ve anarşist yöntemleri benimseyen bir mücadele çizgisi izlemiş, zaman zaman bölgedeki eşkıya gruplarıyla da temas kurmuştur. Petersburg merkezli bazı yayın organlarında İttifak, Panislamist bir örgüt olmak ve Gürcü federalistlerle iş birliği yapmakla suçlanmışsa da Ermeni-Türk çatışmaları sırasında dahi

---

[554] Swietochowski, "The Himmät Party. Socialism and the National Question in Russian Azerbaijan 1904-1920", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, Vol. 19, No. 1-2, 1978, s.121.
[555] Bagirova, *a.g.e,* s.17.
[556] Alstadt, *Azerbaijani turks*, a.g.m, s.280-282.
[557] Çağla, *a.g.m,* s.118.
[558] Tiflis Valiliği Jandarma İdaresinin 6 Eylül 1906 tarihli 134 numaralı raporuna göre, Bakü'deki Türk grubunun Geyrat Sosyalist-Federalist programını benimsediği, buna karşılık İttifak Partisi'nin kendisini sosyal demokrat değil, sosyal devrimci olarak tanımladığı ve başlangıçta Sosyal Demokrat Himmet Partisi'nin silahlı kolu niteliğinde görülse de aynı yılın yaz aylarından itibaren Himmet'ten ayrılarak kendi sosyalist devrimci-terör gruplarını örgütlediği belirtilmektedir. Ayrıca Haziran 1906'dan itibaren Bakü'de, Rusya Sosyalist Devrimcileri Bakü Komitesi, Taşnaksutyun'un 4. Merkez Komitesi ve İttifak örgütünün hükümete karşı ortak mücadele amacıyla bir bildiri yayımlayarak iş birliği arayışına girdiği ifade edilmektedir. Bkz. ARDTA, F1, S2, SV2, s.15-15a.

Rus ve Ermeni sosyal demokratlarla ortak hareket etmiş, ayrıca hükümet kuvvetlerine karşı oluşturulan sol eğilimli Devrimci Koalisyon Birliği içinde yer almıştır. Örgütün, sosyalistlerin Bakü Komitesi ve Taşnak yayın organlarıyla birlikte imzaladığı bildirilerde, halklar arasındaki düşmanlığın asıl sorumlusunun devlet olduğu, yönetimin bu düşmanlığı bilinçli biçimde körükleyerek Kafkas halklarının birliğine zarar verdiği vurgulanmıştır. Bu yönüyle İttifak, Ermeni-Türk savaşının nedenini etnik milliyetçilikte ya da toprak taleplerinde değil, doğrudan devlet politikalarında aramıştır[559].

Azerbaycan Türkleri tarafından oluşturulan bir diğer sosyalist yapı ise Beyragi-Nusret (Zafer Sancağı) Partisi olmuştur. Meşhedi Azizbekov önderliğindeki Türk sosyalist gençlik grubu tarafından kurulan bu örgüt, oldukça militan bir karakter taşımaktaydı. Günümüze ulaşan tek belgesi, 1906 tarihli "Müslüman Halka" başlıklı bildiridir. Amatör bir üslupla kaleme alınan bu metinde, Müslümanlar ile Ermeniler, Ruslar ve Yahudiler arasındaki düşmanlığın sona erdirilmesi gerektiği belirtilmiş; halklar arası nefretin körüklenmesine karşı çıkılarak bütün halkların birleşmesi zorunlu ve hayırlı bir hedef olarak sunulmuştur. Bununla birlikte Beyragi-Nusret, yalnızca Çarlık rejimine karşı aktif bir mücadele yürütmekle kalmamış, aynı zamanda İslami propaganda unsurlarına da yer vermiştir. Parti tüzüğünde kuruluş gerekçesi, Müslüman gençliğin kötülükleri, adaletsizlikleri ve kan dökülmesini ortadan kaldırma iradesiyle açıklanmıştır[560]. Örgütün Bakü işçi sınıfı ile kurduğu temaslar, Yahudi pogromlarına karşı tavrı ve "kötü insanlara" yönelik sert cezalandırma yöntemleri, Bakü Valiliği Jandarma İdaresi tarafından ciddi bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle resmî makamlar, Beyragi-Nusret'in amaçlarını, örgütsel yapısını ve faaliyet alanını tespit etmeye yönelmiş, hareketin halk üzerindeki etkisini sınırlandırmak için çeşitli tedbirler almıştır[561].

Türk aydınlarının sosyalist hareketten tutucu ve ardından milli bir çizgiye yönelmesi, büyük ölçüde Ermeni-Türk çatışmasının doğrudan etkisiyle şekillenmiştir. Zira Ermeni siyasi çevrelerinin tasarladığı "Ermeni yurdu" fikri, geniş ölçüde Azerbaycan Türklerinin yaşadığı coğrafyaları da kapsamakta; bu durum iki toplum arasında derin bir çıkar çatışması yaratmaktaydı. Böylece her iki halkın ulus inşası süreçleri ve "anavatan" tasavvurları, uzun vadeli ve kanlı bir mücadelenin tarihsel zeminini hazırlamıştır. Bu çatışmalı ortam, Azerbaycan Türklerinin sosyo-politik evriminde belirleyici olmuş; toplumsal aidiyetin ümmet anlayışından millet temelinde yeniden tanımlanmasına, ideolojik yönelimin ise İslamcılıktan Türkçülüğe doğru kaymasına yol açmıştır. Bu dönüşüm, İslam'ın millet kavrayışı içindeki belirleyici ağırlığının

[559] Bagirova, *a.g.e*, s.40-41.
[560] ARDTA, F1, S2, SV2, s.4; Ahmedov, *a.g.e*, s.267-268.
[561] ARDTA, F1, S2, SV2, s.5.

zayıflaması ve dikkatlerin giderek Türk etno-kültürel kimliği etrafında şekillenen Türkçü ideolojiye yönelmesiyle karakterize edilmiştir[562]. Azerbaycan Türklerinin ulusal kurtuluş düşüncesinin esas odağı Yelizavetpol vilayeti olmuştur. Bağırova, bu durumu Yelizavetpol'ün göreli demografik homojenliği, sanayileşmiş Bakü'ye coğrafi uzaklığı, bölgede eğitimli bir aydın zümresinin yoğunlaşması ve Gürcistan sınırına yakınlığıyla açıklamaktadır[563].

1906 yılında yeniden şiddetlenen Ermeni-Türk çatışmaları ve Müslüman nüfusun devlet tarafından yeterince korunmaması, sosyalist eğilimli yapılardan farklı olarak daha muhafazakâr ve militan bir karakter taşıyan Difai ve Müdafaa gibi siyasal örgütlerin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Bu örgütler, yalnızca siyasal alanda değil, toplumsal zeminde de etkili olmaya çalışmış; halkın duygularına doğrudan seslenerek özellikle bilinçli ve faal kesimleri çevrelerinde toplamıştır. En güçlü desteklerini küçük burjuvazi, şehirli aydınlar, tüccarlar, öğrenciler, köy öğretmenleri, zengin köylüler ve bazı yerel elit gruplardan alan bu hareketlerin, jandarma raporlarına göre özellikle köylüler, tüccarlar, öğrenciler ve kısmen liberal eğilimli aydınlar arasında karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Rus makamları bu partileri Taşnaksutyun[564] örgütüyle iş birliği yapmakla suçlarken, Kafkasya'nın kuzey ve güneyinde, hatta Dağıstan'da binlerce kişi Kur'an üzerine yemin ederek Difai'ye katılmış; bu yapı aracılığıyla Taşnaklara karşı savaşmayı ve yerel yetkilileri terörize[565] etmek için gerekli askeri birlikleri örgütleyeceklerine söz vermişlerdir[566]. Rus makamları bu partileri Taşnaksutyun ile iş birliği yapmakla itham etmişse de örgütün esas hedefi Güney Kafkasya Müslümanlarını mezhep ayrımlarının ötesinde birleştirmek olmuştur. Osmanlı belgelerinde Cemiyeti İttihadiyeyi İslamiye olarak da anılmıştır. Başlıca merkezleri Erivan, Şuşa, Nuha, Bakü, Tiflis, Demirhan ve Şora olan parti, aidatlar yoluyla mali

---

[562] Balayev, *a.g.e*, s.221-222.
[563] Bagirova, *a.g.e*, s.86-88.
[564] Yelizavetpol Valisi'nin 11 Temmuz 1907 tarihli raporları, Difai'nin Ermenilerle barışçı ve iyi komşuluğa dayalı ilişkiler kurulmasını savunduğunu, aynı zamanda Müslüman toplumun şeriat esaslara uygun biçimde yaşamasını benimsediğini göstermektedir. Bu çerçevede, Difai militanlarının Taşnaksutyun'dan farklı olarak daha çok savunmasız Müslüman halka zulmeden unsurları hedef aldığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Difai–Taşnaksutyun iş birliğine dair doğrudan kanıtlar sınırlı olsa da Rus idari makamları, partinin toplumsal tabanını genişletip örgütsel kapasitesini artırması hâlinde, siyasal hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla Kafkasya'nın en güçlü örgütlerinden biri olan Taşnaksutyun ile temasa geçebileceği ihtimalinden kaygı duymuştur. Bkz. *Dokumentı po russkoy politike v Zakavkaz'ye, vypusk pervıy (Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Üzerine Belgeler, Birinci Sayı),* izdaniye osoboy komissii pri Ministerstve inostrannykh del Azerbaydzhanskoy respubliki, Baku, pravitel′stvennaya tipografiya gazety Azerbaydzhan, 1920, s.7-8.
[565] Difai Müslümanlara karşı cinayetlerde suçlu bulduğu yetkilileri terörize ettikten sonra yayınladığı bildiride, "insafı, vicdanı, adaleti ve müsavatı terk edip, avam milletin kanın soran hükümet memurları tek tek fırka tarafından cezalandırılacaklar" ifadelerine yer vermiştir (BOA, Y.A.HUS, 509/55, lef 4). Parti ayrıca Kafkas halkları arasında barış ve iş birliğini savunmakla birlikte, Ermeni Taşnak örgütü saldırılarını sürdürdüğü takdirde misilleme yapılacağı uyarısını içeren bildiriler de yayımlamıştır. Bakınız: ARDTA, F524-S1-SV18, s.9-10.
[566] ARDTA, F524-S1-SV18, s.9-17; Ahmedov, *a.g.e*, s.268-270.

kaynak oluşturmuş; bu gelirleri milis güçlerinin ve yerel temsilciliklerin teşkilinde kullanmıştır. Osmanlı kaynaklarında örgütün 20.000 kişilik bir milis gücüne sahip olduğu ileri sürülse de Ybert'in aktardığı polis kayıtları, fiilî yapının yaklaşık 160 propaganda sorumlusu ve 900 kadar etkin milisten oluştuğunu göstermektedir[567].

Kadroları büyük ölçüde din adamları ve orta sınıf temsilcilerinden oluşan örgütün kurucu çevresinde Alekper Bey Rafibekov, Hamid Bey Yusufbekov, Aleskerbek Hasmemmedov, Meşedi Ali Rafiyev, Mudar Bey, Cavid Bey Kazıyev, Molla İsmayılzade ve Hacı Mir Kasım Hamzayev gibi isimler yer almıştır[568]. Kuruculardan Ahmet Bey Ağaoğlu'nun editörlüğünü yaptığı *İrşad* gazetesi aracılığıyla yayımlanan parti programı, bir yandan toplumdaki cehalet, soygun ve cinayet gibi sorunları gidermeyi, diğer yandan halkın dış tehditler karşısında boyun eğmesini önlemeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda eğitim faaliyetlerine önem verilmiş, aynı zamanda Müslüman nüfusu korumak üzere silahlı milis birlikleri oluşturulmuş ve hükümet temsilcileriyle hükümet yanlısı unsurlara karşı terör eylemlerine başvurulmuştur[569]. Difai ile aynı amaca hizmet eden Müdafaa Partisi de terörist yöntemi benimseyen partilerden olmuş ve yayınladığı bildiride "halkın cehaletinin yetkililerin vicdansız temsilcileri ve Müslüman çevreden gelen değersiz unsurlar tarafından istismar edilmesinin dehşetinin nelere vardığını biliyor ve bu tür beyefendilere asla merhamet göstermeyeceğimizi beyan ediyoruz" ifadeleri yer almıştır. Öte yandan parti halkın selameti ve geleceği için toplumun sağduyulu kesimini adalet ve özgürlük uğruna mücadeleye çağırmış, halka zulmedenlere karşı Difai idamlarını hatırlatmıştır. Bildiri "kahrolsun halk ve millet düşmanları, kahrolsun İslam'ı zincire vuran rehavet[570]" ifadeleriyle sonlandırılmıştır.

Difai'nin en etkili teşkilatlanması, Şuşa'da kurulan Karabağ Birlik Meclisi bünyesinde gerçekleşmiştir. Başkanlığını Dr. Kerim Bey Mehmandarov'un yürüttüğü bu meclis, aydınlar, tüccarlar, din adamları ve köylülerden oluşan geniş bir toplumsal tabana dayanmış ve 53 maddelik kapsamlı bir program hazırlamıştır[571]. Programda yoksullara daha adil gelir dağılımı sağlanması ve toprağın köylülere devri gibi sosyal talepler yer alırken, aynı zamanda Müslüman kongresi toplanması, Taşnaklara benzer militan yöntemlerin benimsenmesi ve yerel yöneticilere karşı terör eylemleri düzenlenmesi de öngörülmüştür. En dikkat çekici önerilerden biri, Bakü sermayesinin

[567] BOA, HR.SYS, 1380/57, lef 1-2, H. 18.01.1325; Edith Ybert, "Islam, nationalism and socialism in the parties and political organisations of Azerbaijani Muslims in the early twentieth century", *Caucasus Survey*, Vol.1, No.1, October 2013, p.45.
[568] Bagirova, *a.g.e*, s.89-90; Seyidzade, *a.g.e*, s.120-121.
[569] ARDTA, F524, S.1, SV16, s.5; Ybert, a.g.e, s.47.
[570] *Dokumenty po russkoy politike v Zakavkaz'ye*, a.g.e, s.17-18.
[571] ARDTA, F524-S1-SV18, s.10-13; Bagirova*, a.g.e*, s.90-93.

desteğiyle Ağdam'dan Hocalı'ya kadar uzanan toprakların Müslümanlar adına Ermenilerden satın alınması ve Karabağ'ın bir Müslüman vilayeti hâline getirilmesiydi. Bu yaklaşım, 13-14 Kasım 1905 tarihli Taşnak bölgesel toplantılarında dile getirilen Türk topraklarını ele geçirme ve bu bölgelerde yoğun Ermeni kolonileri kurma fikrine bir karşılık olarak değerlendirilmiştir. Ybert'in de işaret ettiği üzere, her iki tarafın da amacı "ulusal toprakları etnik bakımdan homojenleştirmek" olsa da bu hedef tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir[572]. Buna rağmen Difai'nin en önemli başarısı, Sünni-Şii ayrımını zayıflatması, eğitime ilgiyi artırması ve Müslüman halkı toplumsal yaşama daha etkin biçimde katması olmuştur; bu durum, örgütün disiplinli ve etkili bir liderlik tarafından yönlendirildiğini göstermektedir[573].

1907 yılından itibaren Rus hükümetinin Panislamizm'e yönelik artan endişeleri ve Türklerin siyasi faaliyetleri üzerindeki baskıları, Azerbaycan'daki ulusal kurtuluş hareketinin yeraltına çekilerek gizlice gelişmesine yol açmıştır. Bu süreçte, 1911 yılında Azerbaycan milli mücadelesinin yeni sembolü ve gelecekteki lideri olacak "Milliyetçi-Demokrat eğilimli İslamcı Müsavat (Eşitlik) Partisi" kurulmuştur. Partinin kurucuları arasında eski Himmet üyelerinden Resuloğlu, Tağı Nağıoğlu ve Abbas Kazımzade gibi isimler yer alırken, aynı yıl içerisinde Mirza-Hasan Tahirzade, Veli Mikailzade, Yusif Ziya, Seyid Musevi ve Gulamrza Şerifzade gibi aydınlar da parti çalışmalarına katılmıştır. Kuruluş aşamasında partinin öncelikleri, üye sayısını artırmak, faaliyetlerini gizli tutmak ve mücadeleye hazırlıklı olmaktı. Toplumsal tabanını aydınlar, küçük burjuvazi, işçiler, köylüler, tüccarlar ve memurlar oluştururken, mülk sahibi sınıflar bu yapının dışında kalmıştır[574]. Partinin ilk programı ve tüzüğü 1912'de gizlice yayımlanmıştır. Sekiz maddelik program, tüm Müslümanların mezhep ve milliyet farkı gözetmeksizin birleşmesi, İslam ülkelerinin bağımsızlıklarının desteklenmesi, maddi ve silahlı yardım sağlanması ve ekonomik gelişimlerinin teşvik edilmesi gibi hedefler içermiştir. Bu içerik, Azerbaycan milli hareketinin henüz "ümmet ve millet" ayrımını netleştirmediğini göstermiştir. Baykara, bu vurgunun, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın etkisiyle şekillendiğini belirtmiştir. Çünkü parti bildirilerinde Müslümanlara "kurtuluşun Türkiye'nin istiklal ve terakkisinde olduğu" yönünde mesajlar verilmiştir[575].

Sosyalist çizgideki Davut Hüseynov, Müsavat Partisi'nin ideolojik evrimini sert bir dille eleştirerek, Resulzade'yi Bolşevizm'den Panislamizm ve Pantürkizm eksenine ani bir geçiş

---

[572] Édith Ybert-Chabrier, "The Muslim Difai [Defence] party: Local, national and imperial issues and representations in the Southern Caucasus (early 20th century)", *Cahiers du monde russe, Russie-Empire Russe-Union soviétique et Étatndépendants* 52/1, 2011, p.81-82; Bagirova, *a.g.e*, s.89-91.
[573] Ybert-Chabrier, *the muslim difai [defence] party, a.g.m*, p.84-85.
[574] Swietochowski, *a.g.e*, s.73-74; Bagirova, *a.g.e*, s.99.
[575] Nesiman Yagublu, *Müsavat Partisi'nin Tarihi*, Adiloğlu, Bakü 2012, s.35-39; Baykara, s.184-185.

yapmakla itham etmiştir. Söz konusu iddialar, dönemin emniyet raporlarında yer alan Resulzade'nin Jön Türkler ile olan organik bağları ve İstanbul merkezli siyasi temaslarına dair verilerle paralellik arz etmektedir. Buna karşın, tarihçi Bagirova, partinin Panislamist olarak nitelendirilmesinin temel dayanağını dış etkilerden ziyade, partinin resmi programındaki doktrinel ifadelere ve siyasi retoriğine dayandırmaktadır. Programın giriş kısmında İslam dünyasının eski kudretinden ve parçalanmışlığının yol açtığı felaketlerden bahsedilmesi dikkat çekicidir. Ancak yedinci maddede yer alan "dünyadaki tüm ilerici partilerle iş birliği ifadesi", İslamcı söylemlerin altında sömürge karşıtı bir yönelimi de barındırdığını göstermektedir[576]. Nitekim Resulzade'nin siyasi tasavvurunda, Müslüman toplumların birliği meselesi aşamalı bir yapısal dönüşüm olarak ele alınmıştır. Resulzade'ye göre, İslam dünyasındaki toplumların küresel bir bütünlük arz etmesinden önce, her birinin müstakil birer milli kimlik ve egemen devlet yapısına kavuşması ön koşuldur. Bu bağlamda, siyasi bir İttifak-ı İslam (İslam Birliği) kurulması ihtimali, ancak bu uluslaşma süreçlerinin tamamlanmasının ardından bir konfederasyon veya stratejik ortaklık zemininde tartışılabilir. Siyasi bir entegrasyon gerçekleşmese dahi, bu toplumlar arasında medeni ve kültürel bir dayanışma ağının tesisi zaruri görülmektedir. Resulzade, Turancılık vizyonunu duygusal bir birleşme idealinin ötesine taşıyarak, bölge gerçekleriyle uyumlu, stratejik bir iş birliği ve rasyonel bir jeopolitik federasyon tasarımı çerçevesinde kavramsallaştırmıştır[577].

Öte yandan Resulzade, "Milli Diriliş" başlıklı makalesinde din ile milliyet ve ümmet ile ulus mefhumları arasında kuramsal bir ayrım yaparak, dinsel aidiyetin ulusal kimliğin yegâne belirleyicisi olamayacağını savunmuştur. Swietochowski, bu yaklaşımın Müsavat Partisi'nin ilerleyen süreçte konsolide edeceği seküler milliyetçilik anlayışının fikrî zeminini teşkil ettiğini ileri sürer[578]. Shaffer'a göre Müsavat'ın teşekkül sürecinde; Jön Türk Devrimi, İran Meşrutiyet Hareketi ve 1905 Rus Devrimi'nin yarattığı siyasi hayal kırıklıkları belirleyici bir rol oynamıştır. Yazara göre, Azerbaycan Türk kimliği Müsavat bünyesinde somut bir siyasi karaktere bürünmüş; partinin ilk programatik çerçevesi, laik bir Türk konfederasyonu dahilinde otonom bir Azerbaycan idealini merkezine almıştır[579]. Bununla birlikte, metinlerde gözlemlenen özerklik, özgürlük ve bağımsızlık kavramları arasındaki muğlaklık, dönemin konjonktürel kısıtlılıkları ve açık bir istiklal talebinin yaratacağı politik risklerle yakından ilişkilidir. Nitekim Stolypin yönetiminin baskıcı politikaları neticesinde en köklü sosyalist oluşumların dahi illegaliteye

[576] Bagirova, *a.g.e*, s.100.
[577] Resulzade, *Seçme eserler 1,* a.g.e, s.272.
[578] Swietochowski, *a.g.e*, s.75.
[579] Brenda Shaffer, *Borders and Brethren; Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, The MIT Press Cambridge, Massachusetts 2002, p.37.

çekildiği bir vasatta, yeni kurulan gizli bir cemiyetin radikal bir bağımsızlık çağrısı yapması stratejik açıdan sürdürülebilir görülmemiştir. Bu bağlamda Kazemzadeh, Müsavat'ın erken dönem programını sistematik bir siyasal felsefeden ve kristalize olmuş bir ideolojik bütünlükten yoksun olarak nitelendirir[580]. Zenkovsky ise partinin pratik eylemlerini, teorik programına kıyasla daha itidalli bir çizgide değerlendirir. Yazara göre, tarihsel ve sosyo-ekonomik dinamiklerin elverişsizliği sebebiyle Müsavat liderleri, 1918 yılına değin tam bağımsızlık veya pan-Türkist bir birleşme yönünde somut adımlar atmaktan kaçınmışlardır. Öte yandan, dönemin Müslüman köylü kitlelerini mobilize etmede, soyut ulusal ideolojiler yerine dinsel retoriğin araçsallaştırılmasının daha pragmatik ve etkili bir yöntem olduğu gözlemlenmiştir[581].

Sonuç olarak, Azerbaycan Türkleri arasında modern siyasal örgütlenmenin gelişimi, yalnızca doğrusal bir ideolojik dönüşümün değil, Güney Kafkasya'nın heterojen toplumsal yapısı, 1905 Devrimi, Ermeni-Türk çatışmaları, Çarlık baskısı ve bölgesel devrimci dolaşımın birlikte şekillendirdiği karmaşık bir tarihsel sürecin ürünüdür. Bu süreçte önce Himmet, İttifak ve Beyragi-Nusret gibi yapılar üzerinden sosyalist ve devrimci söylemler etkili olmuş; ancak sınıf temelli siyasetin toplumsal karşılığının sınırlı kalması, etnik çatışmaların derinleşmesi ve Müslüman halkın güvenlik kaygılarının artmasıyla birlikte siyasal yönelim giderek Difai ve Müdafaa gibi daha muhafazakâr ve militan örgütlere, ardından da 1911'de kurulan Müsavat Partisi ile daha belirgin bir ulusal-siyasal çerçeveye evrilmiştir. Dolayısıyla bu dönem, ümmetçi dayanışmadan milli kimlik temelli siyasete, sosyal adalet söyleminden ulusal kurtuluş fikrine ve savunmacı toplumsal örgütlenmeden modern parti formuna doğru ilerleyen çok katmanlı bir geçiş evresi olarak değerlendirilmelidir.

2.6. DEĞERLENDİRME

Sonuç olarak, 1905 Devrimi, Çarlık otokrasisinin krizini görünür kılarak sınıfsal talepler, ulusal temsil arayışları ve bölgesel özyönetim projelerini aynı siyasal zeminde buluşturmuş; ancak bu süreç, etnik gerilimlerin ve rekabetçi milliyetçi yönelimlerin güçlenmesi nedeniyle ortak bir devrimci hatta evrilememiştir. Bu bağlamda Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü siyasal çevreleri, bir yandan sosyalizm, federalizm, kültürel özerklik ve self-determinasyon gibi kavramlar üzerinden imparatorluk karşıtı alternatifler üretmeye çalışırken, diğer yandan bu kavramları kendi topluluklarının tarihsel güvenliğini, siyasal temsilini ve gelecekteki egemenlik iddialarını tahkim edecek biçimde yorumlamıştır. İran Meşrutiyet Devrimi ise Güney Kafkasya'daki devrimci çevreler için sınır aşan bir siyasal tecrübe alanı oluşturarak sosyalist

[580] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.22.
[581] Zenkovsky, *a.g.e*, s.101-103.

örgütlenme, anayasal mücadele ve anti-otokratik dayanışma pratiklerini bölgesel ölçekte derinleştirmiş; aynı zamanda özellikle Ermeni ve Azerbaycan Türkü toplulukları arasında sınır ötesi aidiyetleri ve etno-politik duyarlılıkları keskinleştirmiştir. 1908 Jön Türk Devrimi de benzer biçimde, anayasal özgürlük, temsil ve meşrutiyet talepleri etrafında geçici iş birliği imkânları yaratmış; fakat kısa sürede Osmanlıcılık, Türkçülük, Panislamizm, Ermeni reform talepleri ve âdem-i merkeziyet tartışmaları arasında parçalanan yeni bir siyasal rekabet alanı doğurmuştur.

Bu çerçevede söz konusu devrimler süreci, Güney Kafkasya'da müşterek bir bölgesel siyasal düzen ihtimalini tamamen ortadan kaldırmamış, fakat onu giderek daha kırılgan ve çatışmalı bir zemine taşımıştır. Devrimci momentlerin açtığı siyasal imkânlar, bir taraftan federatif birlik, özerklik ve halkların ortak kurtuluşu yönünde teorik ve pratik kanallar üretmiş; diğer taraftan ise savaş, etnik çatışma, karşılıklı güvensizlik ve dış müdahale koşullarında bu arayışları rekabetçi ulusal projelerin gölgesinde bırakmıştır. Nitekim Gürcü Menşeviklerinin bölgesel özyönetim ve sosyal demokrat siyaset anlayışı, Ermeni devrimci örgütlerinin federasyon ile ulusal güvenlik arasında kurduğu gerilimli ilişki ve Azerbaycan Türk siyasal hareketlerinin sosyalist ağlardan millî-siyasal örgütlenmeye yönelen dönüşümü, ortak devrimci dil ile ayrışan egemenlik tasavvurlarının nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu dönem, Güney Kafkasya'da federasyon fikrinin yalnızca normatif bir ideal değil, imparatorlukların çözülüşü, devrimci dalgalar ve yükselen ulusal hareketler arasında sınanan tarihsel bir siyasal seçenek olduğunu; fakat aynı zamanda bu seçeneğin, devrimlerin serbest bıraktığı toplumsal enerjiyi ortak bir bölgesel düzene değil, giderek bağımsız cumhuriyetlere ve parçalı egemenlik mücadelelerine yönelten daha güçlü bir siyasal dinamikle karşı karşıya kaldığını ortaya koymaktadır.

3. BÖLÜM
RUS DEVRİMLERİ: SİYASİ REKABET VE İŞ BİRLİĞİ ÇABALARI (1914-1918)

Bu bölümde, bağımsız cumhuriyetlerin teşekkül sürecine giden yolda, Güney Kafkasya halklarının geliştirdiği iş birliği pratikleri ile rekabet dinamikleri mercek altına alınacaktır. Birinci Dünya Savaşı ve 1917 Rus Devrimlerinin Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türkü siyasi aktörleri için yarattığı konjonktürel fırsatlar, jeopolitik belirsizlikler ve yeni iktidar alanları değerlendirilirken; aynı zamanda bölgenin müstakbel siyasal ve idari formasyonuna dair projeler, entelektüel tartışmalar ve alternatif düzen tasavvurları ele alınacaktır. Tezin sorunsalı doğrultusunda, özellikle federalizm tezi ekseninde bölgesel entegrasyon arayışları, dış müdahalelere karşı ortak bir siyasal blok oluşturma çabaları ve müşterek bir yönetim zeminine dair girişimler üzerinde durulacaktır. Buna karşılık, söz konusu iş birliği arayışlarını akamete uğratan etnik antagonizmalar, territoryal temelli ulus-inşası projeleri, egemenlik mücadeleleri ve emperyal güçlerin bölgesel çıkarları doğrultusunda halklar arası rekabeti nasıl manipüle ederek derinleştirdiği analitik bir perspektifle irdelenecektir.

3.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA GÜNEY KAFKAS HALKLARI

Birinci Dünya Savaşı, çoğu zaman Gavrilo Princip'in Arşidük Franz Ferdinand'a suikastı üzerinden açıklansa da dönemin esnek güç dengesi mekanizmalarının işlemez hale gelmesi, krizin kısa sürede genel savaşa dönüşmesini kolaylaştırmış; Avusturya-Macaristan'ın 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş ilanı, ardından Rusya, Fransa ve İngiltere'nin devreye girmesiyle çatışma küresel bir boyut kazanmıştır. Bu süreç, yalnızca büyük güçler arasındaki hesaplaşmayı derinleştirmemiş, aynı zamanda dört imparatorluğun çöküşünü hızlandıran tarihsel bir kırılma yaratmıştır. Kafkas Cephesi'nin açılması ise, 24 Ekim 1914 sonrasında Osmanlı yönetiminin savaşa fiilen girme yönünde karar alması ve 29 Ekim 1914'te Odessa, Sivastopol ve Novorossiisk'in bombalanması, Osmanlı-Rus çatışmasını resmileştirmiş; Rusya'nın 31 Ekim'de, Britanya ve Fransa'nın ise 2 Kasım'da savaş ilan etmesiyle Anadolu ve Güney Kafkasya doğrudan savaş alanına dönüşmüştür[582].

[582] Henry Kissinger, *Diplomacy*, Simon & Schuster, New York 1994, p.211; Dzh. Kirakosyan. *Zapadnaya Armeniya v godı Pervoy mirovoy voynı* (Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Batı Ermenistan), Izdatel′stvo Erevanskogo Universiteta, Erevan, 1971, s. 107-109; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, The Belknap Press of Harvard University Press, Massachusetts 2011, s.6-7; Ludşuveyt, E. F.

Güney Kafkasya'nın siyasal mimarisini kökten dönüştüren bu savaş hem Rus hem de Osmanlı bünyesindeki farklı etnik gruplar nezdinde yükselen milliyetçi hareketler, rakip emperyal güçler tarafından karşılıklı birer siyasal araç olarak mobilize edilmiştir. Dolayısıyla bu çatışma ortamı, yalnızca askerî bir hesaplaşma değil, aynı zamanda milliyetçiliğin siyasal ve toplumsal etkisini maksimize eden kritik bir evre olarak tebarüz etmiştir. Resulzade'nin savaşın dünyayı millîleştireceği yönündeki değerlendirmesi ve Hobsbawm'ın 1914 öncesi dönemde "millî mesele"nin Avrupa siyasetinde merkezi bir sorun hâline geldiğine dair tespiti, bu dönüşümün düşünsel arka planını açıklamaktadır[583]. Çok etnikli hanedan imparatorluklarında hanedana bağlılık temelinde sürdürülen siyasal düzen, etnik ulus anlayışının giderek güçlenmesiyle sarsılmış; 1870–1914 arasında yükselen milliyetçilik, dil, kültür, nüfus hareketleri ve dışlayıcı kimlik söylemleriyle daha keskin bir karakter kazanmıştır. Böylece emperyalizm ve milliyetçilik, yalnızca savaşa giden yolu hazırlayan unsurlar değil, aynı zamanda Rus ve Osmanlı imparatorluklarının siyasal ve bölgesel yeniden yapılanmasını belirleyen başlıca etkenler hâline gelmiştir[584]. Etnik milliyetçilik paradigması; kitlesel demografik hareketler ve "ırk" kavramının biyolojik bir temele oturtulmasıyla birlikte radikal bir dönüşüm yaşamıştır. Özellikle Sosyal Darwinizm ve erken dönem genetik çalışmalarının sunduğu sözde-bilimsel argümanlar, "ırksal saflık" ve "dilsel arınma" ideallerine meşruiyet zemini hazırlamıştır.

Bu süreçte, biyolojik determinizm ile filolojik kurgular arasında kurulan paralellik, milliyetçiliğin antropolojik bir kimlik kazanmasına yol açmıştır[585]. Bu çerçevede emperyalizm ve milliyetçilik, yalnızca Birinci Dünya Savaşı'na giden sürecin başlıca dinamikleri olarak değil, aynı zamanda Rus ve Osmanlı imparatorluklarının siyasal ve bölgesel yeniden yapılanmasını belirleyen temel unsurlar olarak da ortaya çıkmıştır. Savaş yıllarında federalizm ve sosyalist dayanışma gibi ortak siyasal tahayyüller zayıflarken, ulusal talepler, etnik aidiyetler ve dışlayıcı siyasal projeler daha görünür hâle gelmiş; bu eğilim emperyal müdahalelerle daha da sertleşmiştir. Ukrayna, Batı vilayetleri ve Kafkasya gibi Rus olmayan bölgelerde yaşayan Rus nüfus arasında güçlü bir milliyetçi damarın bulunduğu görülürken, otokrasi karşıtı Rus çevrelerde bile devletçi ve asimilasyoncu eğilimlerin etkisini açığa çıkmıştır. Bu dönemde Rus milliyetçileri Ukraynalılar ve Belarusları tek bir Rus halkının kolları olarak tanımlarken, Rus olmayan topluluklar kendi

---

Turtsiya v godı Pervoy mirovoy voynı 1914–1918 gg.: voyenno-politiçeskiy oçerk (Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye, 1914–1918: Askerî-Siyasi Bir İnceleme), Izdatel′stvo Moskovskogo Universiteta, 1966, s. 23-25.

583 Hobsbawm, *1780′ den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik; Program, Mit, Gerçeklik* (çev. Osman Akınhay), Birinci Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993, s.125-134; Mehmet Emin Resulzade, *Eserleri (1915-1916)*, 3. Cilt, 2. Baskı, Tahsil, Bakü 2014, s.63.

584 Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni* (çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Birinci Baskı, Dost Kitabevi, Ankara 2002, s.184-185.

585 Hobsbawm, *1780′ den günümüze milletler ve milliyetçilik,* a.g.e, s.132-134.

kültürel ve siyasal varlıklarını savunan alternatif ulusal projeler geliştirmiştir. Hükümetin eğitim ve dil politikaları da bu çerçevede şekillenmiş; yerli halkların Rusça eğitim veren ortak bir devlet okul sistemi içinde bütünleştirilmesi hedeflenmiş, böylece din merkezli ayrımlardan dil ve milliyet temelli bir siyasal ayrışma rejimine doğru belirgin bir geçiş yaşanmıştır[586].

Nitekim savaştan bir yıl önce Vorontsov-Daşkov'un 1913 tarihli "Kafkasya Bölgesinin 8 Yıllık Yönetimi Hakkında Rapor"u, Çarlık idaresinin Güney Kafkasya halklarına bakışını açık biçimde yansıtmaktadır. Raporda, Kafkas Ermenileri arasında Rusya aleyhine açık bir ayrılıkçı faaliyet tespit edilmediği, Osmanlı Ermenilerinin ise Rus himayesini aradığı belirtilirken; Gürcüler hakkındaki ayrılıkçılık suçlamalarının büyük ölçüde temelsiz olduğu, buna karşılık Rus milliyetçiliğinin baskıcı ve incitici söylemlerinin Kartvel toplumu içinde belli milliyetçi tepkileri beslediği vurgulanmıştır. Müslüman nüfus ise demografik ağırlığı, dinî bağlılığı ve Müslüman devletlerle yakınlığı nedeniyle potansiyel bir siyasal risk alanı olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte vali, Müslüman halk arasında henüz açık bir ayrılıkçı programın gelişmediğini, Panislamizm ve Pantürkizm yönündeki girişimlerin sınırlı kaldığını, fakat eğitimli çevrelerde ulusal öz farkındalığın güçlenmeye başladığını da teslim etmiştir. Bu nedenle rapor, Çarlık yönetiminin Müslüman toplulukları bir yandan dinî ve kültürel varlıklarıyla tanımaya çalışırken, diğer yandan onları Rus kültürü ve hukuk anlayışı çerçevesinde dönüştürmeyi amaçlayan kontrollü bir entegrasyon siyaseti benimsediğini göstermiştir[587].

Kafkasya'daki Ermeni toplumunun savaşa katılımında Ermeni ulusal hareketinin ideolojik hedefleri, Rusya ile kurduğu siyasal bağlar ve Osmanlı topraklarındaki Ermeni azınlığın durumu belirleyici unsurlar olmuştur. Balkan Savaşları sonrasında Ermeni çevreleri, ıslahat meselesini yeniden gündeme taşıyarak Rusya ile iş birliğini derinleştirmiş; Nubar Paşa başkanlığındaki heyet Avrupa başkentlerinde diplomatik girişimlerde bulunurken, Ermeni basını da Osmanlı ülkesindeki güvenlik sorunlarını öne çıkararak reform taleplerini yoğunlaştırmıştır[588]. Aynı dönemde Hınçak Partisi, 1913'te Köstence'de düzenlenen 8. Konferans'ta Babıali'nin reform siyasetini bir aldatmaca, İttihat ve Terakki yönetimini ise milliyetçi ve oligarşik bir iktidar olarak nitelemiş ve illegal mücadele kararı almıştır. Birinci Dünya Savaşı arifesinde ise Taşnaksutyun ve Hınçak örgütleri, farklı bölgelerde isyan çıkarılması, Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin firarı ve Rus ilerleyişine destek verilmesi gibi hedefler doğrultusunda Osmanlı Devleti aleyhine hazırlıklara yönelmiştir. Bu stratejinin temelinde, Çarlık baskısına rağmen Rusya'yı Ermeni

[586] Jamil Hasanli, *Leadership and nationalism, a.g.e,* s.77-80; Suny, *The empire strikes out: ımperial russia,* a.g.m, s.54-55.
[587] Armyansky Vestnik, №40, 30 oktyabr 1916 g., s.20-21.
[588] BOA, HSDHADB, 8/17, lef 6–7.

ulusal kurtuluşunun başlıca dayanağı olarak gören tarihsel eğilim bulunmaktaydı. Nitekim Güney Kafkasya Ermeni burjuvazisi ve aydınları, Osmanlı Ermenilerinin kurtuluşunu büyük ölçüde Rus himayesiyle mümkün görmüş; 1912'de Hovhannes Tumanyan da halkı umutlarını yalnızca Rusya'ya bağlamaya çağırmıştır. Bununla birlikte, Taşnaksutyun basınında sertleşen söylem ve Horizon gazetesinin saldırgan yayın çizgisi etnik gerilimleri artırırken, partinin bir yandan Batı ve Rusya'ya yaklaşması, diğer yandan Jön Türklerle ilişkilerini sürdürmesi, stratejik açıdan ikircikli bir görünüm ortaya çıkarmıştır[589].

Buna ek olarak, 1912'de Taşnaksutyun tarafından kurulan Ermeni Ulusal Bürosu, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermenileri Çarlık Rusya'sı safında savaşa çekmek amacıyla yoğun propaganda ve örgütlenme faaliyeti yürütmüştür[590]. 1913-1914 yıllarında Ermeni komitelerinin, özellikle Taşnaksutyun'un, silahlanma faaliyetlerini hızlandırdığı; Erzurum, Tiflis ve Petersburg kaynaklı raporlarda bu hazırlıkların ayrıntılı biçimde yer aldığı görülmektedir[591]. Balkan liman şehirlerindeki Rus şehbenderlikleri, Anadolu kökenli Ermenileri silahlandırarak Tuna üzerinden Kafkasya'ya, oradan da Osmanlı sınırına sevk etmiş; yalnızca 1914 yılı sonunda Reni limanından Kafkasya'ya gönderilen Ermeni sayısının 4.031 olduğu belirtilmiştir[592]. Ayrıca Eylül ayından itibaren Petersburg'dan gelen subayların Kafkasya'da gönüllü birlikler oluşturduğu ve bazı raporlara göre yaklaşık 80 bin kişilik Ermeni gönüllü alayı teşkil edildiği ifade edilmiştir[593]. Ermenistan'ın eski Başbakanı Ovanes Kaçaznuni'ye göre, 1914 sonbaharında Ermeni gönüllü birliklerinin Rusya safında örgütlenmesi, uzun süredir beslenen ulusal beklentilerin ve Çarlık yönetiminin savaş sonunda Türkiye Ermenileri ile Güney Kafkasya Ermenistan'ını kapsayan geniş bir özyönetim sağlayacağına dair inancın bir sonucuydu[594]. Lalayan'ın aktardığı üzere, bu birlikler yalnızca askerî destek gücü değil, aynı zamanda Osmanlı topraklarında sert ve yıkıcı bir müdahale aracı olarak tasarlanmıştır[595].

Nitekim savaşın başlamasıyla birlikte bu gruplar İran ve Doğu Anadolu üzerinden harekete geçmiş; Osmanlı kaynaklarına göre yalnızca Sivas vilayetinde 30 bin silahlı Ermeni bulunduğu, ayrıca Muş, Van ve Bitlis'ten 8 bin kişinin Kars'ta, 6 bin kişinin ise Iğdır'da Rusya tarafından eğitildiği bildirilmiştir. Kesin rakamlar tartışmalı olmakla birlikte, Rusya'dan ve Anadolu'dan

---

589 Kirakosyan, *a.g.e*, s.117-120.
590 *Istoriya Azerbaydzhana po dokumentam*, a.g.e, s.55.
591 *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1996, s.15-17.
592 BOA, HR.SYS, 2409/22, lef 1–2.
593 BOA, HR.SFR.1, 189/53, lef 1.
594 Katchaznouni, Hovhannes. *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutioun) Has Nothing to Do Any More*: The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni (tr. Matthew A. Callender, ed. John Roy Carlson). New York: Armenian Information Service, 1955, p.5-6
595 Lalayan, *a.g.e*, s.39.

gelen toplam 100 bini aşkın Ermeni savaşçının çatışmalara katıldığı yönündeki değerlendirmeler, Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin münferit ayaklanmaların ötesinde, ciddi bir askerî ve siyasal tehdit boyutuna ulaştığını göstermektedir[596]. 1914'te Erzurum'da toplanan Taşnaksutyun'un 8. Kongresi, yaklaşan savaş karşısında izlenecek siyasî ve askerî stratejiyi belirlemiştir. Buna göre, savaş ilanına kadar sükûnet korunacak, ancak silahlanma sürdürülecek; Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin, savaşın başlaması halinde silahlarıyla Rus tarafına geçmesi öngörülecek; Türk ordusunun ilerlediği durumlarda tarafsız kalınacak, geri çekildiği koşullarda ise silahlı gruplar devreye sokulacaktır. Bu çerçevede komite, siyasî, askerî ve propaganda boyutlarını içeren çok yönlü bir program oluşturmuştur. Kongre sonrasında İTC temsilcileri Dr. Bahaddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey, Erzurum'da Arşak Vramyan, Rostom (Stepan Zoryan) ve E. Aknuni (Haçatur Malumyan) ile görüşmüş[597]; bu temaslarda, olası bir Osmanlı-Rus Savaşı durumunda Kafkasya'daki Ermeniler arasında ayaklanma örgütlenmesi talebi gündeme gelmiştir. Pan-Turan projesi bağlamında, Rus Güney Kafkasya'sının parçalanması, ele geçirilecek sahaların Ermeniler, Gürcüler ve Azerbaycan Türkleri arasında paylaştırılması ve her birine Osmanlı egemenliği altında özerklik verilmesi fikri de ileri sürülmüştür. Benzer biçimde Toynbee'nin muhtırası, 1914 sonbaharında Türk yetkililerin Erzurum'daki Ermeni millî kongresine, savaş sırasında aktif destek karşılığında Türkiye ve Rusya topraklarında özerk bir Ermenistan önerdiğini, ancak bu teklifin Ermeniler tarafından reddedildiğini belirtmektedir[598].

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanı ile birlikte, başlıca Ermeni siyasal örgütleri olan Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar ve Veranasnial arasında yoğun bir eşgüdüm süreci başlamıştır. Islahat meselesi etrafında güçlenen bu iş birliği, şubelere gönderilen şifreli talimatlarla muhtemel savaş şartlarına uyarlanmış; Talat Paşa'ya göre bu belgeler, Osmanlı ordusunun Rusya karşısında geri çekilmesi halinde genel ayaklanma, sabotaj ve firarlar yoluyla iç cephenin zayıflatılmasını amaçlayan planlı bir stratejiye işaret etmiştir[599]. Savaşın başlamasıyla Taşnaksutyun, Çar II. Nikolay'a gönderdiği mesajda Rusya'nın Boğazlar ve Doğu'daki "tarihî görevi"ni yerine getirmesi temennisini dile getirerek Rus-Ermeni iş birliğini açık biçimde teyit etmiştir. Bünyatov'a göre ise, İtilaf Devletleri Osmanlı Ermenilerine özerklik ve özgürlük vaat ederek ayaklanmaları teşvik etmiş, Rus Ermenilerini ise "altı vilayet" ve Kilikya vaadiyle Çarlık ordusuna gönüllü birlikler hâlinde yönlendirmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda Taşnaksutyun Partisi, özellikle Doğu Anadolu vilayetleri ile Kilikya sancaklarında özerklik vaat eden Çarlık

---

[596] Justin McCarthy and Carolyn McCarthy, *Turks and Armenians; A Manual On The Armenian Question*, Committee on Education Assembly of Turkish American Associations, Washington, D.C., 1989, s.48.
[597] Hovannisian*, Armenia on the road to independence, a.g.e*, s.41-42.
[598] Kamuran Gürün, *The Armenian File, the myth of innocence exposed*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s.239-240.
[599] *Talat Paşa'nın Hatıratları*, a.g.e, s.59.

Rusya'sına yaklaşmış ve "Büyük Ermenistan" idealini gerçekleştirme ümidiyle İtilaf safında konumlanmıştır.

Nitekim partinin dışişleri sorumlusu Zavriev, 1915 yılında Londra ve Paris'teki Rus büyükelçilerine gönderdiği notlarda, Rus Ermenilerinin savaşın ilk günlerinden itibaren Türkiye'nin savaşa girmesini, savaş sonrasında Ermeni meselesinin yeniden gündeme taşınması ve nihai biçimde çözüme kavuşturulması için bir fırsat olarak gördüklerini açıkça ifade etmiştir[600]. Öte yandan Çarlık Rusya'sı, Kafkas Cephesi'nde faaliyet gösteren Ermeni gönüllü birliklerine giderek daha kuşkucu yaklaşmıştır. McMeekin'in de belirttiği gibi, Rusya için en elverişli durum, bölgedeki kaosu müdahale gerekçesine dönüştürmek; fakat hiçbir etnik ya da dinî grubun tek başına hâkimiyet kurmasına izin vermemekti[601]. Bu nedenle Başkomutanlık belgelerinde, Ermeni birliklerinin Rusya'nın jeopolitik çıkarlarından çok "Büyük Ermenistan" idealine yöneldiği yönünde kaygılar dile getirilmiş; birliklerin orduya entegre edilmesi, silahlarının değiştirilmesi ve heterojenleştirilmesi önerilmiştir[602]. Buna rağmen, Şubat 1915'te Tiflis'te düzenlenen Ermeni komiteleri kongresinde 690 fon toplanmasına, daha büyük birlikler kurulmasına ve siyasal hedeflerin daha açık biçimde öne çıkarılmasına karar verilmiştir. Bu askerî ve siyasî hazırlıkların sonucunda, Mart-Nisan 1915'te Van Vilayetinde Rus ilerleyişiyle eşzamanlı bir ayaklanma patlak vermiştir[603].

Bunun ardından 24 Nisan 1915'te Babıâli, Taşnak ve Hınçak komitelerine karşı kapsamlı tedbirler almış; şubelerin kapatılması, yöneticilerin tutuklanması, evraklara el konulması ve faaliyetlerin yasaklanması kararlaştırılmış, ayrıca isyana katılan ve düşman ordularına yardım ettiği düşünülen Ermenilerin Halep ve Musul gibi güney vilayetlerine sevki öngörülmüştür[604]. Bu süreç, Osmanlı tarafında "iskân", Ermeni tarafında ise "soykırım" olarak tanımlanan büyük bir göç hareketine yol açmıştır. McCarthy'nin değerlendirmesine göre Doğu Anadolu'daki şiddet, tek taraflı değil, karşılıklı yok etme eylemleri şeklinde gelişmiştir[605]. Bu süreçte, Taşnaksutyun'un dar politikaları Ermeni toplumunda ciddi tepkiler doğurdu. Hınçakların sağ kanadı, Mşak çevresi, Ramavarlar ve Ovit gazetesi etrafındaki gruplar, partinin liderlik tekelini eleştirdi. Nubar Paşa öncülüğünde kurulan "Milli Savunma Komitesi" Taşnaklar dışındaki tüm Ermeni partilerini bir araya toplamıştır. Mart 1916 toplantısında Taşnakların kontrolündeki "Milli Büro"nun kaldırılarak her partiden temsilcilerin yer aldığı 20 kişilik bir "Uyum Komitesi"nin oluşturulması

---

600 *Istoriya Azerbaydzhana po dokumentam*, a.g.e, s.52-53.
601 McMeekin, *a.g.e,* s.332-333.
602 Kirakosyan, *a.g.e*, s. 414-415.
603 Gasımly, *a.g.e*, s.333-334.
604 Erzurum ve çevresinde ermeni hareketleri, a.g.e, s.49-50; BOA, MV, 198/24.
605 McCarthy, *a.g.e,* s.55.

gündeme geldi; ancak Taşnakların itirazı üzerine karar ertelendi ve mesele Petrograd'da toplanacak kongreye bırakıldı. Nitekim Mart 1916 ve 10–12 Mayıs 1916 Petrograd Kongresi sırasında Taşnakların siyasî tekelini kırma ve mülteci yardımlarını denetim altına alma girişimleri de başarısız kalmış; aynı dönemde Ermeni rakamları, 360.000 kişilik devasa bir mülteci kitlesinin Rusya'ya sığındığını, bunların yalnızca 15.000'inin çalışabilecek durumda olduğunu, geri kalanların ise yaşlılar, kadınlar ve çocuklardan oluştuğunu vurgulamıştır[606].

Ermeni basınında ve siyasal söyleminde, savaşın başlaması Osmanlı Devleti'nin saldırgan tutumuna karşı zorunlu bir karşılık olarak sunulmuş; *Mşak* gazetesi, Türkiye'nin Karadeniz kıyılarındaki Ermenilere yönelik saldırılarının Ermeni toplumunu kayıtsız kalamayacağı bir noktaya sürüklediğini ileri sürmüştür[607]. *Armyanskiy Vestnik*, Rusya'nın himayesi altında 100.000 genç Ermeni'nin Sultan'ın kuvvetlerine karşı gönüllü olduğunu, bu birliklerin Kafkasya ve Moskova kaynaklı yardımlarla desteklendiğini ve bunun karşılığında Rusya'nın Ermeni özerkliğine, hatta bağımsızlığına sıcak bakabileceğini savunmuştur[608]. Daha erken bir dönemde *Droşak* gazetesi de Aras Nehri'nin iki yakasında yaşayan Ermenilerin mücadelesini tek bir tarihsel yeniden doğuş sürecinin parçası olarak tanımlamış ve sınırların aşılmasıyla "Büyük Ermenistan" idealine işaret etmiştir[609]. *Kavkaz* gazetesi ise Ermeni toplumunun kaderini "Kuzey Kartalı" ile ilişkilendirdiğini, Rus askerî makamlarına gönüllü birlikler, rehberler ve izciler sağlayarak bu desteği fiilen ortaya koyduğunu yazmıştır[610].

Kazemzadeh, Rusya'nın Ermenilere yönelik yaklaşımının insani ya da koruyucu bir nitelikten ziyade, yayılmacı stratejinin araçsal bir parçası olduğunu; savaş atmosferinde Osmanlı karşıtlığının etkisiyle Ermenilerin de yaklaşan felaketin boyutlarını tam olarak öngöremediğini ileri sürmüştür[611]. Nitekim Ekim Devrimi sonrasında Bolşeviklerin Müttefikler arasındaki gizli anlaşmaları ifşa etmesi ise, Ermeni kamuoyunda derin bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu bağlamda *Armyanskiy Vestnik* gazetesi, yaklaşık 200.000 Ermeni'nin Rus İmparatorluk Ordusu saflarında çarpıştığını, ayrıca 10.000 kişilik bir düzensiz Ermeni kuvvetinin teşkil edildiğini vurgulamıştır. Ancak tüm bu fedakârlıklara rağmen Ermeni halkının katliamlara, kitlesel sürgünlere ve yaklaşık bir milyon nüfus kaybına maruz kaldığını belirtmiş; buna mukabil, Ermeni topraklarının Rusya ve müttefik devletleri arasında gizli anlaşmalarla paylaşılması ise açık bir ihanet olarak

---

606 Armyanskiy Vestnik, №9, 26 fevralya 1917 g., s.10; Bagirova*, a.g.e,* s.153-154.
607 Mşak, №1, 1 Ocak 1915, s.2.
608 Armyanskiy Vestnik, №10-11, 12 marta 1917, s.6.
609 Prof. Dr. Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, 1915-1923 Sömürge Savaşı*, 9. Baskı, SRT Yayınları, Bursa-2021, s.61-62.
610 Kavkaz, №250, 4-go noyabrya 1914 g., s.2.
611 Kazemzadeh, a.g.e, s.24-25.

nitelendirilmiştir[612].

Rusya'nın Müslüman topluluklara yönelik uzun süreli ayrımcı politikaları, bölgedeki Müslüman unsurların Osmanlı Devleti ile örtük iş birliğine yönelmesine elverişli bir zemin oluşturmuş, bu durum da Osmanlı-Alman savaş stratejilerini kolaylaştırmıştır. İTC, yalnızca Panislamizm ile yetinmeyip giderek daha belirgin bir Türkleştirme siyaseti izlerken, Enver Paşa'nın öncülüğünde 1913'te kurulan Teşkilat-ı Mahsusa, gizli faaliyetler yoluyla Rusya ve İran'da ayaklanmalar örgütlemeyi hedeflemiştir. Örgüt, 1914 yazında Trabzon, Van ve Erzurum'da hücreler kurmuş; propaganda faaliyetleriyle Müslüman halkı cihada çağırmış ve Kafkasyalı aydınlarla temas geliştirmiştir[613]. Libaridian'a göre Pan-Turan ve Pan-İslam ideolojileri, Osmanlıların geleneksel fetih anlayışından uzaklaşmalarını meşrulaştıran ara aşamalar niteliği taşımıştır[614]. Altstadt ise, Osmanlı Türklerini Kafkasya ve Orta Asya Türkleriyle birleştirerek büyük bir "Turan" devleti kurma hedefinin, gerçekte Alman stratejik tasarılarıyla yakından bağlantılı olduğunu belirtmiştir[615]. Bu doğrultuda Alman Genelkurmayı, Rusya'yı zayıflatmaya yönelik projeler geliştirerek Kafkasya ve Bakü petrollerini içine alan bir "Tiflis Genel Valiliği" planı hazırlamış; bu çerçevede Osmanlı Devleti, hem askerî-ekonomik bir müttefik hem de İslam dünyasını cihat çağrısıyla harekete geçirecek bir güç olarak değerlendirilmiştir[616].

Bununla birlikte, bu stratejik yönelim sahada beklenen ölçüde karşılık bulmamıştır. 14 Kasım 1914'te Şeyhülislam Ali Haydar Efendi tarafından ilan edilen cihat, İran'daki bazı Kürtler dışında geniş destek görmemiştir. Konsolosluk raporları, Rusya Müslümanlarının önemli bir kısmının Çar etrafında kenetlendiğini, hatta Kazan'daki bir mitingde Rus marşının okunup Çar için dua edildiğini göstermektedir[617]. Bu tablo, yerel Müslüman elitlerin sadakatini doğrularken, Enver Paşa dahi Çerkeslerin büyük ölçüde Rusya safında yer alacağını, yalnızca Azerbaycan Türkleri ile Gürcülerin tarafsız kalabileceğini kabul etmiştir. Ayrıca, İtilaf Devletleri'nin Osmanlı'ya karşı girişimleri de Rusya'daki Müslümanların bağlılığını ciddi biçimde sarsmamıştır. Nitekim Müslüman aydınlar, Osmanlı'ya duyulan güvenin sınırlandırılması ve Müslümanların kendi siyasal geleceklerini Rusya içinde üstlenmeleri gerektiğini savunmuşlardır. Bu bağlamda 21 Ağustos 1914'te Duma'daki Müslüman fraksiyon, Rusya'nın onuru ve bütünlüğünü savunma çağrısında bulunmuş; Müftü Sultanov da 1914 sonbaharında, Müslümanları Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmaya davet etmiştir. Böylece Rusya Müslümanlarının resmî

[612] Armyanskiy Vestnik, №50–51–52, 17 dekabrya 1917 g., s.5-6.
[613] Reynolds, *a.g.e*, s.121-122.
[614] Libaridian, *a.g.e*, s.139.
[615] Altstadt, *Azerbaijani turks,* a.g.e, s.76.
[616] Bagirova, *a.g.e*, s.141.
[617] Reynolds*, a.g.e,* s.121-123.

söylemi, İstanbul'un cihat çağrısıyla açık bir karşıtlık göstermiş; Dünya Savaşı, onları siyasal sadakat ile İslami dayanışma arasındaki gerilimin merkezine yerleştirmiştir[618].

Güney Kafkasya Müslümanlarının savaş karşısındaki siyasal yönelimi, en açık biçimde Resulzade'nin *Açık Söz* gazetesinde yayımlanan "Tutacağımız Yol" başlıklı makalesinde ifade edilmiştir. Resulzade, savaş sonrasında dünya siyasal haritasının köklü biçimde değişeceğini öngörerek, bir milletin özgür ve kalıcı biçimde yaşayabilmesi için dil, din ve zaman olmak üzere üç temel ilkeye dayanması gerektiğini savunmuştur. Bu çerçevede, Türklüğün millî kimliği, İslam'ın ortak aidiyeti ve çağın bilgi, bilim ve düşünce dünyasına uyum sağlama zorunluluğu birlikte ele alınmış; böylece "Türkleşmek, İslamlaşmak ve çağdaşlaşmak" düsturu, yalnızca kültürel bir yönelim değil, aynı zamanda gelecekte kurulacak bağımsız devlet fikrinin de ideolojik temeli hâline gelmiştir[619]. Bu doğrultuda Müslüman elitlerin temel hedefi, Ermenilerde olduğu gibi, bağımsız bir siyasal yapı kurmaktı. Nitekim 1915'in başlarında, Osmanlı Birinci Sefer Kuvveti'nin İran Azerbaycan'ına girişi sırasında Halil Paşa ile Difai liderlerinden Aslan Han Hoyski arasında ilk temaslar kurulmuştur. Osmanlılar, destek karşılığında Azerbaycan Türklerine Dağıstan, Kuzey Kafkasya'nın bir kısmı, Bakü ve Gence vilayetinin bazı kesimlerini vaat ederken; Hoyski, Almanya ve Osmanlı desteğiyle Bakü, Gence, Erivan ve Dağıstan'ı kapsayan bir cumhuriyet projesi ortaya koymuş ve buna karşılık bütün Kafkas Müslümanlarının ayaklanacağını bildirmişti[620]. Hovannisian'a göre bu tasarı, İran Azerbaycan'ı ile birlikte Erivan, Bakü ve Yelizavetpol guberniyalarını içine alan "büyük bir bağımsız Azerbaycan" devletinin kurulması anlamına gelmekteydi.

Ancak Rusya'nın Kuzey İran'daki baskısı ve Van'daki Ermeni hareketliliği nedeniyle Osmanlı birliklerinin geri çekilmesi, Güney Kafkasya Müslümanları ile Osmanlı kuvvetleri arasındaki doğrudan teması kesintiye uğratmıştır[621]. Öte yandan Ömer Naci'nin girişimiyle Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı birleştirerek Türkiye himayesinde tek bir devlet kurma düşüncesi, Sovyet ve Batılı araştırmalarda çoğunlukla Pantürkizm ve Pan-Turancılık bağlamında değerlendirilmiştir. Buna karşılık Hasanlı, bu teşebbüsün asıl amacının Türkçülük esaslarına dayanan bağımsız bir Azerbaycan devleti oluşturmak olduğunu vurgulamaktadır. Hasanlı'ya göre Pantürkizm, Türk halklarının ekonomik ve kültürel gelişimini, doğal yakınlaşmasını ve birlik fikrini destekleyen bir

---

[618] S. M. Iskhakov, *Pervaya Mirovaya Voyna glazami rossiyskikh musul'man, Rossiya i Pervaya Mirovaya Voyna* (Materialy Mezhdunarodnogo Nauchnogo Kollokviuma), Izdatel′stvo «Dmitriy Bulanin», S.-Peterburg, 1999, s. 419–420.
[619] Resulzade, *Eserleri a.g.e,* s.180-182.
[620] Bagirova, *a.g.e*, s.141.
[621] Hovannisian, *Armenia on the road to independence, a.g.e*, s.48.

çerçeve sunmuştur[622]. Bununla birlikte, Osmanlı bürokrasisinin hedeflerinde Pan-Turancı ideallerin belirgin bir yer tuttuğu da açıktır. Yine de birçok Azerbaycan Türkü, savaşı bir "kurtuluş savaşı" olarak değerlendirmiş; bu söylem, Rus ordusunun yabancı halklara özgürlük getirmesi hâlinde, aynı hakkın Rus İmparatorluğu bünyesindeki halklara da tanınması gerektiği yönünde irredentist bir talebi beraberinde getirmiştir. Buna rağmen, Türk propagandasının etkisiyle Azerbaycan toplumunun üst tabakaları zaman zaman Rusya ile dayanışma görüntüsü vermiş; fakat polis raporları, bu desteğin gerçekte daha ihtiyatlı ve ölçülü biçimde ifade edildiğini göstermiştir[623].

1915 yılında, Enver Paşa'nın talimatıyla, savaşın başından beri bir Çerkes ayaklanması fikrini savunan Çerkes kökenli senatör Fuat Paşa, "Türk Sıhhi Misyonu" görünümü altında bir Kafkas Komitesi kurmuştur. Komitede Fuat Paşa'nın yanı sıra, Çerkes kökenli Aziz Meker, Dr. İsa Kotsek Paşa, Selim Bey Bebutov, Kiamil Tavdgiridze ve Giorgi Maçabeli yer almıştır. 15 Ekim 1915 tarihli muhtırada komitenin hedefleri; silahlı ayaklanma hazırlıkları yapmak, her halkın özerkliğini güvence altına alan bir "Kafkas Konfederasyonu" kurmak, Türkiye ile askerî ittifak tesis etmek ve Kafkasya'daki bir isyanı Türkistan, İran, Afganistan ve Hindistan'a yayarak Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın desteğini sağlamak şeklinde sıralanmıştır. Bu belge, 17 Aralık 1915'te Berlin'de Alman yetkililere, 9 Ocak 1916'da Viyana'da ise Avusturya-Macaristan makamlarına sunulmuştur. Ayrıca 21 Aralık 1915'te Aziz Meker, Çerkesler için bağımsızlık talep etmiş ve Trabzon'da 50.000 kişilik bir askerî güç oluşturulabileceğini ileri sürmüştür[624]. Bununla birlikte, Kurat'a göre bu girişimin başarısızlığa uğramasında, Azerbaycan Türklerinin yeterli askerî hazırlık ve örgütlenmeden yoksun olmaları ve Osmanlı kuvvetlerine beklenen fiilî desteği sağlayamamaları etkili olmuştur. Bu çerçevede, Enver Paşa'nın Turancı siyasetinin başarıya ulaşması, esasen Çarlık Rusya'sının savaşta yenilmesine ve çözülmesine bağlı kalmıştır[625].

Öte yandan Alman cephesinde Rusya'nın uğradığı ağır yenilgiler, Osmanlı çevrelerinde Rusya'nın çöküşüne dair umutları güçlendirmişse de Osmanlı askerî kapasitesinin bu sonucu tek başına belirleyecek düzeyde olmadığı erken safhada anlaşılmıştır. Bununla birlikte, Kafkas cephesinde Rus kuvvetlerinin meşgul edilmesi, Alman ve Avusturya-Macaristan cephelerindeki

---

[622] Dzhamil′ Gasanly, *Russkaya revolyutsiya i Azerbaydjan: trudnıy put′ k nezavisimosti 1917–1920* (Rus Devrimi ve Azerbaycan: Bağımsızlığa Giden Zorlu Yol, 1917–1920), Izdatel′stvo Faniga, Moskva, 2011, s.33-34.

[623] Bagirova, *a.g.e*, s.141-142.

[624] Lasha Bakradze, "The German perspective on the Transcaucasian Federation and the influence of the Committee for Georgia's Independence" *The Transcaucasian Democratic Federative Republic of 1918; Federal Aspirations, Geopolitics and National Projects* (ed. Adrian Brisku and Timothy K. Blauvelt), Routledge, New York 2021, p.66-67.

[625] Kurat, *Türkiye ve Rusya, a.g.e*, s.501.

baskının hafifletilmesi bakımından stratejik önem taşımıştır. Bu çerçevede, Rusya'daki Müslüman ve Türk toplulukların medeni ve siyasî hak taleplerini uluslararası kamuoyuna taşımak amacıyla İstanbul'da çeşitli girişimler başlatılmış ve "Rusya Müslümanları Türk-Tatar Milletleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" kurulmuştur. Yusuf Akçura Bey, Hüseyinzade Ali Bey, Muhammed Esad Esalibzade ve Mukimeddin Beytan gibi isimlerin öncülük ettiği heyet, 1915 sonlarında Budapeşte, Viyana, Berlin ve İsviçre'de temaslarda bulunmuş; özellikle 27-29 Haziran 1916'da Lozan'da düzenlenen "Rusya azınlık milletler kongresi", bu diplomatik çabaların önemli bir aşamasını oluşturmuştur. Ancak Yusuf Akçura'nın Bern'de 1916'da yayımladığı "Rusya'daki Müslüman Türk-Tatarların bugünkü durumu ve onların amaçları" başlıklı risalede, önceki taleplerden farklı olarak yalnızca kültürel özerkliğin vurgulanması ve siyasî hakların geri plana itilmesi, Avrupa temaslarının etkisini ve özellikle Rus sosyalistlerini ürkütmeme kaygısını yansıtmaktadır. Heyetin İngiltere, Fransa ve diğer devletlere gönderdiği telgraflar ile 9 Mayıs 1916'da Abdürreşid İbrahim, 18 Mayıs 1916'da ise Ağaoğlu Ahmed Bey, Yusuf Akçuraoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey imzasıyla Başkan Wilson'a yapılan başvurular da somut bir sonuç doğurmamıştır. Bu başarısızlıkta, Rusya Müslümanlarının Batı kamuoyunda yeterince güçlü ve etkili biçimde temsil edilememesi belirleyici olmuştur[626].

Dünya Savaşı karşısında alınacak tavır ve müstakil bir Gürcü devletinin teşekkülü meselesi, Gürcü sosyal demokratları ile milliyetçi çevreler arasında belirgin bir doktriner ayrışma yaratmıştır. Savaşın başlamasının hemen ardından RSDİP Güney Kafkasya Bölge Komitesi, Bolşevik çizgiyle uyumlu biçimde savaşı Çarlık otokrasisine karşı bir "devrimci iç savaşa" dönüştürme çağrısı yapmıştır. Savaş yıllarında yeniden toparlanan Bakü Bolşevik örgütü yaklaşık 60 üyeye ulaşmış; 1915 başında seçilen Bakü Komitesi içinde Şaumyan, Çaparidze, Kolesnikova, Sultanov ve Rohlin yer almıştır. Ekim 1915 Bakü Konferansı'nda ise Şaumyan'ın liderliğinde devrimci propagandanın yoğunlaştırılması, yasadışı örgütlenmenin tahkimi, sendikalarda proleter çizginin korunması ve ulusal meselede kültürel-ulusal özerklik yerine bütün uluslar için ayrılma hakkını da içeren kendi kaderini tayin ilkesinin savunulması yönünde kararlar alınmıştır. Bakü, Elizavetpol, Tiflis ve Güney Azerbaycan'da oluşturulan Bolşevik hücreleri, cephede yürütülen savaş karşıtı propaganda sayesinde ordudaki moral çözülmesini derinleştirmiş; bu durum da 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin görece kolay başarı kazanmasında etkili olmuştur. Buna karşılık, savaşın ilk safhasında Rus Menşevikleri enternasyonalist bir söylem benimsemiş olsalar da kısa süre içinde Karl Kautsky'nin etkisiyle İkinci Enternasyonal çevrelerinin büyük kısmı "vatan savunması" doktrinine yönelmiştir. Lenin'in "sosyal-şovenizm" olarak tanımladığı bu yönelim, Georgi Plehanov'un vatanseverlik söylemiyle güçlenmiş ve özellikle Jordanya ile Güney Kafkas

[626] Reynolds, *a.g.e*, s.129-130; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, a.g.e, s.502-504.

Menşevikleri üzerinde belirleyici olmuştur[627].

Gürcü Sosyal Demokratlar, Türkiye'yi "Asya'nın en geri monarşisi" olarak nitelendirerek savaşa Mihver Devletleri safında katılmayı reddetmiş, dönüşümün ancak Rus devrimci hareketiyle iş birliği içinde gerçekleşebileceğini savunmuştur[628]. Bununla birlikte, Ağustos-Kasım 1914 arasında yapılan üç ayrı toplantıda savaş karşısındaki tutum ayrıntılı biçimde tartışılmış; Tiflis'te Jordanya daha çok İtilaf yanlısı bir eğilim sergilerken, Ramişvili ve Humeriki ilhak ve tazminat olmaksızın tarafsızlığı savunmuştur. 1914 Bakuriani toplantısı, "en katı tarafsızlık" ilkesini teyit etmiş; Aralık 1914'te *Şadrevani (Çeşme)* gazetesi çevresindeki küçük bir grup ise savaşı bölgesel özerklik için fırsat olarak değerlendirmiştir. Jordanya, Akhali Azri'de yayımlanan "Savaş ve Barış" makalesinde öz savunmanın enternasyonalizmle çelişmediğini ve sosyalistlerin geçici olarak burjuva hükümetlerine katılabileceğini ileri sürmüştür[629]. Ancak Şubat Devrimi'ne kadar Gürcü Menşevikler, eski devlet sınırları içinde bağımsız bir Gürcistan Cumhuriyeti fikrinden çok, her kantonun kendi işlerini yönettiği etnik temelli bir "ulusal sosyalist kantonlar sistemi" anlayışına yakın durmuşlardır. Jordanya'nın ifadesiyle, 1916 sonuna gelindiğinde ulusal meseledeki belirsizlik derinleşmiş; bunun üzerine Ocak 1917'de Batı Gürcistan'ın Junets'eri köyünde toplanan konferansta, Rusya'nın Kafkasya'yı terk etmesi hâlinde Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmeye hazır olunması gerektiği yönünde uzlaşmaya varılmıştır[630].

Gürcü Sosyalist Federalistler ise Dünya Savaşı boyunca Gürcistan'ın özerkliği hedefini muhafaza etmiş ve büyük imparatorlukların çözülmesinin ezilen milletlerin özgürleşmesini hızlandıracağına inanmıştır. Bununla birlikte parti önderleri, savaş sonrasında Rusya'nın demokratik esaslar çerçevesinde yeniden örgütlenebileceği ihtimalini bütünüyle dışlamamış; bu nedenle keskin kopuşlardan ziyade şartlara göre şekillenen ihtiyatlı bir siyasal çizgi izlemiştir[631]. Savaşın ilk safhasında partinin benimsediği "devrim yanlısı" tutum da Bolşeviklerden farklı bir muhtevaya sahipti. Bolşevikler Rusya'nın yenilgisini sosyalist devrimin zaferi için zorunlu bir aşama olarak değerlendirirken, Sosyalist Federalistler büyük güçler arasındaki mücadelenin fethedilmiş ve baskı altındaki milletlerin lehine sonuçlar doğuracağını, Rusya'nın zayıflamasının ise imparatorluk çevresindeki ulusların kurtuluşunu ve kendi siyasal varlıklarını yeniden tesis etmelerini kolaylaştıracağını düşünüyordu. Ancak bu iyimserliğe rağmen, partinin çoğunluğu Gürcistan'ın geleceğini yine de savaş sonrası Rusya'da meydana gelmesi beklenen siyasal

[627] Bagirova, *a.g.e*, s.148-150.
[628] Kirakosyan, *a.g.e*, s.213-214.
[629] Jones, *Socialism in georgian colors,* a.g.e, s.242-243.
[630] Parsons, *a.g.e*. s.419-420.
[631] Asatiani, Janalidze, *a.g.e*, s.269.

dönüşümlere bağlı bir özerklik çerçevesi içinde tasavvur etmeyi sürdürmüştür[632].

Parsons'un ifadesiyle "ulusal meseledeki bu yeni iyimserliğe rağmen, Gürcü Ulusal Demokratlar, savaş yıllarında daha saldırgan ve açık biçimde bağımsızlıkçı bir siyaset benimsemiş, savaşın Gürcistan'ı Rusya'dan koparma ve müstakil bir Gürcü devleti kurma fırsatı sunduğunu savunmuştur". Nitekim daha 1912 yılında Konstantinopolis'te (İstanbul) Gürcü Ayrılıkçı Komitesi'ni (Dadiani Komitesi) kurmuşlar, 1913'te Cenevre'de yayımlanmaya başlayan *Özgür Gürcistan* dergisiyle özerklik fikrinin artık yetersiz görüldüğünü ortaya koymuşlardır. Aynı dergide 1914'te yayımlanan "Gürcü halkının neden kendi devletine ihtiyacı var?" başlıklı yazıda devlet, bir ulusun tarihsel gelişiminin tabiî aşaması olarak tanımlanmış; devletsiz hiçbir tarihî ulusun kalıcı biçimde varlığını sürdüremeyeceği ileri sürülmüştür. Bu militan milliyetçi anlayış, savaşı Gürcistan'ın Rus boyunduruğundan kurtulması, ulusal kimliğini yeniden tahkim etmesi ve kaybedilmiş devletini geri kazanması için elverişli bir zemin olarak görmüştür. Ayrıca Rusya'nın himayesinde geliştiği iddia edilen Ermeni ekonomik üstünlüğünden Gürcistan'ı kurtarmanın ve bağımsızlığın ancak Türkiye ile ittifak yoluyla sağlanabileceği savunulmuştur.

Alman hükümeti, Kafkas Cephesi'nde Rus hâkimiyetini sarsmak amacıyla bu çevrelerle temas kurmuş; Ulusal Demokratların gerektiğinde Ruslara karşı 50.000 kişiyi seferber edebilecekleri yönündeki iddialarına ihtiyatla yaklaşsa da bölgeyi işgal ettiği takdirde Rus ordusunun gerisinde ayaklanma çıkarılması şartıyla anlaşmaya razı olmuştur[633]. Bu bağlamda Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim, 14 Eylül 1914'te İstanbul'a taşınan Gürcü muhacirlere gönderdiği mektupta savaş sonrasında Gürcü taleplerinin mümkün olduğunca karşılanacağını bildirmiş; ayrıca 1878'den beri mevcut Osmanlı sınırlarının korunacağı, Batum kazası ile Kars kazasının kuzeyinin gelecekte Gürcistan'a bırakılacağı yönünde güvence vermiştir[634]. Bu gelişmeler, Gürcü Ulusal Demokratlarının savaş stratejisinde iki yönlü bir siyasal hattın şekillenmesine yol açmıştır. İtilaf Devletleri'nin galibiyeti ihtimaline karşı daha gizli ve ihtiyatlı bir çizgi benimsenmiş; "Gürcü Yardım Derneği" adı altında faaliyet yürüten çevreler, görünürde bir yardım teşkilatı olarak hareket ederken gerçekte ulusal-demokratik fikirleri yaymaya çalışmış ve bu aşamada yalnızca kültürel özerklik talebini öne çıkarmıştır.

Buna karşılık Merkezî Güçlerin zaferi senaryosunda daha açık ve mücadeleci bir yol tercih edilmiştir[635]. Bu çerçevede Cenevre'de kurulan Gürcistan Kurtuluş Komitesi, Kont Portales aracılığıyla Almanya ile temas kurmuş ve Alman hükümetinden destek talep etmiştir. Almanya,

---

[632] Muskhelishvili, Japaridze ve d, *a.g.e,* s.126.
[633] BOA, YB.021, 9/1, lef 11; Parsons, *a.g.e.* s.414-416.
[634] Bakradze, *a.g.m*, s.62.
[635] Asatiani, Janalidze, *a.g.e*, s.269.

Gürcülerin Rusya'ya karşı silahlı mücadeleye girişmeleri hâlinde Gürcistan'ın çıkarlarını ve ulusal devlet yapısının yeniden kurulmasını destekleyeceğini bildirmiştir. Komite ayrıca Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan'la da mutabakatlara varmıştır. Osmanlı ile yapılan anlaşmada, Türkiye'nin Gürcistan'ın tarihî topraklarını ve 1914 sınırlarını tanıyacağı; buna karşılık Gürcülerin Osmanlı topraklarında bir askerî birlik teşkil edeceği, Rusya karşıtı propaganda ve isyan faaliyetleri yürüteceği ve Türk ordusu ile eşgüdüm içinde hareket edeceği kabul edilmiştir[636]. Bununla birlikte Almanya ile Avusturya-Macaristan, Gürcü savaş esirlerini Rus emperyalizmi tarafından zorla savaşa sürülmüş unsurlar olarak değerlendirmiş ve bu nedenle onlara ayrıcalıklı bir muamele uygulamıştır. Aynı dönemde Profesör List, tarihçi Eduard Meyer, Reichstag üyeleri ile basın, finans ve sanat çevrelerinden isimlerin katılımıyla Alman-Gürcü Derneği kurulmuş; Gürcü öğrencilerin Almanya'da eğitim görmelerine imkân sağlanmış, Ettahl Manastırı'na kabul edilen bazı öğrencilerin masrafları ise manastır ve Kafkasyalı Alman dostları tarafından karşılanmıştır[637].

Öte yandan Mihail Tsereteli ile Giorgi Maçabeli, Alman hükümet temsilcilerine biri 24 Eylül 1915 tarihli "Ekselansları" başlıklı, diğeri ise "Kafkasya'nın tarafsızlığını güvence altına alma ve gelecekteki siyasi yapısını belirleme projesi" adını taşıyan iki muhtıra sunmuştur. İkinci metinde, "Kafkasya Federasyonu fikri; Gürcü Krallığı, Ermeni-Türk Kantonları ve Dağcılar Federasyonundan" oluşan bir çerçevede ele alınmıştır. Buradaki Ermeni-Türk Kantonları önerisi, Ermeniler ile Azerbaycan Türklerinin iç içe yerleşim düzeni nedeniyle kesin bir toprak ayrımının mümkün görülmemesine dayandırılmıştır[638]. Daha sonra 1916 yılında Kartuli Gazeti'de yayımlanan "Kafkasya'nın Gelecekteki Anayasası" başlıklı makale, Gürcü Komitesi'nin federasyon fikrine yaklaşımını açık biçimde ortaya koymuştur. Makalede, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında "ikinci bir İsviçre" yaratma idealinin Gürcü aydınları ve bazı Kafkas halkları arasında karşılık bulduğu, ancak Rus egemenliğini destekleyen Ermenilerin bu projeye katılmadığı ileri sürülmüştür. Gazete, Gürcü, Türk ve Dağlı halkların kurucu meclislerini toplayarak bir anayasa hazırlayabileceklerini savunmuşsa da kısa süre sonra Gürcü Komitesi Güney Kafkasya federasyonu düşüncesinin uygulanabilir olmadığı sonucuna ulaşmış ve faaliyetlerini bağımsız bir Gürcü devleti kurma hedefi doğrultusunda sürdürmüştür[639].

Bu hedefin en somut tezahürü, Bağımsız Gürcistan adına mücadele etmesi tasarlanan Gürcü Lejyonu'nun kurulması olmuştur. Bu doğrultudaki ilk girişim, Dadiani Merkezinin faal desteğiyle

---

[636] Muskhelishvili, Japaridze ve d, *a.g.e*, s.126-127.
[637] PA AA, RZ 201/11051, Bl. 146-148.
[638] Bakradze*, a.g.m,* s.63-64.
[639] *A.g.m*, 66-67.

barış döneminde Kafkasya'da yoğunlaşan Alman-Türk propagandası çerçevesinde Osmanlı ordusu bünyesinde bir Gürcü Taburu oluşturma düşüncesiyle ortaya çıkmıştır[640]. Nitekim Ulusal Demokratlar, Alman Dışişleri'ne sundukları bir muhtırada, Kafkasya'da bir ayaklanmanın garanti edilebileceğini ileri sürerek 2,5 milyon Gürcü adına bunların içinde 300.000 Müslüman ve 50.000 Katolik de bulunmak üzere acil biçimde silah, mühimmat ve mali yardım talep etmiştir. Aynı muhtırada, Kafkasya'nın etkisiz hâle getirilmesinin Almanya'nın Avrupa'dan Küçük Asya'ya uzanan ticari nüfuzunu genişleteceği de vurgulanmıştır[641]. Buna karşılık Osmanlı yönetimi, 1914 yazında Trabzon'da Arşimandrit Nicolas başkanlığında bir komite kurarak daha pragmatik bir çizgi izlemiş ve Teşkilat-ı Mahsusa ile iş birliğine yönelmiştir. Bu girişimin temel amacı, Osmanlı desteğiyle Gürcistan'da din adamlarının öncülüğünde bir isyan başlatmak olmuştur. Öte yandan, Rahip Nicolas'ın önerisiyle ve Alman finansmanıyla kurulan Gürcü Lejyonu, savaş esirleri ile mültecilerden derlenen yaklaşık 600 kişilik karma bir birlik olarak teşkil edilmiştir[642].

Alman Dışişleri Bakanlığı belgeleri, Alman subaylarının Avusturya-Macaristan topraklarındaki Gürcü savaş esirlerini ve sivil Gürcüleri kendi saflarına çekmeye çalıştığını; özellikle Macaristan'ın Eger şehrindeki esir kampında kendilerini "Avusturya-Macaristan Gürcü birlikleri" olarak tanımlayan 900 kişilik bir grubun bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte aynı belgeler, bu teşkilatın gerçek askerî güçler karşısında zayıf ve yetersiz kaldığını da açıkça ortaya koymaktadır[643]. Batum Arşivi belgeleri ise başlangıçta 400 kişilik olan ve savaş esirleriyle mültecilerden oluşturulan Gürcü Lejyonunun, Alman desteğiyle Trabzon'da örgütlendiğini; kısa süre içinde 800, 1916 sonuna doğru ise 1300 askere ulaştığını göstermektedir. Başlangıçta Osmanlı denetiminde bulunan lejyonun idaresi, silah temini ve maaş ödemeleri de dâhil olmak üzere daha sonra İstanbul'daki Alman elçiliğinin kontrolüne geçmiştir. Leon Keresilidze komutasındaki birlik, Trabzon'daki Osmanlı yetkililerinden ve yerel halktan beklenen desteği görememiş; Trabzon Valisi, Keresilidze'yi "maceracı ve çıkarcı" olarak nitelendirerek Gürcistan'ın güvenilir bir askerî destek sağlayabileceğine kuşkuyla yaklaşmıştır. Nihayet 1916

---

640 BOA, YB.021, 9/1, lef 11.
641 Bakradze, *a.g.m*, s.62-63.
642 Reynolds, *a.g.e*, s.131-132.
643 Alman arşiv raporları, Eger esir kampındaki yaklaşık 1.000 Müslümanın, Alim İdris'in aracılığıyla Türkiye'ye sevk edilerek Rusçuk'ta Türk subaylarına teslim edildiği anlaşılmaktadır. General Smith'in raporlarına göre, Osmanlı makamları bu Müslümanları terk edilmiş Ermeni köylerine yerleştirmeyi planlamış; buna karşılık Avusturyalı subaylar, Türklerin Kafkasya'yı kendi çıkarları doğrultusunda işgal etmeyi hedefledikleri yönünde kaygılarını dile getirmiştir. Aynı kamptaki Yahudilerin ise Gürcülerden farklı olarak küresel Yahudi milliyetçiliğinin etkisiyle hareket ettikleri, özellikle Gürcü Yahudilerinin Avusturya ve Almanya'daki dindaşlarına benzer biçimde Gürcülerden ayrı bir siyasal tutum geliştirdikleri görülmektedir. Bu tablo, savaş yıllarında etnik aidiyetlerin, milliyetçi yönelimlerin ve iskân politikalarının birbiriyle iç içe geçen çok katmanlı bir siyasal zemin ürettiğini ortaya koymaktadır. Bkz. 22 Nisan 1916. PA AA, RZ 201/11041, Bl. 28–31.

sonunda Lejyon Samsun'a nakledilmiş, eski konsolos Kont Şilenburg komutasına verilmiş ve Triboli kasabası yakınında konuşlandırılmıştır. Bütün bu gelişmeler, Alman-Türk stratejisinin bölgesel ayaklanma beklentileri bakımından sınırlı sonuçlar verdiğini ve Gürcü Lejyonunun yerel düzeyde ancak sınırlı bir güvenilirlik kazanabildiğini göstermektedir[644].

Sonuç olarak, Birinci Dünya Savaşı sürecinde Ermenilerin, Azerbaycan Türklerinin ve Gürcülerin siyasal faaliyetleri aynı emperyal çözülme ortamında şekillenmiş olsa da bu toplulukların siyasal hedefleri ortaklaşan bir program üretmekten çok, birbirleriyle rekabet eden ulusal projeler doğrultusunda ayrışmıştır. Ermeni siyasal hareketi, özellikle Taşnaksutyun ve bağlantılı örgütler aracılığıyla, Rusya'nın askerî ve diplomatik desteğini kullanarak Doğu Anadolu, Kilikya ve Güney Kafkasya'yı kapsayan genişletilmiş bir Ermeni siyasal varlığı yahut özerk/bağımsız bir yapı kurmayı amaçlamış; bu hedef doğrultusunda gönüllü birlikler, isyan hazırlıkları ve uluslararası diplomatik girişimler yürütmüştür. Azerbaycan Türkleri cephesinde ise, Osmanlı Devleti desteğiyle şekillenen faaliyetlerin asıl yönü, Rus hâkimiyetinden kurtulmuş bağımsız bir Azerbaycan siyasî birimi kurmak, bunu mümkünse Bakü, Gence, Erivan, Dağıstan ve zaman zaman İran Azerbaycan'ı ile irtibatlandırmak olmuştur; ancak bu çizgi, "Panislamizm, Pantürkizm ve yerel millî bağımsızlık" arasında gidip gelen çok katmanlı bir karakter taşımıştır. Gürcüler arasında ise tek bir çizgiden söz etmek mümkün değildir: Sosyal Demokratlar savaşı sınıfsal devrim ve ihtiyatlı özerklik perspektifiyle okurken, Ulusal Demokratlar ise Almanya ve Osmanlı ile temas kurarak bağımsız Gürcü devleti hedefini daha açık ve militan biçimde savunmuştur. Bu üç hattın kesiştiği başlıca nokta, savaşın yarattığı emperyal çözülmeyi kendi ulusal projeleri için bir fırsata dönüştürme arayışı olmuştur; buna karşılık asıl çatışma noktası, aynı coğrafya üzerinde örtüşen egemenlik iddiaları, farklı dış patronlara dayanma stratejileri ve ortak bir Güney Kafkasya siyasal düzeni üzerinde kalıcı uzlaşma sağlayamamalarıdır.

3.2. RUS DEVRİMLERİ VE GÜNEY KAFKASYA

Şubat Devrimi, temel sloganları olan özgürlük ve demokrasi etrafında yalnızca merkezde değil, imparatorluğun Rus olmayan halkları arasında da güçlü bir heyecan yaratmıştır. Fransız Devrimi ile Avrupa'daki sosyalist ve işçi hareketlerinden beslenen özgürlük, cumhuriyet ve adalet gibi kavramlar bu süreçte yeni siyasal semboller olarak öne çıkmıştır[645]. Carr'ın da belirttiği üzere

[644] Gürcistan'a bağımsızlık kazandırmak amacıyla Türk Ordusu'ndan Rus vatandaşı Gürcülerden bir lejyon taburu oluşturulduğuna dair Kafkasya yerel yönetim yardımcısı tarafından Rusya Kafkas temsilcisine gönderilen rapor; BOA, YB.021, 9/1, lef 11–17, 43.
[645] S. A. Smith, "The Revolutions of 1917–1918", *The Cambridge History of Russia:* Vol III, The Twentieth Century (ed. G. Suny), Cambridge University Press 2006, s.119.

devrim, "Dünya Savaşı'nın yol açtığı yoksulluklar ve bu yükün eşitsiz paylaşımı nedeniyle öfkelenen halkın kendiliğinden isyanı" niteliği taşımaktaydı. Nitekim birçok tarihçi ve dönemin sosyalist aktörleri, devrimin arka planında savaşın doğurduğu toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin belirleyici olduğuna dikkat çekmiştir[646]. Bu çerçevede 23 Şubat Kadınlar Günü yürüyüşü, uzun süredir biriken hoşnutsuzluğun açığa çıkmasına yol açmış; hareket kısa sürede grevlerden genel greve, oradan da askerlerin katılımıyla giderek radikalleşen bir ayaklanmaya dönüşmüştür[647]. Devrimci parti önderleri olayların hızına başlangıçta hazırlıksız yakalansalar da Bolşevikler, savaş karşıtı Sosyalist Devrimciler ve bağımsız Sosyal Demokratlara mensup tecrübeli kadrolar, işçi mahallelerindeki eylemlerin yönlendirilmesinde etkili olmuştur. Aynı gün Menşevikler, fabrika ve askerî birliklerden delege seçilerek bir Sovyet kurulması çağrısında bulunmuştur. Çar'ın kabinesinin, askerî diktatörlük önerisini reddederek istifa etmesi üzerine, Duma içindeki liberal çevreler düzeni sağlamak ve anayasal monarşi hedefi doğrultusunda geçici bir komite oluşturmuştur[648].

"Başkentte Düzenin Yeniden Sağlanması ve Kamu Kurumlarıyla Bağ Kurmak İçin Duma Üyeleri Geçici Komitesi" adını taşıyan bu organ, ilk aşamada devrimi yönlendirme ile karşı-devrim ihtimalleri arasında belirsiz bir siyasal çizgi izlemiştir. Ancak imparatorun tahttan çekilmesiyle birlikte komite, daha radikal-demokratik bir yönetimin önünü kesmek ve hukuki sorumluluk üstlenen geçici bir iktidar kurmak zorunda kalmıştır. 1 Mart'ta yapılan görüşmelerde Duma Komitesi ile Sovyet temsilcileri, Kurucu Meclis toplanıncaya kadar devleti yönetecek hükümet için sekiz maddelik bir program üzerinde uzlaşmıştır. Bu program; siyasal tutuklulara af çıkarılması, örgütlenme özgürlüklerinin tanınması, ayrıcalıkların kaldırılması, Kurucu Meclis çağrısı, seçimle gelen milis kuvvetlerinin oluşturulması, yerel özyönetimde eşit oy ilkesinin kabulü, askerlerin silahsızlandırılmasının önlenmesi ve izinli askerlerin sivil haklardan yararlanması gibi düzenlemeleri içermekteydi[649]. Bununla birlikte Geçici Hükümet, daha başlangıç anından itibaren işçi ve asker iradesini temsil ettiğini ileri süren Petrograd Sovyet'i ile bir iktidar mücadelesine girmiştir.

1905 işçi konseyleri tecrübesinden ilham alan Sovyet, 27 Şubat'ta Tauride Sarayı'ndaki ilk toplantısını yapmış ve başlangıçtaki çekincelerine rağmen halk lehine müdahalelerde bulunmuştur. Özellikle 1 Mart tarihli "1 Numaralı Emir", asker komitelerinin kurulmasını, subay otoritesinin sınırlandırılmasını, silahların bu komitelere devredilmesini ve disiplinin

[646] Carr, *Bolşevik devrimi cilt 1*, a.g.e, s.75.
[647] Lev Troçki, *Rus Devriminin Tarihi* (tr. Bülent Tanatar), Yazın Yayıncılık, İstanbul 1998, s.95.
[648] The Times, 17 Mar. 1917, p. 7.; Smith, *The revolutions of 1917–1918*, a.g.m, s.114.
[649] Bookchin, *a.g.e,* s.195-197.

gevşetilmesini öngörerek asker-sivil ilişkilerinde köklü bir dönüşüm yaratmıştır. Petrograd'daki bu model, kısa sürede ülke sathına yayılan Sovyet örgütlenmelerine zemin hazırlamış; Haziran 1917'de toplanan ilk Tüm Rusya Sovyetler Kongresi ile bu yapı ulusal ölçekte kurumsallaşmıştır. Böylece Duma Komitesi ile Sovyet arasındaki güç paylaşımı, yalnızca başkentte değil, orduda, fabrikalarda, köylerde ve eğitim kurumlarında da farklı biçimlerde tezahür eden bir "ikili iktidar" düzeni yaratmış; yerel farklılıklar ve milliyetlerin kendi kurumsal talepleriyle birleşerek devrim sürecini daha da karmaşıklaştırmıştır[650].

Şubat Devrimi sonrasında Güney Kafkasya halkları arasındaki siyasal iş birliği ve merkezi yönetime verilen destek, her ne kadar bölgedeki bütün toplumsal talepleri tam olarak yansıtmasa da başlıca Ozakom ve yerel Sovyetler etrafında şekillenmiştir. Bu durum, devrim sonrasında ortaya çıkan ikili iktidar yapısının bölgesel düzeydeki bir tezahürü olarak değerlendirilebilir[651]. Ozakom bünyesinde oluşturulan ve ulusal meseleleri incelemekle görevli Özel Danışma Kurulu, zamanla yetki alanını genişleterek bölgesel sorunların ele alınmasını da üstlenmiş; bu yönüyle eski Genel Valilik Konseyinin işlevini devralmayı hedeflemiştir. Kurul, çalışma usullerine ilişkin özel bir talimatname taslağı hazırlamış, ayrıca özellikle toprak meselesinin gündeme gelme ihtimalini dikkate alarak yapısına 7 temsilci daha ekleme kararı almıştır. Böylece Kurul, 7 Ermeni, 7 Gürcü ve 7 Müslüman üyeden oluşan toplam 21 kişilik bir kompozisyona kavuşmuştur[652]. Bununla birlikte Ozakom, bölgeye ulaşmadan önce dahi, özellikle Tiflis Duması Yürütme Kurulu tarafından eleştirilmiş; Jordanya, komite üyelerinin milliyetçi eğilimleri nedeniyle milliyet meselesine dair tartışmaların sağlıklı yürütülemeyeceğini belirtmiştir[653]. Benzer biçimde Gürcü diplomat Avalişvili, hükümetin Tiflis'e özel komite göndermekle Güney Kafkasya'nın geçici idare sorununu çözdüğünü sandığını, oysa yeni şartlarda gerçek bir Kafkas hükümet yapılanmasının kurulamadığını ifade etmiştir[654].

Bölgenin çok uluslu ve etnik açıdan son derece karmaşık yapısı nedeniyle, Ozakom'un girişimleri bütün millet ve milliyetlerin çıkarlarını eşit ölçüde karşılamamış; bunun üzerine Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türklerine mensup siyasal partilerin temsilcilerinden oluşan, daha orantılı bir milletler konseyi kurulmuştur[655]. Öte yandan, 9 Mart 1917'de kurulan Bakü İşçi Temsilcileri Sovyet'i, yayımladığı bildiride proletaryanın yegâne temsilcisi olduğunu ilan etmişse de bu iddia,

---

[650] Riasanovsky, Steiberg, *a.g.e,* s. 425-426.
[651] *Azerbaycan Tarihi Arşiv Belgelerinde*; *1917-1920'ler*, *Cilt I*, Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi Belgeleri, (ed. Y. Mahmudov), Çaşıoğlu, Bakü 2010; BOA. 930.01.2.29.1.2.
[652] Mşak, №87, 29 Nisan 1917, s. 3; Kavkaz*,* №72, 30-go marta 1917 g., s.4
[653] Hovannisian, *Armenia on the road to independence*, a.g.e, s.76.
[654] Zourab Avalishvili, *The Independence of Georgia in International Politics 1918-1921*, Hyperion Press, London 1981, p.5.
[655] Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s..274.

Petrol Sanayicileri Konferansı ve Şehir Konseyi gibi başka güç odaklarının müdahaleleriyle sınırlandırılmıştır. 19 Mart'ta yapılan ilk Sovyet toplantısına 52 delege katılmış; çoğunluğu Sosyalist Devrimciler ve Menşevikler oluştururken, Bolşevikler ancak birkaç sandalye kazanabilmiştir. Sürgünde bulunmasına rağmen Şaumyan başkan seçilmiş, ancak bu görev kısa süre sonra Sosyalist Devrimci Sako Saakian'a geçmiştir; Kazemzadeh'e göre bu değişim ilk bakışta Bolşevikler için kayıp görünse de uzun vadede stratejik bir avantaj doğurmuştur[656]. Tiflis'te ise Jordanya liderliğindeki Gürcü sosyal demokratları, başlangıçta İşçiler Konseyi, daha sonra İşçi ve Askerler Konseyi adını alacak yapının kontrolünü ele geçirmiştir. Çeşitli toplumsal ve siyasal grupların temsil edildiği Tiflis Yürütme Kurulu, kısa sürede Sovyet'in nüfuzu altına girmiş; kentte siyasal gücün demokratikleşmesiyle birlikte burjuva egemenliğindeki belediye duması etkisini kaybetmiştir. Tiflis Sovyet'inin benimsediği anlayışa göre devrim, işçi sınıfı, devrimci ordu ve ilerici burjuvazi olmak üzere üç temel kuvvetin ortak eseri idi; bu nedenle zaferin korunması, bu üç unsur arasındaki ittifakın sürdürülmesine bağlı görülmüştür. Bu yaklaşım, proletaryanın taleplerini aşırı sertleştirerek burjuvaziyi sağ cepheye itmemesi gerektiği düşüncesine dayanıyor ve 1905'te işçi sınıfının tecrit edilmesine yol açan hataların tekrarlanmamasını amaçlıyordu.

Ayrıca Nisan sonunda toplanan Kafkas Ordusu Kongresi, ulusal meselelerin Kurucu Meclis'e bırakılması gerektiğini savunarak ayrılıkçılık karşıtı tutumunu açık biçimde ortaya koymuştur. Tiflis'in çok katmanlı toplumsal yapısında ise Gürcü işçilerin ağırlıklı olarak Menşevikler, Rus askerlerin Sosyalist Devrimciler, Ermeni burjuvazisinin ise Taşnaklar ve liberaller tarafından temsil edildiği görülmektedir. Jordanya, yürütme kurulunun iktidarı tek başına ele geçirmeyi reddettiğini ve bu nedenle Geçici Hükümet'e bağlı kalmayı tercih ettiğini belirtmiştir[657]. Buna karşılık Bakü'de Sosyal Demokrat çevreler arasında Geçici Hükümet'e yönelik tavır konusunda ciddi ayrışmalar ortaya çıkmıştır. Menşevikler hükümetten reform beklentisini korurken, Lenin ve onun bölgedeki temsilcisi Şaumyan, hükümeti karşı-devrimci olarak nitelemiş ve iktidarın Sovyetler aracılığıyla ele geçirilmesini savunmuştur. Nitekim 10 Nisan 1917'de toplanan RSDİP Bakü Konferansı, Şaumyan'ın raporunu kabul ederek sınıf mücadelesi ile Sovyet iktidarı çağrısını benimsemiştir[658]. Bununla birlikte Nisan Tezleri[659], Bakü'de yeknesak bir destek görmemiş; yerel

[656] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.47-48.
[657] Zhordania, *My life,* a.g.e, s.75; Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.186-187.
[658] Bagirova, *a.g.e*, s.160.
[659] Lenin'in Nisan Tezleri, iktidarın derhal Sovyetlere devredilmesini, ordunun silahlandırılmasını, gizli antlaşmaların açıklanmasını, büyük toprakların köylü komitelerine bırakılmasını ve bütün halklara kendi kaderini tayin hakkı tanınmasını öngörmekteydi. Bu yaklaşım, "devrimci savunmacılık" anlayışını reddederek Dünya Savaşı'na karşı doğrudan direniş çağrısı yapmıştır. Lenin, Rusya'nın maddi koşullar bakımından sosyalizme henüz hazır olmadığını kabul etmekle birlikte, öznel devrimci müdahaleler yoluyla sürecin hızlandırılabileceğini ileri sürmüş; Rus Devrimi'ni Avrupa'daki sosyalist dönüşümün kıvılcımı

Bolşevikler bunları tartışılmamış metinler olarak yayımlarken, aynı zamanda Geçici Hükümet'e destek veren Menşevik koalisyonuna yönelik eleştirilerini de sertleştirmiştir[660].

Öte yandan devrimin yarattığı ilk iyimserlik, savaşın sürdürülmesi ve işçi-toprak meselelerinin sürekli olarak Kurucu Meclis'e ertelenmesi nedeniyle kısa sürede yerini belirsizlik ve umutsuzluğa bırakmıştır. Troçki'nin "toplumsal kriz" olarak nitelendirdiği ikili iktidar sorunu, başta Petrograd olmak üzere taşra kentlerinde de derinleşmiş; siyasal istikrarsızlık giderek artmıştır[661]. Geçici Hükümet'in savaşı sürdürme kararlılığı, bu bunalımın başlıca sebebi olmuş; ülkenin ekonomik ve askerî bakımdan tükenmiş olmasına rağmen hükümetin zafer umuduyla hareket etmesi düzeni daha da kırılgan hâle getirmiştir[662]. Uzayan savaşın ulaşım ve iaşe sistemlerini felce uğratması, 1917 baharında üretim ve dağıtımda yaşanan yüzde 40'lık düşüş, kıtlık, enflasyon ve işsizlikle birleşerek grevlerin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu şartlar altında, özellikle Bolşevikler, emperyalist savaşa karşı geliştirdikleri devrimci propagandayı daha da yoğunlaştırmış; Lenin'in 1914 tarihli "Savaş ve Rus Sosyal Demokrasisi" manifestosunda savunduğu sınıf mücadelesini sürdürme, hükümetlerle uzlaşmama ve savaş krizini devrimci dönüşüm lehine kullanma çizgisi, Nisan ayından itibaren daha görünür hâle gelmiştir[663].

Ağustos 1917'deki Kornilov komplosunun ardından 2 Eylül 1917 tarihinde Geçici Hükümet, özel bir kararnameyle Rusya'nın resmen cumhuriyet rejimine geçtiğini ilan etmiştir. Resulzade'nin değerlendirmesine göre bu ilanın aslında Kurucu Meclis'in toplanmasına bırakılması düşünülmüş; ancak hanedan üyelerinin faaliyetleri, II. Nikolay'ın kaçma teşebbüsü, Kuçkov–Kornilov–Milyukov ittifakının açığa çıkması ve mülk sahibi sınıfların devrim karşıtı bir çizgiye yönelmesi süreci hızlandırmıştır[664]. Petrograd ve Moskova gibi merkezlerde hızla güç kazanan Bolşevikler, Güney Kafkasya'da aynı ölçüde güçlü bir toplumsal karşılık bulamamıştır. Her ne kadar takip eden altı ay içinde Bolşeviklerin sayısı yaklaşık 2600'e ulaşmışsa da bu artışın önemli bir kısmı askerlerden oluşmuş; dolayısıyla nicel büyüme, bölgede geniş ve kalıcı bir halk desteğine işaret etmemiştir. Nitekim seçim sonuçları da Bolşeviklerin bölgede bir azınlık partisi

---

olarak değerlendirmiştir. Bkz. A. V. Kalyagin, "V. İ. Lenin, G. V. Plehanov i vopros o sotsialistiçeskoy revolyutsii v Rossii (aprel–iyun 1917 g.)" (V. İ. Lenin, G. V. Plehanov ve Rusya'da Sosyalist Devrim Meselesi, Nisan–Haziran 1917), *Rossiya i Pervaya mirovaya voyna: ekonomiçeskiye problemı, obşçestvennıye nastroyeniya, mejdunarodnıye otnoşeniya: sbornik statey* (Rusya ve Birinci Dünya Savaşı: Ekonomik Sorunlar, Toplumsal Eğilimler ve Uluslararası İlişkiler: Makaleler Derlemesi) (red. Yu. A. Petrov), NRI, Moskva, 2014, s. 228–230; Bookchin, *a.g.e*, s.238

660 Suny, *The baku commune,* a.g.e, s.91.

661 Troçki, *Rus devriminin tarihi,* a.g.e, s.163.

662 Ronald Grigor Suny, *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States*, Oxford University Press, New York 1998, p.44.

663 S. V. Tyutyukin, V. V. Shelokhayev, *Marksistı i Russkaya revolyutsiya* (Marksistler ve Rus Devrimi), Moskova: Rossiyskaya politiçeskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 1996, s. 193-196.

664 Açık söz, №560, 6 Eylül 1917, s.2.

olmaya devam ettiğini göstermiştir[665]. Bu zayıf toplumsal taban, özellikle Bakü'de Bolşevikleri ideolojik rakipleriyle dahi ortak zemin aramaya sevk etmiş; böylece bölgesel siyasetlerinde belirgin bir pragmatizm ortaya çıkmıştır. Ancak aynı dönemde giderek güçlenen milliyetçilik, millî ilkelere dayalı çözümleri daha karmaşık ve uygulanması daha güç bir hale getirmiştir[666].

Öte yandan merkezde Bolşevik yükselişi hız kazanmış; Eylül 1917'de Petrograd Sovyeti'nde çoğunluğu ele geçiren Bolşevikler, Troçki'yi başkan seçmiş ve kısa süre sonra Moskova Sovyet'inde de üstünlük sağlamıştır. Ancak Bakü'de Sovyet iktidarının kurulabilmesi için öncelikle Sovyet'in Bolşevikleşmesi gerekiyordu. Buna rağmen Bolşevikler, şehirde etkili bir siyasal kuvvet oluşturmalarına karşın sayısal çoğunluğu elde edememiştir. Petrograd'daki devrimden hemen önce toplanan genişletilmiş Bakü Sovyet'i, Bolşevikler azınlıkta olmalarına rağmen "bütün iktidarın Sovyetlere devri" yönünde karar almıştır. Fakat 22 Ekim seçimlerinde Müsavat'ın 8.147 oyla beklenmedik bir zafer kazanması, Bolşeviklerin hesaplarını bozmuştur[667]. Bunun üzerine Bolşevikler seçimlerde usulsüzlük yapıldığını ileri sürerek sonucu tanımamış ve yeni seçimler için Sovyet toplantılarını sürdürmüştür; bu tavır, onların demokratik süreçlere karşı araçsal ve pragmatik bir yaklaşım geliştirdiklerini göstermektedir. Nihayet merkezde Bolşevik üstünlüğü, 25 Ekim (7 Kasım) 1917 tarihinde Petrograd'da toplanan II. İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetleri Kongresi ile zirveye ulaşmış; delegelerin çoğunluğu "bütün iktidar Sovyetlere" sloganını desteklerken Lenin ve Troçki, Geçici Hükümet'in devrilmesi sürecini fiilen başlatmıştır. 26 Ekim'de başlatılan ayaklanma sonucunda Petrograd kısa sürede Kızılların denetimine geçmiştir[668]. Jordanya "Bolşevizm" adlı çalışmasında Ekim Devrimiyle ilgili şu ifadelere yer vermişti: "Ülke Bolşeviklerin kendi planlarını, yani güçlü bir parti ve itaatkâr bir devlet aygıtının yaratılmasını istedikleri kaosa sürüklendi. Devrim döneminin istikrarsız siyasi durumundan yararlanarak devrim cephesini yıktılar. Bolşeviklerin devrim adına örgütlediği, yani örgütlenme ve eylem özgürlüğünün tam olduğu bir dönemdeki devrim komplosu, tarihte eşi benzeri görülmemiş bir örnektir[669]".

Sonuç olarak, devrim sürecinde Güney Kafkasya, Rusya'daki genel siyasal krizin edilgen bir yansıması değil, sosyalist söylemler, merkezîleşme eğilimleri ve bölgesel iktidar mücadelelerinin kesiştiği özgün bir siyasal alan hâline gelmiştir. Devrimi'nin açtığı özgürlük ve temsil alanı, bölgede Ozakom, yerel Sovyetler ve çeşitli millî konseyler üzerinden yeni bir siyasal örgütlenme

---

665 Özder, *a.g.e,* s..28-29.
666 Swietochowski, *a.g.e,* s.98.
667 Suny, *The baku commune*, a.g.e, s.155-156.
668 Riasanovsky, Steiberg, *a.g.e*, s.436.
669 N. Jordaniya*, Bolşevizm*, İzdaniye Tsentral′nogo Komiteta Sotsial-demokratiçeskoy Raboçey Partii Gruzii, Berlin, 1922, s. 40-41.

zemini yaratmışsa da bu yapı kısa sürede istikrarlı bir demokratik düzene dönüşmemiştir; aksine, bir tarafta Menşeviklerin ve ılımlı sosyalistlerin Geçici Hükümet ile bağlarını koruyan, devrimi kontrollü ve merkezle uyumlu biçimde yürütme çabası, diğer tarafta ise özellikle Bakü Bolşeviklerinin temsil ettiği, iktidarın doğrudan Sovyetlere devrini savunan daha radikal çizgi bölgedeki siyasal fay hatlarını derinleştirmiştir. Buna ek olarak, Gürcistan'ın özerklik taleplerine karşı Rus askerî çevrelerinin tepkisi, Kafkas Ordusu Kongresi'nin ayrılıkçılık karşıtı tutumu ve ulusal meselelerin sürekli Kurucu Meclis'e ertelenmesi, sosyalist söylemin pratikte çoğu zaman merkeziyetçi devlet refleksleriyle birleştiğini göstermiştir. Böylece Güney Kafkasya'da Şubat sonrasında doğan devrimci çoğulculuk, Ekim'e gelindiğinde ne ortak bir bölgesel siyasal model ne de kalıcı bir sosyalist uzlaşma üretebilmiş; tersine, Bolşeviklerin sınırlı toplumsal tabanına rağmen artan siyasî müdahaleciliği, millî hareketlerin güçlenmesi ve merkezî iktidar krizinin derinleşmesi, bölgeyi çok uluslu demokratik bir dönüşümden ziyade daha sert iktidar mücadelelerine ve parçalı siyasal gelecek arayışlarına sürüklemiştir.

3.3. GÜNEY KAFKASYA'DA MİLLİ KOMİTELER

Şubat Devrimi sonrasında imparatorluk coğrafyasında millî kongrelerin toplanması, yerel meclislerin kurulması ve özerklik taleplerinin yükselmesi, ulusal meselenin devrimle birlikte kendiliğinden çözüleceği yönündeki beklentileri boşa çıkarmıştır. Dünya Savaşı sırasında çevre bölgelerde yaşanan yabancı işgalleri ve zorunlu tahliyeler, çarlık ordusunda Leh ve Leton birliklerin kurulması ve Müttefik propagandasının kendi kaderini tayin hakkını savaşın meşru hedeflerinden biri olarak yaygınlaştırması, bu sürece daha radikal bir nitelik kazandırmıştır. Bununla birlikte milliyetçiliğin imparatorluk coğrafyasında son derece eşitsiz biçimde geliştiği görülmektedir. Örneğin 18 milyon Müslüman arasında milliyetçilik görece zayıf kalırken, Orta Volga, Ural ve Kırım çevresindeki Türk toplulukları, Rus nüfusla iç içe yaşama ve dağınık yerleşim örüntülerine rağmen daha yüksek bir siyasal bilinç sergilemiştir. Ancak bu çevreler, her etnik grubun kendi ulusal bölgesine sahip olmasını esas alan klasik milliyetçi çözümler yerine, bütün Müslümanların "üniter Rus Devleti" içinde bölgesel veya kültürel özerklik temelinde bir arada bulunmasını savunan daha geniş bir siyasal yaklaşımı benimsemiştir. Buna karşılık çarlık yönetiminin sistematik Ruslaştırma politikaları ve Alman etkisi, daha önce bağımsız devlet tecrübesi bulunmayan Letonya ve Estonya'da güçlü milliyetçi hareketlerin yükselmesine yol açmıştır.

Bu şartlar altında temel mesele, savaşın yıkımı ve iç yeniden yapılanma baskısı altındaki Geçici Hükümet'in, Rus Devletinin bütünlüğünü koruyarak çevre halkların ulusal taleplerine ne ölçüde

cevap verebileceği sorunu olmuştur. 1917 yılında ayrımcı yasaların kaldırılmasının milliyet sorununu çözeceğini varsayan hükümet, diğer taraftan "tek ve bölünmez bir Rusya" anlayışına sıkı sıkıya bağlı olduğu ve İttifak Devletlerine karşı yürütülen savaşı temel öncelik saydığı açığa çıkmıştır. Her ne kadar Şubat Devrimi, 1905 Devrimi'nde tanınan sınırların ötesine geçen bir serbestleşme sağlayarak bütün yurttaşlara bireysel medeni haklar, özgürlükler ve kültürel haklar tanımışsa da imparatorluk halklarına kolektif toprak ya da siyasal özerklik hakkı vermemiştir. Bu nedenle hem Geçici Hükümet hem de iktidarın diğer ayağını oluşturan Petrograd Sovyet'i, ulusal meselenin taşıdığı patlayıcı potansiyeli yeterince kavrayamamış; yönetim, savaşı sürdürme, iç güvenliği sağlama ve iaşe krizini çözme kaygısıyla özerklik taleplerini reddederek sorunu gelecekte toplanacak Kurucu Meclis'e havale etmiştir. Ancak bu geciktirme siyaseti, merkezden uzak bölgelerde hem toplumsal hem de ulusal hareketlerin daha da radikalleşmesine yol açmıştır[670]. Örneğin Gürcistan Ulusal Sosyalist Komitesi tarafından Tiflis'e gönderilen Karomidze'nin raporu, monarşinin kaldırılmasının ardından Kafkasya'daki milliyetçi hareketlerin kaydettiği olağanüstü ilerlemeyi vurgulamaktadır. Raporda, bu hareketlerin, çok sayıda prensin ve üst düzey subayın katılımıyla güç kazanarak ulusal birlik yönünde önemli bir ivme kazandığı belirtilmektedir[671]. Nitekim Payaslian'ın da belirttiği gibi, "çarlık rejiminin çöküşü, Ermeni, Gürcü ve Müslüman toplumlarının çelişen çıkarlarını görünür kılmış; böylece rejime karşı ortak mücadelenin temeli olan 'Kafkas kardeşliği' söylemine önemli darbe vurmuştur[672]".

3.3.1. Gürcü Milli Komitesi

Devrim sonrasında Gürcü siyasi çevreleri, Geçici Hükümet'i desteklemeyi sürdürmekle birlikte, Gürcistan'ın siyasal statüsü ve gelecekteki konumuna ilişkin tartışmaları da yoğunlaştırmıştır. Bu tartışmaların kısa vadede doğrudan pratik bir sonucu olmasa da hem Gürcistan'da hem de Rusya İmparatorluğu'nun farklı bölgelerine dağılmış Gürcü kolonilerinde kamuoyunun siyasal tercihlerini giderek daha açık biçimde ortaya koyduğu görülmektedir. Bu süreçte özellikle bağımsız bir Gürcistan fikri dikkat çekici biçimde öne çıkmış, ancak bu fikir çoğu zaman Gürcistan'ın tüm Rusya'yı kapsayan bir birlik içinde özerk bir siyasal varlık olarak yaşamasını

[670] Hagen, M. von. "Velikaya voyna i iskusstvennoye usileniye etniçeskogo samosoznaniya v Rossiyskoy imperii" (Büyük Savaş ve Rusya İmparatorluğu'nda Etnik Özbilincin Yapay Olarak Güçlendirilmesi), *Rossiya i Pervaya Mirovaya Voyna* (Materialy Mezhdunarodnogo Nauchnogo Kollokviuma), Izdatel′stvo Dmitriy Bulanin, S.-Peterburg, 1999, s.386-387; S.A. Smith, *Rus Devrimi* (çev. Ümit Hüsrev Yolsal), Dost, Ankara 2002, s.37-39.
[671] Stockholm 7 Ağustos 1917 tarihli 137 numaralı telgraf, PA AA, RZ 201/11041, Bl. 68-69.
[672] Payaslian*, a.g.e,* s.146.

öngören bir çerçevede formüle edilmiştir. Buna karşılık, devrimin ilk evrelerinde Gürcistan'ın en geniş toplumsal tabanına ve en güçlü örgütsel kapasitesine sahip siyasi akımı olan Gürcü Sosyal Demokratlar, halkın bu yöndeki siyasal beklentilerine belirli ölçüde mesafeli kalmıştır. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin bir parçası olarak şekillenen Gürcü Menşevikleri, geçmişte olduğu gibi bu dönemde de özerklik ve âdem-i merkeziyet taleplerine temkinli yaklaşmış, Geçici Hükümet karşısında da aynı çizgiyi korumuştur[673]. Nitekim Jordanya, ulusal ve etnik meselelerin öne çıkarılmasını eleştirerek milliyetçiliği burjuvazinin iktidar mücadelesinde başvurduğu bir araç olarak değerlendirmiş; işçi ve köylülerin çıkarlarının ulusal siyasal özyönetimden ziyade kültürel özerklik ile güvence altına alınabileceğini savunmuştur. Bu aşamada Jordanya, sonraki aylardaki görüşlerinden farklı biçimde, federasyonu da uygun bir çözüm olarak görmemiş; "uyruk sorunu"nun Kafkasya toplumlarının ekonomik ve idari ihtiyaçlarıyla bağdaşmadığını, bunun yerine kültürel ve bölgesel özerklik esasına dayanan birleşik bir Rus cumhuriyeti modelinin tercih edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür[674].

Bu yaklaşım, Tiflis'te toplanan Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Menşevik) Bölge Kongresinin ulusal meseleye ilişkin kararında da açık biçimde yansımıştır. Kararda, işçi sınıfı ile köylülüğün çıkarlarının, onların özgür kültürel gelişimini güvence altına alacak hukukî düzenlemelerle korunabileceği; bunun ise güçlü yerel yönetimler ve sosyo-siyasal yaşamın bütün alanlarında halkın kendi kendini yönetmesi ilkesi temelinde mümkün olacağı belirtilmiştir. Aynı metinde, devletin tam demokratikleşmesinin Rus demokrasisinin temel talebi olduğu, bu çerçevede her Rusya vatandaşına tam iç özerklik tanınarak ulusal kültürlerin gelişiminin sağlanabileceği, bölgesel özerklik sınırlarının ise halkların fiilî nüfusu, ekonomik koşulları ve yaşam şartlarına göre belirlenmesi gerektiği vurgulanmıştır; tartışmalı bölgelerde ise referandum yapılması öngörülmüştür. Buna karşılık Gürcistan Ulusal Demokratları, "Sakartvelo" gazetesinde yayımlanan parti programlarında Gürcistan'ın siyasal özerkliğinin demokratik cumhuriyet temelinde gecikmeksizin kurulmasını savunmuştur.

Ulusal Demokrat Programa göre anayasa, Tiflis'te toplanacak Gürcistan Ulusal Meclisi tarafından hazırlanacak; cinsiyet, din ve milliyet ayrımı gözetilmeksizin her yetişkin vatandaş genel, eşit, doğrudan ve gizli oy esasına göre seçimlere katılacaktır. Tasarlanan özerk yönetimin yasama ve yürütme yetkisi Gürcistan sınırları içindeki bütün sakinleri kapsayacak; ancak savaş ve barış, dış politika ve Rusya ile ortak bütçe gibi meseleler ortak yasama alanında kalacaktır. Ulusal Demokratların tasavvur ettiği Gürcistan, Tiflis ve Kutaisi vilayetleri, Batum ve Sohum

[673] Avalishvili, *a.g.e*, s.1-2.
[674] Hovannisian, *Armenia on the road to independence*, a.g.e, s.71-72.

bölgelerini kapsayan Karadeniz bölgesi, Soçi kazasının bir kısmı, Zakatala, Ardahan ve Olta kazaları ile yakın zamanda işgal edilen İspir, Tortum ve Laz bölgelerini içine almakta; bu sahalarda yaşayan gayri millî unsurların ulusal ve kültürel haklarının da Gürcistan özerkliğinin temel yasalarıyla güvence altına alınacağı belirtilmekteydi[675].

Öte yandan otokrasinin devrilmesi, Gürcistan'da sivil toplumun ve siyasal örgütlenmenin hızla gelişmesine elverişli bir zemin hazırlamıştır. Kısa süre içinde konseyler, komiteler, meslek birlikleri ve sanat örgütleri ortaya çıkmış; bu sürecin taşıyıcılığını büyük ölçüde eğitimli toplumsal kesimler üstlenmiştir. 5 Mart 1917'de Tiflis'te soylu temsilciler ile ulusal demokrat ve federalist aydınların katılımıyla gerçekleştirilen toplantı sonrasında, Gürcü Menşevikler, Federalistler, Ulusal Demokratlar ve Sosyalist Devrimciler "Gürcü Ulusal Komitesi"ni kurmuşlardır. Bu yapı, Nisan ayında önce "Partilerarası Toplantı"ya, ardından "Gürcistan Partilerarası Bilgi Bürosu"na ve nihayet "Gürcistan Ulusal Partilerarası Konseyi"ne dönüşmüştür. Akaki Çhenkeli başkanlığında askerî, malî, bilgi ve dışişleri bölümleri teşkil edilmiş; aynı zamanda Gürcü askerî birlikleri ile millî eğitim projeleri de gündeme alınmıştır. Konseyin temel hedefi, Gürcistan'ın ulusal haklarını savunmak olarak tanımlanmıştır[676].

Yine Nisan ayında, "Gürcistan Partilerarası Konseyi" kongresi toplanmış; burada iki temel mesele ele alınmıştır: özerk yahut muhtemel bağımsız bir Gürcistan'ın sınırlarının belirlenmesi ve ulusal bir parlamentonun (Seym) yetki alanı. İlk meselede, Gürcistan topraklarının "tartışmasız" ve "tartışmalı" bölgeler şeklinde tasnif edilmesi benimsenmiş; etnik Gürcülerin çoğunlukta bulunduğu Tiflis ve çevresi tartışmasız kabul edilirken, Gürcülerin azınlıkta kaldığı bölgelerde referandum yapılması öngörülmüştür. Bu yaklaşım, ülkenin parçalanma ihtimali karşısında milliyetçi çevrelerin tepkisini çekmiş; onlar, Gürcistan'ın ya 1450'deki birleşik krallık sınırlarını ya da Rus idaresindeki Tiflis ve Kutais vilayetleriyle Batum, Sohum ve bağlı bölgeleri muhafaza etmesi gerektiğini savunmuşlardır. İkinci mesele bağlamında konsey, Rusya'nın federal bir devlet biçimini benimsemesi halinde Gürcistan'ın "özerk bölge" statüsünde kalacağını; eğer Rusya cumhuriyet rejimine geçerse, Gürcistan'ın da aynı yolu izleyeceğini ve Georgiyevsk Antlaşmasının revizyonu yoluyla Rusya ile ilişkilerini yeniden düzenleyeceğini açıklamıştır[677].

---

[675] *Revolyutsiya i natsionalnıy vopros: dokumentı i materialı po istorii natsionalnogo voprosa v Rossii i SSSR v XX veke* (Devrim ve Ulusal Sorun: XX. Yüzyılda Rusya ve SSCB'de Ulusal Sorunun Tarihine İlişkin Belgeler ve Materyaller), Pod redaktsiey S. M. Dimanshteyna, Tom tretiy 1917 god, Fevral' – Oktyabr' (İ. Levin, Ye. Drabkina), Izdatel'stvo Kommunistiçeskoy Akademii, Moskva 1930s (Kavkazskoe Slovo, 31 Mart 1917), s. 391-393.

[676] Asatiani, Janelidze, *a.g.e,* s.276; *Revolyutsiya i natsionalnıy vopros: dokumentı i materialı po istorii natsionalnogo voprosa v Rossii i SSSR*, a.g.e, s. 398.

[677] Açık Söz, №576, 28 Eylül 1917, s.1.

Bununla birlikte, eski Rus İmparatorluğu'ndaki siyasal ve askerî krizin derinleşmesi üzerine Jordanya'dan geleceğe dönük programlardan ziyade güncel sorunlarla ilgilenecek bir halk meclisinin seçim sistemine dair öneri geliştirmesi talep edilmiştir[678]. Gürcü Federalistler ise federal bir Rus cumhuriyeti kuruluncaya kadar Geçici Hükümet'i destekleyeceklerini ve Gürcistan'ın haklarının "ulusal-bölgesel özerklik" yoluyla güvence altına alınacağını vurgulamışlardır[679]. Kongre, Gürcistan'a bölgesel özerklik verilmesini talep eden bir karar alırken, Asalet Kongresi de Geçici Hükümet'i selamlamış, savaşın zaferle sonuçlanıncaya kadar sürdürülmesini ve Gürcistan'a özerklik tanınmasını istemiştir. Benzer şekilde Gürcü sosyal federalistler de aynı doğrultuda talepler ileri sürmüş, milliyetçi çevreler ise Kafkas Ordusu içinde ulusal askerî birlikler oluşturmak amacıyla "Gürcü Askerleri Yürütme Komitesi"ni kurmaya yönelmiş, ancak bu girişimler hem Tiflis İşçi Temsilcileri Sovyet'i hem de asker kitleleri tarafından engellenmiştir[680].

21 Mayıs (3 Haziran) 1917'de toplanan Gürcü Sosyal Federalistler Konferansı ise Gürcistan'ın toprak özerkliğini savunmuş; sınırların ulusal nüfus ve toprak bütünlüğü esasına göre çizilmesi gerektiğini açıklamıştır. Buna göre Kutais Valiliği'nin tamamı; Batum bölgesi, Sohum ilçesinin bir kısmı; Tiflis Valiliği'ne bağlı Ahaleyh, Gori, Duşet, Tioneti, Telavi, Sığnah, Ahılkelek ve Borçalı ilçelerinin Gürcü nüfuslu kesimleri Gürcistan'a dahil edilmeliydi. Borçalı ve Ahılkelek'in bazı bölümleri ile Zakatala ve Sohum'un geri kalan kısımlarının ise halkoylamasıyla Gürcistan'a katılması öngörülmüştü[681]. Ardından 26 Temmuz'da Gürcistan Ulusal Komitesi, Almanya ve Müttefiklere bağımsız bir Gürcü devleti kurulması yönünde bir muhtıra sunmuş; ağustos ayı boyunca Kafkasya'dan gelen Gürcü, Türk ve Dağlı Halkların temsilcileri de Stockholm'da, Kafkasya'da Gürcistan, Türk Birliği ve Kuzey Kafkasya olmak üzere üç devletten oluşan "bağımsız bir federal cumhuriyet" fikrinin ciddi biçimde gündemde olduğunu açıklayarak Alman hükümetinden destek talep etmişlerdir. Buna karşılık imparatorluk hükümeti, Kafkasya'da bağımsız bir devlet kurulması halinde bunu tanımaya hazır olduğunu bildirmiştir[682].

Eylül 1917'de Petrograd'da toplanan Demokratik Konferans'a gönderilen Gürcü heyeti adına konuşan Çhenkeli, Gürcü ulusunun siyasal özerklik talep ettiğini ve bu talebin Kurucu Meclis'e sunulacağını ilan etmiş; aynı yıl Moskova Devlet Konferansı ile Kiev Halk Kongresi'ne katılan Gürcü delegeler de ulusal özgürlük isteklerini dile getirmiştir. Kiev Kongresi federatif bir sistemin benimsenmesini ve ulusal konseylerin kurulmasını kabul ederken, Kerenski'nin öncülük

[678] Rayfield, *a.g.e,* s.324.
[679] PA AA, RZ 201/11049, Bl. 65.
[680] Kaçarava, Kikividze ve d., *a.g.e*, s.174-175.
[681] PA AA, RZ 201/11049, Bl. 65–66.
[682] PA AA, RZ 201/11041, Bl. 140–141, Berlin, 8 Ekim 1917.

ettiği Moskova Konferansı "birleşik ve bölünmez Rusya" anlayışını savunmuştur. Her ne kadar 1 Eylül 1917'de Rusya resmen cumhuriyet ilan edilmiş olsa da Geçici Hükümet ulusların kendi kaderini tayin hakkı konusunda somut bir adım atmamış; hükümetin zayıflığı, savaşın uzaması ve toplumsal düzensizlik, 25 Ekim'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesine zemin hazırlamıştır. Bu gelişmelerin ardından 19-22 Kasım 1917 tarihlerinde Tiflis'te toplanan Gürcistan Ulusal Kongresi, 324 karar ve 19 müzakere oyuna sahip delegelerin, komşu devlet temsilcilerinin, Kafkas ordusu yetkililerinin ve Gürcü kilisesi liderlerinin katılımıyla gerçekleştirilmiş; kongre Çhenkeli tarafından açılmıştır[683]. Dünya Savaşı'nın sürdüğü, büyük güçlerin bölgedeki rekabetinin yoğunlaştığı ve cephe hattının Tiflis'e yakın bulunduğu bir ortamda ihtiyatlı hareket edilmesi gerektiği vurgulanırken, Gürcü seçkinlerinin önemli bir bölümü çarlığın yıkılmasının Gürcistan'ın ulusal gelişimi için yeterli olduğunu ve liberal-demokratik bir Rusya ile birlikteliğin avantaj sağlayacağını düşünmüştür. Buna karşılık, Rus yönetiminin rejim değişse bile küçük uluslar üzerindeki baskıcı karakterini sürdüreceğini savunan eleştirel sesler de yükselmişti[684].

Jordanya, bu koşullarda Gürcistan'ın Sovyet-Bolşevik rejimi yerine demokratik Rusya ile ilişkilerini koruyarak özerkliğini güvence altına alması gerektiğini savunmuş; Ulusal Demokratlar ise bu çizgiyi eleştirerek bağımsızlık seçeneğini gündeme getirmiştir. Ancak uzlaşma sağlamak amacıyla Rusya'ya bağlılık yönünde karar alınmış; kongre 60 üyeli bir Ulusal Konsey seçmiş, bu konsey 25 Sosyal Demokrat, 10 Federalist, 9 Ulusal Demokrat, 7 Sosyalist Devrimci ve çeşitli azınlık temsilcilerinden oluşturulmuştur. Ayrıca 15 kişilik yürütme kurulu koalisyon esasına göre teşkil edilmiş ve başkanlığa Jordanya getirilmiştir. Böylece Ulusal Konsey, fiilen Gürcistan hükümeti işlevini üstlenerek ülkenin siyasal bağımsızlık mücadelesinde yeni bir aşamayı başlatmıştır[685]. Kongrenin kabul ettiği diğer bir kararla da Rusya'da genel kabul gören tek bir merkezî hükümet bulunmadığı gerekçesiyle Güney Kafkasya'da kurulan Transkafkasya Komiserliği desteklenmiş; bu yapının, Tüm Rusya Kurucu Meclisi'ne seçilen Kafkas milletvekillerinin sayısına göre oluşturulacak ve farklı partilerin adaylarından meydana gelecek geçici Seym'e karşı sorumlu olması öngörülmüştür[686].

Öte yandan Gürcü Ulusal Demokratlarının İttifak Devletleri ile kurduğu ilişkiler ve özellikle Almanlarla geliştirdiği gizli temaslar, Gürcü ulusal askerî birliklerinin oluşturulma sürecini hızlandırmıştır. Karomidze'nin 9 Ağustos 1917 tarihli Stockholm raporunda, Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan oluşacak bağımsız bir federal Kafkas Cumhuriyeti hedefi

[683] Asatiani, Janelidze, *a.g.e,* s.276-277.
[684] PA AA, RZ 201/11049, Bl. 60.
[685] PA AA, RZ 201/11042, Bl. 29-30; Açık Söz, №568, 17 Eylül 1917, s.1-2.
[686] PA AA, RZ 201/11049, Bl. 69.

dile getirilmiş, bu amaç doğrultusunda silahlı ayaklanma ile ulusal birliklerin gerekli olduğu vurgulanmıştır. Bu çerçevede General Beliani, Gabaen ve Leonidze ayaklanma hazırlıklarıyla görevlendirilmiş; Tiflis'te kurulan Gürcü Askerî Örgütü ise General Çevadze başkanlığındaki 12 üyeli yürütme kurulu aracılığıyla dağılmış Rus ordusundaki Gürcü subay ve askerleri birleştirerek bağımsız bir Gürcü ordusu kurmayı hedeflemiştir. Rus Geçici Hükümeti'nin, örgüte Gürcü Süvari Alayı bünyesinde kadro toplama izni vermesi ve 1916'da Van'da savaşan Gürcü Alayı ile Ulusal Demokratların 11. Taburunun bağımsız Gürcistan için ortak mücadele kararı alması, bu süreci güçlendirmiştir. Devrim sonrasında Rus ordusundan ayrılan Gürcü askerlerin yönlendirilmesi de 16 bin eğitimli askerden oluşan Kardeşlik Örgütü'ne bırakılmıştır[687]. Ekim Devrimi sonrasında Kafkas Cephesi'nden çekilen Rus birlikleri ve Bolşevik tehdidi, Gürcü yönetimini ulusal askerî yapılanmayı hızlandırmaya yöneltmiştir. Jordanya yönetimi, Rus kuvvetlerinin Tiflis ve Batum üzerindeki baskısını sınırlamak amacıyla demiryolu hatlarını kapatmış ve trenleri Bakü yönüne çevirmiştir.

Aynı sırada İngiltere ve Fransa, 17 Aralık 1917'de Gürcü ve Ermeni birliklerinin kurulduğunu duyurmuş, Tiflis'e on üç Fransız eğitmen ile on iki milyon ruble göndermiştir. Buna rağmen, cepheden dönen Rus askerleri yeni Gürcü yönetimi için ciddi bir tehdit oluşturmaya devam etmiş[688]; özellikle Sarıkamış'tan dönen 30.000 askerin Tiflis'e yönelme girişimi ile Gori ve Kutais garnizonlarındaki isyanlar krizi derinleştirmiştir[689]. Buna karşılık 12 Aralık 1917'de Menşevik muhafızlar ve ulusal birliklerden oluşan bir müfreze, Tiflis cephaneliğini ele geçirerek güç dengelerini kendi lehlerine çevirmiştir. Böylece 20.000 silah ve önemli miktarda mühimmatın denetimi sağlanmış; eski Çarlık Ordusu'na bağlı Kars Tümeni ile Doğu Anadolu'dan çekilen diğer Rus kuvvetleri Tiflis'in dış mahallelerine sürülmüştür[690]. Jordanya, bu gelişmeyi askerî bir zaferden çok moral üstünlüğe dayanan bir başarı olarak değerlendirmiştir. Bağımsızlık döneminde bu Kızıl Muhafızlar, giderek iktidarın temel dayanaklarından biri ve düzenli askerî bir güç haline gelmiştir[691]. Bununla birlikte, Alman Dışişleri raporları Gürcistan'ın kendi ulusal birliklerini kurma konusunda önemli ölçüde geri kaldığını ve durumun ciddiyetini koruduğunu belirtmiştir[692].

---

[687] *Stockholm 7 Ağustos 1917 tarihli 137 numaralı telgraf*, PA AA: RZ 201/11041.068-069; Kazemzadeh, *a.g.e*, s.58.
[688] PA AA, RZ 201/11042, Bl. 29-31.
[689] Rayfield, *a.g.e*, s.325.
[690] Murgul, *Bolshevik vanguard in action*, a.g.m, s.70-71.
[691] Zhordania, *My life,* a.g.e, s.80-81.
[692] PA AA, RZ 201/11042, Bl.24-27.

3.3.2. Ermeni Milli Komitesi

Şubat Devrimi sonrasında Ermeni siyasi çevreleri, komşu halklardan farklı olarak, bağımsız ve büyük bir Ermenistan hedefi doğrultusunda ulusal örgütlenmelerini hızla kurumsallaştırmıştır. Petrograd'da daha önce faaliyet gösteren Ermeni Komiserliği'nin yanı sıra, Moskova Ermeni kolonisinin genel kurulunda seçilen 15 kişilik Ermeni Ulusal Komitesi, Moskova'daki Ermenilerin ulusal ya da kişisel özerkliğini gerçekleştirmek amacıyla oluşturulmuştur. Bu komite, Moskova'daki Ermeni nüfusunun kayıtlarını tutmak, şahıs, mal ve konut dokunulmazlığını korumak, kiliseler, okullar ile kültürel, eğitsel ve hayır kurumlarını muhafaza etmek ve diğer milletlerin temsilci organlarıyla ilişkiler kurmak gibi geniş görevler üstlenmiştir[693]. Bu dönemde Ermeni siyasi çevrelerinde Rus otoritesine verilen destek büyük ölçüde tartışmasız kabul görmüş; Taşnaksutyun, Ermeni Demokratik Partisi, Ermeni Sosyal Demokratları ve Sosyalist Devrimciler Romanov sonrası Ermenistan için farklı siyasal programlar öne sürseler de Müttefik Güçlerden somut destek gelmediği takdirde Ermenistan'ın Rus askeri korumasına dayanması gerektiği konusunda ortak bir çizgide buluşmuşlardır[694].

Nitekim *Armyanskiy Vestnik*, Kafkasya'nın demografik parçalanmışlığını gerekçe göstererek Ermeni ulusal varlığının bekasını Rus himayesinde ve odaklanmış bir toprak stratejisinde görmektedir. Dergiye göre, Ermenilerin bölge geneline yayılan dağınık nüfus yapısı bir zafiyet teşkil ettiğinden; kültürel, ekonomik ve siyasi inkişaf ancak "Ararat bölgesi" gibi demografik çoğunluğun ve toprağa bağlı köylü sınıfının bulunduğu tarihsel merkezde yoğunlaşarak mümkündür. Bu bağlamda, Gürcü-Türk ittifakına karşı Rusya ile stratejik ortaklık ve 'anavatan' odağında konsolidasyon, Ermeni ulusal projesinin yegâne yaşamsal reçetesi olarak sunulmaktadır[695]. Bu bağlamda, Rusya'nın Kafkasya'da kalıp kalmayacağı sorunu, Ermeni ulusal varlığının geleceğini belirleyen en temel mesele olarak öne çıktı. Geçici Hükümet'in savaşı sürdürme yönündeki kararlılığı, Ermeni örgütlerinin tam desteğini kazanmış; hatta sınırlı bir toplumsal tabana sahip Ermeni Sosyal Demokratları dahi, savaşı bir "kötülük" olarak görmelerine rağmen Rusya'nın toprak kaybına uğramaması gerektiğini savunmuştur.

Ozakom'un sınırlı etkisine rağmen, 9 Mayıs 1917 tarihli kararnameyle "Türk Ermenistan"ında sivil idarenin kurulması, Ermenilerin idari görevlere katılımının sağlanması ve daha önce geri dönüşleri engellenen Ermeni mültecilerinin yurtlarına dönmeye başlaması Ermeni çevrelerinde memnuniyet yaratmıştır. Mayıs 1917'de toplanan Kafkas Ordusu delegeleri kongresinde

[693] Armyanskiy Vestnik, №48-49, 10 dekabrya 1917 g., s.4.
[694] Payaslian, *a.g.e,* s.146-147.
[695] Armyanskiy Vestnik, №43-44, 5 noyabrya 1917 g., s.12.

Bolşeviklerin derhal barış çağrısı başarısız olmuş; Ermeni Taşnaklar ve diğer Ermeni temsilcileri savaşın sonuna kadar sürdürülmesi yönündeki tutumlarını korumuştur. Ermeni siyasi liderlerinin temel kaygısı, Kafkasya Cephesi'ni açık tutmak, Rus ordusunun çözülmesini önlemek ve Osmanlı güçlerinin Kuzeydoğu Anadolu'yu yeniden işgal etmelerini engellemekti[696]. Lang, Ermenilerin savaş çabalarını:

> "Türklerden ölesiye korkan Ermeniler, Amerikan Başkanı Wilson tarafından, Müttefiklerin zaferinin ardından, Türk imparatorluğunun yıkıntılarından yontulmuş ve Akdeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan bağımsız bir Büyük Ermenistan'ın kurulacağına inanmaları konusunda cesaretlendirilmişti" şeklinde özetlemiştir[697].

Aynı süreçte, Taşnaksutyun liderlerinin yönettiği Ermeni Ulusal Kongresi ile bir Ermeni Sosyal Demokratın başkanlık ettiği Kafkas Bolşevik Örgütlerinin Birinci Bölgesel Konferansı, Ermeni siyasal hayatının yönünü belirleyen iki önemli toplantı olarak öne çıkmıştır. 11 Ekim 1917'de Ermeni Ulusal Büro'nun girişimiyle Tiflis'te toplanan kongre, Rusların Güney Kafkasya'yı fethinden bu yana Doğu Ermenilerinin en geniş katılımlı siyasal toplantısı olmuştur. Bolşevikler, kongreyi "burjuva-dinci bir girişim" olarak nitelendirerek katılmayı reddetmişlerdir. İki hafta süren görüşmelerin sonunda 35 üyeli bir Ulusal Meclis ile yürütme organı niteliğinde 15 üyeli bir Tiflis Ermeni Ulusal Konsey seçilmiş; Rusya'daki siyasal krizin derinleşmesiyle birlikte bu konseyin yetki ve sorumlulukları daha da artmış ve nihayet Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan eden organ da bu yürütme kurulu olmuştur. Kongrede ayrıca Güney Kafkasya'nın idari yapısı tartışılmış; Stepan Kamsarakan, merkezi Erivan olan ve 15 ilçenin 10'unda Ermeni çoğunluğun bulunduğu geniş bir Ermeni eyaleti kurulmasını önermiştir[698]. Bu tasarı, mevcut Erivan ile Kars, Tiflis ve Yeizavetpol vilayetlerindeki bazı bitişik bölgeleri kapsamakta olup, 1905'ten itibaren çeşitli çevrelerde gündeme gelen bir projenin devamı niteliğini taşımıştır[699].

Armyanskiy Vestnik, Erivan, Kars, Yelizavetpol ve Tiflis vilayetlerini kapsayan 'Ermeni yoğunluklu' toprakların tarihsel hak iddiasıyla tek bir idari birim altında konsolide edilmesini talep ederken, bu talebin devletin bekasına aykırı olmadığını vurgular. Önerilen bu yeni mülki yapılanma, sadece coğrafi bir birleşmeyi değil, aynı zamanda yerel özyönetim mekanizması olan Zemstvo kurumlarının "Ermenileştirilmesi" yoluyla bölgenin siyasi ve idari kontrolünün

---

[696] Suny, *Ararat'a bakmak,* a.g.e, s.200-201; Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume I*: The First Year, 1918-1919, University Of California Press, London 1971, p.16.
[697] Marshall Lang, *a.g.e*, s.196-197.
[698] Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume I:* s.87-90.
[699] PA AA, RZ 201/11041, Bl.152.

doğrudan Ermeni unsurlarına devredilmesini hedeflemektedir[700]. Ancak söz konusu plan, daha sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin talep edeceği topraklarla büyük ölçüde örtüşmesine rağmen, Gürcüler ve Azerbaycan Türkleri temsilcileri tarafından sert biçimde eleştirilmiştir[701]. Bu durum, kongrenin "Gürcü ve Türk komşularımızla mükemmel bir uyum içindeyiz" biçimindeki uzlaşmacı söylemiyle açık bir çelişki ortaya koymuştur[702]. Kongrede yer alan Sosyal Demokrat ve Sosyalist Devrimci delegeler de önerilen idari düzenlemenin Gürcüler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki gerilimleri derinleştireceği gerekçesiyle projeye güçlü biçimde karşı çıkmışlardır[703].

Ermeni Ulusal Konseylerinin en önemli görevlerinden biri, Ermeni ulusal ordusunun teşekkülüne katkı sağlamak ve dağıtılmış piyade birliklerinin yerine Kafkas Cephesi'ne Ermeni birliklerinin sevkini desteklemekti. Bu amaç doğrultusunda Moskova Komitesi bünyesinde, Moskova'da Ermeni Kafkas Askerî Birliği'nin bir şubesini kurmakla görevlendirilen Geçici Ermeni Askerî Karargâhı oluşturulmuştur. Söz konusu karargâh, bazı cephelerde faaliyet gösteren Ermeni askerî-meslekî örgütleriyle yakın ilişkiler tesis etmiş, ayrıca Petrograd'daki Ermeni askerî komiserliğiyle temas kurarak bu makamla kalıcı bir iş birliği geliştirmeyi hedeflemiştir. Rus iç siyasetindeki çatışmalar karşısında katı bir tarafsızlık çizgisi benimsenmesini savunan Ermeni askerî çevreleri, Güney Kafkasya ve Anadolu'da önemli bir siyasî rol üstlenecek muharebeye hazır bir Ermeni ordusunun kurulmasını temel öncelik olarak görmüştür. Bu çerçevede gerek Moskova gerek Petrograd'daki Ermeni ulusal kadrolarının, yerel faaliyetlerini genel ulusal direktiflere tâbi kılması; örgütler arası rekabetin, yetkisiz girişimlerin ve dağınık müdahalelerin önüne geçilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Nitekim *Armyanskiy Vestnik* dergisine göre, en azından mevcut koşullarda genişletilmiş Ulusal Konsey biçiminde tüm Rusya ölçeğinde bir ulusal hükümetin kurulması kaçınılmaz görünmekteydi; bu düzende Moskova'ya siyasî işler, Petrograd'a ise askerî işler bırakılarak her iki başkentteki Ermeni kolonilerinin hem şahsî hem de özellikle maddî katkısının tam olarak seferber edilmesi öngörülmekteydi[704]. Ancak Ekim Devrimi sonrasında Bolşeviklerin "barış" sloganı, Kafkas Cephesi dâhil olmak üzere bütün Rus cephe hattının çöküşünü hızlandırmıştır. Dönemin Amerikan konsolosu Smith, Rus ordusunun büyük kısmının cepheyi terk ettiğini ve geri çekiliş sürecinde geçtikleri bölgelerde ciddi tahribata yol açtığını bildirmiştir. Bu kaotik ortamda cephede kalan Ermeni birliklerinden sınırı korumaları ve gönüllü bir ordu oluşturmaları beklenmişse de Smith'in değerlendirmesine göre piyadesi büyük ölçüde Bolşeviklerden oluşan,

[700] Armyanskiy Vestnik, №43-44, 5 noyabrya 1917 g., s.13.
[701] Hovannisian, *The republic of armenia I,* a.g.e, s.17-18.
[702] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.45.
[703] Hovannisian, *Armenia on the road to independence*, a.g.e*,* s.91-93.
[704] Armyanskiy Vestnik, No.48-49, 10 dekabrya 1917 g., s.4.

süvarisi ise esas olarak kendi yerel alanlarını savunmaya yönelen Ermeni ordusunun belirleyici bir askerî başarı elde etmesi oldukça güç görünmekteydi[705].

Bu tehlikeli tablo karşısında, Batı Ermeni Bürosu, 26 Aralık 1917'de düzenlediği konferansta, İtilaf Devletleri'nden alınan mali destek vaatleriyle 20-25 bin kişilik bir milis gücü oluşturma kararı aldı. Halkın coşkusunu artırmak ve savaştan önceki sınırın her iki tarafındaki Türk-Ermeni gençlerini askere almakla görevlendirilen Savunma Konseyi, komutanlık için tartışmalar sonucunda General Andranik Ozanyan'ı seçti. Ancak çeşitli yardımcı ve destek birliklerinden oluşan bu ordu, hiçbir zaman tam gücüne ulaşamadı[706]. Ermeni Kolordusu, İran sınırından Bayburt'a kadar uzanan yaklaşık 400 kilometrelik geniş bir cephe hattını savunmak gibi imkânsız bir görevi üstlendi. Bu bölgenin kuzeyinde, Bayburt'tan Karadeniz kıyısına kadar olan kısım ise General Gabayev komutasındaki Gürcü Milli Kolordusu tarafından tutuluyordu. Her ne kadar Korgeneral Odişelidze Kafkas Cephesi'nin nominal başkomutanı olsa da Gürcü ve Ermeni kolorduları fiiliyatta bağımsız hareket etmekteydi. Ludendorff'un da belirttiği gibi, Rus ordusunun çekilmesinden sonra Osmanlı kuvvetlerine karşı esasen yalnızca Ermeniler savaşmaktaydı[707]. Alman Dışişleri raporlarına göre, Bitlis ve Muş arasındaki bölgede Rus ordusunun çekirdeğini 40.000 kişilik bir Ermeni grubu oluşturmaktaydı[708].

Muratoff, Osmanlı kuvvetlerine karşı konumlandırılan Ermeni-Gürcü birliklerinin sayısının gerçekte olduğundan fazla gösterildiğini ileri sürmektedir. Bir taburun 400–600 asker arasında değiştiğini belirten Muratoff, 24 tüfekli ve 8 gönüllü taburdan oluşan Ermeni ulusal ordusunun toplam gücünü 16.000 piyade, 1.000 süvari ve yaklaşık 4.000 milis ile sınırlı görmektedir. Bu mütevazı kuvvetin, moralleri şüpheli olan 10.000 Gürcü askeriyle takviye edilse bile, bir Türk taarruzunu durdurma potansiyeli yoktu[709]. Özellikle Ermeni birliklerinin, düşman ve öfkeli Müslüman çeteleriyle dolu uzun ve dağınık ikmal hatlarına bağımlı olması, savunma stratejisi açısından kritik bir zafiyet teşkil etmekteydi. Ocak 1918 sonuna doğru, General Nazarbekyan komutasındaki tümenler, Erivan'dan Van ve Erzincan'a kadar olan ana mevzileri işgal etti. Bu bölgelerde, Rus Ordusu'nun geride bıraktığı paha biçilmez miktarda yiyecek, mühimmat, iletişim ve tıbbi malzeme stokları Ermenilerin eline geçti. Ancak iletişim zorlukları, Rusya ve Türkiye Ermeni birlikleri arasındaki güvensizlik, düzenli ordu deneyimi ve kalıcı disiplin eksikliği gibi

---

[705] *Azerbaijan Democratic Republic Great Britain's Archive Documents*, (ed. Mahmudov), Chashioglu, Baku 2008, p.67; Josef Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, "1914-1918, 1. Dünya Savaşı"*, (çev. Kemal Turan), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990, s.295-296.
[706] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.113.
[707] Ludshuveyt, *a.g.e,* s.160-162.
[708] PA AA, RZ 201/11041, Bl. 79-80.
[709] Muratoff, *a.g.e*, s.458-459.

faktörler, Nazarbekyan'ın sınırlı gücünü dağıtmıştır.

Bu koşullar altında, Rusya'daki Ermeni komiteleri yeniden örgütlenerek Petrograd, Moskova, Odessa gibi şehirlerden Kafkasya'ya gönüllü müfrezeler göndermeye başlamıştır. Aynı zamanda, binlerce eğitimli Ermeni askeri, Müslüman-Ermeni geriliminin tehlikeli boyutlara ulaştığı Erivan, Tiflis, Yelizavetpol ve Bakü gibi vilayetlerde kalmıştır. Tiflis'teki Kafkas Ordusu Komutanlığı, Ermeni Ulusal Konseyi'nin talebi üzerine, iletişim yollarını ve köyleri korumak amacıyla özel milis kuvvetlerinin oluşturulmasına izin vermiştir. Bu birlikler, Tiflis, Yelizavetpol ve Erivan vilayetlerinde teşkil edilmiştir[710]. Alman istihbarat raporları, Güney Kafkasya'daki Ermeni kesiminin en iyi silahlanmış grup olduğunu belirtmektedir. İngiliz ve Amerikan finansmanı ve savaş malzemeleriyle donatılan bu 40.000 ila 50.000 kişilik Ermeni ordusunun bir kısmı Tiflis ve Bakü'de konuşlandırılmıştır[711]. Muratoff'un değerlendirmesine göre, söz konusu mevzilenme, önceden belirlenmiş bir stratejik planlamanın sonucu değil, doğrudan o anki savunma gereksinimleriyle tayin edilmiştir. Özellikle Nahçıvan Türklerinin saldırı tehdidinden kaynaklanan endişe, Aras Nehri'nin gerisinde nispeten büyük bir ihtiyat kuvvetinin tutulmasını zorunlu kılan bir operasyonel baskı unsuru olmuştur[712].

Tarihçi Gasımlı, Anadolu ve Kafkasya'da Türk-Müslüman nüfusa yönelik katliamlarda rol alan Ermeni ulusal alaylarını, aşırı milliyetçilik, düşmanlık ve terörizmin bir yansıması olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirmeye göre, söz konusu birlikler, başta Türkler ve Gürcüler olmak üzere, diğer halklara karşı derin bir nefret taşıyan bir güç odağı haline gelmiştir[713]. Kafkas Cephesi'nde Ermeni-Gürcü birliklerinin savunduğu hat karşısında, Türk Komutanlığı önemli bir askerî yığınak yapmıştır. Kafkasya operasyonları için hazır tutulan Türk 3. Ordusu, Karadeniz kıyısındaki Tirebolu'dan Fırat'ın Karasu kolundaki Kemah'a uzanan cepheyi kontrol etmekteydi. Bu süreçte 2. Ordu lağvedilmiş, 5. ve 12. Tümenler 3. Ordu'ya entegre edilmiştir. Bu birlikler, bir yıllık aranın ardından, savaşın başından beri Kafkas Cephesi'ndeki diğer Türk birliklerine kıyasla daha yüksek moral ve lojistik duruma sahipti. Vehip Paşa komutasındaki kuvvet, bazı yardımcı birlikler dahil, Avusturya ve Alman yapımı obüsler de dâhil olmak üzere 160 topla desteklenen 45.000 ila 50.000 askerden oluşuyordu. Askerî değerlendirmeye göre, bu kuvvet, Gürcü ve Ermenilerin herhangi bir organize direnişini aşmak için fazlasıyla yeterli bir kapasiteyi temsil ediyordu[714].

---

[710] Hovannisian, *Armenia on the road to independence, a.g.e*, s.113-114.
[711] PA AA, RZ 201/11042, Bl. 24-27.
[712] Muratoff, *a.g.e*, s.461.
[713] Gasımly, *a.g.e,* s.432.
[714] Muratoff, *a.g.e*, s.459-460.

3.3.3. Müslüman (Azerbaycan) Milli Şurası

Çarlık rejiminin çözülmesiyle oluşan görece liberal siyasal atmosfer, Güney Kafkasya'daki Müslüman toplumu arasında hızlı bir teşkilatlanma sürecini başlatmıştır. 29 Mart 1917 tarihinde entelektüel kadroların katılımıyla gerçekleştirilen istişarelerde, Müslüman toplumunun siyasi iradesini Rusya Kurucu Meclisi nezdinde temsil edecek bir yürütme organının tesisi temel gündem maddesi olarak belirlenmiştir. Söz konusu yapısal dönüşüm sürecinde Meşedi Azizbekov, kurulacak organizasyonun yalnızca dar bir etno-kültürel çerçeveyle sınırlı kalmamasının altını çizmiş; yapının Rusya'nın genel siyasi istikrarı ve çıkarlarıyla entegre bir biçimde hareket etmesi gerektiğini savunmuştur[715]. Bu müzakereler sonucunda, Mehmed Hasan Hacinski başkanlığında teşkil edilen "Müslüman Kamu Kuruluşları Geçici Komitesi Yeni Ulusal Bürosu", bölgedeki Müslüman siyasi elitlerin merkez üssü haline gelmiştir[716]. Bu süreçte *Açık Söz* gazetesinin Konsey'in yayın organı hâline gelmesi ve Müsavat'ın en etkin siyasî unsurlardan biri olarak öne çıkması, Azerbaycan Türkleri arasında ulusal-siyasal mobilizasyonu hızlandırmıştır. Komitenin çağrısında, Müslüman kitlelerin dönemin tarihî önemi konusunda bilinçlendirilmesi, ulusal-siyasî ideallerin tanımlanıp yaygınlaştırılması ve bütün toplumsal güçlerin ortak örgütler etrafında birleştirilmesi gerektiği vurgulanmış; bu doğrultuda Azerbaycan Türkleri, kişisel ayrılıkları bir kenara bırakarak ortak ulusal-siyasî sloganlar etrafında birleşmeye davet edilmiştir.

Nisan 1917'de toplanan Birinci Tüm Kafkas Müslüman Kongresi, Geçici Komite'nin yeniden yapılandırılarak bütün Güney Kafkasya için tek bir Müslüman Millî Konseyine dönüştürülmesini kararlaştırmış; böylece halk arasında özgürlük, cumhuriyet, demokrasi ve federasyon fikirlerini yayacak etkili bir ulusal-siyasî örgüt yaratmayı hedeflemiştir[717]. Aynı tarihlerde Ömer Faik Nemanzade de Rusya Türklerinin tarihine ve bağımsızlık arzusuna vurgu yapan yazılarıyla bu siyasal atmosferi desteklemiştir[718]. Kongrede alınan kararlarda, Rusya'daki Müslüman halkların çıkarlarını en iyi koruyacak yönetim biçiminin "bölgesel-federal esaslara dayanan demokratik bir cumhuriyet" olduğu ifade edilmiş; ayrıca İslam dinini benimseyen halkların manevi ve kültürel bağlarından hareketle, Rusya genelinde yasama yetkisine sahip tek bir merkezî pan-Müslüman organın kurulması gerekli görülmüştür. Savaşa ilişkin olarak kongre, ilhaksız ve tazminatsız barış talep eden Rus demokrasisiyle tam bir çizgi birliği benimsemiş; diğer milletlere ilişkin olarak da

[715] Açık Söz, №436, 29 Mart 1917, s.2.
[716] Bagirova, *a.g.e*, s.161-163.
[717] Mşak, №76, 15 Nisan 1917, s. 2; Aydın Balayev, *Memmed Emin Resulzade (1884-1955)*, Çırak, Bakü 2012, s.80
[718] Açık Söz, №484, 29 Mayıs 1917, s.2.

Rusya'daki bütün halkların demokratik ilkeler temelinde ulusal ve siyasal ideallerini gerçekleştirme çabalarına destek verilmesini savunmuştur. Özellikle kongre, Kafkas halklarıyla karşılıklı saygıya dayanan yakın ilişkilerin ve ortak demokratik hedeflerin geliştirilmesini temel bir siyasal gereklilik olarak değerlendirmiştir[719].

Bakü Kurultayı, *Mşak* gazetesi tarafından tarihsel bir kırılma noktası olarak nitelendirilmiş; bilhassa "Sünni-Şii entegrasyonuna" yönelik irade beyanı, yalnızca Kafkasya ölçeğinde değil, tüm Şark ve İslam coğrafyası bakımından stratejik sonuçlar doğurabilecek bir hamle olarak mütalaa edilmiştir. İlgili neşriyata göre, sosyo-kültürel bakımdan ekseriyetle "geleneksel ve statik" olarak kodlanan Kafkasya Müslümanlarının, asırlık mezhepsel dikotomileri aşma yönündeki bu iradesi, İslam dünyasının daha "ilerici ve sekülerleşmiş" merkezlerinde de güçlü bir sosyopolitik yankı uyandırma potansiyeline sahipti. Bu bağlamda gazete, kongrede alınan kararları, Panislamizm düşüncesine yeni bir dinamizm ve uygulama alanı kazandıran bir gelişme olarak sunmuştur[720]. Benzer bir perspektifle *Gruziya* gazetesi de Müslüman tebaa arasındaki dini-siyasi birleşme temayüllerinin yeniden canlandığına dikkat çekmiştir. Hukuki bir statüden henüz yoksun olmasına karşın, bu ittifak arayışının fiilî bir gerçekliğe dönüştüğünü belirten yayın organı; söz konusu gelişmeyi, Avrupalı emperyalist güçlerin tarihsel bir tehdit algısıyla karşıladığı Panislamizm hareketinin somut bir politik programa tahvil edilmesindeki ilk adım olarak değerlendirmiştir[721].

Bu yaklaşım, 1 Mayıs 1917'de Moskova'da toplanan Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nde de devam etmiş; Resulzade, kongredeki ilk konuşmasında medeni bir devletin yönetim biçiminin millî hükümet modeli olduğunu vurgulayarak ulusal-bölgesel özerkliğin mahiyetini ayrıntılı biçimde açıklamıştır. Buna karşılık sosyalistler, bölgesel özerkliğe itiraz ederek Müslümanların haklarının kültürel özerklik ve merkezî hükümet güvencesiyle korunabileceğini savunmuşlardır. 3 Mayıs'ta yaptığı konuşmada Resulzade, Azerbaycan, Dağıstan ve Türkistan gibi bölgeler için ulusal-bölgesel özerkliğin zorunlu olduğunu, Türk halklarının hem ortak bir kimliğe hem de kendilerine özgü özelliklere sahip bulunduğunu belirtmiştir[722]. Ayrıca onun "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" şiarıyla temellendirdiği bu yaklaşım, kongrede kabul görmüştür[723]. Ayrıca kongrede Müsavat, Azerbaycan'da eğitim reformu önererek ilkokullarda Azerbaycan Türkçesinin okutulmasını, orta ve yükseköğretimde ise zaten zorunlu olan Rusçaya ek olarak Osmanlı Türkçesinin müfredata alınmasını savunmuştur. Diğer ulusal gruplara paralel

[719] ARDA, F894.S10.SV148, s.20-24; *Revolyutsiya i Natsional'nyy Vopros*, a.g.e, s.337-338.
[720] Mşak, №87, 29 Nisan 1917, s. 1
[721] Gruziya, №24, 1-go oktyabrya 1918 g., s.3.
[722] Açık Söz, №439, 2 Nisan 1917, s.2; Resulzade, *Seçme eserler 1, a.g.e*, s.389
[723] Hasanli, *Leadership and nationalism,* a.g.e, s.97.

biçimde, Azerbaycan Türkleri de Geçici Hükümet'in desteklenmesi ve İttifak Devletlerine karşı savaşın sürdürülmesi yönünde stratejik bir tutum benimsemiştir[724]. Kongreler sırasında Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkası (TFP), ulusal-bölgesel özerklik fikrinin en güçlü savunucuları arasında yer almış; Müsavat ile TFP'nin birleşmesi, ulusal temelde federalizmi savunan ortak bir siyasî doktrinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Müsavat'ın Bakü'de, TFP'nin ise Gence çevresinde sahip olduğu etki dikkate alındığında, bu birleşme Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık mücadelesine öncülük edecek güçlü bir ulusal siyasî örgütün doğuşunu hızlandırmıştır[725]. Ayrıca Haziran 1917'de Bakü'de Topçubaşı başkanlığında kurulan Müslüman Milli Komitesi, 1917 sonuna kadar Kafkas Müslümanlarının siyasal örgütlenmesinin başlıca merkezi hâline gelmiştir[726].

Öte yandan Müslüman siyasi kanadı içerisindeki ideolojik fragmantasyon, Azerbaycan ulusal kimlik inşası sürecinde çok katmanlı bir direnç odağı oluşturmuştur. Bu bağlamda, İslami-muhafazakâr çevrelerin Müsavat Partisi'nin seküler-milliyetçi (milli-demokratik) tezlerine karşı "İttihat-ı İslam" paradigmasını öncelemesi, süreci doktriner bir rekabete taşımıştır. Eş zamanlı olarak, sosyalist gruplar da ulusal kimlik kurgusunu proletarya enternasyonalizmine ve işçi sınıfı dayanışmasına yönelik bir tehdit olarak telakki ederek bu muhalif bloğa eklemlenmiştir. Neticede, Azerbaycan ulusal kimlik projesi; dini evrenselcilik ile sınıfsal kozmopolitizmin oluşturduğu heterojen bir ittifakın yapısal direnciyle mücadele etmek durumunda kalmıştır[727]. Bu tartışmalar üzerine Ekim 1917'de toplanan Türk Âdem-i Merkeziyet "Müsavat" Kongresi, müşterek bir kararname üzerinde çalışılmıştır. Müsavatın Rusya'nın yönetim şekline dair teklifi, ulusal bölgesel özerklik üzere birleşmiş halk cumhuriyetleri olmuştur. Ayrıca kabul edilen kararnamede yönetim şekliyle birlikte, sosyalist talepleri içeren işçi hakları ve toprak sorunun çözümü de yer almıştır. Sosyalistlerin ağır eleştirilerine rağmen, büyük oy çoğunluğuyla kararname kabul edilmiştir[728].

Müslüman Millî Komitesi, Kafkas Cephesi'nde yaşanan karmaşık gelişmeleri dikkate alarak kendi askerî birliklerini oluşturma yönünde yoğun çaba göstermiştir. Alman raporlarında, Kafkasya'nın muhtemel bileşenlerinden nüfusunun çoğunluğu Türk olan Azerbaycan'ın, düzenli bir teşkilatlanma sağlanması hâlinde 150 bin kişilik bir ordu kurabilecek kapasiteye sahip olduğu belirtilmiştir. Aynı raporlarda, Süleyman adlı bir liderin 700 kişilik silahlı kuvvetiyle İran sınırına kadar Ruslara baskınlar düzenlediği, büyük Rus birliklerini mağlup ettiği ve astsubaylardan

[724] Zenkovsky, *a.g.e*, s.255.
[725] Balayev, *a.g.e,* s.304.
[726] Hasanli, *Leadership and nationalism,* a.g.e, s.98-99.
[727] Balayev, *a.g.e,* s.308.
[728] Açık Söz, №589, 13 Ekim 1917, s.1.

oluşan bir grupla askerî örgütlenmesini genişlettiği aktarılmıştır. Buna karşılık, Geçici Hükümet'in son başbakanı Aleksandr Kerenski, daha önce ulusal birliklerin teşkiline onay vermiş olmasına rağmen Azerbaycan Türklerine silah ve teçhizat verilmesini reddetmiştir[729]. Ekim Devrimi sonrasında Kafkas Cephesi'nin çözülmesiyle Müslüman ulusal fraksiyonu kendi ordusunu kurma yönünde daha somut adımlar atmıştır. Bu süreçte Güney Kafkasya'daki Hristiyan nüfusun en önemli avantajı, İtilaf Devletleri'nin Tiflis'teki temsilcilerinin Ermeni ve Gürcü askerî birliklerini desteklemesi olmuştur[730].

Fransızlar ve İngilizler, Osmanlı ilerleyişine karşı sınırı tahkim etmek amacıyla Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri kolordularının kurulmasını teşvik etmiş, ancak fiilen yalnızca Gürcü ve Ermeni birliklerini finanse edip silahlandırmıştır. Komşu unsurların silahlandırılması ve Bakü'deki Bolşeviklerin "uluslararası" Kızıl Muhafız birlikleri teşkil etmesi üzerine Azerbaycan Türkleri, silah temini için Rus askerlerini silahsızlandırma yoluna yönelmiştir[731]. Kasım 1917'de Yelizavetpol Müslüman Konseyi, Azerbaycan Türkleri birliklerinin örgütlenmesini üstlenmiş, fakat eşitlik taleplerine rağmen Kafkas Ordusu Müslümanlara silah ve mühimmat vermemiştir. Ana askerî depoların Tiflis ve aynı adı taşıyan eyalette bulunması nedeniyle Azerbaycan Türkleri, dağılmakta olan Kafkas Cephesi'nin silah ve teçhizat dağıtımının dışında bırakılmıştır. Bunun üzerine, Tiflis'in kontrolü dışındaki düzensiz cephe birliklerinden bağımsız biçimde silah elde edilmesine izin veren bir uzlaşma formülü geliştirilmiştir. Muhanov'a göre Gürcü liderler bu kararla hem Türklerin desteğini kazanmayı hem de mevcut tehdidi bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede süreç, Yelizavetpol'de önemli ölçüde Ermeni ve Ruslardan oluşan 219. Yedek Alayın silahsızlandırılmasıyla başlamıştır[732]. Şaumyan'ın iddialarına göre, 219. Rus Alayı'na düzenlenen pusuda yüzlerce kayıp verilmiş; Yelizavetpol Türkleri yaklaşık 15.000 tüfek, 70 makineli tüfek, 20 top ve büyük miktarda mühimmat ele geçirmiştir[733]. Hasanlı'ya göre Azerbaycan Türklerinin bu silahsızlandırma girişiminde etkin rol alması, Bolşeviklerin Bakü Sovyet'i üzerinden Azerbaycan'ı ele geçirme ihtimalini ciddi bir tehdit olarak görmelerinin rasyonel bir sonucu olmuştur[734].

Sonuç olarak, Şubat Devrimi sonrasında Güney Kafkasya'da kurulan ulusal konseyler ve millî

---

[729] Kaveh Bayat, *Storm over the Caucasus: A Glance at the Iranian Regional Relations with the Republics of Azerbaijan, Armenia and Georgia in the First Period of Independence 1917-1921*, Center For Documents And History Of Diplomacy, Tehran 1388, p.19; PA AA, RZ 201/11041 Bl. 79-80; 93-95.
[730] Hasanli, *Foreign policy of the republic of azerbaijan,* a.g.e, s.16.
[731] Altstadt, *The azerbaijani turks a.g.e*, s.83-84.
[732] Muhanov, Vadim. *Kavkaz v revolyutsionnuyu poru: k istorii Zakavkaz'ya v 1917 – pervoy polovine 1918 g.* (Devrim Döneminde Kafkasya: 1917 -1918'in İlk Yarısında Güney Kafkasya Tarihine Dair), REGNUM, Moskva, 2017, s. 36.
[733] *Azerbaycan Tarihi RDSPTA Belgeleri, Cilt I*, a.g.e, s.46-47.
[734] Hasanli, *Foreign policy of the republic of azerbaijan,* a.g.e, s.19.

komiteler, görünüşte devrim sonrasında ortaya çıkan siyasal boşluğu doldurmak, ilgili halkların güvenliğini sağlamak, ulusal haklarını savunmak, askerî birlikler teşkil etmek ve gelecekteki idarî-siyasal statülerini belirlemek amacıyla kurulmuşlardır; ancak kısa sürede bu yapılar, ortak bir bölgesel siyasal düzen üretmekten çok, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri toplumlarının birbirinden farklı tarihsel önceliklerini ve rekabet hâlindeki ulusal projelerini temsil eden organlara dönüşmüştür. Gürcü siyasi elitleri otonomi ile ihtiyatlı bir istiklal arasında salınım gösterirken; Ermeni çevreleri Rus askerî himayesini eksene alarak genişlemeci bir ulusal-teritoryal yapılanmayı hedeflemiş, Azerbaycan Türkleri ise hem ulusal-bölgesel muhtariyet hem de paramiliter savunma zarureti etrafında mobilize olmuştur. Bu farklı yönelimler, özellikle sınırların belirlenmesi, askerî birliklerin teşkili, silah ve mühimmatın paylaşımı, bölgesel temsil meselesi ve gelecekte kurulacak siyasal yapının federatif mi, özerk mi, yoksa bağımsız devletler temelinde mi şekilleneceği gibi konularda derin anlaşmazlıklar doğurmuştur. Dolayısıyla ulusal konseyler, bir yandan mensubu oldukları toplumlar nezdinde meşru temsil ve müdafaa enstrümanları işlevi görürken; diğer yandan karşılıklı güvensizliği kurumsallaştırarak Kafkas halkları arasındaki ortak devrimci zemini ve "Kafkas ittifakı" mefhumunu akamete uğratmış; iş birliği potansiyelini zayıflatarak siyasal rekabeti, askerî ayrışmayı ve nihayet etnik çatışma dinamiklerini konsolide etmiştir.

3.4. GÜNEY KAFKASYA'DA FEDERATİF SİYASAL DÜZEN ARAYIŞLARI

Bu başlık altında, Şubat Devrimi'nden bağımsız cumhuriyetlerin teşekkülüne değin geçen süreçte Güney Kafkasya'da ortaya çıkan konfederal ve federatif iş birliği arayışları incelenecektir. Bölümün temel sorunsalı, imparatorluk otoritesinin çözülmesini müteakip bölgesel aktörlerin müşterek bir idarî ve siyasi nizam inşasına yönelik girişimlerini; bu teşebbüslerin istinat ettiği tarihsel-politik konjonktürü ve nihayetinde neden kalıcı bir bölgesel entegrasyon üretemediğini rasyonel bir zeminde ortaya koymaktır. Bu çerçevede *Transkafkasya Komiserliği, Seym ve Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti (TDFC)* tecrübeleri, yalnızca konjonktürel idarî düzenlemeler olarak değil; aynı zamanda Güney Kafkasya'daki rekabet hâlindeki ulusal projeler ile kolektif siyasal gelecek tasavvurları arasındaki yapısal gerilimin somut tezahürleri olarak analiz edilecektir.

3.4.1. Transkafkasya Komiserliği ve Federatif Yönetim Arayışı

Şubat Devrimi sonrasında yükselen milliyetçi talepler, çoğunlukla tam bağımsızlıktan çok

kültürel haklar ile "federal bir Rus devleti" içinde siyasal özerklik istemi etrafında şekillenmiştir. Nitekim Ozakom, Nisan ayında yayımladığı bildiride, devrimle kazanılan özgürlüğün korunabilmesi için Kafkasya halklarının tek bir aile gibi birleşmesi gerektiğini, geniş demokratik ilkeler temelinde ulusal ve siyasal hedeflerini belirleyen bu halkların "Rusya Federasyonu"nun diğer milletleriyle kardeşçe bir uzlaşma içinde hareket etmeye hazır olduklarını ilan etmiştir[735]. Ancak Geçici Hükümet'in otoritesinin zayıflaması, Kurucu Meclis'in toplanmasına dair beklentilerin sarsılması ve yerel düzeyde ulusal meseleleri yönetmeye yönelik girişimlerin güçlenmesi, federalist eğilimleri daha da belirginleştirmiştir. Bu süreçte özellikle Ukrayna özerkliği tartışmaları, merkezî siyaset üzerinde baskı yaratmış; sosyalist ve liberal çevrelerde özerklik taleplerine ilişkin farklı tutumlar ortaya çıkmıştır[736]. Aynı dönemde Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi çevrelerinde geliştirilen bir projede, Güney Kafkasya'nın etnografik sınırlara göre "Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü kantonları şeklinde örgütlenmesi, her kantonun kendi yerel meclisine sahip olması ve bölgesel meselelerin tarafsız bir merkez olarak Tiflis'teki bölgesel meclis tarafından çözülmesi" öngörülmüştür[737]. Buna paralel olarak, Gürcü Ulusal Demokratları 8 Mayıs 1917 tarihinde Vladikavkaz'da Kabardin, Dağıstanlı, Çeçen ve Doğu Güney Kafkasya Türk temsilcilerinin de katıldığı bir kongre düzenlemiş; burada Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerini kapsayacak bağımsız bir federal Kafkas Cumhuriyeti düşüncesi savunulmuştur[738].

Bununla birlikte sosyalist ve milliyetçi ideolojiler arasındaki temel görüş ayrılıkları, kongrede ortaya konan iş birliği arayışlarının pratiğe aktarılmasını engellemiştir. Ulusal özerklik talepleri ile sosyalist çevrelerin sınıfsal birlik ve evrensellik vurgusu arasındaki gerilim, alınan kararların uygulanabilirliğini ciddi biçimde sınırlandırmıştır. Ayrıca, yerel Sovyet merkezlerinin çoğunun Gürcü Menşevik ve Bolşevik kadroların denetimine girmesi, nüfus çoğunluğuna rağmen Müslüman partilerin temsil olanaklarının daralması ve bunun sonucunda Müslümanların ulusal partilere yönelmesi, bu sürecin en dikkat çekici sonuçlarından biri olmuştur. Nitekim Resulzade liderliğindeki çevrelerin şekillendirdiği Ulusal Konsey, "ulusal-bölgesel özerklik" düşüncesinin hem halk kitleleri hem de siyasal aktörler arasında yaygınlaştırılması gerektiği kabul edilerek güçlü ve geniş tabanlı bir örgütlenmeye yönelinmiştir[739]. Örneğin 25-31 Ekim 1917'de Bakü'de toplanan "Müsavat Partisi Birinci Kongresi"parti programı, Rusya'nın devlet yapısı "milli-bölgesel özerklik temelinde federal ve demokratik bir cumhuriyet" olarak tanımlanmış; söz,

[735] Mşak, №76, 15 Nisan 1917, s. 2; Smith*, Rus devrimi,* a.g.e, s.37-38.
[736] Armyanskiy Vestnik, №1, 1 yanvarya 1918 g., s.4-5.
[737] Armyanskiy Vestnik, №18, 7 maya 1917 g., s.1-2.
[738] Stockholm 7 Ağustos 1917 tarihli 137 numaralı telgraf, PA AA, RZ 201/11041.Bl. 68-69.
[739] Balayev, *a.g.e*, s.300-301.

vicdan ve basın özgürlüğü, grev ve çalışma hakları, toprak reformları ve demokratik garantilerin anayasal güvence altına alınması talep edilmiştir. Ayrıca parti, yalnızca Azerbaycan değil, Türkistan, Kırgızistan ve Başkurdistan için de özerklik hedefini benimsediğini, Türk olmayan Müslüman toplulukların da bu hakları elde etmesine destek vermeyi "kutsal bir görev" saydığını ilan etmiştir[740].

Geçici Hükümet tarafından neşredilen ve self-determinasyon hakkının nihai sınırlarını müstakbel Kurucu Meclis'e bırakan yasal mevzuat, uygulamada işlevsel bir karşılık bulamamıştır. Bu durum, hükümetin ulusal sorun karşısındaki vaatlerinin icra aşamasında 'de jure' (hukuki) bir tanımanın ötesine geçemediğini ve siyasi bir ataletle sonuçlandığını göstermiştir. Nitekim 19 Ekim'de Kerenskiy'nin Ukrayna genel sekreterlerini, Ukrayna Kurucu Meclisi lehine yürüttükleri "suç teşkil eden" ajitasyon nedeniyle Petrograd'a çağırması ve Kiev Savcılığı'ndan Rada hakkında soruşturma başlatılmasının istenmesi, Geçici Hükümet'in azınlıklar meselesinde demokratik söylem ile fiilî uygulamaları arasındaki çelişkiyi açık biçimde ortaya koymuştur[741]. Öte yandan Petrograd'da toplanan Ulusal Sosyalist Partiler Konferansı, sosyalistler dâhil olmak üzere Rusya'daki çeşitli milletlerin temsilcilerini bir araya getirerek hem ulusal sosyalist örgütlenme fikrini güçlendirmiş hem de merkeziyetçi istisnalar dışında kitlelerin bütün Rusya sosyalist partilerinden ulusal saflara yönelmesini hızlandırmıştır. Buna karşılık Bolşevik çizgi, Lenin'in egemen ulusların proletaryasının diğer milletlere kendi kaderini tayin özgürlüğü tanıması, fakat ezilen ulusların proletaryasının bu özgürlükten yararlanmaması gerektiği yönündeki çelişkili yaklaşımına dayanmış; bu siyasal açmaz içinde belirleyici unsur, ulusal sosyalist partilerin yapıcı faaliyet kapasitesi olmuştur[742].

Bu gerilim, Eylül 1917'de Tiflis'te toplanan Kafkasya Bolşevikleri Bölgesel Kongresi'nde daha görünür hâle gelmiştir. Kongrede Şaumyan, Türk, Ermeni ve Gürcü özerk bölgelerinden oluşan "etnik temelli bir federalizm" önerirken, Gürcü Bolşevikleri bölgenin ayrı etnik birimlere ayrılması yerine "tek bir otonom yapı" içinde yönetilmesini savunmuştur. Bölgenin demografik çeşitliliği, nüfus yoğunluğundaki dengesizlik ve etnik toplulukların iç içe geçmiş yerleşim düzeni dikkate alındığında ne ayrılmanın ne de katı bir federal modelin Kafkasya halkları açısından kolay uygulanabilir bir çözüm sunmadığı anlaşılmıştır. Bu durum, Bolşeviklerin dahi bölgenin çok katmanlı etnik yapısı karşısında tutarlı ve kalıcı bir siyasal formül üretmekte zorlandıklarını göstermektedir[743]. Bununla birlikte, Geçici Hükümet'in başarısızlıkları ve Kurucu Meclis'in bir

[740] 26 Ekim 1917 tarihli Müsavat Türk Demokrat Parti programı. ARDA, F894.S10.SV176, s.1-4a.
[741] Troçki, *Rus devrimi tarihi,* a.g.e, s.636-637.
[742] Armyanskiy Vestnik, №1, 1 yanvarya 1918 g., s.5-6.
[743] Carr, *Bolşevik devrimi cilt 1*, a.g.e, s.311-312.

türlü toplanmaması, ulusal cephenin birlik ve mücadele kapasitesini güçlendirmiş; daha sonra uygulamaya konulacak birliklerin millîleştirilmesi ilkesi de bu hareketin temel sloganlarından biri hâline gelmiştir. Nitekim ulusal düşüncenin zaferinde ikinci aşamadan son aşamaya geçiş noktası olarak görülen Kiev Kongresi'nde, hemen hemen bütün milletlerden delegelerin hazır bulunması, bu dönüşümün imparatorluk çapında ne derece derinleştiğini göstermiştir[744]. Resulzade'nin tanıklığına göre, otokratik rejimin baskıcı politikalarına karşı birleşen farklı etnik gruplar ve sınıfsal aktörler, söz konusu kurultayda devrim sonrası siyasal düzenin parametrelerini tayin etmişlerdir[745].

Ekim ayına kadar devam eden müzakereler sonucunda; Rusya'nın "âdem-i merkeziyetçi ve demokratik bir cumhuriyet" yapısına kavuşturulması esas görüş olarak benimsenmiştir. Bu doğrultuda kurultay; Rusçanın resmi dil statüsünün korunmasını, ordunun devrimci komitelerin denetimi altında konsolide edilmesini ve milletlerin kendi kaderini tayin hakkı (self-determinasyon) ile kültürel otonomilerinin güvence altına alınmasını karara bağlamıştır. Alınan kararların icrası ve koordinasyonu için ise her ulusun eşit temsiliyetine dayanan, üçer üyeli bir "Milletler Şurası" teşkil edilmesi hükme bağlanmıştır[746]. Kurultay ayrıca, Ekim Devrimi sonrası bölge halklarının orduları millileştirilmesi, merkezi hükümetlerle barış görüşmelerinin başlatılması ve ulusal meselelerin çözümü için merkezi Kiev'de bulunacak bir Milletler Komitesinin kurulmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca bu süreçte, Kurultay'da temsil edilen milletlerin kendi ulusal meclislerini oluşturmaları da onaylanmıştır[747]. Çünkü Ekim Devrimi sonrası Rusya coğrafyası, siyasal hakimiyet açısından parçalı bir manzara arz etmiştir.

Sovyet iktidarı, işçi sınıfının yoğunlaştığı endüstriyel merkezlerde (Merkez Sanayi ve Urallar) kurumsallaşırken, ticari burjuvazi ve orta sınıfların güçlü olduğu kentsel merkezlerde ılımlı sosyalist partilerin muhalefetiyle sınırlanmıştır. Periferide (çevrede) ise çatışmanın doğası değişmiş; Bolşevik yayılmacılığı, tarımsal havzalarda yerel milliyetçi oluşumlar ve otonomist askeri teşekküller (Kazaklar) tarafından engellenmiştir. Bu durum, devrimin ardından ortaya çıkan federatif yapının merkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi güçler arasındaki keskin kutuplaşma üzerinde yükseldiğini göstermektedir[748]. Özellikle Güney Kafkasya'da Gürcü Menşevikleri, Bolşevik iktidarını bir 'siyasal gasp' olarak tanımlayarak merkezi otoriteyle uzlaşmayı reddetmiş; bu muhalefet Tiflis garnizonu üzerinde akut bir nüfuz mücadelesini tetiklemiştir[749]. Bolşevikler,

[744] Armyanskiy Vestnik, №1, 1 yanvarya 1918 g., s.6.
[745] Açık Söz, №568, 17 Eylül 1917, s.1-2.
[746] Açık Söz, №583, 6 Ekim 1917, s.1; №584, 8 Ekim 1917, s.2;
[747] Açık söz, №605, 3 Kasım 1917, s.1-2.
[748] Smith, *The revolutions of 1917–1918,* a.g.m, s.137-138.
[749] Suny, *The baku commune,* a.g.e, s.173.

iktidarın şuralara devri ilkesini savunmalarına karşın, bölgedeki askerî ve toplumsal zayıflıkları nedeniyle ihtiyatlı bir strateji izlemek zorunda kalmışlardır. Nitekim Tiflis Sovyet'inin seçim talebinin kabulü ve Kavkraikom'un delegeler meclisinin feshini onaylaması, Bolşeviklerin yerel ölçekteki kırılganlığını teyit etmiştir.

İlaveten, ordunun temel motivasyonunun iç savaştan ziyade terhis ve eve dönüş odaklı olması ve yerli işçi-köylü sınıfının Menşevik bloktaki konsolidasyonu, Bolşevik liderliği defansif bir çizgiye çekmiştir. Bu süreçte Jordanya, muhtemel bir silahlı kalkışmanın etnik alaylar arası bir 'ulusal savaşa' evrilme riskine dikkat çekerek jeopolitik tehlikeleri vurgulamıştır. Başlangıçta Bolşevik müdahalesini geçici bir istikrarsızlık olarak gören bölgesel aktörler, artan yerel tazyikler karşısında iktidar boşluğunu otonom mekanizmalarla doldurma yoluna gitmişlerdir. Ukrayna ve Finlandiya örneklerine paralel olarak gelişen bu eğilim; Kazaklar, Moldovalılar ve Kafkas dağlıları arasında da bağımsızlıkçı bir karakter kazanmıştır[750]. Ancak Kazemzadeh ve Marshall Lang gibi tarihçilerin de vurguladığı üzere, Güney Kafkasya halkları Rusya ile olan yapısal bağları ve Menşeviklerin enternasyonalist dayanışma ideallerine sadakati nedeniyle doğrudan bir kopuştan ziyade; Kurucu Meclis'e kadar anarşiyi önlemeyi amaçlayan, 'zaman kazanmaya yönelik' otonomist bir geçiş hükümetini tercih etmişlerdir[751]. *Armyanskiy Vestnik*'in perspektifine göre, merkezi Rusya'da Bolşevik iktidarının tesisi ve beraberinde getirdiği anarşi, Güney Kafkasya aktörlerini bölgeyi siyasal bir yıkımdan korumak adına yerel bir hükümet inşasına sevk etmiştir.

Bu bağlamda kurulan Transkafkasya Komiserliği, yayınladığı deklarasyonlarda iktidarının 'muvakkat' (geçici) karakterini vurgularken; merkezden idari kopuşu, devrim kazanımlarının muhafazası için jeopolitik bir zorunluluk olarak takdim etmiştir. Dergi, bu süreci üç kantondan müteşekkil bir federasyon projesiyle taçlandırmayı; federal merkezin yanında, yerel nüfusun dil ve kültürel dokusuna nüfuz edebilecek kantonal yönetimlerin ihyasını savunmuştur[752]. Buna karşın *Mşak* gazetesi, Komiserliğin teşekkül tarzını tek taraflı ve malul bir girişim olarak nitelendirerek eleştirmiştir. Gazeteye göre bu yapı, selefi Ozakom'un aksine merkezi ve hukuken tanınmış bir otoriteden neşet etmediği için meşruiyet zemininden yoksundur. Ayrıca hükümetin sadece sosyalist-devrimci çevrelerle sınırlı tutulması ve demokratik unsurların dışlanması, yapının temsiliyet kabiliyetini ve etik temelini tartışmaya açmıştır[753].

Komiserlik, devrim ve özgürlük idealleri etrafında birleşme çağrısı yaparak bölgesel öz yönetimin

[750] Parsons, *a.g.e*. s.456-457; Kavkaz, №13, 16 noyabrya 1917 g., s.1.
[751] Marshall Lang, a.g.e, s.199; Kazemzadeh, *a.g.e*, s.56-57.
[752] Armyanskiy Vestnik, №48-49, 10 dekabrya 1917 g, s.2; Kavkaz, №14, 17 noyabrya 1917 g., s.1-2.
[753] Mşak, №247, 18 Kasım 1917, s.1-2.

ve devrimci demokrasinin ilk adımını simgeledi. Ancak bildirgede vaat edilen programların hiçbiri uygulanamadı. Gegeçkori bile bu yapının zayıf ve yetersiz olduğunu kabul etti; askeri gücün ulusal konseylerin onayına bağlı olması ve çoğu zaman bağımsız birliklerden yoksun oluşu otoritesini zayıflattı[754]. Literatürde bu yapının mahiyeti üzerine farklı kavramsallaştırmalar mevcuttur: Hasanlı, Komiserliği bağımsızlığa giden yolun ilk merhalesi olarak tanımlarken[755]; Zenkovsky onu Rusya'dan ayrılmayı hedeflemeyen, Geçici Hükümet'in yerel bir versiyonu olarak yorumlamıştır[756]. Suny ise süreci, beş ay sonra bağımsızlıkla neticelenecek bir 'yerel özerklik' evresi olarak görürken, çağdaşlarının bu yapıyı ayrılıkçı bir hamleden ziyade "Bolşevik karşıtı bir Sovyet denemesi" olarak algıladıklarını vurgular[757]. Bu otonomist eğilimlere en sert muhalefet ise Şaumyan'dan gelmiştir. Şaumyan, Gürcü Menşevikler, Ermeni Taşnaksutyun ve Türk Müsavatçıların Güney Kafkasya'yı fiilen kendi aralarında paylaşarak ulusal birlikler kurmalarını sert biçimde eleştirmiş; asıl tehlikenin, Jordanya ve müttefiklerinin öncülüğünde bölgenin bu kritik anda devrimci Rusya'dan fiilen kopması olduğunu ileri sürmüştür[758].

Bunun birlikte Komiserlik, bölgedeki askeri ve siyasi dengeyi tahkim etmek amacıyla ordunun terhisi, birliklerin millileştirilmesi ve Bolşevik karşıtı bir koordinasyon organının tesisi gibi kritik kararlar almıştır. Ancak bu politikalar uygulamada cephe hattının çözülmesine, askerlerin zorla silahsızlandırılmasına ve neticesinde bölge genelinde bir otorite boşluğu ile anarşinin doğmasına sebebiyet vermiştir[759]. Diğer taraftan Komiserlik içinde dış politika konusunda ciddi ayrılıklar belirdi: Müslüman grup bağımsızlık ilanını savunurken, Gürcüler iç meselelerin çözümünü öncelikli gördü, Ermeniler ise birlik sağlayamadı. Kafkasya Cephesi'ndeki Rus ordusu çözülmüş, çoğunluğu Bolşevik askerler savaş alanını terk etmişti; cephede yalnızca Kafkasyalı gönüllüler, Gürcüler ve Ermeniler kalmış, bu da Türk ordusunun ilerleyişini kolaylaştırmıştı. Müslümanlar Osmanlı Devleti ile savaşa karşıyken, Gürcüler bir uzlaşmada tehlike görmüyordu; Ermeniler bölgedeki katliamlar nedeniyle endişeliydi. Bu koşullarda Komiserlik, Osmanlı ile müzakerelere başlama kararını bağımsız dış politikasının ilk adımı olarak attı[760].

Öte yandan Güney Kafkasya'daki Kurucu Meclis seçim sonuçları, bölgedeki siyasal ağırlık merkezinin sosyalist sınıfsal söylemden etno-milliyetçi bir eksene kaydığını tescil etmiştir. Ulusal

---

[754] Kazemzadeh*, a.g.e*, s.58.
[755] Jamil Hasanli, *Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The difficult road to Western integration, 1918–1920*, Routledge, New York 2016, p.14.
[756] Zenkovsky, *a.g.e*, s.258.
[757] Suny, *The baku commune*, a.g.e, s.174.
[758] Şaumyan, S. G. *Stat'i i reçi 1917–1918 gg*. (1917–1918 Yıllarına Ait Makaleler ve Söylevler), Institut istorii klassovoy bor′by v Azerbaydzhane, Baku, 1929, s. 52-53.
[759] Ludshuveyt, *a.g.e*, s.160.
[760] Hasanli, *Foreign policy of the republic of azerbaijan*, a.g.e, s.15.

partilerin seçimlerdeki ezici üstünlüğü, devrimin evrensel vaatlerinin yerini yerel 'ulusal sorunların' önceliğine bıraktığını göstermektedir. Gasımlı'nın da vurguladığı üzere, dönemin milliyetçi atmosferi o denli baskındır ki, doktriner sosyalist partiler dahi söylemlerini millî bir muhteva ile yeniden kurgulamak durumunda kalmıştır. Bu süreçte seçmen davranışının bütünüyle etnik aidiyetlere göre şekillenmesi, bölgesel bir koalisyon imkânını zayıflatırken; siyasal alanın etnik kompartımanlara ayrılmasına ve uzun vadeli bir ayrışmanın kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır[761]. Söz konusu seçimlerde Taşnaksutyun Ermeni oylarının neredeyse tamamını, Menşevikler ise Gürcü oylarının yüzde 80'den fazlasını alırken, Müsavat'ın Müslüman oylarının yüzde 63'ünde kalması, Azerbaycan Türkleri arasındaki siyasal temsilin daha parçalı olduğunu göstermektedir. Zenkovsky bu görece düşük oy oranını, Müsavat'ın Taşnak ve Menşevikler kadar güçlü bir konuma sahip olmamasına bağlarken[762]; Balayev bu durumu, Müsavat'ın içteki Müslüman Sosyalist ve İslamcı bloklara karşı mücadelesinde görmektedir[763].

İlaveten, Rusya'daki demokratikleşme tecrübesinin en kritik safhası olan Kurucu Meclis süreci, beklenen kurumsal dönüşümü gerçekleştiremeden nihayete ermiştir. 5 Ocak'ta toplanan meclisin Sovyet iktidarının otoritesini tanımayı reddetmesi üzerine, Lenin'in talimatıyla askerî müdahale yoluyla lağvedilmesi; ülkede parlamenter demokrasi umutlarını bütünüyle ortadan kaldıran bir siyasal kırılma yaratmıştır. Bolşeviklerin bu müdahalesi, rejimin bekası adına yalnızca 'müstebit sınıflara' karşı değil, aynı zamanda rakip sosyalist fraksiyonlara karşı da topyekûn bir tasfiye sürecine girileceğinin deklarasyonu niteliğindedir. Smith'in de vurguladığı üzere, meclisin feshi Rusya coğrafyasında demokrasinin on yıllar boyunca zemin kaybetmesine yol açmış; bu tarihsel trajedinin ana faili olarak Bolşevik liderlik işaret edilmiştir[764]. Söz konusu otoriter hamle, Rusya'yı iki yılı aşkın sürecek yıkıcı bir iç savaşa sürüklemekle kalmamış; aynı zamanda merkezdeki otorite krizinden yararlanan çevre halklarının bağımsızlık taleplerini radikalleştirmiştir. Bu süreçte yükselen ulusal kimlik arayışları, bölgedeki etnik rekabeti ve tarihsel düşmanlıkları körükleyerek toplumsal kutuplaşmayı daha da derinleştirmiştir.

3.4.2. Transkafkasya Federatif Demokratik Cumhuriyeti Deneyimi

Bolşevikler tarafından Ocak'ta Kurucu Meclis'in kapatılması ile birlikte, Kafkasyalı liderleri bölgeyi bağımsızlığa götürecek bir sürece, Transkafkasya Seymi'nin (Meclis) kurulmasına itmiştir. Hovannisian, Seym'in kurulmasının aslında Kasım ayından itibaren gündemde olduğunu,

[761] Gasımly, *a.g.e*, s.428-429.
[762] Zenkovsky, *a.g.e*, s.257-258.
[763] Balayev, *a.g.e*, s.313.
[764] Smith, *The revolutions of 1917–1918,* a.g.m, s.138-139.

ancak demokratik bir Rusya Cumhuriyeti umudunun bu adımı ertelediğini belirtir[765]. Swietochowski'ye göre ise bu meclisin kuruluşu, bölge halklarının 1905'teki "Kafkasya Kafkasyalılarındır" sloganının tarihi yankılarını taşımaktaydı. Seym'in kurulması talepleri, 1905'ten itibaren çeşitli Gürcü göçmen gruplarından Kerenski rejiminin son günlerinde Güney Kafkasya Bolşeviklerine kadar farklı kesimlerden gelmişti. Hatta bu yasama organının ilk savunucuları olan Gürcü Sosyal Federalistleri, buraya bir zamanlar Rus İmparatorluğu içinde ayrı statüye sahip olan Polonya parlamentosunu çağrıştıran "Seym" adını önermişlerdi[766]. Ancak, Şubat 1918'e gelindiğinde, aynı Bolşevikler, Seym'i artık Güney Kafkasya'nı Sovyet Rusya'dan ayırmaya yönelik bir adım olarak görerek şiddetli muhalefeti başlatmıştır. Bu kritik durum üzerine, Menşevik-Müsavatçı grup, Jordanya'nın önderliğinde bir kararname sundu. Bu kararname, Kurucu Meclis delegelerinin, Tüm Rusya Kurucu Meclisi'nin yeniden toplanmasına kadar tüm yerel konularda yasama yetkilerini kullanmak üzere Seymin kurulmasını gerekli bulduğunu ilan ediyordu[767]. Jordanya, anılarında bu durumu şöyle açıklamıştı: "Kurucu Meclis'in dağılmasından sonra yalnız kaldık ve kendimizi düşünmek zorunda kaldık. Bu, pratikte Rusya'dan ayrılıp kendi hayatımızı kurmak anlamına geliyordu". Jordanya'ya göre bu ayrılık, Bolşevik darbesinin yetkisinin tanınmaması, Rus birliklerinin cepheyi terk etmesi ve özellikle Brest-Litovsk Antlaşması ile topraklarının bir kısmının Osmanlı yönetimine bırakılması gibi somut gerçeklerden kaynaklanıyordu. Bu sebepten Kafkasyalı liderler, Tiflis'te bir parlamento ile "Güney Kafkas Özerk Cumhuriyeti'ni" örgütleme yolundaki eski programlarını uygulamaya koymuşlardır[768].

Transkafkasya Seymi, kuruluşundan itibaren özellikle bölgenin Rusya karşısındaki statüsünün nasıl tanımlanacağı meselesinde temel ikilemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda yalnızca Gürcü Sosyal Federalistleri, Seym'i Rusya'nın çözülme sürecinin bir sonucu olarak değerlendirip bağımsız bir Güney Kafkasya federasyonu kurulmasını açık biçimde savunurken, diğer partilerin muğlak ve çelişkili tutumları barış ve egemenlik meselelerindeki derin ayrılıkları yansıtarak meclisin etkinliğini zayıflatmıştır[769]. Jordanya ve Soltanov gibi isimler mahallî bir yönetimin acilen kurulması gerektiğini vurgularken, birçok Taşnaksutyun üyesi Seym'in teşkiline karşı çıkmış; Ermeni temsilciler Gürcü Menşevikleri ulusal komitede milliyetçi siyaset yürütmekle, Gürcüler ise Taşnaksutyun'u milletler arası düşmanlık üretmekle suçlamıştır[770]. Jordanya, bölgeyi anarşiden ve işgalden korumanın tek yolunun Seym etrafında birleşmek olduğunu savunmuş ve

[765] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.124.
[766] Swietochowski, a.g.e, s.109.
[767] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.125
[768] Zhordania, *My life, a.g.e*, s.83.
[769] Swietochowski, *a.g.e*, s.109.
[770] Açık söz*,* №669, 31 Ocak 1918, s.2.

etnik bakımdan karmaşık yapıya uygun küçük kantonlardan oluşan federal bir cumhuriyet önermiştir.

Buna karşılık Kaçaznuni, "Türk Ermenistan'ı" için özerklik sağlayacak bir barışın yanı sıra, Güney Kafkasya'da kantonlar yerine ulusal bakımdan daha homojen eyaletlere dayalı bir federal yapı ve gerçekten sosyalist unsurlardan oluşan bölgesel bir hükümet kurulmasını istemiştir. Bu yaklaşım, dolaylı biçimde Müsavat'ın gelecekteki hükümet dışında bırakılmasını ima ederek etnik gerilimleri daha da artırmıştır. Hovannisian'ın belirttiği gibi, Taşnaklar bütün bu kargaşa ortamında dahi toprak paylaşımı taleplerini sürdürmüş ve Tiflis görüşmelerine kuşkuyla yaklaşmıştır[771].Bu sırada Seym'de bölgenin bağımsızlığını en kararlı biçimde savunan parti Müsavatçılar olmuş; Swietochowski'ye göre Müsavat'ın desteği olmaksızın Seym'in kurulması muhtemelen mümkün olmayacaktı[772]. Dönemin koşullarında Resulzade, Seym'in kurucu meclis işlevi üstlenmesi ve Güney Kafkasya için anayasal bir çerçeve hazırlayarak federatif bir yapı oluşturması gerektiğini savunmuş, Balayev'e göre bu öneriler bölgenin Rusya ile bağlarını zayıflatacak bir âdem-i merkeziyetçiliği hızlandırmayı amaçlamıştır. Aynı dönemde Müslüman sosyalistleri temsilen *Albayrak* gazetesi de Müslümanların kurtuluşu için Seym'in güçlü biçimde desteklenmesi gerektiğini vurgulamıştır[773].

Aynı tarihlerde Osmanlı ilerleyişi karşısında Gürcü Menşevikler, bağımsız bir Güney Kafkasya ihtimalini daha ciddi biçimde değerlendirmeye başlamış; ancak asıl kaygıları Azerbaycan Türklerinin yeni devlete bağlı kalıp kalmayacağı ve gerektiğinde Osmanlılara karşı bu devleti savunup savunmayacağı olmuştur. Nitekim 1 Mart'ta Müsavat'ın çağrısıyla yapılan toplantıda Yusufbekov, Müslümanların Türkiye'ye karşı savaşmak bakımından güvenilir görülemeyeceğini açıkça ifade etmiştir. Bu beyan, Azerbaycan Türkleri arasında da tıpkı Ermenilerde olduğu gibi, bağımsız bir ulusal devlet kurma idealinin önemli bir hedef hâline geldiğini göstermektedir. Swietochowski'ye göre Rus ordusunun dağılmasıyla birlikte *pan-Azerbaycan* düşünceleri yeniden güçlenmiş, Müsavatçılar İran'daki kısmı ve Dağıstan'ı da içine alacak bir *Büyük Azerbaycan* tasavvurunu canlı tutmuştur[774]. *İzvestiya* gazetesi ise Ekim Devrimi'nden sonra Kafkasya ile Rusya arasındaki bağın koptuğunu, Müslüman-Ermeni çatışmalarının ve Müsavatçı siyasetin Müslüman kitleleri Türk otoritesine ve bağımsızlık isteklerine yönelttiğini yazmıştır[775].

Alman raporları, Yelizavetpol çevresindeki Müslüman silahlı grupların amacının Güney

[771] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.125-126; Swietochowski, *a.g.e*, s.110-111.
[772] Swietochowski, *a.g.e*, s.109.
[773] Albayrak, №1, 4 Şubat 1918, s.2; Balayev, *a.g.e*, s.317-318.
[774] Swietochowski, *a.g.e*, s.120-121.
[775] İzvestiya, № 140, 7 iyulya 1918 g., s.2.

Kafkasya direnişini zayıflatmak ve Türk müdahalesini bir "kurtuluş" olarak göstermek olduğunu belirtmektedir[776]. Bu süreçte Nemanzade başkanlığındaki Kafkas Müslüman heyeti, Şubat 1918'de Enver Paşa ile gizlice görüşmüş; sunulan raporda Bakü ve Gence'nin tamamen, Kars, Erivan ve Batum'un ise kısmen Müslüman denetiminde olduğu, Ermeniler ile Gürcülerin Osmanlı'ya ve Müslümanlara karşı ittifak arayışına girdiği, buna karşılık Müslüman tarafın milis teşkilatlanmasını Osmanlı esir subaylar aracılığıyla hızlandırdığı belirtilmiştir. Raporda ayrıca, gelecekteki hükümet yapısının "sağlam Turan temelleri" üzerine kurulması amacıyla Kafkas Müslümanları ile İran Azerbaycan'ının birleştirilmesi fırsatının kaçırılmaması gerektiği açıkça ifade edilmiştir[777]. Buna paralel olarak Prens Matçabelli başkanlığındaki Gürcü heyeti de ocak ayında Berlin'deki Osmanlı Sefareti ile temasa geçmiş ve Talat Paşa'ya bir mektup göndererek Ermeni nüfuzuna karşı Osmanlı desteğini talep etmiş, buna karşılık Batum'da istenen özerkliğin Gürcistan'dan kopuş anlamına gelmemesi gerektiğini ve Kars, Ardahan ve Erivan gibi az Gürcü nüfuslu bölgelerde Osmanlı işgali yoluyla ilhakın yeterli olacağını ileri sürmüştür[778].

Güney Kafkasya siyasal elitlerinin "federal entegrasyon" arayışlarına indirilen en stratejik darbe, Trabzon Konferansı ile başlayan ve bölgenin müstakil ulus devletlere bölünmeyle neticelenen diplomatik süreç olmuştur. Dönemin tanığı olan *Mşak* gazetesi, Trabzon ve Batum müzakerelerini; Kafkasya'nın demokratik birikiminin karşıt askeri kamplara evrildiği, milliyetçilik ve kabileciliğin zehirli hastalığının başladığı bir süreç olarak değerlendirmiştir. Bu süreç, bölgesel bir üst kimlik inşasından ziyade, mikro-milliyetçi eğilimlerin kurumsallaştığı ve kolektif savunma refleksinin yerini etnik temelli jeopolitik rekabete bıraktığı bir çözülme evresi olarak nitelendirilebilir[779]. Milliyetçi grupların gizli iş birliği arayışları yürüttüğü bir dönemde Seym, kendisini resmen bağımsız bir devlet olarak ilan etmemiş olmasına rağmen yabancı bir güçle barış yapma yetkisine sahip olduğunu ileri sürerek ciddi bir hukukî çelişki içine düşmüştür. Görüşmelerde Barış Komitesi Başkanı Ramişvili öncülüğündeki delegeler, Osmanlı egemenliği meselesine doğrudan temas etmeksizin "Türk Ermenistan"ına özerklik verilmesi talebini ulusal çıkarları korumanın temel aracı olarak benimsemiştir[780].

Bu amaçla Seym, 1 Mart 1918 tarihinde başkanlığını Gürcü Çhenkeli'nin yaptığı geniş katılımlı bir heyeti oybirliğiyle seçmiştir. Ne var ki 2 Mart'ta ulaşan bir telgraf, Brest-Litovsk

[776] Berlin, 15.04.1918. PA AA, RZ 201/11044, Bl. 26-28.
[777] BOA, DH.EUM.5.Şb, 55/26, lef 3.
[778] 1 Ocak 1918 Berlin Sefareti Raporu; BOA, HR.SYS, 2397/6, lef 9.; PA AA, RZ 201/11041, Bl. 394.
[779] Mşak, №253, 7 Aralık 1918, s.1.
[780] *Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii* (Güney Kafkasya ve Gürcistan'ın Dış Politikası Üzerine Belgeler ve Materyaller). Tiflis: Tipografiya Pravitel′stva Gruzinskoy Respubliki, 1919, s.83-84. Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.129-130.

Antlaşması'nın çok yakında imzalanacağını ve Batum, Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye bırakılacağını bildirerek bu diplomatik girişimi sekteye uğratmıştır[781]. Sovyet Rusya'nın antlaşmayı resmen imzalaması ve daha önce hazırlanmış olan "Türk Ermenistan'ı Hakkında" kararnamenin de feshedilmesi, bölgedeki güç dengelerini köklü biçimde değiştirmiştir. Antlaşmanın 4. maddesi, Türkiye'ye bu bölgeleri doğrudan ilhak etme hakkı vermemekle birlikte, Rusya'nın bu sahaların statüsüne müdahale etmeyeceğini ve nihai düzenlemenin bölge halkının iradesiyle, Türkiye dâhil komşu devletlerle uzlaşma içinde belirleneceğini hükme bağlamıştır. Bununla birlikte Türk tarafının bu bölgeleri fiilen Rusya'dan ayırdığı ve ilhakı, meşruiyeti uluslararası düzeyde tartışmalı olan bir plebisite dayandırdığı görülmüştür. Bu durum, özellikle Ermeni ve Gürcü Hristiyan nüfusun Türklerin insafına bırakıldığı yönündeki kaygıları artırmıştır. Avalişvili'ye göre, Rusya ile Güney Kafkasya arasındaki son ve en önemli bağ da Brest-Litovsk ile kopmuştur[782].

Öte yandan Trabzon Konferansı'ndaki (12 Mart -14 Nisam 1918) Osmanlı talepleri, Kafkasya temsilcileri arasındaki görüş ayrılıklarını daha da derinleştirmiştir. Osmanlı heyeti, Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan edeceğini varsaydığını belirtirken, Kafkas heyeti ancak bağımsız bir devlet tarafından onaylandığında anlam kazanabilecek dört maddelik bir taslak sunmuştur. Taslağın "Doğu Anadolu'nun kendi kaderini tayin hakkı"na ilişkin dördüncü maddesi, Osmanlı tarafınca iç işlerine müdahale olarak değerlendirilerek reddedilmiştir[783]. Ayrıca Osmanlı heyeti, henüz devlet niteliği taşımayan bu organın uluslararası bir antlaşmaya yönelik itirazlarının hukukî geçerliliği olmadığını savunmuş; Kafkas Cumhuriyeti'nin tanınmasını ise Batum, Ardahan ve Kars üzerindeki bütün iddialardan vazgeçilmesi şartına bağlamıştır[784]. Jordanya, Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'nın bağımsızlığına yönelik desteğini, Brest-Litovsk Antlaşması'nın ötesine geçmeyi hedefleyen stratejik bir manevra olarak değerlendirmiştir. Jordanya'ya göre İstanbul hükümeti, bölgenin hukuken Rusya'nın bir parçası olarak kalması durumunda mevcut antlaşma sınırlarına (Kars, Ardahan, Batum) bağlı kalmak zorundadır. Ancak bölgenin Rusya'dan koparak bağımsız bir statü kazanması, Osmanlı'ya Brest-Litovsk'un hukuki kısıtlamalarından kurtulma ve bölge aleyhine genişleme imkânı tanıyacaktır.

Bu bağlamda Jordanya, Osmanlı'nın 'bağımsızlık' vurgusunu, Kafkasya üzerinde daha geniş bir irredentist (yayılmacı) programı hayata geçirmek için kullanılan diplomatik bir araç olarak nitelendirmekte ve bu süreci bir jeopolitik illüzyon olarak tanımlamaktadır[785]. Ermeni temsilci

[781] *Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii,* a.g.e, s.108; BOA, YB.021, 7/1, lef 15.
[782] Avalishvili, *a.g.e*, s.23; Muratoff, *a.g.e*, s.462.
[783] BOA, YB.021, 7/1, lef 3–11.
[784] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.139.
[785] Zhordania, *My life,* a.g.e, s.85.

Harutunyan ise Osmanlıların Brest-Litovsk sınırlarıyla yetinmeyeceği ve doğacak bir fırsatta Bakü'yü İstanbul'a bağlamayı amaçlayabileceği yönündeki kuşkularını dile getirmiştir[786]. Buna karşılık Azerbaycan Türkleri, Osmanlı heyetinin bağımsızlık ilanına olumlu yaklaşımını desteklemiş ve Brest-Litovsk şartlarının uygulanmasını tartışmaya açmıştır. Bu aşamadan sonra, özellikle İttihat çevresine yakın Azerbaycan Türkü temsilciler bağımsızlık fikrinin en güçlü savunucuları hâline gelirken, Panislamcı çevreler Rusya'dan kopuşu yalnızca Azerbaycan'ın devletleşmesi değil, uzun vadede Türkiye ile bütünleşmeye uzanabilecek bir adım olarak yorumlamıştır[787]. Kazemzadeh'e göre Osmanlıların Güney Kafkasya bağımsızlığını bir zorunluluk olarak gördüğünü teyit ederken, bu yaklaşımın temelinde Türkiye ile Rusya arasında bir tampon devlet kurma düşüncesinin yattığını, ancak Osmanlıların bu devletin kuzeydeki büyük güce karşı dayanıklılığından emin olmadıkları için Kars ve Batum'u elde tutmak istediklerini vurgulamıştır[788].

Konferansın kesintiye uğramasının ardından Tiflis'te hükümet, Seym başkanlığı ve fraksiyon temsilcilerinin katılımıyla yapılan ortak toplantıda, Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilanı ile barış koşullarının yeniden düzenlenmesi temel gündem maddeleri olarak ele alınmıştır. Seym'deki fraksiyonların çoğunluğu bağımsızlığın derhâl ilanına olumlu yaklaşırken, yalnızca Müsavat, Müslüman Sosyalist Blok ve Rusya'daki Müslüman Partisi bu görüşe katılmamış; Müsavat, bağımsızlık ilanını erken bir adım olarak değerlendirerek bu meselenin ileride yapılacak anlaşmanın özel bir maddesi olarak ele alınmasını savunmuştur[789]. Toplantıda, geliştirilmekte olan devletin sınırlarının Bakü, Yelizavetpol, Erivan, Tiflis ve Kutais vilayetleri ile Batum ve Kars bölgelerini kapsadığı belirtilmiş; yönetim biçiminin demokratik federal cumhuriyet olacağı, resmî dilin şimdilik Rusça kalacağı, fakat hazırlanacak anayasanın Gürcüce, Ermenice ve Türkçeyi devlet dili olarak tanıyacağı ifade edilmiştir[790]. Bununla birlikte A. Tsereteli, bağımsızlık ilanı sırasında sınırların belirlenmesinin zorunlu olacağını, özellikle Kars, Ardahan ve Batum gibi tartışmalı sahaların bu çerçevede hem Türkiye hem de diğer müttefik güçlerce bir ültimatom şeklinde algılanabileceğini ileri sürmüş; bu görüş toplantıda benimsenerek bağımsızlık ilanının ertelenmesine yol açmıştır.

Öte yandan Türkiye'ye verilebilecek tavizler tartışılırken Hasmamedov, Türk delegelerin "Türklerin taleplerini karşılamazsanız, savaş kaçınılmazdır" uyarısını aktararak, Ermeni ve Gürcü

---

[786] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.139.
[787] Swietochowski, *a.g.e*, s.122.
[788] Kazemzadeh*, a.g.e*, s.96.
[789] Arkomed, S. T. *Materialı po istorii otpadeniya Zakavkaz'ya ot Rossii* (Güney Kafkasya'nın Rusya'dan Kopuşu Tarihine Dair Materyaller), Gosudarstvennoe Izdatel′stvo Gruzii, Tiflis, 1931, s. 51–53.
[790] Gasanly*, Russkaya revolyutsiya i azerbaydzhan,* a.g.e, s.85-86.

halkları savaşı göze alıyorsa bunun kendi sorumlulukları altında gerçekleşeceğini, Müslümanların ise bu savaşa katılmayacağını açıkça belirtmiştir. Bu tavrın arkasında, bölgede Ermeniler ile Türkler arasında devam eden etnik çatışmaların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır[791]. Nitekim Hovannisian'ın da belirttiği gibi, Tiflis'te siyasal nutuklar atılırken Güney Kafkasya'nın hemen her vilayetinde anarşi ve etnik çatışmalar sürmekteydi; özellikle mart ayında Erivan vilayetinde yüzlerce kişinin hayatını kaybettiği çatışmalar, yaygın bir topluluklar arası savaşa dönüşme tehlikesi taşımaktaydı[792]. Ardahan'da Ermeniler ile Gürcüler arasında şiddetli çatışmalar yaşanırken, Bakü'de Taşnak milisleri, Azerbaycan Türklerinin başlattığı isyanı bastırma gerekçesiyle geniş çaplı bir etnik temizleme gerçekleştirmiştir. Bu gelişmeler, Azerbaycan Türklerinin siyasal tercihini belirlemiş; Osmanlı Türklerine karşı savaşmak yerine onların yardımıyla Bakü'yü Sovyetlerden geri alma ve dökülen Müslüman kanının intikamını alma düşüncesi güç kazanmıştır[793].

Azerbaycan Türklerinin siyasal tavrını giderek daha açık biçimde ortaya koymasıyla konferansın geri kalan kısmı esasen Ermeni-Gürcü çekişmesi içinde geçmiştir. Osmanlı heyetinin savaş tehdidi üzerine Gürcü temsilciler, kendi ulusal çıkarlarını güvence altına almak amacıyla Türklerle gizli temas kurma yoluna gitmiş; Çhenkeli, Gürcü çıkarlarının Kafkas Türkleriyle ittifakta yattığını açıkça ifade etmiştir. Gürcülere göre bu yaklaşımın temelinde, İngiliz destekli Ermenilerin bölgede anarşi yaratabileceğine dair kaygılar bulunmaktaydı[794]. Bu nedenle Gürcü temsilciler, "Türkiye Ermenistan'ı" meselesinde ısrarcı olmaktan ziyade, başta Batum olmak üzere kendi stratejik önceliklerini koruyarak Türkiye ile uzlaşma arayışına yönelmiştir[795]. Buna karşılık Taşnaksutyun, Kars'ın Güney Kafkasya sınırları içinde kalmasında ısrar ederken; Azerbaycan heyetinden Hasmamedov, Türk ilerleyişini bir fetih değil, kanun ve düzenin yeniden tesisi ve zararlı çetelerin tasfiyesi olarak değerlendirmiştir. Azerbaycan temsilcileri ayrıca, yerel nüfus çoğunluğunu gerekçe göstererek Kars ve Ardahan hakkında Brest-Litovsk kararlarının uygulanmasını savunmuş; buna rağmen Batum'un ekonomik ve ticari önemini dikkate alarak Güney Kafkasya sınırları içinde ayrı bir Müslüman cumhuriyeti olması gerektiğini ileri sürmüştür[796]. Hoyski ise Batum'un bölgenin denize açılan tek kapısı olduğunu vurgulayarak bu meselenin ortak siyasal çizgi oluşturma çabalarının kırılganlığını açıkça gösterdiğini

[791] Arkomed, *a.g.e*, s.54-55.
[792] Hovannisian*, Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.143-144.
[793] Gasanly, *Russkaya revolyutsiya i azerbaydzhan*, a.g.e, s.94-95; Brisku, *TDFR* a.g.m, s.37.
[794] Ferruh Özder, *Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye (1917-1921)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2022, s.51.
[795] *A.g.e*, s.54.
[796] Gasanly, *Russkaya revolyutsiya i azerbaydzhan*, a.g.e, s.88.

belirtmiştir[797].

Nihayet bu stratejik ve taktik farklılıklar, Güney Kafkasya heyeti ile Türk heyeti arasındaki görüşmelerin tıkanmasına yol açmış; bunun üzerine Seym, Ardahan'ın güneyindeki Oltu bölgesi, Kars kazasının güneybatısı ve Kağızman'ın batısını Türklere bırakmaya hazır olduğunu duyurmuştur. Ayrıca Türk heyetinin kabul edebileceği bir çerçevede Ermeni meselesini, özellikle mültecilerin geri dönüşü, iskânı ve gelecekteki güvenceleri bakımından müzakere etmeye açık olduğunu belirtmiştir. Osmanlı heyeti bu açıklamadan sonra Babıâli'den yeni talimat almak üzere konferansı askıya almış; 6 Nisan akşamı ise Türk Hükümeti'nden, nihai tekliflerin 48 saat içinde iletilmesini talep eden bir ültimatom gelmiştir[798]. Osmanlı resmî tezine göre, Brest-Litovsk Antlaşması'nın sağladığı hukukî zemine rağmen Rus Hükûmeti Doğu Anadolu'dan çekilme taahhütlerini yerine getirmemiş, Rus kuvvetlerinin düzensiz çekilişi bölgeyi silahlı çetelerin denetimine bırakmış ve Müslüman halkın can, mal ve namus güvenliğini ciddi biçimde tehdit etmiştir. Bu nedenle Osmanlı müdahalesi hem bölgesel güvenliğin sağlanması hem de toprak bütünlüğünün yeniden tesisi için zorunlu bir tedbir olarak meşrulaştırılmıştır[799].

14 Nisan 1918'de Irakli Tsereteli, Meclis'te yaptığı konuşmada Türk emperyalizminin Brest-Litovsk Antlaşması'na dayanarak Güney Kafkasya'yı boyunduruk altına almayı hedeflediğini ileri sürmüş; bu taleplerin kabulünün bölgeyi Rusya'dan koparacağı ve devrimci ilkeler bakımından bir ihanet anlamı taşıyacağı vurgulanarak uluslararası devrimci çevrelerden acil destek talep edilmiştir[800]. Hemen ardından Başbakan Gegeçkori, Çhenkeli'ye telgraf çekerek Osmanlılarla müzakerelerin kesilmesini ve Trabzon'un terk edilmesini emretmiştir. Aynı gece, Müslüman temsilcilerin açık isteksizliğine rağmen, Güney Kafkasya Meclisi Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmiştir. Marshall Lang bu kararı, hükümetin iç bölünmüşlüğü ve Müslüman unsurların savaşma iradesinden yoksunluğu nedeniyle "gülünç bir gösteriş" olarak nitelendirmiştir[801]. Savaş kararının alınmasında Rusya yanlısı eğilimlerin ve dış destek beklentilerinin güçlenmesi etkili olmuş; Karadeniz Filosuna Batum'un savunulması emri verilmiş, Rus Dışişleri Halk Komiserliği de Almanya'ya nota vererek Türkiye üzerinde baskı kurulmasını istemiştir[802].

Bu siyasal karmaşa sürerken Osmanlı kuvvetleri cephede ilerlemeyi sürdürmüş, cephe gerisinde

---

[797] Avalishvili, *a.g.e*, s.32.
[798] BOA, YB.021, 7/1, lef 3–11.
[799] BOA, HR.SYS, 2303/10, lef 6/1–2.
[800] *Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii,* a.g.e, s.187.
[801] Marshall Lang, *a.g.e,* s.203-204.
[802] Gasanly, *Russkaya revolyutsiya i azerbaydzhan*, a.g.e, s.97-98.

ise özellikle Bakü Mart Olayları sonrasında saldırganlaşan Müslüman gerilla grupları, Güney Kafkasya ordusundaki Ermeni ve Gürcü birliklerinin ikmal hatlarını taciz ederek askerî durumu daha da ağırlaştırmıştır[803]. Trabzon'daki Azerbaycan delegasyonu, bölge siyasetinin şekillenmesinde belirleyici konumdaki Enver Paşa'nın Azerbaycan–Osmanlı ilişkilerine dair vizyonuna özel önem atfetmiş; Enver Paşa tarihî ve dinî bağlara vurgu yaparak Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı'ya katılmasını savunmuş, ayrıca Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın ortak bir parlamento temelinde federatif yahut konfederatif bir yapı kurarak Türkiye ile yakın iş birliği geliştirmesini önermiştir[804]. Osmanlı askerî harekâtı sırasında yalnızca Azerbaycan Türkleri değil, Gürcü siyasetçiler de ulusal hedefleri doğrultusunda hareket etmiş; gönderilen telgraflar Kars ve Ardahan'ın teslim edilmesine, Batum'un ise daha sınırlı biçimde savunulmasına karar verildiğini göstermiştir. Arkomed'e göre bu kritik karar Seym tarafından değil, Jordanya, Tsereteli, Gegeçkori ve Ramişvili tarafından alınmıştır[805]. Türklerin Batum bölgesinin tamamını ele geçirmesi üzerine Gürcü Menşevikler müzakerelerin yeniden başlatılmasını zorunlu görmüş; Çhenkeli de Trabzon'dan ayrılmadan önce Rauf Bey ile gerekli temasları kurmuş ve Vehib Paşa ile yazışmalarını sürdürerek, Güney Kafkasya'nın düşmanca tavırlardan vazgeçip Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından çekilmesi halinde dostane görüşmelerin başlayacağı güvencesini almaya çalışmıştır[806].

Dış tehdit devam ederken Bolşeviklerin çeşitli bölgelerde ayaklanmalar çıkarması, Güney Kafkasya'daki iktidar mücadelesini daha da keskinleştirmiştir. Jordanya, cepheye asker sevk etmek yerine iç bölgelerdeki isyanları bastırmaya mecbur kaldıklarını belirtmiş, Bolşeviklerin Sohum, Megrelya ve Leçhumi halkını itaatsizliğe çağırmasını ihanet olarak nitelendirerek onları Türklerle birlikte Gürcü hükümetini devirmeye çalışan fiilî müttefikler şeklinde tasvir etmiştir[807]. Bu sırada Güney Kafkasya'nın hukukî statüsü de son derece kırılgan bir nitelik taşımış; Brest-Litovsk şartlarının yeniden müzakere edilmesi düşünülse de uluslararası hukuk bakımından üçüncü bir devlete bağlı iki aktör arasında yapılacak bir antlaşmanın meşruiyeti tartışmalı kalmıştır[808]. Bağımsızlık tartışmaları derinleştikçe, Alman Dışişleri raporlarına göre Türkler ile Gürcüler arasında düşmanlıktan çok bağımsızlık hedefi etrafında şekillenen belirli bir çıkar ortaklığı ortaya çıkmış, buna karşılık Ermeniler federal bir Güney Kafkasya fikrine mesafeli yaklaşmıştır[809]. Ermeniler temelde iki alternatifle karşı karşıya kalmıştı: ya ulusal özlemlere ve

[803] Swietochowski, *a.g.e*, s.123.
[804] Gasanly, *Russkaya revolyutsiya i azerbaydzhan*, a.g.e, s.139.
[805] Arkomed, *a.g.e,* s.69.
[806] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.159-162; Arkomed, *a.g.e*, s.67.
[807] Zhordania, *My life,* a.g.e, s.84-85.
[808] Kazemzadeh, *a.g.e,* s.95.
[809] PA AA, RZ 201/11042, Bl. 24-27.

Rus yönelimine sadık kalarak Türklerin ve Gürcülerin Rusya'dan ayrılma kararını reddedip tek başlarına savaşa devam edecek ya da ağır gerçekliğe boyun eğerek Osmanlı'nın Brest sınırlarının ötesinde bağımsız bir Güney Kafkasya talebini kabul edecekti. Ancak bağımsız bir Güney Kafkasya fikri Ermeni siyasi sınıfı için çekici değildi, zira bunu Türk baskısının bir sonucu olarak görüyorlardı[810].

Gürcü siyasetindeki savaşı sürdürmek isteyen Jordania-Gegeçkori akımı ile bağımsızlık ve barış isteyen Çhenkeli-Ramişvili akımı arasındaki bölünmeye rağmen, Türklerle savaş sorumluluğu Taşnaksutyun'un tek başına hareket etmesini ve Gürcülere karşı oy kullanmasını imkânsız kılıyordu[811]. Hovanissian'a göre Rus Ermenilerinin fiziksel hayatta kalmasının tek yolu, Gürcülerle ve özellikle Güney Kafkasya'nın baskın unsuru olan Azerbaycan Türkleriyle ortak, en azından görünüşte birleşik bir politika izlemekti[812]. Azerbaycan Türkleri ise Ermenilerin aksine, başından itibaren federatif temellere dayalı bağımsız bir cumhuriyetin varlığını aktif olarak savunmuş; Müsavat lideri Resulzade, Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilanını demokratik Rusya'dan değil Bolşevikler şahsında Rus süngülerinden bir kopuş olarak nitelendirmiş, Şubat Devrimi'yle ilan edilen özgürlüğün "demokrat" kisveli gaspçıların elinde kölelik biçimine dönüştüğünü vurgulamıştır. Bu durumda Kafkas halkları anarşinin merkezileşmiş bir Rusya'ya dönüşmesi ve demokrasi ilkeleri yerine emperyalizmin galip gelmesi tehlikesini yaşamaktaydı; Müsavatçılar bu nedenle bölgede demokrasinin serbest gelişimi için Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını zorunlu görmüş, Balayev'e göre ise bu fikir kendi başına bir amaç değil Azerbaycan devletliğinin kurulması yolunda pratik bir adımdı ve belirli alanlarda koordinasyonu sağlayacak konfederatif bir birlik modelini aktif biçimde savunmuştu[813].

Gürcü ve Ermeni temsilciler ise Kafkas Konfederasyonu fikrine ilgi göstermeyerek dağılma süreçlerini yoğunlaştırmış, Gürcü siyasi elitleri Ermenilerle uzlaşma arayışlarını sürdürse de nihayetinde Türklerle birlikte hareket ederek Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgeleri paylaşmayı hedeflemiştir. Alman kaynaklarına göre Ermenilerin bölgenin yerli unsuru olmaması ve Çarlık politikalarıyla yerleştirilmeleri nedeniyle yeni devlette kapsamlı yasal korumadan yoksun kalmaları beklenmekteydi; Gürcülerin geleneksel Rus yanlısı yönelimi ise ancak daha demokratik bir Rusya olasılığı var olduğu sürece geçerliliğini korumuştu. Gürcü liderler Bolşevik birliklerinin varlığı ve ulusal güçlerinin yetersizliği nedeniyle yeni bir siyasi söylem geliştirememiş, Türkiye'ye karşı besledikleri derin güvensizlik de Türklerin Batum'a yönelik

[810] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.160-161.
[811] Mikayel Zolyan, "Between empire and independence: Armenia and the Transcaucasian Democratic Federative Republic", *Caucasus Survey*, volume 8, issue 1 (March 2020) p.10-11.
[812] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.162.
[813] Balayev, *a.g.e*, s.327-329.

işgal planlarıyla daha da artmıştı. Alman değerlendirmeleri, Rus cephesinin çöküşünün ardından Gürcistan'ın içlerine doğru bir Türk işgali korkusunun açıkça beklendiğini ortaya koymakta ve bu güvensizliğin Gürcülerin bağımsızlık özlemlerini net biçimde formüle edememesinin kısmi nedeni olduğunu göstermekteydi[814].

22 Nisan 1918'de Transkafkasya Seymi, kendi bünyesindeki derin görüş ayrılıklarını aşarak Güney Kafkasya'nın bağımsız bir "Federal Demokratik Cumhuriyet" biçiminde teşkil edildiğini ilan etmiştir. Ramişvili'nin açıklamasında bu karar, Rusya'da devrim sonrasında derinleşen ve bölgeye de yansıyan otorite boşluğunun, bölgeni ekonomik düzenini ve siyasal istikrarını tehdit etmesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle yeni devletin kuruluşu, yalnızca Rusya'dan kopuşu değil; aynı zamanda Türkiye ile barışçı bir dış ilişki hattı oluşturma ve içeride reformları yürütebilecek hukuki-idari bir düzen kurma arayışını temsil etmiştir[815]. Hasanlı'ya göre Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı bir araya getiren bu federal yapı, üç halkı hukuki bağlarla birbirine bağlamış; Çhenkeli başkanlığındaki hükümet de anayasanın hazırlanması, sınırların belirlenmesi, savaşın sona erdirilmesi, anarşi ve karşı-devrimle mücadele gibi öncelikleri ilan etmiştir[816]. Resulzade ise Seym'de yaptığı konuşmada, Rusya'da devrim sonrasında beklenen özgürlük ve demokratik düzenin gerçekleşmediğini, Bolşeviklerin self-determinasyon ilkesini merkezden dayatılan sahte bir kader tayinine dönüştürdüğünü belirtmiş; bu nedenle Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı siyasal bir tercih değil, tarihsel bir zorunluluk haline gelmişti[817].

Ancak iç bunalımlar, Batı'dan gelen Osmanlı askerî harekâtı ve Doğu'dan yönelen Bolşevik-Taşnak baskısı altında kalan TDFC, 11 Mayıs 1918'de Batum'da Türkiye ile yeniden barış görüşmelerine başlamıştır. Buna rağmen Osmanlı kuvvetleri ateşkesi dikkate almadan Erivan yönündeki taarruzlarını sürdürmüş, Azerbaycan Türkleri milisleriyle temas kurarak kuzeydoğuya ilerlemeye çalışmıştır. Bu ortamda Ermeni temsilciler karar süreçlerinde giderek etkisizleşirken, Azerbaycan Türkleri delegeler Osmanlı ile akrabalık bağları nedeniyle gelişmeleri daha iyimser bir çerçevede değerlendirmiştir[818]. Arkomed'in de işaret ettiği üzere, Batum Konferansı'na Çermoyev ve Bammatov gibi isimlerin katılımı, Müslüman bölgelerin Türkiye'ye ilhakı yönündeki arayışları görünür kılmış[819]; Ahıska ve Ahılkelek Müslümanlarının bildirisi de bu talebi self-determinasyon hakkına dayandırmıştır. Konferansın açılışında Osmanlı heyetinin

---

[814] PA AA, RZ 201/11042, Bl. 24-27.
[815] *Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii,* a.g.e, s.222-223.
[816] Gasanly, *Russkaya revolyutsiya i azerbaydzhan*, a.g.e, s.142-144.
[817] *Grajdanskaya voyna v Rossii i musulmane: sbornik dokumentov i materialov* (Rusya'da İç Savaş ve Müslümanlar: Belgeler ve Materyaller Derlemesi), Tsentr strategicheskoy kon"yunktury, Moskva 2014, s.562.
[818] Kazemzadeh*, a.g.e*, s.110.
[819] Arkomed, *a.g.e*, s.96.

sunduğu antlaşma taslağı, Brest-Litovsk Antlaşması sınırlarının ötesine geçerek Tiflis, Kutaisi ve Erivan vilayetlerinden önemli toprakların ilhakını ve Gümrü-Nahçıvan demiryolunun Osmanlı sınırları içinde kalmasını öngörmüştür[820]. Marshall Lang ve Avalişvili'nin de belirttiği gibi, ortaya çıkan bu tablo Transkafkasya Hükümeti'ni fiilen Türkiye'ye bağımlı hale getirecek ve üç halktan oluşan birlik yapısını çözebilecek bir nitelik taşımıştır[821].

Batum Konferansı sırasında, Güney Kafkasya heyetini oluşturan etnik gruplar arasındaki iş birliğinin ne ölçüde yüzeysel olduğu, delegelerin yürüttüğü gizli dış temaslarla açık biçimde ortaya çıkmıştır. Gürcü ve Ermeni temsilciler General von Lossow gibi Alman yetkililerden destek ararken, Hacinski ve Resulzade başta olmak üzere Azerbaycan Türkleri delegeler, Müslüman unsurların Osmanlı Türklerine zarar vermesinden kaçınma kaygısıyla Alman arabuluculuğunu dahi önce Osmanlı heyetine danışma gereği duymuştur. Almanya, Osmanlı-Alman rekabetinin farkında olarak özellikle petrol tedariki gibi stratejik ve ekonomik çıkarlarını güvence altına almak amacıyla arabuluculuk girişiminde bulunmuş; ancak Azerbaycan Türkleri heyeti, bunun Osmanlı çıkarlarını zedeleyebileceği endişesiyle temkinli davranmıştır[822]. Avalişvili'nin ifadesiyle, Azerbaycan Türkleri güçlü bir çekimle Türkiye'ye yönelmiş, bu yönelim Şii-Sünni ayrımlarının dahi önüne geçmiştir[823]. Bu durum ortak bir dış politika oluşturma ihtimalini zayıflatırken, Jordanya Müslüman delegeleri federasyonun toprak bütünlüğünü ihlal ederek düşman safına geçmekle suçlamıştır[824]. Alman raporları da Nuri Paşa önderliğinde yürütülen faaliyetlerle Türkiye'nin Güney Kafkasya Müslüman çevrelerini kendi çizgisine çekmeyi başardığını göstermektedir[825].

Bu gelişmeler, Osmanlı askerî baskısı, Azerbaycan Türkleri temsilcilerin isteksizliği, Ermenilerin yorgunluğu ve Gürcülerin dış desteğe bağımlılığıyla birleşerek TDFC'nin çözülme sürecini hızlandırmıştır[826]. Azerbaycan delegeleri en azından ikili bir devlet yapısının korunmasını savunurken, Avalişvili Türk işgaline karşı tek çözümün *Bağımsız Gürcistan* olduğunu ileri sürmüştür[827]. Gürcü tarafı, Osmanlı yayılmacılığına karşı Alman desteğini sağlayacak bağımsız bir siyasal yapı kurmayı temel strateji olarak benimsemiş ve bu doğrultuda 14 Mayıs'ta General von Lossow'un arabuluculuğunda toplanan Gürcistan Ulusal Konseyi, Almanya himayesine

[820] Belge №132 Transkafkasya heyetinin 1. Muhtırası, Batum, 13 Mayıs 1918, s.268-269; Belge №160, *Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii,* a.g.e, s.311-312; Arkomed, *a.g.e*, s.93.
[821] Marshall Lang, *a.g.e*, s.206; Avalishvili, *a.g.e* s.36-37.
[822] Swietochowski, *a.g.e*, s.127.
[823] Avalishvili*, a.g.e,* s s.47-48.
[824] Zhordania, *My life*, a.g.e, s.86.
[825] PA AA, RZ 201/11047, Bl. 252.
[826] BOA, HR.SYS, 2448/23, lef 1–3.
[827] Avalishvili, *a.g.e*, s.47-48.

girme kararını almıştır. Almanya ise bu himayeyi TDFC'den ayrılma şartına bağlayarak demiryolları ve doğal kaynaklar üzerinde ekonomik imtiyazlar talep etmiştir[828]. Federasyona son darbeyi ise Osmanlı Devleti'nin 26 Mayıs 1918 tarihli notası vurmuştur. Diplomatik üslup içinde kalmakla birlikte açık bir ültimatom niteliği taşıyan bu metin, Bakü ve çevresindeki Müslüman nüfusa yönelik şiddeti müdahale gerekçesi olarak göstermiş ve iki haftadır yanıtsız bırakılan barış teklifine 72 saat içinde cevap verilmesini istemiştir[829]. Aynı gün toplanan Seym'in son oturumunda Tsereteli, Türkiye ile birleşme eğilimi gösteren Müslümanları ve Müsavat Partisi'ni sert biçimde eleştirerek gerçek bir federasyon birliğinin artık kalmadığını ilan etmiş; bunun sonucunda Seym, savaş ve barış meselelerinde halklar arasında temel görüş ayrılıklarının ortaya çıktığını belirterek ortak otoritenin sürdürülemeyeceğini açıklamış ve 26 Mayıs 1918'de TDFC'nin fiilen dağıldığını kabul etmiştir[830].

Jordanya, TDFC'nin dağılması ve Gürcistan'ın bağımsızlığını değerlendirirken, kararın Müsavat Partisi'nin tutumuna ve Azerbaycan'ın birlikten çekilmesine duyulan tepkinin etkisiyle oybirliğiyle alındığını, toplantı sonrasında ise Gürcü işçi sınıfının kısa sürede milliyetçi bir çizgiye yöneltildiğini belirtmiştir[831]. Gürcistan'ın bağımsızlık ilanı, Bolşevik ve sosyalist çevrelerde sert eleştirilere yol açmış; Şaumyan bunu Menşeviklerin yeni bir suçu ve Ermeni halkına yönelik bir ihanet olarak nitelendirirken[832], Arkomed Gürcü sosyal demokrasisinin özünde milliyetçi bir karakter taşıdığını ve bunun gericilik döneminde "aşırı vatansever" fikirlerle belirginleştiğini ileri sürmüştür[833]. *Borba* gazetesi ise TDFC'nin çöküşünü ve ulusal ayrışmayı, Müsavat'ın uzun süredir sürdürdüğü bağımsızlık siyasetine bağlamış; partinin Türk yönelimi, sınıfsal söylemi ve ulusal ideolojiyi bir arada yürüttüğünü, Güney Kafkasya'nın doğu kısmının fiilen Türk sultanının otoritesi altına gireceğini savunmuştur[834]. Buna karşılık *Mşak* gazetesi, Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ve Rusya'dan ayrılmasını kabul etmenin, özellikle Ermeniler açısından büyük bir hata olduğunu, daha ağır yanlışın ise bu bağımsız yapının ortadan kaldırılarak bölgenin üç parçaya ayrılmasına rıza göstermek olduğunu ileri sürmüştür. Gazeteye göre ortaya çıkan Ermenistan, "Büyük Ermenistan" idealinin karşısında son derece daralmış ve sakatlanmış bir siyasal yapı niteliği taşırken; Gürcistan, bütün zorluklara rağmen en elverişli konumu elde etmiştir.

---

[828] Gasanly, *Russkaya revolyutsiya i azerbaydjan,* a.g.e, s.156-157.
[829] *Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii* a.g.e, s.309-310.
[830] BOA, YB.021, 7/16, lef 1–19, 43.; Kavkaz, №106, 28 (15) maya 1918 g., s.2.
[831] Zhordania, *My life,* a.g.e, s.86.
[832] Shaumyan, *Stat'i i reçi,* a.g.e, s.169.
[833] Arkomed, *a.g.e*, s.104.
[834] Borba, №79, 29 maya 1918 g., s.2.

Nitekim *Mşak'ın* bakış açısına göre, Gürcü siyasal aktörleri arasındaki ideolojik farklılıklar, savaşın başlangıcından itibaren bağımsız Gürcistan hedefi karşısında ikincil hâle gelmiştir. Gazete, Gürcü sosyalist, devrimci ve milliyetçi çevrelerin Rusya'dan ayrılma fikrini ortak bir program hâline getirdiklerini; bu programın önce imparatorluk ölçeğindeki devrimci dönüşüm, ardından Güney Kafkasya'nın ayrılması ve son olarak Gürcistan'ın bağımsız devlet statüsü kazanması yoluyla aşamalı biçimde gerçekleştirildiğini savunmuştur. Bu anlatıda, Ermeni ve Azerbaycan Türklerinin siyasetinin denklemin dışına itildiği, buna karşılık Gürcülerin sürecin başlıca kazananı olarak konumlandığı görülmektedir[835]. *İzvestiya*'nın perspektifine göre; Seym'in dağılması ve Gürcistan'ın bağımsızlık ilanı, Menşevik liderler Çhenkeli ve Jordanya'nın devrimci sürece yönelik bir stratejik ihaneti olarak kabul edilir. Bu hamle, Gürcistan'ı Alman protektorası altına sokarak bölge savunmasını zaafa uğratmış ve Kafkasya'nı Osmanlı-Alman müdahalesine açık hale getirmiştir. Tiflis'teki Alman ticari yapılanmaları ile Nahçıvan ve çevresindeki Osmanlı nüfuz arayışı, bölgenin emperyal bir taksimata uğradığının kanıtı olarak sunulur. Bu süreçte Nahçıvan'ın stratejik bir üs olarak konumlandırılması, Müsavatçıların "özerk Azerbaycan" projesine zemin hazırlayan jeopolitik bir kurgu olarak değerlendirilmektedir[836].

Modern literatür, federasyonun çözülme sürecini, bölgesel aktörlerin antagonistik ulusal projeksiyonları ve bu projeksiyonları telif edebilecek bir "üst Kafkas kimliği" eksikliği üzerinden temellendirmektedir. Bu yapısal boşluk, ulusların tek bir egemenlik çatısı altında konsolide olmasını imkânsız kılan bir siyasal istikrarsızlık üretmiştir. Gürcistan Ulusal Demokratik Partisi temsilcisi Gvazava'nın söylemlerinde kristalleşen bu yaklaşım; federal yapıların "yapay" karakterine dikkat çekerek, ulusal örgütlenmenin kaçınılmaz bir tarihsel zorunluluk olduğunu meşrulaştırmıştır[837]. Gasımlı'nın analizinde vurgulanan temel yapısal kriz ise derinleşmiş toprak ihtilafları ve nüfusun iç içe geçmiş demografik dokusuyla ilintilidir. Bölgenin etnik haritası; Azerbaycan Türkleri, Gürcü ve Ermeni nüfusun yoğun şekilde kesiştiği bir etno-mekânsal karmaşıklık arz ettiğinden, "kendi kaderini tayin" (self-determinasyon) ilkesinin coğrafi olarak uygulanması teknik bir imkânsızlığa dönüşmüştür. Ulusal sınırların rasyonel bir düzlemde çizilememesi, tarihsel düşmanlıkları kronikleştirmiş ve ortak bir siyasi irade oluşturma kapasitesini bütünüyle tasfiye etmiştir. Netice itibarıyla TDFC'nin sukutu; ideolojik farklılıklardan veya haricî tazyiklerden ziyade, bölgesel demografi ve toprak temelli ulusal çıkar çatışmalarının kurumsal bir uzlaşı zeminine oturtulamamasından kaynaklanan içsel bir yapısal

[835] Mşak, №120, 25 Haziran 1918, s. 1.
[836] İzvestiya, No. 128, 23 iyunya 1918 g., s.2.
[837] Balayev, *a.g.e*, s.329.

yetersizliğin tezahürüdür[838].

Sonuç olarak, bölgede konfederasyon ve daha geniş anlamda federatif bir ortak idari yapı arayışı, Şubat Devrimi sonrasında merkezî otoritenin zayıflaması, Geçici Hükümet'in ulusal meseleye yalnızca hukuki vaatler düzeyinde yaklaşması, Kurucu Meclis'in toplanamaması ve nihayet Bolşevik müdahalesiyle tasfiye edilmesi karşısında, Güney Kafkasya halklarının hem anarşiyi önlemek hem de devrim kazanımlarını korumak için zorunlu bir ara çözüm üretme ihtiyacından doğmuştur; başka bir ifadeyle konfederasyon düşüncesi, başlangıçta tam bağımsızlıktan ziyade, Rusya ile bağların tamamen kopmadığı fakat yerel güvenlik, temsil ve idare sorunlarının bölgesel ölçekte çözülebildiği geçici ve koruyucu bir siyasal formül olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu girişim, ortak bir "Kafkasyalı" siyasetinin toplumsal ve siyasal düzeyde yeterince kökleşmemesi, tarafların federalizme aynı anlamı yüklememesi ve her aktörün onu kendi ulusal programına göre yorumlaması nedeniyle kalıcılaşamamıştır: Gürcüler için federasyon giderek Alman desteğiyle güvenli bir Bağımsız Gürcistan'a geçiş aracı hâline gelirken, Azerbaycan Türkleri açısından bu model, çoğu zaman Müsavat'ın savunduğu biçimde Azerbaycan devletliğine giden pragmatik bir basamak ve gerektiğinde Osmanlı ile yakınlaşmayı kolaylaştıracak bir çerçeveye dönüşmüş; Ermeniler ise federatif bir Güney Kafkasya'yı büyük ölçüde Türk baskısının ürünü sayarak ona ancak zorunluluktan yaklaşmıştır. Bu süreçte etnik güvenlik kaygıları, dış himaye arayışları, toprak paylaşımı hesapları ve karşılıklı güvensizlik ortak idari yapıyı içeriden aşındırmış; sonuçta konfederasyon, çok uluslu bir siyasal birlik projesi olmaktan çıkıp her grubun kendi ulus-devletini kurmak için geçici olarak kullandığı kırılgan bir ara forma dönüşmüştür.

3.5. MART OLAYLARI: ETNİK ÇATIŞMALARIN KIRILMA NOKTASI

Birinci Dünya Savaşı, Rusya'nın çoğunluğu Büyük Ruslardan oluşmayan çok uluslu yapısını görünür kılarken, seferberlik, propaganda ve işgal politikaları aracılığıyla ulusal meseleyi uluslararası ve militarize bir düzleme taşımıştır. Savaş öncesinde yerel aidiyetler ile çara bağlılık arasında kurulan görece denge, savaş yıllarında çözülmüş; bazı topluluklar "güvenilmez unsur" konumuna itilerek siyasal hareket alanları daraltılmıştır. Bu süreç, kozmopolit elitler arasındaki kutuplaşmayı derinleştirirken etnik çatışmaların siyasallaşmasına da zemin hazırlamıştır[839]. Özellikle savaşın ilk yıllarında yürütülen propaganda faaliyetleri, Müslümanları Ermenilere karşı konumlandırmış; Gürcistan'da Rus karşıtı gönüllü birliklere katılımın arttığı ileri sürülmüştür.

[838] Gasımly, *a.g.e*, s.463-464.
[839] Hagen, *Velikaya voyna*, a.g.m, s.386-387.

Resmî basın ise Rusya'nın etnik çoğulluğunu göz ardı ederek Slav-Ortodoks merkezli bir birlik söylemi üretmiş ve Ortodoksluğu "kurtuluş yolu" olarak yüceltmiştir. Bu atmosfer içinde Ermeniler, "aşırıcı" eğilimleriyle öne çıkarılmış, Vorontsov-Daşkov'un Ermenilere sağladığı himaye, mevcut etno-hiyerarşiyi sarsarken, Ermeni çevreleri Müslümanların askerlikten muafiyetinin onların yerel nüfuzunu artırdığını ve yönetimin bunu korku ya da rüşvet sebebiyle tolere ettiğini ileri sürmüştür[840]. 1915 tehcirinden kaçan kitlelerin gelişi, özellikle Bakü'de kaynak kıtlığı yaşayan Müslümanlarla yeni gerilimler doğurmuş, ekonomik krizle birleşen bu toplumsal ve etnik sürtüşmeler sınıfsal bir boyut da kazanmıştır[841].

1916 tarihli Ermeni-Gürcü ilişkileri, özellikle toprak reformu tartışmaları nedeniyle daha da sertleşmiş; Ermeni taleplerinin Gürcü ve Azerbaycan Türkleri delegelerince reddedilmesi üzerine Tiflis'teki konferans ciddi bir krize dönüşmüştür. Kafkasya Valisi Nikolayeviç'in Çar II. Nikolay'a sunduğu raporda, Gürcüler ile Azerbaycan Türklerinin Ermenilere karşı ortak bir tutum aldığı ve Rus delegelerin de bu çizgiyi desteklediği belirtilmiştir. Vali ayrıca, Ermenilerin ekonomik çıkarlarını korumak adına sert yöntemlere başvurmasının Gürcü, Türk ve Rus çevrelerinde tepki uyandırdığını, özerklik taleplerinin ise özellikle Taşnaktsutyun ve kilise çevresinde yoğunlaştığını rapor etmiştir[842]. Aynı dönemde Trabzon'da görev yapan Alman diplomat von Schmidt de Gürcülerin Ermenilere yönelik saldırgan eğilimlerinin arttığını kaydetmiştir. Şubat Devrimi sonrasında da etnik gerilim sona ermemiş; Tiflis basını, özellikle Acar bölgesindeki Müslümanların okul açma girişimini Gürcü ulusal çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak yorumlamış, bunu Acarların Gürcistan'dan koparılmasına dönük bir hamle şeklinde değerlendirmiştir[843].

Ulusal meclislerin ve askerî birliklerin teşekkülüyle birlikte Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni ulusal projeleri arasındaki çelişkiler daha belirgin hâle gelmiş; Balayev'in vurguladığı üzere Taşnaksutyun Partisi, "denizden denize Büyük Ermenistan" tasavvuru doğrultusunda Azerbaycan Türklerinin geniş tarihî topraklarını kendi hedeflerine dâhil etmiştir[844]. Ermeni taleplerinin Yelizavetpol, Erivan, Tiflis'in bazı ilçeleri ve Kars'ı kapsaması, Alman raporlarında Türk-Ermeni karma nüfus yapısı nedeniyle muhtemel çatışmaların kaçınılmazlığıyla ilişkilendirilmiştir. Buna karşılık Alman Dışişleri belgelerinde Azerbaycan'ın bağımsızlık tasavvurunun Bakü, Erivan ve

---

[840] Mustafa Öztürk, "Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya'da Müslümanlar Meselesi", *TRAD-Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, 4 (2020), s.127-130.
[841] Suny, *The making of the georgian nation*, a.g.e, s.181; Mark Von Hagen, "The First World War, 1914-1918", The Cambridge History Of Russia, Volume III, The Twentieth Century (ed. Ronald Grigor Suny), Cambridge University Press, New York 2006, s.100.
[842] Gasımly, *a.g.e*, s.398-401.
[843] PA AA, RZ 201/11041, Bl. 56.
[844] Balayev, *a.g.e*, s.307.

Yelizavetpol'dan başlayarak Kars'tan Urmiye gölüne kadar uzanan geniş bir alanı kapsadığı belirtilmiştir[845]. Alman istihbarat kaynakları, Ermeni nüfusunun tamamen tasfiyesinin Türk yetkililerin öncelikli hedeflerinden biri olarak görüldüğünü iddia ederken, üç halkın da hızla silahlandığını, özellikle Ermenilerin sivil düzeydeki yoğun silahlanmasının dikkat çekmiştir. Ayrıca, Almanlar Gürcü ve Müslümanların idari yapı konusunda birbirine yakın görüşler taşıdığını, Ermenilerin ise federal bir yapıya mesafeli durarak Kafkasya dışında, Osmanlı topraklarında bir devlet kurma seçeneğini düşündüklerini vurgulamıştır[846].

Armyanskiy Vestnik'in de vurguladığı üzere, bölgede hüküm süren etnik gerginlikler anormal bir durum yaratmış; etnik temizlik söylentileri her türlü düzenli ve organik çalışmayı sekteye uğratmıştır. Dergiye göre Kafkas halklarının öncelikli ihtiyacı, Kafkasya'daki ekonomik ve kültürel faaliyetlerin en verimli biçimde yürütülmesi ve ulusal çekişmelerin buna engel olmamasıdır. Bu bağlamda, Kafkasya'nın üç ana milletinin bölgenin refahını sağlayacak bir uzlaşma zemininin gerekliliğini kavraması tarihsel önem taşıyan bir adım olarak görülmüştür[847]. Ancak hem taşrada hem de Tiflis'te Ermeniler ile Müslümanların, yani Türklerin, karşılıklı güvensizlik içinde birbirine baktığı bir atmosfer oluşmuş[848]; özellikle 1917 yılının Nisan ayı boyunca şiddetlenen Ermeni-Türk çatışmaları üzerine Ozakom, 17 Mayıs 1917'de anlaşmazlıkları açıklığa kavuşturmak, çözümlemek ve gelecekte benzer uyuşmazlıkların ortaya çıkmasını önlemek amacıyla bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda, Müslümanlara atfedilen silahlanma iddiaları, Ermeni askerlerinin katılımıyla Müslüman evlerinde yapılan aramalar ve çeşitli kışkırtıcı söylentilerin son derece olumsuz bir atmosfer yarattığı ifade edilmiş; bunun giderilmesi için Tiflis'te her iki milletten 8'er temsilcinin yer alacağı ortak bir istişare organının kurulması ve benzer uzlaştırıcı kurumların çeşitli illerde de teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır[849].

Bununla birlikte, *Himmet* gazetesinin Eylül-Ekim 1917 tarihli sayılarında Erivan, Zengezur ve Karabağ'da tırmanan Ermeni-Türk çatışmalarının sosyo-politik dinamiklerine dikkat çekilmiş; Erivan'daki olaylar bağlamında binlerce Müslüman mültecinin Kafkasya'nın farklı bölgelerine dağılması milliyetçi unsurlarla ilişkilendirilmiştir[850]. Gazete, Ozakom'u çatışmalara müdahale etmemekle, Taşnaksutyun Partisi'ni ise sessiz kalmakla suçlayarak merkezi ve yerel otoritelerin pasifliğini eleştirmiştir[851]. Karabağ'daki çatışmalarda Ermeniler ile Türkler arasında yüzlerce

[845] PA AA, RZ 201/11041, Bl.79-80.
[846] *A.g.b,* Bl. 24-27.
[847] Armyanskiy Vestnik, №33, 20 avgusta 1917 g., s.1.
[848] Mşak, №100, 16 Mayıs 1917, s.1.
[849] Mşak, №103, 19 Mayıs 1917, s.3.
[850] Himmet, №11, 19 Eylül 1917, s.2.
[851] Himmet, №13, 26 Eylül 1917, s.1.

kişinin öldürüldüğü belirtilmekle birlikte, Himmet sorumluluğu tek bir etnik gruba yüklememiş; şiddetin arka planında yerel feodal unsurların, beylerin, ağaların ve mollaların kitleler üzerindeki nüfuz mücadelesini öne çıkarmıştır[852]. Buna karşılık *Mşak* gazetesi değerlendirmesine göre, yalnızca Türklerin değil, Ermeniler, Gürcüler ve diğer toplulukların da silahlandığı artık inkâr edilemez bir olgudur; bu nedenle temel mesele, silahlanmanın varlığını tartışmaktan ziyade onun nedenlerini açıklamak ve önleyici mekanizmalar geliştirmektir. Bu çerçevede, silahlanma olgusunu ya da buna ilişkin iddiaları doğrulamak üzere tamamen tarafsız bir kurumun görevlendirilmesi tek makul çıkış yolu olarak sunulmaktadır[853].

Ekim Devrimi'nin ardından Güney Kafkasya'da ortaya çıkan otorite boşluğu; ulusal komitelerin tahkimi, dış müdahaleler ve tırmanan etnik gerilimlerle karakterize edilen bir jeopolitik kırılmaya yol açmıştır. Bu konjonktürde toplumsal tabanı zayıf olan Bolşevik yönetimi, hayatta kalma stratejisi olarak bölgenin baskın siyasi organizasyonlarıyla taktiksel iş birlikleri kurmaya mecbur kalmıştır. Nitekim Nisan ayından itibaren Lenin'in koşulsuz barış çağrıları, özellikle Türkçü eğilimleri güçlü olan Müsavat tarafından desteklenmiştir. Zenkovsky'ye göre Bolşevikler savaşı proletaryayı devrimci hedeflerden uzaklaştıran emperyalist bir komplo olarak değerlendirirken, Müsavat da Osmanlı yanlısı sempatisi nedeniyle çatışmaların sona ermesini istemiştir[854]. Swietochowski'nin belirttiği üzere, Müsavat başlangıçta Bolşeviklerin iktidarı ele geçirme ihtimalini ciddi bir tehdit olarak görmemiş; aksine, Bolşeviklerin bölgedeki denetimlerini sürdürebilmek için Müslüman unsurlara bağımlı kalacaklarını hesaplamıştır. Ancak bu geçici yakınlaşma, Bakü üzerindeki hâkimiyet mücadelesi nedeniyle giderek yerini rekabete bırakmıştır[855]. Zira Bakü, Rusya'nın petrol ihtiyacının yaklaşık dörtte üçünü karşılaması nedeniyle yalnızca Güney Kafkasya için değil, Hazar Denizi, Orta Asya ve genel olarak Avrasya dengeleri bakımından da stratejik bir merkezdi[856]. Stalin'in Bakü'nün ekonomik olarak Azerbaycan'dan kopuk olduğunu savunması ve Şaumyan'ın da bu görüşü paylaşması, meselenin yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda jeopolitik ve etnik boyutlar taşıdığını göstermektedir[857].

Öte yandan Müsavat'ın Bakü'de TFP'nin ise Gence vilayetinde sahip olduğu güçlü nüfuz, Azerbaycan Türklerinin ulusal devletleşme mücadelesini taşıyabilecek etkili bir siyasal örgütlenmenin ortaya çıktığını göstermiştir. Bu durum, birleşik Müsavat Partisi'nin katıldığı ilk seçimlerde açıkça görülmüş; 22 Ekim 1917 Bakü Şurası seçimlerinde Müsavat 9617, Sosyal

---

[852] Himmet, №14, 3 Ekim 1917, s.1/4.
[853] Mşak, №105, 21 Mayıs 1917, s.1-2.
[854] Zenkovsky, *a.g.e*, s.256.
[855] Swietochowski, *a.g.e*, s.99.
[856] Gasımly, *a.g.e,* s.443.
[857] Murgul, *a.g.m*, s.66-67.

Devrimciler 6305, Taşnaksutyun 5288, Bolşevikler 3823 ve Menşevikler 687 oy almıştır. Bolşeviklerin bu sonuçları gerekçesiz biçimde iptal etmesine rağmen, söz konusu tablo Müsavat'ın Bakü'de, özellikle nüfusun %60'ını oluşturan ve beden işçilerinin %90'ını teşkil eden Müslüman kitle nezdindeki belirleyici ağırlığını teyit etmiştir. Balayev'in de vurguladığı üzere, partinin kırsal Azerbaycan'daki itibarı göz önünde bulundurulduğunda, bu dönemde Müsavat ulusal hareketin tartışmasız siyasal öncüsü hâline gelmiştir[858]. Buna karşılık Şaumyan, Müsavat'ın yükselişini bir yandan Gürcü Menşeviklerle kurduğu ilişkilere, diğer yandan Müslüman demokrasisinin örgütsüzlüğü ve siyasal dağınıklığına bağlamış; ayrıca Gürcü Menşevikler ile Ermeni Taşnaksutyun Partisi'nin oluşturduğu iktidar koalisyonunun devrimi ve işçi sınıfının çıkarlarını gerektiği gibi savunması durumunda Müsavat'ın tasfiye edilebileceğini ileri sürmüştür[859]. 1918'in ilk aylarında Ermeniler ile Bolşevikler, Türk ilerleyişi ve Yelizavetpol ile Kuzey Kafkasya merkezli Müslüman karşıdevrim tehdidine karşı ortak çıkarlarda yakınlaşmıştır[860]. Smith'in de işaret ettiği gibi, 1917 sonbaharının sonlarına gelindiğinde Bolşevikler ile Müsavat'ı bir arada tutan nedenler büyük ölçüde ortadan kalkmış ve sınıf mücadelesinin yerini giderek ulusal çatışma almıştır[861].

Sovyet tarih yazımının çoğu zaman göz ardı ettiği önemli hususlardan biri, Ermeni Bolşevikler ile Taşnaksutyun arasında yürütülen gizli temaslardır. Lenin ve Stalin'in Ermenilere özel önem atfetmesi, Bolşevik iktidarın ilk evresinde Ermeni desteğini kazanma stratejisiyle yakından bağlantılıdır[862]. Nitekim Bolşevik Devrimi, başlangıçta Tiflis'teki Ulusal Konsey'e bağlı Ermeni çevreler tarafından ihtiyatlı bir hoşgörüyle karşılanmış; Bakü Ermeni Konseyi himayesindeki Taşnaktsutyun Partisi de Rostom Zoryan ile Artaşes Çilingiryan'ı yeni Rus yönetimiyle temas kurmak üzere görevlendirmiştir. Menşeviklerin baskısıyla Tiflis'te Komiserlik tarafından Bolşevik Şaumyan'ın tutuklanması kararlaştırıldığında dahi Taşnakların onu koruması, bu yakınlaşmanın somut bir göstergesi olmuştur. Hovannisian'a göre bu görünürde çelişkili tablonun temelinde, Ermeni siyasal perspektifinde Osmanlı Türk tehdidinin belirleyici bir unsur hâline gelmesi yatmaktaydı. Bu nedenle Taşnaksutyun bir taraftan Gürcüler ve Azerbaycan Türkleri dâhil anti-Komünist unsurlarla ortak blok kurma arayışına yönelmiş, diğer taraftan ise güçlü bir Rusya'nın koruyuculuğunu zorunlu gören anlayış doğrultusunda Bolşeviklerle geçici bir uzlaşma zemini aramıştır. Şaumyan'ın cepheye Rus takviyesi gönderme, Kafkasya'daki Ermeni vilayetlerini koruma ve iletişim hatlarını açma yönündeki vaatleri de bu arayışın ürünüdür; buna

---

[858] Balayev, *a.g.e*, s.304.
[859] Shaumyan, *Stat'i i reçi*, a.g.e, s.166.
[860] Suny, *The baku commune,* a.g.e, s.171-172.
[861] Michael G. Smith, "Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-20", *Journal of Contemporary History*, Vol 36(2), 2001, p.220.
[862] Gasımly, *a.g.e*, s.431-432; Resulzade, *Muhaceret devri, cilt 2*, a.g.e, s.196.

karşılık Taşnaksutyun, Sovnarkom'un kendi yükümlülüklerini yerine getirmesi hâlinde tüm Güney Kafkasya'nın kontrolünü ele geçirmek üzere Bolşeviklerle iş birliğine açık olduğunu göstermiş, ancak bu proje resmî onay alarak uygulamaya konulamamıştır[863].

Stalin'in "Türk Ermenistan'ı" üzerine yaptığı değerlendirmeler de bu bağlamda, Bolşevik iktidarın ulusal meseleye ve dış politikaya yaklaşımını ortaya koyan hem ideolojik hem de pragmatik nitelikte bir metin olarak önem taşımaktadır. Stalin, Türk Ermenistan'ını Batı diplomasisinin açgözlü entrikalarının ve Çarlık Rusya'sının kanlı idari siyasetinin kurbanı olarak tanımlayarak, Sovyet yönetimini hem Batı emperyalizmine hem de eski Çarlık fetihçiliğine karşı konumlandırmıştır. Böylece Ekim Devrimi, yalnız Rus işçi sınıfının değil, aynı zamanda ezilen halkların da kurtuluşunu mümkün kılan tarihsel bir kırılma olarak sunulmuş; "Türk Ermenistan'ının özgürce kendi kaderini tayin hakkı" söylemi hem devrimci meşruiyet üretmenin hem de Kafkasya'daki Ermeni desteğini sağlamanın aracı hâline getirilmiştir. Bu nedenle self-determinasyon ilkesi, yalnızca teorik bir ilke değil, aynı zamanda Osmanlı-Alman bloğuna karşı moral ve diplomatik üstünlük kurmayı hedefleyen bölgesel bir siyasal enstrüman niteliği kazanmıştır[864].

Bu siyasetin somut ifadesi, Lenin ve Stalin imzasıyla 13 Ocak 1918'de yayımlanan "Türk Ermenistan'ı" hakkındaki kararnamede görülmektedir. Söz konusu kararname, bir yandan Türk Ermenistan'ına tam bağımsızlığa kadar uzanan self-determinasyon hakkı tanıyarak Sovyet iktidarının Çarlık emperyalizminden kopuşunu vurgulamış, diğer yandan Kafkasya'daki Ermeni nüfusun desteğini kazanmayı ve Osmanlı-Alman etkisini sınırlandırmayı amaçlamıştır. Ermeni mültecilerin dönüşü, yerel milislerin teşkili ve geçici bir "Ermeni Halk Hükümeti" kurulmasına ilişkin maddeler, Sovyet nüfuzunun bölgede kurumsallaştırılmasına hizmet etmiştir[865]. Ancak Osmanlı yetkilileri bu girişimi açıkça düşmanca bir adım olarak değerlendirmiş; Ermenilerin silahlandırılmasının bölgedeki Müslüman ahalinin doğrudan katliam tehdidiyle karşı karşıya kalmasına yol açacağını ileri sürmüştür. Troçki'nin, silahlandırmanın amacının Ermenileri Kürtlere karşı savunmak olduğunu belirtmesine rağmen, Osmanlı heyeti Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta Brest Antlaşması sonrasında arazilerin geri alınabilmesi için Ermenilere karşı askerî güç kullanılmasının kaçınılmaz hâle geldiğini bildirmiştir[866].

---

[863] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.111-113.
[864] *Vneşnyaya politika SSSR: sbornik dokumentov (1917–1920 gg.)* (SSCB'nin Dış Politikası: Belgeler Derlemesi, 1917–1920), Tom I. Der. A. S. Tisminets. Moskova: Vısşaya Partiynaya Şkola pri TsK VKP(b), Kabinet sotsial′no-ekonomiçeskih nauk, 1944., s.44.
[865] *Vneşnyaya politika SSSR*, a.g.e, s.45; Izvestiya, №1, 03 yanvarya, 1918, s. 3.
[866] 19.01.1918 tarihli telgraf: Sadrazam Talat Paşa Hazretleri- Hariciye Nezareti ve Sureti Enver Paşaya; BOA, HR.SYS, 2295/3, lef 1.

Ocak ve Şubat 1918'de meydana gelen üç kritik gelişme, Bolşevik-Taşnak ittifakını Mart saldırılarını uygulamaya koyacak biçimde harekete geçirmiştir. Bu gelişmelerin ilki, Komiserlik'in emri doğrultusunda gerçekleşen Şamhor Olayları'dır. Kafkas Ordusu'nun silah ve teçhizatının paylaşımında Müslümanların dışlanması, onların bu olaylara aktif biçimde katılmasını hızlandırmıştır. Mukhanov, Komiserlik'in Kafkas Ordusu'nu silahsızlandırma kararını; savaşın son evresinde ortaya çıkan fiilî anarşiyi denetim altına alma, Bolşevik tehdidini bertaraf etme, boşalan silahları iktidarlarını tahkim etmek amacıyla kullanma, kendi askerî güçlerini süratle oluşturma ve Tiflis ile Gence gibi siyasal merkezleri koruma hedefleriyle açıklamaktadır. Buna Türkiye faktörü ve cephenin hızla tasfiye edilmesi gerekliliği de eklenmiştir[867]. Olayları sonrasında Şaumyan, bir yandan Jordanya liderliğindeki Gürcü Menşeviklere karşı tavır alırken, diğer yandan Gence Müslüman Ulusal Komitesi'ni doğrudan suçlamıştır. Ona göre bu komite, Gence'de binlerce Müslümanı seferber edip silahlandırmış ve onları Şamhor'a katliam amacıyla yönlendirmiştir.

Bakinskiy Raboçiy'de yayımlanan açıklamasında Şaumyan hem Ermeni milliyetçilerine hem de Müsavat'a yönelik olarak "çok geç olmadan durun; aksi takdirde politikanız Türkiye'deki Taşnakların sonuçlarına benzer yıkıma yol açacaktır; Ermenistan zaten harabeye dönmüştür, Kafkasya'yı da kısa sürede harabeye çevireceksiniz" şeklinde sert bir ikazda bulunmuştu[868]. Ancak Alman istihbarat raporları, Kafkasyalı Müslümanların saldırılarının esasen geri çekilen Rus birliklerine yöneldiğini, Tiflis-Bakü demiryolunun kesilmesinin de bu düzensiz askerî unsurların ilerleyişini engelleme amacı taşıdığını göstermektedir[869]. Nitekim terhis edilen Rus askerleri, Bolşevik güçlerin silahlandırılmasında belirleyici rol oynamış; Bolşevikler, Ocak 1918 başlarında Ermenilerin katkısıyla 3.500 kişilik bir Kızıl Ordu kurarak Bakü'de iktidarı ele geçirme girişimlerini hızlandırmıştır. Bu süreçte Rus ve Ermeni askerî unsurların mevcudu artırılmış; Bakü'deki Bolşevik kuvvetleri iki zırhlı tren, bir zırhlı araç ve 6.000 askere ulaşmış, Moskova'dan da önemli miktarda askerî malzeme sevk edilmiştir[870].

Bu gelişmelerle eşzamanlı olarak, Şaumyan'ın önemli müttefiklerinden biri olan Müslüman Himmet Örgütü de Şubat Devrimi sonrasında yeniden faaliyete geçmiş, ancak RSDİP şubesinin bölünmesiyle ideolojik bakımdan parçalanmıştır. Bakü'deki Himmetçiler Nerimanov önderliğinde Bolşevik yanlısı bir çizgi izlerken, taşradaki şubeler Menşeviklerle hareket etmeye daha yatkın bir tutum sergilemiştir[871]. Başından beri Müsavat'ın "Türkleşmek, Muasırlaşmak ve

[867] Mukhanov, *a.g.e*, s.27-28.
[868] Shaumyan, *Stat'i i reçi,* a.g.e, s.107-113; Mşak, №14, 21 Ocak 1918, s.1-2.
[869] PA AA, RZ 201/011042, Bl. 24-27.
[870] Murgul, *a.g.m*, s.71-72.
[871] Swietochowski, *a.g.e*, s.88.

İslamlaşmak" şiarını sert biçimde eleştiren Himmetçiler, Bolşeviklerle ittifaklarını daha da güçlendirmiştir[872]. Programlarının 9. maddesinde, Rusya Devrimi'nin halklar arasında yayılmasına destek verilmesi gerektiği vurgulanarak Müslüman Ulusal Komiteleri'nin kurulmasına ihtiyaç olmadığı savunulmuş, böylece ulusalcılığa karşı devrimci bir siyasal tavır benimsenmiştir[873]. Kurucu Meclis'in dağıtılmasının ardından Nerimanov, bütün Müslüman siyasal örgütleri Ekim Devrimi etrafında birleşmeye çağırmış; Gürcü Menşevikler ile Müslüman beylerin kurduğu hükümetin devrilmesi ve Güney Kafkasya halklarının devrimle bütünleşmesi gerektiğini ileri sürmüştür[874]. Nerimanov ayrıca bölgedeki etnik çatışmaların sorumluluğunu Müsavatçılara yüklemiş; Bolşeviklerin sınıf mücadelesi yürüttüğünü, buna karşılık Ermeni milliyetçileri, Müslüman Müsavatçılar ve Gürcü Menşeviklerin ulusal silahlanmayı teşvik ederek kendi hükümetlerini kurmaya yöneldiğini iddia etmiştir. Bu yaklaşım, Himmet'in Güney Kafkasya'daki karmaşık etnik şiddeti sosyalist-devrimci bir bakışla yorumlayarak, ulusalcı elitlerin faaliyetlerini karşı-devrimci bir pratik olarak çerçeveleme çabasını açıkça yansıtmıştır[875].

Öte yandan Şubat 1918'de Tiflis'te Transkafkasya Seymi'nin kuruluşu, Şaumyan önderliğindeki Bolşevik örgütün sert tepkisini çekmiş; Tiflis'te düzenlenen mitingin zorla dağıtılması ve silah kullanılması, İşçi Temsilcileri Sovyet'inde ciddi hoşnutsuzluk yaratmıştır. Gürcü Menşevik lider Jordanya ise Bolşeviklere yönelik baskıyı zorunlu görerek onları Moskova ve Türkiye hesabına çalışan, milliyetçilik karşıtı unsurlar olarak nitelemiştir[876]. Pravda gazetesi 10 Şubat Olaylarını karşı-devrimci Güney Kafkasya Menşeviklerinin, Bolşevik komitesinin düzenlediği silahsız ve barışçıl Tiflis işçi toplantısına ateş açması şeklinde sunarken, Jordanya, Gegeçkori ve Ramişvili gibi isimlerin bu şiddeti Seym'in açılışını "kutlamak" amacıyla gerçekleştirdiği ileri sürülmüştür[877]. Bununla birlikte, sosyal demokrat dayanışma refleksi, Jordanya'nın Şaumyan'ı tutuklamak yerine onun Bakü'ye kaçmasına yardımcı olmasıyla, öz savunma mantığının önüne geçmiştir[878]. Aynı sırada Erzincan Ateşkesi sonrasında Anadolu'da artan Ermeni saldırıları Osmanlı askerî harekâtını tetiklemiş; Vehip Paşa'nın da vurguladığı üzere, Ermeni ve Gürcülerin askerî teşkilatlanmalarını tamamlamalarına fırsat verilmemesi gerektiği düşüncesiyle Osmanlı ordusu 12 Şubat'ta ileri harekâta başlamış, kısa sürede Erzincan'ı 13 Şubat'ta, Bayburt'u ise 14 Şubat'ta denetim altına almıştır. Bu ilerleyiş, yüz binlerce Ermeni'nin Gürcistan'a göç etmesine ve Gürcü-Ermeni ilişkilerinde yeni sorunların doğmasına yol açarken, Rus makamları tarafından

[872] Himmet, №9, 28 Ağustos 1917, s.3.
[873] Himmet, №11, 12 Eylül 1917, s.3.
[874] Himmet, №30, 7 Şubat 1918, s.2.
[875] Himmet, №35, 14 Mart 1918, s.1-2.
[876] Zhordania, *My life*, a.g.e, s.83-84.
[877] Pravda, №63 (289), 31 (18) marta 1918, s. 2.
[878] Rayfield*, a.g.e,* s.325.

Erzincan Ateşkesinin ihlali olarak değerlendirilmiştir.

Brest-Litovsk görüşmeleri devam ederken Kafkasya'daki Ermeni ve Gürcülerin hem Rusya'ya hem de Osmanlı'ya karşı askerî-siyasal bir ittifak kurduğu yönündeki söylentiler de yayılmıştır[879]. Osmanlı harekâtı, Bakü'deki Ermeni-Bolşevik ittifakını daha da güçlendirmiş; Türkiye'de bir Ermeni devleti kurma planlarının başarısızlığa uğradığını gören Taşnaklar dikkatlerini Güney Kafkasya'ya çevirmiştir. Bu hedef doğrultusunda, Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Bakü, Yelizavetpol ve Erivan vilayetlerinde geniş çaplı bir etnik tasfiye ve Azerbaycan ulusunun oluşumunu engellemeye dönük bir toprak daraltması düşüncesi, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde eşi benzeri görülmemiş bir gerilim üretmiştir[880]. Öte yandan Bolşeviklerin Bakü'yü parçalama ve Azerbaycan millî güçlerini yenilgiye uğratma hedefi, Taşnaksutyun Partisi'nin "Denizden denize Büyük Ermenistan" tasavvurunu kolaylaştıran bir siyasal ortam yaratmıştır. Hovannisian'ın da belirttiği üzere, Bakü Ermenileri açısından Bolşevizm "Rusçuluk", Müsavatçılık ise "Türkçülük" ile özdeşleşmiş; böylece Bakü Katliamına giden ideolojik ve askerî zemin giderek daha sağlam hâle gelmiştir[881].

Azerbaycan kırsalında ise Türk nüfusun silahlanmasıyla, bölgenin kontrolünü hedefleyen büyük ölçüde kendiliğinden gelişen bir hareketlilik başlamıştır. Bu hareketlilik, en etkili Müslüman güç merkezi olan Gence Ulusal Konseyi tarafından yalnızca kısmen koordine edilebilmiştir. Muğan Bozkır'ındaki Rus yerleşimcilere yönelik düşmanlığın şiddete dönüşmesi ve Vahşi Tümen askerlerinin Lenkeran'daki Bolşevik yanlısı garnizonu silahsızlandırması gibi olaylar, kırsal alandaki gerilimin yükselişini göstermektedir. Ayrıca, İmam Necmeddin Gotsinski liderliğindeki Dağıstanlı Lezgilerin Bolşevikleri Petrovsk'tan çıkarmasıyla Bakü'nün Rusya ile kara bağlantısı kesilmiştir. Eş zamanlı olarak, Erivan, Ardahan, Gence ve Karabağ gibi kilit bölgelerde Müslümanlar ile Ermeniler arasında kanlı çatışmalar yoğunlaşmıştır[882]. Şehirdeki Azerbaycan güçleri, iyi silahlanmış Taşnak birliklerine karşı dezavantajlı bir konumdayken, kırsaldaki Müslüman milisler oldukça aktifti. Müslüman grupların demiryolu ve telgraf hatlarına yönelik sabotajları, Ermeni askeri ve siyasi örgütlenmesine ciddi zarar vermiştir[883]. Resulzade, söz konusu ithamlara Açık Söz gazetesinde verdiği cevapta, kırsal alandaki karışıklıkların münferit bir etnik çatışma olarak değil, dönemin genel siyasal düzensizliği içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre bu çatışmaların temelinde Bolşeviklerin adaletsiz ve ayrımcı politikaları yatmaktaydı. Resulzade, Bolşeviklerin uluslara özerklik vaadinde bulunmalarına rağmen,

[879] Özder, *a.g.e*, s.42-45.
[880] Balayev, *a.g.e*, s.324.
[881] Hovannisian, *Armenia on the road to independence*, a.g.e, s.111-113.
[882] Swietochowski, *a.g.e*, s. 113-114.
[883] Murgul, *a.g.m*, s.72-73.

"Türkiye Ermenistan"ı için özerliği kabul ederken Kafkasya Türklerini "devrimci millet" saymadıkları gerekçesiyle aynı haktan mahrum bırakmalarını açık bir çelişki olarak değerlendirmiştir[884].

22 Mart 1918 tarihli telgraflar, Bakü'de Bolşevikler ile Müslümanlar arasında kanlı bir çatışmanın yaklaşmakta olduğunu açık biçimde haber vermiş ve bu çatışmanın bütün Güney Kafkasya'yı kapsayacak geniş ölçekli bir etnik savaşa dönüşme potansiyeline dikkat çekmiştir. Telgraflarda, Müslümanların yaklaşan Türk askerî harekâtıyla bağlantılı olarak stokları ve demiryollarını tahrip ettiği, buna karşılık Bolşeviklerin zafer sarhoşluğu içinde iç savaşı derinleştirerek bölgedeki Rus hâkimiyetinin çözülmesini hızlandıracağı öngörülmüştür[885]. Beklenen kırılma, 31 Mart saldırılarıyla fiilen başlamış; Vahşi Tümeni'nin 40 süvari eşliğinde Bakü'ye gelişi ve Rusların bu birliği silahsızlandırma teşebbüsü kısa sürede etnik bir katliama dönüşmüştür. Sovyetlerin silahsızlandırma girişimine itiraz eden Müslümanlar, savunmasız halkın da silahlandırılması talebiyle toplantılar düzenlemiş, bu sırada Himmet örgütü Şaumyan ve diğer Hristiyan parti temsilcileriyle temas kurarak arabuluculuk yapmaya çalışmıştır[886]. Nerimanov'un iç savaşın ertelenmesi ve olayların etnik gruplar arasında kalıcı bir kan davasına dönüşmemesi yönündeki uyarılarına rağmen, Şaumyan ile yapılan görüşmeler ve Resulzade'nin Devrim Komitesi nezdindeki girişimleri sonucunda silahların iadesi konusunda ortaya çıkan mutabakatlar uygulanmamıştır[887]. Bunun başlıca sebepleri arasında, Ermeni-Bolşevik çevrelerin Himmet Partisi'ne duyduğu güvensizlik ve Nerimanov grubunun siyasal çizgisini "sağcı sapma" olarak değerlendirmeleri yer almıştır[888].

Çatışmaların ilk aşamasında tarafsız kalan Taşnak birlikleri ise daha sonra ani bir manevrayla Bolşevik kuvvetleriyle birleşerek Müslüman mevzilerine saldırmıştır. Yaklaşık 400–500 kişilik zayıf Müslüman müfrezesi, düzenli bir Ermeni alayı ve Bolşevik birliklerinden oluşan müşterek kuvvet karşısında savunma yapmak zorunda kalmış; Türk birliklerinin zayıf komuta-kontrol yapısı ile yetersiz operasyonel koordinasyonu da yenilgiyi hızlandırmıştır. Alman Dışişleri verilerine göre 31 Mart–3 Nisan arasındaki çatışmalarda yaklaşık 12.000 kişi ölmüş, karşılıklı katliam söylentileri dolaşıma girmiştir[889]. Bunyan ve Fisher, Bakü'deki "Kızıl zafer"in ardında Ermenilerin Bolşevizm sevgisinden çok Türklere karşı besledikleri nefretin bulunduğunu ileri

[884] Açık Söz, №667, 29 Ocak 1918.
[885] *Azerbaycan Tarihi RDSPTA Belgelerinde,* a.g.e, s.52-53.
[886] Suny, *The baku commune*, a.g.e, s.s.216-217.
[887] Himmet, №36, 1 Nisan 1918, s.1.
[888] Hasanli, *Russkaya revolyutsiya i azerbaydjan,* a.g.e, s.105.
[889] Brandner Oblt Raporu, 11 Mayıs 1918 Bakü, PA AA, RZ 201/11048, Bl.74-77.

sürmektedir[890]. Bakü çevresindeki askerî baskının azalmasının ardından Devrimci Savunma Komitesi süratle iktidarını tahkim etmeye yönelmiş; Taşnaklara Sovyet birlikleriyle birleşmeleri ve bağımsız arama-vergi uygulamalarına son vermeleri için ültimatom verilmiştir. Bununla birlikte Bolşevikler, Ermeni desteğini kaybetmemek amacıyla Taşnaklara karşı sert tedbirlerden kaçınmış; buna karşılık muhalif unsurları tasfiye ederek burjuva ve Menşevik basınını kapatmış, şehir dumasını dağıtmış ve 25 Nisan'da Lenin hükümetinin yerel karşılığı olarak Bakü Sovnarkomu'nu kurmuştur. Her ne kadar Sovyet içinde azınlıkta bulunsalar da on iki komiserlikten dokuzunu alarak yönetimde belirleyici hâle gelmişler; Şaumyan başkan, Çaparidze içişleri komiseri, Nerimanov sosyal refah komiseri olmuş, ayrıca Müslüman Sol SR temsilcisi Mir Hasan Vezirov da yönetime dâhil edilmiştir. Bu düzenleme, bir yandan Mart Günleri sonrasında Müslüman toplumu yatıştırmayı, diğer yandan Ermeni etkisini dengelemeyi amaçlayan bir etnik dengeleme siyaseti niteliği taşımıştır[891].

Resulzade, Mart 1918 katliamlarının yalnız Türk halkının fiziksel varlığına değil, aynı zamanda manevî dünyasına da yöneldiğini, Bolşeviklerin Bakü'deki Türk vatanseverliğinin merkezini yok etmek amacıyla Ermenilerle ittifak kurduğunu ileri sürmüştür. Ona göre bu hadiseler bir sınıf mücadelesi değil, savunmasız Müslümanlara karşı gerçekleştirilen acımasız bir katliamdır[892]. Üç gün içinde 15.000 Müslüman'ın öldürüldüğü tahmin edilirken, Şaumyan diktatörlüğünün bu saldırıları Bakü'den Kuba'ya, Lenkeran'a ve Şamahı'ya kadar yaydığı belirtilmiştir[893]. Devrimci Savunma Komitesi, olayları Müsavat Partisi ile ulusal liderliğin komplosu olarak tanımlayarak bunu Sovyet karşıtı bir ayaklanma ve özerk Azerbaycan devleti kurma teşebbüsü şeklinde açıklamaya çalışmışsa da[894] Paşayev saldırıların asıl amacının Azerbaycan topraklarını Azerbaycan Türklerinden arındırmak, Ermenileştirmek ve Ermeni ekonomik-siyasal üstünlüğünü tesis etmek olduğunu savunmuştur[895]. Şaumyan başlangıçta katliamı reddetmiş, ancak daha sonra süvari müfrezesine yönelik ilk saldırıyı bahane ederek tüm cephe boyunca taarruza geçtiklerini ve kendi 6.000 kişilik silahlı gücüne ek olarak Taşnaksutyun'un 3.000-4.000 kişilik millî birliklerinin katılımının iç savaşa "millî bir katliam niteliği" kazandırdığını itiraf etmiştir[896].

Smith'e göre Bakü Olayları, Müsavat'ın sistematik biçimde kutuplaştırılması ve şehrin demokratik toplumundan dışlanması sürecini hızlandırmış, bu siyaset nihayetinde Bakü

---

[890] James Bunyan and H. Fisher, *The Bolshevik Revolution 1917-1918; Documents and Materials*, Stanford University Press, 1934, p.458.
[891] Swietochowski, *a.g.e*, s.117-119.
[892] ARDA, F894.S10.SV148 s.29-30.
[893] Resulzade, *Muhaceret devri, cilt 2*, a.g.e, s.198.
[894] Suny, *The baku commune,* a.g.e, s.219-220.
[895] Paşayev, *a.g.e*, s.91.
[896] Shaumyan, *Stat'i i reçi,* a.g.e, s.154; Kazemzaden*, a.g.e,* s.74.

Komününün kuruluşuna zemin hazırlamıştır[897]. *Mşak* gazetesi ise olayları bir yandan Bolşevikler ile Bolşevik olmayanlar arasındaki mücadele, diğer yandan Ermeniler ile Türkler arasındaki çatışma olarak değerlendirmiş; Bakü ve Şamahı'da bazı Türk ve Ermeni köylerinin yok edildiğini, buna karşılık bazı yerlerde Ermeniler ile Türklerin birbirlerini savunduğunu belirtmiştir. Gazete, aynı ülkede yan yana yaşayan halkların birbirlerini yok etmeye kalkışmasının anlamsızlığını vurgulayarak, Ermeniler ile Türklerin ne birbirlerini tamamen ortadan kaldırabileceklerini ne de aynı topraklardan bütünüyle sürebileceklerini anlamaları gerektiğini savunmuştur[898].

Ayrıca *Mşak* Bakü'deki gelişmelerin, Bolşeviklerin Güney Kafkasya'daki varlığının taşıdığı ciddiyeti gösterdiğini ileri sürmüş; Bolşevizm'in kırsalda tek Rus ulusal hareket olarak belirdiğini ve Ermenilerin de buna destek verdiklerini ifade etmiştir[899]. Gasımlı'nın analizine göre ise Bakü Olayları, bölgedeki siyasal çıkar çatışmaları ile jeopolitik hedeflerin kesişmesinden doğmuştur: ilk olarak saldırılar, self-determinasyon temelinde bağımsızlık arayışına yönelen Azerbaycan Türklerinin bu girişimini bastırmayı ve Merkezi Rusya otoritesini yeniden kurmayı hedefleyen Bolşevik siyasetinin bir aracı olmuştur; ikinci olarak, Osmanlı Ordusu'nun özellikle nüfusunun büyük çoğunluğu Türk ve Müslüman olan Bakü'ye girmesini engellemeye yönelik askerî-stratejik amaç, vilayetin yerel halktan arındırılması ve gelecekteki etno-politik hâkimiyetin zeminini hazırlama arzusu ile birleşmiştir; üçüncü olarak ise Ermenilerin bölgesel egemenlik hedefi, Bolşeviklerin Bakü petrollerini denetim altına alma isteği ve Menşevik, Kadet ve sosyal demokrat Rus fraksiyonlarının İmparatorluk Rusya'sının eski sınırlarını yeniden kurma beklentisi, karşılıklı çıkar sağlayan bir iş birliği ortaya çıkarmıştır[900]. Müsavat açısından bakıldığında ise bu katliamlar, Azerbaycan millî hareketinin yönünü değiştiren tarihsel bir dönüm noktası olmuş; hareket bu trajediden sonra Azerbaycan'ın tam bağımsızlığı doğrultusunda yeni bir stratejik çizgiye yönelmiştir[901].

Bolşevikler, Bakü'de kazandıkları zaferin ardından Sovyet iktidarını yalnızca şehirde değil, bütün Güney Kafkasya ve Dağıstan'da kurma hedefini açıkça ilan etmiş; Transkafkasya hükümetinin Gürcü-Türk birlikleriyle Bakü'yü geri alma girişimleri başarısız olurken, Bakü Sovyet'i nüfuzunu Kürdemir'e kadar genişletmiştir[902]. Blauvelt'in de belirttiği üzere, Bolşevikler sınıfsal bir siyaset yürüttüklerini iddia ederek etnik kimlikleri önemsizleştirmeye çalışmış, ancak özellikle

[897] Smith, *Anatomy of a rumour*, a.g.m, s.227-s.228.
[898] Mşak, №74, 7 Nisan 1918, s. 1.
[899] Mşak, №70, 30 Mart 1919, s.1-2.
[900] Gasımly, *a.g.e*, s.443-444.
[901] Balayev, *a.g.e*, s.326-327.
[902] Georges Mamoulia, "Azerbaijan and the Transcaucasian Democratic Federative Republic: historical reality and possibility", *Caucasus Survey*, volume 8, issue 1 (March 2020), p.25

Şaumyan'ın Müslüman milliyetçiliğine ilişkin söylemleri üzerinden etnik unsuru siyasal bir araç olarak kullanmıştır[903]. Güney Kafkasya halklarının bağımsızlığına karşı çıkan Şaumyan, Gürcü aristokratlarını, Müslüman beylerini ve onlarla iş birliği yapan Ermeni Taşnaklarını bölgenin emekçi sınıflarına ihanetle suçlamış; Rusya'dan kopuşun Türk işgalini kolaylaştıracağını savunarak Müslüman, Ermeni, Gürcü ve Rus emekçileri "beylere, hanlara ve onların Menşevik-Taşnak müttefiklerine karşı" ortak mücadeleye çağırmıştır[904]. Rusya'nın bütünlüğünün korunması gerektiğini savunan Şaumyan, federasyon fikrine karşı çıkarak Rus dili ve kültürünün bölge halkları için birleştirici bir unsur olduğunu öne sürmüştür[905]. Ayrıca aynı tarihlerde Erivan, Borçalı, Nahçıvan, Ahıska ve Ahalkalaki gibi merkezlerde etnik çatışmalar hızla yayılmış; bazı yerlerde köy nüfusları bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. *Gruziya* gazetesinin anlatısına göre, Gürcü köylülerin Müslüman toprak sahiplerine yönelik eylemleri literatürde her ne kadar "tarımsal hareket" olarak kavramsallaştırılsa da bu durumun arka planında sınıfsal bir talepten ziyade taraflar arasındaki kişisel husumetlerin ve köklü düşmanlıkların yattığı iddia edilmektedir.

Bölgesel ölçekteki bu şiddet dalgası Müslüman kitleler arasında kalıcı bir mobilizasyon yaratmasa da demografik ve insani maliyeti oldukça ağır olmuştur. Bu bağlamda, Nahçıvan hattındaki Şahtahtı mevkisinde bir trene düzenlenen saldırı; Ermeni sivil unsurları hedef alan katliamlar ve sistematik yağma eylemleriyle bölgedeki asayişsizliğin uç bir örneğini teşkil etmiştir. Benzer şekilde, Ahıska bölgesinde Gürcü yerleşim birimlerinin Ermeni silahlı gruplarınca tahrip edilmesi, çatışmaların salt yerel bir toprak anlaşmazlığı olmadığını; çok yönlü bir etnik temizlik ve karşılıklı imha sürecine evrildiğini göstermektedir. *Gruziya ve Borba* gazetelerinde de vurgulandığı üzere, hükümet etnik çatışmaları bastırma konusunda fiilen güçsüz kalmış; ulusal askerî birlikler hükümete değil ulusal konseylere bağlı hareket etmiş, ulusal konseyler ise kitleler içinde milliyetçi duyguları besleyerek toplumsal sorunları sürekli ulusal zemine taşımış ve böylece ulusal nefretin yayılmasına elverişli bir ortam oluşturmuştur. Aynı bağlamda *Borba*, Müsavatçıların Azerbaycan Türkleri arasında şovenizmi körükleyerek Ermenilere yönelik düşmanlığı derinleştirdiğini, Taşnaksutyun'un da benzer biçimde milliyetçi bir siyaset izlediğini, dolayısıyla çatışmaların yalnız Türk müdahalesiyle değil, her iki toplumun şovenist çevrelerinin hazırladığı "yanıcı madde" ile beslendiğini ileri sürmüştür[906].

Bu süreçte Şaumyan, Sovnarkom'a gönderdiği bildirimde Yelizavetpol yönünde bir harekât planlandığını, Ermeni desteğini kazanarak ve Gürcü köylülerini etkileyerek Seym'i devirmeyi

[903] Timothy K. Blauvelt, "Ideology meets practice in the struggle for the Transcaucasus: Stepan Shaumyan and the evolution of Bolshevik nationality policy", *Caucasus Survey*, volume 8, issue 1 (March 2020) p.90.
[904] Shaumyan, *Statyi i reçi* a.g.e, s.189-190.
[905] Blauvelt, *a.g.m*, s.89.
[906] Borba, №64, 11-go maya, 1918 g., s. 2; Gruziya, №36, 17-go oktyabrya 1918 g., s. 3.

amaçladıklarını, aksi takdirde Türklerin Tiflis'i ele geçirmesi hâlinde Bakü Komününün tümüyle tecrit olacağını belirtmiştir; ancak birliklerin hazırlıksızlığı nedeniyle bu operasyon ertelenmiştir[907]. Zenkovsky'nin isabetle belirttiği gibi, Sovyet hükümetiyle yolların ayrılması yalnızca yükselen ulusal bilincin ve Osmanlı askerî baskısının sonucu değil, aynı zamanda Bolşevik ayaklanması ile özellikle Ermeni Taşnak askerî birliklerinin Müslümanlara yönelik katliamlarının Azerbaycan liderliğini kesin biçimde Osmanlı Devleti'ne yöneltmesinin de bir sonucudur. Bu nedenle Müslüman halk, Türk ordusunu Bakü Sovyet'ine karşı bir koruyucu ve Ermenilere karşı mücadelede doğal bir müttefik olarak coşkuyla karşılamıştır[908]. Resulzade'nin ifadesiyle, yaklaşan tehlike karşısında Gence ülkenin tek savunma merkezi hâline gelmiş, fakat savunma uzadıkça disiplin bozulmuş ve anarşi yayılmıştır; bu çıkmazdan kurtuluşun yolu ise "kardeş millet Türkiye"nin yardımına başvurmak olarak görülmüştür[909].

Haziran 1918'de Bakü Sovnarkomu, uzun süredir planladığı Gence taarruzunu başlatarak öncelikli hedefinin bu "Müslüman karşıtı karşı-devrim merkezini" bastırmak ve olası Osmanlı müdahalesini önlemek olduğunu ilan etmiş; Taşnaklar, sosyal demokratlar ve Bolşevikler saldırıyı desteklerken Menşevikler bunun Gürcistan'a yönelik tehdit doğuracağından endişe etmiştir[910]. Ancak Bolşevik-Taşnak kuvvetleri Göyçay yakınlarında Kafkas İslam Ordusu karşısında yenilgiye uğramış; Murgul'un vurguladığı üzere, bu başarısızlık Müslüman nüfusun Bolşeviklere güvensizliği, gönüllü eksikliği, stratejik yetersizlik ve ağır lojistik sorunlardan kaynaklanmıştır[911]. Bunun ardından Türk birlikleri Kür Nehri'ni aşarak 10 Temmuz'da Kürdemir'i, 26 Temmuz'da Karasu'yu ve daha sonra Hacıkabul'u ele geçirip Bakü'ye yaklaşmış; bu gelişme şehirdeki güç dengelerini değiştirmiştir. Bolşevikler arasındaki derin görüş ayrılıkları sonucunda Şaumyan grubu devrilmiş ve yerini sosyal demokratlar, Menşevikler ve Taşnaklardan oluşan Merkezi Hazar Diktatörlüğü almıştır[912]. Müttefiklerinin yenilgisine rağmen Ermeni çevreleri, İngilizlerin Bakü'ye gelişiyle yeniden cesaret kazanmıştır. Bakü'deki Gürcü birliklerinde görev yapan subay Meburişvili'nin aktardığına göre, bazı Ermeni çevreleri İngilizlerin gelişiyle Türklerin Bakü'yü ele geçiremeyeceğine ve ileride Tiflis üzerinde de etkili olunacağına inanmıştır.

Bununla birlikte İngilizler, savaş gücü bakımından beklenen desteği sağlayamamış; sayılarının azlığı ve subay kadrolarının savunma konusunda yeterli enerji ve beceri göstermemesi nedeniyle

---

907 Suny, *The baku commune,* a.g.e, s.265-66.
908 Zenkovsky, *a.g.e*, s.259-260.
909 Memmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (ed. Asif Rüstemov), Elm, Bakü 1990, s.37-38.
910 Suny, *The baku commune,* a.g.e, s.270-271.
911 Murgul, *a.g.m*, 77-78.
912 Alex Marshall, *a.g.e,* s.94-95.

etkili bir askerî güç oluşturulamamıştır. İnatçı çatışmaların ardından Bakü 12 Eylül'de Türkler tarafından ele geçirilmiş, ancak düzenli Türk birlikleri şehre ancak iki gün sonra girebilmiştir. Gürcü subayların tanıklıklarına göre, 12 Eylül sabahı saat 07.00'den itibaren şehirde yalnızca Ermenilerin zarar gördüğü bir katliamın başladığı yönünde haberler yayılmıştır[913]. *Mşak* gazetesi, Azerbaycan milislerinin şehri ele geçirmesiyle bir Ermeni katliamı yaşandığını, ölü sayısının kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı tahminlere göre birkaç bine ulaştığını yazmıştır. Gazete ayrıca, Ermeni siyasal önderliğinin geçmiş deneyimlerden ders çıkarmadığını ve önce Rusya'ya, ardından Avrupa güçlerine bağladığı kurtuluş umutlarının Bakü'de de sürdürerek, benzer sonuçlar aldığını eleştirel bir dille vurgulamıştır[914]. Tumanov'un *Gruziya* gazetesindeki değerlendirmesi ise bu sürecin trajik döngüsünü özetlemektedir: Mart ayında Ermeniler savunmasız Müslümanları, Eylül ayında ise Müslümanlar savunmasız Ermenileri katletmiş; böylece Bakü'de Taşnaktsutyun'un kanlı siyaseti, başladığı kadar acımasız bir biçimde yine masum kurbanlar ve büyük bir yıkımla sona ermiştir[915].

Sonuç olarak, Güney Kafkasya'daki etnik çatışmalar, imparatorluk otoritesinin çözülmesi, Dünya Savaşı'nın hızlandırdığı militarizasyon, karşılıklı irredantist toprak talepleri ve mülteci hareketlerinin yarattığı demografik basınçla birlikte yapısal bir derinlik kazanmıştır. Mart 1918 Olayları bu sürecin en kritik kırılma noktası olmuş; şiddet, bir yandan Bakü'nün siyasal, askerî ve iktisadî denetimini ele geçirmeye yönelen Bolşevik-Taşnak ittifakının Müslüman-Türk nüfusa karşı sistematik güç kullanımında, diğer yandan Müsavat çevresinde şekillenen Azerbaycan Türk devletleşme projesinin kırsaldaki silahlı mobilizasyonu, haberleşme ve ulaşım hatlarını hedef alan müdahaleleri ve bölgesel nüfuz alanı kurma arayışında somutlaşmıştır. Böylece çatışma, yalnızca yerel husumetlerin veya tek taraflı bir tasfiye siyasetinin ürünü olmaktan çıkarak, rekabet halindeki ulusal egemenlik projelerinin karşı karşıya geldiği çift yönlü bir siyasal-toplumsal savaş niteliği kazanmıştır. Bu bakımdan Mart Olayları, yalnızca kitlesel şiddetin zirvesi değil, aynı zamanda Güney Kafkasya'da federatif bir ortak siyasal düzen ihtimalini aşındıran başlıca tarihsel eşik olmuş; taraflar birbirlerini ortak bir siyasî mimarinin unsurları olarak değil, bertaraf edilmesi gereken rakip ulusal projelerin taşıyıcıları olarak görmeye başlamıştır.

3.6. GÜNEY KAFKASYA'DA EMPERYAL REKABET

Ekim Devrimi'nin Rusya genelinde yol açtığı merkezî otorite çözülmesi, imparatorluğun çevre

[913] Gruziya, №26, 3-go oktyabrya 1918 g., s. 4.
[914] Mşak, №197, 29 Eylül 1918, s. 1.
[915] Gruziya, №68, 23-go noyabrya 1918 g., s. 1-2.

bölgelerinde belirgin bir iktidar boşluğu meydana getirmiştir. Bu gelişme, bir taraftan uzun süredir birikmekte olan etnik gerilimlerin silahlı çatışmalara dönüşmesini hızlandırırken, diğer taraftan İttifak ve İtilaf Devletleri'nin bölgeye yönelik jeopolitik müdahale eğilimlerini daha da güçlendirmiştir. Bu bağlamda Güney Kafkasya, Bolşevizm başta olmak üzere, büyük güçlerin nüfuz mücadelesinin yoğunlaştığı başlıca rekabet alanlarından biri hâline gelmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti, Enver ve Talat Paşaların öncülüğünde, Sovyet iktidarının yarattığı siyasî ve askerî zafiyeti bir fırsat olarak değerlendirerek Pantürkist ve Panislamcı hedeflerini gerçekleştirmeye yönelmiştir. Turancılık ekseninde şekillenen bu strateji, Kırım'dan Kafkasya'ya, Hazar ve Volga havzalarından Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada nüfuz tesis etmeyi amaçlamış; ayrıca Mezopotamya ve Suriye-Filistin cephelerinde yaşanan yenilgiler karşısında, Kafkasya'da sağlanacak bir başarının Osmanlı iktidarına hem dış politikada hem de iç siyasette yeni bir güç ve meşruiyet zemini kazandıracağı düşünülmüştür[916].

Mukhanov'a göre Türkler, bu hedef doğrultusunda Pantürkizm'in merkezi sayılan Gence'de Azerbaycan ulusal hareketiyle yakınlaşmış, Türk yanlısı eğilimleri kuvvetlendirmeye ve cephe birliklerinin direncini kırmaya çalışmıştır[917]. İngiliz belgelerine göre Osmanlı siyaseti, çoğunluğu Müslüman olan birleşik bir Güney Kafkasya Devleti kurarak bölgedeki etkisini kalıcılaştırmayı, Kars ve Batum'un iadesiyle bu hâkimiyeti güvence altına almayı amaçlamaktaydı; bu doğrultuda Türk basınında Kafkasya'daki 11 milyon nüfusun 7 milyonunun Müslüman olduğu özellikle vurgulanmıştır[918]. İngiliz yorumlarında, Bolşeviklerin Merkezî Güçlere çeşitli ekonomik imtiyazlar vermesi ve Almanya'ya Orta Doğu'ya sızması için bahaneler sunması çok dikkat çekicidir. Bu yolla Almanya; Berlin-Köstence-Batum-Krasnovodsk yolu üzerinden ve Erivan aracılığıyla Tebriz'e uzanarak Hindistan ve Afganistan'ı tehdit etme planını kademeli olarak tamamlamaktadır[919].

Pomiankowski'nin aktardığı üzere Türk planı, Irak, Filistin, Arabistan, Mısır, İran, Kırım ve Azerbaycan Türkleri üzerindeki nüfuzu genişletmeye kadar uzanmış; ancak Almanya'nın Bakü petrolü ve Kafkasya hammaddeleri üzerindeki çıkarları, Osmanlı-Alman ilişkilerini giderek daha çatışmalı bir zemine taşımıştır. Buna karşılık *The Times* gazetesi, Rusya'daki yaklaşık 20 milyon Müslümanın siyasal geleceğini yalnızca dış müdahalelerin etkisine indirgememiş; Devrim

---

916 Ludshuveyt, *a.g.e,* s.156-158.
917 Mukhanov, *a.g.e*, s.36-37.
918 *Azerbaijan history, british library archive documents,* a.g.e, s.220-221.
919 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia, Volume II*, United States Government Printing Office (U.S. Government Printing Office), Washington 1932, File No. 861.00/2386, Statement issued by the Georgian Information Bureau [London,] 22 Albemarle Street, W. 1, June 26, 1918. [Received July 30.] Georgia and Transcaucasia, p.635-637.

sonrasında oluşan iç örgütlenme koşullarını da bu geleceği şekillendiren temel dinamiklerden biri olarak değerlendirmiştir. Gazetenin yorumuna göre mezhep ve dil farklılıklarının varlığına rağmen Sünni ve Şii unsurlar arasında gelişen uzlaşma, Türkçe konuşan toplulukların Müslüman nüfus içindeki yüzde 80'i aşan oranı ve mayıs ayında Moskova'da toplanan ilk Tüm Rusya Müslüman Kongresi, Rusya Müslümanlarının siyasal potansiyelini görünür ve daha etkili hâle getiren gelişmelerdi. Sonuçta gazete, Rusya'daki Müslüman hareketin başarı şansını Rus siyasal çerçevesinin korunmasına bağlamakta; Rusya'nın parçalanması hâlinde hem Müslüman bloğun dağılacağını hem de bunun Rus demokrasisi, Müslüman liderlik ve Britanya İmparatorluğu açısından felaket doğuracağını ileri sürmektedir[920].

Alman Dışişleri belgelerinde yer alan Enver Paşa'nın 14 Aralık 1917 tarihli mektubu, Osmanlı Devleti'nin İran başta olmak üzere komşu devletlerin topraklarına yönelik herhangi bir ilhak veya genişleme amacı gütmediğini belirtmiş; Kafkasya bağlamındaki Osmanlı beklentisini, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda kaybedilen Kars ve Batum gibi bölgelerin yeniden Osmanlı hâkimiyetine alınmasıyla sınırlı bir hedef olarak tanımlamıştır. Savaş sonunda kamuoyunun fedakârlıklara karşılık somut kazanımlar talep edeceğini belirterek, Kafkas topraklarının geri alınmasını yalnız stratejik değil, aynı zamanda prestij ve iç politika açısından da zorunlu görmüştür. Ancak Alman tarafı, diplomatik yazışmalarla, 2 Ağustos 1914 ve 11 Ocak 1915 tarihli ittifak antlaşmalarında Kafkasya'da genişleme hükmünün yer almadığını, yalnızca Osmanlı'ya "Doğu sınırında küçük bir düzeltme" vaadinde bulunulduğunu ve bunun da ancak Batı Cephesi'nde kesin Alman zaferi sağlanırsa mümkün olacağını bildirmiştir[921]. Zira Kafkasya'da askerî ve siyasî bir nüfuz alanı tesis etmeye çalışan yalnızca Türkler değildi; Almanya da savaşın başlangıcından itibaren bölgeyle ilgilenmiş ve özellikle bölgenin ekonomik potansiyelini ayrıntılı biçimde incelemiştir.

Almanya, bu süreçte Gürcüler arasında devrimi teşvik etmeye özel önem vermiş ve bağımsız bir Gürcistan'ın kendi imparatorluk çıkarları bakımından stratejik ve ekonomik avantajlar sağlayacağı kanaatini benimsemiştir. Ocak 1918'de Güney Kafkasya'nın Rusya ile hukukî bağlarını koparması ve Türk müttefiklerin kuzeye doğru askerî ilerleyişe başlaması, Almanya'ya Kafkas siyasetine daha doğrudan müdahil olma fırsatı sunmuştur. Bu çerçevede Almanya, İran ve Orta Asya'ya doğrudan erişimini engelleyebilecek bir Türk hegemonyasına karşı çıkarak, Gürcülerle temaslarını yoğunlaştırmış veya Alman yanlısı bir Gürcü devleti ya da Gürcü önderliğinde bir "Güney Kafkasya federasyonu" oluşturmayı hedeflemiştir[922]. Bununla birlikte

[920] The Times, 5/8 Jan. 1918, p. 5; Pomiankowski, *a.g.e,* s.328-329.
[921] *Bernstorf, İstanbul 12 Aralık 1917, Alman Dışişleri Bakanlığına*, PA AA, RZ.201/11041.182-184/236.
[922] Suny, *The baku commune,* a.g.e, s.282-283.

Alman siyasetinin temelinde yalnızca siyasî denge arayışı değil, aynı zamanda Bakü petrolüne duyulan stratejik ihtiyaç bulunmaktaydı; nitekim Suny'nin de belirttiği üzere Kafkas petrolleri hem Türkler hem de Almanlar için hayati önemdeydi ve bu durum iki müttefik arasında Bakü'nün geleceği konusunda belirgin bir görüş ayrılığı yaratmıştır[923].

Alman emperyal planları, yalnız Rusya'nın parçalanmasına değil, aynı zamanda Sovyet iktidarının tasfiyesine de yönelmiş; Brest-Litovsk görüşmelerinde Alman blok heyetleri galip güç gibi davranarak Sovyet Rusya'ya yaklaşık 150 bin kilometrekarelik bir toprak kaybını dayatmıştır[924]. Ayrıca Alman Genelkurmayı'ndan bir subayın Kızılhaç ve Kızılay Derneği temsilcisi kılığında Tiflis'e gönderilmesi, Almanya ile Gürcistan arasındaki iş birliğinin zeminini hazırlamış; Almanlar, Komiserlik ve Gürcistan Ulusal Konseyi'nin desteğiyle Kafkasya, İran ve Transasya'dan gelen Alman savaş esirlerini toplayıp silahlandırarak bölgeye yönelik müdahale planları geliştirmiştir[925]. Son kertede Alman Dışişleri raporlarında, Kafkasya'nın Rusya'dan tamamen ayrılmasını teşvik etmek ve Almanya ile bölge arasındaki siyasî-ekonomik bağları güçlendirmek amacıyla Gürcistan için yaklaşık 20 milyon ruble, Güney Kafkasya federasyonu için ise yaklaşık 50 milyon ruble tahsis edildiği belirtilmektedir[926].

Alman ve Türk faaliyetlerinin Güney Kafkasya'da yoğunlaşması, Müttefik Devletleri de daha aktif bir siyaset izlemeye sevk etmiştir. Bu çerçevede Milner ile Cecil'in hazırladığı muhtıra, Alman nüfuzunu sınırlandırmak amacıyla Güney Rusya halklarına destek verilmesini ve özellikle Ermenilerin korunmasını gerekli görmüştür; zira Ermenistan, Turancı yayılmanın önündeki başlıca engel olarak değerlendiriliyordu. 23 Aralık'ta yapılan düzenlemeyle Ukrayna, Besarabya ve Kırım Fransız etki alanına bırakılırken, Kazak toprakları, Kafkasya ve Kürdistan'ın sorumluluğu Britanya'ya verilmiştir[927].

Öte yandan, Tüm Ermenilerin Katolikosu sıfatıyla Robert Lansing'e gönderilen mektupta, dağılmış durumdaki yaklaşık 160 bin Ermeni asker ve subayın Kafkas cephesinde merkezîleştirilmesi önerilmiş; 2.300.000 Ermeni nüfusun güvenliği için bunun tek etkili yol olduğu savunulmuştur. Mektupta ayrıca 50 bin kişilik bir Ermeni kolordusunun kurulduğu, yaklaşık 20 bin gönüllünün sınır savunmasına sevk edildiği, Müttefik desteği gecikmezse Ermeni

---

[923] *A.g.e*, s.259.
[924] Georgiy Vladimiroviç Pipiya, *Germanskiy imperializm v Zakavkazye v 1910–1918 gg*., İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1978, s. 92; Pravda, No. 41 (267), 5 marta (20 fevralya) 1918 g., s.1.
[925] Pipiya, *a.g.e*, s.95-96.
[926] *Prens Matchabelli'nin, Gürcü Ulusal Komite üyesi Kedia ile görüşünden notlar: Federal Dışişleri Başkanlığına Berlin 26 Aralık 1917*, PA AA, RZ.201/11041.255-259.
[927] Artin Hagop Arslanian, *The British Military Involvement in Transcaucasia 1917-1919*, PhD in History, University of Californıa, Los Angeles 1974, p.21-22.

ve Gürcülerden oluşan 150 bin kişilik bir ordunun meydana getirilebileceği ve bunun 80–90 bin kişilik bir Türk ordusuna karşı koyabileceği ileri sürülmüştür. Bununla birlikte İngilizler, yalnız Ermenilere dayanmanın yetersiz kalacağını görerek Gürcüleri ve hatta Azerbaycan Türklerini Osmanlı karşıtı bir hatta çekmeye çalışmış[928]; Gürcü Ulusal Komitesi üyelerinden Kedia'nın yazışmalarında, İngiliz ve Amerikalı temsilcilerin Gürcüleri etkilemek için yoğun çaba gösterdiği, mali kaynaklar, son teknoloji teçhizat ve hatta Türk cephesinde savaşmaya devam etmeleri halinde Gürcistan'ın bağımsızlığına destek dahil her türlü yardımı vaat ettikleri belirtilmektedir. Ancak Gürcüler, İtilaf Devletleri'nin tüm yardım tekliflerini ve vaatlerini kesin bir dille reddetmiş, bu durum İtilaf Devletleri'ni şaşkınlığa uğratmıştır.

Kedia, İtilaf yanlısı eğilimde olan Ermenilerin bile bu politikanın yanlış olduğunu fark etmeye başladığını ve diğer Kafkas milletlerine yöneldiklerini belirtmiştir[929]. İngilizler, tarafsız olduklarına ve tek isteklerinin birleşik bir Kafkas bloğu görmek ve desteklemek olduğuna dair güvenceler vermiş, hatta Azerbaycanlılara ulusal birliklerin örgütlemek için askeri teçhizat ve personel sağlamayı düşünmüştür. Çağlayan'a göre Azerbaycan Türklerinin İngiliz teklifini reddetmesinin esas nedeni, Ermenilerin İngiliz koruması altında oldukları ve diğerlerinin aleyhine bağımsız Ermenistan yaratmak için İngiliz desteğinden yararlandıkları iddiasından kaynaklanmıştır[930]. Ayrıca Şerif Hüseyin isyanını Kafkas Müslümanları üzerinde propaganda aracı olarak kullanma girişimi, müdahale siyasetinin somut göstergesi olmuştur. Ancak İngiliz yetkililer, Bolşevik propagandasının etkisi altındaki Kafkas Müslümanlarının Arap isyanını İslam birliğine karşı bir hareket olarak gördüklerini belirterek bu projeye karşı çıkmış; nitekim Türk ordusunun 1918 başlarındaki ilerleyişi sebebiyle söz konusu plan uygulamaya geçirilememiştir[931].

1918 Ocak ayının ilk haftalarında İngilizler, Hindistan Ordusu'ndan Tümgeneral Lionel Dunsterville komutasında "Dunsterforce" adlı bir birliği Bağdat'ta oluşturdu. Altstadt'a göre, bu kuvvetin birincil görevi siyasî nitelikteydi: istihbarat toplamak, Afganistan ve Hindistan için

---

[928] *Decimal File 867.22, Internal Affairs Of States, Turkey, Personnel. Organization. Discipline. Mutiny. Compulsory Military Service*., September 26, 1911- July 30, 1927. September 26, 1911-July 30, 1927. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com%2Fapps%2Fdoc%2FSC51115190 50%2FGDSC%3Fu%3Dcumhurbr%26sid%3Dbookmark-GDSC (23 Jan. 2026)., s.51-55; Arslanian, *a.g.e*, s.42-43.

[929] *Prens Matchabelli'nin, Gürcü Ulusal Komite üyesi Kedia ile görüşünden notlar: Federal Dışişleri Başkanlığına Berlin 26 Aralık 1917*, PA AA, RZ.201/11041.259-261.

[930] Kaya Tunçer Çağlayan, British Policy towards Transcaucasia, 1917-1921, Gorgias Press, Istanbul 2004, p. 40-41.

[931] *A.g.e*, s.52-54.

tehdit oluşturan Alman propagandasının yayılmasını engellemek ve yerel unsurları bu amaçla eğitmekti. İkincil hedefler ise Bakü petrol sahalarını ele geçirmek, korumak veya gerektiğinde imha etmekti. Dunsterville'in İran üzerinden Hazar kıyılarına ulaşarak Bakü ve Tiflis'teki komiserliğin otoriteleriyle doğrudan temas kurması planlanmıştı[932]. Sovyet tarihçileri, Dunsterforce'un Kafkasya'da Alman ve Türk etkisinin genişlemesini önlemenin yanı sıra Bakü'deki Bolşevik yönetimi devirmeyi ve yerine ılımlı bir sosyalist hükümet kurarak petrol bölgesini uzun süreli olarak işgal etmeyi hedeflediğini ileri sürer. Buna karşılık Batılı kaynaklar, Dunsterville komutasındaki kuvvetin amacının yalnızca Bakü'yü Müttefikler adına korumak ve bölgenin Türk ya da Alman kontrolüne geçmesini önlemek olduğunu savunur[933]. Alex Marshall'a göre Dunsterforce, hem Ermeni, Gürcü ve Türklerle ortak bir zemin arayışı hem de Bolşevizm'e karşı mücadele amacıyla tasarlanmıştı[934].

Bu çerçevede Enver Paşa, stratejik hedeflerini paylaşabilecek askerî ve siyasî kadrolara ihtiyaç duymuş ve Trablusgarp direnişinde öne çıkan Nuri Paşa'yı Kafkasya'ya göndermiştir. Nuri Paşa, 8 Mayıs 1918'de 30 kişilik bir grupla Tebriz'e ulaşmış; İngiliz istihbaratına göre bu heyetin amacı, Kars, Erivan, Erdebil, Astara ve Bakü hattı üzerinden Türk-Müslüman bölgelerini Osmanlı nüfuzu altına almaktı[935]. Öte yandan Türklerin müttefiki Almanya, Pan-Turan ideolojisine mesafeli olmakla birlikte, Bakü petrolünü stratejik öncelik olarak görüyordu. Alman istihbaratına göre Türk propagandası, Osmanlı ve Kafkas Türkleri arasındaki dilsel ve kültürel yakınlığı öne çıkararak bölgede etkili olmuş, halk arasında Osmanlı himayesine yönelik olumlu bir eğilim yaratmıştı[936]. Alman yetkililere göre Enver Paşa, Kafkas Müslümanlarına önemli ölçüde silah ve mühimmat göndermiş; onun temel hedefi Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde denetim kurarak Kafkasya üzerinden Türkistan'a uzanan bir nüfuz hattı oluşturmaktı.

Bu sırada Alman ordusu, Ukrayna üzerinden Karadeniz'in kuzey kıyılarına ilerliyor, Harkov ve Sivastopol gibi merkezlerde etkisini artırıyordu. Batum Konferansı sürecinde General von Lossow etkin rol oynarken, Albay Kress von Kressenstein da Tiflis'te Gürcü siyasetçilerle iş birliği yaparak Türklerin Bakü yönündeki ilerleyişine karşı denge siyaseti izlemiştir. Bu doğrultuda geliştirilen "Bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti" projesi, bir yandan Türk ilerleyişini sınırlamayı, diğer yandan Gürcistan'ı Alman nüfuz alanına dâhil etmeyi amaçlamıştır[937]. Alman

[932] Muratoff, *a.g.e,* s.483; Altstadt, *The azerbaijani turks* a.g.e, s.91.
[933] Suny, *The baku commune,* a.g.e, s.274.
[934] Alex Marshall, *a.g.e*, s.92.
[935] Dışişleri Bakanlığına hitaben yazılmış olup, Hindistan Hükümeti No.396, Bağdat'a gönderilmiştir.9-10 Mayıs 1918, *ADR in great britain's archive documents*, a.g.e, s.144-145.
[936] PA AA, RZ.201/011049.052-055; RZ.201/11044.051.
[937] Muratoff, *a.g.e*, s.468-470.

stratejisinin temelinde, Bakü petrolü başta olmak üzere Kafkasya kaynaklarına erişmek ve Gürcistan üzerinden bölgede kalıcı bir dayanak noktası oluşturmak düşüncesi yatmaktaydı[938]. Nitekim General Ludendorff'un tasavvurunda, Almanya'nın Gürcistan'daki konumunu güçlendirmesi hâlinde diğer Kafkas devletlerinin de buna eklemlenebileceği ve böylece savaş sırasında ve sonrasında yaşamsal önem taşıyan bir Kafkas bloğunun kurulabileceği öngörülüyordu[939].

Ayrıca Almanya, İngilizlerin kapattığı Berlin-Bağdat hattına alternatif olarak Güney Kafkasya üzerinden "Hamburg-Herat" güzergâhını tesis etmeyi; bu koridor aracılığıyla Orta Asya ve Afganistan üzerinden Hindistan'a yönelerek İngiltere'yi ateşkes talebine zorlamayı hedefliyordu[940]. Bu amaçla 27 Nisan 1918'de İstanbul'da Osmanlı Devleti ile yapılan gizli anlaşmada, Türkiye'ye Ermenistan'ın bir bölümü ile Gümrü-Culfa demiryolu hattı bırakılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı yönetimi bu sınırlandırılmış rolü kabul etmemiş; Pantürkizm doğrultusunda Kafkasya'daki nüfuzunu daha da genişletmeye çalışmıştır. Ludendorff, anılarında Enver Paşa'nın Pan-İslamist hedeflerinin Alman askerî ekonomisine zarar verdiğini özellikle vurgulamıştır[941]. *Borba* gazetesine göre Osmanlı, ortaya çıkan fırsattan yararlanarak Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını fiilen ortadan kaldırmayı ve bölgeyi kendi nüfuz alanına dâhil etmeyi hedeflemektedir. Gazete hem Türklerin hem de Almanların, Ortadoğu halkları açısından potansiyel bir devrim merkezi olarak görülen demokratik Güney Kafkasya'nın tasfiyesinde ortak çıkara sahip olduğunu ileri sürmektedir[942].

TDFC içindeki fikir ayrılıklarının derinleştiği bir aşamada, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki stratejik hedefleri daha açık biçimde görünür hâle gelmiştir. Osmanlı komutanlığının Tiflis merkezli TDFC hükümetine verdiği ültimatom, tüm Kafkas demiryolları ile Nahçıvan, Erivan'ın doğusu ve Gümrü gibi kritik bölgelerin devrini talep etmiştir. Batum görüşmeleri sırasında da Osmanlı hedefinin, Bakü, Dağıstan ve Türkistan istikametindeki ulaşım hatlarını güvence altına almak olduğu netleşmiştir. Nitekim Vehip Paşa, Ermenistan'ın Van, Nahçıvan ve Zengezur üzerindeki taleplerinin bu stratejik geçişleri engellediğini ileri sürerken, Osmanlı tarafı Kars, Ahılkalaki, Kazak ve Gence yolları ile Şerur–Nahçıvan–Zengezur hattının denetimini istemiş, Ermenilerin ise Nor Bayazet ve Eçmiadzin çevresine çekilmesini önermiştir[943]. *Borba* gazetesine

---

[938] Michael A. Reynolds, *The Ottoman-Russian Struggle For Eastern Anatolia and The Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and The Geopolitics of World Order*, Dissertation of Phd, The Department of Near Eastern Studies, Princeton University, 2003, p.406.
[939] Bakradze, *a.g.m*, s.68.
[940] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.178.
[941] Pipiya, *a.g.e*, s.134-135.
[942] Borba, №70, 18-go maya, 1918 g., s.2.
[943] Bayat, *a.g.e*, s. 63-64; Pravda №108, 1 iyunya (19 maya) 1918 g., s.2.

göre Osmanlı ültimatomu, diplomatik bir güvenlik söylemi arkasına gizlenmiş açık bir güç siyaseti niteliği taşımaktaydı. Gazete, Osmanlı'nın askerî üstünlüğünü kullanarak Güney Kafkasya'nın topraklarını ve demiryollarını denetim altına almaya çalıştığını, bu yayılmacı talebini ise Bakü bölgesindeki Türkler ve Müslümanların güvenliği, etnik şiddet ve genel anarşi gerekçeleriyle meşrulaştırmaya yöneldiğini ileri sürmektedir. Ancak gazete, bölgedeki etnik çatışmaların, silahlı çetelerin ve ulaştırma hatlarındaki düzensizliğin oluşumunda Osmanlı temsilcileri ile onların yerel müttefiklerinin de belirleyici payı bulunduğunu savunarak, söz konusu gerekçelerin yeni bir askerî müdahaleyi haklı göstermek için araçsallaştırıldığını iddia etmektedir[944].

Mşak gazetesi ise Brest-Litovsk Antlaşması'nın Batum, Artvin ve Kars'ı Osmanlı yönetimine bırakmasının Gürcistan meselesini daha da ağırlaştırdığını, bu durumun Gürcü ulusal bütünlüğünü zedelediğini ve silahlı direnişi kaçınılmaz hâle getirdiğini yazmıştır. Buna karşılık bazı Müslüman çevreler, Osmanlı Devleti'nin yasal ve özgür bir düzen kurabileceği, Güney Kafkasya milletlerinin de Osmanlı egemenliği altında bir federasyon içinde yer alabileceği yönünde beklenti taşımış; ancak gazete, Osmanlı yönetiminin ilk fırsatta Gürcistan'ın kalan topraklarını da parçalamaya yönelmesi, bu beklentilerin ne derece sınırlı olduğunu gösteren bir gelişme olarak değerlendirilmiştir[945]. Öte yandan Osmanlı tehdidi karşısında hem Gürcistan hem de Ermenistan Alman desteğine yönelmiş, ancak Almanya yalnızca Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımış ve ekonomik çıkarlarını güvence altına almak amacıyla Poti'de altı antlaşma imzalamıştır.

Söz konusu antlaşmalar, demiryollarının serbest kullanımı, Gürcistan gemilerinin Alman denetimine bırakılması ve Alman para birimine eşit giriş hakkı tanınması gibi hükümlerle fiilen Alman nüfuzunu kurumsallaştırmıştır. Özellikle ekonomik ilişkilerle ilgili ek antlaşma, Gürcistan'ın demiryolları, limanları ve madenlerini Alman denetimine açmasını ve iç ihtiyaçlardan çok ihracata öncelik vermesini öngörerek Alman sermayesine geniş imtiyazlar sağlamıştır[946]. Jordanya'ya göre Almanların Gürcistan'a ilgisi, ülkede düzen sağlamış ve toplumsal meşruiyet kazanmış bir hükümetin varlığından kaynaklanırken[947]; *Borba* gazetesi Alman-Gürcü yakınlaşmasını duygusal değil, karşılıklı çıkara dayalı rasyonel bir ilişki olarak değerlendirmiştir[948]. Gürcistan'daki Alman çıkarlarını diplomatik ve idari olarak yönetmek üzere General Baron Kress von Kressenstein Tiflis'e gönderilmiş, Kırım'dan gelen iki Alman taburunun Poti'ye çıkmasının ardından Sohum, Poti, Tiflis-Aleksandropol hattı ve Gürcistan-

[944] Borba №79, 29-go maya, 1918 g., s.2.
[945] Mşak №.39, 22 Şubat 1918, s.1.
[946] Batum Mayıs 1918. PA AA, RZ.201/11047.064-067; Pipiya, *a.g.e,* s.104-106.
[947] Zhordania, *My life,* a.g.e, s.89.
[948] Borba №122, 20-go iyulya 1918 g., s.1.

Azerbaycan sınır istasyonlarında Alman birlikleri konuşlandırılmıştır[949].

Öte yandan Batum Antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin üç Güney Kafkasya cumhuriyetiyle ilişkilerini yeniden düzenlemiş; ancak özellikle Ermeni siyasal çevreleri bu süreci müzakere edilmiş bir uzlaşıdan çok, savaş koşullarında kabul ettirilmiş bir dayatma olarak görmüştür. Antlaşma uyarınca Ermenistan Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 10.000 km² ile sınırlandırılmış, Ermeni ordusu dağıtılmış ve Erivan vilayetinin bazı kısımlarıyla Gümrü-Culfa demiryolu Osmanlı denetimine bırakılmıştır. Ermeni Hükûmeti, bu şartların hukuk ve hakkaniyet ilkelerine aykırı olduğunu belirterek Alman İmparatorluğu'na başvurmuşsa da Alman yetkililer Ermenilere İngilizlerle olası bağları nedeniyle mesafeli yaklaşmış ve Bakü petrolü ile madenler üzerindeki pazarlık gücünü kaybetmemek için daha realist bir tutum benimsemiştir[950].

İlaveten, Alman cephesi olaylara yönelik duygusal olmayan, realist bir yaklaşım benimsenmiştir. Ermenilerin Bakü'de hâkimiyet kurmasının petrol ve maden kaynakları üzerindeki Alman müzakere potansiyelini ortadan kaldıracağı endişesiyle, Kafkasya'ya büyük kuvvet gönderilememesi durumunda tek seçeneğin Osmanlı'ya Azerbaycan'da askerî açıdan tam yetki tanımak olduğu sonucuna varmıştır[951]. Aynı dönemde Osmanlı, Gürcistan'dan Ardahan, Kars, Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i geri almış; Gürcü tarafı ise bu antlaşmanın baskı altında imzalandığını ileri sürerek Berlin nezdinde itirazda bulunmuştur[952]. Ayrıca, Osmanlı yönetiminin "tanınmama" gerekçesini kabul etmemesinin yanı sıra, Haziran Anlaşması'nı imzalayarak Bakü-Batum petrol boru hattı ve Cenubi Kafkasya demiryolu anlaşmaları ile 4 Haziran Anlaşması'na ek olarak imzalanan diğer protokoller gibi bazı ayrıcalıklar elde ettiğini de belirtmeliyiz[953]. Sürecin sonunda Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'da yaklaşık 38.000 km² toprak ve 1.250.000 nüfusu sınırlarına katmıştır[954].

Osmanlı Devleti ile antlaşma imzalayan üçüncü cumhuriyet ise Azerbaycan olmuştur. Taraflar arasında siyasî, hukukî, iktisadî ve fikrî alanları kapsayan bir dostluk ve ittifak antlaşması yapılmış; antlaşmanın dördüncü maddesi ile Azerbaycan hükümeti, iç güvenliğin sağlanması için Osmanlı'dan askerî yardım isteme hakkı elde etmiştir. Buna karşılık Azerbaycan, kendi topraklarında silahlı çete oluşumuna izin vermemeyi ve sığınan çeteleri silahsızlandırmayı kabul

[949] BOA, HR.SYS.02303.00004.015.001; Muratoff, *a.g.e*, s.477.
[950] PA AA, RZ.201/11049.019; 11056.174; *Azerbaycan tarihi RDSSTA belgelerinde*, a.g.e, s.116-117.
[951] *Alman Saha Ordusu Genelkurmay Başkanı Karargâh 30.07.1918*, PA AA, RZ.201/11054.075-076.
[952] Marshall Lang, *a.g.e*, s.208.
[953] Hasanlı, *Foreign policy of the republic of azerbaijan,* a.g.e, s.73.
[954] Zarıfa Nazırlı, *Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri* (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2020, s.617.

etmiştir[955]. Ayrıca 14 Haziran'da Müsavat hükümeti ile Türk yetkililer arasında imzalanan ek anlaşma ile Azerbaycan demiryollarının beş yıllığına Osmanlı kontrolüne bırakılması, petrol endüstrisi, Hazar Filosu, Bakü-Batum petrol boru hattı ve bazı sanayi tesislerinin denetiminin Osmanlı denetimine geçmesi öngörülmüştür. Piniya'ya göre, Gence, Akstafa ve Kazak'ı işgal eden Türk birlikleri uluslararası kamuoyunu yanıltmak amacıyla "Kafkas İslam Ordusu" adı altında gösterilmiş; haziran sonuna gelindiğinde Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan'ın stratejik bölgelerinde, ayrıca Ermenistan ve Güney Azerbaycan'da yeni birlikler konuşlandırmıştır.

Bununla birlikte, Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri tam bir uyum içinde gelişmemiştir[956]. Murgul, Osmanlı'nın jeopolitik hedefleri ile Azerbaycanlı siyasetçilerin ulusal beklentileri arasında belirgin bir uyumsuzluk bulunduğunu, Enver Paşa'nın demokratik bir Azerbaycan fikrine mesafeli durarak Nuri Paşa'ya ülkenin Sultan himayesi altında olması gerektiğini bildirdiğini ve Hacinski'ye Avusturya-Macaristan benzeri federatif bir model önerdiğini belirtmektedir. Bu durum, Azerbaycan'ın Osmanlı stratejisinde bağımsız bir cumhuriyetten ziyade askerî ve siyasî bir üs olarak tasarlandığını göstermektedir[957]. Altstadt, antlaşmanın Azerbaycan'ın bağımsızlığını açık biçimde tanımadığı için Azerbaycan liderliğini rahatsız ettiğini savunurken[958], Hasanlı bunun aksine, böyle bir antlaşmanın ancak egemen devletler arasında yapılabileceğini ileri sürmüştür[959]. Diğer taraftan Almanya da bölgedeki gelişmeleri yakından izlemiş; Türklerin Bakü'de başarılı olması hâlinde petrol kaynaklarının paylaşımına katılmayı hedeflemiş, bu nedenle Han-Hoyski hükümeti ile temas kurarak Müsavat birliklerine silah ve mühimmat desteği sağlamıştır. Alman değerlendirmelerine göre, Gürcistan'da nüfuz pekiştirildiği takdirde Azerbaycan Türkleri de ekonomik üstünlüğü dikkate alarak zamanla Almanya'ya yaklaşabilecekti[960]. Nitekim İngiliz istihbarat raporlarında, Almanların bir sonraki hedefinin Ermeni meselesini erken safhada kontrol altına almak, Erivan çevresinde sınırlı bir Ermeni bölgesi oluşturmak, buna paralel biçimde önerilen Türk Cumhuriyeti üzerinden Osmanlı Devleti lehine bir nüfuz alanı tesis etmek olduğu ileri sürülmüştür[961].

Öte yandan Türk ordusunun Kafkasya'daki ilerleyişi, müttefiki Almanya ile ciddi bir çıkar

---

[955] *Osmanlı-Azerbaycan Antlaşması Türkçesi*. BOA, DK-C-G 0136698.1.6-10.
[956] Pipiya, *a.g.e*, s.124.
[957] Murgul, *a.g.m*, s.75-76.
[958] Altstadt, *The azerbaijani turks,* a.g.e, s.90.
[959] Hasanlı, *Foreign policy of the republic of azerbaijan* a.g.e, s.72.
[960] 4 Haziran 1918. PA AA, RZ.201/011047.150; Pipiya, *a.g.e*, s.125.
[961] Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., December 5, 1917- Nov. 1, 1919. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. link.gale.com%2Fapps%2Fdoc%2FSC51 11501308%2FGDSC%3Fu%3Dcumhurbr%26sid%3Dbookmark-GDSC. Accessed 23 Jan. 2026, p.135-136.

çatışmasını da beraberinde getirmiştir. Ukrayna ve Kırım üzerinde denetim kurarak Karadeniz'i fiilen kendi nüfuz alanına dönüştüren Almanya, Bakü petrolünün bütünüyle Türklerin eline geçmesini istememiş, bu nedenle bölgedeki ekonomik çıkarlarını korumaya yönelmiştir. Her ne kadar Almanlar Tiflis'e Türklerden önce ulaşarak demiryolu hatlarını kontrol altına alsalar da Türk birlikleri kara yoluyla Tiflis–Bakü hattına ilerlemiş ve 7 Haziran itibarıyla Bakü'ye 145 km mesafede karakollar kurmuştur[962]. Aynı süreçte Alman destekli Gürcü birliklerinin Müslüman köylerine saldırarak Osmanlı-Azerbaycan bağlantısını kesmeye çalışması, iki müttefik arasındaki gerilimi daha da artırmıştır[963]. Bu gerilim kısa süre içinde askerî çatışmaya dönüşmüş; Vehip Paşa, Aleksandropol'deki birliklerine Tiflis yönünde ilerleme emri vermiştir. 10 Haziran'da başlayan muharebelerde Türk 9. Kafkas Tümeni, Alman-Gürcü koalisyonunu yenilgiye uğratmış; ancak bu durum Berlin'in sert tepkisine yol açmıştır. Alman Genelkurmayı'nın uyarısı üzerine Osmanlı tarafı ilerlemeyi durdurmak ve esirleri serbest bırakmak zorunda kalmış, ardından Vehip Paşa görevden alınarak yerine Yakup Şevki Paşa atanmıştır. Buna rağmen Enver Paşa, Almanya'yı yatıştırmaya çalışırken Pan-Turan hedeflerinden vazgeçmemiş ve "İslam Ordusu" aracılığıyla bölgedeki planlarını sürdürmeyi amaçlamıştır[964]. Nitekim Almanların demiryolunu kapatmasından sonra Türk birlikleri Karakliss, Dilican ve Akstafa üzerinden Gence'ye ulaşmış; bu sırada yaklaşık 6.000 düzenli Osmanlı askeri ve 10.000'den fazla yerel Müslümandan oluşan Kafkas İslam Ordusu, Bakü yönünde ilerlemek üzere konuşlandırılmıştı[965].

Bolşeviklerim Gence yenilgisinin ardından Bakü yolunun açılması, Alman-Türk rekabetini belirgin biçimde artırmıştır. Alman Dışişleri raporlarında Kafkasya, Almanya'nın Doğu siyaseti açısından hem ekonomik hem de ideolojik bir manevra alanı olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede geliştirilen "Kafkas Konfederasyonu" fikri, yaklaşık 12 milyon nüfusa sahip bir siyasî birlik aracılığıyla hem Rusya'ya hem de Türkiye'ye karşı bir denge mekanizması oluşturmayı hedeflemekteydi. Gürcistan, Alman çıkarları bakımından en uygun müttefik sayılırken, Ermenistan ikincil önemde görülmüş; Azerbaycan Türkleri ile Kuzey Kafkasya Müslüman toplulukları ise hem Rusya'ya hem Osmanlı'ya karşı potansiyel denge unsurları olarak değerlendirilmiştir[966]. Bu bağlamda Alman siyaseti, Bakü petrolünün stratejik önemi ve İngiliz yayılmasını sınırlama ihtiyacı çerçevesinde şekillenmiş; Azerbaycan'ın bağımsızlık eğilimlerinin desteklenmesi, Rusya ile Osmanlı arasında bir tampon alan oluşturma stratejisinin parçası olarak görülmüştür. Ancak Almanya, savaş sonrası diplomatik esnekliğini korumak amacıyla

---

962 *ADR, great britain's archive documents*, a.g.e, s.99; Marshall Lang, *a.g.e*, s.206.
963 *Hariciye Nezareti-Berlin Sefareti, 23 Temmuz 1918*. BOA, HR. SYS. 02455.00033.001-0003.
964 Muratoff, *a.g.e*, s.477-478.
965 *11 Haziran 1918 Tiflis*, PA AA, RZ.201/011050.055-056; Alex Marshall, *The Caucasus Under Soviet Rule*, Routledge, New York 2010, p.90-91.
966 *Wesendonk'un Berline 24 Haziran 1918 tarihli yazısı*. PA AA, RZ.201/011049.244-250.

Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlıklarını resmen tanımaktan kaçınmıştır[967]. Fakat Alman belgeleri, Sovyet otoritesinin zayıflığı karşısında pasif kalmanın kabul edilemez olduğunu vurgulamaktadır. Berlin açısından Bakü meselesi büyük önem taşımaktaydı; zira Batı Cephesi'nde askerî üstünlüğünü yitiren Almanya, Kafkasya petrollerine giderek daha fazla ihtiyaç duymaktaydı[968].

Bu sırada rekabet yalnız Osmanlı-Alman hattıyla sınırlı kalmamış, Britanya da gelişmeleri yakından izlemeye başlamıştır. 1918 baharında Londra, Brest-Litovsk ve Bükreş antlaşmalarının ardından Almanların Küçük Asya ve Güney Kafkasya'yı hammadde kaynağına dönüştürmesinin, Britanya İmparatorluğu'nun Doğu'daki konumunu tehdit ettiğine kanaat getirmiştir. Sir Henry Wilson ve Arnold Toynbee, özellikle Berlin–Buhara hattının Basra Körfezi ve Hindistan açısından stratejik bir tehlike oluşturduğunu vurgulamışlardır[969]. Dahası, Temmuz 1918'de Hazar bölgesinden dönen İngiliz subayı E. D. Jarvis, yerel Bolşeviklerin düşman devletlerden destek aldığını ve Afganistan yolunu açmayı planladıklarını bildirerek bu endişeleri artırdı[970]. Bu koşullarda General Dunsterville, 24 Mayıs 1918'de Biçerakov'un desteğiyle Bakü'ye ilerleme izni istemiş; Temmuz başlarında yaklaşık 1.200 asker, birkaç İngiliz subayı ve 4 zırhlı araç ile Alyat'a ulaşmıştır[971]. Ancak Türk birliklerinin 10 Temmuz'da Kürdemir'i, 26 Temmuz'da Karasu'yu ve ardından Hacıkabul'u ele geçirmesi, cephedeki dengeleri Osmanlı lehine çevirmiştir[972]. Aynı dönemde Bakü'de Şaumyan liderliğindeki Bolşevik grubun devrilmesiyle SD'ler, Menşevikler ve Taşnaklar tarafından "Merkezi Hazar Diktatörlüğü" kurulmuş; nihayet Ağustos 1918'de Enzeli üzerinden gelen 1.500 kişilik İngiliz Dunsterforce birliği şehre ulaşmıştır. Ancak şehirdeki siyasî bölünmüşlük ve zayıf yerel örgütlenme, etkili bir savunma hattının kurulmasını engellemiştir[973].

Alman Dışişleri Bakanlığı yazışmaları, Osmanlı'nın Kafkasya'daki genişleme siyasetine yönelik kaygının arttığını gösterirken, İstanbul Konferansı sırasında Almanya'nın Bakü harekâtı karşısındaki tutumu da belirgin biçimde ikircikli kalmıştır. Berlin'deki diplomatik çevreler Osmanlı'ya mesafeli yaklaşırken, Alman saha komutanları İran'daki askerî harekâtın güçlüğünü

---

967 PA AA, RZ.201/11056.174-177.
968 *Almanya Kafkas Diplomatik temsilcinin Alman Dışişlerine Raporu Tiflis 29 Temmuz 1918*, PA AA, RZ.201/011055.110-116.
969 Sean Kelly, *Britannia has ruled here: Transcaucasia and Considerations of Imperial Defence in Lord Curzon's Search for a Near Eastern Settlement, 1918-1923*, Simon Fraser University Department of History (master thesis), 2003, p.17-18.
970 Alex Marshall, *a.g.e*, s.90-92.
971 Çağlayan, *a.g.e*, s.67.
972 Pipiya, *a.g.e*, s.126.
973 Edward Lemon, "Dunsterforce or Dunsterfarce? Re-evaluating the British Mission to Baku 1918", *First World War Studies*, V.6, I.2, 2015, p. 140; Alex Marshall, *a.g.e*, s.94-95.

dikkate alarak İslam Ordusu'nun demiryolu hattını kullanmasına izin verilmesini savunmuştur[974]. Bu sırada Almanya ile Sovyet Rusya arasında Güney Kafkasya'nın geleceğine ilişkin temaslar yoğunlaşmış; Sovyet hükümeti, Bakü'deki devrimci iktidarı koruyabilmek için Gürcistan konusunda taviz verirken, Almanya'dan Türk birliklerinin Bakü'den çekileceğine dair güvence talep etmiştir[975]. 27 Ağustos 1918 tarihli Berlin protokolü, Brest-Litovsk düzeninin Kafkasya bağlamında yeniden yorumlandığı bir ek mutabakat niteliği taşımıştır. Bu çerçevede Rusya, Almanya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımasına karşı çıkmama pozisyonunu kabul ederken; Almanya da Gürcistan dışındaki Kafkas alanlarında başka bir gücü himaye etmeme yönünde taahhütte bulunmuştur. Bu uzlaşma karşılığında ise Almanya'ya Bakü petrol üretiminin dörtte biri vaat edilmiştir[976]. Söz konusu gizli anlaşmanın basına yansıması İstanbul'da sert tepki doğurmuş; Resulzade, bu "ihanet"in cevabının Bakü'nün ele geçirilmesi olacağını ilan etmiştir[977]. Azerbaycan heyeti adına yapılan açıklamalarda, Almanya'nın Bakü'yü Rusya'ya bırakmayı kabul etmesinin yalnız petrol çıkarlarıyla açıklanamayacağı, coğrafî, etnik ve tarihî gerekçelerle şehrin doğal olarak Azerbaycan'a ait olduğu savunulmuştur[978].

Bu sırada Talat Paşa, 7 Eylül'de Kont Bernstorff ile birlikte Berlin'e ulaşmış; ancak Almanya ile Rusya'nın ek protokolü bir gün önce onayladığını öğrenince hem siyasî bakımdan zor durumda kalmış hem de ciddi bir tepki göstermiştir. Buna rağmen Talat Paşa, Alman hükümetinden Rusya'nın Müslüman nüfuslu bölgelerine dönük ilgisinin tanınmasını ve desteklediği Ermeni ile Azerbaycan devletlerinin resmen tanınarak Kafkasya'daki Osmanlı nüfuzunun güvence altına alınmasını talep etmiştir[979]. Aynı dönemde Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu'na şehrin bir an önce işgalden temizlenmesi emrini vermiş; Berlin'in kararsız tutumuna rağmen bazı Alman komutanlar da bu girişimi desteklemiştir. General von Seeckt, Enver Paşa, Büyükelçi Bernstorff ve General Ludendorff, Bakü'deki İngiliz varlığını ortak tehdit olarak değerlendirmiştir. Nitekim 14 Eylül 1918'de başlatılan son taarruz, ertesi gün İslam Ordusu'nun zaferiyle sonuçlanmış; İngiliz birlikleri çekilmiş ve şehir 24 saat içinde Osmanlı-Azerbaycan kuvvetlerinin eline geçmişti[980]. Marshall ise Bakü'nün düşüşünü askerî yetersizlikten çok siyasî karmaşa ve ihanet ile açıklamış; İngilizler, depolarda binlerce silah ve mühimmat bulunmasına rağmen yenilginin sorumluluğunu Ermeni birliklerinin güvenilmezliğine yüklemiştir[981]. Bakü'nün düşmesinin

---

[974] *Alman Saha Ordusu Genelkurmay Başkanı Karargâh, 30 Temmuz 1918,* PA AA, RZ.201/11054.077.
[975] *Azerbaycan tarihi RDSSTA belgelerinde*, a.g.e, s.249.
[976] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.150.
[977] BOA. 930.1.0.1.17.1.
[978] *Azerbaydzhanskaya Respublika: dokumenty i materialy 1918–1920 gg*., (Dzh. B. Guliyeva), Elm, Baku 1998, s.47.
[979] BOA, HR.SYS.02397.00006.023.001-002.
[980] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.223.
[981] Alex Marshall, *a.g.e,* s.95-96.

ardından Sovyet hükümeti Osmanlı ile diplomatik ilişkilerini kesmiş ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını bildirmiştir. Çiçerin, Osmanlı ordusunu Kars, Ardahan ve Batum'da halka terör uygulamak ve zorla asker toplamakla suçlamıştır[982].

Enver Paşa 20 Eylül'de ordusuna Enzeli, Derbent ve Petrovsk yönünde ilerleme emri vermiştir. Aynı süreçte Talat Paşa, Almanya ile uzlaşma arayışına girmiş ve 23 Eylül 1918'de Berlin'de imzalanan bildiride Kafkas cumhuriyetlerinin Osmanlı tarafından tanınması kararlaştırılmıştır. Osmanlı, Kafkasya iktisadi kaynaklarını savaş süresince Almanya'nın menfaatine kullanmayı, savaş sonrasında ise bu bölgelerde nüfuz alanı elde etmeyi hedefliyordu. Alman siyaseti, Kırım ve Rusya Müslümanlarının haklarının korunması meselesini Osmanlı Devleti'nin diplomatik sorumluluğuna devrederken, Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında seçici bir tanıma çizgisi izlemiştir. Bu bağlamda Gürcistan'ın bağımsızlığı kabul edilmiş; ancak Azerbaycan ve Ermenistan için benzer bir diplomatik tanıma süreci işletilmemiştir[983]. Bu çelişki, von Meyerkort'un 25 Eylül 1918 tarihli raporunda daha açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Rapora göre Almanya, Kafkasya kaynakları konusunda Osmanlı ile gerçek bir ortaklık kurmaktan ziyade kendi stratejik ve ekonomik çıkarlarını öncelemekteydi. Aynı bölgenin hem Almanya hem de Osmanlı tarafından eşzamanlı biçimde denetlenmesinin siyasal ve askerî bakımdan bir felakete yol açabileceği değerlendirilmiş, bu nedenle Alman çıkarlarını güvence altına almak için Osmanlı'ya karşı daha kesin bir tutum alınması gerektiği savunulmuştur. Ancak bu aşamada Almanya'nın askerî ve iktisadî kapasitesi ciddi ölçüde tükenmişti; dolayısıyla Alman-Türk rekabeti fiilen İtilaf Devletleri'nin lehine işlemiştir[984].

Öte yandan, 1918 Eylül'ü itibarıyla savaşın genel dengesi kesin biçimde İttifak Devletleri aleyhine dönmüş; Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de ateşkes imzalamasıyla çözülme süreci hızlanmış, ardından Osmanlı Devleti, Almanya (3 Kasım 1918) ve Avusturya-Macaristan da savaştan çekilmiştir[985]. Savaşın son safhasında Osmanlı ordusu, General Biçerakov'un çekilmek zorunda kaldığı Derbent ve Petrovsk hattına kadar ilerleyerek Hazar Denizi'nin batısında geniş bir sahada fiilî hâkimiyet kurmuştur. Her ne kadar ateşkesin 11. maddesi bu bölgelerin tahliyesini öngörse de Enver Paşa geri çekilme yerine nüfuzu koruyacak tedbirler almaya yönelmiştir. Bu doğrultuda 12 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya gönderilen talimatta, Azerbaycan sınırları içinde Türk nüfuzunu kalıcı kılacak ve bölgedeki Rus ile Ermeni etkisini sınırlandıracak önlemler istenmiş; ayrıca Lenkeran ve Astara'nın boşaltılmaması, böylece İran Azerbaycan'ı ile kuzeydeki

---

[982] BOA, HR. SYS. 02303.00010.008; Reynolds, *a.g.e*, s.477-478.
[983] BOA, HR.SYS 02303/14, s.1-2.
[984] Pipiya, *a.g.e*, s.140-141.
[985] Mahmut Akkor, "Mondros Mütarekesi'nin İmzalanma Süreci ve Mütareke Tutanaklarında Boğazlar Konusu", *Tarihin Peşinde*, Sayı 21, 2019, s.277.

Azerbaycan arasında coğrafi sürekliliğin korunması hedeflenmiştir. Aynı kapsamda, İstanbul'a dönmesi planlanan 5. Kafkas Tümeni'nin geri çağrılması yerine Azerbaycan'da bırakılması ve gerekirse Azerbaycan Hükümeti'nin otoritesine bağlanması öngörülmüştür. Bu uygulama, Osmanlı askerî varlığının resmî tahliye görüntüsü altında Pan-Turanist ve Panislamcı hedefler doğrultusunda bölgede çekirdek bir güç olarak korunmak istendiğini göstermektedir [986]. İngiliz belgeleri de Tebriz merkezli bir "plebisit" yoluyla İran Azerbaycan'ının Kuzey Azerbaycan ve Bakü ile birleşerek bağımsız bir "Turan Devleti" ilan edilmesi ihtimalinin Londra'da ciddi endişe yarattığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda İngiliz raporları, "Türklerin kendi kaderini tayin söylemini kullanarak Pan-Turanist bir meşruiyet zemini yaratma çabasının, eğer Barış Konferansı'nda dikkatle izlenmezse, Hazar havzasında uzun vadeli askeri ve diplomatik yükümlülüklere yol açabileceği" uyarısında bulunmaktaydı[987].

Mütareke sonrasında İttifak Devletleri Kafkasya'yı tahliye ederken, İngiltere hızla Bakü ve Gürcistan'a askerî müdahale hazırlıklarına girişmiştir. Kelly'ye göre, Alman, Habsburg, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının çöküşü Britanya'ya görünürde askerî ve diplomatik üstünlük sağlamış olsa da savaş sonrası düzen Londra'nın çelişkili vaatleri ve bürokratik çekişmeleri nedeniyle oldukça kırılgan bir zeminde şekillenmişti[988]. Buna rağmen 17 Kasım 1918 sabahı General Thomson komutasındaki yaklaşık 1.200 İngiliz askeri, Çarlık yanlısı Kazak birlikleri ve küçük bir Ermeni müfrezesi eşliğinde Bakü'ye girmiştir. General Thomson, işgalin "Rusya'dan ayrılan Kafkasya'yı düşmandan kurtarma" amacı taşıdığını ileri sürmüş; ancak kısa süre içinde İngilizler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin meşruiyetini tanımadıklarını ve bu devletin "Türk Komutanlığı'nın teşvikiyle" kurulduğunu açıklamıştır[989]. Balayev'e göre Türkiye'nin Azerbaycan'dan çekilmesi, bağımsızlık hareketinin en önemli müttefikini kaybetmesi anlamına gelirken; Osmanlı komutanlığı bu geri çekilmeyi, bazı subay ve askerleri ülkede bırakarak yerel orduya entegre etme ve ele geçirilen silahları Azerbaycan'a aktarma yoluyla telafi etmeye çalışmıştır[990]. Aynı dönemde Alman askerî misyonu Gürcistan'da düzenli bir ordu kurma girişimini sürdürmüş, ancak Aralık 1918 başlarında Fransız ve İngiliz birliklerinin Tiflis'e girmesiyle Alman kuvvetleri de bölgeden çekilmeye başlamıştır[991]. Öte yandan Hovannisian'ın belirttiği üzere, mütarekenin uygulanışı Ermeni beklentilerini de karşılamamış; Osmanlı ordusunun savaş boyunca işgal ettiği bazı bölgeleri elinde tutmasına fiilen göz yumulmuş, hatta

---

[986] Çağlayan, *a.g.e*, s.94-95.
[987] *ADR, great britain's archive documents*, a.g.e, s.146-147.
[988] Kelly, *a.g.e*, s.21-22.
[989] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, Cilt II-İkinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.640-641.
[990] Reynolds, *a.g.e*, s.488; Balayev, a.g.e, s.352.
[991] Rayfield, *a.g.e*, s.330.

Erivan'ın resmen boşaltılmasından sonra bazı Türk subay ve askerleri Aras Vadisi'nde Müslüman nüfusun Ermeni otoritesine karşı direnişini örgütlemeyi sürdürmüştür[992].

Sonuç olarak, Güney Kafkasya'da dış güçlerin müdahaleleri, bölgenin yerel siyasal ve etnik dengelerini dışarıdan yeniden biçimlendiren ve iç ayrışmaları derinleştirerek çok katmanlı bir rekabet ile çatışma zemini yaratan temel dinamiklerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti Enver ve Talat Paşalar çizgisinde bölgeyi, Bakü'den Dağıstan, Türkistan ve İran Azerbaycan'ına uzanan geniş bir Pan-Turancı ve Panislamcı nüfuz alanının kapısı olarak değerlendirmiş; özellikle Azerbaycan Türkleri ile geliştirdiği yakınlaşma, Müslüman unsurlar arasında iş birliğini teşvik etmişse de bu iş birliği çoğu kez eşitler arası bir siyasal ortaklıktan ziyade Osmanlı stratejisinin yerel dayanağına dönüşmüştür. Buna karşılık Almanya, ideolojik olmaktan ziyade Bakü petrolü, demiryolları, hammaddeler ve İran-Orta Asya-Hindistan koridoruna erişim açısından yaklaşmış; bu çerçevede Gürcistan'ı başlıca müttefik olarak desteklerken Osmanlı yayılmasını sınırlamaya çalışmış ve Azerbaycan, Ermenistan ile Kuzey Kafkasya arasında denge politikası izleyerek tampon mekanizmalar oluşturmayı hedeflemiştir. İngiltere ise Alman-Türk nüfuzunun Bakü, Hazar havzası, Afganistan ve Hindistan yönünde genişlemesini engellemek amacıyla Ermeni ve Gürcü unsurları desteklemiş, fırsat buldukça Azerbaycan Türklerini de Osmanlı'dan uzaklaştırmaya çalışmış; ancak bu politika yerel toplumlar nezdinde kalıcı bir güven oluşturamamıştır. Böylece büyük güçler, etnik grupları askerî müttefik, tampon unsur ya da stratejik araç olarak konumlandırmış; bu tutum Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri arasında ortak bir bölgesel siyasal düzen kurma ihtimalini zayıflatırken, karşılıklı güvensizliği, etnik seferberliği ve rekabetçi devletleşme projelerini hızlandırmıştır. Neticede dış müdahaleler mevcut etnik ayrışmaları keskinleştirmekle kalmamış, iş birliği arayışlarını da her grubun farklı bir dış hami arayışına indirgeyerek kırılgan ve geçici ilişkilere dönüştürmüştür.

3.7. DEĞERLENDİRME

Netice itibarıyla, Dünya Savaşı ve devrim süreci, Güney Kafkasya'da yalnızca imparatorluk otoritelerinin çözülmesini hızlandıran dışsal sarsıntılar değil, aynı zamanda bölgenin siyasal yapısını, topluluklar arası ilişkilerini ve iktidar tahayyüllerini köklü biçimde dönüştüren tarihsel kırılmalar olmuştur. Çarlık merkezî otoritesinin zayıflaması, Şubat Devrimi'nin açtığı temsil ve örgütlenme alanı, ardından Bolşevik müdahalesiyle derinleşen iktidar boşluğu, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü siyasal elitlerini kendi toplulukları adına daha belirgin siyasal programlar üretmeye sevk etmiştir. Dolayısıyla savaş ve devrim, bölge halklarını ortak bir siyasal geleceğe yaklaştırmaktan çok, egemenlik, temsil, güvenlik ve toprak meselelerini daha sert ve doğrudan

[992] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.239-240.

biçimde siyasileştirerek bağımsız cumhuriyetlere giden yolu açmıştır. Bu bağlamda federasyon denemesi, başlangıçta tam bağımsız devletlerden önce, anarşiyi sınırlayacak, dış tehditlere karşı ortak savunma sağlayacak ve çok uluslu Güney Kafkasya'da siyasal meşruiyeti bölgesel ölçekte yeniden üretecek geçici bir çözüm formülü olarak anlam kazanmıştır. Ne var ki bu modelin kalıcı bir siyasal yapıya dönüşememesinin temel nedeni, tarafların federasyona aynı siyasal anlamı yüklememeleridir. Gürcü siyasal çevreleri federasyonu çoğu zaman daha güvenli bir Gürcü devletleşmesine geçiş zemini olarak okurken, Azerbaycan Türkü aktörler onu millî egemenliğe ulaşmayı kolaylaştıracak pragmatik bir ara form olarak değerlendirmiş, Ermeni çevreleri ise askerî ve demografik kırılganlıkları nedeniyle bu yapıya çoğu zaman zorunlu ve ihtiyatlı biçimde yaklaşmıştır.

Kurucu Meclis'in dağıtılması, Brest-Litovsk Antlaşması'nın dayatmaları, Trabzon ve Batum görüşmelerinde ortaya çıkan uzlaşmazlıklar, ayrıca Osmanlı askerî baskısı ile Bolşevik ilerleyişinin eşzamanlı yarattığı tehdit, federatif çözümün toplumsal ve siyasal zeminini hızla aşındırmıştır. Böylece federasyon, müşterek bir bölgesel birlik projesi olmaktan ziyade, her aktörün kendi ulusal programını tahkim etmek için geçici olarak başvurduğu kırılgan bir siyasal forma dönüşmüştür. Bu kırılganlığın derinleşmesinde rekabetçi ulusal projeler, emperyalist müdahaleler ve etnik çatışmalar belirleyici rol oynamıştır. Bölgedeki milli hareketler, aynı tarihsel kriz içinde gelişmiş olsalar da örtüşen egemenlik iddiaları ve farklı dış hamilere yaslanan stratejileri nedeniyle ortak bir bölgesel siyasal düzen üzerinde uzlaşamamıştır. Dış güçlerin bölgeyi jeostratejik, askerî ve iktisadî hesaplarla müdahale alanına dönüştürmeleri, yerel aktörleri ortak siyasal özne olmaktan çok, rakip ittifak sistemlerinin parçaları hâline getirmiştir. Buna, Mart 1918 Olayları başta olmak üzere etnik şiddetin kitlesel ve siyasal bir karakter kazanması da eklendiğinde, federasyon tezi yalnızca kurumsal bakımdan değil, toplumsal meşruiyet bakımından da ağır darbe almıştır. Sonuçta Güney Kafkasya'da savaş ve devrim yılları, ortak bölgesel düzen arayışını bütünüyle ortadan kaldırmamış, fakat onu rekabetçi millî devlet projeleri, dış müdahale mekanizmaları ve karşılıklı güvenlik endişeleri karşısında giderek işlevsizleştirmiş; böylece bağımsız cumhuriyetler dönemi, federatif bir uzlaşının başarısızlığından doğan parçalı ve çatışmalı bir siyasal miras üzerinde yükselmiştir.

4. BÖLÜM
BAĞIMSIZ CUMHURİYETLER DÖNEMİ (1918-1921)

Bu bölümde, 1917 devrimlerinin Rus İmparatorluğu sathında tetiklediği topyekûn siyasal dezentegrasyon ve buna refakat eden meşruiyet krizi neticesinde Güney Kafkasya'da tecelli eden otorite boşluğu; bölgenin merkezden kopuş süreçleri ve müstakil cumhuriyetlerin teşekkülü ekseninde analitik bir perspektifle tetkik edilecektir. Bu çerçevede, TDFC'nin dağılmasının ardından ortaya çıkan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetlerinin; iç siyasal istikrarsızlık, kurumsal kapasite yetersizliği ve dış askerî baskı koşullarında geliştirdikleri federatif iş birliği arayışları ile kolektif güvenlik mimarisi kurma çabaları değerlendirilecektir. Aynı zamanda, irredantist toprak ihtilafları, etnik çatışmalar ve büyük güçlerin bölgedeki nüfuz mücadelelerinin söz konusu iş birliği zeminini nasıl aşındırdığı; federasyon veya konfederasyon fikrinin neden kalıcı bir siyasal form kazanamadığı analiz edilecektir. Bunun yanı sıra, Sovyet Rusya'nın yayılmacı ve re-entegrasyonist politikaları karşısında bölge devletlerinin geliştirdikleri siyasal ve askerî eşgüdüm girişimleri ele alınacak; nihayet Sovyet müdahalesi sonrasında Güney Kafkasya'nın idarî-siyasal haritasının yukarıdan dayatılan merkeziyetçi bir federasyon çatısı altında yeniden yapılandırılmasının, bölgenin uzun vadeli toplumsal ve etnik ilişkileri üzerindeki kronik etkileri tartışılacaktır.

4.1. GÜRCİSTAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ (1918-1921)

1919 sonbaharında Güney Kafkasya'da incelemelerde bulunan Amerikalı General James Harbord, Rusya İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte bölgede yeni siyasal oluşumların ortaya çıktığını, etnik bakımdan son derece parçalı Kafkasya'da 31 yerel unsur dâhil yaklaşık 40 grup arasında devlet kurma kapasitesine sahip başlıca aktörlerin ise Gürcüler, Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler olduğunu belirtmiştir. Harbord'a göre Gürcistan ile Azerbaycan, Rusya'dan devraldıkları idarî ve kurumsal mirası kendi tarihsel devamlılıklarının bir parçası hâline getirmiştir. Bu çerçevede Harbord, güçlü tarih bilinci, özgüveni ve siyasal kararlılığı sayesinde kendi topraklarında devrimci bir yönetim kuran en iddialı topluluğun Gürcüler olduğunu vurgulamıştır[993]. Bu durum, Gürcistan'ın kurucu kadrolarının büyük ölçüde Menşeviklerden oluşmasıyla yakından bağlantılıdır; nitekim Kazemzadeh'in de işaret ettiği üzere 1917–1918

[993] Maj. Gen. James G. Harbord, *Report Of The American Military Mission To Armenia*, Presented By Mr. Lodge April 13, 1920: Ordered to be printed, Government Printing Office Washington 1920, p.12.

döneminde ülkede fiilî iktidar kurabilecek tek örgütlü güç Menşeviklerdi.

Menşevik lider Jordanya, devrimin burjuva karakterini kabul etmekle birlikte siyasal sorumluluğu üstlenmiş[994]; Batum Konferansı'nın sonuçsuz kalmasının ardından Alman desteğine yönelen Gürcü elitler 26 Mayıs 1918'de TDFC'den ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Aynı gün yayımlanan bildirge, dış baskılardan kurtuluş ve özgür gelişim için bağımsız siyasal örgütlenmeyi zorunlu görmüş; demokratik cumhuriyet, daimî tarafsızlık, tüm uluslarla dostane ilişkiler, milliyet, din, sınıf, etnik köken ve cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin eşit medeni ve siyasal haklar ile kadınlara tam siyasal haklar gibi ilkeleri benimsemiştir[995]. Britanyalı tarihçi Eric Lee'nin değerlendirmesine göre *Gürcistan Bağımsızlık Bildirgesi*, Gürcü Sosyal Demokratların Rus İmparatorluğu'nun dağılması sonrasında benimsedikleri yeni siyasal tahayyülün kurucu bir ifadesidir. Bildirgede formüle edilen yedi ilke, egemenliğin halka ait olduğu, Gürcistan'ın bağımsız ve uluslararası hukukta eşit haklara sahip bir devlet olarak konumlandırıldığı bir devlet anlayışını yansıtmakta; bu vurgu, Sosyal Demokratların daha önce savundukları demokratik-federal Rusya içinde özerklik fikrinden bilinçli bir kopuşa işaret etmektedir[996].

Öte yandan Michael Reynolds'un da belirttiği gibi söz konusu bildirge, Gürcü siyasal elitinin temkinli milliyetçilik anlayışını yansıtmış; tarihsel bağımsızlık ve ulusal yeniden doğuş vurgusu öne çıkarılırken[997], Ulusal Demokrat Gvazava'nın etkisi doğrultusunda sosyalizm ve sınıf kavramları bilinçli biçimde metin dışında bırakılmıştır. Jordanya'nın sosyal reform taleplerinin çıkarılmasında ısrar etmesi de bildirgenin bütün yurttaşları kapsayan bir "ulusal platform" olarak kurgulanmasıyla ilişkilidir. Gürcü tarih yazımında baskın yoruma göre Menşevik liderlik, ekonomik geri kalmışlık nedeniyle sosyalizmi kısa vadeli bir hedef olarak değil, ancak kapitalist gelişim, yerli burjuvazinin güçlenmesi ve orta tabakanın oluşumundan sonra mümkün olabilecek tarihsel bir aşama olarak değerlendirmiştir[998]. Gürcü sosyal demokratların Rusya'daki sosyal demokratlara gönderdikleri mektup bağımsızlık ilanını Bolşevizm'in Rus devlet yapısını çözmesi, cephelerin dağılması ve bölgenin askerî bakımdan savunmasız kalmasıyla açıklamıştır. Mektuba göre Şubat 1918 itibarıyla Güney Kafkasya sınırları tamamen savunmasız kalmış, Bolşevik etkisindeki askerler silah ve mühimmatın bir bölümünü düşmana bırakmış, bir bölümünü imha etmiş, bir bölümünü ise Rusya'ya götürmüş ya da halka satmıştır; cephede ise esasen yalnızca Ermeniler ve Gürcülerden oluşan Kafkasyalı gönüllüler kalmıştır. Mektup, Bolşeviklerin bölgede

[994] Kazemzadeh, *a.g.e,* s.184.
[995] Kaukasische Post №23, 29.05.1918; RZ.201/11051.165-167; Kavkaz, №106, 28-go (15-go) maya 1918 g., s. 2.
[996] Lee, *Georgia's forgotten revolution*, a.g.e, s.105-106;
[997] Reynolds, *a.g.e*, s.409.
[998] Jones, *Georgian social democracy,* a.g.e, s.388-389; Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.303.

işçi ve köylüler arasında gerçek bir toplumsal dayanağa sahip olmadığını, buna rağmen askerî güç ve etnik düşmanlıkları kullanarak hâkimiyet kurmaya çalıştığını ileri sürmüş; özellikle Bakü'de iç savaşın etnik bir katliama dönüşmesi ve Azerbaycan Türklerinin binlercesinin öldürülmesini sürecin kırılma noktalarından biri olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, Kafkasya Sosyal Demokrasisinin başlangıçta Rusya ile resmî devlet bağını korumaya çalıştığı, bu nedenle Brest-Litovsk görüşmelerine bağımsız temsilci göndermediği; ancak Türk askerî baskısı, Müslüman nüfusun önemli bir bölümünün Türkiye'ye yönelmesi ve ortak savunmanın fiilen çökmesi üzerine Gürcistan'ın bağımsızlığının ve yeni Gürcü hükümetinin ilanının zorunlu hâle geldiği savunulmuştur[999].

Bolşevik kanat, bağımsızlık bildirgesini ve ulusal temsil mekanizmalarını reddederek yeni rejimin meşruiyet temelinin dışında kalırken, Gürcistan Ulusal Konseyi Batılı parlamenter normlara uygun biçimde yasama yetkisini üstlenmiştir. Bildirinin ilanının ardından yürütme organı parlamenter denetime bağlanmış; Menşevik ağırlıklı olmakla birlikte federalist ve ulusal demokrat unsurları da içeren geniş tabanlı bir geçici koalisyon hükümeti kurulmuştur[1000]. Şubat 1919'da yeni siyasal rejimin çerçevesini belirlemek amacıyla Kurucu Meclis seçimlerine gidilmiş; orantılı temsil esasına göre 20 yaş ve üzerindeki tüm yurttaşlara oy hakkı tanınmış, orduya ayrıcalık verilmemiş ve Ulusal Muhafızlar dâhil askerî personelin adaylığı yasaklanmıştır. Katılım oranı kırsalda %76, kentlerde ise %52 olarak gerçekleşmiş; şehirlerde yoğunlaşan Ermeni ve Rus nüfusun dil, aidiyet ve vatandaşlık statüsü gibi etkenler nedeniyle sürece daha mesafeli kaldığı anlaşılmıştır[1001]. 15 partinin katıldığı seçimlerde temsil hakkı yalnızca 4 parti tarafından elde edilmiş; 130 sandalyenin 105'i Sosyal Demokratlara, kalanları ise Gürcü Sosyalist-Federalistlere (9), Ulusal Demokratlara (8), Sosyalist Devrimcilere (5) ve Taşnaklara (3) dağılmıştır. Kurucu Meclis başkanlığına Jordanya seçilmiş; İsviçre modeli örnek alınarak oluşturulan sistemde kabine cumhurbaşkanına bağlı çalışmış, ancak her iki organ da Meclis'e karşı sorumlu tutulmuştur[1002].

Bununla birlikte güçlü taşra örgütleri sayesinde yürütme fiilen geniş bir nüfuz alanı kazanmış, 1920'de hazırlanan fakat 1921'e kadar onaylanamayan anayasa da Batı Avrupa demokratik metinlerinden esinlenmiştir. 1919-1920 tarihleri arasında çıkarılan 278 yasanın yalnızca 8'inin muhalefet kaynaklı olması, yasama inisiyatifinin büyük ölçüde hükümette toplandığını göstermektedir. Jordanya, Gegeçkori, Ramişvili, Homeriki ve Konstantine Kandelaki'yi gibi

---

[999] *Menşeviki v bolşevistskoy Rossii. 1918–1924. Menşeviki v 1918 g*. (Bolşevik Rusya'da Menşevikler. 1918–1924. 1918 Yılında Menşevikler), ROSSPEN, Moskva 1999, s.512-516.
[1000] Muskhelishvili, Japaridze ve d., *a.g.e,* s.166-167.
[1001] Jones, *Georgian social democracy, a.g.e*, s.510-511.
[1002] Pipes, *The formation of the soviet union*, a.g.e, s.212.

isimlerin kilit görevlere atamasıyla kabine bütünüyle Menşeviklerden oluşmuş; buna rağmen cumhuriyet döneminde siyasal yaşam, esas olarak Sosyal Demokrat İşçi Partisi, Sosyal Federalist Parti, Sosyalist Devrimci Parti ve Ulusal Demokrat Parti etrafında şekillenmiştir[1003]. Muhalefet, özellikle Kedia ve Nikoladze gibi isimler üzerinden savunma, dış politika ve yönetim anlayışına eleştiriler yöneltmiş; özel mülkiyet, serbest girişim, tarımda kolektif işletmeler, doğal kaynakların kamulaştırılması ve işçi denetimi gibi farklı programlar çerçevesinde siyasal çoğulculuk sürmüştür. Buna karşılık Bolşevik Parti, parlamenter muhalefetin dışında kalarak Sovyet Rusya'nın çıkarları doğrultusunda silahlı ayaklanmalar yoluyla cumhuriyetin istikrarını hedef almıştır[1004].

Güney Kafkasya cumhuriyetlerinde siyasal istikrarı en fazla zorlayan toplumsal kesim köylülük olmuş; sosyalist idealler ile burjuva uzlaşmacılığı arasındaki gerilim özellikle tarım politikalarında belirginleşmiştir. Aralık 1917'de Güney Kafkasya Komiserliği içindeki Menşeviklerin girişimiyle toprak meselesi Meclis gündemine alınmış; mülkiyetin sınırlandırılması ve yasal üst sınırı aşan arazilerin tazminatsız kamulaştırılması ilkesi benimsenmiştir. Bu kapsamda Rus tacına, kiliseye ve norm fazlası özel mülklere el konulması öngörülmüş, ancak hukuki çerçevenin belirsizliği köylülerin fiilî toprak işgallerine yönelmesine yol açmıştır[1005]. 1918'de *Ertoba (Birlik)* gazetesi, köylü taleplerinin karşılanmaması hâlinde hükümetle bağların kopabileceği uyarısında bulunmuştur. Toprakların yasal dağıtımı ise ancak Ocak 1919'da arazilerin köylülere özel mülkiyet esasına göre satışını düzenleyen kanunla mümkün olmuş; fakat uygulama 1919 baharına kadar gecikmiştir[1006]. Jordanya, Gürcü tarım reformunun devrimci değil reformist bir çizgi izlediğini, toprağın köylülere mülk olarak verilmesinin sosyalist doktrinden ziyade bilinçli bir ulusal tercih olduğunu belirtmiştir[1007]. Başlangıçta kırsal kapitalizmi teşvik edeceği gerekçesiyle geniş bir bağımsız köylü sınıfının oluşumundan kaçınılmışsa da kolektifleştirmenin köylü savaşına yol açabileceği görüldükten sonra yeterli toprağı olmayan köylülere arazi satışı kabul edilmiş ve bu süreçte 350 bin hektardan fazla toprak devredilmiştir. Buna rağmen reform, ne toprak kıtlığını köklü biçimde çözebilmiş ne de tarımsal verimliliği belirgin ölçüde artırabilmiştir[1008].

Tarım alanındaki düzenlemelere paralel olarak Gürcistan hükümeti sanayi ve iletişim sektörlerinde de kapsamlı reformlara yönelmiş, ancak Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkım, devrim

[1003] Jones, *Georgian social democracy,* a.g.e, s.514-515.
[1004] Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.304-305.
[1005] Marshall Lang, *a.g.e*, s.212.
[1006] Jones, *Georgian social democracy,* a.g.e, s.498.
[1007] Zhordania, *My life,* a.g.e, s.95-96.
[1008] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.189.

sürecinde daha da derinleşerek ekonomik toparlanmayı ciddi biçimde sınırlandırmıştır. 1919 başlarında kamu harcamaları gelirlerin yaklaşık üç buçuk katına ulaşmış; bu nedenle hükümet, ideolojik tercihleriyle çelişse de el konulan toprakları kiralamak yerine satmayı tercih etmiş ve buradan sağlanması beklenen yaklaşık 200 milyon ruble ile bütçe açığını kapatmayı hedeflemiştir[1009]. Bunun yanında manganez, kereste ve kömür gibi doğal kaynakların işletilmesi, yabancı sermaye çekilmesi ve hammaddelerin mamul mallarla takası yoluyla uzun vadeli bir ekonomik canlanma planlanmıştır. Ancak geleneksel ticaret ağlarının kopması, teknik yetersizlikler ve mali istikrarsızlık, tarımsal üretimde, gıda sanayisinde ve hammadde çıkarımında sert düşüşlere neden olmuştur. Sanayi sektörü ağır bir krize sürüklenmiş, çok sayıda fabrika kapanmış ve üretim yarıdan fazla azalmıştır.

Gürcistan sanayisinin temelini oluşturan manganez üretimi 1917'de 12.488.000 pud (204.553,44 ton) iken, 1918'de 1.583.000 pud'a (25.928,54 ton) düşmüş ve 1920'ye gelindiğinde neredeyse tamamen durmuştur. Chiaturi havzasında çalışan işçi sayısı 1913–1919 arasında 3.500'den 250'ye gerilemiştir. Kömür sektöründe ise 1919'da ülkenin ihtiyaç duyduğu 1 milyon pudun (16.380 ton) yalnızca 200.000 pud'u (3.276 ton) üretilebilmiş; turba, bakır, altın ve çimento gibi diğer madencilik faaliyetleri de büyük ölçüde durma noktasına gelmiştir. Azerbaycan'dan petrol tedarikinin güvensizliği nedeniyle Özürgeti ve Kutaisi'de sınırlı petrol üretimine başlanmışsa da bu girişimler ihtiyacı karşılamaktan uzak kalmıştır. Aynı döneme ait raporlar, ticaret ve sanayiyi güvensizlik, kredi daralması, yüksek enflasyon ve döviz dalgalanmaları nedeniyle adeta "felaket" olarak nitelendirmiştir[1010]. 1920'de Sevr Antlaşması ile Çanakkale Boğazı'nın açılmasına kadar Gürcistan büyük ölçüde dünya pazarlarından yalıtılmış; dış ticaret düzensiz aralıklarla gelen gemilere ve İngiliz denetimindeki Batum Limanı'na bağımlı kalmıştır. Ülkenin kendi ticaret filosuna sahip olmaması kalıcı uluslararası bağlantıların kurulmasını engellerken, savaş sonrası dönemde son derece yetersiz ve bakımsız durumdaki ulaşım altyapısı, özellikle 1918'in ikinci yarısında demiryolu sistemini fiilen işlemez hâle getirmiştir.

Bu süreçte taşınan yük miktarı %30, kullanılan vagon sayısı %40, gıda vagonları ise %80 oranında azalmıştır. Batum'a petrol sevkiyatındaki sert düşüş, 1913'te 13 milyon rubleye ulaşan ve dolaylı vergilerin yaklaşık %80'ini oluşturan petrol gelirlerini ciddi biçimde zayıflatmış; demiryollarının yabancı askerî güçlerce ücretsiz kullanılması ve son derece sınırlı karayolu ağı ekonomik toparlanmayı daha da güçleştirmiştir[1011]. Ayrıca bütçe kronik biçimde açık vermiş; Kasım 1917–Ocak 1919 arasında devlet gelirleri 100 milyon rubleyi aşmazken, harcamalar

[1009] Pipes, *The formation of the soviet union,* a.g.e, s.213-214.
[1010] Muskhelishvili, Japaridze *ve d., a.g.e*, s.190-192; Jones, *Georgian social democracy,* a.g.e, s.469-470.
[1011] Jones, *Georgian social democracy,* a.g.e, s.467-468.

yaklaşık 350 milyon rubleye ulaşmış ve yaklaşık 250 milyon rublelik bir açık ortaya çıkmıştır. Spekülatif mali faaliyetler ve hızla yayılan enflasyon para düzenini aşındırmış; 1919'da 80 kopek ile 500 ruble arasında banknotlar basılırken, 1921'de dolaşımdaki kupürler 50.000 ve 100.000 rubleye kadar yükselmiştir. Bununla birlikte, daha elverişli bir uluslararası ortamda Jordanya hükümetine yeterli zaman tanınmış olsaydı ekonomik istikrarın kademeli biçimde sağlanabileceği; ancak bölgesel istikrarsızlık ve komşu müdahalelerinin Gürcistan Cumhuriyeti'nin siyasal varlığını kalıcılaştırmasını engellediği anlaşılmaktadır[1012].

Savaş ve ekonomik kriz koşulları, Gürcü devriminin temel toplumsal aktörlerinden biri olan proletaryayı da derinden etkilemiştir. Bağımsızlık döneminde işçi sınıfı toplam nüfusun %4'ünü aşmamış; Gürcistan Sendikalar Konseyi'nin 1919 verilerine göre işçi sayısı 54.000 olarak tespit edilmiş, bunların 39.573'ü Tiflis'te toplanmış ve %52'si devlet işletmelerinde çalışmıştır. Fabrika başına düşen ortalama işçi sayısı Tiflis'te 11,9, Kutais'de 9,2 düzeyinde kalmış; en yüksek istihdam demiryolları başta olmak üzere ulaştırma sektöründe (15.654 kişi) ve madencilikte görülmüştür. İşçilerin yarıdan fazlası vasıflı ve okuryazar, yaklaşık %90'ı Gürcü kökenli olup neredeyse tamamı 82 sendika aracılığıyla örgütlenmiştir; Kautsky'ye göre bunların %95'i Sosyal Demokrat Parti üyesidir. Ancak yüksek örgütlenme düzeyine rağmen işçilerin yaşam standardı belirgin biçimde yükselmemiş; enflasyon ücretleri aşındırmış ve Ekim 1919'da Çalışma Bakanlığı, vasıflı bir işçinin gelirinin asgari gıda ihtiyacının yalnızca üçte birini karşılayabildiğini rapor etmiştir.

İşsizlik de ağır bir sorun olarak sürmüş; 1918'de Tiflis'te yaklaşık 9.000 kişi, yani işgücünün %25'i işsiz kalmıştır. Hükümet, ücret sınırlamaları, iş mevzuatının geliştirilmesi ve enflasyonla mücadele gibi önlemler almaya çalışmış[1013]; Mayıs 1919'dan itibaren sendika onayı olmadan ücret artışı yapılmasını yasaklamıştır. Buna rağmen grevler tamamen sona ermemiştir. Menşevik yönetim, Bolşeviklerin kapsamlı millîleştirme siyasetinden farklı olarak ekonomik uyuşmazlıkları devlet arabuluculuğuyla çözmeyi tercih etmiştir. Sonuçta proletaryanın siyasal yönelimi büyük ölçüde Menşevik aydınlar tarafından şekillendirilmiş; bu da Menşeviklerin gücünün yalnızca sınıfsal ideolojiden değil, onları geniş tabanlı bir ulusal partiye dönüştüren yapısal unsurlardan beslendiğini göstermiştir[1014]. Jordanya'nın da açık biçimde kabul ettiği üzere, hükümet söz konusu hedefleri tam anlamıyla gerçekleştirememiştir. Bu sınırlı başarının temel nedeni, onun değerlendirmesine göre, ülkedeki sanayi altyapısının zayıflığı olmuştur; buna rağmen işçi bürolarının kurulması, toplu sözleşme mekanizmalarının işletilmesi ve sendikaların

[1012] Marshall Lang, *a.g.e,* s.213-214.
[1013] Jones, *Georgian social democracy*, a.g.e, s.490-492.
[1014] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.201-202.

hukuki işlevlerinin tanımlanması gibi kurumsal düzenlemeler hayata geçirilmiş, bu süreçte işçi sınıfı belirgin bir ulusal ve devlet bilinci ortaya koymuştur[1015].

Ekonomik darboğazlara rağmen Gürcistan hükümeti, bağımsız devletin kurumsal temellerini tahkim etmek amacıyla özellikle askerî örgütlenme ile eğitim ve kültür alanlarında dikkat çekici girişimlerde bulunmuştur. Bağımsızlıktan hemen önce, Mart-Nisan 1917'de Sosyal Demokratlar tarafından gönüllü birlikler şeklinde oluşturulan *Halk Muhafızları*, 2 Temmuz 1918 tarihli Silahlı Kuvvetlerin Oluşturulması Kanunu ile devletin resmî askerî gücüne dönüştürülmüş ve bütçeye dâhil edilmiştir. Bu düzenleme sonrasında yapısı genişletilen Muhafızlara piyade birliklerinin yanı sıra topçu, süvari, makineli tüfek ve mühendis birlikleri eklenmiş, ayrıca 17 yedek tabur kurulmuştur. Mali imkânsızlıklar düzenli bir ordunun inşasını sınırlasa da zamanla üç piyade tugayı, bir kıyı ordusu, Tiflis Muhafızları ile motorlu taşıt, havacılık ve telsiz birliklerinden oluşan daimî bir askerî yapı meydana getirilmiştir. Bununla birlikte Ulusal Demokratlar, Halk Muhafızlarını partiye bağlı ve dış savaş koşullarına elverişsiz bir yapı olarak eleştirmiş, daha disiplinli bir düzenli ordu talep etmiştir[1016]. Nitekim Milletler Cemiyeti raporlarına göre mevcudu yaklaşık 55.000 görünen ordunun, firar ve asker temini sorunları nedeniyle fiilen çoğu zaman 25-30.000 kişiyi aşamadığı, silah, mühimmat ve teçhizat eksikliklerinin ise kronik nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır[1017]. Buna karşılık aynı dönemde eğitim ve kültür alanında belirgin bir canlanma yaşanmış; 1916'da 864 okulda yaklaşık 80.000 olan öğrenci sayısı 1920'de 1.924 okulda 162.000'e yükselmiştir. Gürcüce ders kitaplarının hazırlanması, yeni müfredatların uygulanması, öğretmen yetiştirme seminerleri ve İvane Cevahişvili öncülüğünde kurulan Gürcistan Ulusal Üniversitesi, bu kültürel yeniden yapılanmanın temel unsurlarını oluşturmuştur[1018].

Bağımsızlık sonrasında Gürcü hükümetinin benimsediği başlıca ulus-devlet inşa araçlarından biri ise giderek genişleyen "Gürcüleştirme" politikası olmuştur. Bu süreç, Gürcücenin resmî dil ilan edilmesiyle başlamış; kamu görevlilerinin dili öğrenmeye zorlanması, yargı ve eğitim kurumlarının Gürcüce merkezli yeniden düzenlenmesi ve azınlık basınına yönelik sınırlamalarla derinleşmiştir. Gürcüce bilmeyen kamu çalışanları işlerini kaybetme tehdidiyle karşı karşıya bırakılmış, altı ay içinde hukuk ve ceza mahkemelerinde Gürcüce zorunlu hâle getirilmiş, ortaöğretimin ilk dört yılı yalnızca Gürcüce okutulmuştur. Mayıs 1919 tarihli vatandaşlık yasası ise yalnızca 1914'ten önce Gürcistan'da ikamet edenlere tam siyasal hak tanımış; maddî yeterlilik, taşınmaz mülkiyeti ve üç yıllık ikamet gibi koşullar özellikle Ermeni mültecilerin önemli bir

[1015] Zhordania, *My life*, a.g.e, s.96.
[1016] Muskhelishvili, Japaridze *ve d., a.g.e*, s.171.
[1017] Jones, *Georgian social democracy*, a.g.e, s.433.
[1018] Muskhelishvili, Japaridze ve d., *a.g.e,* s.198.

bölümünü yurttaşlık rejiminin dışına itmiştir. Özellikle Lori Savaşı sonrasında yaklaşık yarım milyonluk Ermeni nüfus, kayıt zorunlulukları, tutuklamalar, el koymalar ve çeşitli sınırlamalar nedeniyle bu politikalardan en fazla etkilenen kesim olmuştur. Jordanya'nın ifadesiyle 1918 sonuna kadar 100–150 bin mülteci, bunların yaklaşık 100 bini Tiflis'te, şehir üzerinde ağır bir baskı yaratmıştır.

İlaveten, gıda kıtlığı, konut yetersizliği ve işsizlik gibi sorunlar yabancı nüfusun şehirden uzaklaştırılmasına dönük talepleri artırmış; 1919'da kısa süreli tahliye kararları protestolar nedeniyle geri çekilse de Tiflis'te yaklaşık 250 bin kişilik nüfus fazlası tespit edilmiştir[1019]. Aynı süreçte Rus nüfus da millîleştirme siyasetinin hedefi hâline gelmiş; devlet daireleri, demiryolları, posta ve telgraf hizmetlerinde çalışan çok sayıda Rus subay, memur ve işçi tasfiye edilerek yerlerine Gürcü personel atanmıştır. General Denikin'e göre geçmişte enternasyonalist bir geleneğe dayanan Menşevik liderlik, iktidar sürecinde Rus siyasal ve kültürel varlığını tasfiye etmeyi amaçlayan güçlü bir ulusal devlet stratejisi benimsemiş; bu yaklaşım, erken cumhuriyet döneminde Gürcistan'da *etno-milliyetçi* yeniden yapılanmanın belirginleştiğini göstermiştir[1020]. Bu ulusal devlet inşa süreci, aynı zamanda güvenlik ve siyasal denetim mekanizmalarının güçlendirilmesiyle tamamlanmıştır. Meclis, İçişleri Bakanı'na yurt dışından talimat alan siyasal örgütleri yasaklama ve Cumhuriyetin varlığına ya da çıkarlarına tehdit oluşturduğu düşünülen kişi ve grupları tutuklama yetkisi vermiştir. Bu yetki başta Bolşevikler, Taşnaklar, ayrıca Osetler ve Acaralar gibi bölgesel hareketlere karşı kullanılmıştır.

Gürcü Menşevikler, Rus Bolşevik pratiğine benzer biçimde ulusal birlik ile devlet güvenliğini temel siyasal öncelik olarak tanımlamıştır. Jordanya, Şubat 1918'de ayrılıkçı eğilimlerin yalnızca hükümetin açık düşmanları tarafından savunulabileceğini ileri sürerken; Sosyal Federalistler, Ulusal Demokratlar ve Gürcü Sosyalist Devrimciler gibi muhalefet partileri, Cumhuriyet sınırları içinde kaldıkları ve açık kışkırtmada bulunmadıkları sürece görece bir hareket alanı bulabilmiştir. Basın üzerindeki denetim düzensiz uygulanmış olsa da hükümet bağımsızlık ilkesini reddeden yayınlara hoşgörü göstermeyeceğini açıkça ilan etmiştir. Bu bağlamda Temmuz 1919'da *Volna (Dalga)*, 1920 yazında *Kommunist* ve *Sakartvelos Komunisti* kapatılmış; Ermeni basını da benzer yaptırımlarla karşılaşmış, Zurabyan'ın yönettiği *Sotsialdemokrat* gazetesinin kapatılması ve editörün Kasım 1919'da sınır dışı edilmesi bunun dikkat çekici örneklerinden biri olmuştur[1021]. Nitekim Jordanya, anılarında söz konusu kısıtlayıcı uygulamaları, ulusal egemenliğin tesisi ve toplumsal mutabakata dayalı bir iç cephe inşası zaruretiyle temellendirmiştir. Siyasal hürriyet

[1019] Jones, *Georgian social democracy,* a.g.e, s.443-445.
[1020] Denikin, A. İ. *Oçerki Russkoy Smutı*, "Mısl", Moskva 1991, s.147.
[1021] Jones, *Georgian social democracy,* a.g.e, s.515-516.

ilkesini devletin bekası ve demokratik nizamın korunmasıyla sınırlayan bu yaklaşıma göre; bağımsızlığı reddeden Rus ve Ermeni matbuatına yönelik sansür ile kapatma kararları, devletin egemenlik haklarını korumaya yönelik meşru bir müdahale olarak savunulmuştur. Bu çerçevede, demokratik meşruiyet ve ulusal bağımsızlık parametreleri dışında kalan her türlü propaganda, bir tehdit unsuru olarak telakki edilerek tasfiye edilmiştir[1022].

4.2. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ (1918-1920)

Gürcistan'ın ortak siyasal zemininden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesi, Seym'deki Azerbaycan Türkü temsilcileri de kendi ulusal siyasal kurumlarını oluşturma yönünde harekete geçirmiştir. Bu süreçte milletvekili fraksiyonu Azerbaycan Millî Şurası adıyla yeniden yapılandırılmış, başkanlık görevine ise Müsavat lideri Resulzade seçilmiştir. Bu yeniden örgütlenmenin kurumsal sonucunu, 28 Mayıs 1918 tarihli deklarasyonla Azerbaycan'ın bağımsız cumhuriyet olarak ilan edilmesi oluşturmuştur[1023]. Bildiride, genel oyla seçilmiş Millî Şura'nın Azerbaycan halkının egemenliğini temsil ettiği vurgulanmış; Güneydoğu Maverayı Kafkasya'yı kapsayan Azerbaycan'ın tam haklara sahip müstakil bir devlet olarak teşekkül ettiği belirtilmiştir. Yeni devletin siyasal mahiyeti deklarasyonda halk cumhuriyeti biçiminde tanımlanmış; cumhuriyetin uluslararası alanda tüm milletlerle, özellikle komşu devletler ve halklarla dostane ilişkiler tesis etmeyi amaçlayan barışçı bir dış politika anlayışı benimsediği ifade edilmiştir. Ayrıca ülke sınırları içinde yaşayan tüm vatandaşlara milliyet, mezhep, sınıf ve cinsiyet farkı gözetilmeksizin sivil hakların tanınacağı, etnik ve dinî topluluklara serbest gelişim imkânı verileceği ve Kurucu Meclis toplanıncaya kadar devlet idaresinin Millî Şura ile ona karşı sorumlu Geçici Hükûmet tarafından yürütüleceği hükme bağlanmıştır[1024]. Dönemin Azerbaycanlı tarihçi Mehmetzade, bu belgenin Azerbaycan halkının "milliyet devrinden" çıkarak millet ve devlet olarak teşekkül ettiğini gösterdiğini, bildiride yer alan ilkelerin doğrudan Müsavat programıyla örtüştüğünü ileri sürmüş; millet, vatan, Azerbaycan, millî devlet, cumhuriyet, halkçılık ve demokrasi gibi kavramların Azerbaycan siyasal hareketleri içinde en sistemli biçimde Müsavat tarafından formüle edildiğini savunmuştur[1025].

Reynolds, Azerbaycan Bağımsızlık Deklarasyonu'nu *Pantürkist ya da Panislamist* bir çerçeveden

---

[1022] Zhordania, *My life,* a.g.e, s.101.
[1023] Resulzade*, Azerbaycan cumhuriyeti,* a.g.e, s. 39.
[1024] *Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika. Vneşnyaya politika: dokumentı i materialı* (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti. Dış Politika: Belgeler ve Materyaller), Baku, İzdatelstvo "Azerbaydjan", 1998. s.8; Borba, №80, 30-go maya, 1918 g., s. 2.
[1025] Mehmetzade, *Milli Azerbaycan hareketi,* a.g.e, s.89-90.

ziyade belirgin biçimde demokratik bir metin olarak değerlendirmekte; Gürcistan'daki kurucu yasadan farklı olarak bu bildirinin tarihsel bir devlet iddiası veya isim temelinde tanımlanmış tekil bir ulus anlayışı ileri sürmediğini, bunun yerine cumhuriyet sınırları içinde birden fazla "halkın" varlığını tanıdığını vurgulamaktadır. Bu yönüyle yeni devlet, kendisini bir İslam emirliği ya da etnik temelli bir Türk devleti olarak değil, "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" olarak tanımlamıştır[1026]. Balayev'e göre ise bu cumhuriyet, dinî meşruiyeti esas alan önceki Türk kökenli siyasal yapılardan ayrılarak, modern anlamda millî-kültürel kendi kaderini tayin ilkesine dayanan ilk Müslüman Doğu millî devleti niteliğini taşımaktadır. Bu çerçevede, 28 Mayıs 1918'e kadar "Azerbaycan" adı genel kabul görmüş bağımsız bir millî-idarî ve sosyo-politik birim olarak varlık göstermemiş; ancak Millî Konsey'in bağımsızlık beyannamesiyle bu ad coğrafî ve etnografik bir tanımdan çıkarak siyasal bir kimlik kazanmıştır. Cumhuriyetin ilanı, Azerbaycan Türklerinin etnik tarihinde ilk kez siyasal egemenlik ile millî kimliğin örtüşmesini sağlamış ve ulus inşasını hızlandırmıştır. Bununla birlikte bu süreç, elverişsiz iç koşullar ve dış siyasal gelişmeler nedeniyle oldukça karmaşık bir zeminde ilerlemiştir[1027].

Azerbaycan'ın varlığını tehdit eden son derece kritik bir konjonktürde, Millî Şura içindeki siyasal denge büyük ölçüde istiklâl tezini savunan Müsavat ve onunla birlikte hareket eden Bitaraf Demokrat Grup lehine şekillenmiştir. Nitekim bu blok Şura'da 30 sandalyeye sahipken, İttihad 3, Müslüman Sosyalist Blok 7 ve Himmet 4 milletvekiliyle temsil edilmiştir. Haziran irticası sırasında Blok ile Himmet'in Meclis'ten çekilmesi, siyasal alanda fiilen Müsavat ile İttihad'ı karşı karşıya bırakmış; ancak İttihad'ın sınırlı etkisi nedeniyle belirleyici güç Müsavat çevresinde toplanmıştır[1028]. Bununla birlikte Nuri Paşa'nın kabineyi onaylamaması ve Millî Şura'yı devre dışı bırakmaya yönelik müdahaleleri ciddi bir siyasal bunalım yaratmış; Ahmet Ağaoğlu'nun arabuluculuğuyla, Millî Şura'nın faaliyetlerini geçici olarak askıya alması karşılığında Hoyski'nin yeni bir kabine kurması yönünde uzlaşmaya varılmıştır[1029]. Bu doğrultuda 17 Haziran 1918'de ilan edilen ikinci kabinede önceki hükümetten altı üye korunmuş, altı yeni isim eklenmiş ve aynı gün Millî Şura, Kurucu Meclis toplanıncaya kadar yasama ve yürütme yetkilerini fiilen Hoyski kabinesine devretmiştir[1030]. Resulzade'ye göre Gence merkezli siyasal mücadelelerin ürünü olan bu düzenleme, çok cepheli tehditler altında bulunan Azerbaycan'da demokratik meşruiyet ile güçlü icra ihtiyacını uzlaştırmayı amaçlayan geçici fakat zorunlu bir çözüm niteliği

[1026] Reynolds*, a.g.e*, s.411-413.
[1027] Balayev, *a.g.e*, s.330-331.
[1028] Mehmetzade, *Milli Azerbaycan hareketi,* a.g.e, s.102.
[1029] Swietochowski, *a.g.e,* s.131-132.
[1030] Gıyas Şüküroğlu, "Aristokratik Zihniyetin Siyasal Düzene Müdahalesi: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Haziran Krizi (16-18 Haziran 1918)", *Belleten*, Cilt: 88/Sayı: 312, 2024, s.563-564.

taşımaktaydı[1031]. Swietochowski'ye göre Osmanlı müdahalesi, uzun vadede Azerbaycan'da "Azerbaycançılık" eğilimini güçlendirmiş, bu süreçte Pantürkizm, siyasal bir programdan çok kültürel bir anlayışa indirgenmiştir[1032]. Balayev ise yaşananları "Türk ve Azerbaycanlı kimlikleri arasında çatışma" olarak yorumlamıştır[1033].

Mondros Mütarekesi sonrasında Bakü'nün İngilizler tarafından işgali üzerine yeniden faaliyete geçen Azerbaycan Millî Konseyi, yaklaşan parlamento sürecini yalnızca Müslüman nüfusla sınırlamayıp Güney Kafkasya'nın doğusundaki diğer etnik toplulukları da kapsayacak biçimde yeniden düzenlemiş ve bu amaçla 19 Kasım 1918'de "Azerbaycan Parlamentosunun Kurulması Hakkında Kanun"u kabul etmiştir. Çok uluslu demografik yapıya dayanan bu düzenleme uyarınca, her 25.000 kişiye bir milletvekili düşecek şekilde 120 sandalyeli bir parlamento öngörülmüş; Müslümanlara 80, Ermenilere 21, Ruslara 10 sandalye ayrılmış, Almanlar, Yahudiler, Gürcüler ve Polonyalılar ise birer milletvekiliyle temsil edilmiştir. Böylece yasama organı çok etnisiteli bir nitelik kazanmış ve koalisyon hükümetlerinin hukuki zemini güçlendirilmiştir. Ancak Ermeni milletvekillerinin önemli bir kısmının boykotu nedeniyle 7 Aralık 1918'de açılan Parlamento fiilen 96 üyeyle toplanabilmiştir. Aralık 1918 itibarıyla Meclis içindeki dağılım, Müsavat'ın 38, İttihad'ın 11, sosyalistlerin 12, Ahrar'ın 10, bağımsızların 9, Taşnaksutyun'un 7 ve diğer azınlık gruplarının 5 milletvekiliyle temsil edildiği parçalı bir tablo ortaya koymuştur[1034]. Bu durum, Müsavat'ın parlamentodaki ağırlığını artırsa da tek başına hükümet kuracak çoğunluktan yoksun olduğunu göstermiş; bu nedenle parti, koalisyon esaslı ve sınırlı programlara dayanan bir siyaset izlemek zorunda kalmıştır[1035]. Buna ek olarak Bakü'nün Ağustos 1919'a kadar İngiliz işgali altında kalması, fiilî siyasî otoritenin İngiliz komutanlığı ile Azerbaycan hükümeti arasında bölünmesine yol açmış ve hükümetin faaliyet alanını büyük ölçüde iç idare ile yerel yönetim meseleleriyle sınırlandırmıştır[1036].

Cumhuriyetin en üst makamı olarak tasarlanan Parlamento Başkanlığı, başbakanın atanması ve kabinenin Meclis onayına sunulması yetkisini elinde toplamış; savaş ve barış kararları ile bütçe tasarrufları dâhil devlet iktidarının temel alanları parlamenter denetime bağlanmıştır. Bu sınırlı süreli deneyim içinde kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması gibi reformlar, Azerbaycan'ı Müslüman dünyada siyasal eşitliği kurumsallaştıran ilk örneklerden biri hâline getirmiştir. Balayev'e göre yasama ve yürütme üzerindeki fiilî ağırlık, Resulzade liderliğindeki

[1031] Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti,* a.g.e*,* s.40.
[1032] Swietochowski, *a.g.e*, s.132.
[1033] Balayev, *a.g.e,* s.339.
[1034] Swietochowski, *a.g.e*, s.145.
[1035] Mehmetzade*, a.g.e,* s. s.103-104.
[1036] Pipes, *The formation of the soviet union*, a.g.e, s.206.

Müsavat çevresinde yoğunlaşmış ve 1918-1920 arasında gerçekleştirilen demokratik düzenlemeler doğrudan bu siyasal çizgiyle bağlantılı olmuştur. Buna karşılık Kazemzadeh, anayasal-demokratik çerçeveye rağmen siyasal iktidarın yalnızca parlamentoda toplanmadığını; yönetimin, Müsavat'ın yanı sıra Bakü petrol çevreleri ve Batı Azerbaycan'daki büyük toprak sahiplerini de kapsayan daha geniş bir güç dengesi içinde şekillendiğini vurgulamaktadır[1037]. Ayrıca bu reformist yönelim, komşu Müslüman toplumlarda hâkim olan despotik siyasal yapılarla karşılaştırıldığında Azerbaycan'ı sosyo-politik gelişme bakımından ileri taşımış; ancak hem İttihatçı çevrelerin hem de çeşitli sosyalist grupların sert muhalefetiyle karşılaşmıştır. Özellikle sosyalist fraksiyonlar, ulusal devlet fikrini reddederek ulus inşasını "sahte milliyetçilik" şeklinde nitelendirmiş, sınıf mücadelesini önceleyen söylemleriyle toplumsal gerilimleri derinleştirmiştir. Bu durum, ulusal kimliğin inşa sürecini zorlaştırmış ve devlet kurma yükünün büyük ölçüde Müsavat'ın omuzlarında toplanmasına yol açmıştır[1038].

Azerbaycan hükümeti, diğer Kafkas cumhuriyetlerinde olduğu gibi, iç politikada demokratik devrimin radikal kazanımlarından beslenen bir program benimsemiş; ifade, basın ve örgütlenme özgürlüklerinin güvence altına alınması, ulusal azınlıkların kültürel ve siyasal haklarının tanınması ile işçi ve köylülerin çıkarlarının korunması bu çerçevenin temel unsurları olmuştur. Toprak meselesinde Müsavat, büyük toprak mülkiyetinin tasfiyesini hedefleyen kapsamlı bir reform programı geliştirmiş; özel mülkiyetteki ya da eski Rus devletine ait geniş arazilerin köylülere ücretsiz dağıtılmasını, köylülere mülkiyet hakkı tanınmasını, azami toprak miktarının yasayla sınırlandırılmasını ve sermaye-emek yatırımı yapanların özel bir fondan tazmin edilmesini savunmuştur. Ancak parti içindeki sağ ve sol kanatlar arasındaki görüş ayrılığı reform sürecini önemli ölçüde yavaşlatmış; sağ eğilimli Müsavat çevreleri tasarıyı yaklaşık bir yıl parlamentoya getirmemiştir. Güney Kafkasya Seymi'nin Aralık 1917'de kabul ettiği toprağın sosyalleştirilmesine ilişkin kararname ile Müsavat programının devlet ve kilise topraklarına el koymayı, büyük malikâneleri ise satın alma yoluyla dağıtmayı öngörmesi, Osmanlı askerî çevrelerinde rahatsızlık yaratmış; Gence'ye gelişin ardından Azerbaycan Millî Şurası, kamulaştırma yasasının uygulanmasını parlamentonun toplanmasına kadar ertelemiştir. Pipes'a göre bu erteleme doğrudan baskının sonucu olmasa da Türk siyasal çıkarlarıyla uyumlu olmuş; bunun neticesinde sosyalistlerin hükümet dışına itilmesi ve Müsavat'ın meclisteki ağırlığının azalmasıyla İslamcı İttihad güç kazanmıştır[1039].

Tarım reformuna geçiş süreci, kırsal alandaki sosyo-ekonomik eşitsizlikleri açık biçimde ortaya

[1037] Balayev, *Resulzade,* a.g.e, s.157-158; Kazemzadeh, *a.g.e*, s.222.
[1038] Balayev, *a.g.e*, s.375-376.
[1039] Swietochowski, *a.g.e*, s.146; Pipes, *The formation of the soviet union, a.g.e*, s.204-205.

koymuştur. 1917 verileri, köylü hanelerinin %54,4'ünün yoksul, %34'ünün orta halli ve yalnızca %6'sının varlıklı olduğunu göstermekte; arazi mülkiyetinin ise %68,7'sinin devlete, %29,5'inin toprak sahiplerine ve sadece %1,8'inin köylülere ait olması, kiracılık ile ücretli tarım emeğini yaygınlaştırarak özellikle topraksız köylüleri büyük mülk sahiplerine bağımlı kılmaktaydı. Bu nedenle reform tartışmalarının merkezinde "köylüye toprak kazandırılması" hedefi yer almıştır[1040]. Bu çerçevede Müsavat, yaklaşık altı ay sonra Gürcistan'daki Sosyal Demokrat uygulamalara paralel bir program açıklayarak devlet ve özel mülkiyete ait arazilerin topraksız köylülere ücretsiz dağıtılmasını, mülkiyet için üst sınır konulmasını ve sermaye yatırımı yapanların vergi gelirleriyle oluşturulacak bir fondan tazmin edilmesini önermiştir. Ancak bu yaklaşım, Batı Azerbaycan'daki güçlü toprak ağalarının mülksüzleşmesini ve Bakü sermayesinin feodal yapının tasfiyesini finanse etmesini gerektirdiğinden sert muhalefetle karşılaşmıştır.

23 Nisan 1919 tarihli komisyon görüşmelerinde sağ gruplar tazminatlı satın alma modelini, sosyalist blok ise ücretsiz devri savunmuş; sosyalist görüşler oylamalarda üstün gelse de uygulamaya geçirilememiştir. Aynı dönemde terk edilmiş Rus ve Ermeni arazileriyle sahipsiz özel mülkler geçici olarak devlet denetimine alınmış ve bakanlık temsilcilerinden oluşan ilçe komisyonları aracılığıyla köylülere kiralanmıştır. Ağustos–Eylül 1919'da hazırlanan taslak, tüm arazilerin devlet mülkiyeti sayılmasını, eski sahiplerin yalnızca sınırlı kullanım hakkına sahip olmasını ve kalan arazinin devlet toprak fonuna devrini öngörmüş; nihai karar ise Kurucu Meclis'e bırakılmıştır. Buna rağmen 1919 boyunca yaşanan hükümet krizleri ve özellikle Gence Türk Âdem-i Merkeziyet Partisi çevresinde yoğunlaşan büyük toprak sahiplerinin direnci, reformun yasalaşmasını engellemiştir[1041]. Sonuç olarak köylü huzursuzluğu yeniden yükselmiş, toprak işgalleri karşısında hükümet zaman zaman askerî müdahaleye başvurmak zorunda kalmış; Swietochowski'nin de belirttiği gibi bu hoşnutsuzluk ortamı, Bolşeviklerin kırsalda etkili propaganda yürütmesine ve sosyal talepleri bağımsız Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi doğrultusunda araçsallaştırmasına elverişli bir zemin hazırlamıştır[1042].

Azerbaycan, bağımsızlık yıllarında komşu cumhuriyetlerle kıyaslandığında görece daha elverişli bir ekonomik görünüm sergilemiş; yabancı gözlemciler Bakü'de, Tiflis'in yoksulluğu ve Erivan'ın geri kalmışlığına kıyasla daha belirgin bir refah izlenimi edinmiştir. Hükümetin ilk dönem ekonomik stratejisinin merkezinde, komşu ve yabancı devletlerle ticari ve mali ilişkilerin kurulması yer almış; parlamento görüşmelerinde başbakan, ülkenin ağır iktisadî koşullarını "anormal ticaret yapısı" ile açıklamış; petrol gelirlerine dayanan zenginliğin ve genel kalkınmanın

[1040] *Azerbaycan tarihi*, *cilt V*, a.g.e, s.384.
[1041] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.222-224; *Azerbaycan tarihi, cilt V,* a.g.e*,* s.369-372.
[1042] Swietochowski, *a.g.e*, s.147.

dış ticarete bağımlı olduğunu vurgulamıştır[1043]. Bakü'nün başkent olmasından sonra Almanya ile Avusturya-Macaristan temsilcilerinin şehre gelmesi, özellikle petrol ve pamuk alanlarında imtiyaz arayışlarını hızlandırmış; buna karşılık millî hükümet, ekonomik bağımsızlığı korumak amacıyla "Azerbaycan Azerbaycanlılarındır" ilkesini benimsemiştir[1044]. Ancak petrol ihracatının ana pazarı olan Rusya'nın iç savaş nedeniyle devre dışı kalması, fiyatların düşmesine, ücret kesintilerine ve toplumsal huzursuzluğun artmasına yol açmıştır. Petrol sektörünü ayakta tutmak amacıyla hükümet yabancı sermayeyi çekmeye yönelmiş; Haziran 1919'da Standard Oil temsilcisi G. Thomas ile 1919–1920 dönemi için tonu 33 dolardan 100.000 tonluk satış anlaşması öngörülmüş, fakat Shell çevrelerinin baskısıyla bu girişim iptal edilmiştir. Bunun sonucu olarak Azerbaycan, en az 3,3 milyon dolarlık doğrudan gelirden ve muhtemelen bunun iki katını aşan ilave kazançtan mahrum kalmıştır.

Bakü'nün İngiliz işgali sürecinde İngiliz askerî yönetimi, eski Rus Devlet Bankası'nın yerel uzantısı olan Bakü Devlet Bankası'nın mali imkânlarından yararlanmış; demiryolu işletmeciliği ile ithalat ve ihracat faaliyetlerini fiilen kendi denetiminde yürütmüştür. Böylece İngilizler tarafından harcana söz konusu mali kaynaklar, cumhuriyet hazinesinin kırılgan yapısı daha da zayıflamıştır[1045]. Ayrıca Richard Pipes'ın işaret ettiği üzere, Güney Kafkasya uzun süre tek bir iktisadî bütün olarak gelişmişken bölgenin üç ayrı cumhuriyete bölünmesi ekonomik dolaşımı felce uğratmıştır. Azerbaycan açısından başlıca sorun petrolün pazarlanamamasıydı; çünkü 1917 öncesinde Bakü petrolünün büyük bölümü Batum ve Astrahan üzerinden Rusya'ya sevk edilirken, 1919'da bu güzergâhlar cumhuriyet sınırları dışında kalmış ve savaş koşulları ulaştırmayı neredeyse imkânsız hâle getirmiştir[1046].

Petrol ihracatının %80–%90'ının Astrahan üzerinden gerçekleştiği, 1916 yılı toplam nafta ürünleri ihracatının yaklaşık 7.000.000 ton olduğu düşünüldüğünde, Aralık 1919'da Sir Hamar Greenwood ile M. H. Béranger tarafından hesaplanan Bakü'den Batum üzerinden aylık 60.000 tonluk ihracat kapasitesi oldukça sınırlı kalmıştır. Astrahan ablukası nedeniyle ana ticaret yolunun 21 ay kapalı kalması, Bakü'nün ekonomik yaşamını altüst etmiş; aşırı dolan petrol tankları nedeniyle zaman zaman petrolün denize dökülmek zorunda kaldığı, üretimin durdurulmasının ise büyük bir grev dalgasını tetikleyebileceği ileri sürülmüştür. The Times'da iktibas edilen resmî bir vesika, bölgedeki anormal koşullara dikkat çekerek; Azerbaycan'ın enerji kaynaklarını tekelleştirdiğini, Gürcistan'ın stratejik demiryolu altyapısını temellük ettiğini, Ermenistan'ın ise

[1043] *Azerbaycan tarihi, cilt V,* a.g.e, s.384.
[1044] Hasanli, *Foreign policy of the republic of azerbaijan,* a.g.e, s.126.
[1045] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.224-225.
[1046] Pipes, *The formation of the soviet union, a.g.e*, s.207-208.

bu paylaşımın dışında kaldığını vurgulamaktadır. Belgeye göre, Çarlık Rusya'sı döneminde inşa edilen rasyonel iktisadi nizam, dar etnografik sınırların ötesinde bir bütünlük arz ederken; bağımsızlık sonrası yükselen yapay engeller doğal ekonomik gelişmeyi sekteye uğratmış, bölgeyi mikro-çatışmaların ve mikro-militarizmin etkisi altına sokmuştur[1047].

Tüm siyasal ve ekonomik sıkıntılarına rağmen Azerbaycan hükümeti, ulus-devlet inşasının temel dayanakları olarak millî eğitim kurumlarının kurulması, ana dilde öğretimin yaygınlaştırılması ve idarî-kültürel millîleştirme politikalarına öncelik vermiştir. Bu çerçevede Parlamento, 1 Eylül 1919'da ezici çoğunlukla Bakü'de Devlet Üniversitesi'nin kurulmasını kararlaştırmış; ülkenin ilk yükseköğretim kurumu olan Bakü Üniversitesi, 15 Kasım 1919'da faaliyete başlamıştır. Aynı oturumda, Müsavat'ın teklifiyle yaklaşık 100 Azerbaycanlı öğrencinin devlet bursuyla Avrupa üniversitelerine gönderilmesi kabul edilerek Batı ile kültürel ve bilimsel temasların kurumsallaştırılması amaçlanmıştır. Resulzade, devlet idaresi ve eğitim alanındaki millîleştirmeye özel önem atfetmiş; 17 Haziran 1918 tarihli hükümet bildirisinde devlet daireleri, mahkemeler ve okulların millîleştirilmesini acil görevler arasında göstermiştir[1048]. Bağımsızlıkla birlikte Azerbaycan Türkçesinin serbest gelişimi için elverişli bir zemin oluşmuş; Türkçe bütün eğitim kademelerinde zorunlu ders hâline getirilmiş, Rus tarihi yerine Türk halkları tarihi okutulmaya başlanmıştır. Öğretmen yetersizliği ortaöğretimin Türkleştirilmesini yavaşlatsa da ders kitabı komisyonlarının kurulması, çeviri yoluyla materyal sağlanması, Osmanlı Devleti'nden öğretmen getirilmesi ve öğretmen okullarının açılması bu açığı kısmen gidermiştir. Swietochowski'nin de belirttiği gibi, ana dilde eğitim kararı Ruslaştırma sürecinin tersine çevrilmesinde önemli bir başarı alanı yaratmıştır[1049]. Eğitim alanındaki bu dönüşüme paralel olarak, 40'a yakın muhalif yayınları faaliyeti de cumhuriyet rejiminin görece çoğulcu karakterini göstermektedir[1050].

Cumhuriyetin yaklaşık on yedi aylık ömrü boyunca en kapsamlı icraatlarından biri, piyade, süvari, topçu, havacı ve muhabere unsurlarını içeren bir millî ordunun kurulması olmuştur. Kısa sürede Harbiye Mektebi açılmış, sınırlı imkânlarla küçük bir deniz gücü oluşturulmuş, ülke genelinde askerî, mülkî ve zabıta teşkilatı kurularak iç güvenliğin tesisi hedeflenmiştir. Bu süreçte Lenkeran kazası yeniden merkezî otoriteye bağlanmış, Karabağ'daki Ermeni unsurlara Azerbaycan hâkimiyeti kabul ettirilmiş, Nahçıvan'ın Ermenistan'a karşı mücadelesi askerî ve siyasî bakımdan desteklenerek bölgeye vali atanmıştır[1051]. Buna rağmen Harbiye Nazırlığının

[1047] The Times, 14 May 1920, p. 12.
[1048] Balayev, *Resulzade,* a.g.e, s.175-176.
[1049] Swietochowski, *a.g.e*, s.148
[1050] *Azerbaycan tarihi, cilt V,* a.g.e, s.398-400.
[1051] Mehmetzade, *Milli Azerbaycan hareketi,* a.g.e, s.110-111.

subay kadrosu, Osmanlı tahliyesi sonrasında ülkede kalan veya Rusya'da esir düşmüş Türk subayları ile çoğunluğu Rus, kısmen de Gürcü kökenli askerlerden oluşmuş; eski gerilla birlikleri ve sınırlı askerî tecrübeye sahip Azerbaycanlı unsurlardan oluşmuştur[1052]. Fransız Kafkasya Askerî Misyonu vekil başkanı de Nonancourt'un 2 Mart 1920 tarihli raporuna göre Azerbaycan silahlı kuvvetleri, iki piyade tümeninde toplanmış yaklaşık 25.000 asker ve 600 subaydan, ayrıca her biri 150 süvarilik dört filoya sahip üç süvari alayından oluşuyordu. Teknik envanter ise yalnızca 14.000 tüfek, 116 Maxim makineli tüfek ve yaklaşık 8 milyon mermi ile sınırlıydı. Raporda, genel seferberlik hâlinde personel sayısının 125.000'e çıkarılabileceği, ancak silah ve teçhizat eksikliği nedeniyle bu potansiyelin kullanılamadığı; yeterli dış destek sağlanması durumunda iki yeni piyade tümeni ile bir süvari alayının kurulabilmesi için 46.000 tüfek, 450 makineli tüfek, 5.000 tabanca ve en az 50.000 mermiye ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla Mart 1920 itibarıyla Azerbaycan ordusu, insan gücü bakımından genişleyebilir bir kapasiteye sahip olmakla birlikte, etkin bir askerî kuvvet hâline gelebilmek için dış kaynaklı silah, mühimmat ve uluslararası yardıma bağımlı bir yapı sergilemiştir[1053].

4.3. ERMENİSTAN CUMHURİYETİ (1918-1920)

26 Mayıs 1918 gecesi toplanan Ermeni Ulusal Konseyi, Menşevik ve Müsavat gruplarından farklı olarak son derece gergin ve parçalı bir siyasal atmosfer içinde müzakerelerini yürütmüştür. Gürcü Menşeviklerin tutumu sert biçimde eleştirilerek "ihanet" olarak nitelendirilmişse de bu oturumdan bağlayıcı bir karar çıkmamıştır. Konsey içindeki Taşnaksutyun üyeleri başlangıçta bölünmüş olmakla birlikte, olağanüstü parti konferansının ardından Konseyin Ermeni vilayetleri üzerinde olağanüstü yetkiler üstlenmesini desteklemiş; bu yaklaşım Hovhannes Kaçaznuni ile Alexandre Hatisyan tarafından da benimsenmiştir. Buna göre, yalnızca bağımsızlığın fiilen üstlenilmesi ve Osmanlı Devleti ile derhâl barış yapılması mevcut felaket ortamını hafifletebilirdi. Uzun tartışmalar sonunda 28 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya'nın dağılması ile Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanları gerekçe gösterilerek, Konsey kendisini Ermeni vilayetlerinin en yüksek ve tek yönetim organı ilan etmiştir[1054]. Ancak Erivan çevresindeki askerî başarıların doğrulanması ve Batum Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Konsey kamuoyu önünde Ermenistan Cumhuriyeti unvanını benimsemiş; Kaçaznuni başbakanlığı, Hatisyan ise dışişleri sorumluluğunu üstlenmiştir. Pipes'ın da belirttiği üzere, Gürcistan'ın Almanya'ya,

[1052] Swietochowski, *a.g.e*, s.148-149.
[1053] Topçibaşı, M., Parijski arkhiv 1919–1940. Kniga pervaya: 1919–1921 (Paris Arşivi 1919–1940. Birinci Kitap: 1919–1921), Moskva: Hudojestvennaya literatura, 2016, s. 121.
[1054] Hovannisian, *The republic of armenia volume I, a.g.e*, s. s.32-33; Reynolds, *a.g.e*, s.410-411.

Azerbaycan'ın ise Osmanlılara dayanabildiği bir konjonktürde Ermenistan; dış destekten mahrum, küçük, yoksul, doğal kaynakları sınırlı ve nüfusunun önemli bir bölümü mültecilerden oluşan, diplomatik bakımdan oldukça izole bir siyasal yapı olarak ortaya çıkmıştır[1055].

28 Mayıs 1918'de Ermenistan Cumhuriyeti'nin fiilen ortaya çıkmasının ardından en acil mesele, gerçek ve işlevsel iktidar organlarının kurulması olmuştur. Başlangıçta geçici nedenlerle siyasal yetkiler Tiflis'teki Ermeni Ulusal Konseyi tarafından kullanılsa da fiilî güç büyük ölçüde Aram Manukyan başkanlığındaki Erivan Ulusal Konseyi'nin elinde toplanmış ve devletin yeniden inşasında kurucu rol bu merkeze yüklenmiştir[1056]. 9 Haziran'da Ulusal Konsey, Kaçaznuni'yi koalisyon hükümeti kurmakla görevlendirmiş; ancak tarihsel olarak devrimci bir hareket biçiminde şekillenen Taşnaksutyun, hukuki ve bürokratik bir devlet aygıtını tek başına yönetmeye hazır olmadığını görmüştür. Buna rağmen koalisyon arayışları, Taşnaksutyun'un Ermeni siyasal yaşamındaki fiilî ağırlığı ve diğer partilerin zayıf toplumsal tabanı nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Popülistler Taşnakların çekilmesini isterken, Sosyal Demokratlar ile Sosyal Devrimciler arasındaki bakanlık paylaşımı tartışmaları süreci daha da kilitlemiştir. Yaklaşık üç haftalık müzakerelerin ardından 30 Haziran 1918'de Kaçaznuni'ye kabineyi partiler üstü ve bireysel esaslara göre kurma yetkisi verilmiş; Askerî İşler dışındaki bütün üyeleri Taşnak kökenli olan kabine listesi Ulusal Konsey tarafından onaylanmıştır[1057].

Bağımsızlık sonrasında devam eden siyasal istikrarsızlığı aşmak amacıyla Erivan ve Tiflis Ulusal Konseylerinin ortak kararıyla temsile dayalı yeni bir düzenlemeye gidilmiş; Ermeni Ulusal Konseyi'nin üye sayısı 15'ten 46'ya çıkarılarak bağımsız üyeler ile Türk, Rus ve Yezidi azınlık temsilcileri de sürece dâhil edilmiş ve böylece Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk yasama organı olan Ermenistan Ulusal Konseyi oluşturulmuştur. Bu organ, 38 Ermeni, 6 Müslüman, 1 Rus ve 1 Yezidi temsilciden meydana gelmiş; Ermeni üyelikleri ise 18 Taşnak, 6 Sosyalist Devrimci, 6 Sosyal Demokrat, 6 Halk Partili ve 2 Tarafsız arasında paylaşılmıştır[1058]. Ağustos 1918'de Avetik Sahakyan başkanlığında açılan Konsey, Nisan 1919'a kadar fiilen parlamento işlevi görmüş; koalisyon hükümeti kurulamamış olsa da daimî ve özel komiteler aracılığıyla maliye, idare, eğitim, iaşe, mülteciler, toprak, çalışma, yerel yönetim ve sağlık gibi alanlarda yürütmeyi yönlendiren başlıca karar merkezi hâline gelmiştir. Bununla birlikte kolera salgını, silahsızlandırma, eğitim ve mülteci politikaları Meclis ile hükümet arasında sert tartışmalara yol açmıştır[1059]. Seçimlerinde Sosyal Demokratlar ile Ermeni Demokrat Partisi boykot yolunu

[1055] Pipes, *The formation of the soviet union, a.g.e,* s.208.
[1056] Vanik Hranti Virabyan, *Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920,* YPH Yayınevi, Erivan 2011, s.27.
[1057] Hovannisian, *The republic of armenia volume I, a.g.e*, s.40-42.
[1058] Virabyan, *a.g.e*, s.28-30.
[1059] Hovannisian, *The republic of armenia volume I, a.g.e*, s.44.

seçmiş; kullanılan 260.000 oyun 230.772'sini (%88,95) alan Taşnaksutyun, 80 sandalyenin 72'sini kazanırken, Sosyal Devrimci Parti 13.289 oyla (%5,12) 4 sandalye elde etmiştir. Meclis, 5 Ağustos'ta Hatisyan'ı başbakan seçmiş ve 10 Ağustos'ta yeni kabineyi onaylamıştır.

Ancak hükümetin "Ermenileştirme", yeni ulusal ve yerel kurumların inşası, dolaylı vergilerin azaltılması ve yabancı yatırımların teşviki gibi hedefleri hem Meclis içindeki Sosyal Devrimcilerin hem de dışarıdaki Sosyal Demokratların eleştirileriyle karşılaşmıştır. Aynı süreçte Taşnaksutyun içinde, Batı Ermenistan kökenli radikal kanat ile Doğu Ermenilerinin Rusya yanlısı eğilimleri arasındaki ayrışma derinleşmiş; özellikle Ruben Ter Minassyan çevresi parlamentarizmin devletin bekası açısından sakıncalı olduğunu savunmuştur[1060]. Sonuçta parlamenter çerçeve korunmuş görünse de Kaçaznuni'nin de kabul ettiği üzere, Ermenistan fiilen Taşnak egemenliği altında yönetilmiş; yasama ve yürütmenin parti denetimine girmesiyle "demokrasi görünümü altında bir parti diktatörlüğü"ne yönelen ikili bir yapı ortaya çıkmıştır. Nihayet Mayıs 1920'deki Bolşevik ayaklanma girişimlerinin ardından Parlamento fiilen devre dışı bırakılmış ve Taşnaksutyun Bürosu'nun diktatoryal yönetimi tesis edilmiştir[1061]. Ermenistan Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren başta ekonomik çöküntü ve mülteci krizi olmak üzere çok yönlü yapısal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Suny'nin de vurguladığı gibi, Tiflis'ten Erivan'a gelen siyasal kadrolar on binlerce aç, yoksul ve evsiz mülteci, kolera ve tifüs salgınları ile çevredeki Osmanlı askerî varlığının yarattığı güvenlik baskısıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır[1062].

Diğer Kafkas cumhuriyetleriyle kıyaslandığında Ermenistan'ın iç koşulları neredeyse umutsuz bir görünüm arz etmiş; liderler, kıtlık ve hastalıklarla mücadele eden, yoğun mülteci akınlarıyla nüfusu hızla artmış bir ülke devralmıştır. Alman Dışişleri belgelerinde, Aharonyan ve Hatisyan'ın Alman yetkililerle yaptıkları gizli temaslarda yaklaşık 600.000 mültecinin iskânı[1063] için geniş toprak talebinde bulundukları görülmektedir. Ermeni kaynaklarına göre ise ülkedeki siyasal ve toplumsal düzensizlik, yaklaşık 500.000 mültecinin varlığıyla daha da ağırlaşmış; bunların yaklaşık 350.000'i Erivan vilayeti sınırları içinde toplanmıştır. 1918–1919 kışı, Erivan tarihinin en uzun ve en sert dönemlerinden biri olmuş; barınaksız kitleler gıda, giysi ve tıbbî yardımdan mahrum biçimde aylarca yaşam mücadelesi vermiştir[1064]. Bu baskı, ülkeyi sürekli kıtlık sınırında tutmuş; ancak 1919–1920 döneminde Amerikan Yardım Misyonu desteğiyle kısmen hafifletilebilmiştir. Mali bakımdan hazine neredeyse boşalmış, para birimi ağır bir enflasyonist çöküş yaşamış; Mart–Kasım 1920 arasında ruble/dolar kuru 560'tan 28.000'e gerilemiştir.

[1060] Payaslian, *a.g.e*, s.158-159.
[1061] Katchaznouni, *a.g.e*, s.8-9.
[1062] Suny, *Ararat'a bakmak*, a.g.e, s.207.
[1063] PA AA, RZ 201/11050, Bl. 9–10.
[1064] Hovannisian, *The republic of armenia volume I,* a.g.e, s.126-127.

Düzenli bir vergilendirme sistemi bulunmadığından devlet giderleri düzensiz el koymalar ve diaspora katkılarıyla karşılanmış; Eylül 1918–Ocak 1920 arasında kamu harcamaları gelirleri yaklaşık on kat aşmıştır[1065]. Harbord başkanlığındaki misyonun 1919 sonu raporu da Batı perspektifinden üç Kafkas hükümetini verimsiz, etkisiz ve mali bakımdan zayıf olarak değerlendirmiş; özellikle Ermenistan'da harap bir ekonomi ile kısmi açlığın iç koşulları belirlediğini kaydetmiştir[1066].

Bu kasvetli tabloya rağmen Ermenistan hükümeti, sanayi ve askerî örgütlenme alanlarında sınırlı fakat dikkat çekici adımlar atmıştır. Sanayi sahasında sabun, deri, brendi, pişmiş toprak ve tütün üretimine yönelik tesisler kurulmuş; 1919 sonu itibarıyla ülkede 5 tütün fabrikası faaliyete geçmiş, 1920 başlarında ise 70'i aşkın fabrika ile yaklaşık 3.000 üyesi bulunan 280'den fazla kooperatif çalışır hâle gelmiştir. Şustov tesisinin 1919'da millîleştirilmesinden sonra aynı yıl 1,7 milyon derece üzüm alkolü üretilmiş; Erivan, Aleksandropol ve diğer merkezlerde dokuma ve tekstil atölyeleri açılmış, Dilican'da kereste fabrikaları kurulmuş, yeraltı kaynaklarının araştırılması için 1 milyon ruble ayrılmış, 8 saatlik iş günü kabul edilmiş ve sendikal örgütlenmeye izin verilmiştir[1067]. Öte yandan hükümet millî bir ordu kurmaya da yönelmiştir. Ruben Ter-Minasyan, ordunun toplam mevcudunu 40.000 olarak verirken bunun yaklaşık 25.000'inin düzenli muharebe birlikleri, yaklaşık 6.000'inin gönüllü birlikler olduğunu belirtmiştir.

Bununla birlikte Simon Vratsyan'ın 1919'da Amerika'daki Taşnaksutyun Merkez Komitesi'ne gönderdiği ve yaklaşık 16-17 bin kişilik disiplinli bir kuvvetten söz eden mektubuyla da örtüşmüştür. Gazaryan tarafından hazırlanan 1920 tarihli rapor ise cephede fiilen görev yapabilecek 24.715 asker, 1.515 subay, 309 idarî subay ve 4.023 gönüllü kaydetmektedir[1068]. Buna rağmen tarımsal yapıda toprak darlığı ve eşitsiz dağılım kırsal hoşnutsuzluğu derinleştirmiştir. Taşnaksutyun'un kamulaştırma ve yeniden dağıtım söylemine rağmen, 1918'de kurulan komitelerin 40 dessiatin (108 dönüm) üzerindeki arazileri dağıtması 1920 yazına kadar oldukça sınırlı kalmış; varlıklı köylülerin etkisi, yoksullara verimsiz toprak tahsisi ve 55 terk edilmiş köy arazisinin çeşitli komünlere kiralanması gibi uygulamalar güven erozyonunu artırmıştır[1069]. Kazemzadeh'e göre ise koşullar dikkate alındığında daha iyi bir yönetsel performans beklemek gerçekçi değildir: Gürcistan'la kısa savaşın ardından yaşanan diplomatik başarısızlık uluslararası tecridi artırmış; ana ulaşım hatlarından uzak, az sayıda kentli ve

[1065] Pipes, *The formation of the soviet union,* a.g.e, s.209; Mşak, №63, 22 Mart 1919, s.4.
[1066] Harbord, *Report of the american military mission to armenia,* a.g.e, s.14.
[1067] Virabyan, *a.g.e,* s.31-32.
[1068] *A.g.e*, s.64-65.
[1069] Hovannisian, *The republic of armenia, volume III,* a.g.e, s.8-9.

imparatorluk mirasından Gürcistan ve Azerbaycan'a kıyasla daha az pay alan Ermenistan'ın manevra alanı yapısal olarak daralmıştır[1070].

Ekonomik darboğaza rağmen Taşnak hükümeti, bir yandan kapsamlı bir Ermenileştirme programını yürürlüğe koymuş, diğer yandan devlet aygıtını etno-dilsel esaslara göre yeniden düzenlemeye yönelmiştir. Bu süreçte özellikle kamu ve resmî alanlarda Ermenicenin mutlak hâkimiyetini savunan çevrelerin baskısı artmış; 17 Nisan tarihinde önde gelen gazete yöneticilerinin katılımıyla yapılan toplantıda resmî ve kamusal işlemlerde yalnızca Ermenicenin kullanılması, Ermenice dışındaki metinlerin istisnalar dışında yayımlanmaması, zorunlu çeviri uygulaması, Ermenicenin resmî dil ilanı ve bir Millileştirme Komitesi kurulması kararlaştırılmıştır. Bu kararlar, İçişleri Bakan Yardımcısı Sarkis Manasian'ın genelgesiyle idareye aktarılmış; resmî yazışmaların Ermenice yapılması, personel alımlarında Ermenice yeterliliğinin aranması, mahkeme kayıtlarının Ermenice tutulması ve izin-belge işlemlerinin bu dilde düzenlenmesi zorunlu kılınmıştır. Yıl sonuna gelindiğinde kamu kurumlarının büyük bölümü fiilen millîleştirilmiş, uzun parlamento tartışmalarının ardından 24 Aralık 1919'da Ermenice resmî dil ilan edilmiştir[1071]. Taşnaksutyun yönetiminin Ermenileştirme siyaseti, başta Azerbaycan Türkleri ve Kürtler olmak üzere Ermeni olmayan topluluklara yönelik etnik temelli dışlayıcı uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Personel politikası, devlet aygıtını topluma yaklaştırmaktan çok Ermeni olmayan memur ve işçilerin sistematik biçimde tasfiyesine yönelmiş; Bakanlar Kurulu kararları Ermenice bilmeyen Ermenilerin görevde kalmasına imkân tanırken, Ermeni olmayanların kamudan dışlanmasını fiilen meşrulaştırmıştır[1072].

Öte yandan, Ermenistan Ulusal Meclisi'ndeki başlıca siyasal ayrışma, "Müslüman meselesi" etrafında şekillenmiştir. *Mşak* gazetesinin Kasım 1918 tarihli değerlendirmesinde, Taşnak hükümetinin Türk birliklerinin boşalttığı sahalara hâkim olarak Türkiye-Ermenistan'dan gelen Ermeni mültecileri bu bölgelere yerleştirmeye çalıştığı, bu süreçte yerel Müslüman nüfusun ciddi güvenlik kaygıları yaşadığı ve özellikle Erivan çevresindeki Müslümanların can ve mal emniyetinin korunamaması hâlinde yaklaşık 450 bin kişilik nüfusun yerinden olma, açlık ve soğukla yüz yüze kalacağı vurgulanmıştır[1073]. Meclis içinde güvenlikçi yaklaşımı savunan çevreler, uzlaşma ve özerklik siyasetinin sadakat üretmeyeceğini, Cumhuriyetin ancak zor yoluyla korunabileceğini ileri sürerken; muhalifler, Hristiyan ve Müslüman nüfusun rızası

[1070] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.211.
[1071] Seda D. Ohanian, "The Role of Women in the Social and Political Life of the Republic of Armenia (1918-1920)", *The First Republic of Armenia (1918-1920) on its Centenary: Politics, Gender, and Diplomacy* (ed. Bedross Der Matossian) The Press California State University, Fresno 2020, p.120-121.
[1072] Lalayan, *a.g.e*, s.83-84.
[1073] Mşak №239, 20 Kasım 1918, s.2.

olmaksızın kalıcı güvenliğin sağlanamayacağını savunmuştur. Buna rağmen Surmalu uezdi'nin sıkıyönetim altına alınması ve Müslümanların denetimindeki sahalara askerî ilerleme hazırlıkları, Sosyal Devrimci ve Sosyal Demokratların eleştirilerine karşın siyasal hattı belirlemiş; ayrıca Erivan vilayetindeki Müslüman nüfusun büyük kısmı Ermeni yönetimini tümüyle reddetmiştir[1074].

Bu güvenlikçi çizginin sahadaki sonucu, başta Sürmeli uezdi, Büyük Vedi, Basargeçer, Şerur, Karabağ ve Zengezur olmak üzere birçok bölgede Türk köylerinin tahribi ve sivillerin ağır kayıplarıyla sonuçlanan askerî operasyonlar olmuştur. Metne göre bu süreçte yağma ve kaynak aktarımı, bütçe krizini hafifletmenin araçlarından biri olarak kullanılmış; ancak arşiv verileri, ele geçirilen malların önemli bir kısmının yerel görevliler tarafından şahsî çıkar için de kullanıldığını göstermektedir[1075]. Azerbaycan hükümeti Taşnak yönetimini etnik temizlikle suçlarken, Ermeni hükümeti ise olayları Azerbaycan'ın Ermenistan'daki Müslüman nüfusu hükümet aleyhine kışkırtma ve yerel Türkçülüğü Genç Türkiye ile Azerbaycan arasında birleştirme girişimi olarak açıklamıştır[1076]. Dönemin Bolşevik yorum ise burjuva-milliyetçi devlet inşasının sürekli ulusal savaşlarla birlikte yürüdüğünü; Zangezur, Karabağ, Ağbaba ve Zengibasar gibi sahaların, Taşnakların "kanlı emperyalist politikası"nın somut örnekleri olarak görüldüğünü ileri sürmüştür. Bu çerçevede, "denizden denize bağımsız ve birleşik Ermenistan" hedefinin, Müslüman köylü nüfusun yaşadığı alanların zor yoluyla dönüştürülmesi üzerinden gerçekleştirilmeye çalışıldığı iddia edilmiştir[1077]. Nitekim Ermeni subayı Apresyan'ın gelişen olayları şöyle anlatmaktadır: "Taşnak partisinin idareyi ele almasından sonra Türkler ezilmeye hakaret görmeye başlamıştır. Biz Ermeniler Türklerin kökünü kazıdık. Bu öyle sonsuz bir kin ve intikam zinciridir ki gitgide daha derin bir şekilde insanın içine işler ve insan tabiatının en kötü ve korkunç tarafını ortaya çıkarır[1078]".

Söz konusu politikaların etkisi yalnızca Türk ve Kürt nüfusla sınırlı kalmamış; "isyancı" kabul edilen Ermeni köyleri de keyfî tutuklama, mülke el koyma ve hukuksuz infaz gibi uygulamalardan etkilenmiştir. 1920'de, "itaatsiz" köylüleri cezalandırmak amacıyla Zengi Nehri'nin bir kolunun kapatılması, Gökçe Gölü'nden Zengibasar'a uzanan geniş bir sahada tarım ve hayvancılığı çökertmiş ve kitlesel can kayıplarına yol açmıştır. Lalayan, Taşnaksutyun dönemine ilişkin değerlendirmesinde, bu siyasetin bir yandan işçi-köylü muhalefetini milliyetçi söylemle

[1074] Hovannisian, *The republic of armenia volume I,* a.g.e, s.152-154.
[1075] Lalayan, *a.g.e,* s.85-90.
[1076] Aşhatavor, №144, 20 Temmuz 1919, s.1/ №150, 27 Temmuz 1919, s.1.
[1077] "Communism in Armenia", *The Communist International, Organ Of The Executive Committee Of The Communist International*, №13, 1920, Smolny, Petrograd, Room 32-33., p.99-100.
[1078] Hartill, *Bir ermeninin anılarında azerbaycan olayları*, a.g.e, s.200.

bastırmayı, diğer yandan yağma yoluyla mali krizi yönetmeyi amaçladığını; sonuçta açlık ve kitlesel yoksulluğun derinleştiğini savunmaktadır. Nitekim metinde, Ermeni nüfusunun 1.200.000'den 770.000'e gerilediği; yaklaşık iki buçuk yıllık Taşnak iktidarı boyunca Ermeni nüfusta %35, Türk nüfusta %77, Kürt nüfusta %98 ve Yezidi nüfusta %40 azalma yaşandığı belirtilmektedir[1079]. Türk tarihçi Sertçelik, Taşnak iktidarı döneminde yüz binlerce insanın yaşamını yitirdiğinin Ermeni kaynaklarınca da kabul edildiğini belirterek, Ermenistan'da açlık, salgın hastalıklar ve iç çatışmalar nedeniyle meydana gelen ölümlerin, Türkiye'de ölen Ermenilere ilişkin rakamlara dâhil edilmiş olabileceği ihtimalini tartışmaya açmaktadır. Bu çerçevede yazar, sayısal verilerin dikkatle incelenmesi hâlinde, söz konusu kayıpların daha geniş bir soykırım anlatısını destekleyecek biçimde kullanılmış olabileceğini ileri sürmektedir[1080].

Sonuç olarak, Güney Kafkasya'da kurulan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetleri, Çarlık sonrası siyasal boşlukta modern devlet kurumları, parlamenter temsil ve millî egemenlik iddiası temelinde yeni bir düzen kurmaya yönelmiş olsalar da, iç siyasette parti hâkimiyeti ile çoğulculuk arasındaki gerilim, ekonomide savaş ve ablukanın yarattığı yıkım, azınlıklar meselesinde ise kapsayıcı söylem ile dışlayıcı millîleştirme pratikleri arasındaki çelişki nedeniyle kalıcı bir istikrar sağlayamamışlardır. Gürcistan'da Menşevik yönetim kurumsallaşma ve parlamenterleşme bakımından görece ileri bir çerçeve oluşturmuş, ancak ekonomik krizi aşamamış ve Gürcüleştirme siyasetiyle özellikle Ermeni ve Rus unsurları sınırlayan bir ulus-devlet hattına yönelmiştir; Azerbaycan'da Müsavat önderliğindeki cumhuriyet çok etnisiteli bir parlamento ve demokratik meşruiyet iddiası geliştirmiş, fakat koalisyon kırılganlığı, sonuçsuz kalan toprak reformu, petrol ekonomisinin dış pazarlara bağımlılığı ve İngiliz müdahalesi nedeniyle yapısal olarak zayıf kalmıştır; Ermenistan'da ise Taşnaksutyun yönetimi mülteci krizi, kıtlık, mali çöküş ve güvenlik baskısı altında doğmuş, bu nedenle hem iç siyasette parti tahakkümünü güçlendirmiş hem de Ermenileştirme ve güvenlik politikaları çerçevesinde Müslüman nüfusa yönelik dışlayıcı ve sert uygulamaları derinleştirmiştir. Dolayısıyla bu üç cumhuriyetin ortak kaderini belirleyen asıl unsur yalnızca dış müdahale ya da Bolşevik ilerleyişi değil, aynı zamanda devlet inşasını toplumsal uzlaşıdan ziyade kırılgan askerî-siyasal dengelere, sınırlı ekonomik imkânlara ve çoğu zaman etnik temelli bir egemenlik anlayışına dayandırmış olmalarıdır.

4.4. TOPRAK İDDİALARI VE ETNİK ÇATIŞMALAR

[1079] Lalayan, *a.g.e*, s.90-92.
[1080] Sertçelik, *Ermeni sorunu, 1915-1923*, a.g.e, s.417.

Bu başlık altında, cumhuriyetler arasındaki toprak ihtilafları ve etno-politik çatışmalar üç temel evreye ayrılarak analiz edilecektir. Bu tasnifin temel amacı, hem tarihsel sürecin diyalektiğini doğru saptamak hem de dış aktörlerin bölgesel müdahalelerinin, sınır uyuşmazlıklarının çözümü ve çatışma dinamikleri üzerindeki belirleyici rolünü rasyonel bir düzlemde değerlendirmektir. Ayrıca bu bölümün temel sorunsalı; söz konusu ihtilafların kökenlerine inerek, bu gerilimlerin federatif bir yapı ekseninde örgütlenme çabalarına ket vurucu etkisini ve dış tehditlere karşı oluşturulmaya çalışılan kolektif savunma/ortak cephe faaliyetlerini nasıl akamete uğrattığını ortaya koymaktır.

4.4.1. Ulus-Devletinin İlk Evresi: Toprak Talepleri ve Diplomatik Rekabet

Bununla birlikte bu dönüşüm, yalnızca dış müdahalelerin değil, Çarlık Rusya'sının geç modernleşme döneminde güç kazanan etnik özbilinç, ulusal kimlik söylemi ve tarihsel-territorial iddiaların da bir ürünüydü. Ekonomik, dilsel ve dinsel gerçekliklerle örtüşmeyen keyfî idari sınırlar, ulusal taleplerin meşruiyet zeminini tartışmalı hâle getirirken, 1916 yılı Çarlık Rusya'sı istatistiklerinin ortaya koyduğu Güney Kafkasya'nın çok katmanlı idari ve parçalı etno-politik coğrafyası, bağımsız cumhuriyetlerin sınır belirleme sürecinde karşılaştıkları demografik ve siyasal meşruiyet krizinin temel kaynaklarından birini oluşturmuştur[1081].

Tablo 5. Güney Kafkasya'da İhtilaflı Bölgelerin Etnik ve Dini Dağılımı

Bölge	Toplam Nüfus	Müslüman	Ermeni	Gürcü Hristiyan
Bakü Guberniyası	1.281.575	934.602	77.166	
Yelizavetpol Guberniyası	1.275.131	797.587	418.859	
Tiflis Guberniyası	1.473.308	170 bine yakın Müslüman, (61 bini etnik Gürcü)	411.747	580.957
Erivan Guberniyası	1.080.000 fazla	411 binden fazla	669.000'den fazla	
Batum Oblastı	122.811	70 bini etnik Gürcü-86.000'den fazla	15.000	8.598
Kars Oblastı	364.214	178.887	118.217	
Zakatala Okrugu	92.608	85.136	2.530	4.664

[1081] Hovanissian, *Armenia 1918-1919 volume I a.g.e*, s.65-66.

1916 yılı Çarlık Rusya'sı istatistikleri; Karadeniz, Kutais, Tiflis, Bakü, Yelizavetpol ve Erivan guberniyaları; Kuban, Terek, Dağıstan, Batum ve Kars oblastları ile Zakatala okrugunu kapsayan çok katmanlı idari taksimatı ve parçalı etno-politik morfolojiyi ortaya koymaktadır. Bu heterojen yapı, bağımsızlık sonrası sınır belirleme süreçlerinde karşılaşılan demografik ve siyasal meşruiyet krizlerinin temel kaynağını teşkil etmiştir. Çarlık nüfus verilerinde Müslüman tebaanın farklı kategorilerde tasnif edilmesine rağmen; bu grupların Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki egemenlik tartışmalarında (özellikle Batum örneğinde olduğu gibi) farklı self-determinasyon ve teritoryal hak iddialarına konu edilmesi, demografik verilerin siyasal bir enstrüman olarak işlevselleştirildiğini kanıtlamaktadır[1082]. Dünya Savaşı ve onu izleyen dönemde yaşanan zorunlu göçler ile etnik şiddet dalgaları, Güney Kafkasya'daki etno-demografik dengeyi köklü biçimde sarsmıştır. Osmanlı topraklarından ve Kars oblastından gelen yaklaşık 225–250 bin Ermeni mültecinin Erivan'a 110 bin, Yelizavetpol'e 20 bin, Tiflis'e 30 bin ve Kars'a 20 bin kişi olarak yerleştirilmesi, özellikle Yelizavetpol ve Erivan guberniyalarında etno-dinsel gerilimleri derinleştirerek Karabağ ve Zengezur gibi sonraki çatışma sahalarının toplumsal zeminini güçlendirmiştir. Şubat Devrimi öncesinde Güney Kafkasya'nın toplam nüfusu 7.865.766 kişi olmakla birlikte, yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin aynı dönemde 120.000'i Osmanlı topraklarından, 80.000'i Kars oblastından ve 10.000'i Nahçıvan'dan gelenler olmak üzere 210.000'i aşkın mülteciyi barındırmak zorunda kalması, demografik verilerin ulusal devletlerin maksimalist toprak taleplerini meşrulaştıran siyasal bir parametreye dönüşmesine yol açmış ve devletin idari kapasitesi, gıda güvenliği ile kamu sağlığı sistemi üzerinde ağır bir baskı yaratmıştır[1083].

Özellikle Ermeni ve Azerbaycan Türkü nüfusun iç içe yaşadığı bölgelerde toprak paylaşımı ve zemstvo kurumlarının tesisi ciddi anlaşmazlıklara yol açmış, etnik çatışmaların yoğunlaşması Geçici Hükümet'i meseleye doğrudan müdahil olmaya zorlamıştır. Bu çerçevede, Ermeni Ulusal Konseyi'nin ileri sürdüğü toprak taleplerinin Müslüman çıkarlarıyla çakışması ve Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki demografik iç içelik, milli ve idarî sınırların belirlenmesini son derece güçleştirmiştir. Bunun üzerine Petrograd'da konu yeniden ele alınmış, İçişleri Bakanlığı Bölgesel İşler Dairesi Başkanı Boris Veselovski, Gürcü, Ermeni ve Türk temsilcilerden kendi idarî-bölgesel projelerini sunmalarını istemiştir. Tiflis'teki Ozakom ise her üç halktan 5'er temsilcinin yer aldığı 15 kişilik bir komite oluşturmuştur. Azerbaycan Türkleri, bu girişimi ileriye

[1082] *Kavkazskiy kalendar na 1917 god* (1917 Yılı İçin Kafkas Salnamesi), Namestnik Ego İmperatorskogo Veliçestva na Kavkaze, Kantselyariya Namestnika po voyenno-narodnomu upravleniyu [Kafkasya'daki İmparator Hazretleri Naibi, Naipliğin Askerî-Halk İdaresi İşleri Kalemi], Tiflis, 1916, s. 2–176/178-221.
[1083] Azerbaycan Gazeti 1918-1920, V. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Çaşıoğlu, Bakü 2022, s.94-95; Azerbaycan Gazeti 1918-1920, II. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Prestige Group of Companies, Bakü 2021. s.224; Gasımlı, *a.g.e*, s.379-380.

dönük olumlu bir adım olarak değerlendirmekle birlikte, en uygun çözümün küçük kantonlar sistemi olduğunu savunmuş; bu modele göre Erivan vilayetinin 7 ilçesinden 4'ünde Azerbaycan Türkleri çoğunluğu elinde bulunduracaktı. Hovannisian'a göre bu formül, Azerbaycan Türklerine güvence sağlarken Ermeni sahalarının genişlemesini sınırlandıracak ve Güney ile Doğu Güney Kafkasya'da Türk denetimini tahkim edecekti[1084].

İlaveten, Ermeni siyasilere göre, Güney Kafkasya'da zemstvo sisteminin kurulmasına ilişkin konferans kararı onaylandığı takdirde, Ermeni halkı açısından kalıcı bir mağduriyet doğuracaktı; zira Aleksandropol hariç olmak üzere Erivan ve çevresindeki illerde, ayrıca Gence, Ahalkalaki ve Borçalı'da zemstvo kurulması mümkün görülmezken, Tiflis vilayetinin bazı kesimlerinde, Kutais ve Batum'da ve Bakü bölgelerinde zemstvo teşkilatı oluşturulabilecekti[1085]. Ermeni basını ve Ermeni siyasal çevreleri, bu nedenle mevcut idarî sınırların değiştirilmesini zorunlu görmekte; Gence'nin dağlık (Ermeni) ve ova (Türk) olmak üzere ikiye ayrılmasını, Erivan'ın Aleksandropol hariç 3 Ermeni ve 3 Türk ili şeklinde yeniden düzenlenmesini, ayrıca Kars'ın Ermeni nüfuslu kesimleriyle Ahalkalaki ve Borçalı'nın Ermeni nüfuslu bazı bölümlerinin Aleksandropol'e bağlanarak yeni bir Aleksandropol vilayeti oluşturulmasını talep etmiştir. Konsey danışma toplantısında Ermeni temsilciler bu idarî taksimin öncelikle ve derhâl gerçekleştirilmesini, zemstvo sisteminin ise bundan sonra uygulanmasını istemiştir. Ancak kongreler boyunca Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında bir uzlaşma sağlanamamış; nihai plan onaylanmadan önce Geçici Hükümet ile Ozakom devrilmiş ve onların yerini Bolşevik iktidarı ile Transkafkasya Komiserliği almıştır[1086].

Ekim Devrimi'yle birlikte Güney Kafkasya'daki siyasal kriz, territorial egemenlik ve ulus-devlet inşası ekseninde keskinleşmiş; Alman ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki rekabet ile Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü siyasal elitlerin büyük güçlerle kurdukları stratejik ilişkiler, federatif bütünleşme ihtimalini zayıflatarak dış destekli etno-millî devlet formasyonlarının yükselişini hızlandırmıştır[1087]. *Nor Aşhatavor*'un da vurguladığı üzere, bölgenin etnik ilişkileri tarihsel, siyasi ve ekonomik etkenlerin tesiriyle o denli karmaşıktı ki, bağımsızlıkların ilanından sonra dahi etnik sorun üç cumhuriyet arasındaki ilişkilerin temel ekseni hâline gelmiştir. Nüfusun heterojen dağılımı, tarihsel yerleşim alanları ile idarî sınırların çakışmaması ve farklı toplulukların aynı sahalar üzerinde tarihsel hak iddialarında bulunmaları, ulusal egemenlik projelerini karşılıklı

[1084] Hovannisian, *Armenia on the road to independence*, a.g.e, s.91-93.
[1085] Mşak, №222, 19 Ekim 1917, s.1.
[1086] Mşak, №226, 24 Ekim 1917, s.1.
[1087] Harun Yılmaz, An "Unexpected Peace: Azerbaijani -Georgian Relations 1918-1920", *Revolutionary Russia*, Vol.22, N.1, 2009, p.40.

dışlayıcılık temelinde şekillendirmiştir[1088]. Svante Cornell'in işaret ettiği gibi, Ermeni ve Türk nüfusun coğrafi olarak kesin çizgilerle ayrışmaması, bölgenin büyük ölçekli çatışmalar veya nüfus mübadeleleri olmaksızın etnik sınırlar boyunca bölünmesini fiilen imkânsız kılmıştır[1089].

28 Mayıs 1918'de bağımsızlık ilân eden Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü Bolşeviklerin kontrolünde olduğu için devletini Tiflis'te kurmuş, ardından Gence'ye ve Bakü'nün Eylül 1918'de düşmesiyle yeniden Bakü'ye taşımıştır. Alman raporları, cumhuriyetin Yelizavetpol ve Bakü guberniyalarını kapsadığını ve ileride Dağıstan ile Tebriz merkezli bazı Fars vilayetlerinin yerel halk iradesi doğrultusunda bu devlete bağlanabileceğini öngörmüştür[1090]. Resulzade İstanbul Konferansı'nda Azerbaycan topraklarını Bakı ve Yeizavetpol guberniyaları, Zakatala sancağı ve Tiflis ile Erivan guberniyalarının bir kısmı dâhil olmak üzere 100.600 km², nüfusunu ise yaklaşık 2,4 milyon olarak göstermiş; bunun %75'inin Müslüman Türkler, 470.000'inin Ermeniler ve 270.000'inin diğer unsurlar olduğunu ifade etmiştir[1091]. Ermeni bağımsızlığının ilânı ise Tiflis ve Bakü'deki Ermeni topluluklarının kopması ve Gürcü desteğinin kaybı nedeniyle daha kırılgan bir zemin üzerinde gerçekleşmiştir. Erivan, Ermeniler için başkent olmaya elverişli tek merkez olarak öne çıkarken, bu tercih Osmanlı-Tiflis-Batum görüşmelerinde iç sınırların kesin biçimde belirlenmemiş olması sebebiyle yeni ihtilaflar doğurmuştur[1092]. Güney Kafkasya'da Ermeniler, Azerbaycan Türkleri ve Gürcülerden farklı olarak birçok bölgede azınlık durumunda olduklarından, yeni kurdukları cumhuriyete başkent olacak tek uygun merkez olarak çoğunluk oluşturdukları Erivan'ı seçmişlerdir[1093].

Ermenilerin Erivan, Nor Bayazet, Eçmiadzin ve Aleksandropol çevresine yönelik toprak talepleri, söz konusu bölgelerdeki yoğun Müslüman nüfusun varlığı ve Azerbaycan hükümetinin tarihsel, demografik ve stratejik gerekçelere dayanan hak iddialarıyla çatışmaktaydı[1094]. Buna rağmen, Fetali Han Hoyski'nin 29 Mayıs 1918 tarihli beyanında da ifade edildiği üzere, Aleksandropol'ün Osmanlı kontrolünde bulunması, Azerbaycan tarafını Erivan'ın Ermenilere bırakılmasını zorunlu bir siyasal taviz olarak değerlendirmeye sevk etmiştir[1095]. Batum müzakereleri sırasında Azerbaycan temsilcileri, Ermeni devletinin sınırlı bir coğrafyada tanınmasını, özellikle Karabağ üzerindeki Ermeni taleplerinden vazgeçilmesi şartına bağlamışlardır. Bu bağlamda Karabağ'ın

[1088] Aşhatavor, №237, 9 Kasım 1919, s.1.
[1089] Cornell Svante, *Azerbaijan Since Independence*, M. E. Sharpe, New York 2011, p.23.
[1090] *A.g.b*, s.196-197.
[1091] BOA, HR.SYS. 2303/4, lef 11.
[1092] De Wall, a.g.e, s.63-64.
[1093] PA AA, RZ 201/11051, Bl. 189–190; Hovannisian, *Armenia on the road to independence, a.g.e*, s.195.
[1094] *Nagorny Karabagh In International Law And World Politics; Documents And Commentary* Volume I (Ed. Yuri Barsegov), Krug Publishers, Moscow 2008, p.222.
[1095] Hasanlı, *Foreign policy of the republic of azerbaijan, a.g.e*, s.69-70.

ulaşım hatları, iktisadî ilişkileri ve kırsal üretim ağı bakımından Azerbaycan için taşıdığı stratejik önem özellikle vurgulanmıştır[1096]. Azerbaycan Millî Şurası üyelerinin Erivan'ın Ermenistan Cumhuriyeti'ne devri, çok cepheli bir çatışmayı önleme ve Osmanlı ile Alman imparatorluklarının müdahaleleriyle şekillenen hassas dengeyi koruma amacı taşıyan bir realpolitik tercih olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte söz konusu karar, Azerbaycan açısından uzun vadede tarihsel-territorial bir kayıp ve kalıcı bir kırılma noktası olarak algılanmıştır. Nitekim Ermenistan, Erivan'ın devrine rağmen Karabağ ve Zengezur üzerindeki taleplerinden vazgeçmemiş, aksine bu bölgelerdeki Ermeni unsurları destekleyerek Azerbaycan'ın egemenlik kurma girişimlerini zayıflatmaya yönelmiştir. Tartışmalı sahalardan Zengezur'da başlangıçta Müslümanlar ile Ermeniler arasında ortak bir idarî düzen kurulmuşsa da 1917–1918 kışındaki kıtlık ve Rusya'daki ayaklanmaların etkisiyle derinleşen etnik gerilimler, ilaveten, General Andranik'in tahminen 3.000 ila 5.000 düzensiz savaşçı ve binlerce mülteciyle bölgeye gelmesi çatışmanın niteliğini köklü biçimde değiştirmiştir. Batum Antlaşması'nı reddederek Ermenistan Cumhuriyeti'nden ayrılan Andranik'in Nahçıvan üzerinden Zengezur dağlarına yönelmesi ve bölgeye yaklaşık 30.000 mültecinin gelmesi, bölgedeki etnik çatışmaları derinleştirmiştir[1097].

Öte yandan *Mşak* gazetesinde yer alan tartışmalar, Ermeni siyasal düşüncesi içinde bağımsız devlet fikri ile Azerbaycan Türkleriyle ortak siyasal örgütlenme arayışı arasındaki gerilimi açık biçimde yansıtmaktadır. Gazetede bazı çevrelerin bağımsız bir Ermeni prensliğini "Ararat Bağımsız Cumhuriyeti" olarak adlandırmaya kadar gittikleri belirtilirken, başka bazı yazarlar dönemin koşullarında bağımsız bir Ermeni devletinin Ermeni halkının çıkarlarına uygun olmadığını, bunun yerine Bakü, Gence, Erivan illerini ve Osmanlıların ele geçirmediği Kazak ilini kapsayan Azerbaycan adı altında ortak ve özerk bir siyasal yapı kurulmasının daha gerçekçi olabileceğini savunmuştur. Bu yaklaşıma göre Ermeniler ile Türklerin ortak hükümet, müşterek mali ve gümrük sistemi altında yaşaması, hem gelecekteki tehlikelere karşı daha güçlü bir savunma zemini yaratacak hem de tarafların kendi ulusal ve kültürel özerkliklerini korumalarına imkân sağlayacaktı. Ancak yazarlardan Arakelyan, böyle bir federatif çözümün ancak Azerbaycan'ın gerçekten bağımsız kalacağına dair güvence verilmesi hâlinde mümkün olabileceğini, aksi durumda Osmanlı etkisinin Azerbaycan'ı bir vasal yapıya ya da doğrudan bağlı bir siyasî forma dönüştürebileceğini vurgulamıştır[1098].

Gürcistan Cumhuriyeti sınırları içinde de kayda değer Ermeni ve Müslüman toplulukların varlığı, millî sınırların inşasında etnik çeşitliliğin belirleyici rolünü açık biçimde göstermektedir. Bu

[1096] Hovanissian, *Armenia 1918-1919, volume I,* a.g.e, s.82.
[1097] *A.g.e*, *a.g.e,* s.86.
[1098] Mşak, №104, 5 Haziran 1918, s.1; №106, 7 Haziran 1918, s.1.

nedenle bağımsızlık ilanlarının hemen ardından Ermenistan ile Gürcistan arasında sınır ihtilafları ve ilk askerî çatışmalar ortaya çıkmıştır. Alman Dışişleri raporlarına göre Gürcistan, Kutais ve Tiflis guberniyaları ile Sohum bölgesini kapsayan 2.761.000 nüfusa sahipti; bunun 1.685.000'i Gürcü, 437.000'i Ermeni, 193.000'i Rus, 109.000'i Türk, 103.000'i Abhaz ve 58.000'i Oset idi[1099]. Ayrıca Alman himayesinde ilan ettiği bağımsızlık bildirgesinde demokratik ve tarafsız bir cumhuriyet olacağını, tüm vatandaşlarına milliyet, din, sosyal statü ve cinsiyet farkı gözetmeksizin eşit haklar tanıyacağını duyurmuşsa da Batum, Abhazya ve Osetya üzerindeki iddiaları ve bu bölgelerde izlediği fiilî işgal siyaseti, self-determinasyon ilkesiyle açık bir çelişki yaratmıştır[1100]. *Mşak* gazetesi, Gürcistan'ın bağımsızlık sonrası izlediği politikaları sert bir dille eleştirerek, mevcut yönetimin yeni hamisi (Almanya) kanalıyla yayılmacı bir tutum takındığını iddia etmiştir. Gazeteye göre Gürcü hükümeti, Rusya'dan tevarüs eden müşterek zenginlikleri ve altyapı imkânlarını tekeline alarak bölgenin diğer unsurlarını (Ermeniler ve Türkler) bu haklardan mahrum bırakmaktadır.

Bu tutumun yanı sıra, Ermeni iddialarına göre Gürcüler komşularının geçici zafiyetinden yararlanarak Alman askerî desteğiyle "Büyük Gürcistan" idealine yönelen yönetimin; Lori, Borçalı, Kazak, Ahalkalaki ve Aleksandropol gibi etnik heterojenliğin yoğun olduğu bölgeleri ilhak etme girişimi, bir irredantizm örneği olarak nitelendirilmiştir. Gürcü Ulusal Komitesi'nin "doğal sınırlar" argümanı altında Ermenistan topraklarının önemli bir kısmını ve Hazar Denizi'ne kadar uzanan bir hattı kendi egemenlik alanına dâhil etme çabasını, demokratik ilkelerle bağdaşmayan ve bölge barışını tehdit eden bir ekspansiyonist (yayılmacı) siyaset olarak tanımlamıştır[1101]. Bu çerçevede ilk büyük anlaşmazlık, Lori ve Ahılkelek bölgelerinin statüsü etrafında şekillenmiştir. Gürcü tarafı, Ahılkelek'in Osmanlı birliklerinin denetiminde bulunması ve Osmanlı ilerleyişinin Tiflis'e ulaşmasını engelleme zorunluluğu nedeniyle Lori'nin geçici olarak Gürcü-Alman kuvvetlerince işgal edildiğini savunurken, Ermeni tarafı bunu kendi kaderini tayin ilkesine aykırı tek taraflı bir sınır dayatması olarak değerlendirmiştir[1102].

8 Haziran 1918'de Gürcü hükümetinin, Tiflis–Aleksandropol demiryolu hattı boyunca Kura Nehri üzerindeki köprülerden Karaklis–Şagali tüneline kadar uzanan bölgeyi işgal ettiğini Alman askerî misyonuna bildirmesi, sınır siyasetinde stratejik ulaşım hatlarının belirleyici olduğunu göstermektedir. Nitekim 10 Haziran 1918'de Gürcistan hükümeti, Ermenistan ve Azerbaycan ile

[1099] PA AA, RZ 201/11051, Bl. 186.
[1100] *A.g.b*, s.165-167.
[1101] Mşak, №117, 21 Haziran 1918, s.2.
[1102] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.205.

sınırların belirlenmesi için bir komisyon kurmuş[1103]; Tiflis'teki ilk görüşmede İrakli Tsereteli, Ahılkelek, Kazak, Borçalı ve Aleksandopol'ün Gürcistan'a ait olduğunu ileri sürerken, N. Karçikyan, G. Hatisyan ve G. Karahanov bu sahaların "tartışmasız Ermeni toprakları" olduğunu savunmuştur. Sınır ihtilaflarına, Tiflis ekonomisi ve idarî yapısı üzerindeki rekabet ile Ahılkelek'ten gelen binlerce mültecinin yarattığı insani kriz de eklenmiş; Gürcü birliklerinin sınır geçitlerini kapatması sonucu yaklaşık 5 ay boyunca Bakuriani ormanlarında barınan evsiz kitleler açlık ve yağma çetelerinin saldırılarıyla ağır kayıplar yaşamıştır.

1918 yazında Ermeni-Gürcü ilişkileri yalnızca siyasî ve askerî değil, aynı zamanda demografik ve insani bir kriz çerçevesinde şekillenmiştir[1104]. *Borba* gazetesi, federasyonun dağılması ve toprak sorunlarının derinleşmesinden yalnızca Müsavatçıları değil, Gürcistan Cumhuriyeti'ne karşı kışkırtıcı bir siyaset izleyen Taşnakları da sorumlu tutmuştur. Gazeteye göre Taşnak basını, küçük anlaşmazlıkları büyütüp geçmiş olayları çarpıtarak Ermeni kamuoyunu Gürcistan'a karşı yönlendirmiş, böylece zaten kırılgan olan bölgesel siyasal düzeni daha da istikrarsızlaştırmıştır. Gürcü basınına göre, Taşnaktsutyun'un Ermeni ulusunun uzun vadeli çıkarlarını gözeten devletçi bir perspektiften yoksun olduğunu, aksine dar parti hesapları, siyasal maceracılık ve yıkıcı entrikalarla hareket ederek hem Gürcistan Cumhuriyeti'ni zayıflatmaya çalıştığını hem de Ermenistan'ı daha tehlikeli bir jeopolitik yalnızlığa sürüklediğini savunmuştur. Gürcülere göre, Taşnaktsutyun gerçekten devletçi bir perspektife sahip olsaydı, Gürcistan Cumhuriyeti'nin zayıflamasını değil, aksine güçlenmesini desteklemesi gerekirdi; çünkü Gürcistan'ın ortadan kalkması, Ermenistan'ı doğrudan Türkiye ile karşı karşıya bırakacaktı[1105].

Öte yandan Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan Türkleri, Rus askerî mirasının paylaşımı ve Gürcü-Alman birliklerinin uygulamaları nedeniyle Gürcistan'dan ciddi rahatsızlık duymuştur. Baron von Kress'in raporlarına göre Gürcistan, üç cumhuriyet arasındaki toprak ve miras ihtilaflarının tahkim yoluyla çözülmesini prensipte kabul etmiş, ancak Azerbaycan'ın Çarlık mirası paylaşım taleplerinin öncelikle ele alınmasını reddetmiştir. Batum–Tiflis–Yelizavetpol demiryolu hattının Gürcü denetiminde bulunması da Azerbaycan tarafından ikmal güvenliğine yönelik doğrudan bir tehdit olarak değerlendirilmiştir[1106]. Gürcü ve Müslüman topluluklar arasında idarî yapılanma konusunda belirli bir uzlaşma zemini oluşmuş olsa da bu durum Gürcistan coğrafyasındaki etnik gerilimleri ortadan kaldırmamıştır. Gürcü Millî Komitesi'nin

---

[1103] *Dokumenty i materialy po vneshney politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, a.g.e, s.366; Guram Marhuliya, *Armyano-Gruzinskiye Vzaiemootnosheniya v 1918–1920 godah*, Tbilisskiy Gosudarstvennıy Universitet im. İvane Javahishvili, Tbilisi, 2007, s. 4-5.
[1104] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.206-207.
[1105] Borba, №128, 27-go iyulya 1918 g., s.2.
[1106] PA AA, RZ 201/11055, Bl. 124-130.

Acara, Batum, Ahılkelek ve Ahıska'daki Müslümanlar için ulusal mecliste 7 temsilci ayırması, Açık Söz gazetesi tarafından sert biçimde eleştirilmiş; nüfusunun %90'ı Müslüman Türk olan bu bölgelerin Gürcü ve Ermeniler arasında paylaşılmasına karşı çıkılmıştır[1107].

Müslüman nüfus çoğunluğuna dayanarak Azerbaycan, Ahıska uezdinin güney kesimleri, Borçalı uezdinin Müslüman bölgeleri ve Karayazı bölgesi üzerinde hak iddia ederken, Gürcistan tarihsel ve idarî mirası esas alarak Ahıska, Kazak ve Gökçe Gölü çevresi üzerinde egemenlik savunusu geliştirmiştir. Ancak demografik veriler, dinî ve etnik aidiyetlerin her zaman örtüşmediğini göstermektedir: Kobuleti çevresi Müslümanların %42'si ve Ahıska uezdinin Atskuri ilçesindekilerin %79,7'si etnik olarak Gürcüydü; buna karşılık Gürcü hükümeti 1883 sayımına göre Ahıska uezdinde nüfusun %48'inin Gürcü olduğunu vurgularken, Azerbaycan hükümeti aynı sahada Müslüman oranının %74,4 olduğunu öne çıkarmıştır[1108]. Nitekim Resulzade, Zakatala'yı Nuha (Şeki) hattının doğal uzantısı ve Azerbaycan'ın territoryal bütünlüğünün bir parçası olarak sunmuş; buna karşılık Gürcü tarafı hem tarihsel haklara hem de İngiloy kabilesinin varlığına dayanarak bölge üzerinde hak talebinde bulunmuştur. Böylece sınır meselesi, self-determinasyon ilkesi ile tarihsel-emperyal hak anlayışının çakıştığı daha geniş bir meşruiyet krizine dönüşmüştür[1109].

1918 Ağustos'unda toplanan İstanbul Konferansı'nın temel amacı, üç Güney Kafkasya devletinin karşılıklı sınırlarını belirlemek ve Dörtlü İttifak üyeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkilerini düzenlemekti. Bununla birlikte, müzakereler daha başından itibaren geçici ittifaklar, karşılıklı güvensizlik, himaye arayışları ve maksimalist sınır talepleri ekseninde ilerlemiş; bu nedenle konferans, uzlaşı üreten bir mekanizma olmaktan ziyade siyasal rekabeti kurumsallaştıran bir zemine dönüşmüştür[1110]. Dönemin Ermeni siyasal tahayyülü, "tarihî Ermenistan" fikrine dayanan maksimalist toprak talepleriyle şekillenmiştir. Bu taleplerin önemli bir bölümünün Müslüman çoğunluklu sahaları da kapsaması, Ermeni ulusal projesinin demografik gerçeklikten çok etno-tarihsel hak iddialarına yaslandığını göstermektedir. Tiflis'te Müslüman Konseyi ile yürütülen sonuçsuz görüşmeler de Güney Kafkasya'daki etnopolitik rekabetin derinliğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda Ermeni tarafının "iyi gerekçelendirilmiş haklar" söylemi, karşı tarafın egemenlik tezlerini gayrimeşru göstermeye ve Ermenistan'ın sınırlarını Batı'dan Doğu'ya doğru olabildiğince genişletmeye yönelik siyasal stratejinin başlıca meşrulaştırma aracına

[1107] Açık Söz, №639, 27 Aralık 1917, s.1.
[1108] Yılmaz, *An unexpected peace,* a.g.m, s.40-41.
[1109] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Yazıları* (ed. Teymur Kerimli), Çaşıoğlu, Bakü 2024, s.53-54; *Dokumenty i materialy po vneshney politike Zakavkaz'ya i Gruzii,* a.g.e, s.377.
[1110] *Azerbaijan History, British Library Archive Documents*, a.g.e, s.217; Marhuliya*, a.g.e*, s.8.

dönüşmüştür[1111]. Bu sebepten, Konferans sırasında en kapsamlı toprak talebini Ermeni heyeti ileri sürmüş; Sürmeli, Nahçıvan, Ordubad, Ahılkelek, Eçmiedzin, Erivan, Borçalı, Kazak, Karabağ ve Zengezur'un Ermenistan'a bırakılmasını istemiş ve bu bölgelerde nüfusun %70 oranında Ermeni olduğunu savunmuştur[1112]. Ancak söz konusu sahaların önemli bölümünde Müslüman nüfusun ağırlıkta olması, Ermeni ulusal projesinin demografik gerçeklikten çok etno-tarihsel hak iddialarına dayandığını göstermektedir.

Buna karşılık Azerbaycan heyeti, Bakü vilayetinin tamamını; Yelizavetpol Guberniyası'nın Gence, Cavanşir, Şeki, Ereş, Karabağ, Cebrail, Zengezur ve Kazak bölgeleri ile Erivan Guberniyası'nın Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Nor Bayazet bölgeleri; Tiflis vilayetinin Borçalı, Sığnah ve Tiflis bölgesinin bir kısmını; ayrıca Zakatala'yı kapsayan bir sınır taslağı sunmuştur. Enver Paşa, Kazak bölgesinin bir kısmının Ermenistan'a verilmesine açıkça karşı çıkmış; Dereleyez'in büyük ölçüde Müslüman nüfusa sahip olmasını gerekçe göstererek bu bölgenin Ermenistan'a bırakılmasını "kesinlikle sakıncalı" bulmuştur. Öte yandan Osmanlı yetkilileri de etnografik haritalara dayanarak Tiflis vilayetindeki Borçalı, Garayazın, Zakatala ve Sığnağ uyezdlerinin Azerbaycan sınırlarına dâhil edilmesi gerektiğini savunmuştur[1113]. Azerbaycan projesi, özellikle Şerur-Dereleyez'deki 3 Müslüman'a karşı 1 Ermeni oranına dayanarak Nahçıvan ve Nor Bayazet üzerinde hak iddia etmiştir. Ayrıca Ermeni iddialarına göre Türkiye'nin Erivan Guberniyası üzerindeki haklarından feragat etmesi hâlinde 12.949,95 km²'lik alanın yarısından fazlasını ilhak etmeyi amaçlamıştır[1114].

Mşak gazetesine göre, Müslüman siyasal çevreler İran'a bağlı Atrpatakan (Azerbaycan) vilayetini, Bakü vilayeti ve Türk nüfusun yoğun olduğu Gence vilayetinin bir bölümüyle birleştirerek daha geniş bir Azerbaycan birliği kurmayı hedeflemekteydi[1115]. Benzer biçimde, *Kaukasische Post* gazetesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yelizavetpol ve Bakü vilayetlerini kapsadığı, Dağıstan'ın da bu yapıya dâhil edilmesinin beklendiği, ayrıca halkın self-determinasyon yönünde karar vermesi hâlinde Tebriz merkezli Fars Azerbaycan vilayetinin de cumhuriyete katılabileceği ileri sürülmüştür. Bu değerlendirmeler, dönemin Azerbaycan tasavvurunun yalnızca mevcut idarî sınırlarla sınırlı kalmadığını, daha geniş bir etno-politik ve coğrafi bütünleşme fikrine dayandığını göstermektedir[1116]. Konferansın bir diğer kritik ihtilaf alanı, Lori–Pambek–Kazak hattı olmuştur. Yaklaşık 9 bin km²lik bu sahada 150.00'den fazla

[1111] *Nagorny Karabagh in international law and world politics*, a.g.e, s.235.
[1112] Hovannisian, *Armenia on the road to independence, a.g.e,* s.231.
[1113] BOA, 930-1-0-1-17-1, lef 34, 46–48, 64–65, 86.
[1114] Hovannisian, *Armenia on the road to independence,* a.g.e, s.235-236.
[1115] Mşak, №39, 22 Şubat 1918, s.1.
[1116] Kaukasische Post №25*,* 05.06.1918; PA AA, RZ 201/11051, Bl. 196–197.

Ermeni, 30.000 Müslüman ve yaklaşık 1.000 Gürcü yaşıyor; dolayısıyla bölge, üç cumhuriyetin tarihsel aidiyet, demografik üstünlük ve stratejik ulaşım hatları gerekçelerini aynı anda ileri sürdükleri bir çekişme alanına dönüşüyordu. Osmanlı Devleti'nin Sovyet–Alman Ek Antlaşması sonrasında Lori–Pambak'taki Ermeni taleplerine belirli koşullarda destek verebileceğini bildirmesi, diplomaside esnek ve fırsatçı ittifak arayışlarını güçlendirmiş; hatta kısa süreli olarak Azerbaycan–Ermenistan–Osmanlı konfederasyonu düşüncesi de gündeme gelmiştir[1117].

Bu tarihlerde diğer tartışmalı bölge Şuşa'da teşkil edilen Karabağ Halk Hükümeti, yalnızca şehirle sınırlı olmayan, Ermenilerin yaşadığı Karabağ sahalarını da kapsayan en yüksek idarî organ olarak ortaya çıkmıştır. Başkanlığını Yeğişe İşhanyan'ın, yardımcılığını Arsen Ovanesyan'ın yürüttüğü bu yapı ile ona bağlı askerî ve beledî organların tamamen Ermeni kadrolardan oluştuğu, Türk unsurlara yer verilmediği görülmektedir. Kurmay Yüzbaşı Artaşes Vardanyan ile Kurmay Yüzbaşı İglimakyan'ın yönettiği askerî birliğin görev alanı askerî-teknik meselelerle sınırlandırılmış, şehir komutanlığı Artaş Vardapetyan'a, şehir idaresi ise Anuşavan Tor-Mamaelyan'a bırakılmıştır. Bununla birlikte şehir yönetiminin etkisiz kaldığı, yalnızca iaşe komitesinin görece işlerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Şuşa'nın Ermeni ve Türk kesimleri arasında keskin biçimde bölündüğü, iki taraf arasında büyük bir çatışma yaşanmasa da bağların son derece zayıf olduğu ve Askeran Boğazı'nın kapanması nedeniyle şehrin dış dünyadan neredeyse bütünüyle yalıtıldığı görülmektedir[1118].

Bu koşullarda Azerbaycan hükümetinin Karabağ'ı kendi himayesi altına alma girişimi, Ermeni çevreleri tarafından zorunlu bir ihtiyaçtan çok siyasî bir müdahale olarak değerlendirilmiş; bölgenin geleceğinin dış baskılardan uzak biçimde, yerel halkın iradesi ile Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerinin karşılıklı rızasına dayanan bir barış konferansında belirlenmesi gerektiğini savunulmuştur[1119]. Buna karşılık Nuri Paşa'nın 25 Eylül 1918 tarihli şifreli emri Karabağ'ın stratejik denetimini öncelik hâline getirirken, Azerbaycan hükümeti de Karabağ ve Zengezur üzerinde fiilî egemenlik kurabilmek amacıyla Osmanlı desteğine başvurmuştur. Ancak Karabağ Ermeni Millî Meclisi, Ağustos'taki I. Meclis ve 20–24 Eylül 1918 tarihli II. Meclis kararlarıyla Türk birliklerinin Şuşa'ya girişini ve Azerbaycan egemenliğinin tanınmasını reddetmiş[1120]; Ekim başında Şuşa yönünde ilerleyen birleşik Müslüman kuvvetleri karşısında Ermeni savunması büyük ölçüde çökerken, yalnızca Zengezur'da General Ozanyan komutasındaki birlikler etkili bir direnç gösterebilmiştir. Kaçaznuni hükümeti ise diplomatik

[1117] BOA, HR.SYS. 2303/4, lef 19/1–2.
[1118] Gruziya, №16, 21-go sentyabrya 1918 g., s. 2.
[1119] Mşak, №165, 21 Ağustos 1918, s.1.
[1120] Hovanissian, *Armenia 1918-1919, volume I*, a.g.e, s.85.

düzeyde Karabağ meselesinden uzak durmaya çalışmakla birlikte, Karabağ ve Zengezur'u Ermeni ulusal egemenliğinin ayrılmaz parçaları olarak görmeye devam etmiştir[1121].

Özellikle Zengezur ve Karabağ'da Andranik komutasındaki birliklerin Müslüman yerleşimlerini sistemli biçimde tahrip ederek bölgeyi Ermeni egemenliği altında homojenleştirmeyi hedeflemesi; Hovannisian da belirttiği gibi Müslüman köylerini ortadan kaldırılarak, bölgenin Ermenileştirilmesi sürecinin yolunu açmıştır[1122]. Buna karşılık Ermeni resmî raporlarında, Azerbaycan'ın Panislamizm ve Panturanizm çizgisinde Müslümanlaştırma ve millîleştirme siyaseti izlediği, bazı Müsavat yöneticilerinin söylemlerinin ise Azerbaycan milliyetçiliğini ırksallaştırılmış bir tehdit hâline getirdiği savunulmuştur[1123]. *Nor Aşhatavor* gazetesi de kendisini "demokratik" olarak tanımlayan Azerbaycan yönetimi altında Ermeni nüfusun etno-kültürel varlığının giderek daha kırılgan bir hâle geldiğini ve ihtilaflı bölgelerde Bakü hükümetinin emperyalist bir çizgi izlediğini ileri sürmüştür[1124]. Bu karşılıklı suçlamaların en çarpıcı örneklerinden biri, Ermenistan'ın Bakü'nün 1918'de ele geçirilmesinden sonra 25–30 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia eden notasına karşılık, bağımsız kaynaklar ile Ermeni Araştırma Komisyonu verilerinin ölü sayısını 9 binin altında göstermesi; Caferov'un ise Eylül olaylarını Mart 1918'de yaklaşık 10 bin Azerbaycanlının öldürülmesine verilmiş bir misilleme olarak nitelemesi ve sorumluların yaklaşık 100 kişinin idamıyla cezalandırıldığını bildirmesidir[1125].

Aynı dönemde Ermenistan Cumhuriyeti'nin güney sınır hattında yaşayan 300 bini aşkın Müslüman nüfusa yönelik etnik homojenleştirme uygulamaları, bölge üzerinde kalıcı teritoryal denetim kurmaya dönük stratejik bir araç olarak ortaya çıkmış; Dereleyezd'de bazı Müslüman köylerinin boşaltılarak yerlerine 15.000 Ermeni mültecinin yerleştirilmesi, Zengibasar, Nahçıvan ve Ordubad'daki çatışmalar, 150.000 kişilik mülteci kitlesi, 50'den fazla köyün tahribi ve Erivan, Sürmeli ile Eçmiadzin kazalarındaki Müslümanların yerinden edilmesi bu sürecin erken örnekleri olarak kaydedilmiştir[1126]. Azerbaycan hükümetinin başvurusu üzerine General Thomson'un 29 Kasım'da Azerbaycan'a Ermenilere karşı savunma amaçlı asker kullanma yetkisi vermesi, bölgedeki şiddetin uluslararası müdahaleyi zorunlu kıldığını göstermektedir[1127]. Öte yandan, ihtilaflı bölgelerde geniş çaplı etnik homojenleştirme politikalarını görmekteyiz. Nitekim, *Aşhatavor* gazetesine göre Azerbaycan hükümeti, Bakü Ermenileri ve Zakatala'daki Gürcü

[1121] Payaslian, a.g.e, s.155.
[1122] Azerbaycan Gazeti 1918-1920, III. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Prestige Group of Companies, Bakü 2021, s.189; Hovanissian, *Armenia 1918-1919, volume I*, a.g.e, s.87.
[1123] *Nagorny Karabagh in international law and world politics, a.g.e*, s.222-223.
[1124] Aşhatavor, №237, 9 Kasım 1919, s.1.
[1125] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.226-227.
[1126] ARDA, F897.S1.SV78, s.2-6a; Hovanissian, *Armenia* 1918-1919, a.g.e, s.229-230.
[1127] Gruziya, №84, 14-go dekabrya 1918 g., s. 3; Hovanissian, *Armenia 1918-1919*, a.g.e, s.162

nüfusa yönelik sistematik bir tasfiye siyaseti izlerken, Gürcistan da Ahılkelek ve Borçalı havzalarında benzer etnik mühendislik faaliyetlerine başvurmuştur. Ermenistan ise bu eğilimi daha radikal bir düzleme taşıyarak; şovenist odakların tasfiye politikalarını desteklemenin ötesinde, bünyesinde barındırdığı Türk, Kürt, Asuri ve Yezidi toplulukları tamamen bertaraf etmeye yönelik bir devlet stratejisi benimsemiştir[1128].

Ayrıca Osmanlı ordusunun geri çekilmesinin hemen ardından, Azerbaycan'ın Zakatala, Sığnah, Tiflis ve Borçalı kazalarının Müslüman çoğunluklu kesimleri üzerindeki talepleri Tiflis tarafından kesin biçimde reddedilmiş; savaş kapasitesinin sınırlılığı nedeniyle Azerbaycan, yalnızca Zakatala'daki ortak yönetim modeli dışında diğer bölgelerde geri adım atmak zorunda kalmıştır[1129]. Aynı dönemde Gürcistan ile Ermenistan arasındaki sınır gerilimi özellikle Ahılkelek, Pambek ve Lori hattında yoğunlaşmış; Ermeni hükümeti Ahılkelek nüfusunun %77'sinin Ermeni olduğunu ileri sürerek bölgenin Erivan vilayetine bağlanmasını savunmuş, Gürcistan'ı ise işgal hazırlığı yapmakla suçlamıştır. Erivan yönetimi ayrıca Gürcü idaresini Ahıska ve Ahılkelek'te Ermeni ve diğer gayri-Gürcü topluluklara ulusal baskı uygulamak ve Ermeni mültecileri olumsuz koşullarda tutmakla itham etmiştir[1130]. 18 Ekim'de General Dro komutasındaki Ermeni birliklerinin güney Lori'yi işgali gerilimi daha da artırmıştır. Gürcü Dışişleri Bakanlığı bu adımı dostane ilişkilere aykırı tek taraflı bir girişim olarak nitelendirmişse de 21 Ekim 1918 itibarıyla Ermenistan güney Lori üzerindeki denetimini fiilen kurmuştur[1131]. Daha sonraki gelişmeler Ermeni diplomasisinin Lori ve Ahılkelek'i yalnızca korumayı değil, daha geniş bir stratejik çerçevede elde tutmayı amaçladığını göstermiştir[1132].

Sonuç olarak, tezin temel sorunsalı ekseninde değerlendirildiğinde; Güney Kafkasya'da ulus-devletleşme süreciyle eş zamanlı tezahür eden teritoryal ihtilaflar ve etno-politik çatışmalar, yalnızca emperyal otoritenin tasfiyesinden neşet eden bir idari boşluğun değil; federatif bir bölgesel nizam arayışı ile antagonist ulusal egemenlik projelerinin paradoksal biçimde çatışmasının bir tezahürüdür. Özellikle iç içe geçmiş nüfus yapısı, keyfî idarî sınırlar, demografik verilerin siyasallaştırılması ve dış müdahaleler, ortak bir federatif siyasal çerçevenin kurulmasını zorlaştırırken; *Büyük Gürcistan, Büyük Ermenistan ve daha geniş Azerbaycan* tasavvurları da sınır meselelerini uzlaşma zemininden uzaklaştırarak maksimalist toprak taleplerini güçlendirmiştir. Bu dinamikler, diplomatik uyuşmazlıkların kısa sürede Karabağ, Zengezur, Lori,

---

[1128] Aşhatavor, №69, 9 Nisan 1919, s.1.
[1129] Andrew Andersen and George Partskhaladze, *Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20th Century*, GFSIS (Rondeli Foundation), Tbilisi 2015, p.34.
[1130] BOA, YB.021, 7/21, lef 1–5.
[1131] Hovanissian, *Armenia 1918-1919, volume I*, a.g.e, s.73-75.
[1132] Marhuliya*, a.g.e*, s.12-13.

Ahılkelek ve Borçalı gibi kritik havzalarda silahlı tırmanışa evrilmesine sebebiyet vermiştir.

4.4.2. İngiliz Hâkimiyeti Egemenlik ve Sınır Çatışmaları

1918 sonbaharında Türk ordusunun bölgeden çekilmesi ve İngilizlerin Güney Kafkasya'ya girişi, Ermenistan ile Gürcistan'ın toprak taleplerini yeniden canlandırmış ve iki devlet arasında resmî sınır belirleme ihtiyacını gündeme taşımıştır. Ancak Ahılkelek ve Borçalı'nın statüsü konusunda taraflar arasında derin görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Gürcü hükümeti, Tiflis vilayetinin güney sınırını ülkenin doğal ulusal hududu olarak kabul ederken, Erivan yönetimi eski imparatorluk sınırlarının etnik gerçeklikle bağdaşmadığını ileri sürerek bu yaklaşımı reddetmiştir. Ermeni tarafı, ayrıca 1917 Petrograd Konferansı'nda Gürcü sosyalistlerinin etnik ilkeye dayalı bir sınır düzenlemesini destekleyecekleri yönünde verdikleri güvenceleri hatırlatmış; Gürcü hükümeti ise bu toplantının bağımsızlık öncesi idarî reform bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini ve yeni devletler arasında sınır tayininde hukukî dayanak sayılamayacağını savunmuştur.

İlaveten Gürcü hükümeti, Ermeni birliklerinin Tiflis Guberniyası sınırlarını ihlal etmesini savaş sebebi sayacağını bildirirken, Erivan kendi kuvvetlerinin yalnızca Türklerin boşalttığı mevzileri doldurduğunu ileri sürmüştür[1133]. Çatışmanın büyümesini önlemek amacıyla Gürcistan, 27 Ekim 1918'de Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti'ni Tiflis'te bir Güney Kafkasya Konferansı'na davet etmiş; konferansın gündemine karşılıklı bağımsızlığın tanınması, sınır ihtilaflarının tahkim yoluyla çözülmesi, zarar verici dış anlaşmalardan kaçınılması ve barış konferansında ortak bir tutum geliştirilmesi dâhil edilmiştir. Ne var ki Ermenistan'ın seferberlik hazırlıklarına dair söylentiler, diplomatik güvensizlik ve bölgesel genişleme hedefleri bu girişimi daha başlangıç aşamasında zayıflatmıştır[1134]. Gürcü tarih yazımında bu gerilimin arka planında, Taşnak ideolojik çevrelerinin kadim tarih söylemini, özellikle Tigran dönemi idealini, yücelterek Ermeni toplumunda "Büyük Ermenistan" düşüncesini yaygınlaştırmaları önemli bir rol oynadığı vurgulanmıştır.

Yıllar süren teorik ve örgütsel faaliyetler sonucunda toplumsal taban kazanan bu etno-tarihsel tahayyül, Ermeni ulusal projesinin maksimalist sınır taleplerinin başlıca dayanaklarından biri hâline gelmiştir. Markhulia'ya göre bu tarihsel özlemler, Türklere yönelik tarihsel düşmanlık ve Gürcülere karşı duyulan kıskançlık gibi duygusal ve siyasal etkenlerle de beslenmiştir[1135]. Benzer

---

[1133] Belge №229; *Dokumenty i materialy po vneshney politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, a.g.e, s.445-44; Andersen, Partskhaladze, *a.g.e,* s.17.
[1134] Kazemzadeh, *a.g.e,* s.174-175.
[1135] Marhuliya*, a.g.e*, s.57.

biçimde Çelebi, Ermenilerin "Büyük Ermenistan" ideolojisi doğrultusunda özellikle Aşağı Kartli'nin güneyi ile Samtshe-Cavaheti başta olmak üzere Gürcistan toprakları üzerinde hak iddia etmeye başladıklarını belirtmektedir[1136]. Öte yandan *The Times*, Gürcistan'ın sınır taleplerinin kabul edilmesi hâlinde ortaya çıkacak coğrafi yapıyı ayrıntılı biçimde tasvir ederek, Karadeniz'deki Makkopse'den başlayıp Kafkas Dağları boyunca uzanan, oradan Zakatala'ya ilerleyen, Tiflis'in güneydoğusunda Kura Nehri'ni geçen, Karaklis ile Ardahan'ı içine alıp Karadeniz'de Trabzon ile Rize arasına ulaşan son derece geniş bir sınır kurgusundan söz etmiştir. Gazeteye göre bu tasarım, yaklaşık 104 bin km²den fazla alanı kapsayan, komşu devletleri kıyıdan ayıran dar kara şeritlerini de içine alan devasa bir toprak parçası yaratacaktı. Bu nedenle söz konusu sınır tahayyülü, özellikle Karadeniz havzasında kalıcı çatışma potansiyeli taşıyan son derece iddialı bir proje olarak değerlendirilmiş; böylece *Mşak* gazetesinin işaret ettiği "Büyük Gürcistan" tasavvurunun, "Büyük Ermenistan" projesiyle kesiştiği görmekteyiz[1137].

Öte yandan Ermeni tarafının sınır anlaşmazlıklarındaki uzlaşmaz tutumu, yalnızca bölgesel güç dengesiyle değil, aynı zamanda İtilaf Devletleri'nden beklenen siyasî ve askerî destekle de yakından ilişkiliydi. General William Thomson komutasındaki İngiliz kuvvetlerinin 17 Kasım 1918'de Bakü'ye girmesiyle başlayan süreçte Ermeni siyasal elitleri, Dünya Savaşı boyunca Çarlık Rusya'sı, İngiltere, Fransa ve ABD'ye gösterdikleri sadakatin karşılığında Kafkasya'ya dönecek İtilaf kuvvetlerinin kaçınılmaz biçimde Ermenistan lehine tavır alacağına inanmış; Azerbaycan ile Gürcistan'ın Alman-Osmanlı eksenine yakın siyasetleri nedeniyle Britanya ve Fransa tarafından cezalandırılacağı beklentisi, Erivan'ın uzlaşmaz çizgisini daha da güçlendirmiştir[1138]. Bu nedenle Gürcistan hükümetinin sınır ihtilaflarını tahkim ve diplomatik müzakere yoluyla çözme girişimleri sonuçsuz kalmış; Ermenistan'ın konferans çağrılarını ertelemesi ve iç politikada savaş yanlısı Taşnak kadroların etkisini artırması, barışçı çözüm kanallarını fiilen tıkamıştır[1139].

Nitekim Gürcü hükümeti bu süreci "kongre çağrısı yerine saldırı, ardından ültimatom ve nihayet savaş" şeklinde tanımlamış; Ermeni halkıyla değil, saldırıların faili askerî birliklerle savaştığını vurgulayarak genel seferberliğe yönelmiştir[1140]. 19-31 Aralık arasında Ahılkelek sınırında, Ekaterinenfeld yakınlarında ve Sadaklı İstasyonu'nda meydana gelen muharebeler Ermeni

---

[1136] Çelebi, *a.g.e*, s.209.
[1137] "Georgian Claims In The Caucasus", Times, 14 Mar. 1919, p. 9; Mşak, №117, 21 Haziran 1918, s.2.
[1138] Kazemzadeh, *a.g.e,* s.181-182.
[1139] Azerbaycan Respublikası Prezident İşleri İdaresi İçtimaî-Siyasi Senetler Arşivi (AR Pİİ İSSA) F.277, S.2, SV.19, S.1.
[1140] Azerbaycan Gazeti 1918-1920, III. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Prestige Group of Companies, Bakü 2021, s.351-353.

birliklerinin yenilgisiyle sonuçlanmış, Gürcü kuvvetleri Ahılkelek ve Ahıska bölgelerinde denetimini genişletmiştir[1141]. Savaş, Gürcistan kamuoyunda belirgin bir Ermeni karşıtı atmosfer yaratmış ve Tiflis yönetimini iç güvenlik politikalarını sertleştirmeye yöneltmiştir. Bu süreçte on binlerce Ermeni sürgün edilmiş, şehirlerde yaşayan çok sayıda sivil Ermeni "savaş esiri" statüsü altında gözetim altına alınmıştır[1142]. *Mşak* gazetesi, Tiflis sokaklarında yaşanan olayları Ermeni ulusuna karşı fiilî bir savaş hâlinin göstergesi olarak sunmuş; silahlı milislerin milliyet, sosyal konum ve yaş ayrımı gözetmeksizin Ermenilere yöneldiğini, arama, tutuklama, sürgün ve geniş çaplı gasp uygulamalarının olağanüstü boyutlara ulaştığını ileri sürmüştür[1143].

Ermeni iddialarına göre, hükümetin Gürcistan'daki Ermenistan vatandaşlarını savaş esiri ilân etmesi, vatandaşlık statüsüne ilişkin belirsizlikler ve idarî keyfiliklerle birleşerek özellikle Tiflis ve Borçalı'daki Ermeniler üzerinde sistematik bir baskı rejimi yaratmıştır[1144]. Milliyetçi bir retoriği benimseyen Gürcü sosyal demokrasisi, bu ideolojik tutumuyla mütenasip bir siyasal projeksiyon sergilemektedir. Bu bağlamda, Ermenilerin yoğunlukta olduğu bölgelerin "işgal edilmiş topraklar" olarak nitelendirilmesi, demografik yerinden edilme süreçlerini "doğal" bir gereklilik gibi meşrulaştırmıştır. Gürcü siyasal elitinin "toprak ve bağımsızlık" kavramlarını mutlaklaştırarak kutsiyet atfetmesi, Ermeni mevcudiyetinin bu temellere yönelik bir tehdit olarak algılanmasına yol açmıştır[1145]. Buna karşılık Gürcü kaynakları, çatışma boyunca Ermeni siyasal çevrelerinin Gürcistan içinde sabotaj, propaganda ve ajanlık faaliyetleri yürüttüğünü, hatta Ermeni milletvekillerinin dahi Gürcistan parlamentosunda Erivan'ın çıkarlarını savunduğunu iddia etmiştir[1146]. Nitekim Borba gazetesi, Ermeni şovenist çevrelerinin Gürcistan'ı Avrupa kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırmaya, onu kültürsüz, yağmacı ve barış içinde birlikte yaşama kapasitesinden yoksun bir ülke gibi göstermeye çalıştığını savunmuş; Taşnaktsutyun'un hem yurt dışındaki hem de Gürcistan'daki faaliyetlerini bu çerçevede değerlendirmiştir. Böylece savaş süreci, yalnızca askerî cephede değil, karşılıklı suçlamalar, etnik tasfiye ve propaganda savaşı üzerinden de derinleşen bir siyasal-toplumsal kutuplaşma üretmiştir[1147].

1 Ocak 1919'da İngiliz ve Fransız himayesinde başlayan barış görüşmeleriyle Gürcü–Ermeni çatışması durdurulmuş; ilk temas Kara-Kilis'te tarafların üst düzey komutanları arasında kurulmuştur. 3 Ocak'ta yaklaşık 300 kişilik ek bir İngiliz birliğinin Poti'ye çıkmasının ardından,

[1141] Avalishvili, *a.g.e*, s.148.
[1142] Kazemzadeh, *a.g.e,* s.180.
[1143] Mşak, №5, 7 Ocak 1919, s.2.
[1144] Mşak, №9, 12 Ocak 1919, s.2-3.
[1145] Mşak, №41, 21 Şubat 1919, s.1-2.
[1146] Marhuliya*, a.g.e*, s.48.
[1147] Borba, №283 (539), 11-go dekabrya 1919 g., s.1.

9 Ocak 1919'da Tiflis'te üç taraflı Ermeni–İngiliz–Gürcü Konferansı toplanmış ve 10–17 Ocak görüşmeleri sonucunda ateşkes ve Lori'de tarafsız bir bölge kurulmasını öngören anlaşma imzalanmıştır[1148]. Ancak konferans sürecinde İngiliz arabuluculuğunun giderek Gürcistan'a yaklaşması, fiilî güç dengelerinin savaş öncesi diplomatik beklentilerden farklı olduğunu göstermiştir[1149]. Bununla birlikte, sınır meselesinin kalıcı çözümü ertelenmiş ve son maddede Ermenistan ile Gürcistan temsilcilerinin nihai çözüm için Avrupa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Gürcü diplomat Avalişvili bu beklentiyi gerçekçi bulmamış; 1919 Avrupa diplomasisinin Kafkas sınır ihtilaflarına öncelik vermeyeceğini, bu nedenle sorunun dış vekâlet mekanizmalarına havale edilmesinin doğrudan çözüm arayışlarını geciktirdiğini savunmuştur[1150].

Aslında Ermenis–Gürcü savaşı, ateşkesin sağlanması ve ihtilaflı meselelerin geçici biçimde dondurulmasıyla sona ermiştir. *Mşak* gazetesinin de vurguladığı üzere, bu uzlaşma kalıcı bir hukukî ve siyasal düzen kurmaktan uzak, geçici bir denge üretmiştir. Ermenilere göre Rusya ve Güney Kafkasya'nın temel siyasal sorunları uluslararası düzeyde ele alınsa bile, Ermeni–Gürcü ilişkilerinin kalıcı ve istikrarlı biçimde normalleşmesi ancak iki komşu halkın kendi iç dinamikleri ve karşılıklı siyasal iradesiyle mümkün olabilecektir. Bu çerçevede özellikle Gürcistan hükümetinin, kendi sınırları içinde Gürcü toplumunun yaklaşık üçte birine denk gelen Ermeni nüfusun varlığını göz önünde bulundurması ve bu topluluğun sosyal çıkarları ile siyasal yönelimlerini dışlamayan bir yaklaşım geliştirmesi gerektiği savunulmuştur[1151]. 15 Ağustos 1919'da İngiliz birliklerinin Lori–Borçalı Tarafsız Bölgesi'nden çekilmeye başlaması üzerine, 29 Ağustos 1919'da Tiflis'te üçüncü Gürcistan–Ermenistan Konferansı toplanmış ve 1 Eylül 1919 kararıyla bölgenin Ermeni–Gürcü karma yönetim altında idare edilmesi, mali yükümlülüklerin paylaşılması, mevcut garnizon hatlarında eşit asker bulundurulması ve ortak askerî komisyon kurulması kabul edilmiştir[1152].

Ayrıca Tiflis'te imzalanan 3 Kasım 1919 tarihli iki antlaşma ile taraflar, anlaşmazlıkları karşılıklı müzakere veya tahkim yoluyla çözmeyi ve üç yıl süreyle karşılıklı serbest geçiş sağlamayı kabul etmişlerdir. *Aşhatavor* gazetesi, Ermeni ve Gürcü siyasal toplumlarının kültürel ve politik bakımdan ihtilaflı bölgelerin çözümünü kendi başlarına gerçekleştirebilecek olgunluğa sahip olduğunu savunarak, üçüncü bir gücün müdahalesine ihtiyaç bulunmadığını ileri sürmüştür. Bu nedenle iki ülke arasında varılan anlaşma, yalnızca geçici bir uzlaşma değil, aynı zamanda Ermeni–Gürcü ilişkilerinde daha yakın ve dostane bir dönemin başlangıcı olarak

[1148] Andersen, Partskhaladze, *a.g.e*, s.46-47.
[1149] Azerbaycan Gazeti 1918-1920, IV. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Çaşıoğlu, Bakü 2022, s.307.
[1150] Avalishvili, *a.g.e,* s.149-150.
[1151] Mşak, №12, 16 Ocak 1919, s.2.
[1152] Özder, *a.g.e,* s.227-228.

değerlendirilmiştir[1153]. Bununla birlikte, sınır ve toprak düzenlemelerinde kalıcı bir uzlaşı ihtimali, Erivan'ın Müttefik güçlerden geniş kapsamlı destek geleceğine dair beklentisi nedeniyle gerçekleşmemiştir. Ermeni siyasal elitleri özellikle: ABD Başkanı Wilson'un mandater koruma olasılığına, Paris, Londra ve San Remo'daki Büyük Güçler diplomasisinin Ermeni taleplerini destekleyeceğine dayalı yüksek stratejik beklenti içindeydi. Bu nedenle Ermenistan, Karadeniz'e çıkış, Batum limanı üzerinde imtiyaz ve Çoruh hattında sınır revizyonu gibi maksimalist taleplerini sürdürmüş; Tiflis bunları egemenlik ve toprak bütünlüğüne yönelik tehdit olarak değerlendirmiştir. Sonuçta bu stratejik hesap hatası, 1920 baharında Gürcistan ve Azerbaycan'la yeniden gerilen ilişkiler içinde Ermenistan'ın bölgesel tecridiyle sonuçlanmıştır[1154].

4.4.3. Azınlıklar, Özerklik ve Self-Determinasyon Sorunu

Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan çekilmesi, Kars, Ahıska ve Nahçıvan gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu ihtilaflı bölgelerde yeni bir iktidar boşluğu yaratmıştır. İtilaf Devletleri'nin Osmanlı birliklerini savaş öncesi sınırların gerisine çekme yönündeki baskısı, bölgenin özellikle Ermeni otoritesi altına girmesi ihtimalini güçlendirmiş; bu durum yerel Müslüman ileri gelenlerini kendi siyasal ve askerî örgütlenmelerini kurmaya yöneltmiştir. Osmanlı askerî çevrelerinin ve Teşkilât-ı Mahsusa mensuplarının desteğiyle Ahıska, Nahçıvan ve Kars'ta teşekkül eden yerel şûralar, yalnızca Osmanlı yanlısı bir direnişin ürünü değil, aynı zamanda bölge halkının kendi siyasal kaderini tayin etme iddiasının kurumsal ifadeleri olarak ortaya çıkmıştır. Kasım 1918'de Kars'ta toplanan kongre sonucunda Millî Şûra'nın ve ardından Güneybatı Kafkas Demokratik Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi, Kars merkezli bu yapının Ermenistan'a ilhakı engellemeye ve Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu sahalarda alternatif bir yerel egemenlik düzeni kurmaya çalıştığını göstermektedir. Bu nedenle söz konusu şûralar, Güney Kafkasya'daki sınır ihtilaflarının yalnızca devletlerarası toprak rekabetiyle değil, yerel toplumların güvenlik, temsil ve self-determinasyon arayışlarıyla da şekillendiğini ortaya koyan önemli örnekler arasında değerlendirilmelidir[1155].

Öte yandan Gürcistan ve Ermenistan bu bölgeler üzerindeki taleplerini tarihsel egemenlik ve kültürel miras söylemleriyle temellendirirken, Azerbaycan iddiasını büyük ölçüde Müslüman nüfusun demografik üstünlüğü ve halk egemenliği ilkesi üzerine kurmuştur. 1918 Nisan'ında

---

[1153] Nor Aşhatavor, №234, 6 Kasım 1919, s.2.
[1154] Azerbaycan, №317, 9 Kasım 1919, s.1; Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.320-321.
[1155] Alexander E. Balistreri, "A Provisional Republic in the Southwest Caucasus: Discourses of Self-Determination on the Ottoman–Caucasian Frontier, 1918-19", The Ottoman East In The Nineteenth Century; Societies, Identities And Politics (Ed. Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian, Ali Sipahi), I.B.Tauris & Co. Ltd, London-New York 2016, p. 65-66.

TFDC'nin Osmanlı'ya bıraktığı bu sahada, Ermenilerin Kars ve Erivan topraklarını "Rus Ermenistan'ı" çatısı altında birleştirme girişimi, 5 Kasım 1918'de Orgeneral Yakub Şevki Paşa'nın desteğiyle kurulan "Milli İslam Şurası" tarafından engellenmiştir. Mondros Mütarekesi sonrasında bölgede kalan 30–50 bin Türk askeri ile yaklaşık 8 bin yerel Müslüman milisin desteğiyle Şura, Kars ve çevresinde fiilî bir egemenlik alanı kurmuş; Nahçıvan, Gümrü, Ahıska, Ahılkelek, Sürmeli ve Şerur'u da kapsayan daha geniş bir Müslüman idarî düzen tasavvur etmiştir[1156]. Aralık 1918'de ilan edilen Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti, bu projenin siyasal biçimi olmuş; Bayat'ın da belirttiği üzere, Anadolu ve Kafkasya'daki Müttefik işgallerine karşı gelişen Türk direnişinin yerel bir yansıması niteliği taşımıştır[1157]. Bununla birlikte Kars, Ardahan ve Batum'da İngiliz askerî otoritesi altında kurulan geçici yönetimler, nüfusun çoğunluğu Müslüman olmasına rağmen yerel temsilin sınırlı kalması sebebiyle ciddi bir meşruiyet sorunu üretmiştir[1158].

Ocak 1919'da Milli İslam Şurası, iddia ettiği topraklarda denetim kurmak amacıyla Server Bey komutasında yaklaşık 12 bin kişilik bir kuvvetle harekete geçmiş ve kısa sürede Ahıska'yı ele geçirerek Gürcü yönetimini devirmiştir. Harekât hem Osmanlı hem de İngiliz çevrelerinden destek beklentisi taşımış ve Paris Barış Konferansı'nda tanınma arayışına girmişse de sonuç alamamıştır. General Giorgi Kvinitadze komutasındaki Gürcü ordusu, İngiliz direnişine rağmen Ahıska ve Potşov-Artaani'yi geri almış; Başbakan Jordanya ise İngiliz siyasetini Gürcistan'daki isyanlara dolaylı biçimde katkı sağlamakla suçlamıştır[1159]. Gürcü basını Ermenistan'ın Kars üzerindeki iddialarını desteklerken, Azerbaycan Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanıyan tek devlet olmuş; Fatali Han Hoyski hükümeti, bu yapıya yönelik her saldırının Azerbaycan'a karşı düşmanca bir adım sayılacağını bildirmiştir. Ancak General Thomson'ın desteğiyle Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti tasfiye edilmiş[1160]; Gürcüler 22 Nisan'a kadar Server Bey'in Ahıska ve Ardahan'daki direnişini bastırmış, ardından Kars ve Sarıkamış Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'ne, Ardahan ise Gürcistan'a bırakılmıştır[1161].

İlaveten, 14 Mart 1919 tarihli İngiliz Kuvvetleri Genel Karargâhı kararıyla Ahılkelek, Ardahan'ın Kura Nehri'nin solundaki kısmı ve Borçalı'nın kuzeyi Gürcistan'a; Borçalı'nın güneyi, Sanahin,

---

[1156] Andersen, Partskhaladze, a.g.e, s.32. Ayrıca konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Alexander E. Balistreri, The Persistence Of The Periphery: Domination And Change In The Anatolian-Caucasian Borderland, A Dıssertation Presented To The Faculty Of Princeton University In Candidacy For The Degree Of Doctor Of Philosophy, 2021.
[1157] Bayat, *a.g.e*, s.157.
[1158] *Azerbaycan Gazeti 1918-1920, IV. Cilt*, a.g.e, s.523-524.
[1159] Janelidze, *a.g.m*, s.166-167.
[1160] Hovanissian, *Armenia 1918-1919, a.g.e*, s.210-213.
[1161] Bayat, *a.g.e*, s.158.

Kars ve Kağızman Ermenistan'a; Oltu ile Ardahan'ın Kura'nın sağında kalan kısmı ise Batum'daki İngiliz askerî valisinin idaresine verilmiştir[1162]. Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti'nin çöküşü üzerine Azerbaycan hükümeti 21 Nisan 1919 tarihli notasına dayanarak bu paylaşımı egemenlik ihlali saymış; İngiliz komutanlığının Şura üyelerini tutuklamasını yerel meşruiyete müdahale olarak değerlendirerek halkın kendi siyasal iradesini serbestçe beyan etme hakkını savunmuştur. Böylece Kars meselesi, Azerbaycan'ın hukukî meşruiyet, halk egemenliği ve barışçıl çözüm ilkelerine dayanan bölgesel diplomasi anlayışının belirgin örneklerinden biri hâline gelmiştir[1163].

Ayrıca Müslümanların yoğunlukta olduğu Ahıska, Acara ve Borçalı gibi bölgelerde de Gürcistan-Azerbaycan geriliminin yaşandığını görmekteyiz. Gürcistan hükümeti, Müslüman ve Hristiyan Gürcüleri tek bir siyasal topluluk altında birleştirmeyi amaçlayan ortak kimlik söylemiyle bu müdahaleleri meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu yaklaşım, Gürcistan'ın tarih boyunca dış müdahalelerle parçalandığı ve Müslüman Gürcü kültürünün baskı altında zayıflatıldığı tezine dayanmış; Ahıska, Acara, Ardahan ve Şavşat gibi bölgeleri ekonomik karşılıklı bağımlılık çerçevesinde tanımlayarak ülkenin toprak bütünlüğü ile ekonomik entegrasyonunun bölünmezliğini vurgulamıştır[1164]. Resulzade ise bu siyaseti, "tarihî hudut" söylemine yaslanan ve Ahıska ile Borçalı örneklerinde etnik çoğulculukla çelişen geriye dönük bir yaklaşım olarak eleştirmiştir[1165]. Osmanlıların Ahıska'dan çekilmesi sonrasında Ömer Faik Nemanzade önderliğinde kurulan Ahıska hükümeti girişiminin Gürcü ordusunca bastırılması ve General Balo Makaşvili'nin bölge valiliğine atanması, yerel siyasal inisiyatif ile merkezî devlet projesi arasındaki çatışmayı daha görünür hâle getirmiştir[1166].

Gruziya gazetesi de Ahıska'daki olumsuz gelişmeleri büyük ölçüde Gürcü hükümetinin yerel temsilcilerinin yanlış politikalarına bağlamıştır. Gazeteye göre baş komiserlik, halk temsilcileriyle iş birliği kurmak ve yerel toplumu tanımak yerine kendisini onlardan yalıtmış, resmî görevleri ihmal ederek şahsî siyasî çizgisini dayatmış ve özellikle Nemanzade gibi yerel etkisi yüksek isimlere karşı düşmanca bir tavır almıştır. Nemanzade'nin tutuklanması, Müslüman toplulukların yönetime duyduğu güveni derinden sarsmış; ardından gelen baskı, tutuklama ve

---

[1162] *Velikaya Oktyabrskaya sotsialistiçeskaya revolyutsiya i pobeda sovetskoy vlasti v Armenii: sbornik dokumentov* (Büyük Ekim Sosyalist Devrimi ve Ermenistan'da Sovyet İktidarının Zaferi: Belgeler Derlemesi), Aypetrat, Yerevan 1957, s.260-262.
[1163] Azerbaycan Dışişleri Bakanı 9 Nisan 1919; BOA, 930-1-0-1-22-2, lef 1.
[1164] *Dokumenty i materialy po vneshney politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, a.g.e, s.493-494.
[1165] Azerbaycan Gazeti 1918-1920, IV. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Çaşıoğlu, Bakü 2022, s.219-220.
[1166] Otar Janalidze, "On the History of Georgia Administrative-territorial Division (The Autonomy of Muslim Georgia)" The Essays of the History of the Democratic Republic of Georgia, Cezanne Printing House, Tbilisi 2018, s.162-163.

tehditler bölgedeki huzursuzluğu artırmıştır[1167]. Nemanzade, bu sürecin İngiliz askerî desteğiyle yürütüldüğünü belirterek İngiltere'yi tarafsızlık görüntüsü altında bölgesel dengeye müdahale etmekle suçlamış; yaklaşık 30–40 bin Müslüman'ın açlık, salgın ve göç koşullarında yaşadığını, 100'den fazla köyün yağmalandığını vurgulamıştır[1168]. Resulzade de Ahıska örneğini, yerel Müslüman nüfusun kendi siyasal kaderini tayin etme arzusu ile merkezî milliyetçi projeler arasındaki gerilimin somut göstergesi olarak değerlendirmiş; Gürcü sosyal demokratlarının baskıcı uygulamalarının bölgede "dördüncü kanton" ya da federatif birlik fikrini beslediğini vurgulamıştır[1169]. Azerbaycan hükümeti ise Ahıska'nın işgali üzerine Gürcistan'a gönderdiği notada, dindaş toplulukların korunmasını kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde ele almış; askerî baskının uluslararası normlara aykırı olduğunu ileri sürerek tahkim ve uzlaşma gibi barışçı yöntemler önermiştir[1170].

Öte yandan Gürcü hükümeti, Ahıska ve Ahılkelek'teki bazı çevrelerin kendilerini Azerbaycan hükümetinin ajanları olarak tanıtmasını iki ülke ilişkileri açısından tehdit sayarken, Azerbaycan bu kişilerin resmî otoriteyle bağlantılı olmadığını bildirerek diplomatik düzeltme yapmıştır[1171]. Ancak sınırların kırılganlığı kısa süre içinde Karayazı (Karaçöp) olayında yeni bir devletlerarası krize dönüşmüş; 1919'da Tiflis–Gence yolu ile Borçalı demiryolu hattı üzerindeki idarî yetki tartışmaları iki cumhuriyetin egemenlik iddialarını doğrudan karşı karşıya getirmiştir. Azerbaycan söyleminde Gürcü askerî müdahalesi "devlet terörü" olarak nitelendirilmiş, Müslüman köylüler üzerindeki baskı ve Kur'an-ı Kerîm'in tahribi gibi unsurlar uluslararası kamuoyuna taşınarak mesele yalnızca bir sınır ihlali değil, aynı zamanda bölgesel güvenlik, azınlık hakları ve uluslararası hukuk sorunu olarak sunulmuştur. Böylece Karayazı vakası, Güney Kafkasya'da her cumhuriyetin sınır bölgelerinde "meşru müdafaa" söylemi üzerinden diplomatik rekabet yürüttüğü daha geniş yapısal eğilimin bir parçası hâline gelmiştir[1172].

Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü yeniden kurma hedefi doğrultusunda yoğunlaştığı başlıca sahalardan biri Batum olmuştur. Trabzon Konferansı'nın kesilmesinden sonra Osmanlı kuvvetlerince işgal edilen şehir, yaz aylarında yapılan referandumun ardından Osmanlı topraklarına katılmış; ancak Mondros Mütarekesi sonrasında Türk birliklerinin çekilmesiyle İngiliz işgali altına girmiştir. Gürcü hükümetinin itirazlarına rağmen bu gelişme, Batum'un statüsünü tartışmalı hâle getirmiştir. Mayıs 1918'de Haydar Abaşidze, Ziya Abaşidze ve Kadir

[1167] Gruziya, №30, 7-go fevralya 1919 g., s. 3–4.
[1168] Ömer Faik Nemanzade, *Azerbaycan Yazıları* (ed. Teymur Kerimli), Çaşıoğlu, Bakü 2023, s.21-22.
[1169] *Azerbaycan gazeti 1918-1920, IV. cilt,* a.g.e, s.437.
[1170] Azerbaycan Gazeti 1918-1920, VI. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Galaxy Printing, Bakü 2023, s.167.
[1171] ARDA, F897.S1.SV6, s.44.
[1172] *A.g.b*, s.31-32.

Şervaşidze öncülüğünde kurulan "Müslüman Komitesi", bölgedeki Müslüman Gürcülerin ulusal bilincini güçlendirmeyi ve Gürcistan'ın bütünlüğünü desteklemeyi amaçlamıştır[1173]. Aynı dönemde Gürcistan Ulusal Konseyi, Acara'da sanayi tesisleri ile Batum'da ticaret merkezleri ve depolar kurarak Müslüman Gürcülerle ekonomik bağları kuvvetlendirmeye çalışmış; ancak bu projelerin yalnızca bir bölümü uygulanabilmiştir[1174]. Batum'un Müslüman çoğunluklu, fakat Gürcü kültürel ağırlığını koruyan yapısı ve stratejik konumu sebebiyle 1919 Paris Barış Konferansı'nda şehre "uluslararası serbest şehir" statüsü verilmesi düşüncesi de gündeme gelmiştir. Azerbaycan açısından bu ihtimal, Karadeniz'e ekonomik çıkış ve Türkiye'ye uzanan bir koridor sağlama bakımından özel önem taşımaktaydı[1175].

Şubat 1920'de Müttefik Kuvvetler Yüksek Konseyi, Batum'daki işgal güçlerinin çekilmesini ve şehrin Milletler Cemiyeti mandası altında serbest liman ilan edilmesini görüşmüştür. Aynı sırada, "Sedai Milet" çevresinde toplanan ayrılıkçı unsurlar "bağımsız Acara" fikri doğrultusunda faaliyet yürütmüş; Türkiye ve Sovyet Rusya'nın yeni Ankara hükümetiyle temas kurarak destek aramıştır. Gürcü tarihçilerine göre bu hareket, Acara halkını Gürcistan'a karşı kışkırtmayı ve hukuken tarafsız, fiilen ise Rus etkisine açık bir liman yaratmayı amaçlamaktaydı[1176]. İngiliz birliklerinin Batum'dan çekilmesinden sonra, Ekim 1919'da Gürcü hükümeti bölgede askerî idare kurarak sivil yönetimi tamamen denetimi altına almış, fakat yerel Müslüman nüfusu idarî mekanizmalara dâhil edecek ciddi bir adım atmamıştır. Bu durum, siyasi temsil ve meşruiyet tartışmalarını derinleştirmiştir. Bununla birlikte Eylül 1919'da toplanan Batum Müslümanları Kongresi, Gürcistan'a bağlılık bildirmiş; ancak bunu "tam özerklik" şartına bağlamıştır.

Ayrıca Ali Efendi Ceferidze liderliğindeki Müslüman Komitesi, bölgenin Gürcistan'dan tamamen bağımsız olması gerektiğini savunmuştur[1177]. Şubat 1921'de kabul edilen Gürcistan Anayasası, Müslüman Gürcistan'a özerklik tanımış; merkezin ve özerk yönetimin yetkilerinin özel bir yasayla düzenlenmesi öngörülmüşse de dönemin siyasal koşulları nedeniyle bu yasa yürürlüğe girememiştir. Bu gelişmeler, Batum meselesinin yalnızca bölgesel bir idari sorun değil, aynı zamanda bölgedeki ulusal egemenlik, dış müdahale ve özerklik tartışmalarının kesişim noktasını oluşturduğunu göstermektedir[1178]. Sonuç olarak, Batum'daki siyasi denge, Gürcü hükümetinin "idari merkezileşme" politikası ile Müslüman toplumun "özyönetim ve kimlik temsili" talepleri arasındaki çatışma üzerine kurulmuştur. Gürcülerin özerklik vaatleri pratikte uygulanabilir bir

[1173] Asatiani, Janelidze, *a.g.e,* s.312.
[1174] Janelidze, *a.g.m*, s.164.
[1175] Azerbaycan, №54, 15 Mart 1920, s.2, Yılmaz, *An Unexpected Peace*, a.g.m, s.42.
[1176] Azerbaycan, №48, 7 Mart 1920, s.2; Janelidze, *a.g.m*, s.168.
[1177] Jones, *Georgian social democracy, a.g.e*, s.415.
[1178] Asatiani, Janelidze, a.g.e, s.313.

statüye dönüşmediği için hem Müslüman Komitesi'nin bağımsızlık talebi hem de bölgedeki yerel hoşnutsuzluk, Batum meselesini 1919 sonrasında bölgesel istikrarsızlığın önemli bir unsuru haline getirmiştir[1179].

Aynı tarihlerde Abhazya meselesi de Gürcistan açısından önemli bir sınav hâline gelmiştir. Gürcü hükümeti, bir yandan Denikin ve Bolşevik baskısıyla mücadele ederken, öte yandan bölgeyi kendi sınırları içinde tutmaya çalışmış; bu siyaset yerel halkın self-determinasyon hakkı bakımından eleştirilmiştir. *Gruziya* gazetesi, Abhazya'nın kendine özgü toplumsal ve siyasal yapısı nedeniyle ülkenin diğer bölgelerinden farklı yöntemlerle yönetilmesi gerektiğini, merkezin yanlış kadro ve politikalarının ise birleşme sürecini zayıflattığını vurgulamıştır[1180]. Aşhatavor ise Güney Kafkasya'daki sınır sorunlarının yalnızca Ermeni, Gürcü ve Türk olarak nitelenen büyük halkların değil, Abhazlar, Osetler ve Lezgiler gibi daha küçük toplulukların da kaderini belirlediğini; bu nedenle özgür self-determinasyon ilkesinin tek kalıcı çözüm yolu olduğunu savunmuştur[1181]. Öte yandan, 13 Şubat 1919'da Abhazya Halk Konseyi'nin oluşturulması ve bölge nüfusunun aynı dönemde Gürcistan Kurucu Meclisi seçimlerine katılması, Abhazya'nın Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti ile kurumsal bağlarının güçlendiğini göstermektedir. Bu sürecin devamında 20 Mart 1919'da kabul edilen Abhazya Özerklik Yasası ile bölge, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti içinde özerk bir birim olarak tanımlanmış ve söz konusu düzenleme Kurucu Meclis tarafından da onaylanmıştır.

Bu adım, Abhazya halklarının Gürcistan sınırları içinde özerk bir siyasal yaşam sürmelerine hukuki zemin hazırlayan önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Ardından Abhazya Komiserliği, bu yasal çerçeveye dayanarak kültürel ve ekonomik önlemleri içeren bir program hazırlamış; zemstvo organlarının teşkili, ekonomik hayatın düzenlenmesi ve sağlık-sıhhiye alanındaki uygulamalar aracılığıyla bölgenin idarî ve toplumsal yapısını güçlendirmeye yönelmiştir[1182]. 1920 sonunda hazırlanan özerklik tüzüğü taslağı ise 21 Şubat 1921 tarihli Anayasa ile birlikte kabul edilerek, Mehadiri'den Enguri'ye ve Karadeniz'den Kafkas Dağları'na uzanan Abhazya'nın Gürcistan'ın bölünmez parçası olduğu, ancak yerel iç yönetimde özerk yetki kullanacağı hükme bağlandı ve Abhazya'nın statüsü anayasal düzeyde kurumsallaştırıldı[1183]. Buna karşılık Osetler, Haziran 1917'de kendi Ulusal Konseylerini kurarak önce ayrı bir idarî birim, ardından eğitim, yönetim ve güvenlik alanlarında millîleşme taleplerini gündeme

[1179] Jones, *Georgian social democracy*, a.g.e, s.415.
[1180] Gruziya, №158, 25-go iyulya 1919 g., s.1.
[1181] Aşhatavor, №50, 16 Mart 1919, s.1-2.
[1182] Borba, №290 (546), 20-go dekabrya 1919 g., s. 3.
[1183] Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.307-308.

getirmiştir[1184]. Ancak "Güney Osetya" terimi, tarihsel bir etno-politik varlığı değil, Kafkas sıradağlarının güney yamacındaki Oset yerleşim alanlarını ifade ediyordu. Gürcü siyasi kamuoyu, bu kavramın Rus idari tasnifinin ürünü olduğunu belirterek kavramın meşruiyetini reddetti.

İlaveten, Oset hareketi içinde zamanla radikal ve ayrılıkçı bir Bolşevik fraksiyonu güç kazandı. Bu grup, 1918–1920 arasında Bolşevik Rusya'nın desteğiyle Gürcistan'a karşı üç silahlı ayaklanma örgütledi. 1920 ayaklanması sırasında isyancılar, Tshinvali'yi ele geçirerek bir "Devrim Komitesi" ilan etti ve bölgenin Sovyet Rusya'ya katılma arzusunu Kremlin'e bildirdi. Bu girişim, Gürcistan'ın egemenlik ve toprak bütünlüğüne yönelik açık bir tehdit anlamına geliyordu. Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti, önceki dönemlerde sorunu müzakere ve yatıştırma politikasıyla ele almış olsa da 1920'de devlet otoritesine yönelik silahlı kalkışma karşısında Halk Muhafızları ve Düzenli Ordu birlikleriyle karşı harekât başlattı[1185]. Gürcistan Cumhuriyeti'nin güneyinde yaşanan Oset isyanları, merkezî otorite ile etnik azınlıklar arasındaki güven bunalımının ve sosyo-ekonomik eşitsizliğin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Gürcü kaynakları müdahalenin etnik değil, silahlı isyana karşı olduğunu savunsa da Çenkeli'nin de belirttiği üzere uzun süredir devam eden idarî ve siyasal dışlanma Osetler arasında derin bir güvensizlik yaratmış, Valiko Cugheli'nin "sosyalizmin çıkarları uğruna acımasızlık" şeklindeki yaklaşımı ise Gürcistan Cumhuriyeti'nin demokratik meşruiyetini zedelemiştir. Bu nedenle Oset isyanları, erken Güney Kafkasya cumhuriyetlerinde ulusal kimlik inşası ile sosyal adalet talebi arasındaki yapısal gerilimin en belirgin örneklerinden biri olarak ortaya çıkmıştır[1186].

Sonuç olarak İngiliz işgali, tartışmalı bölgelerdeki toprak sorunlarını yerel iktidar boşluklarından kaynaklanan basit sınır ihtilafları olmaktan çıkarıp, büyük güçlerin müdahalesiyle yeniden tanımlanan ve doğrudan devletler arası savaşa evrilen bir sürece dönüştürmüştür. Osmanlı ordusunun çekilmesini takiben İngilizlerin Borçalı, Ahılkelek, Kars, Ardahan, Batum ve Nahçıvan hattında kurduğu askerî-diplomatik denetim, tarafların teritoryal taleplerini dış destek beklentisiyle radikalleştirmelerine yol açmıştır. Ermenistan'ın İtilaf Devletleri'ne duyduğu güven ile Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü koruma refleksi, müzakere zeminini aşındırarak bölgeyi açık bir silahlı çatışma iklimine sürüklemiştir. Bu süreçte *self-determinasyon* ilkesi, hükümetler tarafından evrensel bir hukuk normu olarak değil; seçici, araçsal ve güvenlik merkezli bir mantıkla uygulanmıştır. Abhazya'da özerklik merkezi denetimle sınırlandırılırken, Oset talepleri egemenlik tehdidi sayılarak bastırılmış; Ahıska, Batum ve Kars'taki Müslüman nüfusun iradesi

[1184] Otar Janelidze, "Ossetians in the Democratic Republic of Georgia" *The Essays of the History of the Democratic Republic of Georgia*, Cezanne Printing House, Tbilisi, 2018 s.176-192.
[1185] Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.309-310.
[1186] Stephen Francis Jones, *Georgian Social Democracy: In Opposition and Power 1892-1921*, PhD Thesis, The London School of Economics, University of London, 1984, p.419.

ise ya diplomatik bir pazarlık enstrümanı ya da askerî müdahalenin meşrulaştırıcı söylemi olarak işlevselleştirilmiştir.

4.4.4. Azerbaycan-Ermenistan Toprak İhtilafı

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki toprak ihtilafları, özellikle Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan ekseninde yoğunlaşmış; 1905 Devrimi'nden itibaren biriken düşmanlık, cumhuriyetler döneminde ulus-inşa ve egemenlik mücadelesi bağlamında etnik temizlik ve nüfus mühendisliği doğrultusunda daha keskin bir karakter kazanmıştır. Bu süreçte "toprak bütünlüğü" ile "self-determinasyon" ilkeleri birbiriyle çatışmış, şiddet olayları ulusal hükümetler tarafından demografik ve güvenlik söylemleri üzerinden meşrulaştırılmıştır. Ermenistan hükümeti, Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez üzerindeki iddialarını fiilî hâkimiyete dönüştürmeye çalışırken, bölgenin demografik yapısı bu mücadelenin temel dayanaklarından biri olmuştur. Versay'daki Müttefik temsilcilere sunulan raporlarda Nahçıvan'da nüfusun %62,5'inin Türk, %36,7'sinin Ermeni; Şerur-Dereleyez'de %72,3'ünün Türk, %27,1'inin Ermeni; Sürmeli'de %68'inin Türk, %30,4'ünün Ermeni; Erivan kazasında ise %60,2'sinin Türk, %37,4'ünün Ermeni olduğu belirtilmiş, Ermenistan'ın Moskova'ya gönderdiği başka bir belgede ise bölge genelinde nüfusun %59'unun Türk, %11'inin Kürt ve %30'unun Ermeni olduğu kaydedilmiştir. Bu veriler, Ermenistan'ın söz konusu sahalardaki demografik üstünlük iddiasını tartışmalı hâle getirmiştir[1187].

Şubat Devrimi sonrasında Nahçıvan'da Sosyalistler ve Bolşevikler güçlü bir dayanak oluşturamazken, Azerbaycan Türkleri ile Ermenilerin ayrı millî komiteler etrafında örgütlenmesi, siyasal ayrışmayı derinleştirmiştir. Cafer Kulu Han önderliğindeki Azerbaycan Türkleri Millî Komitesi'nin Ozakom'u reddederek Osmanlı kuvvetleri ve Maku Hanı ile bağ kurması, yerel halkın kendisini Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nden ayrı bir Ermeni devletinin parçası olarak görmediğini açık biçimde ortaya koymuştur. Osmanlı kuvvetlerinin Aralık 1918'de çekilmesinin ardından yerel Millî Konsey desteğiyle kurulan Araz Cumhuriyeti ise, İngilizlerin Ocak 1919'da Nahçıvan'ı işgali sonrasında "yalnızca bir Osmanlı eseri" sayılarak tanınmamıştır[1188]. 18 Ocak 1919'da İngiliz askerî temsilcisi Yüzbaşı F. E. Laughton'un Nahçıvan'a gelerek Araz Cumhuriyeti Şurası ile görüşmesi, bölgedeki güç mücadelesinin uluslararası bir boyut kazandığını göstermiştir. Şura, yaklaşan Ermeni işgaline karşı Şerur ve Nahçıvan'ın öz savunmaya hazır olduğunu bildirirken, Laughton geçici bir ateşkes taslağı

[1187] Hasanlı, *Foreign policy of the republic of azerbaijan,* a.g.e, s.280.
[1188] Altstadt, *The azerbaijani turks*, a.g.e, s.104.

hazırlamış ve 21 Ocak'ta Ermeni karargâhından, Majesteleri Hükümeti adına bütün askerî harekâtın durdurulmasını talep etmiştir.

Arslanyan, İngiliz subaylarının bu müdahalesinin Karabağ, Borçalı ve Şerur-Nahçıvan hattında kısmî bir barış sağladığını ve bunun, yerel cumhuriyetlerin Paris'te tanınma ihtimalini zedelememek için İngiliz emirlerine açıkça karşı çıkmamalarından kaynaklandığını ileri sürerken[1189], Paşayev Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bölge üzerindeki egemenliğini yeniden tesis etme girişimlerinin İngilizlerce engellendiğini ve Nahçıvan'ın uluslararası bir geçiş-idare alanına dönüştürüldüğünü savunmuştur. Bu hukukî belirsizlik, yerel gerilimleri daha da artırmıştır. Nahçıvan Müslüman Millî Şurası'nın İngiliz-Ermeni idaresine karşı kolektif direnişi, halk protestoları ve boykotlarla birleşerek tabandan yükselen bir meşruiyet iddiası üretmiştir. Buna karşılık Ermeni idarî organlarının mal müsaderesi, keyfî tutuklama ve ev aramaları gibi uygulamaları, etnik temizlik spektrumunda değerlendirilebilecek baskı biçimlerine işaret etmiş; Panislamizm ve Pantürkizm suçlamaları ise muhtemel direnişi kriminalize eden ideolojik bir çerçeve sağlamıştır[1190].

Nitekim 26 Şubat 1919'da Nahçıvan Müslüman Millî Şurası'nın Nahçıvan-Şerur bölgesi İngiliz valisine gönderdiği muhtırada, Nahçıvan, Sürmeli, Erivan ve Eçmiadzin'deki Müslümanların Azerbaycan'la birleştirilmesi talep edilmiştir. Yerel Müslüman topluluklar, İstanbul Konferansı'nda Türk ve Ermeni tarafları arasında yapılan düzenlemeler sonucunda topraklarının kendi iradeleri dışında Ermeni Cumhuriyeti'ne bırakılmasını protesto etmiş ve bunu self-determinasyon ilkesinin açık ihlali olarak değerlendirmiştir[1191]. Buna karşılık *Aşhatavor* gazetesi, söz konusu muhtırayı halk iradesinin doğal bir tezahürü olarak değil, Azerbaycan hükümetinin ve Ermenistan'daki diplomatik temsilcilerinin yönlendirdiği, Türk kurmay subayları, başıbozuk unsurlar ve dış mali destekle beslenen siyasî bir seferberlik olarak yorumlamıştır[1192]. Ermeni iddialarına göre Azerbaycan hükümeti, Osmanlı mirasını devralan emperyal bir siyaset izleyerek Sürmeli, Nahçıvan, Şerur ve diğer bölgeleri kendi nüfuzu altına almak için yoğun propaganda ve ajitasyon faaliyeti yürütmekte, yerel beyler aracılığıyla çatışmaları kışkırtmakta ve Müslüman güçleri Ermenistan'a karşı örgütlemeye çalışmaktadır.

Ermeni değerlendirmesinde "Güneybatı Kafkas" hükümetinin de Azerbaycan'ın teşvikiyle ortaya çıktığı ve bu siyasetin Güney Kafkasya'daki komşu halklar üzerinde baskı kurmayı amaçlayan

[1189] Arslanian, *a.g.e,* s.172.
[1190] Paşayev, *a.g.e*, s.55-59.
[1191] BOA, 930-1-0-1-30-1, lef 1–2 (26 Şubat 1919).
[1192] Aşhatavor, №200, 25 Eylül 1919, s.1-2.

daha geniş bir bölgesel tasavvurun parçası olduğu ileri sürülmüştür[1193]. *Mşak* bu çizgiyi, Türkleştirme sürecini hızlandırmaya ve Türk olmayan unsurların siyasal gelişim alanını daraltmaya yönelen pan-Türkçü bir program olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık gazete, tartışmalı bölgelerdeki Ermeni örgütlenmelerini Türk ulusal ideallerini dışlamaya dönük bir girişimden ziyade, Ermeni liderliğinin iyi komşuluk ilişkilerini ve siyasal varlığını koruma çabasının sonucu olarak sunmuştur. Bu çerçevede Ahıska, Nahçıvan ve Karabağ gibi sahalarda ortaya çıkan gerilimlerin, karşılıklı güvensizlikle beslenen ve siyasî gerçekçiliği zayıflatan ortak bir bölgesel kriz ürettiği vurgulanmıştır[1194].

Öte yandan, Ocak 1919'da Azerbaycan hükümetinin General Sultanov'u "Karabağ General-Gubernatoru" olarak ataması, Ermenistan tarafından Dağlık Karabağ üzerinde fiilî egemenlik kurma girişimi şeklinde değerlendirilmiş ve İngiliz komutanlığına yönelik sert diplomatik protestolara yol açmıştır. Ermenistan, İngiltere'yi bir tür hakem makamı olarak görerek uluslararası meşruiyet arayışını güçlendirmeye çalışırken, Azerbaycan tarafına göre Erivan hükümetinin General Thomson'a sunduğu talepler, güvenlik, demografi ve nüfus mühendisliği ekseninde şekillenen stratejik önceliklerini açığa çıkarmıştır. Karabağ'ın "halkın rızası" ilkesi doğrultusunda Ermeni Millî Şurası'na bağlanması talebi, self-determinasyon söyleminin seçici biçimde kullanıldığını göstermiştir[1195]. Bununla birlikte dönemin Ermeni basını ve yerel Ermeni Millî Konseyleri de Sultanov'un genel vali olarak atanmasını sert biçimde eleştirmiş; General Thomson'ın Azerbaycan koalisyon hükümetini Bakü topraklarındaki tek meşru hükümet olarak tanıdığı yönündeki açıklamasını, Güney Kafkasya'yı iki Gürcü–Türk devleti arasında paylaştırmaya ve Ermenileri bu yapıların vesayeti altına sokmaya yönelik bir girişim olarak yorumlamıştır[1196].

Ermeni gazetesi *Arach* ise Karabağ'ın nihai statüsü barış kongresinde belirlenmesini önerirken; Azerbaycan'ın bölgeyi zorla ele geçirme çabasının kan dökülmesine yol açacağı ve bunun sorumluluğu tamamen Bakü hükümetine ait olacağı uyarısında bulunmuştur. Bu yönüyle Ermeni basını, Karabağ halkının bütün barışçıl çözüm yollarını tükettiğini ve İngiliz komutanlığının, bir avuç "özgürlük yanlısı" topluluğu silahlı müdahaleye mecbur bırakmaması gerektiğini savunmuştur[1197]. *Mşak* çevresi ise Azerbaycan basınında Karabağ üzerine geliştirilen tarihsel tezleri, Ermeni nüfusun kökenini ve bölgedeki varlığını inkâr etmeye yönelik ideolojik bir kurgu

[1193] Aşhatavor, №58, 26 Mart 1919, s.2.
[1194] Mşak, №57, 15 Mart 1919, s.1.
[1195] Azerbaycan 1918-1920, VII. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Galaxy Printing, Bakü 2023, s.198-199.
[1196] Mşak, №10, 14 Ocak 1919, s.1.
[1197] Gruziya, №52, 7-go marta 1919 g., s. 4.

olarak değerlendirmiştir[1198]. Gazetenin çözüm önerisi, Karabağ'ın Ermeni dağlık bölgelerinin Ermenistan'a, Türk bozkırlarının ise Azerbaycan'a bırakılması yönünde olmuştur[1199].

Ermenistan hükümeti ise Azerbaycan'ın Genel-Gubernatorluk modelini gönderdiği protesto notasıyla toprak haklarına açık bir tecavüz olarak nitelendirmiş; böylece *mevcut sınırlar temelinde egemenlik iddiası* mantığından çok *tarihsel-etnografik hak iddialarına* dayanan bir diplomatik strateji izlemiştir. Bu yaklaşım, Paris Barış Konferansı sürecinde Ermenistan aleyhine doğabilecek statüko sonuçlarını önlemeye yönelik bir girişim olarak da okunabilir. Azerbaycan tarafı ise Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezur kazalarını kapsayan bu geçici genel valiliği, merkezi otoritenin güvenlik ve kamu düzenini sağlama amacı taşıyan idarî bir düzenleme olarak sunmuştur. Ermeni protestosuna verilen cevapta, söz konusu kazaların cumhuriyetin "ayrılmaz parçaları" olduğu, hükümetin halkın can ve mal güvenliğini koruma yükümlülüğünün modern hukuk ilkeleriyle meşrulaştırıldığı vurgulanmış; Erivan'ın itirazı ise "dâhilî işlere müdahale" ve egemenlik hakkının ihlali sayılmıştır. Genel-Gubernatorluk içinde 3 Ermeni ve 3 Türk temsilcinin yer alması, İngiliz idaresinin etno-konsensüs görüntüsü üretme çabasını yansıtsa da yoğun silahlı milis varlığı ve yerel toprak ihtilafları nedeniyle bu yapının pratikte sınırlı bir meşruiyet üretebildiği anlaşılmaktadır. Konseyde bir İngiliz subayının yalnızca "gözlemci" sıfatıyla bulunması ise mandater gözetimi simgesel bir çerçevede bırakarak, çatışmalı bölgelerde kullanılan tipik bir kolonyal ara-idare modelini ortaya koymuştur[1200].

Diğer taraftan, Zengezur Ermenileri Ulusal Konseyi'nin 30 Ocak 1919'da İngiliz yönetimine sunduğu karar metni, 21 Ocak'ta alınan karara dayanarak Zengezur ve Karabağ'ın Ermeni nüfuslu kesimlerinin geçici idaresini "Zengezur–Karabağ Bölgesel Konseyi" adı altında mevcut Zengezur Ermeni Ulusal Konseyi'ne devretmiştir. Bu karar, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Zengezur ve Karabağ'ın Ermeni çoğunluklu sahaları üzerindeki egemenlik iddiasını kurumsallaştırma çabasının açık bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Her ne kadar Konsey'in Türk temsilcilerle nüfus oranına göre takviye edilmesi ilkesi sembolik bir kapsayıcılık mesajı taşısa da uygulamada Ermeni siyasal denetimini tahkim eden çoğunlukçu bir çerçeve ortaya çıkarmıştır. Bu yönüyle söz konusu adım, Ermenistan'ın Zengezur–Karabağ hattında ulus-devlet inşası, idarî bütünleşme ve sahada meşruiyet üretme stratejisinin erken örneklerinden biri olmuştur[1201]. Ermeni siyasiler Karabağ meselesini Ermeni halkı açısından hayati ve acil bir mesele olarak tanımlamış, Karabağ temsilci kongrelerinin defalarca Azerbaycan'ı tanımayacaklarını ilan ettiğini hatırlatarak,

[1198] Mşak, №36, 15 Şubat 1919, s.1-2.
[1199] Mşak, №34, 13 Şubat 1919, s.1.
[1200] Azerbaycan Gazeti 1918-1920, V. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Çaşıoğlu, Bakü 2022, S.9-10.
[1201] *Nagorny Karabagh in international law and world politics*, a.g.e, s.255.

Sultanov rejimini Karabağ'ın özgür iradesini ve self-determinasyon hakkını bastırmaya çalışan bir siyaset olarak değerlendirmiş ve Karabağ'ın hiçbir koşulda ve hiçbir şekilde Türkiye'ye veya Azerbaycan'a boyun eğmeyeceğini vurgulamıştır[1202].

Çıkmaza giren toprak sorunlarını çözmek için Azerbaycan hükümeti, 2 Nisan 1919 tarihli Konferans Teklifi notasını Ermenistan yönetimine iletmiştir. Azerbaycan'ın önerdiği konferans gündemi, sadece teknik idari konulara odaklanan Gürcistan girişimini genişleterek, tartışmaları bağımsızlık teyidi, ortak savunma ve ihtilafların tahkim yoluyla çözümü gibi stratejik meseleler düzeyine taşımıştır. Azerbaycan'ın "karşılıklı bağımsızlık onayı" talebi, hem dış müdahaleye karşı kolektif meşruiyet zırhı oluşturma hem de bölge içi devlet sınırlarını siyasal olarak tanımlama amacı taşımıştır. Ermenistan'ın ise "toprak ihtilafları çözülmeden bağımsızlığın resmî beyanı uygun değildir" teziyle cevap vermesi, Karabağ, Nahçıvan ve Kars üzerindeki iddialarını diplomatik pazarlık unsuru olarak muhafaza etmek istediğini göstermektedir[1203]. Mayıs ayında Tiflis'te toplanan Güney Kafkasya Konferansı, yeni kurulan cumhuriyetler arasındaki sınır meselesini temel bir anlaşmazlık başlığı olarak gündeme taşımıştır.

Bu çerçevede Ermenistan'ın talepleri, Erivan vilayetinin bütünü ile Kars Oblastı'nın tamamını kapsayan maksimalist bir nitelik göstermiş; Tiflis, Gence ve Karabağ havzalarındaki nahiyeler ise etnik dağılım, ulaşım hatları ve coğrafi hâkimiyet noktaları dikkate alınarak talep edilmiştir. Özellikle Ahılkelek, Borçalı ve Gori kazalarındaki dağ silsileleri ile vadilerin stratejik geçitleri denetleme kapasitesi, Ermeni yerleşim alanlarına yakınlıklarıyla birlikte Erivan'ın yalnızca etnografik değil, aynı zamanda jeopolitik saiklerle hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Gence vilayetinin kuzey kesimleri ile Karabağ üzerindeki talepler etnik argümanlarla meşrulaştırılırken, Zengezur'un tamamının istenmesi Ermenistan ile Karabağ arasında kara bağlantısını güvence altına almaya dönük stratejik bir hamle olarak öne çıkmıştır. Bu nedenle konferans tartışmaları, Güney Kafkasya'da sınır sorununun yalnızca coğrafi değil, güvenlik, demografi ve büyük güç nüfuzu ekseninde derinleştiğini göstermiştir[1204].

Mayıs 1919 itibarıyla İngilizlerin bölgedeki toprak sorunlarına ilişkin siyaseti tutarsızlığını korumuş; Ermenistan temsilcisi Yarbay Arzumanyan'ın raporu, İngiliz Komutanlığının sahada belirleyici bir güç olmasına rağmen çelişkili talimatlar verdiğini göstermiştir. İngiliz yaklaşımına göre, Ermenilerin Kars ve Nahçıvan gibi çoğunlukla Müslüman nüfusun yaşadığı bölgeleri geçici olarak elde tutması gibi, Karabağ ve Zengezur da geçici olarak Azerbaycan yönetimine

[1202] Aşhatavor, №80, 26 Nisan 1919, s.1.
[1203] *Azerbaycan 1918-1920*, *VII. cilt,* a.g.e, s.247-249; Gruziya, №82, 13-go aprelya 1919 g., s. 2.
[1204] Azerbaycan 1918-1920, VIII. Cilt (ed. Teymur Kerimli), Galaxy Printing, Bakü 2023, s.165-166.

bırakılmıştır. Ancak bu belirsizlik, Ermeni delegelerin General Sultanov liderliğindeki Azerbaycan otoritesini tanımayı reddetmesiyle daha da derinleşmiş; İngiliz Misyonunun Ermeni Ulusal Konseyi'ni fiilî idarî muhatap olarak kabul etmemesi, Ermeni siyasî aktörlerin hem kendi hükümetleri hem de dış güçler nezdindeki meşruiyetini zayıflatmıştır. Arzumanyan da raporunun sonunda, Ermenistan Hükümeti'nin güçlü bir temsil zinciri kuramaması hâlinde Ermeni–Müslüman geriliminin daha da tırmanacağı uyarısında bulunmuştur[1205]. Azerbaycanlı tarihçi Hasanlı'nın değerlendirmeleri de bu tabloyu desteklemekte; Nahçıvan, Şerur-Dereleyez, Eçmiadzin kazaları ve Kars bölgesindeki Müslümanların Ermeni otoritesine karşı güçlü bir direnç gösterdiğini vurgulamaktadır. Nitekim Hoyski'nin Mayıs 1919'da Tiflis'te General William Thomson ile yaptığı görüşmede ismi geçen bölgeleri "kadim Azerbaycan toprakları" olduğunu savunarak bu sahaların geçici olarak Ermenistan'a verilmesine karşı çıkması, Azerbaycan'ın bu meseleye verdiği stratejik önemi açık biçimde göstermektedir[1206].

Haziran başlarında Ermenistan Ulusal Konseyi'nin Şuşa'nın Ermeni mahallesine gizlice silah soktuğunun ortaya çıkması üzerine General Sultanov, yolların güvenliğini sağlamak amacıyla Azerbaycan ordusunu tehlikeli bölgelere sevk etmiş ve Ermenistan Ulusal Konseyi üyelerinin tutuklanarak Karabağ'dan çıkarılmasını emretmiştir. İngiliz komutanlığının temsilcileri de Azerbaycanlı subaylarla birlikte bu üyelerin Şuşa'dan uzaklaştırılmasını sağlamış, 6 Haziran'da şehirde düzenin yeniden tesis edildiği ilan edilmiştir[1207]. Bu gelişmelere tepki gösteren *Aşhatavor*, "Sultanovlar ile Han Hoyiskilerin ve onların arkasındaki Genç Türk çevrelerinin" Karabağ'da yeni bir siyasî ve askerî düzen kurmaya çalıştığını, Ahıska, Kars, Erzurum, Trabzon ve Nahçıvan gibi sahalarda ortaya çıkan yerel hükümetlerin de aynı karşı-devrimci zincirin parçaları olduğunu ileri sürmüştür. Ermeni iddialarına göre bu programın amacı, Karyagin'den başlayarak Zengezur üzerinden Ordubad ve Nahçıvan'a uzanan hattı açmak, Karabağ'ı Nahçıvan'a bağlamak ve nihayet Türkiye ile doğrudan bağlantı kurmaktı. Bu yorum, Azerbaycan'ın bölgesel siyasetinin Ermeni siyasi çevrelerinde daha geniş bir Türkçü ve askerî stratejinin parçası olarak algılandığını göstermektedir[1208].

Öte yandan, İngiliz birliklerinin bölgeyi tahliye ettiği bir sırada, 22 Ağustos 1919'da Şuşa'da Azerbaycan hükümeti temsilcileri ile Karabağ Ermeni Millî Konseyi arasında bir geçici idare anlaşması imzalanmıştır. General Sultanov'un *Karabağ Sorunu Üzerine Beyanatında*, 26 Ermeni bölgesinin meselelerini görüşmek üzere Ermeni Yedinci Kurultayı'nın toplanmasına izin

[1205] *Nagorny Karabagh in international law and world politics*, a.g.e, s.321-324.
[1206] Hasanlı, Foreign *policy of the republic of azerbaijan,* a.g.e, s.278.
[1207] *A.g.e,* s.241-242.
[1208] Aşhatavor, №137, 12 Temmuz 1919, s.1-2.

verildiği, Genel Vali'ye Ermeni halkından bir yardımcının atanacağı ve yerli nüfusa yardım amacıyla 3 kişilik Ermeni-Müslüman ittifakı organı kurulacağı belirtilmiştir[1209]. Buna rağmen Ermenistan hükümeti, Karabağ ve Zengezur'a ilişkin olarak Paris Barış Konferansı Konseyi'ne sunduğu muhtırada, bu bölgeleri Ermenistan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz parçaları olarak tanımlamış ve 22 Ağustos anlaşmasının bu statüyü değiştirmediğini savunmuştur. Aynı muhtırada, İngilizlerin çekilmesinin Azerbaycan'a Karabağ'da tam hareket serbestisi sağladığı, 12 Ağustos'ta toplanan VII. Kongre'nin baskı altında kaldığı ve General Sultanov'un 48 saatlik ültimatomu ile "imha tehdidi" altında Azerbaycan otoritesinin yalnızca nominal ve geçici biçimde kabul edildiği ileri sürülmüştür. Ayrıca Zengezur'daki 255 köyden 130'unun ölüm tehdidi altında Azerbaycan'ın geçici otoritesini tanıdığı iddia edilerek, mesele uluslararası insani koruma ve Wilsoncu *self-determinasyon* söylemiyle birlikte küresel diplomatik zemine taşınmaya çalışılmıştır[1210].

İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle ortaya çıkan güç boşluğunda Amerika Birleşik Devletleri daha görünür bir rol üstlenmiştir. Başkan Wilson'un, General James G. Harbord misyonundan gelen bilgiler doğrultusunda Osmanlı hükümetine yönelttiği sert mesajlar ve Amiral Bristol aracılığıyla 23 Ağustos 1919'da iletilen talepler, Ermeni meselesinin uluslararası baskı mekanizmalarıyla ilişkilendirildiğini göstermektedir. Hasanlı'ya göre bu tür müdahaleler, Ermenileri Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı daha sert bir tutuma teşvik etmiş; General Haskell'in Müttefik Yüksek Komiseri olarak atanması da Amerika'nın Kafkasya siyasetinde Azerbaycan ile Türkiye'nin çıkarlarının geri planda kalmasına yol açmıştır[1211]. 28 Ağustos 1919'da Albay Haskel'in Bakü'ye gelişiyle birlikte Erivan vilayetinin güney kesimini, yani Nahçıvan, Şerur ve Daralayaz'ı kapsayan tarafsız bölge fikri gündeme getirilmiş; buna karşılık Karabağ ve Zengezur Azerbaycan'ın ayrılmaz parçaları olarak değerlendirilmiştir. Bu sırada Nahçıvan, Büyük Vedi, Kağızman ve Eçmiadzin gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelerde çatışmalar derinleşmiş, geri çekilen Ermeni birliklerinin yenilgisi ve sivillere yönelik şiddet olayları Ermenistan'daki Müslüman toplum içinde yoğun bir panik ve güvensizlik yaratmıştır. Bu ortamda Karabağ geçici olarak istikrar kazanırken, Zengezur meselesi iki taraf arasında çözümsüz bir ihtilaf alanı olarak kalmıştır. Azerbaycan bu bölgeyi kendi iç meselesi sayarken, Ermenistan çözümün iki taraflı özel konferansta ele alınmasını önermiş; Bakü ise ancak kesin sınır belirleme amacı taşıyan bir delimitasyon konferansına açık olduğunu bildirmiştir[1212].

[1209] ARDA, F.2898, S.1, SV.6, s.6; F.970, S.1, SV.65, s.70.
[1210] *Nagorny Karabagh in international law and world politics*, a.g.e, s.371-372.
[1211] Hasanlı, *Foreign policy of the republic of azerbaijan,* a.g.e, s.277.
[1212] ARDA, F.2598, S.1C, SV.13, s.2a-4.

1919 sonbaharında Azerbaycan hükümeti, Zengezur'da artan silahlı saldırılar ve kitlesel göç hareketleri karşısında insani güvenlik ve toprak bütünlüğü gerekçesiyle askerî müdahaleye başvurmuştur. Yaklaşık 60.000 Müslüman mültecinin geri dönüşünün Ermeni silahlı gruplarının saldırıları sebebiyle fiilen imkânsız hâle geldiği belirtilmiş; hükümet, bu durumu egemenlik sorumluluğu çerçevesinde değerlendirmiştir. Ancak Azerbaycan birliklerinin sınırlı operasyonu, Ermenistan hükümeti ve Ermeni milliyetçi çevreleri tarafından uluslararası düzeyde "geniş çaplı çatışma" şeklinde yansıtılmıştır. Erivan yönetimi, statükonun aleyhine değişmesinden duyduğu kaygıyla Gürcistan hükümeti, İngiliz Yüksek Komiseri Sir Oliver Wardrop ve Amerikan temsilcisi Albay Ray üzerinden harekâtın durdurulması için girişimlerde bulunmuş; bu diplomatik baskı Bakü'de Savunma Komitesi'nin Zengezur'dan geçici asker çekme kararı almasına yol açmıştır[1213]. *Borba* gazetesi ise Zengezur çatışmalarını hem Ermenistan'da hem Azerbaycan'da etkili siyasal çevrelerde "barbar Asya alışkanlıklarının" hâlâ güçlü olduğunu gösteren bir kardeş kavgası olarak tanımlamış; böyle bir savaşta kazanan olmayacağını, yalnızca yenilgiler ve kayıplar doğacağını belirtmiştir[1214]. Gürcülere göre bu tür bir kardeş katliamı savaşı, Güney Kafkasya halklarını özgürlükten mahrum bırakmak isteyen "üçüncü düşmanın" yararına işleyecek ve bu nedenle günün asıl görevi, hangi tarafın daha suçlu olduğunu tartışmak değil, her ne pahasına olursa olsun çatışmayı durdurup tarafları karşılıklı tavizler temelinde anlaşmaya zorlamaktır[1215].

Nitekim Gürcistan hükümetinin teşviki ve Albay Ray ile Wardrop'un müdahalesi sonucunda Ermenistan Başbakanı Hatisyan ile Azerbaycan Başbakanı Yusufbeyli, Kasım 1919'da Tiflis'te bir araya gelmiş; bunun ardından 23 Kasım 1919'da Azerbaycan–Ermenistan Geçici Barış ve Uzlaşma Anlaşması imzalanmıştır. İngiliz ve Amerikan temsilcilerinin gözetiminde kabul edilen bu metin, iki cumhuriyet arasındaki askerî gerilimi durdurmayı ve diplomatik çözüm sürecine zemin hazırlamayı hedefleyen ilk kapsamlı girişimlerden biri olmuştur. Taraflar, karşılıklı düşmanlıkları sona erdirme, silahlı güce başvurmama ve sınır ihtilaflarını barışçıl yollarla çözme taahhüdünde bulunmuş; özellikle Zengezur'a giden yolların açılması ve sivil ulaşımın yeniden sağlanması kararı, ekonomik ve insani normalleşmenin başlangıcı olarak görülmüştür. Ayrıca muhtemel anlaşmazlıkların çözümü için tarafsız bir hakem mekanizmasının kurulması da kabul edilmiştir. Ancak bölgede süren güvensizlik, milliyetçi rekabet ve dış müdahaleler nedeniyle bu uzlaşma kalıcı bir barış üretmemiş; 1920 başlarında çatışmaların yeniden şiddetlenmesiyle

[1213] BOA, 930-1-0-1-73-6, lef 2–9.; Ekim-Kasım 1919'da Azerbaycan'ın dış politikası ve Kafkasya'daki durumla ilgili Dışişleri Bakanı'nın, Barış Konferansı'ndaki Azerbaycan Heyet Başkanı'na gönderdiği yazı.
[1214] Borba, №287 (543), 17-go dekabrya 1919 g., s. 1.
[1215] Borba, №266 (522), 21-go noyabrya 1919 g., s. 1.

anlaşma kısa sürede etkisini kaybetmiştir[1216].

Ancak 1919 son aylarında Azerbaycan temsilcilerinin Britanya Yüksek Komiserliği'ne sunduğu diplomatik raporlar, Erivan ve çevresinde Müslüman nüfusa yönelik kitlesel şiddet olaylarını belgelemiştir. Raporlar, İngiliz komutanlığının olayları "Müslümanların barışı bozması" şeklinde yorumlamasını sert biçimde reddetmiş ve Ermeni birliklerinin politikalarını etnik temizlik olarak tanımlamıştır[1217]. Sertçelik'in ifadesiyle Taşnaksutyun'un siyasî ufkunda, "denizden denize uzanan Büyük Bağımsız Ermenistan" ideali belirleyici olmaya devam etmiş; ancak bu hedef, pratikte gerçekçi bir devlet stratejisinden çok siyasî maceracılık niteliği taşımıştır. Taşnak iktidarı döneminde derinleşen etnik gerilimler ve çatışmalar, Ermenistan'ı ağır bir kriz ortamına sürüklemiş; emperyalist devletlerin teşvik ve vaatlerine dayanan bu politika, ülkeyi şiddet ve yıkım sarmalına sokmuştur. Bu süreçte Zengezur, Şerur, Daralagez, Meğri, Arbab, Zengibasar ve Büyük-Vedi'deki Türk köylerinde binlerce kişinin öldürüldüğü, 200'den fazla Müslüman köyünü ortadan kaldırdığı ileri sürülmektedir.

Nitekim Ermenistan Genelkurmay Başkanlığı'nın 17 Ağustos 1919 tarihli raporu da "Birleşik ve bağımsız Ermenistan" hedefi için Müslümanlardan arındırılmış bir ülkeye ve aynı zamanda Ermenistan'ın güvenliğini ile ekonomik gelişimini destekleyecek bir hami güce ihtiyaç duyulduğunu açıkça ortaya koymaktadır[1218]. Bu sebepten Gürcüler, sahadaki çatışmalar durdurulmadıkça hükümetler arası hiçbir anlaşmanın kalıcı sonuç doğuramayacağını vurgulamış; nota alışverişinden ziyade acil ve barışçı somut müdahalelerin gerekli olduğunu savunmuştur. Gürcü siyasilere göre Zengezur'daki küçük kıvılcım, zamanında söndürülmezse gelecekte bütün hükümetler arası uzlaşmaları yok edecek büyük bir yangına dönüşebilirdi[1219]. Ermeni tarafı ise barış sürecinde Azerbaycan'ın Zengezur'a askerî harekât başlatmasını, Trabzon ve Batum görüşmelerindeki siyasetin tekrarı ve Ermenistan temsilcilerini aralık ayında toplanacak Ermenistan–Azerbaycan Konferansı öncesinde oldubittiyle karşı karşıya bırakma girişimi olarak değerlendirmiştir. Onlara göre bu tür bir "zafer" siyasetinin her hâlükârda demokrasiye, yoksullara ve yerinden edilmiş halka zarar vereceğini vurgulamıştır[1220].

Sonuçta iki cumhuriyet arasındaki toprak ihtilafları ve çatışmalar, Kızıl Ordu'nun bölgeye ilerleyişine kadar sürmüş; yerel isyanlar ve karşılıklı saldırılar, Güney Kafkasya cumhuriyetlerini Bolşevik müdahalesi karşısında daha kırılgan hâle getirmiştir. Bu bağlamda Büyük Güçler,

[1216] BOA, 930-1-0-1-69-2, lef 2.
[1217] ARDA, F897.S1.SV78, S.27-28a; 32-33a.
[1218] Sertçelik, *Ermeni sorunu 1915-1923*, a.g.e, s.407-408.
[1219] Borba, №287 (543), 17-go dekabrya 1919 g., s. 1.
[1220] Aşhatavor, №247, 21 Kasım 1919, s.1.

özellikle Britanya, Bolşevizm'in Kafkasya üzerinden Orta Doğu'ya yayılmasından kaygı duymuş; Oliver Wardrop'un girişimleriyle Paris Barış Konferansı 11 Ocak 1920'de Azerbaycan ve Gürcistan'ı "fiilî hükümetler" olarak tanımış, 21 Ocak'ta ise Ermenistan'ın fiilî hükümet olarak tanınmasına karar vermiştir. Ancak bu diplomatik tanınmanın hemen sonrasında Kızıl Ordu'nun Azerbaycan sınırlarına ilerlemesi ve 20 Mart'ta Yukarı Karabağ'da patlak veren, daha sonra Moskova bağlantılı olduğu ileri sürülen Ermeni isyanı, bölgesel dengeleri yeniden altüst etmiştir[1221]. Karabağ ve Zengezur'da Ermeni silahlı gruplarının Azerbaycan yönetimine karşı başlattığı isyanlar, Güney Kafkasya'daki güç dengesini ciddi biçimde sarsmış ve çatışmaları hızla diplomatik düzleme taşımıştır[1222].

Ermeni İstihbarat Daire Başkanı Muradyan'ın raporunda da bu saldırılar, Azerbaycan'ın Türkiye ile yeniden birleşme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmiş; Halil ve Nuri Paşaların faaliyetlerinin Karabağ'ın silahsızlandırılması, Zengezur'un ele geçirilmesi ve Aras vadisine ulaşarak bölgenin Türk-Azerbaycan hattı içinde bütünleştirilmesi amacına hizmet ettiği savunulmuştur[1223]. Buna karşılık Müttefik Devletler, Karabağ'daki çatışmaların yoğunlaşması üzerine Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdikleri notada, bölgesel barışın korunması ve toprak ihtilaflarının diplomatik yollarla çözülmesi çağrısında bulunmuş; Dışişleri Bakanı Fatali Han Hoyski ise cevabında Azerbaycan'ın barışçı çözümden yana olduğunu, ancak gerginliğin Ermenistan'ın işgalci faaliyetlerinden kaynaklandığını, Azerbaycan ordusunun ise yalnızca silahlı Ermeni çetelerine karşı harekât yürüttüğünü ve sivillerin güvenliğini koruduğunu belirtmiştir[1224].

Aynı tarihlerde Hatisyan'ın Ermeni Parlamentosu'ndaki konuşması, Karabağ, Zengezur, Zengibasar, Vedibasar ve Nahçıvan'ı "Ermenistan'ın tarihî toprakları" olarak tanımlayarak, bu bölgelerin Azerbaycan yönetimine bırakılmasını Müttefiklerin ve Ermenistan'ın barışçı siyasetinin geçici sonucu şeklinde yorumlamış; böylece savunmacı söylemle meşrulaştırılan revizyonist bir çizgi ortaya koymuştur[1225]. Buna rağmen bölgesel istikrarı sağlama amacıyla Hoyski, 30 Mart 1920'de Güney Kafkasya cumhuriyetlerine 5 Nisan'da ortak konferans toplanması çağrısı yapmış; son kez toplanan Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Konferansı, Nahçıvan, Ordubad, Kazak ve Karabağ'da silahlı çatışmaların durdurulması ve toprak sorunlarının barışçıl müzakerelerle çözülmesi yönünde karar almıştır. Ancak sahadaki askerî gelişmeler ile taraflar arasındaki derin güvensizlik bu girişimi sonuçsuz bırakmış, kısa süre sonra

---

[1221] Hasanli, *The sovietization of azerbaijan*, a.g.e, s. 35-36; Hovannisian, *The Republic of Armenia; From Versailles to London, 1919-1920, Volume II*, University of California Press, Los Angeles 1982, p.511-12.
[1222] Azerbaycan, №66, 4 Nisan 1920, s.2.
[1223] *Nagorny Karabagh in international law and world politics*, a.g.e, s.392.
[1224] Azerbaycan, №66, 07 Nisan 1920, s.1.
[1225] Azerbaycan, №71, 9 Nisan 1920, s.2.

Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a müdahalesi yalnızca bu kararları geçersiz kılmakla kalmamış, bölgedeki güç dengesini de köklü biçimde değiştirmiştir[1226].

Netice itibarıyla, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki bölgesel ihtilaflar; yalnızca Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan gibi tartışmalı sahaların hukuki-idari statüsüne indirgenemeyecek bir mahiyet arz etmekte; aksine iki rakip ulus-inşa projesinin tarihsel ve jeopolitik tasavvurlarının çarpışmasını yansıtmaktadır. Ermeni siyasal tahayyülünde "Büyük Ermenistan" ideali, tarihsel ve etnografik meşruiyet söylemleri ile stratejik geçiş hatları üzerinde egemenlik kurma hedefi doğrultusunda maksimalist bir sınır anlayışına dönüşürken; Azerbaycan cephesinde ise Türkiye-Azerbaycan eksenli jeopolitik iletişim arayışları ve Müslüman nüfusun self-determinasyon talepleri, sınır sorunlarını daha geniş ölçekli bölgesel nüfuz mücadelelerinin bir unsuru hâline getirmiştir. Bu bağlamda her iki aktör self-determinasyon, tarihsel hak, güvenlik ve demografik çoğunluk söylemlerini seçici biçimde kullanmış; bu söylemler etnik temizlik, nüfus mühendisliği, askerî müdahale ve karşılıklı propaganda ile birleşerek toprak sorunlarını derinleştirmiştir. Tam da bu noktada, söz konusu ihtilaflar Güney Kafkasya'da ortak cephe ve federasyon fikrini içeriden aşındırmıştır; çünkü dış tehditlere karşı müşterek siyasal düzen kurma ihtimali, yerini rakip ulusal projelerin coğrafi hâkimiyet mücadelesine bırakmıştır.

4.5. CUMHURİYETLER ÜZERİNDE DIŞ MÜDAHALE

Bu başlık kapsamında, Mondros Mütarekesi sonrasında Müttefik Devletlerin, özellikle İngiltere ve ABD'nin Güney Kafkasya'ya yönelik siyasetlerinin bölge halkları üzerindeki hem bütünleştirici hem de ayrıştırıcı etkileri incelenecektir. Bölgesel dinamiklerin tayininde kritik rol oynayan Türkiye ve İran'ın siyasal ve askeri angajmanları; bu faaliyetlerin Müttefik ve Bolşevik stratejileriyle girdiği etkileşim, çatışma ve eklemlenme noktaları ekseninde tetkik edilerek, söz konusu müdahalelerin bölge halklarının siyasal oryantasyonları ve ulusal inşa süreçleri üzerindeki belirleyici işlevi değerlendirilecektir. Böylece çalışma, harici aktörlerin müdahale biçimlerinin yalnızca konvansiyonel diplomasi ve askerî harekât düzleminde değil; aynı zamanda bölgedeki egemenlik arayışları, federatif organizasyon denemeleri ve antagonist ulus-devlet tasavvurları üzerindeki kurucu ve dönüştürücü etkisini kuramsal bir derinlikle ortaya koymayı hedeflemektedir.

[1226] ARDA, F.227, S.2, SV. 87, s.41; Azerbaycan, №76, 16 Nisan 1920, s.2.

4.5.1. Müttefiklerin Güney Kafkasya Politikası

Kafkasya cumhuriyetleri, Büyük Güç rekabetinin ve jeopolitik boşluğun belirlediği bir ortamda ortaya çıkmış, kuruluş süreçleri boyunca dış müdahalelerin sürekli baskısı altında şekillenmiştir. Bu çerçevede bölge, Alman-Türk ekseni ile Bolşevik-İngiliz rekabetinin kesişme alanına dönüşmüştür. Dünya Savaşı sonrasında Londra hükümeti içinde Güney Kafkasya'da kalıcı askerî varlık konusunda ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıkmış; 13 Kasım 1918 toplantılarında General Henry Wilson, Balfour, Curzon, Churchill, General Keyes, Lloyd George ve Cecil arasında farklı stratejik yaklaşımlar belirginleşmiştir. Curzon, özellikle Gürcistan'ın desteklenmesini savunmuş; Dağıstan'ı yaşama kapasitesi zayıf, Ermenistan'ı ise ancak daha geniş bir "Türk Ermenistan'ı" ile birleşmesi hâlinde sürdürülebilir görmüştür. Azerbaycan'ın Türk yanlısı ve Ermeni-İran karşıtı çizgisi ise İngiliz tanınma siyasetinde tereddüt yaratmıştır. Aralık 1918'de sunduğu on üç maddelik planda Curzon, Gürcistan'a destek verilmesini, Hazar hâkimiyeti yoluyla Bolşevik ilerleyişinin durdurulmasını ve Poti–Batum–Trabzon hattı ile Bakü–Batum demiryolunun ticarete açılmasını önermiş; buna rağmen bölgeye kalıcı İngiliz garnizonu yerleştirilmesine karşı çıkmıştır.

Nitekim *The Times* gazetesinde yayımlanan "Üç Çaresiz Cumhuriyet" başlıklı değerlendirmede, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'da siyasal düzenin büyük ölçüde çöktüğü, idarî kapasitenin zayıfladığı ve yeniden yapılanma iradesinin ciddi biçimde aşındığı ileri sürülmüştür. Bu bağlamda bağımsızlık fikrinin, ortak bir siyasal düzen kurma hedefinden ziyade karşıt ulusal talepleri bastırmaya yönelen dar bir milliyetçi zemine sıkıştığı vurgulanmıştır. Gazeteye göre Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü bağımsızlık arayışları, mülkiyet güvenliği, can emniyeti ve kalıcı barışla bağdaşmayacak ölçüde kırılgan olduğundan, bölgede uzun süreli bir Avrupa denetimi zorunlu görünmektedir. Bu çerçevede Batum, Bakü ve bu iki merkezi birbirine bağlayan demiryolunun tek bir güç ya da çok taraflı bir güçler koalisyonunun kontrolüne bırakılması; ayrıca özellikle Batum Vilayeti gibi alanlarda yalnız askerî değil, aynı zamanda idarî müdahalenin de gerekli olduğu savunulmuştur. Böylece Güney Kafkasya'da uzun vadeli askerî ve idarî denetimin zorunluluğu öne çıkarılmış, bu yükün tek bir devlete bırakılmasının güçlüğü nedeniyle uluslararası bir yönetim modeli tartışmaya açılmıştır. Sonuçta Cecil'in Fransız mandası önerileri ve Bakü petrolü üzerindeki çıkar hesaplarıyla birlikte yürütülen müzakereler, İngiliz birliklerinin Bakü ve Batum'da konuşlandırılması ve Gürcistan'ın Paris Barış Konferansı'nda desteklenmesi

yönünde şekillenmiştir[1227].

General Thomson komutasındaki yaklaşık iki bin kişilik İngiliz kuvveti, 17 Kasım 1918'de Bakü'ye girerek şehri doğrudan askerî yönetim altına almış ve böylece Güney Kafkasya'daki fiilî işgal sürecini başlatmıştır. Thomson'ın az sayıdaki Fransız ve Amerikan personeliyle birlikte dört Müttefik bayrağı altında hareket etmesi, İngiliz müdahalesine uluslararası meşruiyet kazandırma amacını taşımaktaydı. Bununla birlikte Thomson, Kafkasya'nın nihai statüsünün Barış Konferansı'nda belirleneceğini vurgulayarak meseleyi yalnızca eski Rus egemenliğinin restorasyonu çerçevesinde ele almamıştır[1228]. Ancak ilk bildiride Azerbaycan'a yer verilmemesi, cumhuriyet bayrağının indirilmesi ve Rusya lehindeki ifadeler, Bakü'de ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu yaklaşım, İngiltere'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya mesafeli durduğunu ve esas önceliğinin Bakü'yü Rusya bağlantılı bir stratejik merkeze dönüştürmek olduğunu göstermiştir[1229]. Her ne kadar İngiliz işgalinin resmî hedefleri güvenliğin tesisi, kamu idaresinin işler hâle getirilmesi ve Türk birliklerinin tahliyesi olarak açıklansa da Londra aynı zamanda geniş temsile dayalı bir yerel hükümetin kurulmasını desteklemiştir. Nitekim Aralık 1918'de Han Hoyski başkanlığında Türk, Ermeni, Yahudi ve Rus unsurlardan oluşan çok-etnili bir kabine kurulmuş ve 29 Aralık'ta Thomson tarafından Azerbaycan'ın meşru otoritesi olarak tanınmıştır. Bununla birlikte nihai karar yetkisinin büyük ölçüde İngiliz makamlarında kalması, Azerbaycan açısından hukuken bağımsız, fakat fiilen İngiliz vesayeti altında bir ara evreye dönüştürmüştür[1230].

Öte yandan İngiliz yönetimi, kısa sürede Alman etkisine açık gördüğü Gürcü hükümetiyle temasa geçmiş ve General Thomson, Başbakan Jordanya'ya, Rus otoritesini yeniden tesis edecek bir Kafkas genel valiliğinin İngiliz hedefleri arasında yer aldığını bildirmiştir. İngiltere'nin bölgesel programı; Kafkasya'yı Alman ve Bolşevik nüfuzundan arındırmak, kamu düzenini yeniden tesis etmek, ticareti canlandırmak ve demiryolu ağını Müttefik çıkarları doğrultusunda güvence altına almak şeklinde özetlenebilir. Ancak bu yaklaşım, Tiflis yönetimi tarafından bağımsızlığı fiilen ortadan kaldırabilecek bir müdahale olarak değerlendirilmiştir[1231]. 23 Aralık 1918'de İngiliz birliklerinin Gürcistan'a girmesiyle Batum'a çıkarma yapılmış ve ardından Tiflis'te karargâh

[1227] "Three Helpless Republics" Times*,* 19 Mar. 1919, p. 9; Jones, *Georgian social democracy,* a.g.e, s.461-463; Arslanian, *a.g.e*, s.113-116.
[1228] Pipes, *The formation of the soviet union,* a.g.e, *s.*206.
[1229] Swietochowski, *a.g.e,* s.142.
[1230] Çağlayan, *a.g.e*, s.98-99; Pipes, *The formation of the soviet union,* a.g.e, s.207.
[1231] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.169-172.

kurulmuştur. Böylece Bakü ve Batum İngiliz askerî denetimi altına girmiştir[1232]. Her ne kadar İngiliz Hükümeti, 1918 sonunda Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyacağı yönünde taahhütte bulunmuşsa da sahadaki komutanlar Gürcistan'ı bağımsız bir devlet olarak değil, "Güney Rusya'nın bir parçası" olarak görme eğilimindeydi. Bu durum, Gürcistan'ın güvenlik ve toprak bütünlüğü bakımından ciddi kaygılar doğurmuş; ayrıca Londra'nın Kolçak ve Denikin eksenli anti-Bolşevik stratejisi nedeniyle Tiflis'in resmî tanınması gecikmiştir[1233].

Gruziya gazetesi yazarı Tumanov'un değerlendirmesine göre Thomson'ın bildirisi, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki sahayı geçici olarak "Rus toprağı" şeklinde tanımlasa da aynı zamanda bölgedeki yeni siyasal oluşumların kaderinin yaklaşan Barış Kongresi'nde karara bağlanacağını ilan ederek meseleyi uluslararası bir boyuta taşımıştır. Gazete, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'daki yerel yönetimlerin, eski merkezî devlet düzeninin çöküşü sonrasında fiilî meşruiyet kazandığını savunmuş; Yekaterinodar, Kırım, Sibirya, Urallar, Türkistan, Alam (Kırgızistan), Gürcistan, Azerbaycan ve Ararat Cumhuriyeti gibi oluşumları bu yeni siyasî tablonun parçaları olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede Barış Kongresi'ne kadar mevcut hükümetlerin işlevlerini sürdürmesi ve hiçbir yerel otoritenin başka bir yönetim alanına müdahale etmemesi gerektiği ileri sürülmüştür[1234]. Bu gelişmeler, İngiltere'nin Güney Kafkasya müdahalesinin yalnızca güvenlik ve kamu düzenini tesis etmeye değil, aynı zamanda bölgeyi savaş sonrası uluslararası sistem içinde yeniden konumlandırmaya yönelik daha geniş bir stratejik perspektife dayandığını göstermektedir.

Müdahalenin niteliği konusunda farklı yorumlar ileri sürülmüş; Sovyet tarihçiliği İngiliz varlığını Bakü petrolünü denetim altına alma ve Sovyet iktidarına karşı askerî üs oluşturma girişimi olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık bazı araştırmacılar İngiliz politikasının hem bölgenin Rusya ile yeniden birleşmesini engellemeyi hem de Sovyet Rusya'ya karşı mücadeleyi hedeflediğini savunurken, Kazemzadeh bu siyaseti "topyekûn savaş" mantığı içinde yorumlamıştır. Bununla birlikte İngiltere'nin bölgede kalıcı idarî yapılar kurmaması, ekonomik yatırım yapmaması ve Sovyet orduları yaklaşmadan önce çekilmeye yönelmesi, müdahalenin uzun vadeli emperyal entegrasyondan çok kısa vadeli askerî ve jeopolitik önceliklerle sınırlı kaldığını göstermektedir[1235]. Bununla birlikte, 1919 yılı boyunca Müttefiklerin Kafkasya'da asker bulundurma, cumhuriyetleri tanıma ve manda rejimi kurma konularındaki tereddütleri devam

[1232] Çağlayan, *a.g.e*, s.100-104; Mahmuryan, G. G., *Politika Velikobritanii v Armenii i Zakavkazye v 1918–1920 gg.* (1918–1920 Yıllarında Büyük Britanya'nın Ermenistan ve Transkafkasya'daki Politikası), "Bremya Belogo Cheloveka", Lusakn, Erivan 2002, s.42-43.
[1233] Asatiani, Janelidze, *a.g.e,* s.324.
[1234] Gruziya, № 68, 1-go dekabrya 1918 g., s.2.
[1235] Kazemzadeh, *a.g.e,* s.167-168.

etmiştir. İngiltere bir taraftan anti-Bolşevik bir blok oluşturmaya çalışırken, diğer taraftan askerî varlığın mali ve lojistik yükünü taşımakta zorlanmıştır. Denikin ve Kolçak'ın 1919'daki askerî başarıları, Müttefiklerin Sovyet iktidarını "isyancı bir fraksiyon" olarak görmesine ve Beyaz harekete daha açık destek vermesine yol açmış; ancak Londra'daki karar alıcılar arasındaki görüş ayrılıkları ile sahadaki komutanlığın sık sık değişmesi, İngiltere'nin Güney Kafkasya politikasını parçalı ve çelişkili bir niteliğe büründürmüştür.

Aslında Karadeniz Ordusu komutanı General Milne'nin, Kafkas halklarını "çürümüş ve bir İngiliz askerinin hayatına değmez" şeklinde nitelemesi, dönemin İngiliz Hükümeti'nin bölgeye yönelik genel nihai stratejik öncelik ve değer biçme yaklaşımını özetleyen çarpıcı bir ifadedir. Buna ekonomik hoşnutsuzluklar da eklenmiş; İngiltere'nin Azerbaycan'dan piyasa değerinin altında petrol talep etmesi, Gürcistan'a sağlanan mal ve hizmetlerin değersizleşmiş rublelerle karşılanması ve Batum üzerinden ihraç edilen petrol vergilerinin İngiliz hazinesine aktarılması, yerel düzeyde sömürü algısını güçlendirmişti[1236]. Sonuçta Lloyd George hükümeti, Şubat 1919'da Güney Kafkasya'dan hızlı çekilme kararı almış; bu süreçte bölgenin Amerikan mandası altına alınması fikri de hem Fransa ve İtalya'nın Anadolu'da nüfuz kazanmasını sınırlamak hem de İngiltere'nin askerî ve mali yükünü hafifletmek amacıyla gündeme getirilmiştir. Nihayet geliştirilen yeni strateji, Denikin'in kuzey cephesinin arka güvenliğini sağlamak, ana demiryolu hattını İngiliz denetiminde tutmak, Müttefiklerin Hazar'daki üstünlüğünü korumak ve Bolşevik yayılmasının Azerbaycan, Kürdistan ve İran'a sızmasını engellemek gibi jeopolitik önceliklere dayandırılmıştır[1237].

Diğer taraftan İngiltere'nin Amerikan ve İtalyan mandalarıyla ilgili girişimleri, 1919 boyunca büyük güçler arasındaki rekabetin Güney Kafkasya üzerindeki yansımalarını açık biçimde ortaya koymuştur. Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı için hazırlanan Amerikan direktifi, Ermenistan'ı Kars, Ardahan, Erzurum ve Kilikya'yı kapsayan, Karadeniz'e çıkışı bulunan genişletilmiş bir devlet olarak tasarlamış; Gürcistan ve Azerbaycan ile federatif bir bütünlük içinde Amerikan mandası altına bağlanmasını öngörmüştür. Bu yaklaşım, Erivan'da "Büyük Ermenistan" beklentilerini güçlendirmişse de hem Gürcistan'ın federatif projeye itirazı hem de İngiltere ile Fransa'nın çekinceleri nedeniyle uygulanabilirlik kazanamamıştır. Nitekim Wilson, 17 Mayıs 1919'daki görüşmelerde Anadolu ve Ermenistan üzerinde manda üstlenmenin ABD açısından aşırı bir yük oluşturacağını belirtmiş; buna rağmen Temmuz 1919'da Albay Haskell'in Ermenistan Yüksek Komiseri olarak atanması, Washington'un bölgedeki nüfuzunu artırmıştır[1238].

[1236] Alex Marshall, *a.g.e*, s.106.
[1237] Arslanian, *a.g.e*, s.214-216; Mahmuryan, *a.g.e*, s.110.
[1238] Janelidze, *a.g.e*, s.245; Marhuliya, *a.g.e*, s.67-68.

Bu süreçte İtalya da İngiltere'nin çekilmesini fırsata çevirmeye çalışmış; Mayıs 1919'da Batum ve Bakü'ye ulaşan İtalyan heyetleri, özellikle Azerbaycan hükümeti ile güvenlik ve ekonomik iş birliği konularında temas kurmuştur. İtalya'nın temel hedefi, cumhuriyetleri korumaktan çok petrol, kömür, pamuk ve ipek gibi stratejik hammaddelere erişim sağlamaktı[1239]. Ancak, 28 Haziran 1919'da İngiltere'nin Paris'e çekilme kararını bildirmesi üzerine bölgenin İtalyan mandası altına devri tartışılmışsa da Nitti kabinesinin askerî misyonu askıya almasıyla bu ihtimal ortadan kalkmıştır. Sonuçta hem Amerikan hem İtalyan seçeneklerinin başarısızlığa uğraması, Güney Kafkasya'da manda temelli bir uluslararası düzen kurma girişimlerinin büyük güç rekabeti, sınırlı kapasite ve değişken stratejik öncelikler nedeniyle sonuçsuz kaldığını göstermiştir[1240].

Kasım 1919'da Albay Haskell, Paris Barış Konferansı'na sunacağı rapor için Tiflis'ten ayrılırken, Güney Kafkasya'nın temel sorunlarını ağır ekonomik çöküş, Denikin tehdidi ve Dağıstan'daki istikrarsızlık olarak tanımlamış; ticaretin canlandırılmasını bölgesel istikrarın ön koşulu saymıştır. Aynı tarihlerde Başkan Wilson, ABD'nin Ermenistan'da üstlenebileceği muhtemel bir mandayı incelemek üzere General Harbord başkanlığında bir askerî misyon görevlendirmiştir. Harbord Heyeti, İstanbul'dan başlayarak Anadolu, Kilikya, Kuzey Suriye, Doğu Anadolu, Kars, Erivan, Tiflis, Bakü ve Batum hattında kapsamlı incelemelerde bulunmuş; raporu, savaş ve kötü yönetim sonucu yıkıma uğramış bölgenin genel durumunu görece nesnel bir çerçevede yansıtmıştır[1241]. Haskell'in Yüksek Konsey'e sunduğu değerlendirmeler de Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin sistematik çekişme ve karşılıklı güvensizlik temelinde şekillendiğini göstermiştir. Gürcistan ile Azerbaycan arasındaki sınırlı iş birliği yalnızca Denikin'e karşı gevşek bir savunma düzeni niteliği taşırken, Ermenistan bu güvenlik çerçevesinin dışında kalmıştır. Ekonomik çöküş, keyfî sınırlar ve üç devleti birbirine bağlayan ana demiryolu hattının doğurduğu karşılıklı bağımlılık, kriz dönemlerinde yapısal kırılganlığı daha da derinleştirmiştir[1242].

Öte yandan Güney Kafkasya Baş Komiseri olarak atanan Oliver Wardrop, 20 Ekim tarihli telgrafında üç cumhuriyetin eşzamanlı tanınmasının ve Dağıstan'ın Müttefik gözetiminde bağımsızlığa hazırlanmasının İngiltere açısından en uygun çözüm olduğunu ileri sürmüştür. Wardrop'a göre böyle bir düzenleme, Rusya'ya karşı jeopolitik bir tampon oluşturarak İngiltere'nin İran ve Hindistan'daki konumunu güçlendirecekti. İç çatışmaların azalması, federasyon fikrine açıklık ve ortak para birimi, gümrük birliği ile ulaşım-komünikasyonun ortak

[1239] George A. Brinkley, *The Volunteer Army And Allied Intervention In South Russia, 1917-1921*, University of Notre Dame Press Notre Dame, Indiana 1966, p.181-182.
[1240] Hasanli, *Foreign policy of the republic of azerbaijan,* a.g.e, s.259-261.
[1241] Avalishvili, *a.g.e*, s.206-208.
[1242] *ADR great britain's archive documents*, a.g.e, s.223.

yönetimi gibi ekonomik birlik arayışları olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Denikin korkusu bölgesel istikrarın en kırılgan noktası olarak görülmüş; üç cumhuriyetin onunla geçici bir *modus vivendi* arayışı da bu tehdidin pragmatik bir sonucu sayılmıştır. Wardrop ayrıca İngiltere'nin pasif kalması hâlinde Azerbaycan ve Dağıstan'ın Türkiye'yi bölgeye davet ederek Mustafa Kemal üzerinden yeni bir nüfuz hattı oluşturabileceğini, bunun da pan-İslamist bir mobilizasyonu tetikleyebileceğini ileri sürmüştür. Buna karşılık, ABD'nin Müslüman çoğunluklu bir bölgeyi etkin biçimde yönetebilecek kapasiteye sahip olmadığı görüşünü paylaşmıştır[1243].

1919 sonbaharında Kolçak, Denikin ve Yudeniç kuvvetlerinin art arda başarısızlığa uğraması, Müttefiklerin Rus İç Savaşı'na yönelik sert müdahale çizgisini zayıflatmış ve özellikle İngiltere'de bu siyasete yönelik eleştirileri artırmıştır. Aynı dönemde ekonomik yeniden yapılanma ihtiyacı, Rusya'nın dünya ticareti ve hammadde piyasalarındaki önemini yeniden gündeme taşımış; bu nedenle Bolşevik Rusya'ya karşı uygulanan ekonomik ablukanın sürdürülmesi giderek daha güç hâle gelmiştir[1244]. 1919–1920 kışında hazırlanan *Kafkasya ve Yakın Doğu Raporu* da bölgenin kırılganlığını teyit etmiş; Curzon, federasyon ve tahkim arayışlarını olumlu değerlendirmekle birlikte, bunların Bolşevik baskısı karşısında kalıcı olmayacağını belirtmiştir. Aralık 1919'daki Müttefik toplantılarında yeniden müdahale konusundaki isteksizlik açık biçimde ortaya çıkmış; 13 Aralık kararı yeni bir taahhüde girilmeyeceğini, yalnızca zorunlu hâllerde sınırlı destek verileceğini ilan etmiştir.

Bu çerçevede 10 Ocak 1920'de Gürcistan ve Azerbaycan'ın de facto tanınması gündeme gelmiş[1245], ancak 16 Ocak toplantısında askerî yardımın uygulanabilir olmadığı belirtilerek tartışmalar Rusya ile ticaretin yeniden açılması yönüne kaydırılmıştır. Aynı gün Yüksek Konsey ablukanın kaldırılmasını onaylamış; 19 Ocak raporları Denikin kuvvetlerinin çöktüğünü gösterince, Güney Kafkasya yerine Polonya–Romanya–Baltık–Finlandiya hattında bir "Anti-Bolşevik Güvenlik Kuşağı" oluşturulması düşüncesi öne çıkmıştır. Böylece bölgeye yeni asker sevk edilmemesi, doğrudan müdahaleden kaçınılması, buna karşılık sınırlı silah ve lojistik destekle müttefik unsurların asgarî düzeyde ayakta tutulması esas alınmıştır[1246]. *İzvestiya* gazetesi, Kafkas cumhuriyetlerinin İtilaf Devletleri nezdindeki diplomatik girişimlerini "karşı devrimci bir bloklaşma" olarak tanımlamış; Gürcü ve Azerbaycan burjuvazisinin Bolşevik doktrinine karşı Batılı güçlerden yardım talep etmesini, proletarya nezdinde affedilmez bir siyasi saf tutma ve

[1243] *A.g.e*, s.315-317.
[1244] Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923* (Çev. Tuncay Birkan), Cilt III, Metis Yayınları, I. Baskı İstanbul 2004, s.145-147.
[1245] *ADR great britain's archive documents*, a.g.e, s.402-403.
[1246] Brinkley, a.g.e, s.227-229; Hasanli, *The sovietization of azerbaijan,* a.g.e, s.35.

meşruiyet kaybı olarak rapor etmiştir[1247].

Müttefiklerin Güney Kafkasya'ya yönelik siyaseti, *The Times* gazetesinin "Kızıl Tehlike" başlıklı değerlendirmesinde açık biçimde ortaya konulmuştur. Gazeteye göre General Denikin'in doğu kanadının kesin yenilgisi, Sovyet yönetimini stratejik olarak Kafkasya'ya yöneltmiş; bu bağlamda Moskova'nın, Maxim Litvinov'un hayati gördüğü Bakü petrol sahalarını süratle ele geçirerek buradan Kuzey İran ve Güney Kafkasya üzerinde askerî ve siyasî baskı kurmayı hedeflediği ileri sürülmüştür. Bu tehdidin Türk milliyetçi hareketiyle olası temaslarla daha da derinleşebileceği belirtilirken, Büyük Britanya başta olmak üzere İtilaf Devletleri'nin Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı tanımasının ve bu cumhuriyetleri Sovyet saldırıları ile dolaylı Türk baskısına karşı desteklemesinin rasyonel bir dış politika tercihi olduğu savunulmuştur. Gazete ayrıca, bölgedeki Ermeni sosyalistleri, Gürcü Menşevikleri ve Azerbaycan Türkleri içindeki muhafazakâr çevrelerin Bolşevik idareyi benimsemediklerini; Beyaz Ordu'ya karşı mesafelerinin ise ideolojik yakınlıktan değil, bağımsızlık kaygısından kaynaklandığını vurgulamıştır[1248].

Bu yaklaşım, Şubat 1920'de İngiliz Yüksek Komiseri Wardrop tarafından bölgede kurulmak istenen tampon savunma kuşağı siyasetinin de doğrudan bir yansıması olmuştur. Wardrop, Bakü'den Erivan'a geçerek Ermenistan'ı Azerbaycan ve Gürcistan ile ortak bir savunma hattına dâhil etmeye çalışmış; ancak Erivan yönetimi, kendi açısından birincil tehdidin Rusya değil Türkiye olduğunu belirterek, Türk tehlikesi bertaraf edilmeden ve sınır ihtilafları çözülmeden Güney Kafkas Konferansı'na katılmayacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Londra, Şubat–Mart 1920 boyunca özellikle Azerbaycan–Ermenistan–Gürcistan hattındaki toprak anlaşmazlıklarını yumuşatmak amacıyla arabuluculuğunu yoğunlaştırmıştır. İngiliz diplomatlara göre üç cumhuriyetin gevşek bir konfederal yapı altında birleşmesi, hem Sovyet Rusya'nın Ankara ile doğrudan yakınlaşmasını hem de Kemalist–Bolşevik iş birliğini sınırlayacak bir tampon mekanizma işlevi görebilirdi[1249].

Bununla birlikte, Albay Stokes tarafından hazırlanan 21 Mart 1920 tarihli memorandum, İngiltere'nin son on sekiz ay boyunca Güney Kafkasya politikasında açık bir tutarlılık sergilemediğini ve birbirine zıt iki çizgiyi aynı anda izlediğini ileri sürmüştür. Bir taraftan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın tanınması teşvik edilirken, diğer taraftan bu devletlere çoğu zaman düşmanca yaklaşan Gönüllü Ordu'ya sınırsız destek verilmiştir. Metne göre Azerbaycan ve Gürcistan, İngiliz askerlerinin çekilmesi yaklaşırken bu kuvvetlerin masraflarını

[1247] Izvestiya, №13 (860), 21 yanvarya 1920, s.1.
[1248] BOA, HR.SYS. 2637/66, lef 2/1.
[1249] Özder, *a.g.e*, s.247-248.

üstlenmeyi dahi teklif etmiş, ancak buna rağmen Bolşevik yanlısı olmakla suçlanmıştır. Stokes ayrıca, Azerbaycan ile Gürcistan arasında bir savunma ittifakı bulunduğunu ve prensipte bir Konfederasyon kurulması konusunda uzlaşı sağlandığını, fakat Ermenistan'ın büyük ölçüde Fransız etkisi nedeniyle bu yapıya katılmakta tereddüt ettiğini ve Azerbaycan ile ihtilaflarını sürdürdüğünü belirtmiştir. Bu çerçevede metin, İngiltere gerçekten kendi nüfuzu altında bir konfederasyon, İran yolunun güvenliği ve Rusya'nın güneye genişlemesinin sınırlandırılmasını hedefliyorsa, bunu belirsiz ve çelişkili bir siyasetle değil, açık ve kararlı bir müdahaleyle gerçekleştirmesi gerektiğini savunmuştur[1250].

Aynı dönemde Mart 1920'de Azerbaycan temsilcisi Mechtieff, Bakü hükümetinin İngiliz teşvikiyle ve Müttefik yanlısı bir program temelinde kurulduğunu hatırlatarak, İngiliz desteği olmaksızın ne Bolşevik tehdidiyle ne de içerideki Türk yanlısı ajitasyonla başa çıkamayacağını bildirmiş; silah, askerî danışman ve kredi talebinde bulunmuştur. Buna rağmen Savaş Bakanlığı temsilcisi Osborne, yardımı kategorik biçimde reddetmiş ve Bakü'nün Bolşeviklerin eline geçmesinin kendisini ilgilendirmediğini belirterek Londra'nın bölgedeki angajmanını asgarî düzeye indirme eğilimini açıkça yansıtmıştır. Buna karşılık Tilley ve Lord Hardinge, en azından Bakü'nün Moskova ile yürüttüğü müzakerelerde pazarlık gücünü artırmak amacıyla bazı subayların geçici olarak Azerbaycan'a gönderilmesini savunmuş; ancak Curzon, Savaş Bakanlığı'nın bu tür girişimleri sistematik biçimde geri çevirdiğini kabul etmiştir. Sonuç olarak resmî siyaset görünürde tarafsızlığı ve istikrarı korumayı, uzun vadede ise Kuzey Kafkasya'yı da kapsayabilecek bir konfederal düzen tahayyülünü sürdürmekteydi; fakat pratikte bu yaklaşım, Kafkas devletlerinin dış destekten büyük ölçüde mahrum bırakılarak kendi imkânlarıyla ayakta kalmaya zorlandıkları bir siyasete dönüşmüştür[1251].

Aynı dönemde Denikin ordusunun dağılması ve geri çekilen anti-Bolşevik güçlerin başına Wrangel'in geçmesi, Güney Kafkasya'ya silah gönderilmesine ilişkin tartışmaların etkisini azaltmıştır. Savaş Bakanlığı, cumhuriyetlerin "yaşayabilirliği" konusunda uzun süredir kuşkulu davranmış ve sonuçta ister Kızıl ister Beyaz olsun, Rusya'nın Kafkasya üzerindeki hâkimiyetini yeniden tesis edeceğine inanmıştır. Churchill, gönderilecek mühimmatın Bolşeviklerin ya da Türk Milliyetçilerinin eline geçebileceğini ileri sürerken, Ordu Konseyi İngiliz savunma hattının Filistin–Mezopotamya–kuzeydoğu İran eksenine çekilmesini ve Batum garnizonunun "gereksiz ve savunmasız" sayılmasını önermiştir. Curzon her ne kadar Güney Kafkasya cumhuriyetlerine siyasî destek verilmesini savunsa da askerî çevrelerin itirazlarının belirleyici ağırlığını kabul

[1250] *Documents On British Foreign Policy 1919-1939*; First Series Volume XII (Ed. Rohan Butler, J. P. T. Bury, M. E. Lambert), Her Majesty's Stationery Office London 1962, p.563/.577-579.
[1251] Çağlayan, *a.g.e,* s.225-226.

etmek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede Dwight Osborne, mart ortasında kaleme aldığı iç yazışmada cumhuriyetlere silah verilmemesinin hem Bolşeviklerle pazarlık gücünü artıracağını hem de İngiltere'yi fiilen taraf olmaktan uzak tutacağını savunmuştur. Buna karşılık Curzon, Ermenistan'ı özel bir kategoriye yerleştirerek "ahlaki sorumluluk" gerekçesiyle Ermenilere yardım edilmesini savunmuştur[1252].

Aynı sırada Clemenceau'nun Londra ziyareti sırasında yürütülen İngiliz-Fransız görüşmeleri, Bolşevik Rusya'nın askerî, ekonomik ve diplomatik bakımdan sınırlandırılmasına dayalı yeni bir ortak stratejinin şekillendiğini göstermiştir. Bu çerçeve, doğrudan müdahale yerine sınırlı angajmanı esas almakta; ancak anti-Bolşevik unsurların Müttefik ülkelerden silah satın alabilmesine izin vermekteydi. Nisan 1920'de Bolşevik baskısının özellikle Azerbaycan üzerinde yoğunlaşması, Londra'da askerî yardım tartışmalarını yeniden gündeme taşımıştır. Osborne, İngiltere'nin asli yükümlülüğünün Batum'u savunmak olduğunu, limanın kaybının yalnızca Kafkasya'da değil tüm Doğu'da İngiliz prestijini zedeleyeceğini savunmuştur. Buna karşılık Tilley, daha önce ilan edilen "sınır devletlerini koruma" ilkesine bağlı kalınması gerektiğini, sınırlı bir silah yardımının hem siyasî hem psikolojik bakımdan zorunlu olduğunu ve ayrıca Wardrop ile Milne aracılığıyla Güney Kafkas Konfederasyonu fikrinin yeniden canlandırılabileceğini ileri sürmüştür. Ancak Savaş Bakanlığı, zaman darlığı ve silah stoklarının başka cephelerde tüketilmiş olması gerekçesiyle bu talepleri bir kez daha reddetmiştir. Bu karar fiilen Gürcistan ve Azerbaycan'ın kendi kaderlerine terk edilmesi anlamına gelmiş; McDonell de bu durumun Azerbaycan'ı Türk yanlısı çevrelere, Gürcistan'ı ise Bolşeviklere yaklaştıracağı uyarısında bulunmuştur[1253].

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesiyle bölgenin Bolşevizm'e karşı tampon işlevi büyük ölçüde çökmüş, Gürcistan ise İngiliz Yakın Doğu siyasetinde giderek marjinalleşmiştir. Bu sürecin en çarpıcı örneklerinden biri Batum meselesidir. İngiltere limanı elinde tutmak istemiş; ancak Gürcistan'ın baskısıyla kent Şubat 1920'de uluslararası serbest liman ilan edilmiştir. Lloyd George'un Sovyet Rusya ile ekonomik ilişkileri önceleyen çizgisi, Curzon ve Churchill'in itirazlarına rağmen, Temmuz 1920'de İngiliz kuvvetlerinin Batum'dan tamamen çekilmesiyle kurumsallaşmıştır. Her ne kadar Ocak 1921'de Gürcistan'ın tanınması gerçekleşmiş olsa da bu adım büyük ölçüde sembolik kalmıştır; zira kısa süre önce ülkenin Milletler Cemiyeti üyeliği reddedilmişti[1254]. Sonuç olarak, İngiliz askerî varlığı Sovyet tarihçiliğinin ileri sürdüğü anlamda

[1252] Richard G. Hovannisian, *The Republic Of Armenia, Volume III*, From London to Sevres February-August 1920, University Of California Press, London 1996, p.327-331.
[1253] Çağlayan, *a.g.e*, s.227-228.
[1254] Asatiani, Janelidze, *a.g.e,* s.324-325.

kapsamlı ve istikrarlı bir "müdahale" karakteri taşımamış; aksine, Savaş Bakanlığı başta olmak üzere İngiliz karar alıcılarının önemli bir kısmı Kafkasya'nın stratejik ve ekonomik değerini sınırlı görmüştür. Bu nedenle Lloyd George hükümeti, Kafkas devletlerini korumayı kaynak israfı sayarak bölgeden çekilmeyi tercih etmiş; Bakü petrolü konusunda Sovyet hükümeti ile doğrudan müzakereye yönelmiş ve böylece Kafkasya'yı yeniden Rus nüfuz alanı olarak kabul eden bir siyaseti fiilen benimsemiştir[1255].

Netice itibarıyla, Müttefiklerin Güney Kafkasya politikası, bölge halklarının bağımsızlığını ilkesel olarak güvence altına almaktan ziyade, Bakü petrolü, Batum-Bakü hattı, Hazar havzası, İran yolu ve Bolşevik yayılmasının sınırlandırılması gibi jeostratejik öncelikler etrafında şekillenmiş; bu nedenle güvenlik, tanıma, manda, askerî yardım ve bölgesel örgütlenme konularında son derece pragmatik, parçalı ve çoğu zaman çelişkili bir mahiyet kazanmıştır. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ise Müttefiklerden yalnızca diplomatik tanınma değil, aynı zamanda toprak bütünlüklerinin korunması, sınır ihtilaflarının çözümü, ekonomik destek ve Bolşevik ya da Türk baskısına karşı somut askerî güvence beklemiş; fakat bu beklentiler büyük ölçüde karşılanmamıştır. Bu başarısızlık, bölge halkları arasında Müttefik müdahalesinin koruyucu bir uluslararası çerçeve değil, geçici ve çıkar odaklı bir vesayet düzeni olduğu kanaatini güçlendirmiştir. Öte yandan Müttefik siyaseti, ulusal projeleri yumuşatıp daha istikrarlı bir ortak düzen yaratmak yerine, çoğu durumda bu projelerin rekabetçi niteliğini derinleştirmiştir: bir yandan konfederasyon ve federasyon fikirleri, Sovyet ilerleyişine ve bölgesel yalnızlığa karşı geçici bir savunma mekanizması olarak zaman zaman gündeme gelmiş; diğer yandan sınır ihtilaflarının çözümsüz bırakılması, tanıma siyasetindeki belirsizlikler, Ermenistan'ın güvenlik öncelikleri, Azerbaycan ile Gürcistan'ın farklı dış yönelimleri ve Müttefiklerin Denikin ile cumhuriyetler arasında gidip gelen siyaseti bu tür birlik projelerini kalıcı bir siyasal programa dönüştürmeyi engellemiştir. Böylece Müttefiklerin Güney Kafkasya politikası, bölgede ne bağımsız cumhuriyetleri istikrarlı biçimde koruyabilmiş ne de federatif ya da konfederal bir düzenin kurumsallaşmasına zemin hazırlayabilmiş; tersine, dış güvenceye bağımlı fakat bu güvenceden mahrum bırakılmış kırılgan devlet yapıları üreterek bölgenin yeniden büyük güç rekabeti ve Sovyet yayılması karşısında savunmasız kalmasına yol açmıştır.

4.5.2. Güney Kafkasya'da Türkiye ve İran Faktörü

Güney Kafkasya cumhuriyetleri üzerinde stratejik çıkarlarını sürdüren iki önemli bölgesel aktör,

[1255] Jones, *Georgian social democracy,* a.g.e, s.464-466.

bölge halklarıyla tarihsel, etnik, dinî ve kültürel bağlara sahip olan İran ve Türkiye olmuştur. Dünya Savaşı sonrasında İngiliz desteğiyle devlet kapasitesini kısmen toparlayan Tahran yönetimi, değişen güç dengesi içinde Kafkas cumhuriyetlerini tanımayı reddetmiş ve Türkmençay Antlaşması ile kaybettiği bölgeler üzerinde "tarihî hak" söylemine dayanan revizyonist bir siyaset benimsemiştir. Bu bağlamda İran'ın en fazla dikkatle izlediği oluşum, Türkiye ile ilişkileri ve İran sınırları içindeki soydaş nüfus nedeniyle güvenlik kaygısı yaratan Azerbaycan Türkleri tarafından kurulan cumhuriyet olmuştur. Cumhuriyetin "Azerbaycan" adını benimsemesi, Tahran açısından yalnızca terminolojik bir tercih değil, aynı zamanda toprak bütünlüğü ve kimlik siyaseti bakımından potansiyel bir meydan okuma olarak algılanmıştır. Bu endişe, Osmanlı kuvvetlerinin 1918 Haziran'ında Güney Azerbaycan'ı geçici olarak işgal etmesiyle daha da derinleşmiş; bu nedenle Bakü hükümeti gerilimi azaltmak amacıyla resmî yazışmalarında "Kafkas Azerbaycan'ı" ifadesini kullanmayı tercih etmiştir[1256].

Bununla birlikte İran siyasal elitleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışını hem tarihsel hem ideolojik düzlemde reddetmiş; bölgeyi "tarihî İran"ın parçası, Azerbaycan Türklerini ise "Türkleşmiş Farslar" olarak tanımlayarak yeni devletin meşruiyetini sorgulamıştır. Resulzade'nin aktardığı üzere, bağımsızlık bildirgesine karşı Tahran makamları "Azerbaycan" adını taşıyan bir devleti tanımadıklarını bildirmiş; bu yaklaşım Takizade gibi bazı İranlı Azerbaycanlı entelektüeller tarafından da desteklenmiştir. Ayrıca İran'ın İstanbul Sefareti tarafından Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen şikâyet mektubu, bu itirazın yalnızca isim meselesi değil, sınırların, kimlik inşasının ve bölgesel nüfuz alanlarının korunmasına yönelik stratejik bir tutum olduğunu göstermektedir[1257]. Dünya Savaşı sonrasında İran hükümeti, Paris Barış Konferansı'nda sınır ve egemenlik taleplerini gündeme taşımak üzere Ali Gulu Han başkanlığında bir heyet oluşturmuş; bu heyet, Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarının yeniden müzakereye açılmasını hedefleyen tarihî ve etno-coğrafi iddialar ileri sürmüştür. İran delegasyonu, Bakü, Derbend, Şeki, Şamahı, Gence, Karabağ, Nahçıvan ve Erivan'ın İran'a iadesini talep etmiş; bu talepleri bölgenin tarihsel olarak İran'a bağlılığına ve Müslüman nüfus çoğunluğuna dayandırmıştır.

Söz konusu istemler, Gülistan öncesi sınırlara dönüş, Türkmençay öncesi sınırlara dönüş ve Aras Nehri'nin sınır kabul edilmesi şeklinde kademelendirilmiş; ancak İran konferansa davet edilmemiştir. Bu durum, Lord Curzon'un İran'ı diplomatik olarak Londra'ya bağımlı kılma stratejisiyle de bağlantılı olup, 1919 İran-İngiliz Antlaşması müzakerelerine doğrudan zemin

[1256] Swietochowski, *a.g.e,* s.129-130.
[1257] İstanbul Konferansında görevlendirilmiş Azerbaycan heyetinin Azerbaycan Hariciye Nazırlığına gönderdiği raporları. BOA, 930-1-0-1-17-1, lef.15; Balayev, *a.g.e,* s.332-333.

hazırlamıştır[1258]. Bununla birlikte başlangıçtaki karşılıklı güvensizlik yerini kısa sürede pragmatik bir yakınlaşmaya bırakmıştır. Versay'da taleplerinin reddedilmesinden sonra Tahran ile Bakü arasında resmî diplomatik temas kurulmuş; Ziyathanov'un Tahran'a atanması ve Tabatabai başkanlığındaki misyonun Bakü'de gümrük, posta ve ticaret alanlarında müzakerelere başlaması bu süreci hızlandırmıştır. İran tarafının gündeme getirdiği konfederatif birlik fikri, bir yandan İran'ın kuzeyde kaybettiği bölgeleri geri alma umudunu, diğer yandan Azerbaycan'ın Tebriz ile kültürel ve siyasî bütünleşme arayışını yansıtmıştır. Bu eğilimi güçlendiren en önemli unsur ise İngiliz-İran Antlaşması ile Kaçar devletinin fiilen İngiliz nüfuzuna girmesi olmuştur. Nitekim Azerbaycan tarafının 1 Kasım 1919'da Paris'te sunduğu ekonomik-siyasal birlik taslağı, gümrük birliği, ortak para ve uyumlu dış politika gibi unsurları içermekle birlikte, bütün bu düzenlemeleri İngiliz desteği şartına bağlamıştır[1259].

İngiliz belgeleri, 1919–1920 döneminde Müsavat içinde de biri Jön Türk geleneğine açık sempati duyan, diğeri ise bağımsız Azerbaycan'ın güvenliğini önceleyen ve koşullu iş birliklerine açık daha pragmatik bir eğilim olmak üzere iki farklı yönelimi göstermektedir. Paris'te bulunan İttihat Delegasyonu, İran ile daha sıkı bir siyasal bütünleşme ve İngiltere yanlısı bir dış politika çizgisi savunmuş; İran'ın Bakü'de sahip olduğu potansiyel nüfuzu yeterince örgütleyememesini stratejik bir zafiyet olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık Türklerin şehirdeki sınırlı demografik varlıklarına rağmen daha etkili bir propaganda yürüttüğü belirtilmiştir. Azerbaycan heyetinin İran diplomasisi aracılığıyla Londra'ya ulaşma çabası da elitlerin İran–İngiltere ekseninde bir güvenlik şemsiyesi kurma arayışını yansıtmaktadır. Bu çerçevede Bakü'ye iletilen siyasî mesaj; İran ile birlik, İngiltere ile dostluk ve müzakere, Rusya'dan ise kesin uzak durulması şeklinde üç temel noktada yoğunlaşmıştır. Bu yaklaşım, Azerbaycanlı siyasî elitlerin Denikin tehlikesini, en azından bu aşamada, Bolşevik tehdidinden daha öncelikli gördüklerini ortaya koymaktadır[1260].

İran cephesinde ise İngiliz-İran Anlaşması, Tahran yönetimini bölgesel taleplerini genişletmeye teşvik etmiş; Nahçıvan, Muğan ve Astara üzerindeki iddialar için İngiltere'den açık destek beklenmiştir. Ancak Curzon, bu talepleri Paris Konferansı'nın yetki alanı dışında değerlendirmiş; 19 Aralık tarihli resmî yanıtında, İran'ın iddialarının tarihsel ve hukuki bakımdan zayıf olduğunu açık biçimde belirtmiştir. Buna rağmen Curzon'un 20 Aralık 1919 tarihli değerlendirmesi, İngiltere'nin Azerbaycan'ı resmen tanımasının, onu Türk etkisinden uzaklaştırarak İran ile daha yakın bir iş birliği hattına çekebileceği yönündeki stratejik yaklaşımı ortaya koymaktadır. 1919 sonlarında İran'ın geniş toprak taleplerini geri çekmesi ise İran–Azerbaycan ve İran–Ermenistan

[1258] BOA, HR.SYS. 2456/29, lef 29/1; Bayat, *a.g.e,* s.175-178.
[1259] Swietochowski, *a.g.e*, s.157.
[1260] *Azerbaijan history, british library archive documents*, a.g.e, s.340.

ilişkilerinde kısmî bir yumuşamaya zemin hazırlamıştır[1261]. Londra merkezli temasların sonuçsuz kalmasının ardından İran–Azerbaycan görüşmeleri, Bakü'nün yeni diplomatik girişimleriyle yeniden canlanmıştır. Yaklaşık iki haftalık durgunluğun ardından Azerbaycan hükümeti, 19 Mart 1920 tarihinde Tahran'a biri açık, diğeri gizli olmak üzere iki antlaşma taslağı sunmuştur. Seyyid Tabatabaî ile Azerbaycan'ın dışişleri, adalet ve ulaştırma bakanlarının imzasını taşıyan bu taslaklar, Osmanlı etkisi ve İran'ın sınır taleplerinin yarattığı güvensizliğe rağmen Bakü'nün ilişkileri normalleştirme arayışını ortaya koymaktadır. 22 Şubat 1920'de başlayan yeni tur müzakerelerde Azerbaycan başlangıçta kapalı usulü sürdürmek istemiş; ancak Seyyid Ziyaeddin'in sert itirazı üzerine görüşmeler açık müzakere formatına dönüştürülmüştür. Üst düzey bakanların katılımıyla yürütülen toplantılarda siyasî ve ekonomik başlıklarda ilk mutabakatlar sağlanmış, sonraki oturumlarda ticaret ve ulaştırma meselelerinde de ilerleme kaydedilmiştir[1262].

Bu bağlamda hazırlanan Azerbaycan–İran Gümrük Anlaşması Taslağı, Rus İmparatorluğu'nun çöküşüyle ortaya çıkan hukuki boşluğu doldurmayı, ekonomik egemenlik, sınır güvenliği ve para-kur istikrarını düzenlemeyi amaçlayan ikili bir çerçeve sunmuştur. Türkmençay'a ek senet ile 1901 Rusya–İran Gümrük Beyannamesi temelinde şekillenen bu düzenleme, bir taraftan ticaret rejiminin sürekliliğini sağlamayı, diğer taraftan da Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası dış ilişkilerini Rusya merkezli hukuk düzeninden ayrıştırarak ikili ve daha özerk bir zemine taşımayı hedeflemişti[1263]. İlaveten Azerbaycan tarafı, İran'a açık bir "dostluk antlaşması" ile gizli güvenlik ve askerî iş birliği hükümleri içeren iki ayrı metin sunulmuştur. Açık taslak, Rusya–İran sınırlarının savaş öncesi statü temelinde teyidini; gizli taslak ise Azerbaycan'ın Ermenistan ile devam eden çatışmalarında silah ve mühimmat desteği sağlanmasını öngörmüştür. Ancak Tabatabaî'nin raporları, sınır meselesinin erken gündeme getirilmesinin müzakereleri tıkayabileceği gerekçesiyle bu konuda revizyon arayışına girildiğini göstermektedir. Ayrıca İran, gizli antlaşmada yer alan askerî taahhütlerin tarafsızlık siyasetini zedeleyeceğini düşünerek bu hükümlere karşı çıkmıştır. Sonuçta bu temaslar, İran'ın 1919 Anlaşması sonrasında şekillenen jeopolitik kaygıları ile Azerbaycan'ın bölgesel yalnızlık ve güvenlik arayışı arasında önemli bir diplomatik kesişim alanı yaratmış; ancak İran'ın tarafsızlık ısrarı ile Azerbaycan'ın azamî dış destek talebi arasındaki yapısal uyumsuzluk, sürecin başarı şansını sınırlamıştır[1264].

Öte yandan Bakü–Tahran yakınlaşması ve Müsavat hükümetinin belirgin İngiliz yanlısı yönelimi,

---

[1261] *ADR great britain's archive documents*, a.g.e, s.283; Bayat, a.g.e, s.227-234.
[1262] Bayat, *a.g.e*, s.247-248.
[1263] ARDA, F.2598C, S.1C, SV.13. 16 Aralık 1919.
[1264] Bayat, *a.g.e,* s.248-249.

Tebriz'de ciddi bir tepki doğurmuştur. Hiyabani liderliğindeki anti-emperyalist ve özerklik yanlısı hareket hem İngiliz nüfuzuna hem Tahran merkezine hem de Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı sert bir muhalefet geliştirmiştir. Bu hareket, Müsavat hükümetinin aşırı sol rakipleri olan Himmet ve Adalet çevrelerinde, "devrimci Pan-Azerbaycan dayanışması" söyleminin yeniden canlanmasıyla belirgin bir sempati zemini bulmuştur[1265]. Nitekim *Aşhatavor* gazetesi, savaş yıllarının ardından tarafsız ve felç olmuş İran'ın parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu, buna karşılık Azerbaycan'ın aynı dinî ve etnik kökene sahip toplulukların yaşadığı "İran Atrpatakanı"na kadar uzanan siyasî ideallere sahip tek ülke olarak sunulduğunu ileri sürmüştür. Gazete, Azerbaycan Türklerini emperyalist entrikalarla kışkırtıcılık yapmakla suçlarken, "Fars Atrpatakanı"nın kurulmasını engellemeye çalıştıklarını iddia etmiştir. Buna göre İran ile Azerbaycan arasındaki zirve görüşmelerinin olumlu ve kalıcı sonuçlar üretmesinden ziyade, iki tarafın siyasî hedeflerini ve olası uzlaşı sınırlarını netleştirmesi beklenmekteydi. Aynı yayın organı, İran–Ermenistan ilişkilerini ise daha olumlu değerlendirerek, iki taraf arasında kurulacak samimi dayanışmanın ekonomik ve siyasî açıdan daha verimli sonuçlar doğurabileceğini savunmuştur[1266].

Ermenistan cephesinde ise 1919 sonunda Hovsep Arğutyan, tam yetkili temsilci sıfatıyla Tahran'a gönderilmiştir. Arğutyan, İran Ermeni cemaatini konsolosluk mekanizması üzerinden yeniden örgütleyerek hem diasporanın meselelerini Erivan'a aktarmaya hem de iki ülke arasındaki iletişim, ticaret ve hukukî koruma kanallarını güçlendirmeye çalışmıştır. Misyonun siyasî öncelikleri arasında, Türk ve Sovyet güçlerinin Maku koridoru üzerinden İran'ın tarafsızlığını ihlal eden faaliyetlerini belgelemek, Ermenistan'ın güvenlik kaygılarını Tahran'a iletmek ve İran'ın kuzey eyaletlerindeki otorite boşluğunun yarattığı riskleri görünür kılmak yer almıştır. Arğutyan, Nuri Paşa komutasındaki birliklerin İran üzerinden Nahçıvan'a geçişini, "Pan-Türkçü projelerin İran Azerbaycan'ını koparma riski" olarak yorumlayarak Tahran'dan daha etkili önlemler alınmasını talep etmiştir. İran ise dostluk söylemini korumakla birlikte kuzey eyaletlerinde etkin denetim sağlayamadığını kabul etmiş; buna karşılık Kars çevresindeki Ermeni askerî faaliyetleri sırasında İran tebaasına yönelik şikâyetleri Erivan'a iletmiştir. Ekonomik ve stratejik düzlemde Arğutyan'ın temel hedefi, Tebriz–Culfa–Erivan demiryolu hattı üzerinden İran–Ermenistan ticaretini yeniden canlandırmaktı. Ermenistan, bu hat sayesinde İran için kuzeyde yeni bir transit kapı olmayı amaçlamış; ancak Kızıl Ordu'nun Nahçıvan'a girişi bu projeyi askıya almıştır[1267].

[1265] Swietochowski, *a.g.e,* s.157-158.
[1266] Aşhatavor, №267, 17 Aralık 1919, s.1-2.
[1267] Hovannisian, *The republic of armenia, volume III,* a.g.e, s.424-429.

Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin varlığı açısından tehdit olarak algılanan ve bölgede önemli stratejik çıkarları bulunan bir diğer dış aktör, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti olmuştur. Bu bağlamda mesele, doğrudan Sovyet Rusya–Türkiye ilişkilerinin[1268] genel seyri içinde değil, bu ilişkinin Güney Kafkasya cumhuriyetleri üzerindeki etkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir. 31 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti fiilen teslimiyete zorlanmış, imparatorluk toprakları İtilaf Devletleri'nin müdahalesine açık hâle gelmiş ve Paris Barış Konferansı (1919–1920) savaş sonrası düzeni galip devletlerin çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirmiştir. San Remo kararlarıyla Ortadoğu İngiltere–Fransa mandater sistemine bölünmüş; Ermeni devleti, İzmir'in Yunan işgali ve Boğazlar rejimi gibi meseleler Anadolu Sorunu bağlamında gündeme taşınmıştır[1269]. Bu süreçte İttihat ve Terakki liderleri yurtdışına kaçmış olsa da teşkilat kadroları Karakol Cemiyeti ve Müdafaa-i Hukuk örgütlenmeleri aracılığıyla direnişin altyapısını hazırlamış; yerel eşraf, toprak sahipleri ve dinî otoritelerin katılımıyla Millî Mücadele'nin toplumsal tabanı genişlemiştir. Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan tarafından ilan edilen Misak-ı Millî, "Türkiye" adını ilk kez resmî belgede kullanarak ulusal egemenlik ilkesini tanımlamış; 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ve mebusların Malta'ya sürgün edilmesiyle İstanbul hükümetinin meşruiyeti ciddi biçimde aşınmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, direniş kadrolarını Ankara'da toplamış ve 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasıyla birlikte Ankara hükümeti, "millî egemenlik" söylemini kurumsallaştırarak İstanbul ile Ankara arasındaki ayrışmayı açık bir egemenlik mücadelesine dönüştürmüştür[1270].

Yunanistan ile savaş, İtilaf Devletleri'nin işgali ve Doğu Cephesi'nde Ermenistan'la yaşanan çatışmalar içinde şekillenen Türk Millî Mücadelesi, bu kuşatılmışlıktan çıkmak için Sovyet Rusya'yı Batı emperyalizmine karşı stratejik bir müttefik olarak değerlendirmiş; Moskova yönetimi de bu yakınlaşmayı kendi devrimci ve jeopolitik çıkarları bakımından işlevsel bulmuştur. Zenkovsky'e göre Bolşevikler, Kemalist hareketi, Orta Asya'daki Ceditçi reformcular veya Kazan'daki Müslüman Bolşevikler (Mirsaid Sultan-Galiev, Vahitov) gibi, Doğu halkları arasında anti-emperyalist bir devrimci potansiyel olarak algılamıştır[1271]. Pipes ise Türk milliyetçi hareketinin güçlü bir siyasî iradeye ve etkili bir lidere sahip olmakla birlikte, para ve silah bakımından son derece sınırlı kaynaklara dayandığını; bu nedenle Sovyet Rusya ile

---

[1268] Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960; Kamuran Gürün, *Türk–Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. bs., 1991; Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation,* Cham: Palgrave Macmillan / Springer, 2019; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917 -1923)*, 2. Basım, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2000 ve.d.

[1269] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*, a.g.e, s.213-215.

[1270] Carter Vaughn Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, And Modernity; A History, 1789-2007*, Yale University Press, New Haven 2010, p.222.

[1271] Zenkovsky, *a.g.e,* s.265.

yakınlaşmanın karşılıklı zorunluluklardan doğduğunu belirtmektedir. Bolşevikler açısından bu ittifak, Yakın Doğu'da bir köprübaşı elde etme ve özellikle Kafkasya ile Türkistan'daki Türkçe konuşan nüfus içinde mevcut güçlü anti-Bolşevik eğilimleri dengeleme bakımından yararlı görülmüştür[1272]. Yerasimos'un vurguladığı gibi, Ankara çevrelerinde Kafkas Konfederasyonu tasavvurları, Dağıstan'da petrol merkezli yeni düzen arayışları ve Orta Asya ile ideolojik yakınlaşmalar gibi çeşitli jeopolitik tahayyüller dolaşsa da Moskova açısından belirleyici unsur reel siyasettir: TBMM, İtilaf Devletleri'ne karşı savaştığı sürece objektif bir müttefiktir ve bu nedenle desteklenmiştir[1273].

Ancak bu Rus-Türk yakınlaşması, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan açısından son derece yıkıcı sonuçlar doğurmuştur; çünkü bu cumhuriyetler iki büyük güç arasındaki rekabet sürdüğü müddetçe birini diğerine karşı dengeleyerek ya da iki taraf arasında tampon bölge işlevi görerek varlıklarını koruyabilmekteydi[1274]. Nitekim 6 Şubat 1920 tarihli ve Heyet-i Temsiliye adına kaleme alınan raporda, Bolşeviklerin Kafkasya'ya hâkim olması durumunda Avrupa'daki güç dengesinin yeniden kritik bir safhaya gireceği, Türkiye'nin ise Kafkasya üzerinden ilerleyen Bolşevik hareketle eşgüdüm içine girmesi hâlinde Anadolu'dan Hindistan'a uzanan geniş coğrafyada Batı çıkarlarını tehdit eden yeni bir stratejik hattın ortaya çıkacağı belirtilmektedir. Rapora göre İtilaf Devletleri, bu ihtimali bertaraf etmek amacıyla Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve muhtemelen Kuzey Kafkasya'yı Bolşeviklere karşı bir tampon kuşak olarak örgütlemeyi hedeflemektedir. Bu nedenle "Kafkas seddinin" Türkiye'yi kuşatma ve etkisizleştirme projesi olarak değerlendirilmesi gerektiği savunulmakta; buna karşı doğu cephesinde seferberliğin güçlendirilmesi, özellikle Azerbaycan ve Dağıstan gibi Müslüman hükümetlerle süratle temas kurulması, gerekli görülmesi hâlinde Sovyetlerle müşterek hareket edilmesi ve içerde millî teşkilatın tahkim edilmesi başlıca tedbirler arasında sayılmaktadır[1275].

Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından işgalinde Türklerin rolü meselesi tartışmalı olmakla birlikte hem Kemalistler hem de Jön Türkler açısından Azerbaycan'ın Ankara–Moskova hattında stratejik bir iletişim ve lojistik merkezine dönüştüğü açıktır. Nitekim Hasanlı'ya göre Mustafa Kemal'in 26 Nisan 1920 tarihli ve Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi, Gürcistan'ın etkisizleştirilmesi ve Ermenistan'ın askerî-siyasî baskıyla saf dışı bırakılmasını öngören "Kafkas bariyerinin ortadan

---

[1272] *Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs*., December 5, 1917- Nov. 1, 1919. December 5, 1917- November 1, 1919. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National Archives (United States); Pipes, *The formation of the soviet union*, a.g.e, s.221-222.
[1273] Yerasimos, *a.g.e*, s.191.
[1274] Pipes, *The formation of the soviet union*, a.g.e, s.223.
[1275] Gürün, *Türk-Sovyet ilişkileri*, a.g.e, s.20-22.

kaldırılması" fikrini içeren mektubu, Azerbaycan'ın işgalinden sonra Moskova'ya ulaşmıştır[1276]. Bu süreçte 1919 yılında Nuri Paşa'nın himayesinde Bakü'de yarı resmî bir Türkiye Halk Temsilciliği kurulmuş; ancak Azerbaycan hükümeti İngiltere'yi karşısına alma kaygısıyla temkinli davranmıştır. Buna karşılık Türk temsilcilerinin Bolşevik yeraltı örgütleriyle kurdukları ilişkiler daha etkili olmuş; Mustafa Kemal tarafından Sovyet yardımı sağlamak amacıyla görevlendirilen Halil Paşa da Anadolu–Azerbaycan stratejik hattını güvence altına almaya ve özellikle Nahçıvan'daki gönüllü birliklerle iş birliğini güçlendirmeye yönelmiştir. Bu gelişmeler, Batı basınında Ermenistan'a karşı gizli bir Türk–Azerbaycan ittifakı bulunduğu yönündeki iddiaları kuvvetlendirmiştir[1277].

Nitekim The Times'ta yayımlanan Ekim 1919 tarihli gizli Azerbaycan–Türkiye Askerî Konvansiyonu, bu yakınlaşmanın mahiyetini görünür kılan önemli bir belge olarak değerlendirilmiştir. İngiliz basınına göre bu sözleşme, görünürde karşılıklı askerî yardımı düzenlemekle birlikte, gerçekte Anadolu'daki Millî Mücadele ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında ortak stratejik, siyasî ve ideolojik bir hat kurmayı amaçlamaktaydı. Sözleşmede, taraflardan birinin toprak bütünlüğü tehdit edildiğinde karşılıklı yardım sağlanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı tehlikeye girerse herhangi bir barış antlaşması imzalanmaması veya silahsızlanmaya gidilmemesi, Türk subaylarının Azerbaycan birliklerini eğitmesi ve Türkiye'nin "barışın sağlanmasından sonra" silah, mühimmat ve uçak tedarik etmesi gibi hükümler yer almaktaydı. Ayrıca Azerbaycan'ın Türkiye'nin bilgisi olmaksızın komşu devletlerle askerî anlaşmalar yapmamayı taahhüt etmesi, bu ilişkinin eşitler arası bir savunma iş birliğinden öte, Bakü'nün Ankara merkezli askerî-siyasî bir blok içinde konumlandırılmak istendiğini göstermektedir. Anlaşmanın Sovyetlerle yakınlaşma arayışı, siyasî ve iktisadî sözleşmelerin hazırlanması, İslâm birliği söylemi ve Özel Teşkilat üzerinden yürütülecek gizli faaliyetlerle desteklenmesi ise, dönemin Güney Kafkasya siyasetinde etnik ve siyasî kutuplaşmayı derinleştiren, federatif ya da konfederal uzlaşı ihtimallerini zayıflatan ve mücadeleyi daha açık biçimde askerîleştiren bir yönelim ortaya koymuştur.

İngiliz basını, bu süreci yalnızca ikili askerî iş birliği olarak değil, daha geniş bir Pan-İslamist ve Pan-Turancı nüfuz siyaseti çerçevesinde yorumlamıştır. Buna göre Enver Paşa ve kardeşi Nuri Paşa, Bakü'yü "Ortadoğu'da geniş çaplı bir Pan-İslamcı entrika ağının karargâhı" hâline getirmeye çalışmıştır[1278]. Aynı doğrultuda The Times'ın "Müsavat Programı ve Dağıstan

[1276] Hasanli, *The sovietization of azerbaijan,* a.g.e, s.162.
[1277] Swietochowski, *a.g.e*, s.163.
[1278] "Turkey and the Azerbaijan Republic" Times, 20 Mar. 1920, p. 17; Central File: Decimal File 767.90C, Political Relations Of States, Relations; Bi-Lateral Treaties., Turkey And Azerbaijan, April 19, 1920- July 27, 1920. April 19, 1920-July 27, 1920. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949:

Meselesi" başlıklı değerlendirmesi, Resulzade'nin programının Başkiristan'ı da kapsadığını ve Trabzon'da tasarlandığı ileri sürülen planın ilk aşaması olarak Doğu Güney Kafkasya'nın Kafkas sıradağlarına kadar fiilen işgal edildiğini iddia etmiştir. Planın ikinci aşaması ise Dağıstan'ın ele geçirilmesi ve böylece Karadeniz, Hazar ve Vladikavkaz hattında tahkim edilmiş bir siyasî-askerî kuşak kurulması olarak sunulmuştur. Bu çerçevede Azerbaycan Hükümeti'nin Dağıstan'daki dağ kabilelerinin bağımsızlık eğilimlerini desteklediği, gönüllü kayıtlarını teşvik ettiği ve Nuri Paşa tarafından kurulduğu öne sürülen "dağ hükümeti" ile Medjlis'in büyük ölçüde Azerbaycan hazinesi tarafından finanse edildiği ileri sürülmüştür[1279]. Buna paralel biçimde *Aşhatavor* gazetesi de Azerbaycan'ın Türkiye ile askerî bağlarını inkâr etmesine rağmen "Güney Kafkasya birliğinin şampiyonu" rolünü sürdürmesini eleştirmiş; Kafkasya konfederasyonu söyleminin gerçekte Türk şartlarını gizlemeye ve konfederasyonu Türklere "satmaya" hizmet ettiğini iddia etmiştir. Böylece hem İngiliz hem Ermeni basınında, Azerbaycan'ın bölgesel birlik söyleminin ardında daha geniş çaplı Türk askerî-siyasî hedeflerinin bulunduğu yönünde güçlü bir algı oluşmuştur[1280].

Müttefik belgeleri, Müsavat Hükümeti'nin İngiliz yanlısı mı yoksa Türk yanlısı mı olduğu konusunda tutarlı bir değerlendirme sunmamaktadır. 16 Kasım 1919 tarihli telgrafında Wardrop, Nuri Paşa'nın yeniden Bakü'de görünmesinin istikrarsızlığı artırdığını ve Azerbaycan hükümeti üzerindeki baskısının yalnızca geçici sonuç verdiğini bildirmiştir. Ona göre İngiliz siyasetindeki belirsizlik, Azerbaycan yönetimini "umutsuzluk temelli" bir stratejiye sürüklemiş ve yerel aktörleri Türk nüfuzuna daha açık hâle getirmiştir. Bu nedenle Azerbaycan, ancak Londra'nın açık bir güvenlik taahhüdüyle Orta Asya'daki Bolşevik harekete karşı etkili bir aracılık kapasitesi geliştirebilirdi[1281]. Albay Stokes ise Müsavat Hükümeti'nin iktidarda kalmasının Türk yanlısı nüfuzu kısmen sınırladığını, ancak Müttefiklerin Azerbaycan siyaseti bakımından iki temel seçenekle karşı karşıya bulunduğunu savunmuştur. Ona göre bağımsızlığın tanınmaması, Azerbaycan'ı kaçınılmaz biçimde Türkiye ile yakın ittifaka yöneltecek ve ülkeyi Türk–Bolşevik eksenine kaydıracaktı. Bu nedenle "geçici veya şartlı tanıma" modeli, mevcut koşullar yetersiz olsa dahi, Müsavat Kabinesi'ni güçlendirerek İttihatçı–Bolşevik etkileşimine karşı bir manevra alanı yaratabilirdi. Bununla birlikte Admiral Webb, hükümetin resmî söylemi ile sahadaki fiilî durum arasındaki uyumsuzluğa dikkat çekmiş; Türk subaylarının Bakü'de serbestçe hareket etmesini, yerel aktörlerle temas kurmasını ve Azerbaycan temsilcilerinin Sivas'taki Pan-İslamcı Kongre'ye katılmasını, Türk milliyetçiliğinin bölgedeki güçlü etkisinin göstergeleri olarak

Records of the Department of State Relating to Political Relations Between Turkey and Other States, 1910-1929. National Archives (United States) p.12-20.

[1279] "Azerbaijan" Times, 21 Apr. 1920, p. 12.

[1280] Aşhatavor, №12(84), 18 Nisan 1920, s.1; №13(85), 20 Nisan 1920, s.1.

[1281] *ADR great britain's archive documents*, a.g.e, s.273.

değerlendirmiştir[1282].

Benzer biçimde Times gazetesi de Jön Türk-Kemalist koordinasyonunu, Osmanlı etkisini Kafkasya'da yeniden canlandırma ve İngiliz nüfuzunu zayıflatma teşebbüsü olarak yorumlamış; Pan-İslamcı ajitasyonun Bolşevik propagandasıyla birleşerek Kafkasya'dan Türkistan'a uzanan geniş bir hatta İngiliz çıkarları açısından ortak bir tehdit yarattığını ileri sürmüştür[1283]. Buna karşılık, Türk Millî Mücadelesinin hedefleri Misak-ı Millî çerçevesinde şekillenmiş ve Ankara'nın Bolşeviklerle ilişkilerinde ideolojik yakınlıktan çok devletlerarası, sınırlı ve pragmatik bir iş birliği anlayışı belirleyici olmuştur. Swietochowski'nin vurguladığı gibi Mustafa Kemal, Jön Türklerden farklı olarak Panislamizm ve Pantürkizm'i dış politikanın merkezinden uzaklaştırmış, "Önce Türkiye" ilkesine dayanan güvenlik odaklı bir strateji geliştirmiştir. Bununla birlikte Millî Mücadele, Azerbaycan'da geniş bir sempati uyandırmış; Pan-İslamcı çevrelerden sosyalist gruplara kadar farklı siyasal aktörler Türkiye'yi anti-emperyalist bir direniş odağı olarak görmüştür. Azerbaycan hükümeti de Kemalist harekete mali destek sunmuş; ancak ülkedeki bazı Türk unsurlarının cumhuriyetin iç bütünlüğünü zayıflatan faaliyetleri devam etmiştir[1284]. Ayrıca Karabekir ve Cavit Bey'in Halil Paşa'ya gönderdikleri mektuplar, Ankara'nın çıkarları doğrultusunda Bolşeviklerle temasın gecikmeden kurulması yönündeki beklentisini açıkça göstermektedir. Her ne kadar TBMM tarafından onaylanmamış olsa da Baha Sait'in 11 Ocak 1920'de Sovyet yerel komitesiyle yaptığı 15 maddelik anlaşma da İslam dünyasını Batı emperyalizminden kurtarma ve İran–Hindistan hattında İngiliz karşıtı devrimci hareketleri destekleme gibi geniş hedefler taşımış; ayrıca Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın geleceğini "Kafkas işçi ve köylülerinin iradesi"ne bağlayan bir Büyük Kafkas Sovyet Federasyonu tasavvurunu içermiştir[1285].

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kızıl Ordu tarafından işgalinden sonra Sovyet–Türk ilişkileri yeni bir aşamaya taşınmış ve bu süreç 24 Ağustos 1920'de imzalanan dostluk taslağıyla kurumsal bir çerçeve kazanmıştır. Bu taslak, Sevr Antlaşması'nın yarattığı diplomatik tecridi kırarak Millî Mücadele açısından ilk uluslararası meşruiyet kanalını açmış; askerî ve malî hükümleri bilinçli biçimde dışarıda bırakarak karşılıklı tanıma ve anti-emperyalist dayanışmaya dayalı siyasî bir ortaklık beyanı niteliği taşımıştır. Bununla birlikte Sovyetlerin Ermenistan lehine sınır düzenlemeleri ve nüfus mübadelesi önerileri, Moskova'nın Kafkasya'da dengeleyici bir güç kurma niyetini yansıtırken, Ankara'nın Misak-ı Millî merkezli güvenlik yaklaşımıyla çatışmıştır.

[1282] *A.g.e*, s.586-587.
[1283] The Times, 7 Ocak 1920; BOA, HR.SYS. 2637/46, lef 1/1–4.
[1284] Swietochowski, a.g.e, s.164.
[1285] Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi II: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 5. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2017, s.242-243.

Bekir Sami'nin bu talepleri reddetmesi, Ankara'nın Sovyet desteğini ideolojik uyumdan ziyade koşullu ve pragmatik bir stratejik ortaklık olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Böylece 24 Ağustos taslağı, iki taraf arasında diplomatik bir kanal açmış; ancak özellikle Ermeni meselesi üzerinden ciddi görüş ayrılıklarının erken aşamada belirdiğini de ortaya koymuştur[1286].

Öte yandan Eylül 1920'de toplanan Bakü Doğu Halkları Kongresi, Komintern'in Asya siyasetine açılma arayışının bir ürünü olmakla birlikte, önemli teorik ve pratik güçlüklerle karşılaşmıştır. Lenin'in Avrupa proletaryası ile Asya'nın ezilen halkları arasında kurmaya çalıştığı ideolojik sentez, büyük ölçüde köylü nitelikli Doğu toplumlarında sınırlı bir karşılık bulmuştur. Buna rağmen İngiliz emperyalizmine duyulan ortak tepki, kongrenin en güçlü birleştirici unsuru olmuştur. Enver Paşa'nın kongreye "ziyaretçi" olarak kabul edilmesi, Sovyetlerin onu İngiltere'ye karşı kullanılabilir bir figür olarak gördüğünü düşündürmüş; ancak Enver'in siyasî geçmişi ve Kemalist Türkiye ile ilişkileri delegasyon içinde belirgin bir rahatsızlık yaratmıştır[1287]. Hovannisian'a göre Mustafa Kemal'in İttihatçı sürgünlerle yeniden temas kurması, Ankara'nın uluslararası alanda pragmatik koalisyonlara duyduğu ihtiyacın bir sonucuydu. Berlin–Bakü–Moskova hattındaki gizli yazışmalar, TBMM ile İttihatçı kadrolar arasında dışarıdan göründüğünden daha yakın bir eşgüdüm bulunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Kâzım Karabekir, Enver Paşa'nın Moskova'ya gelişini olumlu karşılamış ve Bakü Kongresi'nde Türkiye'nin doğu vilayetlerine ilişkin stratejik taleplerinin savunulmasını istemiştir. Karabekir'e göre Sarıkamış'ın Türkiye'ye bırakılması, Ermenistan'ın askerî kapasitesinin sınırlandırılması ve Kafkas geçidinin açılması, ulusal güvenliğin temel şartlarıydı. Kongre, Sovyetlerin Mustafa Kemal liderliğindeki Ankara hükümetine desteğini yinelemekle birlikte, Millî Mücadele'yi devrimin yalnızca ilk aşaması olarak gördüğünü de açıkça ortaya koymuştur[1288].

Bu yakınlaşma, Ermeni basınında sert biçimde eleştirilmiş, *Aşhatavor*, meselenin yalnızca Mustafa Kemal'in devrimci bir dil altında gizlediği karşı-devrimci hedefler olmadığını; asıl sorunun, kendisini sosyalizmin ve devrimin taşıyıcısı olarak sunan Moskova hükümetinin Türk devletiyle müzakere ve iş birliğine girmesi olduğunu savunmuştur. Gazeteye göre Çiçerin'in de ifade ettiği üzere, Mustafa Kemal'in siyasî programı hem Sovyet hükümetinin hedefleriyle hem de işçi sınıfına yönelirken kullandığı ilke ve sloganlarla uyumlu değildi. Bu nedenle Lenin hükümetinin Mustafa Kemal yönetimine "dostane el" uzatması, Doğu demokrasisi açısından gerici ve tehlikeli sonuçlar doğurabilecek bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Gazete, Sovyet desteği sayesinde Türk askerî gücünün ve eski düzen unsurlarının yeniden kuvvetleneceğini;

[1286] Hovannisian, *The republic of armenia, volume IV*, a.g.e, s.159-161.
[1287] Carr, *Bolşevik Devrimi, cilt III*, a.g.e, s.248-249.
[1288] Hovannisian, *The republic of armenia, volume IV*, a.g.e, s.178.

bunun da Doğu'nun zayıf ve düzensiz demokrasileri için uzun süreli bir tehdit yaratacağını ileri sürmüştür. Bu eleştiriler, Sovyet–Türk yakınlaşmasının yalnızca diplomatik ve askerî değil, aynı zamanda ideolojik bir kriz alanı yarattığını; özellikle Ermeni siyasal çevrelerinde bunun anti-emperyalist dayanışma değil, devrim karşıtı güçlere verilmiş dolaylı bir destek olarak algılandığını göstermektedir[1289].

Eylül 1920 sonunda Ermenistan, Sevr Antlaşması'nın öngördüğü toprak ve siyasî kazanımları askeri yollarla gerçekleştirmeye yönelmiş; İtilaf Devletleri de kısa süre içinde Ermenistan'ın silahlandırılması için harekete geçmiştir. Bu çerçevede Güney Kafkasya cumhuriyetlerine gönderilmesi planlanan mühimmatın önemli bir kısmı Ermenilere aktarılmıştır[1290]. Bununla birlikte İtilaf temsilcileri, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin yakın gelecekte birlikte hareket ederek Ermenistan'ı zor durumda bırakacağından emindi. Ermenistan geniş çaplı bir seferberlik başlatırken, aynı dönemde İngiltere hem Mezopotamya'da bir Kürt tampon bölgesi oluşturma arayışını sürdürmüş hem de Anadolu'da Kemalist karşıtı ayaklanmaları teşvik etmiştir. İngiliz resmî çevrelerinde, Kemalist–Bolşevik unsurların Ermeni Cumhuriyeti'ne yönelen saldırısı ciddi bir endişe kaynağı olarak değerlendirilmiş; Ankara'da düzenlenen Türk Milliyetçi Kongresi'nin, Anadolu'daki isyancı güçlerin önemli bir bölümünü Ermenilere karşı sevk etme kararında Moskova'nın artan etkisinin belirleyici olduğu ileri sürülmüştür. Bu değerlendirme, Bolşeviklerin Erivan Hükümeti'ne ikinci kez sunduğu ve Anadolu'ya Ermeni toprakları üzerinden serbest geçiş talep eden ültimatom ile de desteklenmiştir. İngiliz bakışına göre bu girişim, yalnızca Sevr Antlaşması'na meydan okumakla kalmıyor, aynı zamanda doğrudan İngiliz çıkarlarını hedef alan siyasî bir hamle niteliği taşıyordu[1291].

Bu sırada Bolşevik yöneticiler Nerimanov ve Eliava, Ankara'daki güç dengelerinin kırılganlaştığını ve iç isyanların Kemalist hareketi ciddi biçimde zorladığını rapor etmişlerdir. Mühimmat yetersizliği Türk ordusunu geri çekilmeye zorlarken, bu durumun İtilaf Devletleri'nin Türkiye içindeki karşı-devrimci girişimlerini kolaylaştırdığı ve aynı zamanda Bakü petrol bölgesi üzerindeki baskıyı artırdığı belirtilmiştir. Bolşevik liderlik açısından Kafkasya'nın savunulması ile Türk ulusal direnişinin desteklenmesi arasında doğrudan bir stratejik bağ kurulmuş; bu nedenle Ermenistan ve Gürcistan, Sovyet–Türkiye yakınlaşmasının önündeki başlıca engeller olarak görülmüştür. Sonuçta Ermenistan'ın süratle Sovyetleştirilmesine karar verilmiş ve bu karar sahada Eylül 1920'de Kâzım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun geniş cepheli taarruzuyla

[1289] Aşhatavor, №53(125), 11 Haziran 1920, s.1-2.
[1290] Hasanli, *The sovietization of azerbaijan,* a.g.e, s.182.
[1291] "Armenia's Peril" Daily Telegraph, 23 Oct. 1920, p.13.

somutlaşmıştır[1292]. Bu koşullar altında 29 Kasım 1920'de Kızıl Ordu desteğiyle Erivan'da bir devrim komitesi kurulmuş ve Ermenistan'ın Sovyetleştirildiği ilan edilmiştir. 2 Aralık'ta imzalanan iki anlaşmadan biri Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni tanırken, diğeri eski Ermeni hükümetinin Türkiye ile yaptığı ve ağır toprak tavizleri içeren barış düzenlemesini içermiştir. Böylece Türkiye elverişli sınırlar elde etmiş, Sovyet Rusya ise Erivan merkezli küçük bir Ermeni Sovyet Cumhuriyeti'ni güvence altına almıştır; Azerbaycan ve Ermenistan'ın siyasî olarak devreden çıkarılması ise her iki gücün çıkarlarıyla uyumlu bir sonuç üretmişti[1293].

Gümrü Zaferi ve Kars'ın geri alınması, Ankara hükümetine Doğu Cephesi'nde önemli bir üstünlük kazandırmış; ancak Ardahan ve Batum'un statüsü, Güney Kafkasya'daki güç mücadelesinin temel başlıklarından biri olmaya devam etmiştir. Gürcistan'ın bu bölgeler üzerindeki fiilî denetimi, Ankara–Tiflis ilişkilerini gererken, TBMM Sovyet ilerleyişi karşısında doğrudan çatışmadan kaçınan geçici bir diplomatik esneklik izlemiştir. Bununla birlikte Brest-Litovsk hükümleri ve Misak-ı Millîye dayanan taleplerden vazgeçilmemiş; Kemalist heyetin 18 Şubat 1921'de Moskova'ya ulaşmasının ardından, Gürcistan'ın geleceği Türk–Sovyet ilişkilerinin merkezî meselelerinden biri hâline gelmiştir. 21 Şubat'ta Kızıl Ordu'nun Gürcistan'a girmesiyle eş zamanlı olarak Türk hükümetinin Artvin ve Ardahan için ültimatom vermesi ve ardından başlattığı askerî harekât, sahadaki fiilî durum ile diplomatik müzakereleri iç içe geçirmiştir. Mart başında Artvin, Ahıska ve Ahılkelek'in, 11 Mart'ta ise Batum'un denetim altına alınması, Ankara'nın askerî baskıyı diplomatik müzakerenin tamamlayıcı aracı olarak kullandığını göstermiş; sonuçta Gürcistan'ın Sovyetleşmesiyle birlikte bölgesel statü sorunu bütünüyle Ankara–Moskova eksenine taşınmış ve Batum'un nihai konumu Moskova Antlaşması çerçevesinde belirlenmiştir[1294].

16 Mart 1921'de, İngiltere ile Sovyet Rusya'nın Londra'da ticaret antlaşması imzaladığı gün, Moskova'da Sovyet–Türk Dostluk Antlaşması da tamamlanmıştır. Antlaşmanın önsözü ve ilgili maddeleri, tarafların "emperyalizme karşı ortak mücadele" yürüttüğünü vurgulayarak, Doğu'daki ulusal kurtuluş hareketleri ile Rus işçilerinin yeni bir toplumsal düzen kurma çabasını aynı tarihsel sürecin parçaları olarak tanımlamıştır[1295]. Antlaşmanın Güney Kafkasya cumhuriyetlerine ilişkin hükümleri, Rusya'nın Türkiye ile yapılacak tüm antlaşmalarda bu cumhuriyetlerin tanınmasını kolaylaştıracak adımlar atacağını belirterek Moskova'yı bölgesel düzenin başlıca mimarlarından biri konumuna yerleştirmiştir. Antlaşmanın en kritik düzenlemeleri Batum ve Nahçıvan

[1292] BOA, 930-1-0-0-1-4, lef 1.
[1293] TCB.CA. 30-10-0-0/250-689-1; Carr, *Bolşevik devrimi, cilt III*, a.g.e, s.278-79.
[1294] Turan, *a.g.e*, s.255-257; Carr, *Bolşevik devrimi, cilt III,* a.g.e, s.283.
[1295] Yerasimos, *a.g.e*, s.302.

meselelerine ayrılmıştır. 2. maddeye göre Türkiye, Batum limanı ve şehri üzerindeki egemenlik hakkını, yerel topluluklara geniş idarî özerklik tanınması şartıyla Gürcistan'a devretmeyi kabul etmiş; buna karşılık Sovyet Rusya, Kars, Kağızman, Ardahan, Oltu, Artvin, Batum kazasının güneyi ve 572.000 nüfuslu Sürmeli Vilayeti dâhil toplam 23.600 km²'lik alanı Türkiye'ye bırakmıştır. Böylece Moskova, Türkiye'yi Versailles-Sevr düzeninin dışında alternatif bir meşruiyet çerçevesine yerleştirirken, Misak-ı Millîye yapılan açık atıf da Türk sınır ve egemenlik taleplerinin hukukî-siyasî zeminini pekiştirmiştir. Nahçıvan'ın Azerbaycan himayesinde özerk bir bölge olarak tanımlanması ise, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kara bağlantısını güvence altına alan ve bölgenin Ermenistan lehine stratejik bir ağırlık merkezine dönüşmesini önleyen jeopolitik bir tampon işlevi görmüştür[1296].

TBMM Hükümeti, Moskova Antlaşması'ndan sonra Güney Kafkasya'daki Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkileri hukukî zemine oturtmak amacıyla Kars Konferansı için belirli bir diplomatik strateji geliştirmiştir. Hariciye Vekili Yusuf Kemal'in 17 Eylül 1921 tarihli talimatında, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın Moskova görüşmelerine katılma talebi, sınır müzakerelerinde zorluk yaratacağı gerekçesiyle reddedilmiş; bu devletlerle ayrı ayrı antlaşmalar yapılması kararlaştırılmıştır. Azerbaycan'ın diğer Kafkas cumhuriyetlerinin katılımında ısrar etmesi üzerine, konferansın müşterek görüşmelerle yürütülmesi, fakat sonuçların münferit antlaşmalar şeklinde imzalanması üzerinde uzlaşılmıştır. Böylece TBMM'nin, ikili antlaşmalar üzerinden kurduğu esnek diplomasi hattı ve Sovyet nüfuzu altındaki cumhuriyetlerle doğrudan temas yoluyla bölgesel güç dengesini kendi lehine şekillendirme stratejisi açık biçimde ortaya çıkmıştır[1297]. Nihayetinde TBMM Hükümeti ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında kurulan ortak düzenleme, anti-emperyalist dayanışma ve karşılıklı egemenlik tanıması temelinde yeni bir bölgesel siyasal çerçeve oluşturmayı hedeflemiştir.

Taraflar, Çarlık ve Osmanlı dönemlerinde bölge hakkında yapılmış tüm ikili ve çok taraflı antlaşmaları geçersiz saymış; Güney Kafkasya'nın geleceğine dair hiçbir uluslararası hükmün Türkiye'nin iradesi dışında meşruiyet kazanamayacağını karşılıklı biçimde teyit etmiştir. Kapitülasyonlar egemenlik ihlali olarak reddedilirken, Nahçıvan'ın statüsü Türkiye'nin garantörlüğü ve Azerbaycan'ın himayesi altında özerk bir bölge olarak belirlenmiş; Batum üzerindeki Türk taleplerinden vazgeçilmesi karşılığında limanın serbest ticarete açılması ve sınır bölgelerinde kolaylaştırılmış geçiş rejimi kabul edilmiştir. Ayrıca taraflar, birbirlerinin

[1296] Izvestiya, №60 (1203), 20 marta 1921, s. 1-2; Karabekir, Kazım Karabekir*, İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s.945-947.
[1297] *A.g.e*, s.1002-1003.

topraklarında karşı-devrimci veya düşmanca örgütlerin barındırılmasını yasaklayarak karşılıklı güvenlik garantileri oluşturmuş; savaş suçları, siyasî mahkûmlar, eski esirler ve mülteciler konusunda özel düzenlemeler yapılmasını kararlaştırmıştır[1298]. Hasanlı'nın da belirttiği üzere, Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) üç temel sonuç üretmiştir: Türkiye, Misak-ı Millînin doğu sınırlarını uluslararası meşruiyetle tahkim ederek Sevr'in Kafkasya düzenini fiilen geçersiz kılmış; Ermenistan'ın "Büyük Ermenistan" iddiasının hukukî ve siyasî temelini zayıflatmış; Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olarak tanınması ise, Sovyet dönemi boyunca Türkiye'ye Kafkasya jeopolitiğinde etkili bir baskı ve dengeleme aracı sağlamıştır[1299].

Sonuç olarak, İran ve Türkiye'nin Güney Kafkasya politikaları, bölge halklarının self-determinasyonunu ilkesel biçimde korumaktan çok, kendi güvenlik, nüfuz ve jeopolitik önceliklerini tahkim etmeye yönelmişti: İran, tarihî hak, sınır güvenliği ve kimlik siyaseti ekseninde özellikle Azerbaycan meselesini kendi toprak bütünlüğüne yönelik potansiyel bir tehdit olarak görerek bölgeyi revizyonist ve dengeleyici bir bakışla ele alırken; TBMM Hükümeti ise Misak-ı Millî, Sovyetlerle kurulan pragmatik ittifak ve İngiliz kuşatmasını kırma hedefi doğrultusunda Güney Kafkasya'yı hem stratejik tampon hem de Anadolu'nun doğu emniyetini belirleyen bir geçiş alanı olarak değerlendirmiştir. Bölge halkları ve cumhuriyetleri bu iki aktörden, bir yandan tanınma, güvenlik ve dış destek, diğer yandan ise kendi ulusal projelerini koruyacak daha dengeli bir bölgesel düzen beklemişler; ancak bu beklentiler tam anlamıyla karşılanmamıştır. İran'ın ihtiyatlı, sınırlı ve çoğu zaman kendi tarihsel iddialarını önceleyen siyaseti Azerbaycan'la kalıcı bir siyasal bütünleşme üretmezken, Türkiye'nin özellikle Azerbaycan üzerinden geliştirdiği askerî-siyasî hat da federatif veya konfederal bir uzlaşıyı güçlendirmekten ziyade bölgesel mücadeleyi askerîleştirmiş ve kutuplaşmayı derinleştirmiştir. Bu nedenle federasyon, konfederasyon ve bölgesel birlik söylemleri, halkların eşit temsiline dayalı kalıcı bir siyasal model olmaktan çok, kimi zaman İran açısından nüfuzun yeniden tesisi, kimi zaman da Türkiye açısından İngiliz ve Sovyet baskısını dengeleyecek taktiksel araçlar olarak işlev görmüştür.

4.6. CUMHURİYETLERİN KONFEDERASYON VE ORTAK CEPHE ARAYIŞLARI

Güney Kafkasya cumhuriyetleri özelinde ulusal projeksiyonlar ve etnik temelli ihtilaflar varlığını sürdürmesine rağmen, bölge aktörleri federasyon veya konfederasyon zemininde siyasî ve iktisadî

[1298] BOA, YB.021, 8/3, lef 1–13.
[1299] Hasanli, *The sovietization of azerbaijan,* a.g.e, s.314-315.

bir entegrasyon tesisi yolunda girişimlerde bulunmuşlardır. Söz konusu eğilimin arka planında iki temel zaruret yer almaktaydı: Kuzeyden sirayet eden Denikin ve Kızıl Ordu tehdidi gibi haricî emperyal tazyikler ile dâhilî çatışmaların demokratik süreçler ve ekonomi üzerindeki tahripkâr yansımaları. Alman ve Türk birliklerinin bölgeden çekilmesini müteakip Güney Kafkasya, mütemadiyen Denikin tehlikesiyle karşı karşıya kalmış; Denikin yalnızca devrik bir Çarlık generali değil, aynı zamanda Güney Rusya, Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya hattındaki güç mücadelelerini tayin eden kritik bir jeopolitik aktör mahiyetine bürünmüştür. Gönüllü Ordu'nun askerî kapasitesi, büyük ölçüde İtilaf Devletleri'ne ve bilhassa Bakü, Tiflis ile Batum'daki Britanya askerî misyonlarına istinat etmekteydi. İngiliz siyasî-askerî temsilciliği, güvenlik ve tanınma vaatleri mukabilinde Tiflis ve Bakü hükümetlerini Denikin ile mecburi bir koordinasyona sevk etmeye teşebbüs etse de bu politika hiçbir surette kurumsal bir "Müttefik–Kafkas Cumhuriyetleri mutabakatı"na evrilmemiştir. Bilakis, bağımsızlıklarını tanımayan Denikin kuvvetleri, Gürcistan ve Azerbaycan'a yönelik fiilî ekspansiyonist bir strateji gütmüş; ilhak edilen sahalarda tesis edilen katı askerî idare, keyfî şiddet ve güvenlik operasyonları hasebiyle dönemin gözlemcileri tarafından sıklıkla bir "terör rejimi" olarak tavsif edilmiştir[1300].

Öte yandan bölgedeki ekonomik çöküş, kıtlık, salgın hastalıklar ve toplumlar arası çatışmalar, ortak bir demokratik cephe ve konfederatif birlik fikrini daha da hayati hâle getirmiştir. Mşak gazetesi, dış güçlerin iç anlaşmazlıklardan yararlanarak bölünmeleri derinleştirdiğini ve Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın ağır bir siyasal ve toplumsal felakete sürüklendiğini vurgulayarak, Güney Kafkasya'da demokrasinin ve ekonominin ortak bir dayanışma zemini oluşturması gerektiğini savunmuştur. Gazeteye göre bu amaçla meslek birlikleri, işçi ve köylü örgütleri, konseyler, kooperatifler ve özyönetim kurumlarını kapsayan genel bir demokratik istişare ile üç cumhuriyetin temsilciler konferansı acil bir ihtiyaçtı; aksi takdirde Güney Kafkasya çöküşün eşiğine ulaşacaktı[1301]. Benzer şekilde Ahmed Bey Ağaoğlu, Azerbaycan'ın ekonomik olarak güçlenmesi ve dış tehditlere karşı koyabilmesi için önce Kafkas halklarının kendi aralarındaki ilişkileri düzene koymaları ve etnik çatışma ihtimallerini ortadan kaldırmaları gerektiğini belirtmiş; bunu demokratik ilkeler temelinde konfederatif bir yapının zorunlu koşulu olarak değerlendirmiştir[1302].

Nitekim Muhanov da kendi Gürcistan-Azerbaycan ilişkilerinde ekonomik karşılıklı bağımlılığın belirleyici rolüne dikkat çekmektedir. Buna göre Gürcistan, petrol ve petrol ürünleri bakımından büyük ölçüde Bakü'ye bağımlı iken; Azerbaycan dış pazarlara açılabilmek için Gürcistan'ın

[1300] Avalishvili, *a.g.e,* s.177; Denikin, *a.g.e*, s.11.
[1301] Mşak, №29, 7 Şubat 1919, s.1-2.
[1302] Gruziya, №60, 14-go noyabrya 1918 g., s. 3.

limanları, demiryolu ağı ve transit güzergâhları üzerinden hareket etmek zorundaydı. Bu karşılıklı bağımlılık, iki cumhuriyet arasındaki ilişkileri yalnızca diplomatik veya siyasî bir temas alanı olmaktan çıkarmış, onları mali, ticari ve ulaştırma ağları bakımından birbirine bağlayan yapısal bir zemine dönüştürmüştür. Rusya pazarının kapanmasıyla birlikte Bakü-Batum hattı, Batum limanı ve Güney Kafkasya Demiryolunun stratejik değeri daha da artmış; imparatorluk döneminden miras kalan Bakü-Batum gaz yağı boru hattı ise bölgesel ekonomik bütünleşmenin somut altyapılarından biri hâline gelmiştir[1303]. Bu nedenle Kafkasya Konfederasyonu fikri, yalnızca ideolojik veya diplomatik bir birlik tasavvuru olarak değil, aynı zamanda ekonomik karşılıklı bağımlılığın ürettiği pratik bir zorunluluk olarak da değerlendirilmelidir. Nitekim Resulzade'nin ifadelerinde ve Müsavat Partisi'nin Aralık 1919'da Bakü'de toplanan II. Kongresi'nde, bağımsız Azerbaycan hedefi ile Kafkas cumhuriyetlerinin gönüllü bir ittifak temelinde birleşmesi düşüncesi birlikte ele alınmıştır. Kongrede, bölge cumhuriyetlerinin millî, mali ve siyasî menfaatlerini ancak sıkı bir iş birliği ve gönüllü mutabakat yoluyla koruyabilecekleri vurgulanmış; bu çerçevede Kafkasya Konfederasyonu hem siyasal güvenliğin hem de ekonomik devamlılığın teminatı olarak sunulmuştur[1304]. Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türkleri, bağımsızlıklarını muhafaza edebilmek için bölgesel ölçekte konfederatif bir yapılanmanın gerekliliğini kavramış olmalarına rağmen, söz konusu siyasal entegrasyonu hangi tarihsel, siyasî ve toplumsal etkenler nedeniyle hayata geçirememiştir?

Kafkas cumhuriyetleri arasında kolektif güvenlik ve karşılıklı iş birliği fikrini içeren ilk resmî girişim, Gürcistan hükümetinin 27 Ekim 1918 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya Dağlı Halklar Birliği'ne gönderdiği nota ile ortaya çıkmıştır. Söz konusu nota, yaklaşan barış düzeninin Kafkas halklarının geleceğini belirleyeceğini vurgulamakta ve cumhuriyetleri karşılıklı güven, dayanışma ve bağımsızlıkların tanınması temelinde bir araya gelmeye davet etmekteydi. Özellikle Gürcü–Ermeni çatışmasının ardından oluşan gergin atmosferde bu çağrı, bölgede daha istikrarlı bir siyasal düzen kurmayı amaçlayan önemli bir diplomatik adım niteliği taşımıştır[1305]. Ancak 10 Kasım'da açılan Kafkasya Konferansı, Ermenistan'ın katılmaması ve devam eden tartışmaların sonuçsuz kalması nedeniyle aralık ayına gelindiğinde fiilen dağılmıştır. Ermenistan hükümeti, konferans fikrine ilkesel düzeyde olumlu yaklaşmakla birlikte, toplantının bileşimi, gündemi ve yeri konusunda herhangi bir müzakere yapılmaksızın Gürcistan tarafından

[1303] Muhanov Vadim, *Raskolotoye Zakavkaz'ye, ili Gruzino-Azerbaydjanskiye otnoşeniya v 1917–1920 gg.* (Parçalanmış Güney Kafkasya ya da 1917–1920 Yıllarında Gürcü-Azerbaycan İlişkileri), 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz), Bizim Büro Matbaa, Ankara 2018, s.72-73.
[1304] Resulzade, *Pan-turanizm ve kafkasya meselesi*, a.g.e, s.63-65.
[1305] *Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii,* a.g.e, s.428-429.

belirlenen çerçeveyi kabul etmeyeceğini bildirmiştir[1306].

Ermeni iddialarına göre Tiflis yönetimi, diğer delegasyonlar şehirde bulunduğu hâlde hiçbir ön istişare yürütmeden konferansın tarihini, içeriğini ve katılımcılarını tek taraflı biçimde belirlemiş; bu tutum Erivan'da bir iyi niyet göstergesinden ziyade siyasî bir dayatma olarak algılanmıştır. Erivan'ın bu tavrının ardında yalnızca usule ilişkin itirazlar değil, daha derin güvenlik ve temsil kaygıları da bulunmaktaydı. Ermenistan, sınır ve toprak ihtilaflarının dört taraflı bir platformda değil, ikili müzakereler yoluyla çözülmesi gerektiğini savunmuş; çünkü genel bir konferansta Dağlı katılımcıların Azerbaycan'ın Yelizavetpol ve Erivan guberniyaları üzerindeki iddialarını desteklemesi, buna karşılık Azerbaycan ve Gürcistan'ın da Gürcistan'ın Ermeni nüfuslu güney bölgelerindeki taleplerde birbirini desteklemesi, güçlü bir Müslüman–Gürcü bloklaşması ihtimalini doğurmaktaydı. Buna ek olarak Ermenistan, Nuri Paşa ve Osmanlı subaylarının etkisini sürdürdüğü Kuzey Kafkasya Dağlılar Cumhuriyeti'nin konferansa dâhil edilmesini, bölgedeki Müslüman nüfuzunun genişlemesi olarak değerlendirmiştir[1307]. Nitekim Ermeni basını da Kafkas birliği fikrine vurgu yapmakla birlikte, böylesi bir konferansın ancak normal ve barışçıl şartlar altında anlamlı olabileceğini, mevcut siyasî atmosferin ise yeni ortaya çıkan Kafkas uluslarının birbirlerine karşı güven, samimiyet ve tarafsızlık temelinde davranabileceklerine dair yeterli güvence sunmadığını ifade etmiştir[1308].

Konferansın başarısızlığa uğramasının ardından Azerbaycan, Gürcistan ve Dağlı Halklar Birliği, kendi aralarında bir ön anlaşma zemini oluşturmaya yönelmiştir. Bu görüşmelerde dört temel ilke üzerinde uzlaşılmıştır: bağımsızlığın karşılıklı tanınması, sınır ve diğer uyuşmazlıkların silahlı güç kullanılmadan anlaşma veya tahkim yoluyla çözülmesi, taraflardan hiçbirinin diğerinin aleyhine yabancı devletlerle anlaşma yapmaması ve Paris Barış Konferansı'nda cumhuriyetlerin bağımsızlığını savunmak üzere ortak bir diplomatik hat oluşturulması. Bununla birlikte bu kararlar, hukukî bağlayıcılıktan çok siyasî deklarasyon niteliğinde kalmış ve somut mekanizmaların kurulması amacıyla bir komisyon oluşturulması planlanmıştır. Ancak bu girişim de iki temel nedenle uygulanamamıştır: ilk olarak Denikin'in Gönüllü Ordusu, özellikle Gürcistan sınırlarında hızla ilerleyerek bölgesel istikrarı sarsmış; ikinci olarak Ermenistan'ın sürece katılmaması, mevcut toprak ihtilaflarının çözümünü ve dolayısıyla kolektif güvenlik düzeninin kurulmasını engellemiştir. Dahası, Ermeni birliklerinin Azerbaycan ve Gürcistan sınırlarında sürdürdüğü saldırılar, iç istikrarsızlığı daha da derinleştirerek ortak düşmana karşı birleşik bir

[1306] AR Pİİ İSSA, F.277, S.2, SV.19, s.2.
[1307] Hovannisian, *The republic of armenia, volume I*, a.g.e, s.93-96.
[1308] Mşak, №225, 3 Kasım 1918, s.1.

Kafkas cephesinin oluşmasını fiilen imkânsız kılmıştır[1309].

Bu bağlamda dikkat çeken bir diğer girişim, Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori'nin 21 Şubat 1919'da Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya-Dağıstan Dağlılar Konfederasyonu hükümetlerine gönderdiği genelge olmuştur. Gegeçkori bu genelgede, bölgesel refah ve istikrarın ancak cumhuriyetlerin karşılıklı bağımsızlıklarını tanıması, bu bağımsızlıkları ortak biçimde savunması ve güvene dayalı bir iş birliği düzeni kurmasıyla mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Gürcistan, bağımsızlığın karşılıklı tanınması, barış kongrelerinde ortak hareket edilmesi, dış saldırılara karşı önleyici tedbirler alınması, sınır ve diğer ihtilafların anlaşma veya tahkim yoluyla çözülmesi, mülteci sorununun ele alınması ve transit, tarife, ticaret ile finans gibi pratik konuların görüşülmesini kapsayan genel bir Güney Kafkasya Konferansı önermiştir[1310]. Hovannisian'ın belirttiği üzere bu çağrı, 1918 sonbaharındaki başarısız girişime kıyasla daha istişareci ve eşitlikçi bir üslup taşımaktaydı. Dağlılar Cumhuriyeti daveti hızla kabul ederken, Azerbaycan gündemin Paris Barış Konferansı'nda ortak tutum, bölgesel toprak ihtilaflarının çözümü ve dış tehditlere karşı müşterek savunma planlaması gibi daha geniş stratejik başlıklarla zenginleştirilmesini istemiştir.

Buna karşılık Ermenistan, Maslahatgüzar Leon Evangulov aracılığıyla, sınır ihtilaflarının çok taraflı bir panel yerine ikili müzakereler yoluyla ele alınması şartıyla konferansa katılabileceğini bildirmiştir. Erivan yönetimi, önceki Güney Kafkasya Komiserliği ve Seym dönemlerinde karşı karşıya kaldığı "Gürcü–Müslüman bloklaşmasının" yeniden ortaya çıkmasından çekinmiş; özellikle Gürcistan, Azerbaycan ve Dağlılar Konfederasyonu'nun ortak tavrı karşısında siyasî bakımdan yalnız kalma riskini görmüştür. Ayrıca Azerbaycan'ın Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti'ne verdiği destek Tiflis tarafından provokatif kabul edilmiş; aşırı milliyetçi Gürcü basını da Ermeniler için "kuzu postuna bürünmüş kurt" benzetmesini kullanarak yeni bir ittifakın mümkün olmadığını savunmuştur. Jordanya kabinesi, Ermenistan ile yakınlaşıp Kars yönetimine davet gönderilmesine karşı direnmiş; Gürcistan ve Ermenistan, Güneybatı Kafkasya Geçici Hükümeti'ne yalnızca danışma nitelikli bir temsil verilmesini kabul etmiştir. Nisan ortasında Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti'nin çökmesi ve Ermenistan'ın Kars'ı işgal etmesiyle mesele büyük ölçüde sahadan çekilmiş; buna paralel olarak Azerbaycan, Kars'ın konferansa katılımında ısrar etmekten vazgeçmiştir[1311].

[1309] AR Pİİ İSSA, F.277, S.2, SV.19, s.2-3.
[1310] *Azerbaydjanskaya Respublika: dokumentı i materialı*, a.g.e, s.199-200; *Azerbaycan cilt VII,* a.g.e, s.247-249.
[1311] *Hovannisian, The republic of armenia, volume I,* a.g.e, s.355-356; *Azerbaydjanskaya Respublika: dokumentı i materialı*, a.g.e, s.200.

Bu süreçte *Gruziya* gazetesi, Güney Kafkasya'nın üç ana halkı arasındaki bencil çıkarların ancak karşılıklı tavizler temelinde siyasî yakınlaşmaya dönüştürülebileceğini savunmuş; Gürcistan'ın refahının Ermeni halkının özgürlük ve normal gelişim koşullarına, Ermeni siyasal idealinin gerçekleşmesinin ise Gürcistan ve Azerbaycan'ın özgür kalmasına bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Gazeteye göre Nisan'da Tiflis'te toplanması önerilen Kafkas Konferansı, yalnızca tartışmalı meseleleri çoğaltan bir platform değil, gerçek bir uzlaşma iradesi taşıyan siyasî bir girişim olmalıydı[1312]. Özellikle Gürcistan ile Azerbaycan arasındaki anlaşmazlıkların sona erdirilmesi, karşılıklı tavizler temelinde en yakın ittifak ve iş birliğinin kurulması, her iki cumhuriyete siyasal bağımsızlık ve ekonomik refah sağlayacak temel şart olarak görülmüştür. Gazete, küçük halkların dış güçlere bel bağlayarak değil, ancak kendi iradeleriyle kaderlerini güvence altına alabileceklerini vurgulamakta; aksi takdirde askerî baskı olmasa bile mali ve gıda güvensizliği nedeniyle dış müdahaleye açık hâle geleceklerini belirtmektedir. Bu nedenle Gürcistan'ın, içinde bulunduğu geniş Müslüman dünya karşısında düşmanca değil, uzlaşmacı ve iş birliğine açık bir konum alması gerektiği savunulmuş; Ermenistan'ın silahlı Avrupalı desteğiyle toprak kazanımına dayalı çizgisinin tersine, Müslümanlarla kurulacak karşılıklı güvene dayalı komşuluk ilişkisinin daha gerçekçi olduğu öne sürülmüştür. Ayrıca ılımlı Gürcü basını, Asya sınırında Müslümanlarla uzlaşmadan yaşamanın mümkün olmadığını ve bu uzlaşının hem Kuzey hem de Batı ile yapılacak gelecekteki müzakerelere ağırlık kazandıracak en sağlam temel olduğunu ifade etmiştir[1313].

Öte yandan, General Denikin tehlikesi, Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında ortak cephe arayışını hızlandırmıştır. Gönüllü Ordu, Bolşeviklere karşı mücadele sınırını aşarak fiilen Kafkas cumhuriyetlerinin egemenliğini hedef almış, Petrovski ve Derbent'in işgaliyle Dağlı Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü ihlal etmiş ve dağlı topluluklar üzerinde zorlayıcı bir askerî-siyasî tahakküm kurmaya yönelmiştir[1314]. Bu durum, özellikle Azerbaycan ve Gürcistan açısından tehdidin yalnızca sınır güvenliğiyle sınırlı olmadığını, bağımsız devletleşme projelerinin bütünüyle tasfiyesine yöneldiğini göstermiştir. Nitekim Bakü yönetimi, Denikin'in "birlik ve bölünmez Rusya" doktrini karşısında Dağıstan sınırında tampon alan oluşturmaya ve yerel mobilizasyonu desteklemeye çalışmış; sahadaki güç dengelerinin akışkanlığı içinde Nuri Paşa gibi aktörlerin tutum değişiklikleri dahi bu güvenlik krizinin derinliğini açığa vurmuştur[1315]. General Erdeli'nin Denikin'e sunduğu raporda da belirtildiği üzere, Azerbaycan elitleri Gönüllü Ordu'nun ilerleyişini, yalnızca mevcut statükoya değil, doğrudan bağımsızlık fikrine yönelmiş

[1312] Gruziya, №45, 27-go fevralya 1919 g., s. 3.
[1313] Gruziya, №79, 10-go aprelya 1919 g., s. 1-2.
[1314] ARDA, F.2598, S.1C, SV.13, s.50-53.
[1315] *Azerbaycan cilt VII,* s.396; Alex Marshall, *a.g.e*, s.103.

varoluşsal bir tehdit olarak okumaktaydı[1316].

Benzer biçimde Gürcistan da Denikin'in "birleşik ve bölünmez Rusya" söyleminin kendi devlet varlığını ortadan kaldırmayı amaçladığı sonucuna varmış; bu nedenle savunmanın yalnız diplomatik girişimlere değil, işçi ve köylü kitlelerinin seferberliğine de dayanması gerektiğini savunmuştur[1317]. Bununla birlikte Gürcü kamuoyunda İngiltere desteği ile Denikin baskısı arasındaki ilişki, dış müdahaleye duyulan güvensizliği derinleştirmiş ve genç cumhuriyetin manevra alanını daraltmıştır[1318]. Bu koşullar altında Tiflis yönetimi, bir yandan Azerbaycan ile savunma ittifakı arayışına yönelmiş, diğer yandan Çeçenler ve "Yeşiller" gibi Denikin karşıtı yerel güçleri destekleyerek Gönüllü Ordu'nun çevresel baskısını azaltmaya çalışmıştır[1319]. Dolayısıyla Denikin tehlikesi, Güney Kafkasya'da ortak cephe fikrini ideolojik yakınlıktan çok, küçük cumhuriyetlerin hem Beyaz hem de Kızıl merkezî güçler karşısında siyasal varlıklarını koruma zorunluluğundan doğan bir güvenlik refleksi hâline getirmiştir; nitekim Jordanya'nın da ifade ettiği üzere, Moskova, Türkiye ve Gönüllü Ordu'nun eşzamanlı baskısı, küçük ulusların kendi varlıklarını savunma meselesini hayati bir sorun seviyesine taşımıştır[1320].

Bu siyasî ortamda Nisan ayında toplanan ve Haziran'a kadar süren Tiflis Genel Kafkasya Konferansı, bölgesel iş birliği arayışının kurumsal bir çerçeveye kavuşturulması bakımından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Gürcistan (Gegeçkori, Ramişvili, Kandelaki), Azerbaycan (Caferov, Hoyski, Hasmamedov), Ermenistan (Mamikonyan, Tigranyan, Arutyunyan) ve Dağlılar Cumhuriyetinin (Kantemir, Feyzullayev, Butayev) katıldığı toplantı; sınır, ekonomi, maliye, göçmenler ve Paris Barış Konferansı ile ilgili meseleleri kapsayan geniş bir gündem oluşturmuştur. Ancak Ermeni heyetinin toprak meselelerinin açık biçimde tartışılmasına mesafeli yaklaşması, müzakerelerin kapsamını sınırlamıştır[1321]. Konferansın uzlaşabildiği sonuç, üç maddelik bir ilkeler bildirgesiyle sınırlı kalmıştır: bölge sınırlarının halkların kendi kaderini tayin hakkı temelinde belirlenmesi, yalnızca sınır bölgelerinin ihtilaf konusu yapılabilmesi veya taksim edilebilmesi ve sınır anlaşmazlıklarının karşılıklı mutabakatla, mümkün olmadığı durumda ise tahkim yoluyla çözülmesi.

Bununla birlikte Ermenistan, Rusya ile ilişkilerde komşularından farklı bir çizgi izlemeyi sürdürmüştür. Denikin'in Gönüllü Ordusu Soçi–Sohum hattında Gürcistan'a meydan okuyor,

---

[1316] Kuzey Kafkasya birlikleri komutanı General Erdeli'nin Güney Rusya Silahlı Kuvvetleri Başkomutanı A. Denikin'e raporu 17 Eylül 1919. *Azerbaycan Tarihi RDSSTA Belgeleri*, s.351-352.
[1317] Muskhelishvili, Japaridze *ve d., a.g.e,* s.200-201.
[1318] Avalishvili, *a.g.e*, s.186.
[1319] Jones, *Georgian social democracy*, a.g.e, s.446-448.
[1320] Zhordania, *My life*, a.g.e, s.98.
[1321] Özder, *a.g.e*, s.217.

Dağ Cumhuriyetini işgal ediyor ve Bakü'ye yönelme niyetini gizlemiyorken, Gürcü temsilciler dış müdahaleye karşı birleşik bir savunma sistemi kurulmasını savunmuş; ancak Ermeni temsilci Tigranyan, Ermenistan'ın askerî ittifaka girecek istikrara sahip olmadığını ve sınır sorunları çözülmeden somut bir taahhüt altına giremeyeceğini ileri sürerek bu öneriye karşı ihtiyatlı davranmıştır[1322]. Gürcistan'ın yabancı müdahaleye karşı ortak savunma hattı oluşturma girişiminin Ermenistan tarafından desteklenmemesinin arkasında, yalnızca kısa vadeli askerî zafiyet değil, aynı zamanda daha geniş stratejik beklentiler yatmaktaydı. Avalişvili'nin belirttiği üzere Erivan yönetimi, kısa vadeli siyasî hesapları merkeze alarak komşularının "kargaşa ve tahribat kaynağı" saydığı bir güçten dahi fayda sağlamaya yönelebilmişti. Bu tutumun ardında, Ermenistan'ın Büyük Güçlerin desteğiyle Osmanlı Devleti'ne ilişkin tarihsel beklentilerini gerçekleştirebileceğine dair taşıdığı umut belirleyici olmuştur[1323].

Bu nedenle Erivan, aynı Büyük Güçlerin sahadaki temsilcilerinden biri sayılabilecek General Denikin karşısında tarafsız görünmenin uzun vadeli çıkarlarına daha uygun olduğunu düşünmüştür. Ermeni hükümeti ayrıca "yardımsever" bir Rusya'nın, Gürcistan ve Azerbaycan kaynaklı sınır baskılarını hafifleteceğine, Osmanlı'nın yeniden güçlenmesinin doğuracağı tehdidi dengeleyeceğine, Rusya'daki binlerce Ermeni mülteciyi koruyacağına ve Rus Ermeni vilayetlerinin gelecekte "Türk Ermenistan"ı ile birleşmesine imkân sağlayacağına inanmıştır[1324]. Nitekim Gürcü basını, Ermeni ulusal liderliğinin uzun süredir komşularına karşı kibirli ve kendinden emin bir siyaset izlediğini, artık gerçek zemini kalmamış bir "Büyük Ermenistan" idealini dış güçlerin yardımıyla yeniden kurma beklentisinin hem ülkeye hem halka zarar verdiğini savunmuştur. Ermeni siyasetinin gerçekçi bir çözümü, komşularla doğrudan uzlaşma ve özellikle Müslümanlarla ve Osmanlı ile yapılacak bir anlaşma temelinde aramak yerine, dünyanın güçlü aktörleriyle iyi ilişkiler kurmaya ve başkalarının felaketinden faydalanarak kendi konumunu güçlendirmeye yönelmesi, bölgesel uzlaşmayı zayıflatmıştır[1325].

Buna karşılık *Aşhatavor* gazetesi de Azerbaycan ve Gürcistan arasında kurulan ittifakı, Azerbaycan beylerinin sınıfsal çıkarlarına dayandığı gerekçesiyle reddetmiş ve Ermeni ile Gürcü işçi sınıfının beylerle ittifak kurmasını doğru bulmadığını açıkça ifade etmiştir[1326]. Azerbaycan tarafı ise Gürcistan'ın Müslüman müttefiklerden destek arayışını, "Rus tehlikesine karşı Gürcistan'ın en vefalı dostlarının Azerbaycan, Dağıstan ve Çeçenistan olacağı" şeklinde

[1322] Hovannisian, *The republic of armenia, volume I,* a.g.e, s..358-359.
[1323] Avalishvili, *a.g.e*, s.189.
[1324] Hovannisian, *The republic of armenia, volume I,* a.g.e, s.360.
[1325] Gruziya, №171, 9-go avgusta 1919 g., s. 1-2.
[1326] Aşhatavor, №25(97), 5 Mayıs 1920, s.1.

yorumlarken[1327]; Gürcü gazetesi *Borba*, Ermenistan'ın Denikin tehlikesi karşısında Kafkas cumhuriyetleriyle ortak hareket etmeyi reddetmesini, "Ararat Cumhuriyeti'nin uzun süredir ayrılıkçı bir siyaset izlemesi ve *Büyük Ermenistan* tahayyülünün komşularla barışçıl iş birliğini gölgeleyen bir ideolojik yönelim hâline gelmesi" şeklinde değerlendirmekteydi. Bu çerçevede Erivan'ın dış politikasının, bölgesel iş birliği mekanizmalarına mesafeli ve çoğu zaman çelişkili bir karakter taşıdığı ileri sürülebilir[1328].

Gürcü çevrelerin Ermenileri Gönüllü Ordu ile koordineli hareket etmek ve Denikin'e destek vermekle suçlamasına karşılık *Mşak* gazetesi, Gönüllü Ordu'nun temel hedefinin "Rusya'yı birleştirmek" olduğunu, bu çerçevede Ruslar, Ermeniler, Polonyalılar ve diğer topluluklar arasında ayrım yapmadığını, herkesi aynı askerî yapı içinde seferber ettiğini ileri sürmüştür. Ermenilere göre Kuzey Kafkasya'daki birçok Ermeni Bolşevizm saflarına katılmışken, Gönüllü Ordu içindeki Ermeni varlığı oldukça sınırlıydı; Soçi bölgesinde Ermeni nüfusun yoğunluğu nedeniyle bazı Ermenilerin isteyerek ya da istemeyerek bu orduya katılmış olması, Ermenilerin ayrı ve belirleyici bir siyasal tercih yaptığı anlamına gelmemekteydi. Bu nedenle Gürcistan hükümetinin resmî raporlarında Ermenilerin rolünü özel olarak öne çıkarması, demokratik bir değerlendirmeden ziyade siyasî maksat taşıyan bir propaganda biçimi olarak nitelendirilmiştir[1329].

Bununla birlikte sahadaki gelişmeler, Ermeni yönetiminin Denikin'le fiilî temasını daha görünür kılmıştır. Nitekim 1919 baharında Taşnak yönetimi, İngiliz işgal otoriteleriyle koordinasyon içinde Kars'taki mühimmat depolarından önemli miktarda silah ve cephaneyi Denikin'in Beyaz Ordusu'na sevk etmiş; Yakındoğu İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Miller de Hatisyan ile görüşmesinde bu katkıdan duyduğu memnuniyeti ifade ederek Ermeni Harbiye Bakanlığı'ndan "Kars'taki stokların adil paylaşımını sürdürmesini" beklediklerini belirtmiştir. Ayrıca Taşnak birliklerinin Sovyet Rusya'ya karşı yürütülen harekâta fiilen katılması, bu ilişkinin yalnızca dolaylı bir temas düzeyinde kalmadığını göstermiştir[1330]. Ancak Ermenistan'ın Denikin'e karşı ortak bir savunma ittifakına katılmaması, Denikin'in Güney Kafkasya'ya bakışını değiştirmemiş; Denikin, bütün Güney Kafkasya'yı 1914 sınırları içinde "birleşik ve bölünmez Rusya"nın ayrılmaz parçası saymaya ve bölgenin Rus yönetimine "sorunsuz biçimde iadesi"ni hedeflemeye devam etmiştir[1331].

Ermenistan'ın ortak savunma girişimlerine katılmaması üzerine Gürcistan ve Azerbaycan

[1327] Azerbaycan, №218, 7 Temmuz 1919, s.2.
[1328] Azerbaycan, №227, 17 Temmuz 1919, s.4.
[1329] Mşak, №35, 14 Şubat 1919 s.1-2.
[1330] Lalayan, *a.g.e*, s.83.
[1331] Mehmetzade, *a.g.e*. s.123.

cumhuriyetleri, 16 Haziran 1919'da Tiflis'te bir askerî ittifak antlaşması imzalamıştır. Antlaşma, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığının ciddi biçimde tehdit altında bulunduğu bir konjonktürde, karşılıklı savunma esasına dayanacak şekilde düzenlenmiştir. Buna göre taraflar, iki devletten birinin ya da her ikisinin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne yönelen dış saldırılar karşısında bütün silahlı kuvvetleriyle birlikte hareket etmeyi taahhüt etmiş; ancak bu yükümlülüğün, aralarındaki henüz kesin biçimde çözülmemiş tartışmalı sınır bölgelerine uygulanmayacağı açıkça hükme bağlanmıştır. Antlaşmanın yalnızca savunma amacıyla geçerli olduğu belirtilmiş, taraflardan birinin önceden mutabakat olmaksızın girişeceği saldırı savaşlarına diğer tarafın katılmayacağı vurgulanmıştır. Sınır uyuşmazlıklarının askerî yöntemlerle değil, diplomatik müzakereler yoluyla çözülmesi zorunlu kılınmış; alınacak kararların karşılıklı bağlayıcılığı özellikle belirtilmiştir. Üç yıl süreyle yürürlükte kalacak bu düzenlemenin uzatılması veya feshi, sürenin dolmasına bir yıl kala tarafların takdirine bırakılmıştır[1332].

Azerbaycan basını, bu gelişmeyi etno-merkezli ve tecritçi siyasetin sona erdiği, bölge demokrasilerinin ise yeni bir evreye geçtiği şeklinde yorumlamış; Azerbaycan gazetesi, ayrışma sürecinin yerini federatif iş birliği arayışlarına bıraktığını ve Gürcistan–Azerbaycan ittifakının saldırgan değil, yalnızca Güney Kafkasya'nın toprak bütünlüğünü savunmaya dönük bir nitelik taşıdığını vurgulamıştır[1333]. Benzer biçimde *Gruziya* gazetesi de bu anlaşmayı, son dönemde Kafkas halklarının yaşamındaki en önemli gelişmelerden biri olarak değerlendirmiş; iki ana Kafkas cumhuriyeti arasında kurulan bu birliğin yalnızca acil savunma ihtiyacına cevap vermediğini, aynı zamanda Kafkasya'daki siyasî hayatın gelecekteki gelişim istikametini belirleyecek güçlü bir iş birliği zemini oluşturduğunu savunmuştur. Gazeteye göre bu ittifak, Gürcistan ve Azerbaycan arasında karşılıklı sempati ve öz savunma çıkarları temelinde uluslararası dayanışmaya sağlam bir zemin hazırlarken, Ermenistan'ı da Kafkas halklarıyla birlikte hareket edip etmeyeceği konusunda daha net bir siyasî tutum almaya zorlayacak bir gelişmeydi[1334].

Ayrıca Resulzade'nin aktardığına göre, Konferans sırasında Azerbaycan hükümeti, Kafkas cumhuriyetlerinin bir *konfederasyon* çatısı altında birleşmesine yönelik bir tasarı sunmuş; her ne kadar bu öneri o aşamada Ermenistan heyeti tarafından reddedilmişse de girişim 1919'da Gürcistan ile Azerbaycan arasında imzalanan askerî ve savunma ittifakıyla kısmen somutluk kazanmıştır. Nitekim söz konusu antlaşmada, Ermenistan'ın istemesi hâlinde bu ittifaka katılabileceğinin belirtilmesi, konfederatif düşüncenin bölgesel iş birliği temelinde sürdürülmek

[1332] BOA, HR.SYS. 2375/9, lef 2.
[1333] Hovannisian, *The republic of armenia, volume I,* a.g.e, s.382.
[1334] Gruziya, №130, 22-go iyunya 1919 g., s.2.

istendiğini göstermektedir. Resulzade'ye göre bu sırada *Kafkasya Konfederasyonu* fikri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren ülkedeki başlıca siyasî düşünce çevreleri ve önde gelen siyasetçiler tarafından benimsenen ortak bir perspektife dönüşmüştür[1335].

Nitekim Aralık 1919'da Tiflis ve Paris'te paralel olarak bir Güney Kafkasya Konferansı düzenlenmesi düşüncesi, bölge devletleri arasında kalıcı bir siyasal bağ kurma arayışının sürdüğünü göstermektedir. Bu bağlamda konfederasyon meselesi, görünüşte tali bir başlık gibi dursa da gerçekte Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki tarihsel ve ekonomik bağların dayattığı siyasî yakınlaşma ihtiyacını yansıtmaktaydı. *Borba* gazetesi, ilk aşamada bütün Güney Kafkasya devletlerinin uluslararası siyasetini koordine edecek ortak bir organın kurulmasını, ikinci aşamada ise ihtilaflı meselelerde sağlam uzlaşmalar sağlanarak gelecekteki çatışmaları önleyecek ortak normların belirlenmesini önermiştir[1336]. Gazeteye göre Gürcistan'ın komşularıyla bu yönde bazı anlaşmalar yaptığı, ancak Ermenistan ile Azerbaycan'ın henüz aynı zeminde buluşamadığı belirtilmekte; bu nedenle Güney Kafkasya Konferansı ile eş zamanlı yürütülmesi tasarlanan Ermenistan–Azerbaycan Konferansı'ndan, toprak ve sınır meselelerinde uzlaşma üretmesi ve mevcut ilişki normlarını bütün bölge için bağlayıcı uluslararası ilkelere dönüştürmesi beklenmekteydi[1337].

Bu yaklaşım, kamuoyunda konfederasyon düşüncesine yönelik ilginin giderek artmasıyla da desteklenmiştir. Ermeni basını, Kafkas devletleri arasındaki daha yakın siyasî ve ekonomik bütünleşme fikrinin artık dar bir siyasetçi çevresinin sınırlarını aştığını ve Güney Kafkasya'nın sosyo-politik hayatında canlı ve etkili bir düşünceye dönüştüğünü vurgulamıştır. Özellikle Aralık 1919'da Bakü'de yapılan iki günlük konferansta toprak, mülteci, ticaret, demiryolları, adlî-hukukî ilişkiler ve konsolosluk işleri gibi iki cumhuriyet arasındaki normal ilişkileri engelleyen başlıkların ele alınması, ortak cephe arayışının yalnızca teorik değil, aynı zamanda kurumsal ve pratik bir zemine taşındığını göstermektedir[1338]. Bununla birlikte gazete, konfederasyonun bir anda yahut herhangi bir uluslararası konferans kararıyla kurulamayacağını, bunun uzun ve zahmetli bir süreç olduğunu özellikle belirtmiş; bu nedenle Tiflis'te toplanması öngörülen konferansı doğrudan bir konfederasyon kurucu meclisi olarak değil, cumhuriyetler arasındaki uyuşmazlıkların giderilmesi, karşılıklı müzakere kanallarının açılması ve gelecekteki "Güney Kafkasya Konfederasyonu"na doğru ilk somut adımın atılması bakımından zorunlu bir siyasî eşik olarak değerlendirmiştir[1339]. Bu bağlamda Gürcü Sosyal Demokratlarının yayın organı Sakartvelo

[1335] Resulzade, *Pan-turanizm ve kafkasya meselesi,* a.g.e, s.66-67.
[1336] Borba, №296(552), 27-go dekabrya 1919 g., s.1.
[1337] Borba, №299(555), 31-go dekabrya 1919 g., s.1.
[1338] Aşhatavor, №232, 4 Kasım 1919, s.1.
[1339] Aşhatavor, №275, 26 Aralık 1919, s.1.

da “Kafkas Konfederasyonu” başlıklı makalesinde, konfederatif veya federatif bir modelin Kafkasya’nın siyasî istikrarı ve bağımsızlığı açısından taşıdığı önemi vurgulamış; ancak böyle bir yapının ancak cumhuriyetler arasındaki sınır ve toprak ihtilaflarının çözülmesiyle mümkün olabileceğini ileri sürmüştür[1340].

Bu doğrultuda Nisan 1920’de, sınır uyuşmazlıklarını çözmek ve ortak bir savunma hattı oluşturmak amacıyla yeni bir Güney Kafkasya Konferansı Tiflis’te toplanmıştır. Sahada Azerbaycan ile Ermenistan arasında çatışmalar sürerken, Gürcü heyeti konferansın üç ana eksenini açık biçimde tanımlamıştır: toprak sorunlarının çözülmesi, üç devlet arasında dış politikada koordinasyon sağlanması ve uzun vadeli bir Güney Kafkasya Konfederasyonu fikrinin değerlendirilmesi. Çalışma sırasının çatışmaların durdurulması, daimî bir Güney Kafkas organının kurulması, toprak meselesinin ele alınması, dış politikada ortak adımların belirlenmesi ve konfederasyon ile ekonomik meselelerin müzakere edilmesi biçiminde düzenlenmesi, görüşmeleri daha kurumsal bir zemine taşımıştır[1341]. Öte yandan, dönemin siyasilerinden Gliçinski’nin hükümetlere sunduğu *Güney Kafkasya Cumhuriyetler Şurası* projesi, bölgenin kronik istikrarsızlık sorunlarına kurumsal bir çözüm arayışı olarak öne çıktı. Proje üç temel amaca dayanıyordu: cumhuriyetlerin istiklalinin ortak savunulması, devletler arası ihtilafların müşterek mekanizmalarla çözülmesi ve taraflar arasında imzalanan anlaşmaların uygulanmasının denetlenmesi.

Bu yönüyle proje, dönemi karakterize eden “böl ve yönet” siyasetinin yarattığı yapısal kırılganlıkları azaltmayı hedefleyen erken bir bölgesel yönetişim modeli niteliği taşıyordu. Her cumhuriyetten dörder temsilciyle oluşturulacak 12 kişilik komisyonun yılda altı kez dönüşümlü başkentlerde toplanması, bağımsız karar alabilmesi ve kendini feshetme yetkisine sahip olması, merkezi bir yürütme organı yaratmadan eşit temsile dayalı “yumuşak bir konfederal koordinasyon” biçimi sunmaktaydı. Politik açıdan bakıldığında Şura projesi hem Bakü–Tiflis–Erivan hattındaki keskinleşen sınır ve güvenlik krizlerini yumuşatmayı hem de Denikin, Bolşevik Rusya ve Türkiye gibi dış aktörlerin müdahalesini kolaylaştıran bölünmüş güç dengesini dengelemeyi amaçlıyordu[1342]. Bununla birlikte cumhuriyetler arasındaki güvensizlik, örtüşen toprak iddiaları ve her devletin kendi dış destek kanallarına yönelme eğilimi, bu tür üst kurumsal yapıların uygulanabilirliğini ciddi biçimde sınırlandırmıştır.

Sonuç olarak, federasyon ve ortak cephe fikri Güney Kafkasya halkları için, sınır ihtilaflarını

[1340] Azerbaycan, №350, 22 Aralık 1919, s.3.
[1341] Azerbaycan, №74, 14 Nisan 1920, s.3; Özder, *a.g.e*, s.252-254.
[1342] Azerbaycan, №84, 24 Nisan 1920. s.2.

siyasî müzakereyle denetim altına alma, ekonomik bağımlılıkları ortak kurumsal çerçeveye bağlama ve küçük cumhuriyetlerin büyük güçler arasında tasfiye edilmesini önleyecek bölgesel bir egemenlik formu üretme girişimi anlamına gelmekteydi. Bu nedenle hem Jordanya hem de Resulzade, konfederasyonu basit bir diplomatik yakınlaşma değil, bağımsızlıkların korunmasının en rasyonel siyasî biçimi olarak kavramıştır: Jordanya'nın, yıkılan eski yapının yerine "Kafkas halklarının konfederatif birliğinin canlı ve aktif bir organizması"nın yükselmesi gerektiği yönündeki yaklaşımı, federasyonu Gürcü siyasal düşüncesinde bir güvenlik ve istikrar mekanizması olarak temellendirirken[1343]; Resulzade'nin, bağımsız Azerbaycan fikrini Kafkasya Konfederasyonu zaruretiyle birlikte düşünmesi, konfederasyonu Azerbaycan açısından millî egemenliğin alternatifi değil, onu tahkim edecek üst bir siyasî çerçeve olarak gördüğünü göstermektedir[1344]. Ne var ki bu teorik yakınlık, pratikte ortak bir kurucu siyasete dönüşememiştir; çünkü cumhuriyetler arasında karşılıklı güvensizlik, örtüşen toprak iddiaları, özellikle Ermenistan'ın ikili çözüm ve dış destek beklentisine dayalı ihtiyatlı çizgisi, Gürcü–Müslüman bloklaşması korkusu, Büyük Ermenistan tahayyülü, Denikin, Bolşevik Rusya, Türkiye ve Britanya gibi dış aktörlerin bölgesel dengeyi sürekli bozması ve her devletin kendi güvenliğini farklı dış dayanaklarda araması, federatif çabaları kurumsal olgunluğa erişmeden aşındırmıştır.

4.7. PARİS BARIŞ KONFERANSI BAĞLAMINDA TOPRAK VE EGEMENLİK MÜCADELESİ

Büyük savaşlar, uluslararası sistemde yapısal kırılmalar yaratarak devletler arası ilişkileri, güç dengelerini ve yönetişim biçimlerini yeniden tanımlayan tarihsel dönüm noktalarıdır. Birinci Dünya Savaşı da Avrupa haritasının yeniden düzenlenmesini, sömürgelerin yeniden paylaşımını ve yeni bir uluslararası örgütlenmenin kurulmasını zorunlu kılarak bu dönüşümün en önemli örneklerinden birini teşkil etmiştir. Savaş, aynı zamanda Avrupa merkezli dünya düzeninin çözülmesini hızlandırmış; çünkü çatışmanın asıl kazananları arasında özellikle ABD ve Japonya gibi Avrupa dışı aktörler öne çıkmıştır. Sally Marks'ın da vurguladığı üzere, Müttefikler görevin büyüklüğünü fark etmiş olsalar da buna tam anlamıyla hazırlıklı değillerdi. Almanya'nın beklenmedik çöküşü diplomatik planlamayı geciktirmiş, 1918 sonbaharında savaş sonrası düzenin ana hatları henüz netleşmemiştir. Bu süreçte Fransa, güvenlik, sınır düzenlemeleri ve Almanya'nın sınırlandırılması konusunda en tutarlı programa sahip devlet olarak öne çıkarken; İngiltere bürokratik analiz ile siyasal karar alma arasındaki uyumsuzluk, ABD ise Wilsoncu

[1343] Zhordania, *My life*, a.g.e, s.98-99.
[1344] Resulzade, *Pan-turanizm ve kafkasya meselesi*, a.g.e, s.66-67.

vizyon ile pratik siyaset arasındaki mesafe nedeniyle daha kararsız bir çizgi izlemiştir. Wilson'un ilan ettiği *On dört Madde*, açık diplomasi, silahsızlanma, ekonomik engellerin kaldırılması ve Milletler Cemiyeti'nin tesisi gibi ilkelerle uluslararası düzeni yeniden kurmayı amaçlamış; ancak Kissinger'ın belirttiği Amerikan idealizmi ile Marks'ın işaret ettiği diplomatik belirsizlik arasındaki gerilim, daha en baştan barış düzeninin çelişkili niteliğini ortaya koymuştur[1345].

Bu hazırlık farklılıkları, 18 Ocak 1919'da Versailles Sarayı'nda açılan Paris Barış Konferansı'nın işleyişine de doğrudan yansımıştır. Kısa sürede Clemenceau, Lloyd George ve Wilson'dan oluşan dar çekirdek, konferansın fiilî karar merkezi hâline gelmiş; başlıca karar organı olan *Onlar Konseyi* ise büyük güçlerin uluslararası siyasal hiyerarşisini yansıtan bir mekanizma olarak işlemiştir[1346]. Bununla birlikte, Wilson'un self-determinasyon ilkesine dayanan normatif yaklaşımı ile Fransa, Büyük Britanya ve Japonya gibi emperyal güçlerin jeostratejik ve toprak temelli talepleri arasında belirgin bir gerilim ortaya çıkmıştır. Bu gerilim sonucunda, mağlup devletlerin doğrudan ilhakı yerine eski Alman kolonileri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki bazı topraklarını Milletler Cemiyeti gözetiminde büyük güçlerin geçici idaresine bırakan manda sistemi benimsenmiştir. Her ne kadar bu model bağımsızlığa hazırlayıcı bir vesayet rejimi olarak sunulmuş olsa da hukuki statüsünün belirsizliği ve bağımsızlık sürecinin fiilen ertelenmesi, sistemin normatif meşruiyetini tartışmalı kılmıştır[1347].

Öte yandan, 1919 yılı başlarında Avrupa devletlerinin Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma ihtimali son derece belirsizdi; Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlı Konfederasyonu'nun tanınması ise neredeyse imkânsız görünüyordu. Fransa öncülüğündeki bir blok bu bölgeleri hâlâ Rusya'nın ayrılmaz parçası olarak değerlendirirken, tarihsel olarak kısmen Romanov hâkimiyetinde kalmış Ermenistan'ın ayrı bir siyasal varlık olarak kabulüne daha yatkın davranıyordu. Buna karşılık Tiflis, Bakü ve Temir Han Şura'dan gelen temsilciler, ulusal davalarını uluslararası alanda görünür kılmak amacıyla yoğun bir diplomatik faaliyet yürüttüler[1348]. Gürcistan'ın Karlo Çheidze ve İrakli Tsereteli başkanlığındaki heyeti, uzun karantina ve ulaşım gecikmeleri nedeniyle ancak Şubat 1919 sonunda Paris'e ulaşabildi. Bu iki ismin devrim sürecindeki geçmişi Müttefik çevrelerde ihtiyatlı bir değerlendirmeye yol açmış; bununla birlikte Bolşevik karşıtı siyasi konumları, özellikle Fransız diplomasi çevrelerinde belirli

[1345] Sally Marks, *The Illusion of Peace; International Relations in Europe, 1918–1933*, Second Edition, Palgrave Macmillan, New York 2003, p.1-2; Kissinger, *a.g.e*, s.225.
[1346] Hasanli, *Leadership and nationalism*, a.g.e, s.129.
[1347] Kissinger, *a.g.e*, s.239.
[1348] Hovannisian, *The republic of armenia*, volume I, a.g.e, s.283-285.

bir güven unsuru da yaratmıştır[1349].

Jordanya'ya göre heyetin Avrupa kamuoyunda tanınırlığa sahip olması diplomatik hareket alanını genişletirken, ülke içindeki doğrudan iktidar mekanizmalarının dışında kalmaları hükümet açısından ek bir risk oluşturmuyordu. Bu nedenle delegasyona kapsamlı fakat gizli tutulan talimatlar verilmiş, hatta Jordanya kendi el yazısıyla düştüğü notta, bütün taleplerin reddi durumunda Gürcistan'ın yalnızca iç egemenliği koşulsuz biçimde korunursa İngiltere veya Fransa himayesini kabul edebileceğini belirtmiştir[1350]. Paris basınında yankı bulan görüşmelerde Çheidze ve Tsereteli, Gürcistan'ın dış müdahale olmaksızın kendi iç düzenini kurabilecek durumda olduğunu, fakat bağımsız ve egemen bir devlet olarak tanınmak istediğini vurgulamışlardır. Ayrıca ülkenin siyasal yöneliminin demokrasi, toplumsal ilerleme ve Avrupa'ya dönük kültürel aidiyet temelinde şekillendiğini belirtmişlerdir. Rusya ile gelecekteki ilişkiler konusunda ise, ancak gerçekten cumhuriyetçi ve demokratik bir rejimin kurulması hâlinde yeni bir siyasal formülün tartışılabileceğini, bunun da nihayetinde Gürcistan halkının kararına bağlı olacağını ifade etmişlerdir[1351].

Gürcistan Cumhuriyeti delegasyonu, Mart 1919'dan 1920 sonuna kadar Paris'te fiilen kalıcı bir temsil ofisi gibi çalışarak yalnızca diplomatik temaslar yürütmemiş, aynı zamanda ekonomik ve konsolosluk işlemleriyle uluslararası kamuoyuna yönelik propaganda faaliyetleri de gerçekleştirmiştir. Bu yapı, konferans diplomasisinin merkezine nüfuz etmeye çalışan ve zamanla yarı-kurumsal bir nitelik kazanan geçiş dönemi temsil mekanizmalarıyla benzerlik göstermektedir. Burada asıl önemli olan, heyetin faaliyetlerinin kronolojik dökümünden ziyade, uluslararası konjonktür içinde üstlendiği siyasal işlevin açıklığa kavuşturulmasıdır. Bu dönemde Gürcistan'ın iç istikrarına ilişkin dış gözlemci algısı da olumlu yönde değişmiş; Mart 1919'da Kurucu Meclis'in açılması, Avrupa ile ticaretin canlanması ve gündelik yaşamın görece düzen içinde sürmesi, devlet inşa sürecinin belirli ölçüde kurumsallaştığı izlenimini doğurmuştur[1352].

Mart 1919'da Gürcü heyeti, Paris Barış Konferansı'na Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınmasını isteyen ve ülkenin sınır taleplerini ayrıntılandıran kapsamlı bir memorandum sundu. Kurucu Meclis Başkanı tarafından imzalanan bu belge, "Rus meselesinin çözümünde Gürcistan Cumhuriyeti'nin hukuki varlığının göz önünde bulundurulması gerektiğini" vurguluyordu[1353]. Ayrıca memoranduma eklenen harita, ülkenin coğrafi iddialarını diplomatik düzeye taşıyan

[1349] Avalishvili a.g.e, s.163; Kazemzadeh, *a.g.e*, s.270-271.
[1350] Zhordania, *My life*, a.g.e, s.91-92.
[1351] Gruziya, №75, 4-go aprelya 1919 g., s.2.
[1352] Avalishvili, *a.g.e*, s .168-169.
[1353] *A.g.e*, s.174.

önemli bir araç oldu. Cumhuriyet'in kurucu topraklarını "Tiflis, Kutais ve Batum vilayetleri ile Sohum, Zakatala, Oltu, Ardahan ve Trabzon vilayetinin geniş bir bölümünü" kapsayacak biçimde tanımlamış; ancak bu taleplerin bölgesel hassasiyetler nedeniyle maksimalist değil, ılımlı bir çerçevede sunulduğunu özellikle belirtmiştir. Buna rağmen Paris'teki karar alıcılar, Gürcistan sorununu büyük ölçüde Rusya'nın geleceğine ilişkin daha geniş stratejik denklem içinde değerlendirmiştir.

Müttefik güçler açısından belirleyici mesele, Kafkasya cumhuriyetlerinin statüsünden çok Rus İç Savaşı'nın sonucuydu; Kolçak ve Gönüllü Ordu'nun üstünlük sağlaması hâlinde Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınma ihtimali önemli ölçüde zayıflıyordu. Bu nedenle Gürcü delegasyonunun dosyası, anti-Bolşevik hareketin çözülüşü belirginleşinceye kadar Konferans gündeminde sınırlı bir karşılık bulabildi[1354]. Jordanya'nın da belirttiği üzere, Gürcistan bir yandan Versailles'da diplomatik tanınma mücadelesi yürütürken, diğer yandan İngiliz askerî varlığı ile Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu arasında sıkışmış hassas bir güvenlik ortamında hareket etmek zorundaydı. Bu bağlamda nihai amaç, Müslüman Gürcistan'ın bütünlüğünü korumak, bağımsızlığı uluslararası hukuk çerçevesinde tanıtmak ve mümkünse Milletler Cemiyeti üyeliği aracılığıyla uluslararası sisteme kurumsal biçimde eklemlenmekti; dolayısıyla Gürcistan yalnızca tanınma değil, büyük güçler nezdinde güvence altına alınmış kalıcı bir statü elde etmeye çalışmıştır[1355].

Konferansa katılan Azerbaycan heyetinin başkanlığı ise diplomatik tecrübesiyle öne çıkan Ali Merdan Bey Topçubaşı'ya havale edilmişti. 22 Ocak 1919 tarihli ilk toplantıda delegasyon yeniden yapılandırılmış; Topçubaşı başkan, Hacinski, Ağayev ve Şeyhülislamov üye, Maharramov, Mehdiyev ve Ceyhun Bey Hacıbeyli ise danışman olarak görevlendirilmiştir. Heyetin çalışmaları, uluslararası müzakerelerde uzmanlaşmayı hedefleyen üç kurumsal alana ayrılmıştır: siyasi–ulusal meseleler, ekonomik–ticari dosyalar ile propaganda ve enformasyon faaliyetleri. Bu yapılanma, Paris ve Londra merkezli diplomatik temaslarda daha profesyonel ve çok kanallı bir işleyişe geçme çabasının önemli bir göstergesidir[1356]. Bununla birlikte, delegasyonun Fransa'ya giriş izninin aylarca gecikmesi, bu süreçte Ağayev'in İngiliz makamlarınca tutuklanarak Malta'ya sürülmesi ve heyetin ancak Nisan 1919 sonunda Paris'e ulaşabilmesi, Azerbaycan'ın diplomatik hazırlık kapasitesini ve lobi faaliyetlerini ciddi biçimde sınırlamıştır. Ayrıca heyet, Ermeni diasporasının Batı kamuoyundaki etkili mobilizasyonundan ve Gürcü Menşeviklerinin sosyalist çevrelerle kurduğu bağlantılardan yoksun olduğu için dış

[1354] Asatiani, Janelidze, s.331-332; Hovannisian, *The republic of armenia, volume I*, a.g.e, s.287-288.
[1355] Zhordania, *My life,* a.g.e, s.94-95.
[1356] Hasanli, *Leadership and nationalism,* a.g.e, s.127.

destek kanallarında da daha zayıf bir konumda kalmıştır.

Müttefik delegasyonlarla temas kurmak için yoğun çaba harcanmış, ancak yalnızca güçlükle ABD Başkanı Wilson ile bir görüşme gerçekleştirilebilmiştir. Wilson'ın mesafeli yaklaşımı, Paris Konferansı'nın Rusya'nın parçalanmasına karşı ihtiyatlı tutumunu yansıtmış; Azerbaycan meselesi, Rusya sorununun genel çerçevesinden bağımsız biçimde ele alınmamıştır. Topçubaşı'nın raporlarında, Versailles kulislerinde asıl belirleyici ağırlık Sazonov, Lvov ve Maklakov gibi eski Rus devlet adamlarının elindeydi[1357]. Bu bağlamda Topçubaşı, Rusya'da yakın vadede istikrarlı bir yönetim beklenmediğini belirterek, Gürcistan–Ermenistan–Azerbaycan–Dağıstan temelli yeni bir konfederasyonun, 1917'de kurulmuş fakat Osmanlı işgali ile dağılmış model esas alınarak yeniden tesis edilebileceğini dile getirmiştir[1358]. Bununla birlikte, Avalişvili'ye göre Azerbaycan hükümeti, Paris Barış Konferansı sürecinde yalnızca kendi taleplerini savunmakla kalmamış, Ermeni delegasyonunun iddialarına karşı Osmanlı Devleti lehine bir tutum benimseyerek bölgedeki Müslüman unsurların siyasal konsolidasyonunu da stratejik bir hedef olarak görmüştür[1359].

İlaveten, Wilson ilkelerinin *self-determinasyon* anlayışına dayanan Azerbaycan heyeti, Batum bölgesi dâhil olmak üzere Güney Kafkasya'nın Müslüman nüfuslu vilayetlerini kapsayan ayrıntılı bir muhtıra sunmuştur[1360]. Sunulan muhtıraya göre Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü merkezli hükümetiyle yaklaşık 94.137 km² toprak üzerinde dört milyon civarında bir nüfusa sahipti. Eski idarî taksimata dayanarak ülke sınırları Bakü Guberniyası (Bakü, Cavad, Göyçay, Şamahı, Kuba, Lenkoran), Yelizavetpol Guberniyası (Gence, Cavanşir, Nuha, Eresh, Şuşa, Cebrail, Zengezur, Kazak), Erivan Guberniyası'ndan Nahçıvan, Şerur–Dereleyez, Sürmeli ile Erivan, Eçmiadzin, Nor Bayazet, Aleksandropol kazalarının bazı bölümleri, Tiflis Guberniyası'ndan Borçalı, Tiflis ve Sığnak'ın önemli kesimleri, ayrıca Zakatala Kazası ile Dağıstan'daki Kurin, Samur, Derbent ve Kaytak–Tabasaran'ın belirli alanlarını içermekteydi[1361]. Ayrıca heyet, Kars, Nahçıvan, Şerur-Deralegez, Sürmeli ve Erivan kazalarının bazı kısımlarının Ermenistan'a devredilmesini protesto ederek bu düzenlemeyi self-determinasyon prensibine ve Konferans'ın yetkisine aykırı bir müdahale olarak değerlendirmiştir.

Memorandumda Kars ve çevresinde Müslüman nüfusun yaklaşık %60 oranında çoğunluk

[1357] Swietochowski, *a.g.e,* s.153-154.
[1358] *ADR great britain's archive documents*, a.g.e, s.301-302.
[1359] Avalishvili, *a.g.e*, s.238.
[1360] Swietochowski, *a.g.e*, s.155.
[1361] Belge №11; *Parijski Arhiv 1919–1940*, s.196-197; Hasanli, *Foreign policy of the republic of azerbaijan,* a.g.e, s 211-212.

oluşturduğu vurgulanmış; Ermenistan yönetimine devrin, tarihsel gerilimler nedeniyle sürekli çatışma riski yaratacağı belirtilmiştir. Benzer biçimde Nahçıvan, Şerur-Deralegez, Sürmeli ve Erivan'ın bazı bölgelerinde Müslüman çoğunluğun %70'i aşan oranlara ulaştığı kaydedilerek yerel halkın Azerbaycan'a bağlanma yönündeki iradesi vurgulanmıştır. Bu nedenle Azerbaycan heyeti, Konferans'tan Kars bölgesindeki müttefik dışı askerî birliklerin çekilmesini ve nihai statü belirlenene kadar tarafsız bir yönetim kurulmasını, ayrıca Nahçıvan, Şerur-Deraleyez, Sürmeli ve Erivan'ın Müslüman çoğunluklu kesimlerinin Azerbaycan idaresine bırakılmasını talep etmiştir[1362]. Ermenilere göre Azerbaycan'ın bu talepleri, "Rus Ermenistan'ı ile Türk Ermenistan"ı arasında geniş bir Müslüman koridoru yaratmakta ve böylece Azerbaycan'ın tek başına ya da önerilen yeni bir Müslüman devletle birlikte, Erivan Cumhuriyeti'ni kuşatma imkânını artırmaktaydı. Bu sebepten Ermeniler, Bakü'nün taleplerini yalnızca sınır belirleme çabası değil, bölgesel güç dengelerini dönüştürmeyi hedefleyen daha geniş kapsamlı bir stratejik ekspansiyonist vizyonun bir parçası olduğunu iddia etmişlerdir[1363].

Ermenistan'ın Paris Barış Konferansı'ndaki temsili, Gürcistan ve Azerbaycan'a kıyasla daha karmaşık bir yapı sergilemiştir. Avetis Aharonyan başkanlığındaki Erivan hükümeti heyeti 8 Aralık 1918'de yola çıkmış, ancak 4 Şubat 1919'da Paris'e ulaştığında Ermenistan'ın Konferans'ın resmî katılımcı listesinde yer almadığını öğrenmiştir. Buna karşılık Boghos Nubar Paşa'nın Türkiye Ermenileri Ulusal Delegasyonu adına ayrı bir heyete başkanlık etmesi, Ermeni tarafının temsil bütünlüğünü daha baştan tartışmalı hâle getirmiştir[1364]. Nubar, 1918 sonlarında Ermenilere barış konferansında yer açabilmek için "muharip statüsü" kazandırma girişimlerini yoğunlaştırmış ve 30 Kasım tarihli bildirisinde bütün "tarihsel Ermeni topraklarının birleştirilmesi" hedefini ilan etmiştir. Bu yaklaşım, Doğu Ermenistan'da yeni kurulan cumhuriyete duyulan sınırlı güveni de yansıtmaktaydı; zira Erivan Cumhuriyeti, tarihsel Ermeni coğrafyasının yalnızca doğu kesiminde ortaya çıkmış, Batı Ermenistan olarak görülen geniş alanlar ise hâlen Osmanlı sınırları içinde kalmıştı. Ayrıca devletin eski Romanov topraklarında kurulmuş olması, onu Rusya meselesinden bağımsız hareket etmekte zorlaştırıyordu. Bu nedenle Ermenistan'ın geleceğini Rusya'nın belirsiz siyasal statüsüne bağlamak, Nubar açısından ciddi bir ulusal risk olarak değerlendirilmiştir[1365].

Ermenistan hükümeti tarafından oluşturulan ikinci heyet ise doğrudan cumhuriyetin resmî delegasyonu niteliğindeydi. Bu heyetin başına Aharonyan getirilmiş, temsil yapısı koalisyon

[1362] Belge №37, *Parijski arhiv 1919–1940*, a.g.e, s. 259-265.
[1363] Hovannisian, *The republic of armenia volume I,* a.g.e*,* s.289.
[1364] Payaslian, *a.g.e*, s.153.
[1365] Hovannisian, *The republic of armenia volume I*, a.g.e, s.258.

hükümetinin karakterini yansıtacak biçimde Mikayel Papacanyan ve Hamazasp Ohandjanyan gibi Popülist ve Taşnak siyasetçilerle genişletilmiştir. Ayrıca General Gabriel Korganyan ile istatistik ve ekonomi uzmanı Artem Piralyan'ın katılımı, heyetin teknik niteliğini güçlendirmiştir. Aharonyan'a verilen resmî talimatname, tüm konferans ve kongrelerde Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsil etme ve ilgili uluslararası belgeleri imzalama yetkisine sahip olduğunu açık biçimde belirtilmiştir[1366]. Margaret MacMillan'ın değerlendirmesine göre, Boghos Nubar Paşa yüksek kültürel sermayeye sahip, köklü bir aileden gelen seçkin bir diplomat; Aharonyan ise Kafkasya'nın sert siyasal mücadele ortamında şekillenmiş realist bir aktördü. Böylece Ermeni tarafı, biri diaspora merkezli, diğeri Erivan eksenli olmak üzere iki ayrı siyasal geleneği temsil eden çift başlı bir diplomatik yapıyla Paris'e çıkmış; bu durum, uluslararası tanınma açısından bir imkân yaratırken aynı zamanda ciddi bir kurumsal parçalanma sorunu da doğurmuştur[1367].

Nitekim Ağustos 1918'den itibaren Ermenistan Cumhuriyeti hükümeti ile Nubar Paşa arasında belirgin görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Nubar'ın Georges Clemenceau'ya yazdığı ve Osmanlı hükümetinin Kafkas Ermenilerini görünüşte bağımsız, gerçekte ise Almanya'ya bağımlı küçük bir cumhuriyet kurmaya zorladığını ileri sürdüğü mektuba karşılık, Dışişleri Bakanı Hatisyan, yalnızca Ermenistan Cumhuriyeti'nin yetkili temsilcilerinin resmî görüş bildirebileceğini vurgulamıştır[1368]. Paris süreci boyunca iki Ermeni delegasyonu arasında, taleplerin bütünlüğünü zedeleyen ciddi bir siyasal ve ideolojik ayrışma sürmüştür. Taşnaktsutyun'un devrimci ve sosyalist çizgisine karşılık Boghos Nubar daha muhafazakâr ve diaspora merkezli bir strateji izlerken, Aharonyan her iki çizgiyle de temas kurabilen ara bir figür niteliği taşımıştır. Temel ayrım, toprak taleplerinde somutlaşmıştır: Aharonyan, Ermenistan için altı doğu vilayetine ek olarak Karadeniz'e açılan bir koridor talep etmeye yetkiliyken; Nubar ve diaspora çevreleri, Kafkasya'dan Kilikya'ya uzanan çok daha geniş bir "Tarihî Ermenistan" fikrini savunuyordu. Ancak bu bölünmenin Ermeni tezini zayıflatacağı anlaşıldığında, taraflar pragmatik bir uzlaşıya yönelmiş ve Aharonyan ile Nubar, bireysel konumlarını koruyarak temel meselelerde "Birleşik Ermeni Heyeti" olarak hareket etmeyi kabul etmiştir. Bu iş bölümünde Nubar Osmanlı Ermenilerini, Aharonyan ise Rus Ermenilerini ve Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsil etmiştir[1369].

Ermeni delegasyonunun temel talebi, tarihsel miras olarak kabul ettikleri toprakların yabancı egemenliğinden çıkarılması ve bu coğrafyada "tam bağımsız, kendi kendini yöneten bir Ermenistan Devleti"nin kurulmasıydı. Bu doğrultuda temsilciler, diğer heyetlere benzer biçimde

---

[1366] *A.g.e*, s.252.
[1367] Margaret MacMillan*, Paris1919: Six Months That Changed The World,* Random House, New York 2002*,* p.377.
[1368] Gruziya, №22, 28-go sentyabrya 1918 g., s.1-2.
[1369] Hovannisian, *The republic of armenia volume I*, a.g.e, s.259-260.

tarihsel yerleşiklik iddiasını, Ermeni Hristiyanlarının Müttefiklere sunduğu askerî ve siyasî katkıları ve savaş yıllarında verilen vaatleri meşruiyet zemini olarak kullanarak geniş kapsamlı toprak talepleri ileri sürmüşlerdi[1370]. Bu yaklaşım, Erivan hükümetinin herhangi bir konfederal modele ya da komşu devletlerle siyasî bütünleşmeye mesafeli durduğunu, buna karşılık Müttefiklerden koşulsuz egemenlik talep ettiğini göstermiştir[1371]. 12 Şubat 1919'da Boghos Nubar ve Aharonyan tarafından Konferans'a sunulan ortak memorandum, Ermenilerin tarihsel deneyimini katliam, sürgün, zorla din değiştirme, yağma ve sistematik şiddet üzerinden tanımlamış; Ermeni nüfusunun dörtte birinin yok olduğunu ileri sürerek bağımsızlık talebini ahlaki ve siyasî bir hak olarak temellendirmiştir[1372].

Memorandumda öngörülen bağımsız Ermenistan'ın sınırları oldukça geniş tutulmuştur. Osmanlı Devleti topraklarında Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon vilayetleri ile Kilikya'nın dört sancağı ve İskenderun limanı; Kafkasya içinde ise Erivan Guberniyası, Tiflis Guberniyası'nın güneyi (Lori–Ahalkalak), Yelizavetpol Guberniyası'nın güneybatısı (Karabağ–Zengezur) ve Kars'ın büyük bir kısmı bu çerçevede talep edilmiştir. Belgede, diaspora nüfusunun geri dönüşü ve Rus Ermenistan'ı ile birleşme sağlandığı takdirde bu geniş alanda Ermeni çoğunluğunun oluşturulabileceği savunulmuştur. *Aşhatavor* da Kilikya ya da Küçük Ermenistan'ın tarihsel olarak Ermenistan'ın ayrılmaz parçası olduğunu vurgulamış; Abdülhamid döneminde Balkanlardan gelen Türkler ile Kafkasya'dan gelen Çerkezlerin bölgeye yerleştirilmesi ve Ermenilerin katliamlar ile zorunlu göçe maruz kalması üzerinden bu iddiayı desteklemiştir[1373]. Ancak Başbakan Kaçaznuni, daha sonra bu muhtırayı eleştirerek, heyetin büyük güçlerin beklentilerine uyum göstermeye zorlandığını, özellikle ABD'nin küçük ölçekli bir Ermenistan için manda kabul etmeyeceği, buna karşılık "denizden denize" bir Ermenistan için bu ihtimalin mümkün olduğu telkinleri nedeniyle sınır taleplerinin genişletildiğini belirtmiştir[1374].

Bununla birlikte, söz konusu geniş talepler yalnızca dış yönlendirmelerin sonucu değil, aynı zamanda Taşnaksutyun Partisi'nin ideolojik olarak bağlı kaldığı "Büyük Ermenistan" tasavvurunun da bir yansımasıydı. Savaş sonrası dönemde Ermeni siyasal elitinin benimsediği genişlemeci vizyon, uluslararası konjonktürün sunduğu fırsatları abartılı bir iyimserlikle

[1370] MacMillan, *Paris 1919*, a.g.e s.377.
[1371] Kazemzadeh, *a.g.e,* s.254-255.
[1372] *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, *The Paris Peace Conference*, 1919, Volume IV, United States Government Printing Office, Washington 1943 Paris Peace Conf. 180.03101/47, BC–40, Secretary's Notes of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay, Paris, on Wednesday, 26 February, 1919, Paris, February 26, 1919, 3 p.m, s.151-153.
[1373] Mşak, №61, 20 Mart 1919, s.1-2; Aşhatavor, №55, 22 Mart 1919, s.3-4; "The New Armenia", Times, 31 Dec. 1918, p. 7.
[1374] Katchaznouni, *a.g.e,* s.12-13.

yorumlamış ve gerçekçi sınırların ötesine taşan talepler üretmiştir. "Üç denize erişimli Ermenistan" düşüncesi ve yüksek tazminat beklentileri, başlangıçta Ermeni tezine sempati duyan Batılı çevrelerde zamanla mesafe yaratmış; yoğun retorik ve ısrarlı diplomasi beklenen sonucu üretmek yerine diplomatik yorgunluk doğurmuştur[1375]. Başkan Wilson dahi tanımanın mevcut koşullarda uygulanabilir olmadığını belirtmiş; özellikle Amiral Mark Bristol başkanlığındaki İstanbul'daki Amerikan askerî misyonu, bu ölçekte bir devletin korunmasının uzun süreli dış müdahale gerektireceğini savunmuştur. Ne İngiltere ne de diğer Müttefik güçler böyle bir sorumluluğu üstlenmeye istekliydi. Böylece temel mesele açıklık kazanmış; sürdürülebilir bir büyük güç desteği olmaksızın Ermenistan'ın yaşama şansının son derece sınırlı olduğu belirlenmiştir[1376].

Güney Kafkasya heyetlerinin beklentilerinin aksine, Müttefikler Avrupa'nın acil meselelerini ele alma konusunda isteksiz davranmış; bu gecikmede hem kapsamlı müzakereler öncesinde karşılıklı tutumları yoklama arzusu hem de Rusya sorununa ilişkin belirsizlik belirleyici olmuştur. Ortada tek ve meşru bir Rus hükümetinin bulunmaması, Bolşevizm'in yenilebileceğine dair umutlarla birleşince, Doğu Avrupa meseleleri sistematik biçimde ertelenmiştir[1377]. Her ne kadar bir devletin iradesi dışında parçalanması uluslararası hukuka aykırı sayılsa da Müttefikler bu ilkeyi Rusya bağlamında tutarlı biçimde uygulamamıştır. Wilson ve Lloyd George, savaş sonrası düzenin anahtarı olarak Rusya'nın istikrarını öne çıkarmışlarsa da bunu hayata geçirecek ortak ve tutarlı bir strateji geliştirememişlerdir[1378]. Askerî müdahale konusundaki tereddütler, iç siyasal kaygılar ve "kendi kaderini tayin" ilkesinin muğlak yorumu, onları ne Bolşevik rejimi devirecek kararlı bir siyasete ne de rejimi diplomatik olarak tanıyacak açık bir çizgiye yöneltmiştir. Bu nedenle ortaya çıkan politika, Churchill'in de işaret ettiği gibi, fiilî çatışma ile açık savaş ilanı arasında sıkışmış ikircikli bir ara form karakteri taşımıştır[1379].

Bu süreçte Ocak 1919'da Paris'te toplanan *Rus Siyasi Konferansı*, bölünmez bir Rusya ilkesini yeniden teyit etmiş; ancak Finlandiya'nın bağımsızlığını tanımaması ve Baltık ile Güney Kafkasya cumhuriyetlerini fiilen görmezden gelmesi, bu yaklaşımın siyasal sınırlarını açıkça göstermiştir. Paris'te tam bağımsızlık ile yeniden birleşmiş bir Rusya arasında "federatif model" ara bir çözüm olarak tartışılmış; özellikle Kolçak ve Denikin komutasındaki Beyaz Ordunun geçici askerî başarıları, bu formülün cazibesini artırmıştır. Bununla birlikte, Konferans delegeleri

[1375] Kazemzadeh, *a.g.e,* s.257.
[1376] Payaslian, *a.g.e,* s.154.
[1377] Marks, *a.g.e,* s.9
[1378] Dr. E. J. Dillon, *The Inside Story of The Peace Conference*, Harper & Brothers Publishers, New York 1920, p.345-347.
[1379] MacMillan, *Paris1919,* a.g.e, s.70.

Baltık ve Güney Kafkasya'daki yeni cumhuriyetlerin idarî ve siyasî kapasiteleri hakkında daha fazla bilgi edindikçe, bu bölgelerin koşulsuz biçimde yeniden Rusya'ya bağlanmasının ciddi jeopolitik riskler taşıdığı kanaati güçlenmiştir. Topçubaşı'nın İstanbul'da Milyukov ve Sazonov ile yaptığı temaslar ile Avalişvili'nin gözlemleri, Beyaz Rus hareketinin esas hedefinin bölünmez bir Rusya'nın yeniden tesisi olduğunu ortaya koymaktadır[1380]. Ayrıca Konferans Almanya ile Sovyet Rusya'nın sistem dışında bırakarak, Versay merkezli düzenin daha baştan yapısal bir kırılma üretmesine yol açmıştır. Mayıs 1919'da Amiral Kolçak liderliğindeki "Tüm Rusya Hükümeti"nin koşullu olarak tanınması da bağımsızlık beklentisi taşıyan Kafkas cumhuriyetleri açısından ciddi bir tehdit oluşturmuştur[1381].

Bu ortamda Azerbaycan delegasyonu, haziran ayı boyunca Gürcü, Dağıstanlı ve Baltık temsilcileriyle yoğun temaslar kurarak daha geniş bir diplomatik koordinasyon hattı oluşturmaya çalışmış; bunun sonucunda 17 Haziran'da Azerbaycan, Estonya, Gürcistan, Letonya, Kuzey Kafkasya, Belarus ve Ukrayna temsilcileri ortak bir bildirge yayımlamıştır. Bildirgede bu cumhuriyetlerin halk iradesiyle ortaya çıktığı, Rusya adına alınan kararların kendileri için bağlayıcı olamayacağı ve ilişkilerin ancak egemen eşitlik temelinde kurulabileceği ilan edilmiştir[1382]. Ancak askerî dengelerin hızla değişmesi, Kolçak kuvvetlerinin geri çekilmesi ve Beyaz Rusya seçeneğinin zayıflaması, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin diplomatik hareket alanını daraltmıştır. Öte yandan, 23 Ekim 1920'de Denikin kuvvetlerinin geri çekilmesi üzerine Wardrop, Dağıstan için geçici bir tampon bölge formülüyle birlikte Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin tanınmasını savunmuştur. Yine de Londra'nın temkinli yaklaşımı, bölgenin kaderini büyük ölçüde Rus İç Savaşı'nın sonucuna bağlamıştır[1383].

Pipes'ın vurguladığı gibi, Müttefikler Beyaz Hareket'i destekledikleri sürece ulusal talepleri öne çıkararak Sovyet karşıtı blokta yeni ayrışmalar yaratmak istememiştir. Ancak Rus İç Savaşı'nın seyrinin değişmesi ve Kızıl Ordu'nun Kafkasya sınırlarına dayanması, sonunda Müttefikleri Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin egemenliğini *de facto* olarak tanımaya yöneltmiştir[1384]. 1920 yılı ocak ayı başlarında Paris Barış Konferansı'nda Güney Kafkasya meselesi yeni bir aşamaya ulaşmış ve Azerbaycan ile Gürcistan'ın tanınması gündeme gelmiştir. İtilaf Devletleri'nin bu iki cumhuriyeti tanıma kararında, aynı dönemde belirginleşen üç yönlü güvenlik tehdidi etkili olmuştur: Bolşevik ilerleyişi, General Denikin kuvvetlerinin geri çekilmesiyle ortaya çıkabilecek güç boşluğu ve Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen millî hareketin bölge

[1380] Avalishvili, a.g.e, s.159; Hasanli, *Leadership and nationalism,* a.g.e, s.124.
[1381] Kissinger, *a.g.e*, s.231; Avalishvili, *a.g.e,* s.172.
[1382] *Parijski arhiv 1919–1940*, a.g.e, s.238-240.
[1383] *A.g.e*, s.67-69.
[1384] Pipes*, The formation of the soviet union,* a.g.e, s.217.

üzerindeki muhtemel baskısı[1385]. Buna karşılık Ermenistan'ın bağımsızlığı başlangıçta Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasının sonucuna bağlanmış, ancak daha sonra Azerbaycan ve Gürcistan ile aynı jeopolitik hat üzerinde yer alması ve Bolşeviklere karşı ortak mücadele taahhüdü nedeniyle Dağıstan ile birlikte de facto tanınmasına yönelik bir eğilim belirmiştir[1386].

19 Ocak 1920'de Gürcü ve Azerbaycan delegasyonlarının Quai d'Orsay'daki Yüksek Konsey oturumuna resmî olarak davet edilmesi, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin uluslararası tanınma arayışında kritik bir eşik oluşturmuştur. Delegelerin Clemenceau, Lloyd George, Curzon, Churchill, Cambon, Nitti, Foch, Beatty ve Wilson gibi dönemin en etkili siyasî ve askerî aktörleri tarafından kabul edilmesi, bölgenin büyük güçler gündeminde belirgin bir ağırlık kazandığını göstermektedir. Bu görüşmelerde cumhuriyet temsilcileri, özellikle Bolşevik genişlemesine karşı direnme kapasiteleri, savunma iradelerinin sürdürülebilirliği ve dış yardıma duydukları lojistik ihtiyaçlar bakımından değerlendirilmiştir. Böylece Müttefiklerin Güney Kafkasya'yı yalnız coğrafi bir tampon alan değil, askerî kapasitesi ölçülmesi gereken stratejik bir güvenlik hattı olarak gördükleri ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, İtilaf Devletleri'nin bölgeye yeni birlik göndermeye niyetli olmadığı, yalnızca Gürcistan ve Azerbaycan'a silah ve mühimmat yardımı sağlayabilecekleri ifade edilmiştir. Bu düşük maliyetli dengeleme stratejisi, kısa süre içinde Batum limanının statüsü etrafında ortaya çıkan yeni krizle sınanmış; limanın kime bırakılacağına ilişkin anlaşmazlık, Ermeni ve Gürcü delegasyonları arasında yeni bir diplomatik gerilim yaratmıştır. Bu durum, Müttefiklerin bölgesel istikrar arayışı ile yerel devletlerin toprak ve erişim talepleri arasındaki yapısal uyumsuzluğu görünür kılmıştır[1387].

Her üç cumhuriyet de facto tanınmış olsa da Müttefiklerin Güney Kafkasya'yı Rusya'dan bütünüyle bağımsız bir siyasî bütünlük olarak görmedikleri kısa sürede anlaşılmıştır. Bunun en belirgin örneği, Wilson tarafından tasarlanan ve Rusya'nın farklı siyasî odaklarını uzlaştırarak yeniden bütünleşmesini hedefleyen Büyükada Konferansı girişimidir. Gürcistan hükümeti, bu konferansa katılmanın kendi devletinin Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğu izlenimini yaratacağı gerekçesiyle daveti derhâl reddetmiştir. Buna rağmen sınır düzenlemeleri ve Milletler Cemiyeti'ne kabul süreçleri 1920 Aralık'a kadar tamamlanamamış; meseleler Londra ve San Remo konferanslarına taşınmıştır[1388]. 1920 Londra Konferansı, yalnız Avrupa barış düzenini değil, Türkiye ile yapılacak antlaşmayı da ele aldığı için Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin stratejik değerini daha da artırmıştır. Azerbaycan, Batum ve Kars'ın Ermenistan'a bırakılmasını

[1385] Hasanli, *Leadership and nationalism,* a.g.e, s.167.
[1386] Özder, *a.g.e*, s.274.
[1387] Marshall Lang, *a.g.e*, s.221.
[1388] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.273.

Müslüman nüfus açısından haksız ve sakıncalı bulmuş; buna karşılık Gürcistan ile birlikte Batum'un bölünmesine karşı ortak tavır almıştır. Azerbaycan, Batum'un Gürcistan'da kalmasına itiraz etmemiş, ancak açık denize çıkış haklarının garanti altına alınmasını istemişti[1389]. Nitekim Ermeni basını da Batum'un Gürcistan için doğal ve vazgeçilmez bir çıkış noktası olduğunu kabul etmekle birlikte, limanın yalnızca Gürcistan'a değil, diğer Güney Kafkasya cumhuriyetlerine de açık denize erişim sağlayan ortak bir geçiş alanı olduğunu vurgulamıştır[1390].

Diğer taratan, 21 Mart tarihli muhtıra Azerbaycan'ın ekonomik gerekçelerini daha sistemli biçimde formüle etmiş ve Batum'un Bakü petrolü ile Kafkas ticareti açısından Karadeniz'e açılan temel kapı olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda Bakü ve Tiflis delegasyonları, Batum'un Gürcistan'da kalması; buna karşılık Azerbaycan'ın liman üzerindeki ekonomik haklarının korunması yönünde prensipte anlaşmıştır. Ancak Kars meselesi üzerindeki yeni anlaşmazlık, ortak bildirinin Yüksek Konsey'e sunulmasını engellemiştir[1391]. Avalişvili'ye göre Londra görüşmeleri görünüşte üç cumhuriyet arasında sınır belirleme amacı taşısa da süreç giderek "Ermeni sorunu" etrafında düğümlenmiştir. Curzon başkanlığındaki oturumlarda Ermenistan sınırları hem siyasî hem coğrafi boyutlarıyla tartışılmış; Müttefikler bağımsız bir Ermenistan yaratılmasını savaş hedeflerinden biri olarak teyit etmekle birlikte, Akdeniz'e uzanan "Büyük Ermenistan" düşüncesini artık gerçekçi görmemiştir[1392].

Londra görüşmelerinin sonuçsuz kalması üzerine müzakereler San Remo'da sürdürülmüş ve 23 Nisan 1920 tarihli bildirim, Batum'un statüsü ile sınır ihtilaflarının tahkim yoluyla çözümünü öngören bir çerçeve ortaya koymuştur. 16 Nisan 1920'de üç cumhuriyet tarafından paraflanan metin, uyuşmazlıkların altı hafta içinde çözülememesi hâlinde tarafsız bir hukukçunun başkanlığındaki üçlü hakem komisyonuna götürülmesini düzenlemiştir. Ancak özellikle Batum ve demiryolu hatları üzerindeki çekişmeler nedeniyle bu mekanizma uygulanamamıştır[1393]. Aynı tarihlerde Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı ele geçirmesi ve Ermenistan'da komünist ayaklanmaların patlak vermesi, Müttefiklerin bölgeye ilişkin hesaplarını köklü biçimde değiştirmiştir. Milletler Cemiyeti'nin müdahale kapasitesizliği üzerine mesele ABD'ye taşınmış; Mayıs 1920'de Başkan Wilson'un Ermenistan üzerinde Amerikan mandası önerisi, Kongre tarafından Monroe Doktrini çerçevesinde reddedilmiştir[1394].

[1389] Hasanli, *Leadership and nationalism*, a.g.e, s.171-172.
[1390] Aşhatavor, №137, 12 Temmuz 1919, s.1.
[1391] Hasanli, *Leadership and nationalism*, a.g.e, s.171-172.
[1392] Avalishvili, *a.g.e*, s.239; Hovannisian, *The republic of armenia, volume III,* a.g.e, s.22-23.
[1393] *Parijski Arhiv 1919-1940*, a.g.e, s.417-422.
[1394] MacMillan, *Paris1919*, a.g.e, s.444.

İlaveten, 10 Ağustos 1920 tarihinde imza altına alınan Sevr Antlaşması, Birinci Dünya Savaşı sonrası İtilaf Devletleri'nin Ortadoğu ve Anadolu coğrafyasına yönelik jeopolitik tasavvurlarını somutlaştıran en kapsamlı ve radikal diplomatik metin olmuştur. Antlaşma ile Boğazlar, barış ve savaş zamanlarında bütün devletlerin gemilerine açılmış, bölgenin egemenliği uluslararası bir komisyona bırakılmıştır. Kapitülasyonlar genişletilerek tüm Müttefik devletlere teşmil edilmiş; Osmanlı Devleti ağır toprak kayıplarına uğramış, buna karşılık borç ve işgal masrafları düşüldükten sonra yalnız sınırlı bir tazminat yükü altına sokulmuştur. Özellikle 88-93. maddeler, Osmanlı-Ermenistan ilişkilerini düzenlemiş; Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerindeki sınırın belirlenmesini tamamen ABD Başkanı'nın hakemliğine bırakmıştır. Aynı zamanda Ermenistan'a denize çıkış yolu sağlanması ve ilgili bölgelerde demilitarizasyon tedbirleri alınması kararlaştırılmış, böylece Osmanlı'nın Doğu vilayetlerindeki egemenlik yetkisi büyük ölçüde uluslararası hakemliğe devredilmiştir. Bu düzenleme, yalnız Ermenistan'ın Karadeniz'e bağlanması ihtimalini değil, aynı zamanda Azerbaycan ve Gürcistan sınırlarının da Müttefiklerin hakemliğine tabi kılınmasını içerdiği için Güney Kafkasya açısından da bölgesel düzenin uluslararası vesayet altında yeniden kurgulanmak istendiğini göstermektedir. Ancak Marks'ın da belirttiği üzere Sevr ne onaylanmış ne de uygulanabilmiştir; Kemal Paşa önderliğinde gelişen anti-emperyal siyasal mobilizasyon, yalnız antlaşmayı geçersiz bırakmakla kalmamış, aynı zamanda Anadolu'da yeni bir egemenlik düzeninin oluşmasına da zemin hazırlamıştır[1395].

Bu sırada Sovyet Rusya'nın ilerleyişi ve Türk Millî Mücadelesinin baskısı altında kalan Kafkas cumhuriyetleri, Paris'teki delegasyonları aracılığıyla Milletler Cemiyeti üyeliğini bir tür uluslararası güvenlik ve meşruiyet aracı olarak görmüştür. Her ne kadar Azerbaycan Cumhuriyeti Nisan 1920'de fiilen ortadan kalkmış olsa da Azerbaycan heyeti 8 Eylül 1920'de Bolşevik işgaline karşı yardım talep etmiş; barış delegasyonu 28 Ekim 1920'de üyelik başvurusu yapma kararı almıştır. Bu başvuru, 1 Kasım 1920'de Topçubaşı tarafından Genel Sekreter Drummond'a sunulmuş; metinde bağımsız yaşama hakkı, Wilson ilkeleri ve uluslararası korunma ihtiyacı vurgulanmıştır[1396]. Ancak dosya 15 Kasım 1920'de Cenevre'de incelemeye alınmış ve Milletler Cemiyeti Beşinci Komitesi, Aralık 1920'de başvuruyu reddetmiştir. Komite, Bakü'nün Bolşevikler tarafından ele geçirilmesi sonrasında hükümetin Gence'ye taşınmasının "iki merkezli egemenlik" yarattığını, petrol ve demiryolu gibi stratejik kaynakların Bolşevik denetiminde bulunmasının tek egemenlik ilkesini geçersiz kıldığını belirtmiştir. Ayrıca 103.600 km² olan başlangıç yüzölçümüne karşılık talep edilen yeni sınırlarla hedeflenen 150.220 km²'lik alan ve

[1395] Prof. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, *Cilt 1* (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953), s.559-560; Sally Marks, *The Illusion of Peace, a.g.e*, s.22-23.
[1396] Hasanli*, Leadership and nationalism*, a.g.e, s.181.

4,6 milyonluk etnik bakımdan heterojen nüfus yapısı da devlet bütünleşmesi ve yönetişim kapasitesi bakımından olumsuz değerlendirilmiştir[1397].

Öte yandan Milletler Cemiyeti'nin ilk Meclis toplantısı, Ermenistan'ın bağımsızlığının en ağır darbeleri aldığı bir döneme rastlamıştır. Kasım 1920 başlarında Mustafa Kemal Paşa'nın birlikleri Kars ve Aleksandropol'u ele geçirmiş; Sevr'i imzalayan Taşnak hükümeti devrilerek yerine Ermenistan Sovyet Hükümeti kurulmuştur. Böylece Moskova yönetimi, Ermenistan ile Türkiye arasında barış sağlama girişimlerini fiilen devralmış ve Milletler Cemiyeti'nin üstlenmek istediği rolü etkisizleştirmiştir. 22 Kasım 1920'de Viviani'nin önerisiyle Cemiyet Meclisi, Ermenistan ile Türk Millî Hareketi arasındaki savaşı durdurmak için hükümetlerle müzakerelere başlama yetkisini Konsey'e vermiş; ancak Avalişvili'nin de işaret ettiği üzere, bazı devletlerin ne yapmaları gerektiği konusundaki tereddütleri ve yalnızca "manevî destek" vaat etmeleri, bu girişimin etkisizliğini açık biçimde göstermiştir[1398].

Bu çerçevede Milletler Cemiyeti Beşinci Komitesi, 10 Aralık 1920 tarihli raporunda Ermenistan'ın üyelik başvurusunu prensipte olumlu karşılamakla birlikte, devletin siyasal ve kurumsal istikrarının tam üyeliği haklı gösterecek düzeye ulaşmadığını belirtmiştir. Bu nedenle Ermenistan tam üyeliğe kabul edilmemiş; ancak Cemiyetin teknik kurumlarına ve Uluslararası Çalışma Örgütü'ne, Meclis kararı beklenmeksizin katılmasına izin verilmiştir. Raporda, 1920 itibarıyla Ermenistan'ın yüzölçümü 70.551 km² olarak kaydedilmiş; fakat Sevr Antlaşması uyarınca Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'un bir bölümünün bırakılması hâlinde bu alanın 214.000 km²'ye çıkabileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte sınırların kesinleşmemiş olması, düzenlemenin Sevr'in 52. maddesi gereği Başkan Wilson'ın hakemliğine bağlı bulunması ve nüfusun 1917 yılı Rus istatistiklerine göre 2,1 milyon olarak verilmesine rağmen savaş ve göçler nedeniyle bu verilerin güvenilir olmaması, Ermenistan'ı uluslararası güç dengelerine bağımlı, sınırları ve demografik temeli belirsiz bir jeopolitik konuma yerleştirmiştir. Genel olarak 1920 raporu, Ermenistan'ın uluslararası sisteme ancak kademeli, koşullu ve gözetim altında entegre edilebileceği yönündeki temkinli yaklaşımı yansıtmıştır[1399].

Milletler Cemiyeti Beşinci Komitesi, Gürcistan'ın üyelik başvurusunu değerlendirerek 10 Aralık 1920 tarihinde Meclis'e sunduğu raporda başvuruyu ilke düzeyinde olumlu karşılamış, ancak bölgesel belirsizlikler ve uluslararası koşullar nedeniyle tam üyeliğin ertelenmesi gerektiğini

---

[1397] *Document de l'Assemblée 175, 9 December 1920*, Admission of new Members to the League of Nations Azerbaidjan, Report Presented by the 5th Commite to the Assembly.
[1398] Avalishvili, *a.g.e*, s.276.
[1399] *Document de l'Assemblée 209, 14 December 1920*, Admission of new Members to the League of Nations Armenia, Report Presented by the 5th Commite to the Assembly.

belirtmiştir. Komite, bu süreçte Gürcistan'ın Cemiyetin teknik organlarına sınırlı ölçüde katılımını mümkün görmüştür. 26 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden devletin kurumsallaşma sürecinin henüz erken aşamada bulunduğu kabul edilmekle birlikte, uluslararası temsil kapasitesi yeterli sayılmıştır. Başvurunun temel zayıflığı ise sınırların kesinleşmemiş olmasıydı. Ermenistan ve Azerbaycan ile yürütülen görüşmelere rağmen Kafkasya'daki siyasal istikrarsızlık, varılan mutabakatların teyidini geciktirmiştir. Sovyet Rusya ile sınırın 17 Mayıs 1920 tarihli anlaşmayla tanınması olumlu değerlendirilmiş, ancak genel bölgesel şartlar bu sınırı kırılgan kılmıştır. Raporda Gürcistan'ın 80.000 km² yüzölçümüne ve 3,17 milyon nüfusa sahip olduğu, manganez, kereste, petrol ve ipek gibi kaynakların ekonomik sürdürülebilirlik açısından önemli avantajlar sunduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte 16 Aralık 1920'de Meclis, özellikle İngiltere ve Fransa'nın, Cemiyetin Kafkasya'da güvenlik sağlayamayacağı yönündeki itirazları nedeniyle Gürcistan'ın üyeliğini reddetmiştir[1400].

Öte yandan 1921 başlarında, eski Rus İmparatorluğu sınır bölgelerinde ortaya çıkan Estonya, Letonya, Litvanya ve Gürcistan gibi cumhuriyetlerin tanınmasına ilişkin tartışmalar daha olgun bir aşamaya ulaşmıştı. Bu süreç, yalnızca söz konusu devletlerin iç istikrarına değil, aynı zamanda Bolşevik rejiminin çökmesi hâlinde Rusya'nın yeniden mülkiyet iddiasında bulunabileceği beklentisine de bağlıydı. ABD, önceki söylemlerine rağmen Rusya'nın bütünlüğü ilkesini korumaya devam etmiş; buna karşılık Riga Antlaşması sonrasında şekillenen sınır, Sovyet rejimi ile temsilî-demokratik devletler arasındaki yeni jeopolitik hattı belirlemiştir. Baltık devletleri bu hattın kuzey kanadını güçlendirirken, Romanya'nın 1923'te Besarabya üzerindeki egemenliğinin tanınması güney kanadını tahkim etmiştir. Bu bağlamda beklenen 1921 Rus–İngiliz Antlaşması ve Baltık devletlerinin sistemli biçimde tanınması, Gürcistan dâhil dört cumhuriyetin uluslararası düzeyde *de jure* kabulü için psikolojik bir zemin hazırlamıştır. Ancak Gürcistan'ın durumu daha karmaşıktı; zira Kafkasya'yı İran ve Anadolu karşısında tampon bölgeye dönüştürme projeleri, Avrupalı güçlerin isteksizliği ve uyumsuzluğu nedeniyle gerçekleşmemiş, ayrıca Avrupa'nın Sovyet petrolüne yönelmesi de stratejik desteği zayıflatmıştır[1401]. Nihayet 26 Ocak 1921'de Paris'te toplanan Müttefikler Konferansı, Gürcistan'ın bağımsızlığını *de jure* tanımış; ancak 25 Şubat 1921'de Kızıl Ordu'nun Tiflis'i işgali ve Gürcü kuvvetlerinin ağır kayıplar vermesi, elde edilen bu diplomatik kazanımı de facto düzeyde hükümsüz bırakmıştır[1402].

Sonuç olarak, Paris Barış Konferansı sürecinde Kafkas halklarının yürüttüğü diplomatik

---

[1400] *Document de l'Assemblée 208, 14 December 1920*, Admission of new Members to the League of Nations Georgia, Report Presented by the 5th Commite to the Assembly.
[1401] Avalishvili, *a.g.e*, s.282-284.
[1402] "Georgian Independence Recognized" Times, 29 Jan. 1921, p. 9; Kazemzadeh, *a.g.e*, s.275.

faaliyetler, ortak bir tehdit algısı etrafında şekillenen sınırlı bir dayanışma ile birbirini dışlayan ulusal-teritoryal projelerin yarattığı derin rekabetin aynı anda var olduğu çelişkili bir siyasal tablo ortaya koymuştur. Gürcistan, Azerbaycan ve kısmen Ermenistan, hem Rus emperyalizminin yeniden tesisi ihtimaline hem de giderek somutlaşan Bolşevik/Kızıl tehlikeye karşı uluslararası tanınma, dış güvence ve mümkünse bölgesel iş birliği arayışına yönelmiş; özellikle Azerbaycan heyetinin Gürcistan, Dağıstan ve Baltık temsilcileriyle kurduğu temaslar ile konfederasyon fikrini gündemde tutması, bu ortak savunma refleksinin en açık göstergelerinden biri olmuştur. Bununla birlikte bu ortak mücadele, halkların birbirlerinin egemenliğini karşılıklı biçimde tanıdığı sağlam bir siyasal zemine dönüşememiştir; çünkü konferansa sunulan memorandumlardaki toprak iddiaları, diplomatik iş birliğini sürekli olarak aşındırmıştır. Her heyet kendi tarihsel, demografik ve siyasî gerekçelerine dayanarak sınırlarını mümkün olduğunca geniş tanımlamış, bu da ortak mücadele ihtiyacını zayıflatarak karşılıklı güvensizliği derinleştirmiştir. Bu nedenle konferans, Kafkas halklarının self-determinasyon söylemini uluslararası alana taşımayı başardığı, fakat aynı anda bu söylemi birbirine rakip ulusal coğrafyalar üretmenin aracı hâline getirdiği bir süreç olmuştur. Böylece dış tehditler geçici bir dayanışma zemini üretmiş, fakat maksimalist toprak talepleri ve karşılıklı güvensizlik, bu zeminin kalıcı bir bölgesel siyasal ittifaka dönüşmesini engellemiştir.

4.8. BOLŞEVİKLERİN İŞGAL POLİTİKASI

Bu başlık altında, Ekim Devrimi'nden Güney Kafkasya'nın sovyetleştirilmesi arasındaki kronolojik kesitte, Merkezî Sovyet Hükümetinin eski imparatorluk coğrafyasındaki gayri-Rus halklara ve azınlık milletlere yönelik siyaseti, özellikle Kafkasya örneği üzerinden incelenecektir. Bu bağlamda, "ulusların kendi kaderini tayin hakkı" (self-determinasyon) ilkesinin Bolşevik rejim nezdinde doktriner bir hak mı, yoksa konjonktürel askerî ve siyasi dinamikler uyarınca araçsallaştırılan pragmatik bir yönetişim enstrümanı mı olduğu tartışılacaktır. Ayrıca Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin ilhak süreci, dışsal tehditlere karşı bölgesel bir savunma bloğu ve siyasi entegrasyon tesisi yönündeki teşebbüsler ile işgal sonrası bölgenin idarî, sosyo-politik, ekonomik ve jeopolitik dokusunda vuku bulan yapısal dönüşümler analiz edilecektir. Nihayetinde bu transformasyonun, Kafkas halklarının federasyon, otonomi ve demokratik temsil taleplerini mi karşıladığı, yoksa Bolşevik merkeziyetçiliğin ve monolitik egemenlik paradigmasının tahkimine mi hizmet ettiği sorgulanacak; söz konusu sürecin bağımsızlık döneminden tevarüs eden teritoryal ihtilaflar, etnik gerilimler ve inter-etnik siyasi münasebetler üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

4.8.1. Bolşevikler ve Milletler Politikası

Ekim Devrimi ile birlikte Bolşevikler, bir taraftan Rusya toplumuna barış, ekmek ve toprak vaat ederken, diğer taraftan imparatorluğun gayri-Rus halkları için milletlerin kendi kaderini tayin hakkını siyasal söylemlerinin merkezine yerleştirmiştir. Bu çerçevede Milliyetler Komiseri[1403] Stalin tarafından kaleme alınan ve 15 Kasım 1917 tarihinde yayımlanan *Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi*, Güney Kafkasya'daki milli komitelerin siyasal mobilizasyonunda etkili olmuş; Sovyet iktidarının ulusal sorun politikasını, çok uluslu devlet yapısının eşitlik ve gönüllü birlik ilkeleri temelinde yeniden düzenleneceği iddiasıyla tanımlamıştır[1404]. Bununla birlikte bildirgede yer alan *self-determinasyon* ilkesi, RSDİP'nin 1903 Programı'nda öngörülen yerel özyönetim ve yurttaş eşitliği anlayışıyla tam bir uyum içinde değildi. Lenin, milliyetçiliği kapitalizmin tarihsel ürünü olarak görmüş; ezilen uluslara ayrılma hakkı tanınsa dahi bunun sosyalist mücadele perspektifi içinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır[1405]. Lenin, Dünya Savaşı sırasında Zimmerwald Konferansı bağlamında da bu ilkeyi ulusal baskıya karşı savunmuş, ancak sosyalizmin zaferiyle birlikte ulusal farklılıkların giderek aşınacağını ileri sürmüştür[1406].

Troçki'ye göre Lenin, Rusya'daki ulusal hareketlerin kaçınılmaz niteliğini erken dönemde kavramış ve partinin programındaki ünlü 9. paragraf, yani ulusların kendi kaderini tayin etme ve gerekirse devletten ayrılma hakkı konusunda özellikle Rosa Luxemburg'a karşı ısrarlı bir mücadele yürütmüştür. Bununla birlikte Bolşevik Parti, ayrılıkçılığı teşvik eden bir siyaset

---

[1403] Bolşeviklerin milliyetler politikası, 1917'de kurulan Milliyetler Halk Komiserliği (Narkomnats) aracılığıyla kurumsal bir çerçeveye kavuşturulmuş; bu yapı Lenin ve Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin doğrudan denetimi altında, Rus olmayan halkların Sovyet iktidarıyla ilişkilendirilmesi, ulusal hareketlerin izlenmesi ve "burjuva milliyetçiliği" olarak tanımlanan eğilimlerin etkisizleştirilmesi amacıyla faaliyet göstermiştir. Stalin'in yönetimindeki Narkomnats, bir yandan Rus olmayan topluluklar için komiserlik ve departmanlar kurarak sınırlı bir temsil mekanizması oluşturmuş, diğer yandan bu yapıları merkezî Sovyet otoritesinin milliyetler üzerindeki denetimini güçlendiren araçlara dönüştürmüştür (G. P. Makarov, *Narodnıy Komissariat po delam natsionalnostey RSFSR (1917–1923): istoriçeskiy oçerk* [RSFSC Milliyetler Halk Komiserliği (1917–1923): Tarihî Bir İnceleme], Nauka, Moskva 1987, s.30/64). Bu çerçevede Müslüman Komiserliği ve Ermeni Komiserliği gibi birimler, Volga-Ural, Kırım, Türkistan, Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya'daki topluluklara yönelik propaganda, örgütlenme, askerî seferberlik ve kültürel faaliyetlerde rol oynamıştır. Bolşevikler açısından bu kurumlar, yerel ulusal hareketleri doğrudan bastırmanın yanında, onları Sovyet ideolojisi içinde yeniden tanımlama ve bölgedeki milliyetçi, Panislamist ya da Taşnak çizgideki siyasal aktörlere karşı alternatif bir meşruiyet zemini üretme işlevi görmüştür. Dolayısıyla Narkomnats'ın Güney Kafkasya'ya yönelik politikası, görünürde ulusal temsil ve özerklik söylemini kullanmakla birlikte, esasen yerel kimlikleri merkezî Sovyet devlet projesine eklemlemeyi hedefleyen pragmatik ve denetimci bir milliyetler siyaseti olarak değerlendirilmelidir (Stephen Blank, *The Sorcerer Apprentice; Stalin As Commissar of Nationalities, 1917-1924*, Greenwood Press, London 1994, p.17-24; Smith, *The bolsheviks and the national question*, a.g.e, s.42).

[1404] *Sbornik dokumentov (1917–1920 gg.), T I*, a.g.e, 7-8.

[1405] Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question*, 1917-23, Macmillan, London 1999, p.15-16.

[1406] Carr, *Bolşevik devrimi I,* a.g.e, s.387-388.

benimsememiş; esas hedefini, ulusal tahakkümün her biçimine ve herhangi bir halkın zorla ortak devlet sınırları içinde tutulmasına karşı mücadele olarak tanımlamıştır. Buna paralel biçimde, parti kadroları ve işçi örgütleri içinde milliyetçi bölünmelere karşı sert bir merkeziyetçilik uygulanmış; farklı milliyetlerden emekçilerin gönüllü sınıf disiplini temelinde mümkün olan en sıkı birlik içinde toplanması başlıca görev olarak görülmüştür[1407]. Aslında Lenin, milliyetçiliğin taşıdığı siyasal potansiyelin farkında olmuş ve bu olguyu proletarya devrimiyle ilişkilendirmeye çalışırken, gerekli görüldüğünde "burjuva milliyetçileriyle" taktik ittifak ihtimalini bütünüyle dışlamamıştır. İlaveten, milliyetçiliği esas itibarıyla burjuva çıkarlarının geçici bir yansıması olarak değerlendirmiş, sömürgeciliğin çözülmesiyle bu duyguların zayıflayacağını savunmuştur[1408].

Şubat Devrimi sonrasında Bolşevikler, başlangıçta kendi kaderini tayin hakkını desteklemiş; Ocak 1918'de Stalin başkanlığındaki Milliyetler Komiserliği Sovyet devletini cumhuriyetlerin federasyonu olarak tanımlamış, Temmuz 1918'de kabul edilen ilk Sovyet Anayasası da bu yaklaşımı yinelemiştir. Ancak iç savaş koşulları, devletin korunması zorunluluğu, dünya devrimine dair beklentilerin boşa çıkması ve Polonya, Finlandiya, Letonya, Litvanya ile Estonya'nın bağımsızlıklarının engellenememesi, Sovyet milliyet politikasını giderek daha pragmatik ve merkeziyetçi bir çizgiye taşımıştır. Bu süreçte yerel milliyetçilikler bazı bölgelerde kitlesel harekete dönüşürken, sınıfsal ve etnik çatışmalar da iç içe geçmiştir[1409]. Resulzade ise, özellikle Dünya Savaşı sonrasında Wilson prensipleri ile geniş meşruiyet kazanan "milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı" ilkesinin, Bolşevikler açısından hiçbir zaman gerçek ve olumlu bir değer taşımadığını; bunun yalnızca siyasal amaçlara hizmet eden araçsal bir formül olarak kullanıldığını ileri sürmüştür. Bu eleştiri, Lenin'in 1913 sonlarında "ulusal kültür" söylemini burjuva ve gerici bir yanılsama olarak nitelemesi, küçük kültürlerin daha büyük kültürel yapılar içinde erimesini tarihsel ilerlemenin parçası sayması ve Rusya'nın ulusal-yerel özerkliklere dayalı gevşek bir federasyon yerine güçlü ve merkezî bir devlet olarak örgütlenmesi gerektiğini savunmasıyla da uyumlu görünmektedir[1410].

Hovannisian'a göre ise Lenin, uzun süre emperyalizm ve "Büyük Rus şovenizmi" altında yaşamış halkların güvensizliğini gidermek amacıyla ulusların kendi kaderini tayin hakkını bilinçli bir siyasal araç olarak kullanmıştır. Bu çerçevede 1919 başlarında, farklı halkların feodalizmden burjuva demokrasisine ve oradan proletarya toplumuna geçişte izledikleri farklı tarihsel

[1407] Troçki, *Rus devrimi tarihi,* a.g.e, s.632-633.
[1408] Kivelson, Suny, *a.g.e,* s.272.
[1409] Donald Raleigh, "The Russian Civil War, 1917-1920", *The Cambridge History Of Russia, Volume III, The Twentieth Century (ed. Ronald Grigor Suny), Cambridge University Press, New York 2006,* s.149-150.
[1410] *Resulzade seçme eserler 1,* a.g.e, s.439-440.

aşamaların dikkate alınmasını savunmuş; Sovyet Rusya'nın ayrılma hakkını tanımasının yapay bağları çözeceğini ve sınıf mücadelesini keskinleştireceğini ileri sürmüştür. Aynı yıl, daha önceki tutumundan kısmen uzaklaşarak, Rusya'daki modele bire bir uyması gerekmeyen "Sovyet tipi hükümetlerin federal birliği" anlayışını öne çıkarmış; bunu da işçi ve köylülerin gönüllü ittifakına dayanan enternasyonalist bir perspektifle temellendirmiştir. Bununla birlikte, Ermeni tarihçilerin de işaret ettiği üzere, federalizm söylemi ve Büyük Rus şovenizmine karşıtlık iddiası, fiilen eski Rus İmparatorluğu coğrafyasının yeniden bütünleştirilmesine hizmet eden işlevsel bir siyasal çerçeve üretmiştir[1411].

Bu sınırların nerede çizildiği ise Stalin'in 10 Ekim 1920 tarihinde Pravda'da yayımlanan "Sovyet Hükümetinin Rusya'daki Millî Meseleye İlişkin Politikası" başlıklı makalesinde daha açık biçimde ortaya konmuştur. Söz konusu metin, merkez–çevre ilişkileri bağlamında sınır bölgelerinin Rusya'dan ayrılma talebini hem birlik hedefiyle hem de merkez ve çevredeki emekçi kitlelerin çıkarlarıyla bağdaşmaz bulmakta; ayrılığın Merkez Rusya'nın devrimci kapasitesini zayıflatacağını ve bu bölgeleri emperyalist güçlerin nüfuz alanına iteceğini savunmaktadır. Makalede, mevcut uluslararası koşullarda ayrılma talebi açıkça "karşı-devrimci" olarak nitelenmiş ve Rusya ile birlikte hareket etmek ile İtilaf safında yer almak arasında "üçüncü bir yol" bulunmadığı ileri sürülmüştür. Her ne kadar ayrılma hakkı ilkesel düzeyde tanınmış görünse de mesele hukuki bir hak olmaktan çok emekçi yığınların maddi çıkarları açısından ele alınmış; sonuçta Stalin, merkez ile sınır bölgeleri arasında karşılıklı destek olmaksızın ne devrimin zaferinin ne de Rusya'nın emperyalist kuşatmadan kurtuluşunun mümkün olamayacağını vurgulamıştı[1412]. Nitekim Karıl Kautsky de Bolşeviklerin merkeziyetçi politikasını, proletaryanın özgür iradesine değil ordunun gücüne dayanan yeni bir militarizm ve emperyalizm biçimi olarak eleştirmiştir[1413].

Merkeziyetçi bir çizgiyi savunan Stalin, daha 1913 tarihli *Marksizm ve Ulusal Sorun* adlı çalışmasında olduğu gibi, Bolşevik işgali öncesinde de azgelişmişlik ve toplumsal bütünleşme vurgusu üzerinden ulusların kendi kaderini tayin hakkına mesafeli yaklaşımını temellendirmiştir. Nitekim 29 Nisan 1917 tarihli millî mesele raporunda, bir ulusa ayrılma hakkı tanınmasının, o ulusun bu hakkı kullanmaya zorlandığı anlamına gelmediğini özellikle belirtmiştir. Bu bağlamda Murgul'un, Stalin'in Azerbaycan Türkleri ile Gürcüler arasındaki millî-modernist hareketlerin Bolşevizm'i güçlendirecek bir istikamette gelişmediği ve gelecekte denetim altına alınamayacağı

[1411] Hovannisian, *The republic of armenia, volume I,* a.g.e, s.387-388.
[1412] *J. Stalin: Works, Vol. 4, November, 1917 – 1920*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1953 (tr. Salil Sen 2009) Public Domain: *Marxists Internet Archive* (2009).
[1413] Karl Kautsky, *Georgia: A Social-Democratic Peasant Republic – Impressions And Observations* (Tr. Stenning, Henry), International Bookshops, London 1921, p.106.

yönündeki kaygılarının belirleyici olduğu yolundaki değerlendirmesi büyük ölçüde isabetli görünmektedir[1414]. Bu yaklaşım, Mitrofanoviç Stopani'nin Pravda'da yayımlanan *Kafkas Sorunu* makalesinde daha açık bir ideolojik çerçeveye kavuşmuştur. Söz konusu metinde "kendi kaderini tayin" ilkesi, halkların meşru siyasal iradesinin ifadesi olarak değil; burjuvazi, milliyetçi aydınlar ve emperyalist güçler tarafından manipüle edilen sahte bir siyasal formül olarak sunulmuş; böylece Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki bağımsız devletleşme süreçleri, proletaryanın önünü kesen ve sınıf mücadelesini bastıran karşı-devrimci yapılar şeklinde resmedilmiştir[1415].

Öte yandan Pipes'ın da vurguladığı üzere Moskova, özellikle Güney Kafkasya üzerindeki tarihsel iddialarından hiçbir zaman vazgeçmemiş ve bölgenin Rusya'dan kopuşunu geçici bir durum olarak değerlendirmiştir. Nitekim, 1921'de yayımlanan *Kafkasya ve Sovyet Rusya İçin Önemi* adlı çalışma, devrim öncesi Rusya petrolünün üçte ikisini, manganezinin dörtte üçünü, bakırının dörtte birini ve kurşununun büyük bir kısmını bölgenin karşıladığına; bu kaynakların kaybının, Sovyet sanayisi ve ulaşım sistemi açısından ağır sonuçlarına dikkat çekmiştir. Ayrıca Kafkasya, yalnız ekonomik kaynak deposu değil, aynı zamanda Yakın Doğu siyaseti bakımından stratejik bir ileri karakol olarak değerlendirilmiştir[1416]. Stalin, bölgenin öneminin yalnızca hammadde, yakıt ve gıda kaynaklarıyla sınırlı olmadığını; Avrupa ile Asya arasında, özellikle Rusya ile Türkiye arasında stratejik bir konumda bulunması ve Batum–Bakü, Batum–Tebriz ile Batum–Tebriz–Erzurum gibi hayati ulaşım hatlarına sahip olmasının bu önemi daha da artırdığını vurgulamıştır[1417].

Bu çerçevede Sovyetlerin üç Güney Kafkasya cumhuriyetine yönelik taarruzu, eş zamanlı biçimde işleyen iç ve dış baskı mekanizmaları aracılığıyla yürütülmüştür. İç baskı Komünist Parti'nin yerel örgütleri üzerinden, dış baskı ise Kızıl Ordu ve Dışişleri Komiserliği vasıtasıyla uygulanmıştır[1418]. Rus Bolşevikler, genç komünist partilere hem yasal hem de yasadışı örgütlenmeler kurma talimatı vermiş; yasal kanallar propaganda, sendikal faaliyet ve seçimler yoluyla kitle desteği üretmeyi amaçlarken, yeraltı örgütlenmeleri silahlı ayaklanma ihtimaline hazırlanmıştır. Bolşevik anlayışa göre Çarlık deneyimi, sosyalizme barışçıl geçişin mümkün olmadığını göstermekteydi; dolayısıyla işçi sınıfının, disiplinli bir öncü parti önderliğinde iktidarı zor yoluyla ele geçirmesi kaçınılmaz kabul edilmiştir[1419]. Bu strateji, Mart 1919'da Moskova'da

---

[1414] Yalçın Murgul, "Bolşevik önderliğinin Rusya Müslümanlarına yönelik siyasetine dair bazı gözlemler", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 132, 2017, s.122-123.
[1415] Pravda, №3, 4 yanvarya 1920 g., s.1.
[1416] Pipes, *The formation of the soviet union,* a.g.e, s.217-218.
[1417] *J. Stalin Works, Vol. 4, November, 1917 – 1920*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1953 (tr. Salil Sen) Public Domain: *Marxists Internet Archive* (2009).
[1418] Pipes, *The formation of the soviet union,* a.g.e, s.218.
[1419] Lee, *Georgia's forgotten revolution,* a.g.e, s.181.

kurulan Üçüncü Komünist Enternasyonal (Kommunistiçeskiy internatsional: Komintern) ile daha kurumsal bir niteliğe kavuşmuş; 1920'de kabul edilen "21 koşul" aracılığıyla yabancı komünist partiler merkeze sıkı biçimde bağlanmıştır. Bu koşullar arasında orduda propaganda yürütülmesi, köylü desteğinin sağlanması, sömürge ve ezilen ulusların kurtuluşunun desteklenmesi, reformist unsurların tasfiyesi, Komintern kararlarının bağlayıcılığının kabulü ve örgütlenmenin demokratik merkeziyetçilik ilkesine göre biçimlendirilmesi yer almıştır[1420].

Bu süreçte yerel Komünist Partilerin Kafkasya'nın fethindeki rolü ise, 1918'de Alman ve Türk işgallerinin örgütsel yapıları büyük ölçüde dağıtması nedeniyle başlangıçta zayıflamıştır. Gürcistan'da partinin yasaklanması ve Temmuz 1918'de Bakü Komününün çöküşü bu süreci hızlandırmış; Tiflis'teki Bölge Komitesi Mayıs 1918'de Terek Bölgesi'ne çekilmek zorunda kalmıştır. Bunu izleyen dönemde kuzey ve kuzeybatı dağlık bölgelerde köylü ayaklanmalarını teşvik etme, ulusal duyguları harekete geçirme ve merkezî hükümeti zayıflatma girişimleri yoğunlaşmış; 1918 sonlarında özellikle Osetler ve diğer sınır toplulukları arasında silah ve mali destekle kışkırtılan yerel isyanlar, örgütsel yetersizlikler, iletişim sorunları ve Gürcü hükümetinin sert cezalandırma seferleri nedeniyle istenilen sonucu verememiştir[1421]. Gürcistan'daki yerel Bolşevik gruplar kısa vadede iktidarı ele geçiremeyince, Duşeti, Raça, Tianeti ve Leçhumi gibi kuzey bölgelerinde toprak reformuna bağlı köylü hoşnutsuzluğunu siyasal amaçlarla kullanmaya yönelmiş; eski askerlerden oluşan kadrolar köylülerden müteşekkil silahlı birlikler oluşturmuş ve Zugdidi'ye yönelik başarısız bir saldırı girişiminde bulunmuştur. Ancak 1918 ortasından yıl sonuna kadar Alman ordusunun ülkedeki varlığı ve Bolşeviklerin en önemli dayanaklarından biri olan Rus askerlerinin Gürcistan'dan çekilmesi, iktidarın ele geçirilmesini engelleyen başlıca unsurlar olmuştur.

Ayrıca Gürcistan Sosyal Demokratlarının geniş halk desteği ve özellikle köylülere toprak dağıtma vaatlerini hayata geçirmiş olmaları, Bolşeviklerin başarı şansını daha da zayıflatmıştır[1422]. Buna rağmen 1919 başlarında Kafkasya Bölge Komitesi yeniden Tiflis'e dönmüş, Sergo Orconikidze ve Anastas Mikoyan başkanlığında Bakü'de toplanan ilk "Güney Kafkasya Bolşevikleri Konferansı" ile örgütsel yeniden yapılanma hız kazanmıştır. Tiflis Komitesi fiilen Gürcistan'daki tüm Bolşevik örgütlerin merkezine dönüşmüş; büyük işletmelerde, kamu kurumlarında, köylerde ve ilçe merkezlerinde yeni yasadışı hücreler kurulmuştur. 1919 boyunca sendikalar içindeki Bolşevik etkinin arttığı, mart ayında Suhumi'de yasadışı bir konferans toplandığı, Mayıs

[1420] Ben Fowkes & Bülent Gökay, "Unholy Alliance: Muslims and Communists -An Introduction", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 25:1, 2009, p.6-7.
[1421] Pipes, *The formation of the soviet union*, a.g.e, s.218.
[1422] Lee, *Georgia's forgotten revolution,* a.g.e, s.181-182.

başlarında Abhazya'da 32 parti hücresine ulaşıldığı, Merkez Sendikalar Bürosu'na 18 Bolşevik seçilirken Menşevik–Sosyalist Devrimci blokun yalnızca yedi sandalye elde ettiği görülmektedir. Aynı süreçte Güney Osetya'daki örgütler, 12 Haziran 1919'da Java'da toplanan konferansta silahlı ayaklanma hazırlıklarını yürütecek Bölge Komitesi seçilmiştir. Ağustos 1919'da Poti'de düzenlenen yasadışı konferansla parti çalışmaları genişletilmiş; Batum'da örgütler yeniden düzenlenerek kırsal alanlarla bağlar kuvvetlendirilmiştir[1423].

Bu gelişmeler üzerine Gürcistan İçişleri Bakanı Ramişvili, Sovyet hükümetinin Moskova'dan Gürcistan'a önemli miktarda para ve bazı kilit ajanlar gönderdiğini, bu kişilerin Gürcistan–Azerbaycan hattında ve General Denikin'le bağlantılı biçimde bir savaş ortamı yaratmakla görevlendirildiğini ileri sürmüştür. Ramişvili'ye göre, Gürcistan Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından kuşatılmayacağı ve Rusya'daki iç savaşa ya da başka devletlerin iç işlerine karışmayacağı açıkça ilan edilmesine rağmen, özellikle kasaba ve köylerde komünist ajitasyon faaliyetlerinde belirgin bir artış yaşanmıştır. Gürcü hükümeti, Moskova'dan alınan talimatlar doğrultusunda Rus Komünist Partisi Kafkas Komitesi'nin Kurucu Meclisi ve onun seçtiği hükümeti silahlı ayaklanma yoluyla devirmeye hazırlandığını; bu amaçla Gürcistan sınırları içinde, Rus egemenliğinin yeniden kurulmasını savunan ve Denikin yanlısı yabancı unsurlardan yararlanıldığını iddia etmiştir. Yetkililere göre hükümeti devirmeye yönelik örgütlü bir komplo hazırlanmış, çok sayıda ajan ve ajitatör yakalanmış; Ekim ayı başlarındaki başarısız girişimlerin ardından 24 Ekim için planlanan genel ayaklanma, güvenlik güçlerinin hazırlığı sayesinde akamete uğratılmış, çok sayıda kişi tutuklanmış ve olaylarla ilgili özel bir soruşturma başlatılmıştır[1424]. Bu süreçte *The Georgian Mail* gazetesi Bolşevizm'i yalnızca Gürcistan'ın ve demokrasinin değil, tüm medeniyetin düşmanı olarak nitelendirmiş; Bolşevizm'i devleti içten içe kemiren bir "kanser" olarak tanımlayarak Gürcistan hükümetinin bu tehdidi ortadan kaldırmakta kararlı olduğunu savunmuştur[1425].

Kitlesel tutuklamalara karşılık Sovyet hükümeti, Moskova, Petrograd ve diğer şehirlerdeki Gürcistan misyonları ile konsolosluklarında görev yapan bütün personeli gözaltına almış; Gürcü diplomatların serbest bırakılmasını, Gürcistan'daki bütün komünistlerin derhâl salıverilmesi şartına bağlamıştır. Buna karşılık Başbakan Jordanya, tutuklanan Gürcü komünistlerin düşüncelerinden dolayı değil, Gürcistan'ın bağımsızlığına ve demokratik meşruiyete sahip hükümete karşı silahlı isyan ve komploya karıştıkları için gözaltına alındıklarını vurgulamış; uluslararası hukuka aykırı biçimde tutulan Gürcü görevlilerin hemen serbest bırakılmasını talep

[1423] Kaçarava, Kikvidze, *a.g.e*, s.200-201.
[1424] The Georgian Mail, №14, 5 November, 1919, p.1/3.
[1425] The Georgian Mail, №5, 3 September,1919, p.2.

etmiştir[1426]. *Aşhatavor* ise, Sovyet hükümetinin gönderdiği ajanlar ile Bolşeviklerin Kafkas Bölge Komitesinin, Gürcistan Kurucu Meclisi ile seçilmiş hükümeti devirmeye yönelik bir zemin hazırladığını ileri sürmüş; bu çerçevede Bolşeviklerin, Denikin ile benzer biçimde cumhuriyet sınırlarını Rus egemenliğinin yeniden tesisi için temel saydıklarını iddia etmiştir[1427]. Gazeteye göre, komünist kadroların ülkenin farklı bölgelerinde çeşitli unsurlarla temas kurması, "askerî-teknik komiteler"in oluşturulması ve Moskova'nın askerî-işgal programını deneme amaçlı uygulamaya koymaya çalışması, meselenin yalnızca güvenlik değil, daha geniş bir rejim ve egemenlik sorunu olduğunu göstermekteydi. Bununla birlikte gazete, memnuniyetsizliğin nedenlerinin yalnız baskı ile ortadan kaldırılamayacağını; muhalefete karşı sabırsız ve dışlayıcı bir yönetim anlayışının sürmesi hâlinde hem cumhuriyetin varlığını hem de demokrasinin çıkarlarını tehlikeye atabilecek daha ağır krizlerin doğabileceğini belirtmiştir[1428].

Doğu Güney Kafkasya'da ise Bolşevik faaliyetlerin seyri kısmen farklı bir görünüm arz etmiştir. Bakü Komününün çöküşünün ardından önde gelen komünist liderlerin Kafkasya'nın Sosyalist Devrimcileri tarafından idam edilmesi, daha az tanınan kadroların ise Kuzey İran'a çekilmesi, yerel örgütlenmeyi geçici olarak felce uğratmıştır. Ancak İngiliz birliklerinin Kasım 1918 sonundaki tahliyesiyle birlikte bu kadrolar kademeli biçimde Bakü'ye dönmüş ve çoğunluğu Ermeni kökenli küçük bir grubun öncülüğünde Bakü Komitesi'ni yeniden kurmuştur. Faaliyetler özellikle sanayi proletaryası üzerinde yoğunlaştırılmış; kitlesel grevler örgütlenmiş, özelleştirilen petrol sektöründeki toplu pazarlık mücadelelerine katılım sağlanmış ve kentin ağır ekonomik koşulları siyasal ajitasyon için kullanılmıştır. Bakü, Kafkasya'nın en sanayileşmiş ve en yoğun proleter nüfusa sahip merkezi olarak Moskova'nın sürekli ilgisini çekmiş; Ocak 1919'da Sovnarkom bünyesinde kurulan ve Güney Kafkasya Müslüman işleriyle ilgilenen özel bir alt birim aracılığıyla bölgeye Astrahan üzerinden deneyimli parti kadroları gönderilmiştir. Bu yeniden yapılanma sırasında stratejik yönelim konusunda ciddi görüş ayrılıkları doğmuş; bir kanat Sovyet Kafkasya'nın Rusya ile bütünleşik bir birlik olarak kurulmasını savunurken, diğer kanat yerel milliyetçi partilerin etkisini kırabilmek için mücadelenin ancak "Bağımsız Sovyet Azerbaycan" sloganı etrafında yürütülebileceğini ileri sürmüştür.

Şubat 1919 sonunda Bakü'ye dönen Mikoyan, Müslüman kitleleri Müsavat'ın etkisinden koparmak amacıyla "Sovyet Kafkasya" yerine "Sovyet Azerbaycan" sloganını savunan çoğunluk çizgisini desteklemiş; ayrıca Himmet ve İran Komünist Partisi Adalet gibi yapılar da Müslüman işçiler arasında nüfuz kazanmak için etkin biçimde kullanılmıştır. Sayısal ve örgütsel bakımdan

[1426] The Georgian Mail, №22, 31 December, 1919, p.1.
[1427] Aşhatavor, №227, 29 Ekim 1919, s.2.
[1428] Aşhatavor, №245, 19 Kasım 1919, s.1.

Kafkasya Bölge Komitesi'nden daha güçlü olan Bakü Komitesi, doğrudan Moskova ile ilişki kurma pratiğine dayanarak Tiflis merkezli yönlendirmelere itiraz etmiş; 1919 sonunda Moskova'dan Tiflis'e karşı özerklik talep etmiş ve Mayıs 1919'da Azerbaycan Komünist Partisi'nin kurulması çağrısıyla bu gerilimi derinleştirmiştir. Anlaşmazlık Rusya Merkez Komitesi'nin gündemine taşındıktan sonra, Temmuz 1919'da Politbüro ve Orgbüro, gelecekte bir Sovyet Azerbaycan devletinin kurulmasını prensipte kabul etmiş; Ağustos'ta Azerbaycan'ın uygun zamanda Sovyet cumhuriyeti ilan edilebileceği bildirilmiş ve aralık ayında, Gürcistan ve Ermenistan'da da ayrı komünist partilerin kurulmasına onay verilmiştir. Hovannisian'ın belirttiği üzere, Bolşevikler, Kafkasya'daki ulusal cumhuriyetlerde daha etkili olabilmek için siyasal faaliyetlerini ulusal bir çerçeve içinde yürütmeyi kabullenmiştir[1429].

Aralık 1919 tarihli RKP(b) Konferansı kararına göre, Sovyet topraklarında faaliyet gösteren bütün ulusal komünist örgütlerin tasfiye edilerek bulundukları bölgenin komünist parti yapıları içine alınması öngörülmüş; henüz Sovyetleştirilmemiş Azerbaycan için ise Bakü Komitesi lehine bir uzlaşı formülü benimsenmiştir. Buna göre Azerbaycan'da yaşayan tüm milliyetleri kapsayan tek bir komünist örgüt kurulacak, Müslüman ya da Türk kimliğine yapılan vurgular ile Himmet adı terk edilecek ve parti hem bölgesel hem de ulusal çağrışım taşıyan "Azerbaycan" adını alacaktı. Bu doğrultuda 11-12 Şubat 1920'de Bakü'de toplanan I. Kongre'de Azerbaycanlı komünist örgütler Azerbaycan Komünist Partisi (AKP)'ni kurmuş; yerli unsurun ağırlığını yansıtan 43 üyeli Merkez Komitesi'nin başkanlığına Hüseynov getirilmiştir. Kongre, "beylerin, hanların, kapitalistlerin ve milliyetçilerin egemenliğine" son verilmesini isteyen bir manifesto ile tamamlanmıştır. Kuruluşun ardından AKP, Müsavat yönetimine karşı yoğun bir siyasal kampanya başlatmış; toprak meselesinin köklü biçimde çözülmesi, Sovyet Rusya ile ekonomik ve siyasal ilişkilerin yeniden kurulması ve petrol ihracatının canlandırılması yoluyla ekonomik krizin aşılması gibi vaatleri öne çıkarmıştır.

Komünistler, Türkiye'deki ulusal kurtuluş mücadelesinin etkisini de kullanarak kitleler arasında canlılığını koruyan Pan-İslamist ve Pan-Türkist duyarlılıklara seslenmiş; bu strateji partiye belirli bir toplumsal destek kazandırmıştır. İngiliz raporlarına göre, mart ayında Bakü'de "Bolşevik komplosunun açığa çıkarılması" gerekçesiyle geniş çaplı tutuklamalar gerçekleştirilmiş; gözaltına alınanların önemli bir kısmının ise isnat edilen örgütlenmeyle doğrudan bağlantısının bulunmadığı Ermeniler olduğu öne sürülmüştür[1430]. Ancak, Müsavat'a yönelik olumsuz söylem,

[1429] Pipes, *The formation of the soviet union,* a.g.e, s. 218-219; Hovannisian, *The republic of armenia, volume I,* a.g.e, s.401-402.
[1430] *Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs*., April 15, 1920-23 October, 1920. April 15, 1920-23 October, 1920. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National

dönemin solcu basınında ve resmî Sovyet anlatısında giderek yaygınlaşmış; parti, işçi sınıfının ya da sosyalizmin değil, milliyetçi elitlerin ve mülk sahibi çevrelerin temsilcisi olarak devrimin ve cumhuriyetin baş düşmanları olarak tasvir edilmiştir[1431]. Sanayi altyapısı son derece sınırlı, tarımsal karakteri baskın bir ülke olan Ermenistan, Marksist teori açısından sınıf mücadelesi ve etkili devrimci ajitasyon için elverişli toplumsal koşullara sahip değildi; çünkü ülkedeki dar proletarya esas olarak demiryolu işçileri ile birkaç küçük fabrikanın emekçilerinden oluşuyor, bu sınırlı kesim içindeki Marksizm yanlıları da Bolşevik, Menşevik ve Spesifist hizipler arasında bölünüyordu[1432]. Nitekim komünist ideolojilerin Ermenistan'da güçlü ve kalıcı bir toplumsal taban oluşturamadığı, Sovyet tarih yazımında dahi kabul edilmektedir. Savaş ve yıkımın ağır etkileri altındaki ülkede, kısa vadeli silahlı eylemler yerine kitlelerin uzun süreli ajitasyon ve eğitim yoluyla kazanılmasını savunan genç komünistler, buna rağmen 1920 öncesinde kayda değer bir toplumsal destek elde edememiştir.

Bununla birlikte Lenin, fiilî sınır devletlerinde devrimci faaliyetin, ayrı Sovyet cumhuriyetleri perspektifiyle ve Rus Komünist Partisi'ne bağlı ulusal parti örgütleri aracılığıyla daha etkili yürütülebileceğini benimsemiş; bu doğrultuda Ocak 1920'de Erivan'da toplanan ilk parti konferansında yirmi iki delegenin katılımıyla Rus Komünist Partisi'nin Ermenistan Komitesi (Armenkom) yeniden yapılandırılarak iktidarın ele geçirilmesine yönelik hazırlıklarla görevlendirilmiştir. Ancak yerel Bolşeviklerin çoğunluğu, başarının ancak Kızıl Ordu'nun doğrudan müdahalesiyle mümkün olacağı kanaatini korumuş; Armenkom'un Ocak–Mayıs 1920 arasındaki fiilî tutumu da bu beklentiyi yansıtmıştır[1433]. Buna rağmen Moskova, yerel komünistlerin iktidarı tek başlarına ele geçirme kapasitesine güvenmediği için, iç ayaklanmaları desteklemek ve askerî müdahaleye "iç devrim" görünümü kazandırmak amacıyla Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı Kafkasya Bürosu (Kavbiuro)'nu kurmuştur[1434].

Bu çerçevede fetih sürecinin, Kızıl Ordu ile Dışişleri Komiserliği arasında sağlanan eşgüdüm temelinde doğrudan Sovyet merkezinden sevk ve idare edilmesi tercih edilmiş; yerel örgütler ise daha çok destekleyici ve sınırlı iç destabilizasyon faaliyetleriyle sınırlandırılmıştır[1435]. Bu bağlamda Kavbiuro, Sovyet liderliğinin Kafkasya'yı rasyonel bir ekonomik blok hâline getirme

---

Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com%2Fapps%2Fdoc%2FSC5111491038%2FGDSC%3Fu%3Dcumhurbr%26sid%3Dbookmark-GDSC. Accessed 23 Jan. 2026; Swietochowski, a.g.e, s.171-173.

[1431] Smith, *Anatomy of a rumour*, a.g.m, s.239-240.

[1432] Hovannisian, *The republic of armenia, volume I,* a.g.e, s.403.

[1433] Richard G. Hovannisian, "The Republic of Armenia", *The Armenian People From Ancient To Modern Times, Volume II* (Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century), Ed. Richard G. Hovannisian, MACMİLLAN, Haddon Craftsmen Bloomsburg, PA 1997, p.336-337.

[1434] Swietochowski, *a.g.e*, s.177.

[1435] Pipes, *The formation of the soviet union*, a.g.e, s.224-225.

ve federal sosyal-ekonomik politikaları daha etkin uygulama hedefini de yansıtmaktadır. Bu durum, Leninist milliyetler politikasının iki temel ilkesi arasındaki yapısal gerilimi açık biçimde ortaya koymaktadır: ulusların kendi kaderini tayin hakkı ile ekonomik bakımdan verimli, geniş ve bütünleşmiş devlet yapılarının zorunluluğu. Ölçek ekonomilerine dayanan Marksist-Leninist üretim anlayışı bu tür büyük siyasal birimleri meşrulaştırmış; Bolşevik grup ulusal özerklik söylemini savunmakla birlikte, 1920'de Azerbaycan petrolüne erişimin Sovyet devletinin ekonomik varlığı açısından vazgeçilmez olduğunu kabul ederek Bakü'nün fiilî işgalini zorunlu bir adım olarak değerlendirmiştir. Nitekim Alex Marshall'ın da vurguladığı üzere, ulusal özerklik söylemi ile ekonomik zorunluluklar, Leninist devlet inşasında bir çelişki değil, birbirini tamamlayan unsurlar olarak birlikte işlemiştir[1436].

Sonuç olarak, Bolşeviklerin milletler politikası, ilk bakışta ezilen halklara self-determinasyon ve hatta ayrılma hakkı tanıyan devrimci bir ilke olarak formüle edilmiş olsa da pratikte bu ilke çoğu zaman eski imparatorluk coğrafyasını yeni bir siyasal mantıkla yeniden bütünleştirmenin aracı hâline gelmiştir. Bolşevikler açısından self-determinasyon, ulusal tahakküme karşı ideolojik bir meşruiyet zemini ve ezilen halkların desteğini kazanmayı amaçlayan taktik bir siyasal araç niteliği taşırken; Güney Kafkasya'daki millî elitler ve cumhuriyet kurucu aktörler için aynı ilke, bağımsız devletleşmenin, ulusal egemenliğin ve dış müdahaleye karşı siyasal varlığın hukukî temeli olarak anlaşılmıştır. Bu nedenle aynı kavram, Moskova tarafından geçici ve koşullu bir devrim stratejisi içinde yorumlanırken, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından fiilî bağımsızlığın meşrulaştırıcı ilkesi hâline getirilmiştir. Bölgenin yeniden işgali ise yalnız ideolojik nedenlerle değil, Azerbaycan petrolü, madenler, ulaşım hatları, Batum-Bakü, Batum-Tebriz ve Batum-Tebriz-Erzurum eksenindeki stratejik konum ile Yakın Doğu siyaseti bakımından taşıdığı jeopolitik önem nedeniyle zorunlu görülmüştür. Bu işgal süreci, salt doğrudan askerî müdahale şeklinde değil; Milliyetler Halk Komiserliği, Müslüman Komiserliği, yerel komünist partiler, propaganda aygıtları, sendikal örgütlenmeler, yasadışı hücreler, ayaklanma hazırlıkları ve nihayet Kızıl Ordu ile Dışişleri Komiserliği arasında kurulan eşgüdüm üzerinden çok katmanlı biçimde yürütülmüştür. Komintern'in kurulması, yerel partilerin Moskova'ya bağlanması, Kavbiuro'nun oluşturulması ve Kızıl Ordu ile bağlantılı merkezî sevk ve idare mekanizmasının işletilmesi, bu fetih siyasetinin rastlantısal değil, önceden tasarlanmış bir yeniden entegrasyon stratejisi olduğunu göstermektedir.

[1436] Alex Marshall, *a.g.e,* s.152-155.

4.8.2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Düşüşü

Paris Barış Konferansı'na katılan İrlanda kökenli gazeteci Dillon, Bolşevizm'i bir siyasal doktrin veya sosyalist teoriden çok, Rusya'da dağınık bir topluluk üzerinde örgütlü ve vicdansız bir azınlığın kurduğu despotik bir tahakküm biçimi ve toplumsal bir hastalık olarak tanımlamıştır[1437]. Benzer şekilde *The Times*, "Bolşevizm zehri"nin yalnızca Orta Asya'da değil, Kafkasya'daki Müslüman toplumlar arasında da yayılma ihtimaline dikkat çekmiştir[1438]. Gürcü diplomat Avalişvili'nin Bolşevizm'i Rusya'nın merkezinde hüküm süren ve durmaksızın ilerleyen bir "hayalet" şeklinde nitelemesi de Sovyet Rusya'nın Kafkasya üzerindeki siyasal tasarruf iddiasından vazgeçmediğini göstermektedir[1439]. Bu çerçevede Sovyet yönetimi, iç savaşın en ağır koşullarında dahi bölgede Bolşevik örgütlenmeyi sürdürmüş; yerel hükümetlere karşı isyanları destekleyerek komünist rejimlerin kurulmasını hedeflemiştir. Ocak 1920'de Sovyet Rusya, Kızıl Ordu'nun Yudeniç ve Kolçak kuvvetlerini yenilgiye uğrattığını, Rostov-na-Donu'ya çekilen Denikin'e bağlı Beyaz Ordu birliklerine de ağır darbeler indirdiğini ilan etmiştir. Bunun ardından Sovyet hükümeti, Rusya'nın güneyindeki Beyaz Ordu tehdidine karşı askerî koordinasyonu güçlendirmek amacıyla Azerbaycan ve Gürcistan'a acil müzakere çağrısında bulunmuştur[1440].

Buna karşılık Azerbaycan ve Gürcistan, bağımsızlık ve egemenliklerinin koşulsuz tanınmasını ön şart olarak ileri sürerken, Sovyet Rusya bu cumhuriyetleri İngiltere ve İtilaf Devletleriyle ilişkileri dolayısıyla karşıdevrimci güçlerle örtük iş birliği yapmakla suçlamıştır. Karşılıklı diplomatik notalar, anlaşmazlığın Denikin meselesini aşarak, Sovyet Rusya'nın bölgeyi güvenlik ve devrim stratejisinin ayrılmaz bir parçası olarak görmesi ile Gürcistan ve Azerbaycan'ın tarafsızlık ve uluslararası tanınma arayışı arasındaki yapısal çatışmayı yansıttığını göstermektedir; bu süreç, Sovyet askerî müdahalesine giden yolun diplomatik ve ideolojik gerekçelerinin sistematik biçimde inşa edildiğini ortaya koymaktadır[1441]. Nitekim aynı tarihlerde Kavbiuro bildirisi, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki işçi, köylü ve askerleri karşıdevrimci hükümetlere karşı silahlı ayaklanmaya çağırarak, Sovyet Rusya'nın Denikin'e karşı yürüttüğü mücadelenin

---

[1437] Dillon, *The inside story of the peace conference,* a.g.e, s.376.
[1438] Milliyetçi harekata dair "Times" Gazetesi'nde yayınlanan "Ortadoğu'daki Heyecanlandırma Faaliyeti: Afganistan ve Bolşevikler" başlıklı uzun makalenin küpürü ve Fransızca tercümesi (M-07-01-1920). Times 7 Ocak 1920. BOA, HR.SYS. 2637/46, lef 1/1-4.
[1439] Avalishvili, *a.g.e*, s.154.
[1440] ARDA, F897.S1.SV86, s.1.
[1441] ARDA, F.897.S1.SV86, s.9/15; Belge №233 RSFSR Dışişleri Halk Komiserinin Gürcü ve Azerbaycan Hükümetlerine Denikin'e Karşı Ortak Eylemler Konusunda Anlaşmaya Varılması Gürcistan ve Azerbaycan'a Teklifi 2 Ocak 1920; Belge №234, Azerbaycan Hükümetinin Sovyet Hükümetinin Denikin'e Karşı Ortak Hareketlere İlişkin Önerisine Yanıtı (s.335-339); Belge №239. Gürcü Hükümetinin, Sovyet Hükümetinin Denikin'e Karşı Ortak Eylemler Konusunda Bir Anlaşma Yapma Önerisine Yanıtı, 31 Ocak -24 Nisan 1920, *Sbornik dokumentov (1917–1920 gg.), cilt I, a.g.e.* s.355-360.

Güney Kafkasya'daki siyasal hedeflerini açıkça ortaya koymuştur. Bildiride, Gürcistan ve Azerbaycan'ın mevcut hükümetlerinin devrilerek yerine Sovyet iktidarının kurulması devrimci bir zorunluluk olarak sunulmuştur[1442].

Aynı tarihlerde Kızıl Ordu, Kuzey Kafkasya'da ilerlerken Bakü petrolünü stratejik hedef hâline getirmiş; bu askerî baskı, emekçi kitlelerin seferberliğinden çok doğrudan müdahale ve karşı saldırı imkânı yaratmıştır. Lenin'in 17 Mart 1920'de Orconikidze'ye Bakü'nün ele geçirilmesinin "kesinlikle zorunlu" olduğunu bildirmesi, Sovyet stratejisinin merkezinde Bakü'nün yer aldığını açıkça göstermektedir[1443]. *Gruziya* gazetesi de bir yıl öncesinden, Rusların Güney Kafkasya'ya Soçi üzerinden değil Bakü üzerinden gireceğini, Azerbaycan'ı can damarından vurarak Gürcistan'ı ekonomik abluka altına almaya çalışacağını öngörmüş ve bu tehdide karşı münferit mücadeleler yerine ortak bir dayanışma hattı kurulması gerektiğini savunmuştur[1444]. Nitekim mart sonunda Ordconikidze'nin Vladikavkaz'da Tuhaçevski ve Kirov ile yürüttüğü görüşmelerde bu stratejik yaklaşım askerî planlamaya dönüşmüş; Azerbaycan harekâtının komutası General Gekker'e bırakılırken, siyasal ve askerî sürecin genel yönetimi Kavbiuro'ya verilmiştir[1445]. Aynı dönemde Karabağ'da Ermeni isyanının başlaması da Kızıl Ordu'nun ilerleyişini kolaylaştırmış; Azerbaycan belgeleri bölgeye Bakü ve çevresindeki köylerden silahlı gönüllülerin sevk edildiğini aktarırken[1446], Ermeni basını Azerbaycan hükümetini Karabağ'daki Ermeni sivil nüfusa karşı fiilî bir savaş yürütmekle suçlamıştır[1447].

Sultan Galiyev'in Bakü Devrimi'ne ilişkin raporu ise, Bakü savunmasını zayıflatan iç etkenleri ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Rapora göre, Müsavatçıların iktidarı ele geçirmesinden itibaren Bakü işçileri belirgin biçimde Bolşevik yanlısı bir tutum almış; son dönemde örgütlü işçi sayısı 76 bine ulaşmış ve bunların 60 binden fazlasını yerel Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. 30 bin süngüden oluşan Azerbaycan ordusunun da önemli ölçüde Bolşevizm etkisine girdiği, bunda Himmet partisinin ajitasyonu ile İtilaf Devletleri'ne düşman Türk subaylarının propaganda faaliyetlerinin belirleyici olduğu belirtilmiştir. Karabağ'daki çatışmalar nedeniyle askerî birliklerin cepheye kaydırılması sonucunda Dağıstan sınırında yalnızca 200–300 kişilik bir muhafız gücünün kalması, hükümeti daha da kırılgan hâle getirmiştir[1448]. Son aşamada

---

[1442] *İz istorii Grajdanskoy voynı v SSSR. 1918–1922: sbornik dokumentov i materialov v 3 t. T. 3: fevral 1920 – oktyabr 1922* (SSCB'de İç Savaş Tarihinden. 1918–1922: 3 Ciltte Belgeler ve Materyaller Derlemesi. Şubat 1920 – Ekim 1922), Sovetskaya Rossiya, Moskva 1961. s.449-450.
[1443] Altstadt, *The azerbaijani turks*, a.g.e, s.97.
[1444] Gruziya №48, 2-go marta 1919 g., s. 2.
[1445] Pipes, *The formation of the soviet union,* a.g.e, s.224.
[1446] *Azerbaydjanskaya Respublika: dokumentı i materialı*, a.g.e., s. 500.
[1447] Aşhatavor, №5(77), 7 Nisan 1920, s.1
[1448] Izvestiya № 97 (944), 7 maya 1920, s. 1.

Azerbaycan hükümeti protestolar, yeraltı komünistleriyle müzakereler ve İran'la birlik arayışlarıyla iktidarını korumaya çalışmış; ancak Resulzade ve Hacınski'nin uzlaşmacı çizgisi ile Hoyski'nin sert savunma hattı arasında derin bir bölünme ortaya çıkmıştır[1449] Ancak Batı'dan yardım beklentisinin tükenmesi, ordunun dağınık ve isteksiz yapısı, Mehmandarov'un Kızıl Ordu'ya karşı direnilemeyeceğine dair açıklaması ve Türk subaylarının rejim değişimini desteklemesi bu çözülüşü hızlandırmış; nihayet yetmiş bin kişilik Kızıl Ordu sınırda ilerlerken sosyalist milletvekillerinin hükümetten desteğini çekmesiyle Azerbaycan'daki son siyasal kriz patlak vermiştir[1450].

27 Nisan 1920'de AKP Merkez Komitesi, RKP(b) Bakü Bürosu ve Bakü Merkez İşçi Konferansı, hükümete on iki saat içinde iktidarı devretmesini talep eden ortak bir ültimatom vermiştir. Parlamento olağanüstü toplansa da süre dolmadan önce On Birinci Kızıl Ordu'nun sınırı aşarak Bakü'ye ilerlediği haberi ulaşmıştır. Resulzade'ye göre, ana kuvvetleri Karabağ ve Kazak cephelerinde bulunan Azerbaycan Ordusunun sınır birlikleri, sayıları yaklaşık 60.000'i bulan saldırı kuvvetlerine ancak iki saat direnebilmiş; aynı gün gönüllülerden oluşan Türk Yardım Alayı, zırhlı birlikler ve bazı Osmanlı subaylarının Bolşeviklere katıldığı anlaşılmıştır. Yeni kabinenin henüz kurulamaması ve eski kabinenin fiilen yetkisiz kalması, hükümeti Komünistlerin ültimatomu karşısında etkisiz bırakmıştır[1451]. 28 Nisan'da Lenin'e gönderilen mesajlarda yeni iktidarın Bakü proletaryası ile Azerbaycan köylülerinin iradesine dayandığı ve Neriman Nerimanov, Musabeyov, Hamid Sultanov, Alimov ve Aliheyder Karayev'den oluşan Azerbaycan Geçici Askerî Devrim Komitesi'nin Sovyetler Kongresi toplanıncaya kadar ülkenin tek meşru otoritesi olduğu bildirilmiştir[1452].

Kazemzadeh'e göre bu telgraf trafiğinin temel amacı, yaşananları bir Rus işgali değil, yerli Bolşeviklerin öncülüğünde gerçekleşen bir iktidar değişimi olarak sunmaktı; ancak Kızıl Ordu'nun resmî davet olmaksızın ülkeye girmesi ve Bakü Bolşevikleriyle önceden kurulan koordinasyon, Müsavat hükümetinin yeniden güç kazanan Rusya tarafından tasfiye edildiğini göstermektedir[1453]. Sovyet tarih yazımı bu süreci Rus İç Savaşı'nın bir uzantısı olarak yorumlarken, Altstadt bunun farklı koşullarda sömürge karşıtı bir bağımsızlık mücadelesi şeklinde de değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Bununla birlikte, İç Savaş'ın ve Savaş

[1449] Resulzade, *Azerbaycan cumhuriyeti,* a.g.e, s.66.
[1450] Swietochowski*,* a.g.e, s 176-178.
[1451] Resulzade, *Azerbaycan cumhuriyeti,* a.g.e, s.67. Pipes, *The formation of the soviet union,* a.g.e, s.227.
[1452] *Pisma trudyaşçihsya Azerbaydjana V. İ. Leninu (1920–1924 gg.)* [Azerbaycan Emekçilerinin V. İ. Lenin'e Mektupları (1920–1924 yılları)], (P. A. Azizbekova)*,* Akademiya Nauk Azerbaydzhanskoy SSR*,* Baku 1962, s.23-27.
[1453] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.284.

Komünizminin hüküm sürdüğü bir ortamda RKP (b)'nin proletarya diktatörlüğü söylemi fiilen Ruslaştırıcı bir nitelik kazanmış; Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesiyle Bolşevikler hem Bakü petrolüne doğrudan erişim sağlamış hem de Orta Doğu ile Asya'ya yönelik devrimci yayılma için stratejik bir üs elde etmiştir[1454].

Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra Kızıl Ordu, Mayıs 1920 itibarıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin geri kalan bölgelerini de denetim altına almak üzere harekete geçmiştir. *The Georgian Mail*, Bolşevizm'i eski egemenlik biçiminin yeni bir versiyonu olarak tanımlamış ve özellikle Türk nüfus arasında büyüyen hoşnutsuzluğun uzun vadede ciddi siyasal ve askerî sonuçlar doğuracağını vurgulamıştır. Nitekim Moskova'dan gelen talimatlarla sahadaki uygulamalar arasındaki uyumsuzluk, Sovyet yönetiminin milliyetçi ve Türk yanlısı çevrelerin tepkisinden kaygı duyduğunu göstermiştir[1455]. *The Times*'ta yer alan mülteci anlatıları ise, Bakü'ye giren ilk Rus birliklerinin görece disiplinli bir görüntü verdiğini, ancak daha sonra gelen birliklerin yağma, zorla gıda toplama ve kuzeye sevkiyat uygulamalarıyla süreci sertleştirdiğini aktarmaktadır. Aynı anlatılarda, yerli Azerbaycan birliklerinin dağıtıldığı, Olağanüstü Komisyon'un fiilen devreye girdiği ve cinayet, yağma, kundaklama ile cinsel şiddetin yoğunlaştığı bir baskı ortamının ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Bu bağlamda öldürülen Müslümanların sayısı "güvenilir bir tahmine" göre yaklaşık 15.000 olarak verilirken, bu şiddet dalgasının ardından birçok bölgede Kızıllara karşı ayaklanmalar başlamıştır. Ayrıca gazeteye göre, "yerel halkın Türk milliyetçilerine yönelik öfkesinin hızla arttığı öne sürülmekte; bunun gerekçesi olarak da Mustafa Kemal'in, Kızıl desteği karşılığında onları Sovyetlere sattığı" yönündeki kanaatin yaygınlaştığı iddia edilmektedir[1456].

Sovyet kaynakları da Bakü'nün düşüşünü izleyen aylarda Azerbaycan genelinde Kızıl Ordu'ya karşı silahlı direnişlerin yaşandığını kabul etmektedir. Resmî söylem bu hareketleri "bey ve hanların kışkırtması" veya "Müsavatçı karşıdevrim" olarak açıklasa da direnişin yaygınlığı inkâr edilmemiştir. Mayıs–Haziran 1920'de patlak veren ayaklanmaların ilki 26 Mayıs'ta Gence'de başlamış; Resulzade bu kalkışmayı şehrin tarihsel direniş mirasıyla ilişkilendirerek, isyanın ana gücü olarak değerlendirmiştir. Yaklaşık bir hafta süren çatışmalarda Rus birlikleri ciddi kayıplar vermiş, ancak Bakü'den gelen takviyeler ve Ermeni unsurların müdahalesiyle şehir yeniden ele geçirilmiştir. Gence'yi 5 Haziran'da Karabağ, 9 Haziran'da Zakatala ayaklanmaları izlemiş; Cevad uezdinde 3.000–5.000, Lenkeran bölgesinde ise General Selimov komutasında yaklaşık

[1454] Altstadt, *The politics of culture in soviet azerbaijan,* a.g.e, s.41.
[1455] The Georgian Mail, №45, 9 June 1920, p.3.
[1456] "Reds Massacre 15,000 Tartars" Times, 24 Jun. 1920, p. 16.

1.500 kişilik silahlı grupların faaliyet gösterdiği bildirilmiştir[1457]. *Aşhatavor*, Gence olaylarını değerlendirirken, Azerbaycan yönetiminin iktidarı kayda değer bir direniş göstermeksizin kendilerini "kırmızı" olarak tanımlayan Azerbaycanlı komünistlere devrettikten sonra, bu kez ülke üzerinde yeniden denetim kurmaya yöneldiğini ileri sürmüştür. Gazete, bu gelişmeden hareketle Gence'deki hareketin mahiyetini sorgulamış; bunun egemen sınıflar tarafından örgütlenen kitlesel bir ayaklanma mı, yoksa dar siyasal çevrelerin yönlendirdiği bir manevra mı olduğunu tartışmaya açmıştır. Ayrıca olayların arka planında yabancı siyasal güçlerin rolü bulunduğu imasını yaparak, ortaya çıkan krizi İngiltere ile Sovyet Rusya'nın Doğu'ya ilişkin rekabet eden projelerinin bölgesel bir yansıması olarak yorumlamıştır[1458].

Aynı süreçte Sovyet iktidarının baskı ve şiddete dayalı yönetim mekanizması, bu isyanların başlıca sebebi olarak öne çıkmış; Nahçıvan hariç Azerbaycan'ın tamamında tesis edilen yeni rejim, Kızıl Ordu'ya bağlı özel birlikler aracılığıyla cezalandırıcı ve terörize edici bir siyasal düzen kurmuştur. Nerimanov'un Bakü'ye gelişinde ilk duyduğu haberlerin yağma, keyfî infaz ve yaygın şiddete ilişkin olması da işgalin niteliğini açık biçimde yansıtmaktadır[1459]. Yeni rejimin amacı, Azerbaycan'ı siyasal bakımdan merkeze bağımlı kılmak ve ekonomik kaynakları doğrudan denetim altına almaktı. Bu çerçevede Gence'nin bombalanması ve işgali sırasında yaklaşık 8.000 Müslüman sivilin öldürülmesi, 1.500'e yakın Müslüman kadının cinsel şiddete maruz kalması ve kadın-çocuk ayrımı gözetilmeksizin sert askerî operasyonların yürütülmesi, Sovyetleştirmenin en ağır sonuçları arasında gösterilmektedir. Buna, Azerbaycanlı devlet görevlilerinin tutuklanması ve infazı, bazı yabancı temsilci ve subayların dahi idam edilmesi, Azerbaycan ordusunun dağıtılması, Müslüman nüfusun silahsızlandırılması ve mallara el konulması eşlik etmiştir[1460]. AKP dışındaki partiler kısa sürede tasfiye edilirken, Müsavat'ın bazı unsurları ve kimi sosyalist çevreler yeni rejimle sınırlı iş birliğine yönelmiş, ancak bu durum kapsamlı tutuklama ve infaz dalgalarını engellememiştir. Yeni Kafkasya mecmuası, Çeka'nın muhbir ağları, zorla imzalatılan belgeler ve sistematik tehdit mekanizmaları üzerinden toplumu kontrol altına almaya çalıştığını aktarırken[1461], Hasanlı'nın verilerine göre Nisan 1920–Ağustos 1921 arasında yaklaşık 48.000 kişi siyasî gerekçelerle kurşuna dizilmiştir[1462].

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının sona ermesi sürecinde Ermenistan ve Gürcistan

---

[1457] Altstadt, *The azerbaijani turks*, a.g.e, s.110; Resulzade, *Azerbaycan cumhuriyeti,* a.g.e, s.69.
[1458] Aşhatavor, №47(119), 3 Haziran 1920, s.1.
[1459] Hasanli, *The sovetization azerbaijan,* a.g.e, s.41.
[1460] Paris'teki Azerbaycan Delegasyonun Raporu: ARDA, F.897.S.1.SV.86, s.30-33.
[1461] Swietochowski, *a.g.e,* s.176-178; Yeni Kafkasya, 1.Yıl, 1923-1924, Sayı:1-24 (ed. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya), TEAS Press, İstanbul, 2018, s.25.
[1462] Hasanli, *The sovetization azerbaijan,* a.g.e, s.42.

hükümetlerinin tutumları, iş birliği ile çıkar çatışmasının iç içe geçtiği karmaşık bir siyasal tablo ortaya koymuştur. Cumhuriyetlerin kuruluş evresinde sınır sorunlarının çözümü ve yabancı müdahalelere karşı federatif bir yapı kurulması düşüncesi hem Gürcistan hem de Azerbaycan tarafından desteklenmiş; bu doğrultuda iki ülke 16 Haziran 1919 tarihli savunma anlaşmasını imzalamıştır. Benzer biçimde Kasım 1919 Ermenistan–Azerbaycan anlaşması mevcut çatışmaları durdurmayı ve sorunları diplomatik yollarla çözmeyi amaçlamış, Ağustos 1919'da Karabağ ve Zengezur'da Ermeni halkı ile Azerbaycan yönetimi arasında sağlanan uzlaşıyla Azerbaycan egemenliği tanınmıştır. Ancak Bolşevik işgali sırasında bu uzlaşmalar fiilen geçersiz hâle gelmiş; Ermeni Taşnak hükümetinin yönlendirmesiyle Azerbaycan–Ermenistan sınır hattında, özellikle Karabağ ve Zengezur'da, 1920 Kasım'ına kadar süren askerî saldırılar çatışmaları yeniden derinleştirmiştir[1463]. Birçok değerlendirme, bu saldırıların Azerbaycan ordusunu başkentten ve kuzey sınırlarından uzaklaştırarak Sovyet Rusya'nın müdahalesini kolaylaştırdığını, Karabağ–Bakü ulaşım hattını keserek ülkenin savunma kapasitesini zayıflattığını göstermektedir. Böylece Taşnak hükümetinin Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ'ı Ermenistan'a katma hedefi ile Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki stratejik planları belirli ölçülerde kesişmiştir[1464].

Ermenistan'dan farklı olarak Gürcü hükümeti, yabancı müdahaleye karşı Azerbaycan'la bir savunma anlaşması imzalamış olmasına rağmen, Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından aşamalı biçimde işgali sırasında fiilî bir müdahalede bulunmamış; tersine, Azerbaycan'ı anlaşmaya aykırı davranmakla suçlarken Sovyet Rusya ile doğrudan müzakerelere yönelmiştir. Hasanlı'ya göre Tiflis yönetimi, Müttefiklere karşı yükümlülüklerini yerine getirip Azerbaycan'la ortak bir direniş hattı kurmak yerine Moskova ile ayrı görüşmeler yürütmeyi tercih etmiş; bu tutum hem Azerbaycan'ın işgalini kolaylaştırmış hem de Gürcistan'ın kendi siyasal çöküşünü hızlandırmıştır[1465]. Nitekim Jordanya, anılarında Grisha Uratadze başkanlığındaki gizli heyeti yerel Bolşeviklerin bilgisi dışında Karadeniz üzerinden Moskova'ya gönderdiğini ve bu girişimin başarısı için mutlak gizliliğin zorunlu olduğunu açıkça belirtmektedir. Jordanya'ya göre müzakerelerde temel amaç, Gürcistan'ın bağımsızlığı ile sınırlarının hukuken tanınmasını sağlamak olmuş; diğer meseleler ikincil düzeyde değerlendirilmiştir.

Aynı çerçevede Jordanya, Azerbaycan'ın Dağlı Cumhuriyeti'ne yardım gönderen Gürcü birliklerini durdurup silahsızlandırdığını ileri sürerek, Bakü yönetiminin izlediği siyaseti eleştirmiştir. Onun değerlendirmelerinde Türkiye-Sovyet yakınlaşması, Denikin ordusundaki

---

[1463] *Azerbaycan Tarihi*, Nisan 1920-Haziran 1941, VI. Cilt, Elm, Bakü 2008, s.32.
[1464] Resulzade, *Azerbaycan cumhuriyeti*, a.g.e, s.64-65; Altstadt, *The azerbaijani turks*, a.g.e, s.103. Hasanli, *The sovetization azerbaijan*, a.g.e, s.62.
[1465] Hasanli, *The sovetization azerbaijan,* a.g.e, s.56.

Ermeni birlikleri ve Erivan yönetiminin Rusya'ya yönelmesi birlikte ele alınmakta; bu koşullar altında Kafkasya federasyonun başarısızlığı neredeyse kaçınılmaz görülmektedir[1466]. Buna rağmen, Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Gürcistan açısından yeni ve çok boyutlu bir kriz doğurmuştur. Azerbaycan hükümeti 27 Nisan'da Rus saldırısı hakkında Tiflis'i bilgilendirmiş olmasına rağmen, Gürcü hükümeti fiilî yardımda bulunmamış ve Kızıl Ordu'nun işgali tamamlanıncaya kadar beklemeyi tercih etmiştir. 30 Nisan tarihli konuşmasında Jordanya, Azerbaycan halkının bağımsızlığını silahlı direnişle savunması hâlinde Gürcistan'ın yardıma hazır olduğunu söylemiş; ancak aynı zamanda Azerbaycan'ın neredeyse çatışmasız biçimde Sovyetleştirildiğini, bu sonucun Türkiye'nin taleplerini fiilen karşıladığını ve Bakü yönetiminin Ankara'nın etkisi altında hareket ettiğini savunmuştur[1467].

Gürcü basınında Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi, yalnızca dış müdahalenin sonucu olarak değil, aynı zamanda Azerbaycan'daki iç siyasal çözülmenin ve devlet kurumlarının yeterince kökleşememesinin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bu yorumlarda demokratik temsil mekanizmalarının zayıflığı, tarım reformunun uygulanamaması, halk kitlelerinin siyasal sürece yeterince dâhil edilememesi, ordunun Ermeni-Türk çatışmaları içinde yıpranması ve toplumun pasif kalması, Bolşevik ilerleyişini kolaylaştıran temel etkenler arasında gösterilmiştir[1468]. Bununla birlikte Muhanov'un da belirttiği üzere, Gürcistan'ın Azerbaycan'a yönelik askerî saldırı karşısında müttefiklik yükümlülüklerini fiilen yerine getirmemesi, iki cumhuriyet arasındaki siyasal iş birliğinin kırılganlığını açık biçimde ortaya koymuştur. General Giorgi Kvinitadze'nin değerlendirmelerinde de Gürcü hükümetinin Mayıs 1920'de kararlı bir askerî müdahaleden kaçınması büyük bir siyasal hata olarak sunulmuş; Gürcü birliklerinin Azerbaycan kuvvetleriyle birleşmesi hâlinde Kızıl Ordu'nun Güney Kafkasya'dan uzaklaştırılabileceği ileri sürülmüştür. Zira Azerbaycan'ın petrol kaynakları ile Gürcistan'ın limanları, demiryolları ve transit hatları arasındaki karşılıklı bağımlılık, iki cumhuriyeti ekonomik bakımdan birbirine bağlamış; ancak bu ekonomik bütünleşme siyasal ve askerî dayanışmayla desteklenemediği için bölgesel iş birliği kalıcı bir güvenlik mimarisine dönüşememiştir[1469].

Nihayetinde, Azerbaycan'ın Bolşevik ilhakı karşısındaki mukavemet yetersizliği; Bakü petrolünü merkeze alan Sovyet askerî-stratejik planlamasıyla yerel siyasi ve askeri dezentegrasyonla eşzamanlı vuku bulmasının bir neticesi olmuştur. Karabağ cephesindeki silahlı çatışmaların tetiklediği askeri mobilizasyon krizi, kabine içerisindeki uzlaşmacı ve radikal kanatlar arasındaki

[1466] Zhordania, *My life*, a.g.e, s.105-108.
[1467] *A.g.e,* s.108-109.
[1468] The Georgian Mail, №41, 12 May, 1920, p.3.
[1469] Muhanov, *Raskolotoye Zakavkaz'ye, ili Gruzino-Azerbaydjanskiye otnoşeniya*, a.g.m, s.75.

siyasal polarizasyon ve Kavbiuro güdümlü yerel Bolşevik unsurların Kızıl Ordu ile eşgüdümlü faaliyetleri, savunma kapasitesini minimize etmiştir. Bu sırada Ermenistan cephesinde Taşnak yönetiminin Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan hattındaki askerî faaliyetleri Azerbaycan ordusunu başkentten ve kuzey sınırlarından uzaklaştırarak Sovyet ilerleyişini kolaylaştırmış, Gürcistan ise mevcut savunma anlaşmasına rağmen, Azerbaycan'la ortak bir cephe kurmak yerine Moskova ile ayrı müzakerelere yönelmiş ve fiilî yardımdan kaçınmıştır. Böylece Güney Kafkasya'da ortak savunma zemini, cumhuriyetlerin birbirine duyduğu güvensizlik, farklı dış politika yönelimleri ve kısa vadeli devlet çıkarlarının bölgesel dayanışmanın önüne geçmesi nedeniyle kurulamazken, bunun sonucu yalnızca Azerbaycan'ın işgalinin kolaylaşması değil, aynı zamanda Ermenistan ve Gürcistan'ın da kısa süre sonra benzer bir siyasal çöküş sürecine sürüklenmesi olmuştur.

4.8.3. Ermenistan'da Sovyet İktidarının Tesisi

Azerbaycan'da Sovyet yönetimi henüz tam olarak tahkim edilmemişken Kavbiuro, burada uygulanan iktidarı ele geçirme modelinin benzerini Ermenistan ve Gürcistan'da da hayata geçirmeye yönelmiştir. Ancak Ermenistan örneğinde en önemli engel, ülkede güçlü ve yerleşik bir Komünist Parti örgütünün bulunmamasıydı. 1919'da Tiflis'te örgütlenen Ermenistan Komünist Partisi (EKP), izlediği Türk yanlısı politika nedeniyle Ermeni kamuoyunda karşılık bulamamış ve ülke içinde kayda değer bir taban oluşturamamıştır. 1920 başlarında yapılan değerlendirmelerde, Ermenistan'da bir darbenin hem erken olduğu hem de dış askerî destek olmaksızın başarı şansının zayıf bulunduğu kanaati hâkim olmuş; Erivan'a gönderilen ajan raporları da bu görüşü doğrulamıştır. Bu nedenle EKP, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinin ardından Ermenistan'da ortaya çıkması beklenen siyasal çöküşü beklemeyi tercih etmiştir. Nitekim Mayıs 1920'de Kızıl Ordu'nun Erivan'a doğru ilerlemesi bu beklentiyi güçlendirmiş; komünist hareket özellikle Aleksandropol'deki işsiz Rus demiryolu işçileri ile Ermeni ordusundaki bazı subaylar arasında sınırlı bir destek bulmuştur. 10 Mayıs 1920'de Aleksandropol'de Devrimci Komite'nin Ermenistan'ın Sovyetleştirildiğini ilan etmesi bu sürecin açık bir göstergesi olmuştur[1470]. Ayrıca Ermenistan'daki ayaklanmayla eşzamanlı olarak Erivan hükümeti, Azerbaycan Sovyet hükümetinden Karabağ ve Zangezur'daki Ermeni düzenli birliklerinin üç gün içinde geri çekilmesini, aksi takdirde Azerbaycan birliklerinin Ermenistan'ı işgal edeceğini bildiren bir ültimatom almıştır[1471].

Bu gelişmeler üzerine Taşnaktsutyun yönetimi, Hatisyan'ın yerine Ohandjanyan başkanlığında

[1470] Pipes, *The formation of the soviet union*, a.g.e, s.231.
[1471] *Documents on british foreign policy*, a.g.e, s.602.

bir "Büro Hükümeti" kurarak Aleksandropol merkezli Bolşevik ayaklanmasını ve Kars, Sarıkamış, Bayazid, Dilican ile Şemşadin'e yayılan isyanları askerî yöntemlerle bastırmıştır. Aynı süreçte devlet aygıtını yeniden düzenleyip sivil ve askerî kurumları "Ermenileştirme" siyasetiyle tahkim etmeye yönelen yönetim, Azerbaycan ablukası ve petrol yetersizliğinin ağırlaştırdığı ekonomik kriz nedeniyle bu programı tam anlamıyla hayata geçirememiştir[1472]. Sovyet tarafı Aleksandropol'ün düşüşüyle eşzamanlı olarak bölgede yaklaşık 4.000 Ermeni köylüsünün Müslüman köylülerle birlikte yok edildiğini, köylerin yakılıp yıkıldığını, halkın kurşuna dizilip yağmalandığını ileri sürmüştür[1473]. Bunun yanında Taşnak yönetimi, Ermenistan genelinde binlerce komünisti tutuklamış, yüzlercesini infaz etmiş ve çok sayıda muhalifi silahlı biçimde tasfiye etmiştir; bu süreçte iki binden fazla Ermeni mülteci Azerbaycan'a sığınmak zorunda kalmış, diğerleri ise dağlık bölgelerde gizlenmiştir[1474]. *Aşhatavor*, ayaklanmanın bastırılmasının ardından yerli komünistleri ahlaki ve ideolojik bakımdan ikiyüzlü göstermek suretiyle, Ermeni demokrasisinin kendi askerî ve siyasal gücüne sahip olduğunu, Ermeni halkının "ne komiserlere ne de dolandırıcı Kızıl Ordu"ya ihtiyaç duyduğunu savunmuştur[1475].

Sovyet yönetimi ise Erivan hükümetiyle diplomatik bir süreç başlatarak Sovyet-Rus ilişkilerini yeniden tesis etmek ve dostane bir ittifak kurmak amacıyla haziran ayında bir Ermeni heyetinin Moskova'ya gitmesini sağlamıştır. Ancak bu görüşmelerin uzaması, Ermeni siyasilerce Sovyet hükümetinin Ermeni demokrasisinin çıkarlarını ve içinde bulunduğu ağır siyasal koşulları göz ardı ederek meseleyi yalnızca daha geniş jeopolitik hesaplar çerçevesinde ele almasının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Ermenilere göre Sovyet Rusya'nın, Azerbaycan Kızıl Ordusu'nu Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal Paşa'nın "devrimci" birlikleriyle temas kurabilecek bir hatta yönlendirme ihtimali, Ermeni-Rus müzakerelerindeki gecikmenin arka planını açıklayan önemli bir unsur olarak görülmelidir[1476].

Yaklaşık iki ay süren görüşmelerin ardından 10 Ağustos'ta Ermenistan hükümeti ile Sovyetler arasında bir anlaşma imzalanmış; bu anlaşma uyarınca, Erivan'da sürdürülecek nihai barış görüşmelerine hazırlık mahiyetinde Bolşevik birliklerinin Karabağ, Zengezur ve Şahtahtı'nın güneyindeki bütün Nahçıvan'ı geçici olarak işgal etmesi kabul edilmiştir. İngiliz yetkililer bu düzenlemeyi, Türkiye ve kuzeybatı İran'a giden yolları Sovyet nüfuzuna açan ve dolaylı olarak

[1472] Payaslian, a.g.e, s.166; Aşhatavor, №36(108), 18 Mayıs 1920, s.1.
[1473] A.N, *Communism in armenia*, a.g.m, s.104.
[1474] BOA, 930-1-0-0 / 3-43-4 Taşnak Hükümeti'nin Ermenistan'da yaptığı isyan, yağma ve katliamlarla ilgili Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Azrevkom Başkanı Nerimanov, Kavkraykom üyesi Midivani, EKP üyesi Nurijanyan'a yazısı.
[1475] Aşhatavor, №65(136), 25 Haziran 1920, s.1.
[1476] Aşhatavor, №76(148), 9 Temmuz 1920, s.1.

Büyük Britanya'nın bölgesel konumunu sarsan son derece sakıncalı bir gelişme olarak yorumlarken, Ermeni tarafı ise artık askerî direniş kapasitesinin tükendiğini, buna rağmen İtilaf Devletleri'ne bağlılığını koruduğunu ve müzakereler sayesinde zaman kazanarak Bolşeviklerin geri çekilmemesi hâlinde daha güçlü bir savunma hattı oluşturmayı hedeflediğini ileri sürmüştür[1477]. 1920 yazına gelindiğinde askerî ve diplomatik dengelerin Bolşevikler lehine değişmesi, "ulusal-sömürge sorunu"nu Sovyet stratejisinin merkezî unsurlarından biri hâline getirmiştir. İngiltere'nin Rusya'nın çevre bölgelerinden çekilmesi ve Nisan 1920'de Azerbaycan'ın görece düşük maliyetle Sovyetleştirilmesi, Moskova'ya Güney Kafkasya'da kalıcı bir dayanak sağlamıştır.

Gürcistan ve Ermenistan kısa bir süre daha bağımsızlıklarını korusalar da Orta Asya ve Güney Kafkasya'daki genel güç dengesi açık biçimde Sovyetler lehine dönmüştür. Bu süreçte Moskova, Anadolu'daki Türk milliyetçi hareketiyle doğrudan temas kurarak bölgedeki cumhuriyetleri jeopolitik bakımdan kuşatmaya yönelmiş; Sovyet birlikleri ile İranlı devrimci güçlerin iş birliği sonucunda Hazar Denizi'nin güney kıyısında Sovyet Gilan Cumhuriyeti kurulmuştur. İran'daki siyasal istikrarsızlığa rağmen Tahran yönetiminin İngiltere'den uzaklaşıp Sovyetlerle müzakereye açık bir çizgiye yönelmesi de bu dönüşümü hızlandırmıştır[1478]. Aynı bağlamda Komintern, anti-emperyalist ulusal kurtuluş hareketleriyle ittifak arayışını güçlendirmiş; Ermenistan ve Türkiye'nin emekçi kitlelerine yönelik çağrısında, Batı Avrupa emperyalizmi, Rus çarlığı, Türk saltanatı ve Taşnak şovenizminin iki halk arasında kanlı bir ulusal düşmanlık yarattığı, bunun da yöneten sınıflar tarafından kitleleri sınıf mücadelesinden uzaklaştırmak için kullanıldığı vurgulanmıştır[1479]. Bolşevikler, Ekim Devrimi'ni "aydınlanmış" Batı ile "sömürgeleştirilmiş" Doğu arasında bir köprü olarak tasavvur etmiş; bu yaklaşım Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayı'nın ideolojik çerçevesini oluşturmuş ve Bakü merkezli Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Konseyi kurulmuştur[1480].

Öte yandan Bolşevik merkeziyetçiliğine karşı gelişen tepkiler, birçok bölgede isyanların patlak vermesine ve Sovyet iktidarının temellerini zorlayan yeni bir kriz ortamının doğmasına yol açmıştır. Terek ve Kırım bölgelerindeki hareketlenme askerî operasyonlarla birlikte genişlerken, Bolşevik basın merkez için alarm vermiş; yerel anti-Bolşevik unsurların desteğiyle General Wrangel kuvvetleri de faaliyet alanını genişletmiştir. General Wrangel ile Kırım, Terek, Don ve Astrahan hükümetleri arasında yapılan anlaşma, askerî güçlerin Wrangel'in genel komutasında

[1477] *Documents on british foreign policy*, a.g.e, s.633-634.
[1478] Kivelson, Suny, *a.g.e*, s.286-287; Fowkes, Gökay, *a.g.m,* s.9-10.
[1479] Izvestiya №179 (1026), 14 avgusta 1920, s.2.
[1480] Kivelson, Suny, *a.g.e*, s.287; Fowkes, Gökay, *a.g.m*, s.10.

birleştirilmesini öngörmüştür. Bu sırada *İzvestiya*, Gürcistan hükümetini, Dağıstan'da yenilgiye uğrayan Albay Alihanov, Gotsinski ve General Halilov gibi isimlere sığınak sağlamakla, ayrıca Wrangel'le iş birliği içinde bu güçleri Kızıl Sovyet Dağıstan'ına saldırmaları için maddi imkân ve silahla desteklemekle suçlamıştır. Gazete, Gürcistan'ın fırsat bulduğu takdirde Ermenistan'la birlikte Azerbaycan'a yöneleceğini ve ardından Sovyet Rusya'ya karşı askerî harekâta girişeceğini ileri sürmüştür. Buna karşılık *Aşhatavor*, yerel Gürcü ve Ermeni Bolşeviklerin "Kızıl" Azerbaycan'ı bir araç hâline getirerek her iki cumhuriyeti içeriden ve dışarıdan çözmeye çalıştığını savunmuş; provokasyon, para, söylenti ve yapay açıklamalar yoluyla işçi kitlelerinin yanıltıldığını ileri sürmüştür.

Ermeni hükümetinin değerlendirmesine göre Ermeni ve Gürcü Bolşevikler, "ideolojik mücadele" söylemi altında gerçekte siyasal parçalanmayı ve toplumsal anarşiyi derinleştirmeyi, ardından da kendi iktidarlarını tesis etmeyi amaçlamaktaydı. Bununla birlikte Ermeni ve Gürcü işçi sınıflarının uzun yıllar boyunca kendi içlerinden çıkan siyasal liderlere duyduğu güven dikkate alındığında, Bolşeviklerin bu girişimlerle geniş bir toplumsal meşruiyet üretmesi kolay görünmemekteydi[1481]. Öte yandan, bu doğrultuda Kavbüro'nun onayıyla 22 Kasım'da Bakü'de Sargis Kasyan başkanlığında altı üyeli Ermenistan Askerî Devrim Komitesi (Revkom) kurulmuş; Kasyan ve Nuridcanyan kısa süre sonra gerekli lojistik ve propaganda malzemeleriyle Kazak'a gönderilmiş, Kızıl Ordu da harekât hazırlıklarına başlamıştır. Orconikidze'nin onayıyla operasyonun 28–29 Kasım gecesi başlatılması kararlaştırılmış ve birlikler Kazak'tan İcevan ile Karadaş/Sevkar yönlerinde iki koldan ilerlemiştir[1482].

Taşnak yönetimi altındaki Ermenistan'ın askerî, ekonomik ve toplumsal koşulları o denli ağırlaşmıştır ki, halk Sovyetleşmeye karşı ciddi bir direnç göstermemiş; tersine, iktidar değişiminin bir iyileşme sağlayabileceği yönünde temkinli bir beklenti oluşmuştur. Bu atmosferde 29 Kasım'da B. Legrand, Ermeni hükümetine yetkilerin Devrimci Komite'ye devrini talep eden bir ültimatom sunmuş; 2 Aralık 1920'de, Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı gün, Ermeni heyetinin protestolarına rağmen Vratsyan kabinesi çekilmek zorunda kalmıştır. Ermeni Millî Konseyi de askerî ve sivil yetkilerin, Savaş Bakanı Dro'nun başında bulunduğu Genel Komutanlığa devredildiğini ilan etmiştir[1483]. Stalin, Ermenistan'ın Sovyetleşmesini, İtilaf Devletleri ve Taşnaklar tarafından açlığa, yıkıma ve mülteci kaderine sürüklenen bir ülkenin kurtuluşu olarak tanımlamış; "Ermeni sorunu"nun tek çözüm yolunun ise Sovyet iktidarı

[1481] Aşhatavor, №116(188), 27 Ağustos 1920, s.1; Izvestiya №227 (1074), 12 oktyabrya 1920, s.3.
[1482] Hovannisian, *The republic of armenia, volume IV*, a.g.e, s.375-376.
[1483] Özder, *a.g.e,* s.375.

olduğunu savunmuştur[1484].

İşgale ilişkin Sovyet anlatımı, Ermenistan Cumhuriyeti'nin ağır ekonomik kriz, mülteci akınları, iç toplumsal gerilimler ve sınır çatışmaları nedeniyle derin bir yapısal çözülme yaşadığını göstermektedir. Suny'nin de belirttiği üzere, 1914-1921 arasındaki savaş, soykırım, devrim ve iç savaş süreci Ermeni toplumunu siyasal ve toplumsal bakımdan ciddi biçimde zayıflatmıştır. Bu pasif kabulleniş, Sovyet yönetiminin Türkiye karşısında Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü koruyacağı ve Kızıl Ordu'nun Aleksandropol başta olmak üzere işgal altındaki bölgeleri geri alacağı yönündeki beklentilerle de bağlantılıydı[1485]. Kaçaznuni'nin açık biçimde kabul ettiği üzere Cumhuriyet, bağımsızlığını ilan ettiği andan itibaren devlet kurma ve yönetme kapasitesini aşan bir yük üstlenmiş; parti ile devlet arasındaki ayrımı kuramaması yönetimsel zafiyetleri daha da derinleştirmiştir. Bu nedenle Bolşeviklerin gelişi, ideolojik bir tercihten ziyade, 1920 sonbaharında kaynaklarını tüketmiş ve alternatif üretme kapasitesini kaybetmiş bir siyasal yapının kaçınılmaz sonucu olarak değerlendirilmiştir[1486].

Ermeni tarihçi Virabyan'ın da belirttiği gibi, Ermeni halkının Sovyet iktidarının kuruluşuna karşı fiilî bir ayaklanma sergilediğine dair güvenilir kanıtlar bulunmamaktadır. Bu bakımdan Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi, Sovyet tarih yazımının ileri sürdüğü gibi bir işçi ve köylü ayaklanmasının değil, Batı'dan beklenen desteğin gerçekleşmemesi ve alternatiflerin tükenmesi sonucunda iktidarın müzakereler yoluyla devredilmesinin ürünü olmuştur[1487]. Suny'nin değerlendirmesiyle, Taşnakların 1918'de Rusya yerine Avrupa'ya yönelmesi dönemin şartlarında rasyonel fakat son derece riskli bir tercihti ve 1920'de Sovyetlerin Kafkasya'ya girişiyle birlikte Ermenistan, büyük güçlerin dayattığı koşulların kaçınılmaz kurbanı hâline gelmiştir[1488].

Bu süreçte, Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında iş birliğini yeniden canlandırmaya yönelik son girişim, İngiltere'nin Bolşevik ve Türk ilerleyişini dengeleme arayışının bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Albay Stokes, Ermeni–Gürcü ittifakının hem Sovyet hem de Türk baskısını sınırlayabileceğini, ardından Azerbaycan ve Dağıstan'ı da içine alan daha geniş bir bölgesel blokun kurulmasına zemin hazırlayabileceğini düşünmekteydi. Bu çerçevede 25 Ekim'de Ermenistan'dan gelen özel heyet, Gürcistan hükümetiyle askerî ittifak konusunu görüşmüş; ancak

---

[1484] Milliyetlerden Sorumlu Halk Komiseri I. V. Stalin'in, Ermenistan'da Sovyet Gücünün Zaferi Hakkındaki Görüşleri; *Sbornik dokumentov (1917–1920 gg.), cilt I*, a.g.e, s.531; Izvestiya, №273 (1120), 4 dekabrya 1920, s.1.

[1485] Ronald Grigor Suny, "Soviet Armenia", *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, Volume II (Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century), Ed. Richard G. Hovannisian, Macmillan, Haddon Craftsmen Bloomsburg, PA 1997, p.347.

[1486] Katchaznouni, *a.g.e,* s.13-14.

[1487] Virabyan, a.g.e, s.190-193.

[1488] Suny, *Ararat'a bakmak*, a.g.e, s.215.

taraflar, ittifak ile sınır meselelerinin önceliği konusunda uzlaşamamıştır. Gürcistan, müzakerelere başlamadan önce ihtilaflı sınırların çözümünü şart koşarken, Ermenistan askerî ittifakın derhâl karara bağlanmasını, sınır sorunlarının ise sonradan karşılıklı anlaşma veya tahkim yoluyla çözülmesini savunmuştur. Ayrıca görüşmeler, Ermenistan'ın ortak savunma antlaşmasını öncelik haline getirdiği, buna karşılık Gürcistan'ın Olti, Ardahan ve Lori üzerindeki taleplerini sürdürdüğü ve Ahılkelek'in koşulsuz biçimde kendisine bağlanmasını şart koştuğu bir stratejik ayrışmayı açık biçimde ortaya koymuştur. Gürcistan Dışişleri Bakanı'nın yazılı teklif talebine Ermeni tarafının olumsuz yanıt vermesi de süreci daha da tıkamıştır.

Her ne kadar Gürcü basınında Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik harekâtı sert biçimde eleştirilmiş ve bu tehdidin Gürcistan bakımından da güvenlik riski taşıdığı kabul edilmişse de Jordanya hükümeti Ermenistan'ın kaderiyle tam bir jeopolitik özdeşlik kurmaya yanaşmamıştır. Ramişvili'nin, Gürcistan'ın Sovyet Rusya ile çatışmaya sürüklenmek istemediğini, ülkedeki Müslüman nüfusun Mustafa Kemal'e karşı savaşa karşı çıkacağını ve Erivan lehine tarafsızlığın zaten mümkün olan en üst düzeyde esnetildiğini vurgulaması, Tiflis'in savunma ittifakına neden mesafeli kaldığını göstermektedir. Tiflis'teki Türk diplomatik temsilcilerinin Gürcistan'a yönelik saldırı niyetinin bulunmadığını telkin etmesi ve bazı ihtilaflı bölgelerde Gürcü denetimine zımnen rıza göstermesi, bu ihtiyatlı tutumu daha da pekiştirmiştir. Nitekim Gürcü birliklerinin Kur Nehri'ni aşarak Ardahan'daki Göle ve Çıldır bölgelerine ilerlemesi, Sarıkamış'ın Türkler tarafından işgaliyle eşzamanlı gerçekleşmiştir. Sonuç olarak ortak savunma ittifakı beklentisi fiilen ortadan kalkmış; Gürcistan'ın sağlayabileceği destek gönüllü geçişine izin verilmesi ve askerî malzeme transitine engel olunmamasıyla sınırlı kalmıştı[1489].

Ermenistan'ın işgalinden sonra Azerbaycan'da uygulanan eski rejimin tasfiye yöntemlerine benzer biçimde, Ermenistan da kısa sürede Revkom yönetimi, "soygun haftaları" ve Çeka'nın sert uygulamalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Revkom, 29 Kasım'da Sovyet düzeninin ilan edildiğini ileri sürerek Legrand ile Vratsyan hükümeti arasında 2 Aralık'ta varılan uzlaşmayı kısa sürede hükümsüz kılmış; böylece komünist olmayanlara tanınan dokunulmazlık güvenceleri ile Sovyet Rusya'nın Ermenistan'ın savaş öncesi sınırlarını yeniden tesis etme vaadi fiilen askıya alınmıştır. Suny'nin de belirttiği gibi, yönetim deneyimi son derece sınırlı olan yeni Sovyet kadroları Erivan'a girer girmez 6 Aralık'ta Çeka'yı kurmuş, eski cumhuriyetin kurumlarını dağıtmış ve Taşnaklarla öngörülen koalisyon düzenlemesini terk etmiştir. Bu süreçte eski rejimle bağlantılı çok sayıda memur tutuklanmış; "savaş komünizmi" uygulamaları Ermenistan'da plansız, sert ve

[1489] Documents On British Foreign Policy, a.g.e, s.644; Hovannisian, *The republic of armenia, volume IV*, a.g.e, s.223-225.

yaygın bir zorla el koyma pratiğine dönüşmüştür.

Diplomatik yapı tasfiye edilmiş, yurtdışındaki Ermeni misyonlarına mal varlıklarını koruma yükümlülüğü getirilmiş, Ocak 1921'de ise Dro ve General Nazarbekyan dâhil olmak üzere subay kadrolarının önemli bir kısmı Rusya'ya sürgüne gönderilmiştir[1490]. Kırsal alanda hayvanlar, gıda maddeleri, tarım aletleri ve ev eşyaları silahlı birlikler aracılığıyla sistematik biçimde toplanmış; nüfusun yüzde 1'inden azını oluşturan Komünist Parti, Kızıl Ordu, Ermeni Çeka'sı, polis ve Komsomol gibi baskı aygıtları yoluyla siyasal denetimi sürdürmüştür. Bolşevik kadroların öncülüğünde kilise ve aydınlar dâhil olmak üzere Ermeni yaşamının hemen her alanında sert bir Sovyetleştirme siyaseti uygulanmış; buna karşın Sovyet yönetimi, Türkiye'nin Kars ve Ardahan'ı ele geçirmesinden sonra Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü yeniden sağlama vaadini yerine getirememiştir. Taşnaklara ve subaylara yönelik baskılar, zorunlu yiyecek toplama politikaları ve temel ihtiyaçların karşılanamaması, başlangıçta pasif kalan toplum kesimlerinin hızla muhalefete yönelmesine yol açmıştır[1491].

Nitekim Apresyan'ın anıları da Bolşeviklerin vaatlerini yerine getirmediğini, aksine el koyma, asma ve kurşuna dizme uygulamalarıyla korku ve nefret üreten bir rejim kurduğunu ve köylerin art arda silaha sarılarak sonunda Erivan üzerine yürüdüğünü göstermektedir[1492]. Özellikle Batı Ermeni nüfus arasında biriken hoşnutsuzluk, şubat ayının ilk yarısında silahlı direnişe dönüşmüş; Kızıl Ordu'nun Gürcistan'daki Menşevik hükümeti devirmek amacıyla Ermenistan'dan ayrılması, Taşnak liderler tarafından Sovyet rejimini devirmek için elverişli bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Sovyet tarih yazımı, Taşnakların Gürcistan Menşevik hükümeti, Türkiye ve İngiliz, Fransız ile Amerikan çevrelerinin teşvikiyle 16 Şubat'ta Ermenistan'ın merkezinde Sovyet karşıtı bir isyan başlattığını ileri sürmektedir. O sırada bölgede yeterli sayıda Kızıl Ordu birliğinin bulunmaması nedeniyle Taşnaklar başkent Erivan'ı geçici olarak ele geçirmiş ve kenti 45 gün boyunca ellerinde tutmayı başarmıştır[1493].

Sovyet belgelerinde bu hareket, Türk uyruklu mülteciler, "kulak" unsurlar ve silahlı gruplara dayanan karşıdevrimci bir girişim olarak tanımlanmıştır[1494]. Ancak nihayetinde Erivan'dan hareket eden Kızıl Ordu birliklerinin 25 Mart'ta başlattığı genel taarruz tam bir başarıyla sonuçlanmış; 2 Nisan'da Ermeni kanadının yeniden "özgürleştirildiği", 3 Nisan'da ise Eçmiadzin

[1490] Hovannisian, *The republic of armenia volume IV*, a.g.e, s.404; Suny, *Ararat'a bakmak*, a.g.e, s.225.
[1491] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.292-293; Payaslian, *a.g.e,* s.173.
[1492] Hartill, *a.g.e,* s.248-249.
[1493] S. Harmandaryan, "Dokumentı perioda grajdanskoy voynı v Armenii v 1921 g." ("1921 Yılında Ermenistan'daki İç Savaş Dönemine Ait Belgeler"), *Izvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR*, № 2, 1957 g., s.91.
[1494] *İz istorii Grajdanskoy voynı v SSSR. 1918–1922: sbornik dokumentov i materialov,* a.g.e, s.510.

ile Erivan ve abluka altındaki Sovyet birlikleri arasındaki bütün bölgenin tekrar Sovyet denetimine geçtiği ilan edilmiştir. Orconikidze de bu süreci, Ermeni halkını yeniden savaşın ağır sınavlarına maruz bırakan "anlamsız" ve "suç teşkil eden" bir macera olarak nitelendirmiştir[1495]. Sonuç olarak, Ermenistan'ın Sovyetleşme süreci, güçlü bir yerel komünist toplumsal tabanın ürünü olmaktan ziyade, bölgesel jeopolitik konjonktürün ve yapısal devlet krizinin bir bileşkesi olarak tezahür etmiştir. Azerbaycan'ın Sovyet kontrolüne girmesini müteakip Güney Kafkasya'da tesis edilen Sovyet stratejik üstünlüğü; Taşnak yönetiminin askeri-ekonomik kapasitesindeki erozyon, Batılı aktörlerin müdahil olma konusundaki isteksizliği ve Türkiye-Sovyet yakınlaşmasının yarattığı çift yönlü baskı ile birleşerek Ermenistan'ın siyasal manevra alanını daraltmıştır. Sovyet tarih yazımının iddia ettiği üzere proleter bir devrimin neticesi değil; yapısal bir çöküş yaşayan devlet aygıtının, dışsal tazyik ve içsel tükenmişlik karşısında alternatifsiz kalarak tasfiyesi niteliğindedir.

4.8.4. Gürcistan'da Sovyet Düzeninin İnşası

Ermenistan'daki gelişmelerle eşzamanlı olarak Gürcü Bolşevikler de Kızıl Ordu'nun Gürcistan'a yönelmesiyle birlikte 2 Mayıs 1920'de ayaklanma planını yürürlüğe koymuştur. Ancak Gürcistan, Azerbaycan'dan farklı olarak askerî ve siyasal bakımdan daha hazırlıklıydı. Hükümet 1 Mayıs'ta seferberlik ilan etmiş, Tiflis Harp Akademisi Komutanı General Kvinitadze'yi başkomutanlığa getirmiş ve Ulusal Muhafızları harekete geçirmiştir. Kızıl Ordu'nun Gürcistan–Azerbaycan sınırına ulaşmasına rağmen, Gürcü ordusu Kızıl Köprü'deki ilk çatışmada Sovyet birliklerini geri püskürtmüş ve karşı taarruza geçmiştir[1496]. Tiflis'teki Bolşevik ayaklanmasının başarısız olması da hükümetin dikkatini dış savunmaya yoğunlaştırmasına imkân tanımıştır. Moskova başlangıçta bu gelişmeleri Gürcistan ile Sovyet Azerbaycan'ı arasında yerel bir ihtilaf gibi göstererek hızlı bir işgal öngörmüşse de Gürcü direnişinin beklenenden güçlü çıkması ve aynı sırada Polonya cephesinde savaşın genişlemesi Sovyet liderliğini geri adım atmaya zorlamıştır. Gürcü ordusunun yalnızca savunmada kalmayıp karşı taarruza yönelmesi işgalin maliyetini artırmış ve Moskova'yı diplomatik çözüm arayışına sevk etmiştir[1497]. Nitekim 7 Mayıs 1920 tarihli Rusya ile Gürcistan arasındaki 12 maddelik Barış Antlaşması bu sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Antlaşmayla Sovyet Rusya, Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımış, Gürcistan'ın iç işlerine müdahale etmeme taahhüdünde bulunmuş ve Tiflis, Kutais, Batum vilayetleri ile Zakatala ve

[1495] Harmandaryan, a.g.m, s.96
[1496] Zhordania, *My life*, a.g.e, s.108-109.
[1497] Kazemzadeh, *a.g.e,* s.296-297.

Sohum bölgelerinin Gürcistan devletine ait olduğunu kabul etmiştir[1498].

Öte yandan Bununla birlikte Gürcü-Sovyet Antlaşması'na eklenen gizli tamamlayıcı madde, Gürcistan'ın bağımsızlığını koruma karşılığında Bolşeviklere ciddi tavizler verdiğini göstermektedir. Komünist Parti'nin serbest örgütlenme, toplantı ve yayın faaliyetlerini güvence altına alan bu düzenleme, Kazemzadeh'e göre Moskova'ya Gürcistan'ın iç işlerine müdahale imkânı sağlamış ve egemenliği tek taraflı biçimde sınırlandırmıştır. İngiliz temsilci Komutan Luke, Tiflis'ten gönderdiği telgrafta kamuoyunun bu anlaşmayı Gürcistan'ın Rusya'ya örtülü biçimde boyun eğdirilmesi olarak gördüğünü ve Bolşevik karşıtı duyguların güçlü olduğunu belirtmiştir[1499]. *Aşhatavor* da anlaşma sonrasında Gürcistan'ın bağımsızlığı ve demokrasisi konusunda beslenen umutların sahte olduğunu, Azerbaycan'daki yeni yönetici çevrelerin Gürcü direnişini kırmaya yönelik baskılarını sürdürdüğünü ileri sürmüştür[1500]. Nitekim Rus büyükelçisi Kirov'un Tiflis'e gelişiyle birlikte, Gürcü Komünist Partisi yönetiminin fiilen Moskova'nın denetimine girdiği anlaşılmaktadır.

Buna rağmen Rus danışmanlığı ve mali desteğe karşın yasallık kazanan Komünist Parti, toplumsal ve siyasal bakımdan beklenen gelişmeyi sağlayamamış; tersine, yasallaşma süreci parti üyelerinin kimliklerinin açığa çıkmasına ve Gürcü polisinin kapsamlı bir izleme mekanizması kurmasına yol açmıştır. Bu durum Komünist faaliyetleri ciddi biçimde zayıflatmış, hükümet ise yıkıcı faaliyet kuşkusu doğduğu anda tutuklama ve sürgün yöntemlerine başvurmuştur. Bu süreçte yaklaşık yirmi bin Bolşevik'in sınır dışı edildiği ileri sürülmektedir. Parti iç raporlarında da yasallaşmanın örgütü neredeyse tümüyle felce uğrattığı ve geriye yalnızca biçimsel yapılar bıraktığı kabul edilmiştir[1501]. 20 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan Komünist liderler, disiplinin sıkılaştırılması ve örgütsel kapasitenin artırılması yönünde kararlar almıştır. Menşevik hükümet ise basın yasakları, zorla dağıtılan toplantılar ve sert askerî önlemlerle Bolşeviklere karşı mücadelesini sürdürmüş; buna rağmen Komünistler iktidarı devirmeye yönelik stratejilerinden vazgeçmemiştir[1502]. Gürcü Menşevik iktidarı ise siyasal varlığının son safhasında meşruiyetini uluslararası alanda tahkim etmek için yoğun bir diplomatik ve ideolojik faaliyet yürütmüştür.

Eylül 1920'de Karl Kautsky, Émile Vandervelde ve Ramsay MacDonald gibi Batı Avrupa sosyal demokrasisinin önde gelen isimlerinden oluşan heyetin Tiflis'te ağırlanması, Gürcistan'ın Bolşevik karşıtı söylem açısından "örnek cumhuriyet" olarak sunulma çabasının parçasıydı. Bu

[1498] Izvestiya № 99 (946), 9 maya 1920, s.2.
[1499] *Documents on british foreign policy*, a.g.e, s.615-616.
[1500] Aşhatavor, №37(109), 19 Mayıs 1920, s.1-2.
[1501] Kazemzadeh, *a.g.e*, s.299-300/315-316.
[1502] Lee, *Georgia's forgotten revolution,* a.g.e, s.188-189.

ziyaret, Komintern'in Avrupa'daki sosyalist hareketleri bölmeye yönelik girişimlerinin arttığı ve sosyal demokrasi ile komünizm arasındaki ayrışmanın keskinleştiği bir dönemde gerçekleşmiş; Gürcistan, bu bağlamda Bolşevik karşıtı propagandaya elverişli bir vitrin işlevi görmüştür[1503]. Aynı tarihlerde Gürcistan, Kafkasya'da Sovyet iktidarı dışında kalan tek merkez olarak Bolşevik karşıtı unsurların toplandığı başlıca sığınak hâline gelmiştir. Taşnaklara yönelik tutuklama ve sürgünlerden kaçan gruplar başta olmak üzere, çeşitli Kafkas bölgelerinden gelen muhalif çevreler Tiflis'te yoğunlaşmış ve kurdukları "kurtuluş" ile "özgürleştirme" komiteleri Gürcü makamlarının bilgisi dâhilinde faaliyet göstermiştir. Sovyet tehdidinin daha doğrudan hissedilmeye başlanmasıyla birlikte Gürcü hükümeti ülke içindeki komünist örgütlenmelere yönelik baskıyı daha da artırmıştır[1504]. İlaveten Sovyet yönetimi Azerbaycan'da Sovyet iktidarının ilanından sonraki altı ay boyunca Bakü petrolünün Gürcistan'a sevkiyatının durdurmakla ekonomik baskı uygulamaya çalışmıştır. Gürcü yetkililere göre eğer Gürcistan'ın elinde büyük bir kömür rezervi olmasaydı demiryolu trafiğinin durmasına ve savunma gücünün zayıflamasına yol açabilirdi[1505].

Aslında Lenin'in Gürcistan'a karşı doğrudan askerî müdahale seçeneğini ertelemesinde birden fazla siyasal, diplomatik ve askerî etken rol oynamıştır. NEP'in gündeme geldiği bu dönemde Sovyet Rusya'nın Batı ile ilişkilerini geliştirme arzusu, uluslararası alandaki itibar kaygısı ve Gürcü Menşeviklerin Avrupa sosyalist çevrelerinde sahip olduğu destek, Moskova'yı daha temkinli hareket etmeye yöneltmiştir. Buna ek olarak, Gürcistan'daki komünist örgütlenmenin zayıflığı, Menşevik hükümetin toplumsal meşruiyetini henüz bütünüyle kaybetmemiş olması, Türkiye'nin muhtemel tepkisi ve Kızıl Ordu'nun insan gücü ile lojistik bakımdan yıpranmış durumda bulunması, askerî müdahale kararının ertelenmesinde belirleyici olmuştur[1506]. Moskova, askerî hazırlıkları sürdürürken gizli diplomatik temasları da devam ettirmiş; Jordanya'nın anılarında aktardığı üzere, bu görüşmeler bir uzlaşma zemini izlenimi yaratırken aynı anda olası saldırının hazırlıkları gizlice sürdürülmüştür. General Lebedinsky aracılığıyla Moskova'dan gelen temsilci Tolstoy ile yapılan görüşmeler, Sovyet tarafında da işgale yönelik ciddi tereddütler bulunduğunu ortaya koymuş; taraflar arasında tavizler, tutuklu Bolşeviklerin serbest bırakılması ve transit düzenlemeleri tartışılmışsa da Gürcü tarafı bağımsızlıktan vazgeçme dışında verilebilecek tüm ödünlerin zaten sunulduğunu belirtmiştir. Sonuçta görüşmeler somut bir uzlaşma üretmemiş, fakat Moskova'daki savaş yanlıları ile karşıtları arasındaki iç çekişme

[1503] Carr, *Bolşevik devrimi cilt I,* a.g.e, s.318-319.
[1504] Özder, *a.g.e*, s.395.
[1505] Izvestiya № 263 (1110), 23 noyabrya 1920, s.1.
[1506] Pipes, *The formation of the soviet union*, a.g.e, s.235-236.

nedeniyle Aralık 1920'de planlanan saldırının ertelenmesine yol açmıştır[1507].

Bununla birlikte zamanla Lenin üzerindeki siyasal baskı artmış ve tutumu kademeli biçimde yumuşamıştır. Nitekim 26 Ocak 1921'de Politbüro'ya sunduğu politika metninde, bir yandan Gürcü Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilerin sürdürülmesini öngörürken, diğer yandan bu ilişkilerin ileride koparılması ve Gürcü hükümetinin devrilmesi ihtimaline dair düzenlemelere de yer vermiştir. Bu doğrultuda Gürcistan Komünist Partisi'ne ayaklanma örgütleme talimatı verilmiş, Kızıl Ordu'ya ise isyancılara destek sağlama direktifi iletilmiştir. Pipes'ın da belirttiği üzere Lenin, açık bir işgal kararından önce Menşevik hükümetin devrilmesinin mümkün olduğunca "iç ayaklanma" görüntüsü taşımasını istemiştir[1508]. Bu strateji çerçevesinde Bolşevikler, Ermenistan–Gürcistan arasındaki ihtilaflı Lori Tarafsız Bölgesi'nde, Gürcistan'daki "emekçi halkın ayaklanması" kurgusuna dayanan bir müdahale senaryosu hazırlamıştır. Azerbaycan Sovyet yönetimi de Şubat 1921'de Lenin'e gönderdiği telgrafta AKP'nin Lori örneğini izleyerek, Borçalı ve Karayazı bölgelerindeki Müslüman köylülerin yardım taleplerini gerekçe göstererek birliklerin Gürcistan sınırını geçmesine karar verildiğini bildirmiştir[1509]. Aynı dönemde Gürcü Devrim Komitesi de işgale iç ayaklanma görünümü kazandırmak amacıyla Lenin'den yardım talep etmiş, böylece Sovyet müdahalesinin siyasî zemini tamamlanmıştır[1510].

Öte yandan İngiliz temsilci Albay Stokes, Gürcü birliklerinin Bolşevik denetimindeki bölgelere ilerlemesi hâlinde Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Ermenistan'da Sovyet iktidarına karşı geniş ayaklanmalar çıkabileceğini öngörmüş; fakat Gürcistan'ın kendi topraklarını savunmakta dahi zorlandığı düşünüldüğünde, bu beklentinin gerçekçi olmadığı anlaşılmıştır. Stokes'un asıl vurgusu, söz konusu bölgelerde Sovyet yönetiminin henüz tam anlamıyla yerleşmemiş olmasıydı; ona göre Gürcistan'ın direnme şansını artıracak iki temel unsur, Müttefiklerin Türkiye ile uzlaşarak Sovyet–Türk yakınlaşmasını engellemesi ve İngiltere'nin acil askerî malzeme yardımı sağlamasıydı. Buna rağmen Britanya, Gürcistan'ı resmen tanımış olmasına karşın fiilî yardımdan kaçınmıştır[1511]. Beklentilerin aksine Gürcü kuvvetleri 25 Şubat'a kadar direnmiş; ancak geri çekilme sırasında demiryolunun Rus süvarileri tarafından kesilmesi ve Rion Ovası'nın Kızıl Ordu'ya sağladığı üstünlük, direnişi sürdürülemez hâle getirmiştir. Böylece 11 Şubat'ta başlayan harekât, 25 Şubat'ta Tiflis'in düşmesiyle sonuçlanmış; 8 Mart'ta Devrim Komitesi müzakereler

[1507] Zhordania, *My life*, a.g.e, s.111-112.
[1508] Pipes, *The formation of the soviet union*, a.g.e, s.236-237.
[1509] *Pisma trudyaşçihsya Azerbaydjana V. İ. Leninu (1920–1924 gg.)*, a.g.e, s.93-94;
[1510] *Vneşnyaya politika SSSR: sbornik dokumentov (1921–1924 gg.), Tom II* (SSCB Dış Politikası: Belgeler Derlemesi (1921–1924 yılları), Cilt II), (ed. S. A. Lozovskiy, B. E. Şteyn), Vısshaya Partiynaya Şkola pri TsK VKP(b), Kabinet sotsialno-ekonomiçeskih nauk, Moskva, s.67.
[1511] Lee, *Georgia's forgotten revolution*, a.g.e, s.211-212; Izvestiya, № 34 (1177), 16 fevralya 1921, s.1.

önermiş, 18 Mart 1921'de Kutais'te yapılan anlaşmayla Menşevik iktidarın tasfiyesi fiilen tamamlanmıştır. Kazemzadeh'in ifadesiyle Gürcistan'ın düşüşü, Güney Kafkasya'da askerî-siyasal mücadelenin fiilen sonunu ifade etmiştir[1512].

Gürcistan'ın işgalinden sonra hukuken bağımsızlık görüntüsü korunmuş olsa da ülke fiiliyatta Moskova'ya bağlı ve siyasal haklardan yoksun bir yönetime dönüştürülmüştür. "İşgalci" imajını perdelemek isteyen Kremlin, en yüksek idarî yetkileri Devrim Komitesi'ne devretmiş görünse de gerçek iktidar RKP(b) Kafkas Bürosu ile Kızıl Ordu'nun Devrimci-Askerî Konseyi'nin elinde kalmıştır. Gürcistan Komünist Partisi'nin merkezden yönlendirilen yapısı altında seçim dışı yöntemlerle ülke genelinde devrimci komiteler kurulmuş; bu geçici yönetim, eski devlet kurumlarını tasfiye etmeyi, yerel direnci bastırmayı ve proletarya diktatörlüğünü tahkim etmeyi amaçlamıştır. Nitekim 26 Şubat'tan sonra ordu ve muhafız birlikleri dağıtılmış, Kurucu Meclis, hukuk sistemi ve yerel özyönetimler feshedilmiş, Demokratik Cumhuriyet'in kısa sürede oluşturduğu kurumsal yapı ortadan kaldırılmıştır. 21 Nisan 1921 tarihli kararnameyle Devrim Komitesi yasama, yürütme ve denetim yetkilerini kendi elinde toplamış; bakanlıkların yerine on iki halk komiserliği kurulmuş, hukuk alanında Senato, bölge mahkemeleri ve jüri sistemi kaldırılmış, savcılık İçişleri Komiserliği'ne bağlanmıştır.

Af vaatlerine rağmen Gürcistan Özel Komitesi'nin kurulmasıyla soruşturma, yargılama ve infaz yetkileri tek elde toplanmış; kısa sürede Bolşevikler dışındaki tüm siyasal örgütler yasaklanmıştır. 1921 sonu–1922 başındaki Sovyet seçimleri geniş kesimleri oy hakkından mahrum bırakan yoğun idarî müdahaleler altında yürütülmüş; ilk Sovyetler Kongresi 25 Şubat 1922'de toplanarak, Rusya'nın temel ilkelerini yansıtan ve yalnızca Gürcü dilini devlet dili ilan eden bir anayasa kabul etmiştir. Uygulamada proletarya diktatörlüğünün asli dayanağı Kızıl Ordu olmuş; Gürcü birlikleri kurulsa da bağımsız nitelik taşımamış ve başından itibaren merkeze bağlanmıştır. Gürcü tarihçilerin de vurguladığı üzere, Lenin'in yerel koşullara uyarlama ve ulusal aydınlara hoşgörü çağrıları büyük ölçüde söylem düzeyinde kalmış; Rusya modelinin Gürcistan'a doğrudan aktarılması, Sovyet iktidarının işgalci niteliğini fiilen pekiştirmiştir[1513].

Lee'ye göre, bütün baskılara rağmen Gürcü toplumu güçlü bir siyasal bağımsızlık bilincini muhafaza etmiş ve uzun süre kitlesel destek bulan Sosyal Demokrat Parti ile onun seçilmiş liderleri etrafında bütünleşmiştir. Bu direnç, 1921 yazında Tiflis'e dönen Stalin'in Nadzaladevi Tiyatrosu'nda beş binden fazla işçiye hitaben yaptığı konuşmada açık biçimde görünür hâle gelmiş; Stalin'in Menşevik "boyunduruğunun" devrildiği yönündeki söylemi, Gürcistan'da

[1512] Kazemzadeh, a.g.e, s.327-328; "Bolshevists Attack Georgia", Times, 21 Feb. 1921, p.9.
[1513] Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.350-353.

yaşananın bir komünist devrim değil, askerî zorlamaya dayalı bir işgal olduğu yönündeki sert tepkilerle karşılanmıştır. Bunun ardından Stalin, yerel Bolşevik kadroları yeniden düzenlemiş ve *Kızıl Terörü* daha da sertleştirmiştir. Tiflis'te Vake Parkı'ndaki yargısız infazlar, 1923'te Guria'da üç polisin öldürülmesine karşılık doksan iki kişinin idam edilmesi ve Orconikidze'nin kitlesel imha tehdidi, Sovyet yönetiminin şiddeti sistematik bir siyasal denetim aracı olarak kullandığını göstermektedir[1514].

Ayrıca, Rusya'dan gönderilen ve Gürcülere karşı çok geniş yetkilerle donatılan Çeka'nın "kanlı komisyon"u bastırma siyasetinin en sert aşamasını temsil etmiş, 10.000 Gürcü'nün sürgün listelerine alınmasının ise aileleriyle birlikte 40-50 bin kişilik bir nüfusu hedef alan daha geniş bir tasfiye programını gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, yoğun baskıya rağmen direniş sona ermemiş; Elbruz eteklerinden Svaneti dağlarına, Guria tepelerinden Mingrelya zirvelerine, Dağıstan kayalarından Kahet yüksekliklerine ve Tianeti geçitlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada partizan mücadelesi devam etmiştir[1515]. 1921 yazında Svanetya'da Mosestro Dadeşkeliani önderliğinde başlayan isyanın Revkom'un uzaklaştırılması, Kızıl milislerin silahsızlandırılması ve ulaşım hatlarının kesilmesiyle genişlemesi; ardından Leçhumi, Hevsureti ve diğer bölgelere yayılması, Sovyet yönetiminin Güney Kafkasya'da kurmaya çalıştığı yeni siyasal düzenin toplumsal meşruiyet bakımından ne kadar kırılgan olduğunu ortaya koymuştur.

Bolşevikler bu harekete Lavrenti Beria gibi kadroları sevk ederek, istihbarat ağını genişleterek ve paramiliter şiddeti kurumsallaştırarak karşılık vermiştir. 1922 baharında Prens Kaikhosro Çolokaşvili (Kakutsa) ile Mikheil Laşkaraşvili önderliğinde Hevsureti'de başlayan ayaklanmanın, ağır bombardımana rağmen iki yıl sürmesi hareketin hem askerî hem de sembolik önemini güçlendirmiştir[1516]. Resmî Bolşevik propaganda, isyanı Çiatura ve birkaç kazayla sınırlı dar bir hadise gibi göstermeye çalışsa da gazetelerde yer alan bilgiler, hareketin bütün Gürcistan'a yayılan geniş çaplı bir halk ayaklanması olduğunu göstermiştir. İsyancıların yayımladığı bildirilerde mücadelenin amacının "aziz vatanı kurtarmak" ile "hürriyet ve istiklâli savunmak" şeklinde tanımlanması da hareketin sınıfsal olmaktan çok millî ve siyasal bir karakter taşıdığını ortaya koymuştur. Bu bakımdan Lee'nin değerlendirmesi, Gürcistan'daki sürekli direnişin Sovyetleşmenin toplumsal rızaya değil, esas olarak askerî üstünlük ve terör mekanizmalarına dayandığını açık biçimde gösterdiği yönündedir[1517].

[1514] Lee, *Georgia's forgotten revolution*, a.g.e, s.216-217.
[1515] Yeni Kafkasya, 2.Yıl, 1924-1925, Sayı:1-24 (ed. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya), TEAS Press, İstanbul, 2018, s.21.
[1516] Rayfield, *a.g.e,* s.341-342;
[1517] Lee, *a.g.e*, s.217. *Yeni Kafkasya, 2.yıl*, a.g.e*,* s.6-9.

Sovyet işgalinin sert ve baskıcı karakteri, yalnızca Kafkasya içindeki silahlı direnişleri değil, aynı zamanda yurtdışına savrulan Kafkas topluluklarının siyasî muhacir çevrelerini de harekete geçirmiştir. 1921'de iç savaşın sona ermesinden sonra şekillenen bu diaspora hem etnik ve siyasî heterojenliği hem de savaşlar arası dönemde uluslararası siyasette oynadığı rol bakımından dikkat çekici bir görünüm kazanmıştır. Sovyet iktidarının Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'daki hükûmetleri bölgeden tasfiye etmesiyle birlikte, farklı siyasal geleneklerden gelen aktörler geçici de olsa ortak bir birlik zemini oluşturabilmiştir. Bu arayışın ilk sembolik ifadesi, 10 Haziran 1921'de Paris'te Avetis Aharonyan, Akaki Çhenkeli, Ali Merdan Topçubaşı ve Tapa Çermoyev tarafından imzalanan ve "kardeşçe" dayanışma ihtiyacını vurgulayan mutabakat zaptı olmuştur. Ardından diaspora siyasetinin kurumsallaşma süreci hızlanmış; 1923'te Prag'da kurulan Kafkas Dağlıları Birliği, Nisan 1924'ten itibaren Ahmed Tsalikov'un liderliğinde faaliyet göstermiş; 7 Ekim 1924'te İstanbul'da Alihan Kantemirov ile Hosrov Bey Sultanov'un öncülüğünde kurulan Kafkas Bağımsızlık Komitesi ise 1925 Türk-Sovyet dostluk paktından sonra Türk makamlarının baskısıyla 1926'da Paris'e taşınmıştır. Bu gelişmeler, diaspora örgütlenmelerinin büyük ölçüde ev sahibi devletlerin dış politika yönelimlerine bağımlı olduğunu açıkça göstermektedir.

Nitekim Piłsudski'nin Polonya'da iktidara yükselmesi ve "Prometheus" projesinin devreye girmesiyle, Kafkas muhacir çevreleri Sovyet karşıtı uluslararası stratejilere daha belirgin biçimde eklemlenmiş; Kasım 1926'da Varşova'da Said Bey'in öncülüğünde kurulan Kafkas Dağlıları Halk Partisi, Prag ile İstanbul–Paris hattındaki yapıları kısmen birleştirmiştir. 1920'ler boyunca bu hattın en önemli maddî destekçisi Polonya olurken, çok sayıda diaspora mensubu Polonya istihbaratıyla gayri resmî ilişkiler geliştirmiştir. Ancak 1930'lardan itibaren rekabetçi projelerin çoğalması birlik söylemini zayıflatmış; Paris'te Gaidar Bammatov liderliğindeki "Kavkaz" grubunun Japon istihbaratıyla temasları ve 1934'te yayımlanmaya başlayan *Kavkaz* dergisiyle birlikte Almanya ve Japonya gibi yeni etki merkezleri öne çıkmıştır. 1937'ye gelindiğinde Said Bey ile Azerbaycan Türkleri Müsavat çevreleri Polonya'dan uzaklaşarak Almanya'ya yönelmiş; 1939 Nazi-Sovyet saldırmazlık paktı bu girişimlerde geçici bir duraklama yaratsa da savaş arifesinde Polonya, İngiliz ve Fransız istihbaratları Kafkas diasporasını Sovyet karşıtı projelerde potansiyel bir araç olarak görmeyi sürdürmüştür[1518].

Sonuç olarak, Gürcistan'ın Sovyetleşme süreci, Azerbaycan ve Ermenistan örneklerinden farklı olarak doğrudan askerî çöküşten değil, önce diplomatik baskı, ekonomik yıpratma, iç ayaklanma kurgusu ve sınırlı tavizler üzerinden ilerleyen, ardından uygun uluslararası konjonktür

[1518] Alex Marshall, *a.g.e,* s.218-222.

oluştuğunda Kızıl Ordu müdahalesiyle tamamlanan çok katmanlı bir stratejinin ürünü olmuştur. Menşevik yönetimin toplumsal meşruiyeti ve Gürcü toplumundaki güçlü siyasal bağımsızlık bilinci, Sovyet iktidarının yerel bir devrim görüntüsü altında meşrulaştırılmasını zorlaştırmış; bu nedenle Moskova, Lori ve Borçalı hattındaki çatışmaları, Gürcü Devrim Komitesi'nin çağrılarını ve Azerbaycan Sovyet yönetiminin şikâyetlerini müdahalenin siyasî bahanesine dönüştürmüştür. Ancak işgal sonrasında kurulan rejimin Devrim Komitesi, Kafkas Bürosu, Kızıl Ordu ve Çeka aracılığıyla merkezî bir tahakküm düzenine dönüşmesi, Gürcistan'da Sovyetleşmenin toplumsal rızaya değil, askerî zor ve kurumsal tasfiyeye dayandığını açıkça göstermiş; 1921 sonrası kalıcı direniş hareketleri ve diaspora siyasetinin canlanması da bu yeni düzenin meşruiyet krizini sürekli olarak yeniden üretmiştir.

4.8.5. Erken Sovyet Döneminde Güney Kafkasya'da Jeopolitik Dönüşüm

Güney Kafkasya'nın Bolşevik rejim tarafından askerî ve siyasî yöntemlerle denetim altına alınması ve bağımsız cumhuriyetlerin tasfiye edilmesiyle başlayan süreç, bölgeyi yalnızca Sovyet iktidarına eklemlemekle kalmamış, aynı zamanda çok katmanlı yapısal sorunları da derinleştirmiştir. Sovyet yönetimi, bir taraftan bölgeyi federatif bir çerçeve içinde Sovyet cumhuriyetleri halinde yeniden örgütleyerek Sovyetleşmeye kurumsal meşruiyet kazandırmaya çalışırken, diğer taraftan yüksek etnografik çeşitliliğin doğurduğu gerilimler ile cumhuriyetler döneminde milliyetçi siyasal projeler doğrultusunda biçimlenen sınır ve toprak ihtilaflarını yönetmek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede Azerbaycan ile Ermenistan arasında Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ; Azerbaycan ile Gürcistan arasında Zakatala, Sığnak ve Borçalı; Ermenistan ile Gürcistan arasında ise Ahılkelek, Lori ve Pambak bölgeleri başlıca uyuşmazlık alanları olarak öne çıkmıştır. Gürcü tarih yazımında da vurgulandığı üzere, komünist ulusal politikanın temel iddialarından biri, iktidarın ele geçirilmesiyle birlikte Gürcistan ve Güney Kafkasya'daki ulusal meselenin çözüldüğü düşüncesiydi; nitekim 1922–1923 yıllarında komünist liderlik, Güney Kafkasya halkları arasında artık nesnel bir çatışma zemininin kalmadığını ileri sürmüştür. Ancak fiiliyatta ulusal barış tesis edilememiş, açık çatışmalar bastırılmış ve örtük gerilim biçimlerine dönüşmüş; komünist çözüm modelinin ayırt edici unsurlarından biri olan özerk birimlerin kurulması da özellikle Nahçıvan, Karabağ, Abhazya ve Osetya gibi toprak ihtilaflarının ve etnik şiddetin Sovyet işgali sırasında da sürdüğü sahalarda yeni sorun alanları üretmiştir[1519].

Nitekim Cumhuriyetler döneminde tartışmalı bir statüye sahip olan Zengezur, Karabağ ve

[1519] Muskhelishvili, Japaridze ve d., *a.g.e,* s.221.

Nahçıvan'ın 1920 yazı boyunca Kızıl Ordu tarafından denetim altına alınmasının ardından, Sovyet Dışişleri Komiseri Georgiy Çiçerin'in Nerimanov, Midivani ve Avis Nurijanyan'a gönderdiği telgrafta bu bölgelerin tartışmasız biçimde Azerbaycan sınırları içinde kalması gerektiği belirtilmiştir. Aynı belgede, nüfusu bütünüyle Müslümanlardan oluşan Culfa ve Nahçıvan'ın hem askerî gerekçelerle hem de Türkiye ile doğrudan temasın sağlanması amacıyla Kızıl Ordu tarafından işgal edilerek Azerbaycan'a bağlanmasının zorunlu olduğu vurgulanmıştır[1520]. Ancak Eylül 1920 sonunda Stalin'in Kafkasya'ya gönderilmesiyle Moskova'nın yaklaşımı değişmiş; 4 Kasım'daki Kavbüro toplantısında Stalin, Zengezur ve Nahçıvan'ın mevcut Ermenistan hükümetine devredilemeyeceğini, fakat Sovyet iktidarı altında bu ihtimalin mümkün olabileceğini ifade ederek meselenin merkezî denetim altında ele alınacağını göstermiştir[1521].

Sürecin dönüm noktası ise 30 Kasım 1920'de AKP MK'nın siyasi ve teşkilat bürolarının ortak toplantısında alınan karar olmuştur. Bu kararı açıklayan Nerimanov, Sovyet Azerbaycan'ın Taşnak yönetimine karşı mücadele eden Ermeni emekçi halkıyla dayanışma içinde olduğunu ilan etmiş; Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'daki çatışmaları Taşnak ve Müsavat yönetimlerinin siyasetiyle ilişkilendirmiştir. Kararda Zengezur'daki askerî faaliyetlerin durdurulması, Sovyet Azerbaycan birliklerinin geri çekilmesi, Dağlık Karabağ'a kendi kaderini tayin hakkı tanınması ve Sovyet Azerbaycan ile Sovyet Ermenistan arasında petrol meselesini de kapsayan askerî-ekonomik bir ittifak kurulması öngörülmüş; buna karşılık Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a bırakıldığı belirtilmiştir[1522]. Nitekim Stalin bunu Sovyet Azerbaycan'ın ihtilaflı bölgelerden gönüllü feragati olarak sunarken[1523], Resulzade bu gelişmeyi Nerimanov'un söz konusu kazaları Ermenistan'a "hediye etmesi" şeklinde yorumlamıştır[1524]". Ermenistan SSC Devrim Komitesi Başkanı Kasyan ise aynı kararı, cumhuriyetler arasında güç siyaseti yerine sosyalist inşa doğrultusunda halk iradesine dayalı yeni bir ilişki biçimi olarak değerlendirmiştir[1525].

[1520] BOA, 930-1-0-0 /3-43-4 Taşnak Hükümeti'nin Ermenistan'da yaptığı isyan, yağma ve katliamlarla ilgili Sovyet Dışişleir Komiseri Çiçerin'in Azrevkom Başkanı Nerimanov, Kavkraykom Üyesi Midivani, Ermenistan Kominist Parti Üyesi Nurijanyan'a Yazısı.

[1521] Hasanli, *The sovietization azerbaijan,* a.g.e, s.68.

[1522] Sovyet Azerbaycan Hükümetinin Ermenistan SSC'ne Yönelik Toprak Taleplerinden Vazgeçtiğine Dair, N. Nerimanov Tarafından Bakü Şurası Oturumunda Açıklanan Deklarasyon, *nagorny karabagh ın ınternational law and world politics*, a.g.e, s.599-60; *İz istorii Grajdanskoy voynı v SSSR. 1918–1922: sbornik dokumentov i materialov*, a.g.e, s.502-503.

[1523] Milliyetlerden Sorumlu Halk Komiseri Stalin'in, Ermenistan'da Sovyet Gücünün Zaferi Hakkındaki Görüşleri, *Sbornik dokumentov (1917–1920 gg.), T I,* a.g.e, s.532.

[1524] Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti, a.g.e*, s.72.

[1525] Ermenistan Devrim Komitesi Başkanı'ndan Azrevkom Başkanı'na, Azerbaycan Hükümetinin Nahçivan, Zangezur ve Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a Devretme Kararı ile İlgili Mektup. 1921 yılının Ocak Ermenistan Devrim Komitesi Başkanı Kasyan, *nagorny karabagh ın ınternational law and world politics*, a.g.e, s.608.

Hasanlı'ya göre, Nerimanov'un bildirisinde Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a bırakılmasına ilişkin ifadelerin yer almasının başlıca nedeni, meselenin Moskova'daki RKP(b) Politbürosu gündemine taşınması ve bu çizginin özellikle Orconikidze tarafından desteklenmesidir; bu politikanın asıl amacı ise Zengezur'u Ermenistan'a bırakarak Türkiye ile Azerbaycan arasına jeopolitik bir engel yerleştirmek ve Türkiye'nin bölge üzerindeki etkisini sınırlamaktı. Aynı dönemde Nahçıvan üzerinde Türkiye, Türk nüfusun yoğunluğu ve bölgenin stratejik konumu, Ermenistan ekonomik ve askerî gerekçeler, İran ise tarihsel hak iddiaları temelinde tasarruf talebinde bulunuyor; fakat hiçbir aktör tam hâkimiyet kuramıyordu. İngiliz destekli Ermeni denetiminin sona ermesinden sonra Nahçıvan halkı fiilî bağımsızlığını ilan etmiş, Halil Bey'in askerî-idarî gözetiminde Azerbaycan Türkleri bir vali atamış ve bu yeni statünün sembolü olmuştur. Albay Haskell'in Nahçıvan'da Amerikan valiliği kurma girişimi ise yerel direniş nedeniyle başarısız kalmıştır. TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında gelişen ilişkiler Nahçıvan'ın statüsünü daha da önemli hâle getirmiş; Mustafa Kemal'in Lenin'e mektubuyla başlayan süreçte Ankara, Sovyet yardımı alabilmek ve doğrudan sınırdaş olabilmek amacıyla Nahçıvan'ı stratejik bir alan olarak değerlendirmiştir[1526].

28 Temmuz 1920'de Kızıl Ordu'nun Nahçıvan'a ulaşması ve aynı dönemde Bektaşov, Gadimov ve Mahmudbeyov'un yer aldığı Nahçıvan Devrimci Komitesi'nin kurulması, bölgeyi Türk-Sovyet ilişkilerinin kilit merkezlerinden biri hâline getirmiştir. Buna karşılık Sovyet yönetiminin Nahçıvan konusunda net bir siyasal hat belirleyememesi, Ermeni unsurların Müslüman nüfusa yönelik şiddetini artırmış; Moskova'nın baskısıyla Türk birliklerinin çekilmesi gündeme gelmiş, Nahçıvan ve Şerur-Daralayaz'dan vazgeçilmesine dair talimatlar iletilmiş ve Ermenistan'a devir planları tartışılmıştır. Bu şartlarda, Kazım Karabekir'in Azerbaycan birliklerinin Nahçıvan'da kalmasını uygun bulmaması ve birliklerin Bayazıt'a çekilmesini önermesi, Azerbaycanlı liderlerin feragat eğilimi ile TBMM Hükümeti'nin Nahçıvan üzerinden Bolşeviklerle doğrudan sınırdaş olma hedefi arasındaki çelişkiyi daha görünür kılmış; böylece bölge kısa sürede derin bir siyasal ve askerî kriz alanına dönüşmüştür[1527].

Ankara Hükümeti karşısında yenilgiye uğrayan Ermeni Taşnak yönetimi, 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması sonrasında Nahçıvan, Şahtahtı ve Şerur'da kurulan yerel idarenin Ermenistan'a karşı korunmasını engelleyememiş; Ankara resmî siyasî temsilcilerini gönderinceye kadar Nahçıvan'daki askerî yetkili Binbaşı Veysel Bey, Şark Cephesi Sağ Cenah

[1526] İbrahim Ethem Atnur, "Gümrü ve Moskova Anlaşmalarına göre Nahçıvan", *Ardahan'ın Anavatana Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu 17-20 Kasım 2011* / Ardahan (Ed. Aytuğ Tokur), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.268-269.
[1527] Hasanli, *The Sovietization Azerbaijan*, a.g.e, s.170-172.

Grubu'nun siyasî temsilcisi olarak görev yapmıştır[1528]. Bu sırada Sovyet tarafı Nahçıvan meselesinde karşı hamleye yönelmiş; Gümrü görüşmeleri sırasında Midivani ve Legran'ın arabuluculuk tekliflerinin, ayrıca Midivani'nin Nahçıvan'ın Ermenistan'a bırakılması yönündeki talebinin Türk tarafınca reddedilmesi, Sovyet Rusya'yı Ermenistan'ı hızla Bolşevikleştirerek Nahçıvan'ı Ermenilere vaat etmeye sevk etmiştir. Sovyetleşen Ermenistan'la birlikte Sovyet Azerbaycan ve Sovyet Rusya'nın Gümrü Antlaşması'nı tanımadıklarını ilan etmeleri ve Türklerin Nahçıvan'da tesis etmeye çalıştığı düzeni bozmak için ilhak girişimlerine başlamaları, bölgenin uluslararası güç rekabetinin merkezlerinden biri hâline geldiğini göstermektedir[1529].

Aralık 1920'de RSFSC ile Ermenistan arasında imzalanan antlaşmada Ermenistan'ın Karabağ ve Nahçıvan üzerinde değil, yalnızca Zangezur üzerinde hak iddia edebileceğinin kabul edilmesi de Nahçıvan'ın Türkiye ile Azerbaycan arasında bir koridor yahut Ermenistan'ın denetiminde bir tampon alan oluşturabilecek stratejik önemini daha görünür kılmıştır. Lenin, Azrevkom'un Nahçıvan'ın Ermenistan'a devrine ilişkin teklifini "kardeşçe bir hareket" olarak nitelendirmekle birlikte, Nahçıvan emekçi halkının iradesinin belirleyici olması gerektiğini vurgulayarak bu öneriyi reddetmiş; 1921 başlarında yapılan referandumda nüfusun "onda dokuzu"nun Azerbaycan'a "özerk cumhuriyet statüsüyle" katılmak istediğinin ortaya çıkması üzerine, bu tercih hem Türk millî hareketi hem de Kemalistlerle anlaşma arayışındaki Lenin tarafından kabul edilmiştir. Böylece Nahçıvan'ın özerklik statüsü, Mart 1921 Moskova ve Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla teyit edilmiştir[1530].

9 Haziran 1921'de Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan SSC'leri arasındaki sınırlar tartışılırken, Karabağ ve Zengezur'un yoğun Ermeni nüfus barındırdığı gerekçesiyle Ermenistan'a devredilmesi, Nahçıvan'ın ise Türkiye ile Moskova'da imzalanan antlaşma uyarınca Azerbaycan'ın himayesinde bırakılması yönünde bir yaklaşım benimsenmiştir[1531]. Ne var ki Komünist Parti, "milli birlik" gerekçesiyle bu tartışmalar 5 Temmuz 1921 tarihli kararla yeniden düzenlemiş; Lori Sovyet Ermenistan'ına bırakılırken Karabağ ve Nahçıvan Azerbaycan sınırları içinde tutulmuştur. Stalin, Orconikidze, Nerimanov, Miasnikyan ve Kirov'un yer aldığı Komünist Parti Kafkas Bürosu, 5 Temmuz 1921'de Tiflis'te Karabağ meselesine ilişkin nihai kararını almış; bir gün önce Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması ve referanduma gidilmesi yönünde oluşan

[1528] Belge №3005. *Askeri tarih belgeleri dergisi*, a.g.e, s.113.
[1529] Atnur, *a.g.m,* s.272-273.
[1530] Altstadt, *The azerbaijani turks*, a.g.e, s.116-117.
[1531] Üç Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin Sınırları ve Azrevkom'un (Azerbaycan Devrim Komitesi) Karabağ ve Zengezur'un Ermenistan'a Devredilmesine Dair Kararı Hakkındaki I. Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanı V. Voronkov'un Raporu Bakü, 9 Haziran 1921, *nagorny karabagh ın ınternational law and world politics*, a.g.e, s.628.

eğilim, Nerimanov'un itirazı üzerine geri çekilmiştir[1532].

Büro, Müslüman ve Hristiyan nüfus arasındaki barışın korunması ve Karabağ'ın Azerbaycan ile ekonomik bağlarının sürdürülmesi gerekçesiyle, merkezi Şuşa olan Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC sınırları içinde özerk bir bölge olarak bırakılmasına hükmetmiştir. AKP (b) MK'nin 26 Haziran 1921 tarihli telgrafında da Zengezur'daki durumun ve Ermenistan'la sınır görüşmelerinin askıya alınmasının sakıncaları vurgulanmış; Dağlık Karabağ meselesinin, Ermenistan'daki Müslüman köylerin Azerbaycan'a ve Azerbaycan'daki Ermeni köylerin Ermenistan'a bağlanmaması ilkesine dayalı "adil" bir çözümle ele alınması istenmiştir[1533]. 1921-1923 yılları arasında Karabağ meselesi çeşitli komisyonlarca birkaç kez yeniden değerlendirilmiş ve nihayet AKP Merkez Bürosu Yönetim Kurulu'nun 1 Temmuz 1923 tarihli kararı ile 7 Temmuz 1923 tarihli kararnamesi doğrultusunda Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti resmen kurulmuştur. 298 sayılı "Karabağ Özerk Bölgesinin Oluşumu" başlıklı kararnamede özerklik, milletler arası eşitlik ve kardeşlik ilkesiyle gerekçelendirilmiş; merkezi Hankendi olan vilayetin idarî yapısı ile mülkiyet rejimi ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir[1534]. Bu düzenlemeyle Nahçıvan, Azerbaycan sınırları içinde özerk cumhuriyet statüsü kazanırken, Dağlık Karabağ da özel bir özerk idarî birim olarak yapılandırılmıştır. Cornell'in de belirttiği üzere, Karabağ ve Nahçıvan Sovyet sisteminde coğrafi olmaktan ziyade etno-politik esaslara dayalı istisnai özerklik modelleri olarak ortaya çıkmış; özellikle Karabağ'ın statüsü hem idarî hem de siyasî bakımdan tartışmalı bir miras üretmiştir[1535].

Gürcistan sınırları içinde gerçekleştirilen toprak düzenlemeleri ve özerk bölgelerin oluşturulması süreci, Sovyet tarih yazımında ulusal meselenin çözümüne yönelik bir girişim ve Komünist Devrimi'nin bölgedeki devamı şeklinde değerlendirilmiştir. Bu çerçevede Abhazya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Güney Osetya Özerk Bölgesi'nin kurulması, Gürcü komünistleri açısından siyasî bakımdan meşru görülmüştür[1536]. Beria'ya göre Gürcü "milliyetçi sapmacılığı", Tiflis ve Batum gibi merkezlerin coğrafi ve ekonomik üstünlüklerini Gürcü nüfus lehine ayrıcalığa dönüştürmeyi hedeflemiş; federasyondan ayrılma talepleri de Sovyet Azerbaycan, Ermenistan, Abhaz, Acaralı, Oset ve diğer azınlıklar aleyhine üstünlük kurma girişimi niteliği taşımıştır. Bu nedenle dönemin Merkez Komitesi ve

[1532] Payaslian, *a.g.e*, s.174.
[1533] Amrah Bayramov, *Sovyetler Dönemi Dağlık Karabağ*, Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s.73-74.
[1534] *Sobranie uzakoneniy i rasporyajeniy raboçe-krestyanskogo pravitelstva A.SSR za 1923 g.,* (A. SSCB İşçi-Köylü Hükümetinin 1923 Yılı Kanun ve Kararnameleri Derlemesi), Narodnıy Komissariat Yustitsii A.S.S.R. Baku, 1925, s. 385.
[1535] Cornell, *Azerbaijan Since Independence,* a.g.e, s.36-37.
[1536] Muskhelishvili, Japaridze ve d., *a.g.e*, s.221.

Gürcistan Devrimci Komitesi üyeleri olan Mdivani, Kavtaradze, Okujava ve. Tsintsadze gibi isimler, Güney Osetya, Acaristan ve Abhazya'ya özerklik verilmesini geciktirmeye çalışmış; ancak bu özerklikler, söz konusu muhalefete rağmen yürürlüğe konmuştur. Böylece Güney Kafkasya Federasyonu'nun reddi ile azınlıklara özerklik tanınmasına karşı çıkış, Gürcü milliyetçi sapmasının teori ve pratiğini bütünlüklü biçimde yansıtmıştır[1537].

Gürcistan'ın işgaliyle birlikte Abhazya Bolşevikleri, Eşba, Lakoba ve Akirtava'nın yer aldığı Devrimci Komite öncülüğünde silahlı ayaklanma hazırlıklarına girişmiş ve Menşevik kuvvetlere karşı yürütülen operasyonlarda Karadeniz kıyısındaki Kızıl Ordu'dan destek almıştır. Güçlü direnişe ve İtilaf Devletleri'ne ait savaş gemilerinin bombardımanına rağmen isyancı birlikler Gagra, Gudauta ve Novıy Afon'u ele geçirerek Suhumi'ye ilerlemiş ve 4 Mart 1921'de Abhazya'da Sovyet iktidarı ilan edilmiştir. Güney Osetya'da da 1920 yazındaki Menşevik şiddetine rağmen direniş sürmüş; Şubat 1921'de Kirov komutasındaki Kızıl Ordu birlikleri ve Kuzey Kafkasya'dan gelen partizanların desteğiyle Menşevik idare tasfiye edilmiş, 5 Mart'ta Tskhinvali ele geçirilmiş ve 17 Mart'ta Sovyet iktidarının kuruluşu Lenin'e bildirilmiştir. Batum'da ise Amerikan ve İngiliz desteğine rağmen Bolşevik ayaklanması başarı kazanmış, 18 Mart'ta Kızıl Ordu'nun Ahıska üzerinden kente girmesiyle Menşevik yönetim tamamen çökmüştür[1538]. Ardından Sovyet propagandası, Abhazya meselesinin Menşevik dönemine kıyasla daha başarılı biçimde çözüldüğünü ileri sürmüş; 31 Mart 1921'de Abhazya bağımsız bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilan edilmiştir.

Ancak Abhazya uluslararası hukukta bağımsız bir özne olarak tanınmamış ve fiilen Gürcistan ile Sovyet Rusya'ya bağımlı bir konumda varlığını sürdürmüştür. 16 Aralık 1921 tarihli "Özel Birlik Anlaşması" ile Abhazya'nın Gürcistan üzerinden Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'ne bağlanması ve bütçesinin Gürcistan bütçesine eklemlenmesi bu bağımlılığı kurumsallaştırmıştır[1539]. Gürcü tarih yazımına göre Abhaz komünist liderler, Abhazya'ya tanınan bağımsızlığın büyük ölçüde biçimsel niteliğini kabul etmiş olsalar da bu yapı Sovyet coğrafyasında küçük etnik gruplar arasında kısa süreli de olsa "bağımsız devlet" statüsü verilen istisnai bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Saparov'un da belirttiği üzere, Abhazlara tanınan "tam cumhuriyet" statüsü, bu statüden gönüllü biçimde feragat ederek Gürcistan'la federatif bir birlik kurmaları şartına bağlanmış; böylece Abhazya hukuken bağımsız, fiilen ise bu

[1537] Beria, *a.g.e*, s.180.
[1538] Kaçarava, Kikvidze, *a.g.e*, s.214-215.
[1539] *Revolyutsionnıye komitetı Abhazii v borbe za ustanovleniye i uproçeniye sovetskoy vlasti (fevral 1921 g. – fevral 1922 g.): sbornik dokumentov i materialov* (Sovyet İktidarının Kurulması ve Güçlendirilmesi Mücadelesinde Abhazya Devrimci Komiteleri (Şubat 1921 – Şubat 1922): Belgeler ve Materyaller Derlemesi), Suhumi: Abgosizdat, 1961; s.54; Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.354-355.

bağımsızlıktan vazgeçmeye zorlanan çelişkili bir konuma itilmiştir. Bolşeviklerin bu karmaşık modeli tercih etmelerinde, Menşeviklerin 1919'dan itibaren Abhazya'ya özerklik tanımaya hazır olmaları ve Sovyet iktidarının ulusal meselede rakiplerinden daha "ilerici" bir çizgide bulunduğunu gösterme isteği belirleyici olmuştur[1540].

Benzer biçimde Güney Osetya özerkliğinin kökeni de Gürcistan'ın Sovyetleşmesinden hemen önceki döneme, özellikle 1920 yazındaki başarısız ayaklanmanın ardından Güney Osetyalı Bolşeviklerin Kuzey Osetya'ya çekilmelerine dayanmaktadır. Burada faaliyet gösteren RKP Güney Osetya Okruzhkom'u, Güney Osetyalı mültecilerden oluşan ve fiilen "sürgündeki Güney Osetya yönetimi" gibi işleyen bir merkez hâline gelmiş; Özel Güney Osetya Partizan Birliği ve İkinci Güney Osetya Tugayı gibi silahlı yapılar aracılığıyla özerklik talebinin kurumsal zeminini oluşturmuştur. Ancak neredeyse bütün Oset nüfusunun sürgüne uğraması ve fiilî toprak denetiminin kaybedilmesi, taleplerin kapsamını daraltmış; Sovyet Rusya ile birleşme hedefinden vazgeçilerek, Gürcistan ya da Rusya içinde konumu açıkça tanımlanmayan bir özerklik formülü benimsenmiştir[1541]. Şubat–Mart 1921'de Oset silahlı birliklerinin Kızıl Ordu ile birlikte Gürcistan'a dönerek Menşevik rejimin devrilmesinde rol oynaması sonrasında, Oset Bolşevikleri bir Sovyet Sosyalist Osetya Cumhuriyeti talep etmiş; ancak Kremlin bu isteği kabul etmeyerek meseleyi RKP(B) Merkez Komitesi Kafkas Bürosu'na bırakmıştır. Sonuçta yaklaşık yirmi Oset köyünden ve yaklaşık kırk Gürcü köyünün eklenmesiyle genişletilmiş ve 10 Nisan 1922 tarihli kararnameyle Güney Osetya Özerk Bölgesi resmen kurulmuştur. Gürcü tarih yazımında bu karar, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü zedeleyen ve Sovyet rejiminin iç sınırları "ikincil" gören yaklaşımını açık biçimde yansıtan bir müdahale olarak değerlendirilmiştir[1542].

Acara'ya özerklik tanınması ise uzun süre Osmanlı egemenliği altında kalmasının ve bunun bölgenin dinî-toplumsal yapısında yarattığı farklılığın gerekçe gösterilmesiyle meşrulaştırılmış; böylece ateist bir Sovyet devletinin, paradoksal biçimde, özerkliği dinî temelde gerekçelendirdiği görülmüştür. Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Gürcistan SSC Devrim Komitesi'nin 16 Temmuz 1921 tarihli kararnamesiyle kurulmuş ve Acara Meclisi, Acara ÖSSC Sovyetleri Birinci Kongresi toplanıncaya kadar en yüksek idarî organ olarak görev yapmıştır[1543]. Gürcü tarih yazımına göre bu özerklik, Türkiye'nin değil, Sovyet Rusya'nın çıkarları doğrultusunda Kremlin'de tasarlanan; Gürcistan içinde özerk yapılar oluşturarak ülkeyi parçalama, ulusal direnci zayıflatma ve rejim muhalefetini kırma amacına hizmet eden daha geniş bir stratejinin

[1540] Arsene Saparov, *From Conflict to Autonomy in the Caucasus: The Soviet Union and the Making of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno Karabakh,* Routledge, New York 2015, p.49-51.
[1541] *A.g.e*, s.82.
[1542] Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.357-358.
[1543] Muskhelishvili, Japaridze ve d., *a.g.e,* s.222.

parçasıydı. Bolşevikler Acara özerkliğini "ulusal ilke" ile temellendirmeye çalışmış, Acaralıları Gürcü ulusunun parçası değil ayrı bir topluluk olarak değerlendirmiştir. 18 Mart 1921'de Acara'da Sovyet iktidarı ilan edilmiş ve bir Devrimci Komite kurulmuşsa da Memed Abaşidze'nin konumu nedeniyle seçilmiş meclis hemen tasfiye edilmemiş; iki ay içinde Bolşevikler eski üyelerin yerine rejime sadık isimleri getirerek "kızıl" bir meclis oluşturmuş ve 1922 başlarında Sovyet idarî yapısını tamamlamıştır. Bununla birlikte siyasî özerkliğe rağmen Acara'daki toplumsal huzursuzluklar sürmüş; bu durum, bölgenin kendine özgü yapısının ekonomik-sosyal politikalar üzerinde yarattığı gerilimlerle ilişkilendirilmiştir[1544].

Sonuç olarak, erken Sovyet döneminde Güney Kafkasya'da gerçekleştirilen teritoryal taksimat ve jeopolitik rekonstrüksiyon süreçleri; Çarlık Rusya'sının imparatorluk mirasından radikal bir kopuşu değil, söz konusu mirasın farklı bir ideolojik paradigma dahilinde yeniden üretimini temsil etmektedir. Çarlık yönetiminin bölgeyi askerî tahakküm, idari müdahale ve demografik-siyasal dengeleme stratejileriyle kontrol altında tutma çabasına karşılık; Sovyet iktidarı da sınırları merkezi otorite eliyle tayin etmiş, özerk birimler ihdas etmiş ve bölgesel nizamı yerel toplumsal dinamiklerden ziyade stratejik-politik gereksinimler doğrultusunda yapılandırmıştır. Bununla birlikte, iki dönem arasındaki temel farklılık; Çarlığın aşikâr emperyal hiyerarşisine karşılık, Sovyet rejiminin federalizm, otonomi ve halkların eşitliği düsturu üzerinden merkezi denetimi meşrulaştırma arayışında tezahür etmektedir. Bu bağlamda; Nahçıvan, Karabağ, Abhazya, Güney Osetya ve Acara örneklerinde müşahede edildiği üzere Sovyet çözümü, etnik sorunları ortadan kaldırmaktan ziyade onları yeni idarî kalıplar içinde dondurmuş, bastırmış ve geleceğe devredilen daha karmaşık siyasal ihtilaflara dönüştürmüştür.

4.8.6. Güney Kafkasya'da Sovyet Federasyon Modeli

Bolşeviklerin Ekim Devrim'i öncesi federalizm ve etno-ulusal özerkliğe mesafeli duran yaklaşımı, iktidar sonrasında sürdürülemez olmuş; çevre bölgelerde denetim zayıfladıkça Sovyet iktidarı federalizm ilkesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu yeni model, etno-ulusal birimlere ya bağımsızlık ya da Sovyet devletine katılarak ayrılıkçılıktan vazgeçme seçeneği sunmuş; ancak bu yapı, sosyalist söylem altında sunulsa da Çarlık döneminin "farklılık yoluyla birlik" anlayışıyla önemli benzerlikler taşımıştır. Kivelson ve Suny'nin belirttiği gibi, bu tavizler etnik kimlikleri eritmek yerine kurumsallaştırmış ve güçlendirmiştir[1545]. Murgul'un değerlendirmesine göre, birey üzerinde güçlü bir toplumsal denetim tesis etmeyi hedefleyen ve bu doğrultuda dönemi için

[1544] *Yeni Kafkasya*, *1.yıl,* a.g.e, s.27; Asatiani, Janelidze, *a.g.e,* s.356-357.
[1545] Kivelson, Suny, *a.g.e*, s.281.

benzeri görülmemiş ölçüde kapsamlı ilkeler geliştiren bir siyasal projenin, halklara geniş siyasal ve kültürel özerklik tanıması gerçekçi değildir. Bu çerçevede yürütülen yeniden yapılanma, SSCB'nin milletleri tamamen ortadan kaldırma faaliyeti değil, ulusal toplulukları Bolşevik ideolojik ufka ve "sosyalist toplum" tasarımına uyumlu biçimde dönüştürmeyi amaçlayan bir yeniden tasarım girişimi olarak okunmalıdır[1546].

Temmuz 1920'de Komintern'in II. Kongresi için Lenin tarafından kaleme alınan *Ulusal ve Sömürge Sorunu Üzerine Tezler*, ulusal meselenin çözümünü dünya proletaryası ile sömürge ve yarı-sömürge halkların Sovyet Rusya etrafında birleşmesine bağlamış ve federasyonu tam birliğe giden geçişsel bir biçim olarak tanımlamıştır. Bu çerçevede Sovyet cumhuriyetleri arasında askerî ve iktisadî ittifak zorunlu görülmüş, federasyonun giderek daha sıkı merkezî bağlara dönüşmesi savunulmuştur[1547]. Ancak bu konuda Lenin ile Stalin arasında belirgin bir yaklaşım farkı doğmuştur. Stalin, Rus olmayan cumhuriyetlerin özerk bölgeler hâlinde Rusya'ya bağlanmasını ve böylece ayrılma hakkının fiilen ortadan kaldırılmasını savunurken, Lenin bu cumhuriyetlerin egemen birimler olarak ayrılma hakkına sahip olmaları gerektiğini savunmuştur[1548]. Stalin'in RKP'nin X. Kongresi'nde sunduğu tezlerde federasyon, emperyalizme karşı zorunlu bir savunma mekanizması, ortak güvenliğin ve ekonomik yeniden inşanın şartı olarak gerekçelendirilmiştir. Buna göre kapitalist kuşatma altında tek tek Sovyet cumhuriyetlerinin yaşaması mümkün değildi; bu nedenle federasyon, askerî ve iktisadî çıkarlar temelinde bütünlüğü ve gelişmeyi güvence altına alan esnek bir devlet biçimi olarak sunulmuştur. Fakat teoride gönüllülük ve karşılıklı güvene dayandırılan bu yapı, pratikte giderek daha merkezî ve zorlayıcı bir nitelik kazanmıştır[1549].

Resulzade'ye göre ise Bolşevik milliyet siyasetinin özü, "kendi kaderini tayin" ve "ayrılma hakkı" söylemlerinin dış politikada araçsallaştırılmasından ibarettir; bu nedenle Sovyet federalizmi kalıcı bir ilke değil, merkeziyetçiliğe geçişi kolaylaştıran geçici bir taktiktir. Nitekim Komünist Parti Programı'nın üçüncü maddesi federalizmi tam birliğe giden geçiş biçimi olarak tanımlamış, Komintern'in II. Kongresi'nde de federasyonun zamanla daha sıkı merkezî bir yapıya dönüşmesi gerektiği vurgulanmıştır. Resulzade, Sovyet Anayasası'nda yer alan ayrılma hakkının pratikte hukuki bir yanılsama olduğunu ileri sürmüş; Bolşeviklerin Azerbaycan'a iktidarın devri sırasında bağımsızlığın, toprak bütünlüğünün, ulusal ordunun ve siyasî partilerin korunacağına dair

[1546] Murgul, *Bolşevik önderliğinin Rusya Müslümanlarına yönelik siyasetine dair…,* a.g.m, s.126.
[1547] V. İ. Lenin, *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları* (Çev. Yurdakul Fincancı), II. Baskı, Sol Yayınları Ankara 1993, s.332-334.
[1548] Figes, *Revolutionary Russia*, a.g.e, s.129.
[1549] J. Stalin Works, Vol. 4, November, 1917-1920, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1953 (tr. Salil Sen) Marxists Internet Archive (2009).

verdikleri sözlerin kısa sürede geçersiz kılınmasını da bunun açık kanıtı saymıştır[1550].

Nitekim 15 Şubat 1920 tarihinden itibaren RSFSC ile özerk Sovyet cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler kurumsallaştırılmış; Başkırt, Tatar, Kazak ve Kalmuk özerk cumhuriyetlerinin kuruluşu ile merkezden çevreye doğru ilerleyen bir bütünleşme başlatılmıştır. Bu sürecin dönüm noktalarından biri, 30 Eylül 1920'de RSFSC ile Azerbaycan SSC arasında imzalanan askerî-ekonomik ittifaktır; daha sonra aynı model Ukrayna, Beyaz Rusya, Gürcistan ve Ermenistan'a da uygulanmıştır. Her ne kadar bu düzenlemeler "özerkliğin en yüksek biçimi" olarak sunulsa da askerî komuta, ekonomi, dış ticaret, maliye, ulaştırma ve haberleşmenin merkezîleştirilmesi cumhuriyetleri fiilen Moskova'ya bağımlı kılmıştır[1551]. Bu nedenle Resulzade'nin değerlendirmesinde Sovyet federalizmi, çoğulculuğu kalıcılaştıran değil, merkezî ve genişlemeci bir devlet birliği kurmaya hizmet eden geçici ve araçsal bir model olarak ortaya çıkmaktadır[1552].

Bu doğrultuda cumhuriyetlerin ekonomik faaliyetlerinin ilk aşamada birleştirilmesinin ardından, bağımsızlıkları fiilen sınırlayan devlet-siyasal yakınlaşma süreci başlatılmıştır. Lenin, notlarında bu süreci yeni devletin sömürgeci bir imparatorluğa dönüşmemesi için daha ihtiyatlı bir çizgide yönetmeyi önermiş; ancak hastalığı nedeniyle süreç büyük ölçüde Stalin'in merkeziyetçi yaklaşımı doğrultusunda ilerlemiştir. Böylece kuruluş antlaşması merkeziyetçi bir karakter kazanmış, cumhuriyetlere yalnızca kültürel "milli" alanında sınırlı bir serbestlik tanınmış ve Politbüro, Gürcü Bolşevikleri "milli sapkınlar" olarak tasfiye etmiştir[1553]. Stalin ise Sovyet Gürcistan'ın içinde bulunduğu somut koşulları dikkate alarak, Gürcistan'ın Rus tahılına, Azerbaycan petrolüne ve Rusya'dan sağlanacak mali desteğe bağımlı olduğunu; ayrıca Tiflis'teki Ermeni nüfusun ağırlığının Ermenistan'la barışçıl ilişkileri zorunlu kıldığını vurgulamıştır. Bu çerçevede Güney Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerinin iktisadî faaliyetleri eşgüdüm içinde yürütmesi, ulaştırmayı geliştirmesi, dış pazarlarda ortak hareket etmesi ve toprak ıslahı projelerini birlikte gerçekleştirmesi gerektiği savunulmuştur[1554].

Lenin 14 Nisan 1921 tarihli mektubunda Kafkas cumhuriyetlerinin Rusya'dan daha köylü bir toplumsal yapıya sahip olduğunu, fakat Batı ile ticaret ve birlikte yaşama imkânlarının daha geniş bulunduğunu belirterek, küçük burjuvazi, aydınlar ve özellikle köylülükle ilişkilerde daha dikkatli

---

[1550] Resulzade *Seçme eserler 1,* a.g.e, s.443-444; Altstadt, *The azerbaijani turks*, a.g.e, s.99.
[1551] Carr, *Bolşevik devrimi I.,* a.g.e, s.350-354; *Sbornik dokumentov (1917-1920 gg.), Tom I*, a.g.e, s.512.
[1552] Resulzade *Seçme eserler 1,* a.g.e, s.443.
[1553] Figes, *Revolutionary russia,* a.g.e, s.129-130.
[1554] The Immediate Tasks of Communism in Georgia and Transcaucasia; Report to a General Meeting of the Tiflis Organisation of the Communist Party of Georgia, July 6, 1921; Stalin Works, Vol. 4, November, 1917 – 1920, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1953 (tr. Salil Sen for MIA, 2009) Public Domain: Marxists Internet Archive (2009).

ve uzlaşmacı bir siyaset önermiştir. Gürcistan'ın Sovyet denetiminde tutulması gerektiğini kabul etmekle birlikte, Stalin ve Orconikidze'den farklı olarak yerel hassasiyetleri gözeten kademeli bir dönüşümü savunmuştur. Bu ayrışma, yeni Sovyetleştirilen cumhuriyetlerde parti denetimini hızla merkezîleştirmek isteyenlerle Lenin'in daha esnek çizgisini savunanlar arasında açık bir siyasî gerilim yaratmış; ayrıca Sovyet iktidarının Güney Kafkasya'da büyük ölçüde kitlesel halk iradesiyle değil, askerî üstünlüğün dayatmasıyla kurulduğunu ve bu nedenle toplumsal desteğinin sınırlı kaldığını göstermiştir[1555].

2 Nisan 1921'den itibaren Lenin, ekonomik çöküş tehlikesini merkeze alarak Güney Kafkasya'nın tamamını kapsayacak bölgesel bir ekonomik organın kurulmasını ısrarla savunmuştur. Bu yaklaşım, NEP'in mantığıyla uyumlu biçimde savaş komünizminin aşırılıklarına karşı uyarılar içeren yazılarla desteklenmiş; 1917-1921 tecrübesinden hareketle küçük burjuvazi, aydınlar ve özellikle köylülükle daha ihtiyatlı ve uzlaşmacı ilişkiler kurulması gerektiği vurgulanmıştır. Köylülüğün yaşam koşullarının iyileştirilmesi, elektrifikasyon ve sulama projeleri öncelikli hedefler olarak belirlenmişse de 1921 boyunca merkezî denetimlerin kısmen gevşetilmesine rağmen somut bir toparlanma sağlanamamıştır. Bu ortamda Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin federatif birleşmesi, hem bölge halkları arasında kalıcı barışı tesis edecek hem de çevredeki kapitalist ülkelere karşı Sovyet cumhuriyetlerinin birleşik devrimci cephesini güçlendirecek bir çözüm olarak sunulmuştur[1556].

Bu doğrultuda Güney Kafkasya Parti Konferansı, federasyon fikrinin ajitasyon ve propaganda aşamasından çıkarılarak Sovyetler aracılığıyla en kısa sürede fiilen hayata geçirilmesi gerektiğini kararlaştırmıştır. Nisan-Haziran 1921 arasında demiryollarının ortak kullanımı, gümrük istasyonlarının kapatılması, posta-telgraf sözleşmeleri ve dış ticaret komiserliklerinin birleştirilmesi yönünde atılan adımlar, özellikle dış ticaret alanında Azerbaycan başta olmak üzere Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin fiilî iktisadî bağımsızlığını sona erdirmiş ve bu alanı Moskova'nın denetimine bırakmıştır. Süreç, 26 Nisan- 21 Haziran 1921 tarihli toplantı ve anlaşmalarla daha da derinleşmiş; Maharadze, Nerimanov ve Miasnikov'un imzaladığı metinle "dış ticaret birliği"nin merkezi Tiflis olarak belirlenmiştir[1557].

Bunu izleyen aşamada, Kavbüro'nun 3 Kasım 1921'de Bakü'de gerçekleştirdiği toplantıda Orconikidze'nin federasyon ve Eliava'nın ittifak taslakları ele alınmış; askerî, ekonomik, mali ve

[1555] Suny, *The making of the georgian nation,* a.g.e, s.211.
[1556] Carr, *Bolşevik devrimi I.,* a.g.e, s.359; *Obrazovaniye SSSR. 1917–1924: sbornik dokumentov* (SSCB'nin Oluşumu. 1917–1924: Belgeler Derlemesi), Moskva; Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1949, s.281.
[1557] Hasanli, *The sovietization azerbaijan*, a.g.e, s.333-334.

dış ticaret alanlarında federatif bir ittifak ile bir İttifak Konseyi kurulması benimsenmiştir. 16 Kasım 1921'de birçok Bolşevik federasyonu "ertelenemez bir zorunluluk" olarak kabul ederken, Gürcistan'da Mdivani, Azerbaycan'da Ahundov ve Hüseynov bu sürecin zamansız olduğunu savunmuş; Nerimanov ise birleşmenin gerekliliğini kabul etmekle birlikte aceleye getirilmemesi gerektiğini Lenin'e bildirmiştir[1558]. Ermeni komünistler ise ağır ekonomik koşulları ve rejimin toplumsal desteğinin kırılganlığından dolayı federasyon ilkesinin savunucusu haline getirmiştir. Bu nedenle Ermenistan, 30 Eylül 1921'de RSFSC ile mali iş birliği antlaşması imzalamış ve Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi'ne katılarak bu çizgiyi pekiştirmiştir[1559]. Ancak tasarıya itiraz eden yerel komünistler, merkez tarafından milliyetçi ve ayrılıkçı eğilimlerle suçlanmış; Beria'nın da vurguladığı üzere sosyalist inşanın ön koşulu, bu unsurların tasfiyesi ve enternasyonalist bağların yeniden kurulması olarak görülmüştür[1560]. Nitekim Nerimanov'un Cenova Ekonomik Konferansı bağlamında Sovyet delegasyonunda Azerbaycan'ı temsil etmek üzere seçilmesi[1561], Midivani ve Maharadze de eşzamanlı biçimde Moskova'ya çağrılması ve bu iki "sorunlu" cumhuriyet temsilcisinin hem onurlandırılarak hem de merkezden uzaklaştırılarak etkisizleştirildiğini göstermektedir. Carr'ın işaret ettiği üzere, bu kararlarla birlikte engeller büyük ölçüde aşılmış ve daha geniş bir birlik için uygun idarî zemin hazırlanmıştır[1562].

12 Mart 1922'de Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın *Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif Birliği'ni* (TSSCB) kuran anlaşmayı imzalamasıyla başlayan süreç, 10 Aralık 1922'de toplanan Birinci Güney Kafkasya Sovyetleri Kongresi'nin kararıyla TSSCB'nin tesis edilmesiyle yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Ancak bu yapı, biçimsel olarak federatif görünmesine rağmen, yasama ve yürütme organlarının büyük ölçüde nominal kalması ve fiilî iktidarın Kafkas Bürosu'nun, daha sonra da RKP(B) Güney Kafkasya Bölge Komitesi'nin elinde toplanması nedeniyle güçlü bir merkezî karakter taşımıştır. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bu düzende "birlik cumhuriyeti" değil, tek taraflı ayrılma hakkı bulunmayan "anlaşma imzalamış cumhuriyetler" konumuna indirgenmiş; böylece egemenlik hakları fiilen sınırlandırılmıştır.

Aynı dönemde Stalin'in özerkleştirme projesi ile Lenin'in daha örtük biçimde savunduğu "eşit haklara sahip kardeş cumhuriyetler birliği" yaklaşımı arasında bir tercih yapılması gerekmiş; Azerbaycan ve Ermenistan özerkleştirmeyi desteklerken Gürcistan buna en sert muhalefeti göstermiştir. Kremlin, gerilimi sınırlamak için 6 Ekim 1922'de Sovyet cumhuriyetlerinin bir

[1558] *Azerbaycan tarihi cilt VI*, a.g.e, s.144-145.
[1559] Suny, *Soviet armenia,* a.g.m, s.353.
[1560] Beria*, a.g.e,* s.171.
[1561] Altstadt, *The azerbaijani turks*, a.g.e, s.119-120.
[1562] Carr, *Bolşevik devrimi I.,* a.g.e, s.361.

Birlik Devleti altında birleşmesi yönünde karar alarak Lenin'in formülüne öncelik vermiştir[1563]. Aralık 1922 sonunda toplanan Birinci Federatif Sovyetler Kongresi ile RSFSC, Güney Kafkasya Federasyonu, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın katılımıyla federatif devlet resmen tamamlanmış; Buhara ve Hive gibi sosyalist olmayan halk cumhuriyetleri ise bu yapının dışında bırakılmıştır. Federasyon gönüllülük, eşitlik ve ayrılma hakkı ilkeleriyle meşrulaştırılmış; dış politika, ordu, ulaştırma ve dış ticaret merkezîleştirilirken kültürel, hukuki ve toplumsal alanlar cumhuriyetlerin yetki sahasında bırakılmıştır. Bu nedenle Sovyet söyleminde yeni düzen, Çarlık döneminin zoraki birliğinden farklı olarak halkların iradesiyle kurulmuş enternasyonalist bir yapı şeklinde sunulmuştur[1564].

Resulzade, Kafkasya'nın Moskova merkezli yapıya yeniden dâhil edilmesinin ne Gürcistan'da ne de Azerbaycan'da halk iradesine dayandığını, basın ve toplanma özgürlüklerinin ortadan kaldırıldığı, siyasî hakların geniş kitlelerden esirgendiği bir ortamda gerçek bir kamuoyundan söz edilemeyeceğini ileri sürmüştür. Ona göre yerel komünist kadroların önemli bir kısmının dahi birleşmeye karşı çıkması, bu sürecin yerel bir talepten çok, RKP MK'nin kararları ve Lenin'in buyurgan telgraflarıyla dayatıldığını göstermektedir[1565]. Ayrıca ekonomik ve kültürel alanlarda bazı düzenlemeler gerçekleştirilmiş olsa da halk komiserliklerinin birleştirilmesi, sınır ihtilaflarının giderilmesi ve toprak ile su kullanımına ilişkin meselelerin çözümü son derece yavaş ilerlemiş; federatif ittifak, cumhuriyetlerin faaliyetlerini ancak sınırlı ölçüde eşgüdümleyebilmiştir. Bu nedenle "sosyalizmin inşası" sürecinde ortaya çıkan yapısal sorunların çözümünde yetersiz kalınmış, İttifak Konseyi de çoğu zaman dar yetkili ve danışma niteliğinde bir organ olarak işlemiştir[1566]. Troçki ise Sovyet iktidarının halklar arasında gerçek barışı ve düzenli ulusal ilişkileri tesis ettiğini savunmuş; federasyon çatısı altında bir Türk, bir Ermeni, bir Gürcü ve bir Rus'un yan yana yaşayabildiğini, bu halkların artık tek bir ordu oluşturduğunu ve hiçbir dış gücün onları yeniden birbirine karşı kışkırtamayacağını ileri sürmüştür[1567].

Nihayetinde, Sovyet federasyon tezi; bağımsız cumhuriyetler döneminde tecelli eden ve ağırlıklı olarak eşitlikçi siyasal ortaklık, bölgesel savunma ittifakı ile gönüllü kooperasyon zemininde mülahaza edilen konfederal eğilimlerden radikal biçimde ayrışmaktadır. Söz konusu tez, ulusal cumhuriyetleri sosyalist bir merkez periferisinde askerî, iktisadî ve idarî veçhelerden rasyonalize edilmiş bir bütünleşmeye sevk eden merkeziyetçi bir model teşkil etmektedir. Bu doktrin, zahiren

---

[1563] *Pisma trudyaşçihsya Azerbaydjana V. İ. Leninu*, a.g.e, s.192; Asatiani, Janelidze, *a.g.e*, s.359-360.
[1564] *International Press Correspondence*, V.3, №7, 18 January 1923, p.59-60.
[1565] Resulzade, *Azerbaycan cumhuriyeti*, a.g.e, s.79.
[1566] *Azerbaycan tarihi, cilt VI*, a.g.e, s.146.
[1567] Trotsky. "Self-Determination and The Revolution", *The Communis*t, (CPGB), №94, May 20th, 1922, p.5.

halkların eşitliği, etno-politik istikrar ve kolektif kalkınma gayelerini gütse de pratikte cumhuriyetlerin egemenlik alanlarını tedricen daraltarak Moskova eksenli, hiyerarşik ve kontrol edilebilir bir kurumsal yapı inşa etmiştir. Bu bağlamda Sovyet federasyonu, bir taraftan etnik antagonizmaları minimize etmeyi ve coğrafyayı dışsal tehditlere karşı yekpare bir siyasal şemsiye altında konsolide etmeyi amaçlarken; diğer taraftan bağımsızlık reflekslerini aşındırarak yerel ulusal projeleri sosyalist devlet inşasının yapısal sınırlarına tevil etmiştir. Netice itibarıyla bu federalizm modeli, normatif düzeydeki eşit ortaklık vaadi ile merkezî tahakküm pratiğinin iç içe geçtiği diyalektik ve çelişkili bir tarihsel formasyon olarak tezahür etmiştir.

4.9. DEĞERLENDİRME

Sonuç olarak, bağımsız cumhuriyetler döneminde Güney Kafkasya'da konfederasyon fikri, yalnızca devletler arası teknik bir ittifak ya da geçici bir diplomatik formül değil, küçük cumhuriyetlerin emperyal baskılar ve bölgesel parçalanma karşısında varlıklarını koruyabilmeleri için geliştirilmiş siyasal bir güvenlik tasavvuru olarak ortaya çıkmıştır. Resulzade'nin Kafkasya halklarının ortak mukadderatı ve bölgesel dayanışması üzerine kurduğu siyasal yaklaşım ile Jordania'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını daha geniş bir Kafkasya iş birliği zemini içinde anlamlandıran değerlendirmeleri, bu fikrin arkasındaki temel mantığı göstermektedir. Her iki düşüncede de Güney Kafkasya'nın siyasal geleceği, tek tek cumhuriyetlerin dar millî sınırları içinde değil; ortak savunma, karşılıklı tanıma, ekonomik tamamlayıcılık ve dış müdahalelere karşı müşterek hareket etme kapasitesi içinde düşünülmüştür. Bu yönüyle konfederasyon düşüncesi, federatif bir üst otorite kurmaktan ziyade, bağımsız cumhuriyetlerin egemenliklerini koruyarak ortak bir siyasal cephe meydana getirme arayışını ifade etmiştir.

Bununla birlikte Resulzade ve Jordania'nın temsil ettiği bu bölgesel birlik fikri, cumhuriyetlerin rekabetçi ulus-devlet projeleri, sınır ihtilafları ve karşılıklı güvensizlikleri nedeniyle kurumsal bir zemine kavuşamamıştır. Karabağ, Zengezur, Nahçıvan, Lori, Ahılkelek ve Borçalı gibi ihtilaf sahaları, konfederasyonun dayandığı eşit ortaklık ve müşterek güvenlik fikrini sürekli aşındırmış; self-determinasyon ilkesi de ortak bir hukukî ilke olmaktan ziyade, her cumhuriyetin kendi tarihsel, demografik ve jeopolitik iddialarını meşrulaştırdığı seçici bir söylem alanına dönüşmüştür. Bu nedenle ortak cephe fikri, teorik düzeyde cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını koruyacak rasyonel bir siyasal seçenek olarak görünse de pratikte ulusal sınırların belirlenmesi, güvenlik kaygıları ve dış destek beklentileri karşısında ikincil plana itilmiştir.

Bu başarısızlık, Bolşevik ilerleyişinin bölgeyi yeniden bütünleştirmesini kolaylaştıran başlıca siyasal boşluğu yaratmıştır. Zira Güney Kafkasya cumhuriyetleri ortak tehdidi tanımlayabilmiş, fakat bu tehdide karşı bağlayıcı bir konfederatif savunma hattı tesis edememiştir. Resulzade ve

Jordania’nın farklı bağlamlarda vurguladıkları bölgesel dayanışma ihtiyacı, böylece siyasal söylem düzeyinde kalmış; konferanslar, diplomatik temaslar ve ortak cephe çağrıları kalıcı bir kurumsal yapıya dönüşememiştir. İşgal sonrası uygulanan Sovyet federasyonu ise bağımsızlık döneminde savunulan gönüllü konfederasyon arayışlarının devamı olarak değil, onların başarısızlığı üzerine inşa edilen farklı mahiyette bir siyasal model olarak değerlendirilmelidir. Bağımsız cumhuriyetlerin tasavvur ettiği konfederatif düzen, eşit ortaklık ve kolektif güvenlik arayışına dayanırken; Sovyet federasyonu, aynı coğrafyayı Moskova merkezli hiyerarşik, denetlenebilir ve merkeziyetçi bir yapı içinde yeniden örgütleyen bir iktidar formuna dönüşmüştür.

SONUÇ

Sonuç olarak bu çalışma, 1905–1921 yılları arasında Güney Kafkasya'da federatif ve konfederatif arayışların, dönemsel konjonktürün ürettiği marjinal ya da salt ideolojik ütopik tasavvurlardan ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Aksine bu girişimler; bölgenin çok etnili sosyo-demografik yapısı, yapısal ekonomik karşılıklı bağımlılık ağları, derinleşen güvenlik ikilemleri ve jeopolitik dış müdahaleler karşısında, siyasal varlığı koruma ve bölgesel istikrarı sağlama amacına yönelen pragmatik projeler olarak şekillenmiştir. William Livingston'un literatüre kazandırdığı "federal toplum" kavramsallaştırması ekseninde yorumlandığında, federalizm yalnızca mekanik bir anayasal-kurumsal düzenek değil; yapısal olarak farklılaşmış toplulukların tarihsel, ekonomik ve toplumsal dinamiklerle eklemlendiği çoğulcu bir siyasal zeminin kurumsallaşma çabasıdır[1568]. Nitekim Güney Kafkasya tecrübesinde de federasyon düşüncesi, soyut bir entegrasyon idealinden ziyade; Bakü petrolünün dağıtımı, Batum limanının jeo-ekonomik işlevi, Kafkasya demiryolu ağının bütünlüğü, sınır hatlarındaki hibrit demografik örüntü ve kolektif güvenlik kaygıları gibi pragmatik dinamiklerin dayattığı tarihsel bir zorunluluk olarak tecessüm etmiştir.

Nitekim Noe Jordanya'nın, Gürcistan'ın sosyo-demografik heterojenliğini merkeze alarak monolitik ulus-devlet paradigmasına karşı geliştirdiği analitik yaklaşım; bölgedeki siyasal meşruiyetin ancak çoğulcu ve kapsayıcı bir kurumsal temsil mekanizmasıyla inşa edilebileceğine dair dönemin en yetkin entelektüel argümanlarından birini sunmaktadır. Jordanya ve ekolünün kavramsallaştırdığı desentralize ve kültürel özerklik odaklı model; federalizmi salt teknokratik bir idari bölüşüm aracı olarak değil, heterojen etnik unsurların kolektif siyasal varoluş kapasitelerini ve ontolojik güvenliklerini teminat altına alacak kurucu bir üst-anlatı olarak konumlandırmıştır. Eş zamanlı olarak Alimerdan Bey Topçubaşı'nın, bölge halklarını konsolide eden temel dinamiğin emperyalist tahakküme karşı geliştirilen kolektif direniş refleksi olduğuna dair tespiti, federatif arayışların anti-emperyalist ve reaktif nitelikteki tarihsel müştereklik zeminini tahkim etmektedir. Mehmet Emin Resulzade ise millî egemenlik ilkesi ile Kafkasya Konfederasyonu idealini diyalektik bir yaklaşımla ele alarak, bunları birbirini dışlayan dikotomik yapılar olarak değil, aksine birbirini var eden ve tamamlayan eş-zamanlı süreçler olarak formüle etmiştir. Bu sentezci yaklaşım; bağımsızlık dönemindeki federasyon ve konfederasyon arayışlarının, genç cumhuriyetler nezdinde mikro-milliyetçi egemenlik haklarından feragat edilen

[1568] Livingston, "A Note on the Nature of Federalism", *a.g.m*, s.83-84.

alternatif bir model olmaktan ziyade; ulusal egemenliği bölgesel güvenlik ve jeo-ekonomik iş birliği mekanizmaları vasıtasıyla makro düzeyde tahkim edecek rasyonel bir koruma kalkanı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır[1569].

Öte yandan, Güney Kafkasya sahnesindeki federatif ve konfederatif arayışları yalnızca Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkü siyasal elitlerinin mikro-milliyetçi ulusal programları çerçevesine indirgeyerek analiz etmek, dönemin makro-politik gerçekliğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bölgenin siyasal morfolojisi ve geleceği; eş zamanlı olarak Almanya, Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Britanya, Sovyet Rusya ve kısmen İran-Orta Asya alt bölgesi ekseninde eklemlenen transnasyonal (uluslarötesi) güç ilişkileri ve hegemonya mücadeleleri tarafından determinist bir biçimde tayin edilmiştir. Nitekim Almanya'nın Tiflis merkezli bir bölgesel nizamı ya da Gürcü liderliğinde bir "Kafkas Federasyonu" modelini himaye etmeye yönelik eğilimi, salt konjonktürel bir diplomatik denge arayışının ötesinde anlamlar taşımaktadır. Bu strateji; Bakü'nün enerji kaynaklarına doğrudan erişim sağlama, müttefiki Osmanlı Devleti'nin bölgesel nüfuz alanını (Pantürkizm/Panislamizm eğilimleri) sınırlandırma ve Kafkasya koridoru vasıtasıyla İran ile Orta Asya hinterlandına açılma yönündeki makro jeo-ekonomik hedefleriyle doğrudan ilintilidir. Benzer bir rasyonelle, Büyük Britanya'nın 1919-1920 kesitinde Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan arasında gevşek bir konfederal entegrasyonu teşvik etmesi; kuzeyden gelen Bolşevik ekspansiyonizmini (yayılmacılığını), Anadolu'da filizlenen milli hareketle Sovyetler arasında kurulabilecek muhtemel jeo-politik eklemlenmeleri ve en önemlisi Bakü petrol havzasının Moskova'nın denetimine geçme riskini bertaraf etmeyi amaçlayan bir "tampon bölge" yaratma stratejisinin tezahürüdür.

Bu çerçevede Kafkas Konfederasyonu vizyonu, yerel aktörlerin bölge içi dayanışma arayışları ile küresel aktörlerin jeopolitik projeksiyonlarının kesişim kümesinde şekillenmiştir. Karl Deutsch'un[1570] pluralist entegrasyon teorisinde siyasal toplulukların ve kolektif kimliklerin inşası için şart koştuğu transnasyonal iletişim, sosyal mobilite ve yapısal karşılıklı bağımlılık ağları kriterleri açısından bakıldığında; Güney Kafkasya'nın demiryolu şebekeleri, liman tesisleri, enerji koridorları ve ticari arterleri, federal bir mimarinin somut ve maddi altyapısını bünyesinde barındırmaktaydı. Ne var ki bu işlevsel altyapı, Deutsch'un kavramsallaştırdığı anlamda savaşı gayri-muhtemel kılan bir "ortak güvenlik topluluğuna" evrilememiştir. Azerbaycan'ın stratejik enerji kaynakları, Gürcistan'ın jeo-ekonomik transit potansiyeli ile Batum limanının sunduğu

[1569] Bkz. Zhordania, My Life; Topçubaşı, "Soyuz avtonomistov" (Otonomistler Birliği); Resulzade, Pan-Turanizm ve Kafkasya Meselesi.
[1570] Bkz. Karl W. Deutsch et al., *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*, Princeton: Princeton University Press, 1957, p.65-70.

lojistik imkânlar, Ermenistan'ın ontolojik güvenlik arayışları ve Kuzey Kafkasya hinterlandıyla geliştirilen siyasal etkileşimler, bölgesel entegrasyonu tetikleyebilecek yapısal enstrümanlardı. Buna karşın; Karabağ, Zengezur, Nahçıvan, Lori, Ahılkelek, Borçalı, Batum ve Kars gibi mikro-bölgesel ihtilaf alanları, rasyonel ve ortak çıkarların kurumsallaşmasını akamete uğratan, sıfır toplamlı bir egemenlik ve hudut rekabetinin merkez üssüne dönüşmüştür.

Söz konusu paradoks, William Riker'ın federal sistemlerin doğuşunu askeri-stratejik tehditler ve rasyonel çıkar optimizasyonları ekseninde açıklayan "federal pazarlık" (federal bargain)[1571] teorisiyle de birebir örtüşmektedir. Güney Kafkasya cumhuriyetleri nezdinde federatif entegrasyon, asimetrik dış tehditler karşısında hayatta kalmayı amaçlayan rasyonel bir dış politika tercihi olarak ajandaya alınmış; ancak aktörlerin birbirlerine karşı beslediği derin güvensizlik sarmalı, kronikleşen sınır ihtilafları ve küresel güçlerin revizyonist müdahaleleri, bu stratejik yönelimin kalıcı ve kurumsallaşmış bir devlet modeline evrilmesini sabote etmiştir. Nitekim dönemin Ermeni liberal-milliyetçi söylemini temsil eden *Mşak* gazetesinin, dış aktörlerin bölge içi mikro-çatışmaları kendi çıkarları için kullandığına yönelik vurgusu; Güney Kafkasya demokrasilerinin ancak müşterek bir siyasal hat ve kolektif bir dayanışma zemini üzerinden meşruiyet devşirebileceğine dair dönemsel bir farkındalığı yansıtmaktadır. Öte yandan Almanya'nın Osmanlı yayılmacılığını dengeleme mülahazası, Büyük Britanya'nın Bolşevik-Türk jeopolitik yakınlaşmasını engelleme arayışı ve Sovyet Rusya'nın Bakü hidrokarbon kaynakları ile devrim ihracı enstrümanları vasıtasıyla bölgeyi yeniden çeper-merkez hiyerarşisine eklemleme stratejisi; yerel federatif projelerin otonom bir biçimde serpilme imkânını yapısal olarak daraltmıştır.

Ayrıca Sovyet federalizm modelinin ele alınması, Güney Kafkasya'da 1917–1921 yılları arasında tartışılan federatif ve konfederal düzen arayışlarının yalnızca yerel aktörler arasındaki eşitlikçi siyasal ortaklık projeleriyle sınırlı olmadığını göstermek bakımından önemlidir. Bağımsız cumhuriyetler döneminde kuvveden fiile çıkarılmak istenen konfederasyon tasarıları temelde karşılıklı güvenlik, iktisadi entegrasyon ve jeopolitik istikrar saiklerine dayanırken; Sovyet modeli bu eğilimlerden niteliksel bir kopuşu ifade ederek ulusal cumhuriyetleri merkezî bir sosyalist devlet aygıtı bünyesinde yeniden yapılandırmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla Sovyet federalizmi, retorik düzeyinde halkların eşitliği ve gönüllü birlik ilkeleriyle meşrulaştırılsa da pratikte askerî, iktisadi ve idari karar alma mekanizmalarını Moskova ekseninde konsolide eden santralist bir enstrümana dönüşmüştür; nitekim Resulzade'nin de isabetle teşhis ettiği üzere bu

[1571] Bkz. William H. Riker, *Federalism: Origin, Operation, Significance*, Boston: Little, Brown and Company, 1964, p.12-16.

model, çoğulcu bir ortaklık arayışının aksine, yerel ulusal projeleri denetim altına alarak çevre cumhuriyetlerin egemenlik alanlarını kademeli biçimde daraltan merkezî bir bütünleşme formudur.

Bu çalışmanın ampirik ve teorik düzeyde ulaştığı temel sonuç; Güney Kafkasya sahnesindeki federatif ve konfederatif denemelerin akamete uğramasını, bölge halklarının primordialist (özcü) bir yaklaşımla "birlikte yaşama iradesinden yoksunluğu" gibi indirgemeci bir argümanla açıklamanın metodolojik açıdan yetersiz olduğudur. Aksine bu kurumsal başarısızlık; yapısal ekonomik karşılıklı bağımlılık ağlarının organik bir siyasal entegrasyona tahvil edilememesi, self-determinasyon taleplerinin dışlayıcı/rekabetçi ulus-devlet paradigmasıyla çatışması, kolektif bir güvenlik mimarisinin inşa edilemeyişi ve asimetrik dış müdahalelerin yerel egemenlik tasavvurlarını sürekli biçimde manipüle etmesiyle doğrudan ilintilidir. David Elazar'ın federalizmi "birlik içinde çeşitlilik" (unity in diversity)[1572] ilkesi bağlamında kolektif bir ahit ve karşılıklı taahhüt düzeni olarak yorumlayan kuramsal çerçevesinden bakıldığında; Güney Kafkasya tecrübesinde asıl yoksunluğu çekilen unsur sosyo-kültürel çoğulluğun mevcudiyeti değil; bu çoğulluğu eşitlikçi temsil, ontolojik güvenlik ve anayasal bağlılık zemininde pragmatik bir kurumsal tasarıma dönüştürecek karşılıklı güven ve sosyal sermaye mekanizmalarının tesis edilememiş olmasıdır. Dolayısıyla Güney Kafkasya paradigması; federalizm ile ulus-devlet, transnasyonal ekonomik entegrasyon ile katı teritoryal egemenlik, self-determinasyon ile hegemonik merkezî tahakküm ve bölgesel otonomi arayışı ile dış himaye pratikleri arasındaki diyalektik gerilimlerin somut bir tarihsel laboratuvarını sunmaktadır. Bu bağlamda federalizm düşüncesi, tarihsel süreçte başarısızlığa uğramış marjinal bir siyasal eksersiz olmanın ötesinde; bölgenin çoğulcu demografik morfolojisini, ekonomik bütünleşme potansiyelini ve kronikleşen güvenlik krizlerini deşifre etmek için analitik değerini hâlâ koruyan keşfedici bir kavramsal araç olarak değerlendirilmelidir.

[1572] Bkz. Daniel J. Elazar, *Exploring Federalism,* Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1987, p.64-68.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi (ARDTA)

20. Yüzyılın Başlarında Kuzey Azerbaycan'da Faaliyet Gösteren Başlıca Siyasi Parti ve Teşkilatlar (1903-1916) Dair Tematik Listede Toplanan Fonlar:

F524: S.1, SV.16; SV.18-19; SV.21-23; SV.29; SV.57-58.

F1: S.2-SV.2-3.

F46: S.1, SV.1; SV.218.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA)

Gürcistan Cumhuriyeti Nezdindeki Azerbaycan Cumhuriyeti Diplomatik Temsilciliği Fonu:

F897: S1, SV.6; SV.78; SV86.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Belgeleri Fonu:

F894: S.10, SV.148; SV.176.

Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin İran'daki Diplomatik Temsilciliği Fonu:

F.2598C: S.1C, SV13.

Azerbaycan Respublikası Prezident İşleri İdaresi İçtimaî-Siyasi Senetler Arşivi (AR Pİİ İSSA)

Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Belgeleri Fonu

F.277, S.2, SV.19.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

***Gürcistan Tarih Arşivinden getirilen belgeler**:*

YB. (21), 9/1, lef 11-17; (21), 7/1, lef 3-11, 15; (21), 7/21, lef 1-5; (21), 8/3, lef 1-13; (21), 7/16, lef 1-19; BOA, YB. (21), 5/9, lef 1-7.

Azerbaycan Devlet Arşivinden getirilen belgeler:

BOA, 930.01: 2.22.2.1; 2.29.1.2; 2.30.1.1-2; 4.69.2.2; 4.73.6.2-9/ 930-1-0-0: 3-36-1, vr. 26-27; 3-43-4/ 930-1-0-1-17-1: vr. 15, 34, 46-48, 64-65, 86.

Hariciye Nezareti Siyasî (Kısım) Evrakı:

HR.SYS: 1333, lef 1-2; 1380/57, lef 1-2; 2295/3, lef 1; 2303/4, lef 11; 2303/4, lef 15; 2303/10, lef 6/1-2; 2303/10, lef 8; 2303/14, lef 1-2; 2375/9, lef 2; 2397/6, lef 9; 2397/6, lef 23/1-2; 2409/22, lef 1-2; 2448/23, lef 1-3; 2455/33, lef 1-3; 2456/29, lef 1; 2637/46, lef 1-4; 2637/66, lef 2/1.

HR.SFR.1, 172/32, lef 1-2; HR.TO, 356/63, lef 1; HRT.H, 80-A, lef 2-3; Y.A.HUS, 502/114, lef 3; Y.A.HUS, 509/55, lef 4; Y.PRK.DH, 11/61, lef 2; Y.PRK.TKM, 21/10, lef 1-2.

DH.EUM.5.Şb, 55/26, lef 3; DH. ŞFR, 45/166, lef 1; DK-C-G, 136698, lef 6-10; HR.SFR.1, 189/53, lef 1; HR.SYS, 2303/4, lef 19/1-2; HSDHADB, 8/17, lef 6-7; MV, 198/24.

HRT.H, 80-A/1, H-13-02-1333; HRT.H, 418/1, H-13-02-1333.

Politisches Archiv Des Auswärt Amts

Russisch-Asien: Kaukasus, Aktenzeichen: Russland 97a:

RZ 201: 11038- 11056

YAYINLANMIŞ BELGELER TOPLUSU

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (1998). Sayı 106 Haziran Genelkurmay Basımevi Ankara.

Azerbaycan Tarihi Arşiv Belgelerinde; 1917-1920'ler (2010). Cilt I, Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi Belgeleri, (ed. Y. Mahmudov), Çaşıoğlu, Bakü.

Azerbaijan Democratic Republic Great Britain's Archive Documents (2008). (ed. Mahmudov), Chashioglu, Baku.

Central File: Decimal File 767.90C. (1920). Political Relations Of States, Relations; Bi-Lateral Treaties, Turkey And Azerbaijan. Records of the U.S. Department of State, 1802-1949.

Central File: Decimal File 867.00. (1917-1919). Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs. Records of the U.S. Department of State, 1802-1949.

Central File: Decimal File 867.00. (1920). Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs. Records of the U.S. Department of State, 1802-1949.

Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., December 5, 1917-Nov. 1, 1919. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National Archives (United States).

Decimal File 867.22, Internal Affairs Of States, Turkey, Personnel. Organization. Discipline. Mutiny. Compulsory Military Service., September 26, 1911- July 30, 1927. September 26, 1911 -July 30, 1927. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National Archives (United States).

Document de l'Assemblée 175 (1920). 9 December Admission of new Members to the League of Nations Azerbaidjan, Report Presented by the 5th Commite to the Assembly.

Document de l'Assemblée 209 (1920). 14 December Admission of new Members to the League of Nations Armenia, Report Presented by the 5th Commite to the Assembly.

Document de l'Assemblée 208 (1920). 14 December Admission of new Members to the League of Nations Georgia, Report Presented by the 5th Commite to the Assembly.

Documents On British Foreign Policy 1919-1939. (1962). First Series Volume XII (R. Butler, J. P. T. Bury, & M. E. Lambert, Ed.). Her Majesty's Stationery Office.

In The 1921 Constitution of the Democratic Republic of Georgia (2012). National Parliamentary Library of Georgia / Constitutional Court of Georgia, Tbilisi.

Nagorny Karabagh In International Law & World Politics; Documents & Commentary Volume I (Ed. Yuri Barsegov) (2008). Krug Publishers, Moscow.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia, Volume II, United States Government Printing Office (U.S. Government Printing Office), Washington 1932, File No. 861.00/2386, Statement issued by the Georgian Information Bureau [London,] 22 Albemarle Street, W. 1, June 26, 1918. [Received July 30.] Georgia and Transcaucasia.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. (1943). The Paris Peace Conference, 1919, Volume IV. United States Government Printing Office. (Paris Peace Conf. 180.03101/47, BC–40).

The history of Azerbaijan in the Archival Documents of the British Library (the late XIX- early XX centuries) (2012). Volume I (ed. Yakub Mahmudov), Çaşıoğlu, Baku.

Vaveragrer Belgeler koleksiyonu K:1305-1, Erivan 1918.

Azerbayjanskaya Demokratiçeskaya Respublika. (1998). Vneşnyaya politika: Dokumentı i materialı (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti: Dış politika: Belgeler ve materyaller). İzdatelstvo "Azerbaydjan".

Berje, A. P. (Ed.). (1866). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom I (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt I). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

---------- (1868). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom II (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt II). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

---------- (1869). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom III (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt III). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

---------- (1873). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom V (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt V). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

---------- (1874). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom VI-1 (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt VI-1). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

---------- (1878). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom VII (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt VII). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

---------- (1881). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom VIII (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt VIII). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

---------- (1866–1904). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom IX (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt IX). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

---------- (1885). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom X (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt X). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

---------- (1904). Aktı, sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy komissiyey: Tom XII (Kafkas Arkeografi Komisyonu tarafından toplanan belgeler: Cilt XII). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.

Tisminets, A. S. (Der.). (1944). Vneşnyaya politika SSSR: sbornik dokumentov 1917–1920 gg.: Tom I (SSCB dış politikası: Belgeler derlemesi, 1917–1920: Cilt I). Vısşaya Partiynaya Şkola pri TsK VKP(b), Kabinet sotsialno-ekonomiçeskih nauk.

Lozovskiy, S. A., & Şteyn, B. E. (Ed.). (1944). Vneşnyaya politika SSSR: sbornik dokumentov 1921–1924 gg.: Tom II (SSCB dış politikası: Belgeler derlemesi, 1921–1924: Cilt II). Vısşaya Partiynaya Şkola pri TsK VKP(b), Kabinet sotsialno-ekonomiçeskih nauk.

Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii (Zakafkasya ve Gürcistan'ın dış politikası üzerine belgeler ve materyaller). (1919). Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki.

Dokumentı po russkoy politike v Zakavkazye: Vıpusk pervıy (Zakafkasya'da Rus politikası üzerine belgeler: Birinci sayı). (1920). İzdaniye osoboy komissii pri Ministerstve

inostrannıh del Azerbaydjanskoy Respubliki; Pravitelstvennaya tipografiya gazetı Azerbaydjan.

Grajdanskaya voyna v Rossii i musulmane: sbornik dokumentov i materialov (Rusya İç Savaşı ve Müslümanlar: Belgeler ve materyaller derlemesi). (2014). Tsentr strategıçeskoy konyunkturı.

Gubernii Rossiyskoy imperii: istoriya i rukovoditeli, 1708–1917 (Rus İmparatorluğu guberniyaları: Tarihleri ve yöneticileri, 1708–1917). (1902). Departament obşçih del Ministerstva vnutrennih del.

Elzenger, A. A., & Stelmaşuk, İ. P. (Ed.). (1914). Kavkazskiy kalendar na 1915 god (1915 yılı Kafkas Salnamesi). Tipografiya Kantselyarii Namestnika E. İ. V. na Kavkaze.

Kavkazskiy kalendar na 1917 god (1917 yılı Kafkas Salnamesi). (1916). Kantselyariya Namestnika po Voyenno-Narodnomu Upravleniyu.

İz istorii Grajdanskoy voynı v SSSR, 1918–1922: sbornik dokumentov i materialov v 3 tomah: Tom 3, Fevral 1920 – oktyabr 1922 (SSCB'de İç Savaş tarihinden, 1918–1922: Üç ciltlik belgeler ve materyaller derlemesi: Cilt 3, Şubat 1920 – Ekim 1922). (1961). Sovetskaya Rossiya.

Obrazovaniye SSSR, 1917–1924: sbornik dokumentov (SSCB'nin kuruluşu, 1917–1924: Belgeler derlemesi). (1949). İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Revolyutsionnıye komitetı Abhazii v borbe za ustanovleniye i uproçeniye sovetskoy vlasti: fevral 1921 g. – fevral 1922 g.: sbornik dokumentov i materialov (Sovyet iktidarının kurulması ve güçlendirilmesi mücadelesinde Abhazya Devrim Komiteleri: Şubat 1921 – Şubat 1922: Belgeler ve materyaller derlemesi). (1961). Abgosizdat.

Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.: Vıpusk I: Naseleniye imperii po perepisi 28 yanvarya 1897 goda: Po uyezdam (Rus İmparatorluğu'nun 1897 birinci genel nüfus sayımı: Sayı I: 28 Ocak 1897 sayımına göre imparatorluk nüfusu: Uyezdler itibarıyla). (1897). İzdaniye Tsentralnogo statistiçeskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del; Tovarişçestvo Peçatnya S. P. Yakovleva.

Azizbekova, P. A. (Der.). (1962). Pisma trudyaşçihsya Azerbaydjana V. İ. Leninu, 1920–1924 gg. (Azerbaycan emekçilerinin V. İ. Lenin'e mektupları, 1920–1924). Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR.

Dimanşteyn, S. M. (Ed.). (1930). Rossiya i SSSR v XX veke: Tom tretiy: 1917 god, Fevral – Oktyabr (XX. yüzyılda Rusya ve SSCB: Üçüncü cilt: 1917 yılı, Şubat – Ekim). İzdatelstvo Kommunistiçeskoy Akademii.

Materialı dlya izuçeniya ekonomiçeskogo bıta gosudarstvennıh krestyan Zakavkazskogo kraya (Transkafkasya bölgesi devlet köylülerinin ekonomik yaşamını incelemeye yönelik materyaller (Cilt I–VII)). (1885–1887). Tipografiya A. A. Mihelsona.

Sobraniye uzakoneniy i rasporyajeniy Raboçe-Krestyanskogo Pravitelstva A.SSR za 1923 g., (Azerbaycan SSC İşçi-Köylü Hükümeti'nin 1923 yılı kanun ve kararnameleri derlemesi). (1925). İzdaniye Narodnogo Komissariata Yustitsii A.S.S.R.

Velikaya Oktyabrskaya sotsialistiçeskaya revolyutsiya i pobeda sovetskoy vlasti v Armenii: sbornik dokumentov (Büyük Ekim Sosyalist Devrimi ve Ermenistan'da Sovyet iktidarının zaferi: Belgeler derlemesi). (1957). Aypetrat.

Vısoçayşiy Manifest 17 oktyabrya 1905 g., i yego znaçeniye dlya russkogo naroda (17 Ekim 1905 Yüce Manifestosu ve Rus halkı açısından önemi). (t.y.). Kazan.

GAZETE VE DERGİLER[1573*]

Açık Söz (1915-1918)

Al-Bayrak (1918).

Azerbaycan 1918-1920 (2021). II-III. Ciltler (ed. Teymur Kerimli), Prestige Group of Companies.

Azerbaycan 1918-1920 (2022). IV-V. Ciltler (ed. Teymur Kerimli), Çaşıoğlu.

Azerbaycan 1918-1920 (2023). VI-IX. Ciltler (ed. Teymur Kerimli), Galaxy Printing.

Azerbaycan Gazetesi 1919-1920 Sayıları.

Davet (1906).

Füyuzat (1907).

[1573*] Kullanılan gazete ve dergi nüshalarına ilişkin sayı, tarih ve sayfa bilgileri metin içerisinde gösterilmiştir.

Kaukasische Post (1918).

Himmet (1917-1918).

Keşkül (1883-1889).

The Communist International (1920-1922).

The Georgian Mail, (1919-1920).

The Times (1905; 1917-1920).

The Daily Telegraph (1905-1920).

The Daily Mail (1905; 1918).

Mşak (1905-1906; 1917-1919)

Aşhatavor (1919-1920).

Armyanskiy Vestnik (1916-1918).

Borba (1918-1919).

Gruziya (1918-1919).

Kaspiy (1905).

Kavkaz (1914-1918).

Iskra, (1901-1905).

İzvestiya (1918-1921).

Pravda (1918-1921).

Yeni Kafkasya (2018). 1.Yıl, 1923-1924, Sayı:1-24; 2.Yıl, 1924-1925, Sayı:1-24 (ed. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya), TEAS Press.

KİTAPLAR

Abrahamian, E (1982). Iran Between Two Revolutions, Princeton University Press.

Ağaoğlu, A (2009). İran ve Devrimi, Azerneşr.

Ağaoğulları, M. A (2015). Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, İletişim.

Ahmad, F (1999). İttihat ve Terakki, 1908-1914 (çev. Nuran Yavuz), 5. Basım, Kaynak Yayınları.

Ahmad, F (2014). The Young Turks and the Ottoman Nationalities; Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908–1918, The University of Utah Press.

Alekberov, F (2014). Milli İdeoloji Problemine Tarihi-Felsefi Bakış, II. Hisse, Elm ve Tahsil.

Andersen, A., & Partskhaladze, G. (2015). Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20th Century. GFSIS (Rondeli Foundation).

Anderson, B (1995). Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması (çev. İskender Savaşır), İkinci Baskı, Metis.

Ansari, A. M. (Ed.). (2017). Iran's constitutional revolution of 1906 and narratives of the enlightenment. Gingko Library.

Arsal, S. M (1979). Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, Dördüncü Baskı, Ötüken Neşriyat.

Asatiani, N and Janelidze O. (2009). History Of Georgia 'From Ancient Times To The Present Day, Publishing House Petite.

Atabaki, T (2021). Azerbaycan Etnisite ve İran'da İktidar Mücadelesi (çev. Hojjat Ghasemlou), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Atkin, M (1980). Russia and Iran 1780 -1828, University of Minnesota Press.

Audier, S (2006). Cumhuriyet Kuramları (çev: İsmail Yerguz), I. Baskı, İletişim.

Audrey, A. L (1992). The Azerbaijani Turks; Power and Identity Under Russian Rule, Hoover Institution Press, Stanford University.

Audrey, A. L (2016). The Politics of Culture in Soviet Azerbaijan, 1920-40, Routledge.

Austin, J. (2002). Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917, McGill-Queen's University Press.

Avagyan, A ve Minassian, G. F (2005). Ermeniler ve İttihat ve Terakki; İşbirliğinden Çatışmaya

(çev. Ludmilla Denisenko), İkinci Baskı, Aras Yayıncılık.

Avalishvili, Z (1981). The Independence of Georgia in International Politics 1918-1921, Hyperion Press.

Aydın, M. (2008). Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar (1800-1830), 2. Baskı, Gökkubbe.

Azerbaycan Tarihi (2007). XIX. Asır, yeddi ciltte IV. Cilt, Elm.

Azerbaycan Tarihi (2008). 1900–1920, yeddi ciltte V. Cilt, Elm Neşriyatı.

Azerbaycan Tarihi Nisan (2008). 1920-Haziran 1941, yeddi ciltte VI. Cilt, Elm.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi I. Cilt (2014), Şark-Garp Neşriyat.

Azizov, E. (2009). Difai; 20. Yüzyılın Başlarında Ermeni-Azerbaycan Çatışmasının İlk Tarihsel Koşulları ve Nedenleri, CBS.

Balibar, E. (2000). Immanuel Wallerstein, Irk, Ulus, Sınıf; Belirsiz Kimlikler (çev. Nazlı Ökten), Üçüncü Baskı, Metis.

Balayev A. (2012). Memmed Emin Resulzade (1884-1955). Çırak.

Barry, J. (2019). Armenian Christians in Iran; Ethnicity, Religion, and Identity in the Islamic Republic, Cambridge University Press.

Baumer, C. (2024). Hıstory of The Caucasus; In the Shadow of Great Powers, I.B.Taurıs.

Bauman Z. (2016). Sosyalizm: Aktif ütopya (Çev. A. Araşan,). Heretik Yayıncılık.

Bayat, K (1388). Storm over the Caucasus: A Glance at the Iranian Regional Relations with the Republics of Azerbaijan, Armenia and Georgia in the First Period of Independence 1917-1921, Center For Documents And History Of Diplomacy.

Bayramov, A (2021). Sovyetler Dönemi Dağlık Karabağ, Gece Kitaplığı.

Bennigsen, A., & Lemercier-Quelquejay, C. (1967). Islam in the Soviet Union (G. E. Wheeler). Frederick A. Praeger.

Bitis, A. (2006). Russia and the Eastern Question: Army, government, and society, 1815–1833. Oxford University Press for the British Academy.

Berberian, H (2018). Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911, Routledge.

---------- (2019). Roving Revolutionaries, Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds, University of California Press.

Beria, L (1935). On The History of The Bolshevik Organizations In Transcaucasia, speech delivered at a meeting of party functionarie. 5, July 21-22, The Fourth Russian Edition, International Publishers.

Berghaus, H (1849). Die Volker des Kaukasus U.S.W., Justus Perthes.

Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri 1914-1918. (1996). Genelkurmay Basım Evi, Ankara Genelkurmay Basım Evi.

Blank, S (1994). The Sorcerer Apprentice; Stalin As Commissar of Nationalities, 1917-1924, Greenwood Press.

Bookchin, M (2013). Devrimci Halk Hareketleri Tarihi; 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri (Üçüncü Devrim/Cilt 3), 1. Baskı, Dipnot Yayınları.

Bournoutian, G. A (2018). Armenia and Imperial Decline The Yerevan Province, 1900–1914, First published, Routledge.

Brinkley, G. A (1966). The Volunteer Army And Allied Intervention In South Russia, 1917-1921, University of Notre Dame Press Notre Dame.

Browne, E. G. (1910) The Persian Revolution of 1905-1909, Cambridge at the University Press.

Bunyan, J. F. H (1918). The Bolshevik Revolution 1917-Documents & Materials (1934). Stanford University Press.

Carr, E. (1989). Sovyet Rusya Tarihi; Bolşevik Devrimi 1917-1923, I. Cilt (çev. Orhan Suda), Metis Yayınları, Birinci Basım.

Carr, E. H. (2004). Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923 III. Cilt (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, I. Baskı.

Cevdet Paşa (1953). Tezakir 1-12 (ed. Cavid Baysun), Türk Tarihi Kurumu Yayınlarından, II. Seri, No:22, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çağlayan, K. T (2004). British Policy towards Transcaucasia, 1917-1921, İsis.

Çağla Cengiz (2020). The Jadid Movement and Nation-Building in Azerbaijan, First Edition, Efeacademy.

Chehabi, H. E., et al. (Eds.). (2022). Iran's constitutional revolution: Popular politics, cultural transformations and transnational connections. I.B. Tauris.

Çiloğlu Fahrettin (1993). Gürcülerin Tarihi, 1. Baskı, Ant Yayınları.

De Waal T (2010). The Caucasus, Oxford University Press.

Deniz, T (2015). Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya'nın Zorunlu Dönüşümü, I. Baskı, Pegem Akademi.

Deutsch, K. W., et al. (1957). Political community and the North Atlantic area: International organization in the light of historical experience. Princeton University Press.

Deutschmann, M (2016). Iran and Russian Imperialism; The ideal anarchists, 1800–1914, First published, Routledge.

Dr. Dillon E. J (1920). The Inside Story of The Peace Conference, Harper & Brothers Publishers.

Erik, J. Z (2010). The Young Turk Legacy And Nation Buıld ing; From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey, I.B.Tauris & Co Ltd.

Elazar, D. J. (1987). Exploring federalism. University of Alabama Press.

Faulkner, N (2017). Halkların Rus Devrimi Tarihi (çev. Tuncel Öncel), Yordam Kitap.

Fedyashin, A. A (2012). Liberals under Autocracy; Modernization and Civil Society in Russia, 1866-1904, The University Of Wisconsin Press.

Feeley, M. R. E (2008). Political Identity And Tragic Compromise, The University of Michigan Press.

Figes, O (2014). Revolutionary Russia 1891–1991, Penguin Books Ltd.

Findley, C. V (2010). Turkey, Islam, Nationalism, And Modernity; A History, 1789-2007, Yale University Press.

Forsyth, J (2013). The Caucasus, Cambridge University Press.

Gellner Ernest (2012). Milliyetçiliğe Bakmak; Encounters with Nationalism (çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarık), 4. Baskı, İletişim.

General Şıhlınski A (1984). Hatıralarım, Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

Georgeon, F (2024). Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876–1935) (çev. Alev Er), 1. Baskı, İletişim Yayınları.

Gökalp, Z (2010). Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, 2.Baskı, Akçağ.

Gürün, K (1991). Türk–Sovyet İlişkileri (1920–1953), I. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

---------- (2007). The Armenian File, the myth of innocence exposed, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Hartleben, A (1888). Caucasus, Hartleben, A., Vienna.

Hanioğlu, Ş (2001). Preparation For A Revolution; The Young Turks, 1902–1908, Oxford University Press.

Hasanli, J (2016). Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The difficult road to Western integration, 1918–1920, Routledge.

---------- (2018). The Sovietization of Azerbaijan: The South Caucasus in the Triangle of Russia, Turkey, and Iran, 1920–1922, The University of Utah Press.

---------- (2019). Leadership and Nationalism in Azerbaijan; Ali Mardan Bey Topchibashov, Founder and Creator, First Published, Routledge.

Henry, J. D. (1905). Baku: An Eventful History With Many Illustrations And A Map, Archibald Constable & CO.

Hobsbawm, E. J (1993). Program, Mit, Gerçeklik. 1780' den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik (çev: Osman Akınhay), I. Baskı, Ayrıntı.

---------- (2003). Devrim Çağı 1789-1848 (çev. Bahadır Sina Şener), Üçüncü Baskı, Dost Kitabevi, Ankara.

---------- (2003). Sermaye Çağı 1848-1875 (çev. Bahadır Sina Şener), İkinci Baskı, Dost

Kitabevi.

---------- (1993). Milletler ve Milliyetçilik; 1780'den Günümüze Program, Mit, Gerçeklik (çev. Osman Akınhay), Birinci Basım, Ayrıntı Yayınları.

Hartill, L. R. (1990). Bir Ermeni'nin anılarında Azerbaycan olayları 1918-1922 (S. Çataltepe, Çev.). Kastaş.

Hovannisian, R. G (1969). Armenia on the Road to Independence, 1918. Second Printing. Berkeley: University of California Press.

---------- (1971). The Republic of Armenia, Volume I: The First Year, 1918-1919, University Of California Press.

---------- (1982). The Republic of Armenia, Volume II: From Versailles to London, 1919-1920, University of California Press.

---------- (1996). The Republic Of Armenia, Volume III: From London to Sevres February-August 1920, University Of California Press.

---------- (1996). The Republic Of Armenia, Volume IV: Between Crescent And Sickle: Partition And Sovietization, University Of California Press.

Hüseyin, B (1992). Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

Kappeler, A (2013). The Russian Empire: A Multiethnic History (translated by Alfred Clayton), Routledge.

Karabekir, K. (1960). İstiklal Harbimiz, Türkiye Yayınevi.

Katchaznouni, H (1955). The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutioun) Has Nothing to Do Any More: The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni (tr. Matthew A. Callender, ed. John Roy Carlson). Armenian Information Service New York.

Kautsky, K. (1921). Georgia: A Social-Democratic Peasant Republic; Impressions And Observations (H. Stenning, Çev.). International Bookshops.

Kazemzadeh, F (1951). The Struggle For Transcaucasia (1917-1921), Philosophical Library.

Kendourie, E (1971). Avrupa'da Milliyetçilik (çev. Haluk Timurtaş), Milli Eğitim Basımevi.

Kesrevi, A. T (1984). İran'ın Meşrute İnkılabının Tarihi (çev. Abdulla Amir Haşimi), Cilt 2, 16. Baskı, Amir Kabir Matbaası.

King, C (2008). Theghost Of Freedom: A History Of The Caucausus, Oxford University Press, New York.

Kissinger, H (1994). Diplomacy, Simon & Schuster.

Kivelson, V. A and Suny R. G (2017). Russia's Empires: An Interpretive History. Second Ed., Oxford University Press.

Kurat Akdes N. (2011). Türkiye və Rusya; 18. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Türk Tarih Kurumu.

Lalayan, Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923) (çev (2006). Kayhan Yükseler), 3.Baskı, Kaynak Yayınları.

Landau, J. M (1995). Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation, 2nd edition, Indiana University Press.

Lang, D. M (1962). History of Modern Georgia, Weidenfeld and Nicolson.

LeDonne, J. P (2004). The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831, Oxford University Press.

Lee, E (2017). The Experiment: Georgia's Forgotten Revolution 1918-1921, Zed Books.

Lenin, V. İ (1993). Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları (Çev. Yurdakul Fincancı), II. Baskı, Sol Yayınları.

Libaridian, G (2004). Modern Armenia; People, Nation, State, Routledge.

MacMillan, M (2002). Paris1919: Six Months That Changed The World, Random House, New York.

Maj. General Harbord J. G (1920). Report Of The American Military Mission To Armenia, Presented By Mr. Lodge April 13, Ordered to be printed, Government Printing Office Washington.

Marks, S (2003). The Illusion of Peace; International Relations in Europe, 1918–1933, Second

Edition, Palgrave Macmillan.

Marshall A. (2010). The Caucasus Under Soviet Rule. Routledge.

McCarthy, J. M. C (1989). Turks and Armenians; A Manual On The Armenian Question, Committee on Education Assembly of Turkish American Associations, Washington, D.C.

McMeekin, S (2011). The Russian Origins of the First World War, The Belknap Press of Harvard University Press.

Mehmetzade, M. B (1991). Milli Azerbaycan Hareketi (ed. Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları N.40.

Meyer, H, J (1872). Kaukasischer Isthmus., Bibliographischen Instituts, Hildburghausen.

Mostashari, F (2017). On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus, I.B.Tauris & Co. Ltd.

Muşhelişvili, D. (2012). Çaparidze O., Melikişvili G. da skhv., Sakartvelos İst'oria t'omi 4-sakartvelos aneksiidan sabç'ota k'avşiridan gamosvlamde (Gürcistan Tarihi; Gürcistan'ın İlhakından Sovyetler Birliği'nden Çekilmesine Kadar, Cilt 4, Palet L).

Muratoff Allen Paul W. E. D (1953). Caucasian Battlefields A History Of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921, Cambridge University Press.

Nairn Tom (2015). Milliyetçiliğin Yüzleri; janus'a Yeni Bir Bakış (çev. Seda Kırdar, Mehmet Ratip), 1.Baskı, İletişim.

Nalbandian, L (1963). The Armenian Revolutionary Movement The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century, Unıversıty Of Calıfornıa Press.

Nemanzade, Ö. F (2023). Azerbaycan Yazıları (ed. Teymur Kerimli), Çaşıoğlu.

Ordubadi, M. S (2007). Kanlı Yıllar: 1905-1906'da Kafkasya'daki Ermeni-Müslüman çatışmasının tarihi (ed. Ekrem Bağırov), Kafkas.

Özder, F (2022). Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye (1917-1921), Altınordu Yayınları.

Paşayev, A (2011). XIX-XX Yüzyıllarda Azerbaycanlara Karşı Ermenilerin Toprak İddiaları,

Soykırımları ve Tehcirler (arşiv belgeleri ve materyaller dayanarak), Çaşıoğlu.

Payaslian, S (2007). The History Of Armenia From The Origins To The Present, Palgrave Macmillan.

Petrosyan, Y. A (1974). Sovyet Gözüyle Jön Türkler, (çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), Birinci Baskı, Bilgi Yayınevi.

Pomiankowski J, (1990). Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918, 1. Dünya Savaşı, (çev. Kemal Turan), Kayıhan Yayınları.

Pipes, R. (1964). The Formation Of The Soviet Union; Communism And Nationalism, 1917-1923, Harvard University Press.

---------- (1990). The Russian Revolution, Vintage Books.

Prof. Erim, N (1953). Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt 1 (Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları), Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Rain, İ (1972). Haydar Han Emmioğlu, II. Baskı, Rain Araştırma Merkezi.

Rayfield, D. (2012). Edge Of Empires: A History Of Georgia, Reaktion Books.

Resulzade, M. E. (1990). Azerbaycan Cumhuriyeti (çev. Asif Rüstemov), Elm..

---------- (2014). Eserleri (1915-1916), Cilt, 2. Baskı, Tahsil.

---------- (2020). Seçme Eserler 1 Kitaplar (ed. Göktürk Ömer Çakır) Ötüken.

---------- (2020). Pan-Turanizm ve Kafkasya meselesi (çev. V. İmambeyli). Ötüken.

---------- (2021). Muhaceret Devri, Cilt II: Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurd, Bildiriş'teki Yazıları (ed. Nesiman Yakublu), Kanun Neşriyat.

---------- (2024). Azerbaycan Yazıları (ed. Teymur Kerimli), Çaşıoğlu.

Reynolds, M. A (2011). Shattering Empires, The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918, Cambridge University Press.

Riasanovsky, N. V and Steinberg M. D (2019). A History Of Russia, 9th Edition, Oxford University Press.

Riker, W. H. (1964). Federalism: Origin, operation, significance. Little, Brown and Company.

Roudik, P (2009). Culture and Customs of the Caucasus, Greenwood Press.

Saparov, A (2015). From Conflict to Autonomy in the Caucasus: The Soviet Union and the Making of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno Karabakh, Routledge.

Şerifov, D (1924). Cenubi Kafkas Coğrafyası, Azerneşr.

Sertçelik, S (2016). Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914, 6. Baskı, SRT.

---------- (2021). Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, 1915-1923 Sömürge Savaşı, 9. Baskı, SRT.

Seyidzade, D (2004). Azerbaycan'ın 20. Yüzyılın Başlarında: Bağımsızlığa Aparan Yollar, OKA ofset.

Shaffer, B (2002). Borders and Brethren; Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity, The MIT Press Cambridge.

Shanin, T (1985). Russia as a Developing Society: The Roots of Otherness, Russia's Turn of the Century, Volume I, Palgrave Macmillan.

Smith, A. D (2002). Ulusların Etnik Kökeni (çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Birinci Baskı, Dost Kitabevi.

Smith, J (1999). The Bolsheviks and the National Question, 1917-23, Macmillan.

Smith S.A, (2002). Rus Devrimi (çev. Ümit Hüsrev Yolsal), Dost.

Sohrabi, N (2011). Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran, First Published, Cambridge University Press.

Stalin (1990). Marksizm & Ulusal Sorun & Sömürge Sorunu (çev. Muzaffer Ardos), Dördüncü Baskı, Sol Yayınları.

Stephen Jones, F (2005). Socialism in Georgian Colors: The European Road to Social Democracy, 1883–1917. Harvard University Press.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (1988). I. Cilt 1848-1871. İletişim

Yayınları.

Suny Ronald Grigor (1972). The Baku Commune 1917-1918; Class And Nationality In The Russian Revolution, Princeton University Press.

---------- (1994). The Making of The Georgian Nation, Second Edition, Indiana University Press.

---------- (1998). The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States, Oxford University Press.

---------- (2015). Ararat'a Bakmak; Modern tarihte Ermenistan (çev. Ebru Kılıç), Aras Yayıncılık.

Svante, C (2011). Azerbaijan Since Independence, M. E. Sharpe.

Swiętochowski, T (1985). Russian Azerbaijan, 1905–1920: The shaping of national identity in a Muslim community. Cambridge, Cambridge University Press.

Tabuashvili, A. (2021). Prerequisites for the Treaty of Georgievsk: Strategic Interests of the Russian Empire and Georgia in the 1770s and Early 80s: Russian Expansion in the Caucasus and Georgia. Georgian Foundation for Strategic and International Studies.

Talat Paşa'nın Hatıraları (1946). (Ed. Enver Bolayır) Birinci Baskı, Güven Basımevi.

Ter-Minassian A (1984). Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887–1912). Translated by A.M. Berrett, Zoryan Institute, Massachusetts.

Ter-Matevosyan, V (2019). Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation, Palgrave Macmillan / Springer.

The History Of The Armenian Periodical Press (2006). (Ed. H. Barseghian, S. Muradian), Vol I National Academy Of Sciences Of The Republic Of Armenia Institute Of History.

The Armenians: Past and Present in The Making of National İdentity (2005). (Ed by: Edmund Herzig and Marina Kurkchiyan), First Publisher, Routledge Curzon is an imprint of the Taylor & Francis Group.

Trotsky, L (1971). The Revolution 1905 (tr. Anya Bostock), Haymarket Books.

---------- (1998). Rus Devriminin Tarihi (tr. Bülent Tanatar), Yazın Yayıncılık.

---------- (2016), 1905 (tr. A. Bostock, A., Schoenman R.), Haymarket Books.

Tsutsiev, A (2014). Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus. Çeviren Nora Seligman Favorov. Yale University Press.

Turan, Ş (2017). Türk Devrim Tarihi II: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne, 5. Basım. Bilgi Yayınevi.

Velichko (2007). Caucasus Russian Affairs and İntertribal Problems, Vatan.

Virabyan V. H. (2011). Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920. YPH Yayınevi.

Von, Haxthausen B. A (1854). Transcaucasia, Sketches of the Nation and Races Between the Black Sea and the Caspian, Chapman and Hall.

Yagublu, N (2012). Müsavat Partisi'nin Tarihi, Adiloğlu..

Yerasimos, S (2000). Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917 -1923), 2. Basım, Boyut Yayın Grubu.

Zenkovsky, S (1960). Pan-Turkism and Islam in Russia, Harvard University Press Cambridge.

Zhordania, N (1968). My life, Stanford University.

Zürcher, E. J (2000). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (çev. Yasemin Saner), 7. Baskı, İletişim Yayınları.

Ahmedov, A. (2002). Azerbaydjanskiye Tyurki v revolyutsii 1905 goda (1905 Devrimi'nde Azerbaycan Türkleri). İPO Milli Entsiklopediyası.

Arkomed, S. T. (1931). Materialı po istorii otpadeniya Zakavkazya ot Rossii (Zakafkasya'nın Rusya'dan ayrılış tarihi üzerine materyaller). Gosudarstvennoye İzdatelstvo Gruzii.

Bagirova, İ. S. (1997). Politiçeskiye partii i organizatsii Azerbaydjana v naçale XX veka: 1900–1917 (XX. yüzyılın başında Azerbaycan'daki siyasi partiler ve örgütler: 1900–1917). Elm.

Balayev, A. (2012). Azerbaydjanskaya natsiya: Osnovnıye etapı stanovleniya na rubeje XIX–XX vv. (Azerbaycan milleti: XIX–XX. yüzyıllar eşiğinde oluşumun başlıca aşamaları). TiRu.

Veliçko. (1990). Kavkaz: Russkoye delo i mejplemennıye voprosı (Kafkasya: Rus davası ve kabileler arası meseleler). Elm.

Bunyatov, Z. M. (1990). İstoriya Azerbaydjana po dokumentam i publikatsiyam (Belgeler ve yayınlar temelinde Azerbaycan tarihi). Elm.

Denikin, A. İ. (1991). Oçerki russkoy smutı (Rus kargaşası üzerine denemeler). Mısl.

Degoyev, V. V. (2009). Kavkaz i velikiye derjavı, 1829–1864 gg.: Politika, voyna, diplomatiya (Kafkasya ve büyük güçler, 1829–1864: Politika, savaş, diplomasi). Rubeji XXI.

Dubrovin, N. F. (1866). Zakavkazye ot 1803–1806 goda: İstoriçeskoye issledovaniye (1803–1806 yıllarında Zakafkasya: Tarihsel bir inceleme). Tipografiya Departamenta Udelov.

Çapkeviç, E. İ. (1989). Bolşevistskaya peçat kak istoçnik po istorii iranskoy revolyutsii 1905–1911 gg. (1905–1911 İran Devrimi tarihi için kaynak olarak Bolşevik basını). İstoriografiya İrana novogo i noveyşego vremeni.

Çapiçadze, Z. (2016). İstoriya Gruzii: Populyarnıye dannıye iz yevropeyskih istoçnikov ob etnoistorii Kavkaza i yeyo roli v yevropeyskoy tsivilizatsii (Gürcistan tarihi: Kafkasya'nın etno-tarihi ve Avrupa uygarlığındaki rolü hakkında Avrupa kaynaklarından popüler bilgiler). Damani.

Gasanlı, D. (2011). Russkaya revolyutsiya i Azerbaydjan: Trudnıy put k nezavisimosti: 1917–1920 (Rus Devrimi ve Azerbaycan: Bağımsızlığa giden zorlu yol, 1917–1920). İzdatelstvo Faniga.

Gasımly, M. (2014). Anatoliya i Yujnıy Kavkaz v 1724–1920-ye gg.: V poiskah istoriçeskoy istinı (1724–1920'lerde Anadolu ve Güney Kafkasya: Tarihsel hakikatin arayışında). İnsan.

Georgiyeviç, V. G. (1917). Yedinstvo Gruzii i russkiy protektorat; Russko-gruzinskiy traktat 1783 goda i soyuznıy dogovor Kartlino-Kahetii, İmeretii, Mingrelii i Gurii (Gürcistan'ın birliği ve Rus himayesi; 1783 Rus-Gürcü Antlaşması ve Kartli-Kaheti, İmereti, Megrelya ve Guria ittifak antlaşması) (4. bs.). Tipografiya ya. G. Sazonova.

Grigoryan, K. N. (1974). İz istorii russko-armyanskih literaturnıh i kulturnıh otnoşeniy: X – naçalo XX vv. (Rus-Ermeni edebî ve kültürel ilişkileri tarihinden: X. yüzyıldan XX. yüzyıl başına kadar). İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR.

Kaçarava, Y., Kikvidze, A., vd. (1973). İstoriya Gruzii (Gürcistan tarihi). Ganatleba.

Kalaşnikov, V. V. (2021). Russkaya revolyutsiya: Klyuçevıye reşeniya. İstoriya i istoriografiya (Rus Devrimi: Temel kararlar. Tarih ve tarih yazımı). İzdatelstvo SPbGETU LETİ.

Korsun, N. G. (1946). Pervaya mirovaya voyna na Kavkazskom fronte: Operativno-strategiçeskiy oçerk (Kafkas Cephesi'nde Birinci Dünya Savaşı: Operatif-stratejik inceleme). Voyennoye İzdatelstvo Ministerstva Voorujonnıh Sİl SSSR.

Kosvena, M. O., Lavroba, A. İ., Nersesova, G. A., & Haşayeva, O. (1960). Narodı Kavkaza: T I (Kafkasya halkları: Cilt I). İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Kirakosyan, D. (1971). Zapadnaya Armeniya v godı Pervoy mirovoy voynı (Birinci Dünya Savaşı yıllarında Batı Ermenistan). İzdatelstvo Yerevanskogo Universiteta.

İshakov, S. M. (1999). Pervaya mirovaya voyna glazami rossiyskih musulman (Rusya Müslümanlarının gözünden Birinci Dünya Savaşı). İzdatelstvo Dmitriy Bulanin.

İshakov, S. M. (2007). Pervaya russkaya revolyutsiya i musulmane Rossiyskoy imperii (Birinci Rus Devrimi ve Rus İmparatorluğu Müslümanları). İzdatelstvo Sotsialno-Politiçeskaya Mısl.

İsmailov, E. (2010). Oçerki po istorii Azerbaydjana (Azerbaycan tarihi üzerine denemeler). Flinta.

Leninskaya "İskra": K pyatidesyatiletiyu so dnya vıhoda pervogo nomera. (1950). (Lenin'in "İskra"sı: İlk sayısının çıkışının ellinci yılı münasebetiyle). Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı.

Lenin, V. İ. (1974). Soçineniya (Eserler) (4. bs.). İnstitut Marksizma-Leninizma pri TsK KPSS; Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı.

Lordkipanidze, O. (1959). Russkiye revolyutsionnıye demokratı v gruzinskoy publitsistike i kritike (Gürcü yayıncılığı ve eleştirisinde Rus devrimci demokratları). İzdatelstvo Soyuza Pisateley Gruzii "Zarya Vostoka".

Ludşuveyt, E. F. (1966). Turtsiya v godı Pervoy mirovoy voynı: 1914–1918. Voyenno-politiçeskiy oçerk (Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye: 1914–1918. Askerî-siyasi inceleme). İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta.

Makarova, G. P. (1987). Narodnıy komissariat po delam natsionalnostey RSFSR: 1917–1923. İstoriçeskiy oçerk (RSFSC Milliyetler Halk Komiserliği: 1917–1923. Tarihsel inceleme). Nauka.

Makkarti, D., & Makkarti, K. (1996). Turki i armyane: Rukovodstvo po armyanskomu voprosu (Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesi Üzerine Rehber) (Asadov). Azerbaydjan Gosudarstvennoye İzdatelstvo.

Markov, Y. (1887). Oçerki Kavkaza: Kartını kavkazskoy jizni, prirodı i istorii (Kafkasya denemeleri: Kafkas yaşamı, doğası ve tarihinden tablolar). İzdaniye Tovarişçestva M. O. Volf.

Mahmuryan, G. G. (2002). Politika Velikobritanii v Armenii i Zakavkazye v 1918–1920 gg.: "Bremya belogo çeloveka" (Büyük Britanya'nın 1918–1920 yıllarında Ermenistan ve Zakafkasya politikası: "Beyaz adamın yükü"). Lusakn.

Marhuliya, G. (2007). Armyano-gruzinskiye vzaiemootnoşeniya v 1918–1920 godah (1918–1920 yıllarında Ermeni-Gürcü ilişkileri). Tbilisskiy Gosudarstvennıy Universitet im. İvane Cavahişvili.

Martova, L., Maslova, P., & Potresova, A. (1909). Obşçestvennoye dvijeniye v Rossii v naçale XX veka: Tom I (XX. yüzyılın başında Rusya'da toplumsal hareket: Cilt I). Tipografiya T-va "Obşçestvennaya Polza".

Mayevskiy. (1915). Armyansko-tatarskaya smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov armyanskogo voprosa (Ermeni meselesinin aşamalarından biri olarak Kafkasya'da Ermeni-Tatar kargaşası). Tipografiya Ştaba Kavkazskogo Voyennogo Okruga.

Menşeviki v bolşevistskoy Rossii: 1918–1924. Menşeviki v 1918 g. (Bolşevik Rusya'da Menşevikler: 1918–1924. 1918 yılında Menşevikler). (1999). ROSSPEN.

Muhanov, V. (2017). Kavkaz v revolyutsionnuyu poru: K istorii Zakavkazya v 1917 – pervoy polovine 1918 g. (Devrim döneminde Kafkasya: 1917 ve 1918'in ilk yarısında Zakafkasya tarihine dair). REGNUM.

Stalin, İ. V. (1946). Soçineniya (Eserler). İnstitut Marksa–Engelsa–Lenina pri TsK VKP(b); OGİZ.

Şopen, İ. (1852). İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epohu yeya

prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii (Ermeni vilayetinin Rus İmparatorluğu'na katıldığı dönemdeki durumuna dair tarihî eser). Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Topçibaşı, A. M. (2011). Soyuz avtonomistov (Otonomistler Birliği). İçinde S. M. İshakov (Haz.), İz istorii azerbaydjanskoy emigratsii: Sbornik dokumentov, proizvedeniy, pisem.

Topçibaşı, A. M. (2016). Parijski arhiv 1919–1940: Kniga pervaya, 1919–1921 (Paris Arşivi 1919–1940: Birinci kitap, 1919–1921). Hudojestvennaya Literatura.

Şaumyan, S. G. (1929). Statyi i reçi 1917–1918 gg. (1917–1918 yılları makaleleri ve konuşmaları). İnstitut İstorii Klassovoy Borbı v Azerbaydjane.

Oçerki istorii Gruzii: Cilt V. Gruziya v XIX veke. (1990). (Gürcistan tarihi üzerine denemeler: Cilt V. XIX. yüzyılda Gürcistan). M. M. Gaprindaşvili & O. K. Jordaniya (Der.). Metsniereba.

Orlov, P. (1906). Russkaya revolyutsiya 1905–1906 gg. (1905–1906 Rus Devrimi). Russkaya Svobodnaya Biblioteka, No. 3.

Pavloviç, A. L. (1911). Kavkaz i Rossiya (Kafkasya ve Rusya). Tipografiya "Mirnıy Trud".

Pavloviç, B. A., & Sergeyeviç, F. V. (1958). 50 let Pervoy russkoy revolyutsii (Birinci Rus Devrimi'nin 50 yılı). İzdatelstvo Tomskogo Universiteta.

Perinçek, M. (2011). Armyanskiy vopros v 120 dokumentah iz rossiyskih gosudarstvennıh arhivov (Rus devlet arşivlerinden 120 belgede Ermeni meselesi). Laboratoriya Knigi.

Pervıy şturm samoderjaviya, 1905–1907 (Otokrasiye ilk saldırı, 1905–1907). (1989). İnstitut Marksizma-Leninizma pri TsK KPSS.

Pipiya, G. V. (1978). Germanskiy imperializm v Zakavkazye v 1910–1918 gg. (1910–1918 yıllarında Zakafkasya'da Alman emperyalizmi). İzdatelstvo Nauka.

Romanovskiy, V. E. (1902). Oçerki iz istorii Gruzii (Gürcistan tarihinden denemeler). Tipografiya K. P. Kozlovskogo.

Tyutyukin, S. V., & Şelohayev, V. V. (1996). Marksistı i russkaya revolyutsiya (Marksistler ve Rus Devrimi). ROSSPEN.

Jordaniya, N. (1922). Bolşevizm. İzdaniye Tsentralnogo Komiteta Sotsial-Demokratiçeskoy

Raboçey Partii Gruzii.

Zandukeli, M. (1928). Tergdaleuli i folkloristı v gruzinskoy literature (Gürcü edebiyatında Tergdaleuliler ve folklorcular). İzdatelstvo Tbilisskogo Universiteta.

Jvaniya, G. (1958). Bolşevistskaya peçat Zakavkazya nakanune i v period pervoy russkoy revolyutsii (Birinci Rus Devrimi arifesinde ve döneminde Zakafkasya Bolşevik basını). İzdatelstvo TsK KP Gruzii.

MAKALELER VE DERLEME KİTAP BÖLÜMLERİ

Afary, J. (2004). "Armenian Social Democrats, The Democrat Party of Iran, And Iran-i Naw", *Reformers and Revolutionaries in Modern Iran* (Ed. Stephanie Cronin), First Published, Routledgecurzon/BIPS Persian Studies Series, London, pp.67-84.

Akkor, M. (2019). "Mondros Mütarekesi'nin İmzalanma Süreci ve Mütareke Tutanaklarında Boğazlar Konusu", *Tarihin Peşinde*, Sayı 21, ss. 273-310.

Alstadt, A. (1986). "Azerbaijani Turks Response to Russian Conquest" *Studies in Comparative Communism*, Volume 19, Issues 3–4, Autumn–Winter pp. 267-286.

Andic, S. (2012). "When Garibaldi went to Azerbaijan: A Study of British Perceptions of the Iranian Constitutional Revolution, Part I, 1906-07", *Iranian Studies*, volume 45, number 5, pp. 597-618.

Asker, A. (2021). Sedanur Şeyban, "Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1) ss. 34-50.

Atnur İ, E. (2015). "Gümrü ve Moskova Anlaşmalarına göre Nahçıvan", *Ardahan'ın Anavatana Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu* 17-20 Kasım 2011 / Ardahan (Ed. Aytuğ Tokur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, ss.267-280.

Ayan, E. (2010). "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, ss. 61-74.

Bakradze, L. (2020). "The German perspective on the Transcaucasian Federation and the

influence of the Committee for Georgia's Independence", *Caucasus Survey*, volume 8, issue 1, March, pp. 59–68.

Balistreri A, E. (2016). "A provisional republic in the Southwest Caucasus: Discourses of self-determination on the Ottoman–Caucasian frontier, 1918–19". (Y. T. Cora, D. Derderian, & A. Sipahi (Ed.)), *The Ottoman East in the nineteenth century: Societies, identities and politics* (pp. 64–87). I.B. Tauris.

Bayramov, A. (2026). "Ideological Transformation Of Azerbaijani Turks During Three Revolutions (1905–1911)". *MUTAD*, 13(1), pp. 701-727.

Bennigsen (1984). "Panturkism and Panislamism in History and Today", *Central Asian Survey*, 3:3 pp. 39-49.

Berberian, H. (1996). "The Dashnaktsutiun and the Iranian Constitutional Revolution, 1905-1911", *Iranian Studies*, volume 29, nos. 1-2, pp. 7-33.

---------- (2008). "History, Memory and Iranian-Armenian Memoirs of the Iranian Constitutional Revolution", *Critical Middle Eastern Studies*, Vol.17, No. 3, pp. 261-292.

Blauvelt T, K. (2020). "Ideology meets practice in the struggle for the Transcaucasus: Stepan Shaumyan and the evolution of Bolshevik nationality policy", *Caucasus Survey*, volume 8, issue 1 (March), pp. 81-92.

Burgess M, B. (1920), "Some Facts About Armenia." *Current History*, Vol. 12, No. 3, pp. 504–512.

Brisku, A. (2020). "The Transcaucasian Democratic Federative Republic (TDFR) as a "Georgian" responsibility", *Caucasus Survey*, volume 8, issue 1 (March), ss. 31-44.

Comninel G, C. (2014). "Marx And the Politics of the First International", *Socialism and Democracy*, Vol. 28, No. 2, pp. 59-82.

Demet Ç, U. (2015). "Federal Toplumu Anlamak: Federal Sistemlerin Sosyolojik Yaklaşımı", *AÜHFD*, 64 (3) ss. 595-636.

Deutschmann, M. (2013). "Cultures of Statehood, Cultures of Revolution: Caucasian Revolutionaries in the Iranian Constitutional Movement 1906-1911", *Ab Imperio*, 2, pp.165-190.

Donald J, R. (2006). "The Russian Civil War, 1917-1921", *The Cambridge History Of Russia*, Volume III, The Twentieth Century (ed. Ronald Grigor Suny), Cambridge University Press, New York, ss. 140-167.

Edward, L. (2015). "Dunsterforce or Dunsterfarce? Re-evaluating the British Mission to Baku 1918", *First World War Studies*, V.6, I.2, pp. 1-17.

Fowkes B. & Gökay B. (2009). "Unholy Alliance: Muslims and Communists -An Introduction", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 25:1 pp. 1-31.

Gocheleishvili, I. (2007). "Georgian Sources on the Iranian Constitutional Revolution (1905-1911): Sergo Gamdlishvili's Memoirs of the Gilan Resistance", *Iranian Studies*, volume 40, number 1, pp. 59-85.

Gvosdev N, K. (2007). "The Russian Empire and the Georgian Orthodox Church in the first decades of Imperial rule, 1801-30", *Central Asian Survey*, 14:3, pp. 407-423.

Güllü R, E. (2015). "The Crises Of Armenian Church In Russia (1903-1905) And Its Impact On Ottoman-Armenian Relations", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2, ss.243-260.

Güneş, A. (2014). "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 24, Sayı 1, ss. 153-164.

Hamburg, G. (1979). "The Russian Nobility on the Eve of the 1905 Revolution", *The Russian Review*, Vol.38, No.3, pp. 323-338.

Hovannisian R, G. (1997). "The Republic of Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Volume II (Ed. Richard G. Hovannisian), Macmillan, pp. 303-346.

---------- (2005). "Genocide and İndependence 1914-21", *The Armenians: Past and Present in The Making of National İdentity* (Ed. Edmund Herzig and Marina Kurkchiyan), First Publisher, Routledge Curzon/Taylor & Francis Group, New York, pp.89-112.

İskefiyeli, Z. (2007). "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler*, Cilt 2, Sayı 1, ss. 231-255.

Kapıcı, Ö. (2016). "Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX. Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitünün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir

Bakış", *Türkbilig*, 31, ss. 1-32.

Keçeci, S. (2024). "Emperyal merkez ve taşra arasında: A. M. Dondukov-Korsakov ve Kafkasya'da "Rus" olmayanlar konusundaki tutumu (1882–1890)". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20(40), ss. 129-159.

Janelidze, O. (2018). "Ossetians in the Democratic Republic of Georgia", *The Essays of the History of the Democratic Republic of Georgia*, Cezanne Printing House, Tbilisi, pp.176-192.

Janelidze, O. (2018). "On the History of Georgia Administrative-territorial Division (The Autonomy of Muslim Georgia)" *The Essays of the History of the Democratic Republic of Georgia*, Cezanne Printing House, Tbilisi, pp.158-175.

Kazemzadeh, F. (2008). "Iranian Relations With Russia and The Soviet Union, To 1921", *The Cambridge History Of Iran*, Volume 7, From Nadir Shah To The Islamic Republic (ed. by Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville), Cambridge University Press, pp. 314-349.

Keddie, N. & Amanat, M. (2007). "Iran Under The Later Qajars 1848-1922", *The Cambridge History Of Iran*, Volume 7 (ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville), Cambridge University Press, New York, pp. 174-212.

Kokrashvili, K. (2014). "The Russian Empire's Religious Policy In Georgia (The First Half Of The 19th Century)", *Certain Aspects Of Georgian-Russian Relations In Modern Historiography* (ed. David Muskhelishvili), *Nova Science*, New York, pp. 63-81.

Kurat A, N. (1967). "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Belleten*, C.31, S.123, ss. 375-413.

Kuznetsov, O. (2013). "The Treaty Of Gulistan: 200 Years After (The Russo-Persian War of 1804-1813 and the Treaty of Gulistan in the context of its 200th anniversary)", *The Caucasus & Globalization*, Volume 7, Issue 3-4, pp. 141-156.

Lee J, A. (1997). "From Savagery to Citizenship: Caucasian Mountaineers and Muslims in the Russian Empire", *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* (ed. Daniel R. Brower & Edward J. Lazzerini), Bloomington: Indiana University Press, pp. 101-114.

Libaridian, G. (1980). "Revolution and Liberation In The Programs Of The Dashnaktsutiune 1892 and 1907", *Conference on Nationalism and Social Change In Transcaucasia, Co-sponsored by Kennan Institute for Advanced Russian Studies*, The Wilson Center and American Association for the Advancement of Slavic Studies April 24-25, pp. 1-25.

Livingston W, S. (1952). A note on the nature of federalism. *Political Science Quarterly*, 67(1), ss. 81-95.

Mamoulia, G. (2020). "Azerbaijan and the Transcaucasian Democratic Federative Republic: historical reality and possibility", *Caucasus Survey*, volume 8, issue 1 (March), pp. 21-30.

Mattei J, L. (2015). "Droşak Gazetesi: Açık Açık Terörizmi Savunan Bir Organ", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 50, ss. 375-394.

Morkva, V. (2021). "Unlocking the Caucasus for Empire: Roots, causes and consequences of the Russian annexation of the East Georgian kingdom of Kartli-Kakheti, 1801", *Cappadocia Journal of Area Studies* (CJAS), Vol. 3, No. 2, pp. 152-172.

Murgul, Y. (2016). "Bolshevik Vanguard In Action: The Case Of The Baku Sovnarkom 1917-18", *Revolutionary Russia*, Vol. 29, No. 1, pp. 66-91.

---------- (2017). "Bolşevik önderliğinin Rusya Müslümanlarına yönelik siyasetine dair bazı gözlemler", Türkiye Günlüğü, Sayı 132, ss. 116-128.

Ohanian S, D. (2020). "The Role of Women in the Social and Political Life of the Republic of Armenia (1918-1920)", *The First Republic of Armenia (1918-1920) on its Centenary: Politics, Gender, and Diplomacy* (ed. Bedross Der Matossian), The Press California State University, Fresno, pp. 113-132.

Oshagan, V. (1915). "Modern Armenian Literature And Intellectual History From 1700 to", *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, Volume II, pp. 135-174.

Paleker S, A. (2006). "Federalism: A Conceptual Analysis", *The Indian Journal of Political Science*, Vol. LXVII, No. 2, Apr-June, pp. 303-310.

Perrie, M. (1907). "The Russian Peasant Movement of 1905-: Its Social Composition And Revolutionary Significance", *paper read to the seminar on The Leadership of Peasant Movements* (University of Birmingham, 26-27 March 1971), pp. 123-155.

Reyhan, C. (2008). “Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve”, *Akademik Bakış*, C.1, S.2 ss. 121-138.

Sarkiss H, J. (1937). “The Armenian Renaissance, 1500-1863”, *The Journal of Modern History*, Vol. 9, No. 4, pp. 433-448.

Smith M, G. (2001). “Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-20”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 36(2), pp. 211-240.

Smith S, A. (2006). “The Revolutions of 1917-1918”, *The Cambridge History of Russia:* Vol. III, The Twentieth Century (ed. R. G. Suny), Cambridge University Press, pp. 114-139.

Stalin, J. (1923). “The Federation of Soviet Republic”, *International Press Correspondence*, Vol. 3, No. 7, 18 January, pp.59-60.

Suny R, G. (1996). “The Emergence of Political Society in Georgia”, *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change; Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* (Ed. Ronald Grigor Suny), The University of Michigan Press, pp. 109-140.

---------- (1997). “Eastern Armenians under Tsarist Rule”, *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, Volume II (Ed. Richard G. Hovannisian), Macmillan Press, London, pp. 109-134.

---------- (1997). “Soviet Armenia”, *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, Volume II (Ed. Richard G. Hovannisian), Macmillan, pp. 347-388.

---------- (1996). “Nationalism & Social Class in the Russian Revolution: The Cases of Baku & Tiflis”, *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change* (Ed. Ronald Grigor Suny), The University of Michigan Press, pp. 241-260.

---------- (2001). “The Empire Strikes Out: Imperial Russia, "National" Identity, And Theories Of Empire”, A State Of Nations; Empire And Nation-Making İn The Age Of Lenin And Stalin (ed. Ronald Grigor Suny Terry Martin), Oxford University Press, New York 2001, pp.23-66.

Swietochowski, T. (1978). “The Himmät Party: Socialism and the National Question in Russian Azerbaijan 1904-1920”, *Cahiers du Monde russe et soviétique*, Vol. 19, No. 1-2, pp. 119-142.

Tanrıverdi, M. (2017). "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *VAKANÜVİS-International Journal of Historical Researches*, Vol. 2, Special Issue on Caucasia, ss. 538-557.

Ter Minassian, A. (1996). "Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)", *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change* (Ed. Ronald Grigor Suny), The University of Michigan Press, pp. 141-186

Thatcher I, D. (2021). "The 1905-07 Russian Revolution As A 'Moment Of Truth': An Overlooked Contribution From Menshevism", *Revolutionary Russia*, Vol. 34, No. 2, pp. 175-195.

Valiyev, O. (2021). Bünyamin Bezci, "Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Bilig*, Sayı 98, ss. 49-74.

Von Hagen, M. (2006). "The First World War, 1914-1918", *The Cambridge History Of Russia,* Volume III, The Twentieth Century (ed. Ronald Grigor Suny), Cambridge University Press, New York, pp. 94-113.

Wakizaka K., Yılmaz G. (2022). "Interpreting Relations between Armenian Nationalism, Marxism and the Armenian Apostolic Church", *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute*, Issue 55, pp. 24-39.

Yılmaz, H. (2009). "Unexpected Peace: Azerbaijani-Georgian Relations 1918-1920", *Revolutionary Russia*, Vol.22, No.1, pp. 37-67.

Zolyan, M. (2020). "Between empire and independence: Armenia and the Transcaucasian Democratic Federative Republic", *Caucasus Survey*, volume 8, issue 1 (March), pp. 9-20.

Çağla, C. (2010). "The liberal and socialist influences on Azerbaijani nationalism at the beginning of the 20th century", *Central Asian Survey* 21(1) p.107-122.

Çelik F., Bünyamin B. (2010). "Montesquieu'de Özgürlük ve Cumhuriyetçilik", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Cilt 47 Sayı 548, ss. 27-35.

Çetinoğlu, N. (2003). "Cumhuriyet Kavramı ve Atatürk'ün Cumhuriyet Anlayışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 56 ss. 803-813.

Édith Y, C. (2013). “Islam, nationalism and socialism in the parties and political organisations of Azerbaijani Muslims in the early twentieth century”, *Caucasus Survey*, Vol.1, No.1, pp. 43-58.

---------- (2011). “The Muslim Difai [Defence] party: Local, national and imperial issues and representations in the Southern Caucasus (early 20th century)”, *Cahiers du monde russe, Russie-Empire Russe-Union soviétique et Étatndépendants* 52/1 pp. 75-113.

Öztürk, M. (2020). “Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya’da Müslümanlar Meselesi”, *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, ss.101-142.

Şüküroğlu, G. (2024). “Aristokratik Zihniyetin Siyasal Düzene Müdahalesi: Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Sürecinde Haziran Krizi (16-18 Haziran 1918)”, *Belleten*, Cilt 88, Sayı 312, ss. 541-572.

Walicki, A. (2010). “Russian Marxism”, *A History of Russian Philosophy 1830–1930 Faith, Reason, and the Defense of Human Dignity* (ed. G.M. Hamburg and Randall A. Poole), Cambridge University Press, ss.305-325.

Fon Hagen, M. (1999). “Velikaya voyna i iskusstvennoye usileniye etniçeskogo samosoznaniya v Rossiyskoy imperii” (Büyük Savaş ve Rus İmparatorluğu’nda etnik öz bilincin yapay biçimde güçlenmesi). *Rossiya i Pervaya mirovaya voyna: Materialı Mejdunarodnogo nauçnogo kollokviuma* (Rusya ve Birinci Dünya Savaşı: Uluslararası bilimsel kolokyum bildirileri) (ss. 385-405). İzdatelstvo Dmitriy Bulanin.

Georgiyevna, L. G. (2023). “Nekotorıye zagadki arhivnoy evristiki” (Arşivsel heuristiğin bazı bilmeceleri). *The New Past,* 1, ss. 102-130.

Halidova, O. B. (2021). “Armyanskiy vopros v etnokonfessionalnoy politike pozdneimperskoy Rossii: Strategii, kompromissı i puti razreşeniya: Obzor Severnogo Kavkaza” (Geç imparatorluk dönemi Rusya’sının etno-konfesyonel politikasında Ermeni meselesi: Stratejiler, uzlaşmalar ve çözüm yolları: Kuzey Kafkasya üzerine bir değerlendirme). *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnıye nauki*, 26 (191), ss. 193-202.

Harmandaryan, S. (1957). “Dokumentı perioda grajdanskoy voynı v Armenii v 1921 g”. (1921 yılında Ermenistan’daki iç savaş dönemine ait belgeler). *İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR*, 2, ss. 91-100.

Haçapuridze, G. (1951). “Pobeda sovetskoy vlasti v Gruzii: K 30-letiyu sovetskoy vlasti v Gruzii”

(Gürcistan'da Sovyet iktidarının zaferi: Gürcistan'da Sovyet iktidarının 30. yılı münasebetiyle). *İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR*, 2, ss. 5-22.

Kalyagin, A. V. (2014). "V. İ. Lenin, G. V. Plehanov i vopros o sotsialistiçeskoy revolyutsii v Rossii: Aprel–iyun 1917 g". (V. İ. Lenin, G. V. Plehanov ve Rusya'da sosyalist devrim meselesi: Nisan-Haziran 1917). (Yu. A. Petrov (Ed.)), *Rossiya i Pervaya mirovaya voyna: Ekonomiçeskiye problemı, obşçestvennıye nastroyeniya, mejdunarodnıye otnoşeniya: Sbornik statey* (Rusya ve Birinci Dünya Savaşı: Ekonomik sorunlar, toplumsal eğilimler, uluslararası ilişkiler: Makaleler derlemesi) (ss. 228-243). NRİ.

Leonov, S. V. (2012). "Rossiyskaya revolyutsiya 1905–1907 gg., v sravnitelno-istoriçeskom kontekste" (1905–1907 Rus Devrimi karşılaştırmalı-tarihsel bağlamda). *Vestnik PSTGU II: İstoriya, istoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*, 1(44), ss. 75-87.

Muhanov, V. (2018). "Raskolotoye Zakavkazye, ili Gruzino-Azerbaydjanskiye otnoşeniya v 1917–1920 gg". (Parçalanmış Güney Kafkasya veya 1917–1920 yıllarında Gürcü-Azerbaycan ilişkileri). (Y. Koç & M. Cengiz (Ed.)), *100. yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* (ss. 71-78). Bizim Büro Matbaa.

Nosov, E. A. (2024). "Otsenki sobıtiy 1905 g., i taktika revolyutsionnıh partiy na naçalnom etape pervoy russkoy revolyutsii 1905–1907 gg". (1905 olaylarının değerlendirilmesi ve 1905–1907 Birinci Rus Devrimi'nin başlangıç aşamasında devrimci partilerin taktiği). *Mejdunarodnıy nauçnıy jurnal Vestnik nauki*, 4(72), ss. 254-261.

Oganesyan, A. (2010). "Oçerki istorii Yujnogo Kavkaza: Çego bolşe — obşçnosti ili razoçarovaniy?" (Güney Kafkasya tarihi üzerine denemeler: Hangisi daha fazla — ortaklık mı, hayal kırıklığı mı?). *History and identity: The South Caucasus and other regions in transition* (ss. 28-39). Edit Print.

Stepanyan, A. O. (2016). "İstoriya formirovaniya armyanskoy diasporı v Rossii" (Rusya'da Ermeni diasporasının oluşum tarihi). *Armyane v istorii i kulture Rossii XVIII–XX vv.: Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii.* Moskva–Puşkino, 26–28 oktyabrya (XVIII–XX. yüzyıllarda Rusya tarihinde ve kültüründe Ermeniler: Uluslararası bilimsel konferans bildirileri, Moskova-Puşkino, 26-28 Ekim) (ss. 121-131).

Ter-Sarkisyants, A. E. (2016). "Kulturnoye naslediye semyi Lazarevıh v Rossii" (Lazarev ailesinin Rusya'daki kültürel mirası). *Armyane v istorii i kulture Rossii XVIII–XX vv.: Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii.* Moskva–Puşkino, 26–28 oktyabrya

(XVIII–XX. yüzyıllarda Rusya tarihinde ve kültüründe Ermeniler: Uluslararası bilimsel konferans bildirileri, Moskova-Puşkino, 26-28 Ekim) (ss. 230-239).

Tolstoguzov, S. A. (2014). "Finansovo-ekonomiçeskiy krizis i antikrizisnaya politika pravitelstva Rossii v usloviyah Pervoy mirovoy voynı" (Birinci Dünya Savaşı koşullarında mali-ekonomik kriz ve Rus hükûmetinin kriz karşıtı politikası). (Yu. A. Petrov (Ed.)), *Rossiya i Pervaya mirovaya voyna: Ekonomiçeskiye problemı, obşçestvennıye nastroyeniya, mejdunarodnıye otnoşeniya: Sbornik statey* (Rusya ve Birinci Dünya Savaşı: Ekonomik sorunlar, toplumsal eğilimler, uluslararası ilişkiler) (ss. 20-31). NRİ.

TEZLER

Arslanian A. H. (1974). The British Military Involvement in Transcaucasia 1917-1919, PhD in History, University of California.

Balistreri, A. E. (2021). The persistence of the periphery: Domination and change in the Anatolian-Caucasian borderland, Doctoral dissertation, Princeton University.

Çipaşvili, N. (2010). Gürcistan'da Din ve Devlet İlişkisi (yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.

Guliyev N, T. (2016). Rus Ortodoks Kilisesinin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1828-1905), Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Kelly, S. (2003). "Britannia has ruled here: Transcaucasia and Considerations of Imperial Defence in Lord Curzon's Search for a Near Eastern Settlement, 1918-1923", Simon Fraser University Department of History (master thesis).

Khachaturian, L. (2005). Cultivating Nationhood In Imperial Russia: The Periodical Press And The Formation Of A Modern Eastern Armenian Identity, A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History.

Mustafa, T. (2016). Çarlık Rusya'sı Döneminde Tiflis Vilayeti (1878-1914), (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı.

Nazırlı, Z. (2020). Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Parsons J, W. R. (1987). The Emergence and Development of the National Question in Georgia, 1801-1921, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy to the Faculty of Social Sciences, Institute of Soviet and East European Studies, University of Glasgow.

Reynolds M, A. (2003). The Ottoman-Russian Struggle For Eastern Anatolia and The Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and The Geopolitics of World Order, Dissertation of Phd, The Department of Near Eastern Studies, Princeton University.

Riegg S, B. (2016). Claiming The Caucasus: Russia's Imperial Encounter With Armenians, 1801-1894, A dissertation submitted to the faculty at the University of North Carolina at Chapel Hill in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of History.

Stephen J, F. (1984). Georgian Social Democracy: In Opposition and Power 1892-1921, PhD Thesis, The London School of Economics, University of London.

İNTERNET KAYNAKLARI

National Archives (United States) https://link.gale.com/apps/doc/SC5111656290/GDSC?u=cumhurbr&sid=bookmark-GDSC (29.02.2026).

Istoriya diplomatii. M.; L., 1945. T. 3: Turkmancayskiy mirnyy dogovor mezhdu Rossiyey i Iranom. 10 fevralya 1828 g. Pod styagom Rossii: Sbornik arkhivnykh dokumentov. M., 1992, www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/turkman.htm (30.03.2025).

Dokumenty kollektsiya: Lichnaya biblioteka G. R. Derzhavina. https://elibrary.tambovlib.ru/ (28.03.2025).

Stalin, J. (2009). Works (Vol. 4: November, 1917-1920; tr. Salil Sen). Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/decades-index.htm (13.01.2026).

https://www.mfa.gov.tr/isvicrenin-siyasi-gorunumu.tr.mfa (06.07.2025).

David Rumsey Historical Map Collection, https://www.davidrumsey.com/ (25.03.2026).

https://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3c02032/ (28.04.2026).

https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1913/dec/15.htm (20.04.2026).

EK 1 HARİTALAR

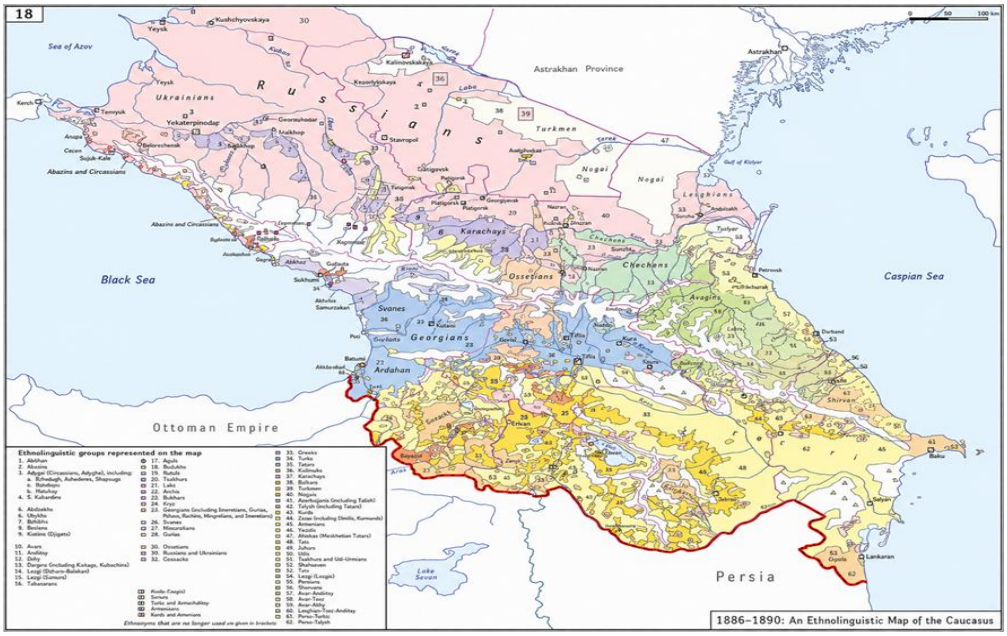
Harita 1. 1848: Kafkasya'da dil ve lehçe dağılımı (Berghaus, Heinrich, Die Volker des Kaukasus U.S.W., Justus Perthes, Gotha 1849; David Rumsey Historical Map Collection, List №2515.078, S.N.89, p.8.15).

Harita 2. 1872: Kafkasya'da Siyasi İdari Yapısı (Meyer, Herrmann Julius, Kaukasischer Isthmus., Bibliographischen Instituts, Hildburghausen 1872; David Rumsey Historical Map Collection, List № 13324.096, S.N.96, p.74).

Harita 3. 1886–1890: Kafkasya'nın Etno-Linguistik Haritası (Tsutsiev, Arthur. Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus. Çeviren Nora Seligman Favorov. New Haven: Yale University Press, 2014, p.49).

Harita 4. 1881–1888: Kafkasya'nın İdari Yapısı (Tsutsiev, s. 37).

Harita 5. 1763–1918 Döneminde Başta Ermeniler Olmak Üzere Hristiyan Gayri-Rus Toplulukların İskân ve Kolonizasyon Süreçleri (Tsutsiev, s. 46).

Harita 6. 1886–1890: Kafkasya'nın Mezhebi ve Dini Dağılım Haritası (Tsutsiev, s. 52).

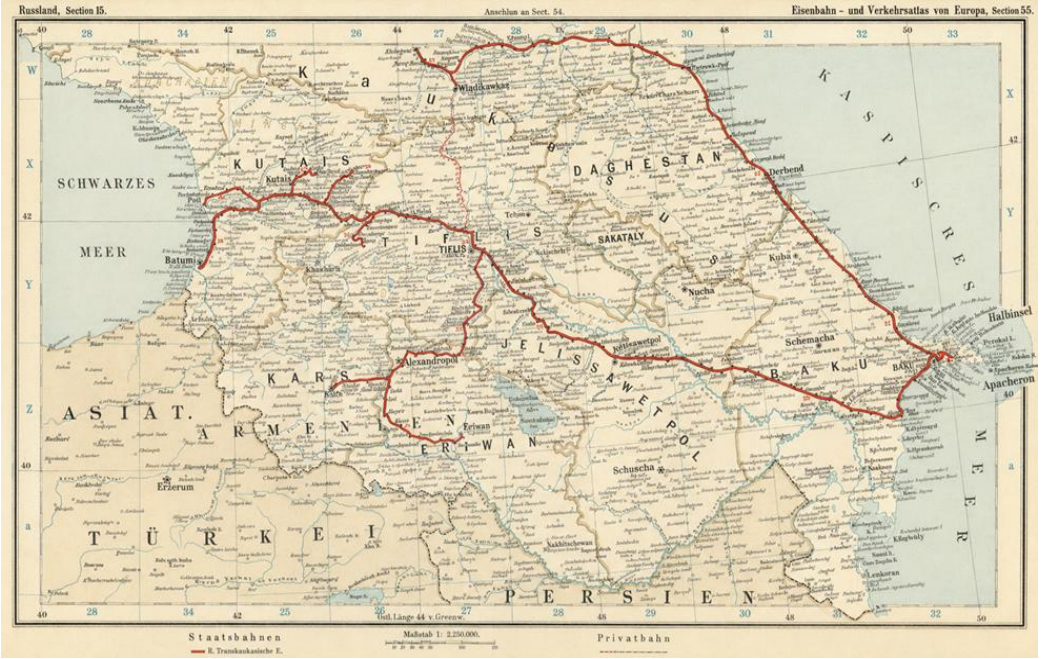
Harita 7. 1903-1917 Kafkasya'nın İdari Yapısı (Tsutsiev, s. 59).

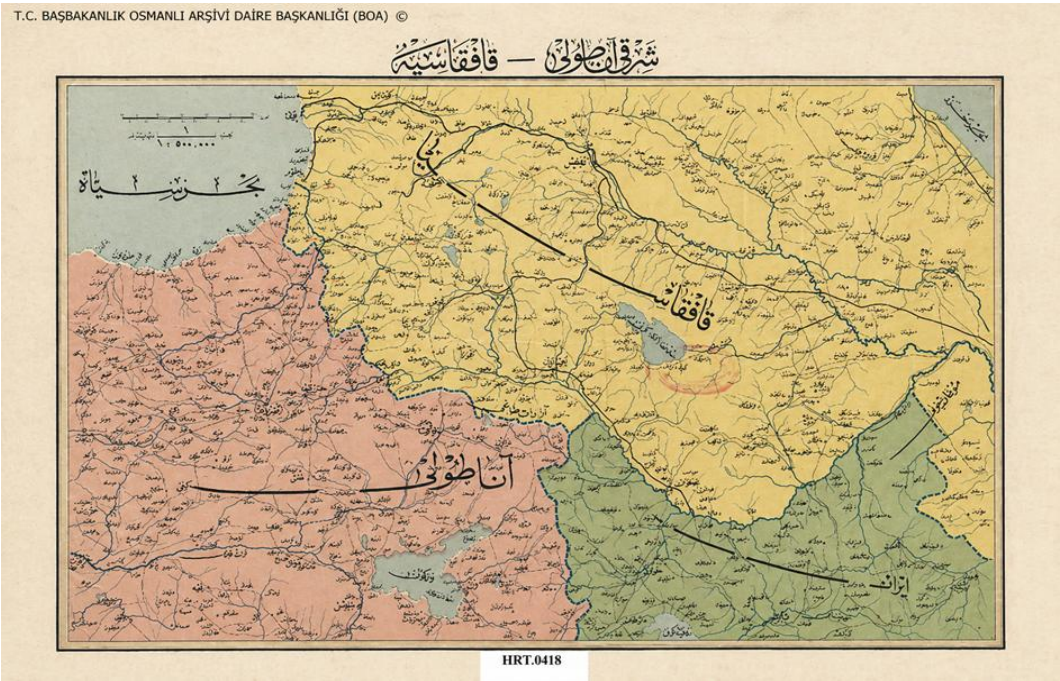
Harita 8. Kafkasya'nın Etnografik Haritası, 1903 (Dorozhnaya karta Kavkazskogo kraya, Tiflis 1903. David Rumsey Historical Map Collection, List №15607.000).

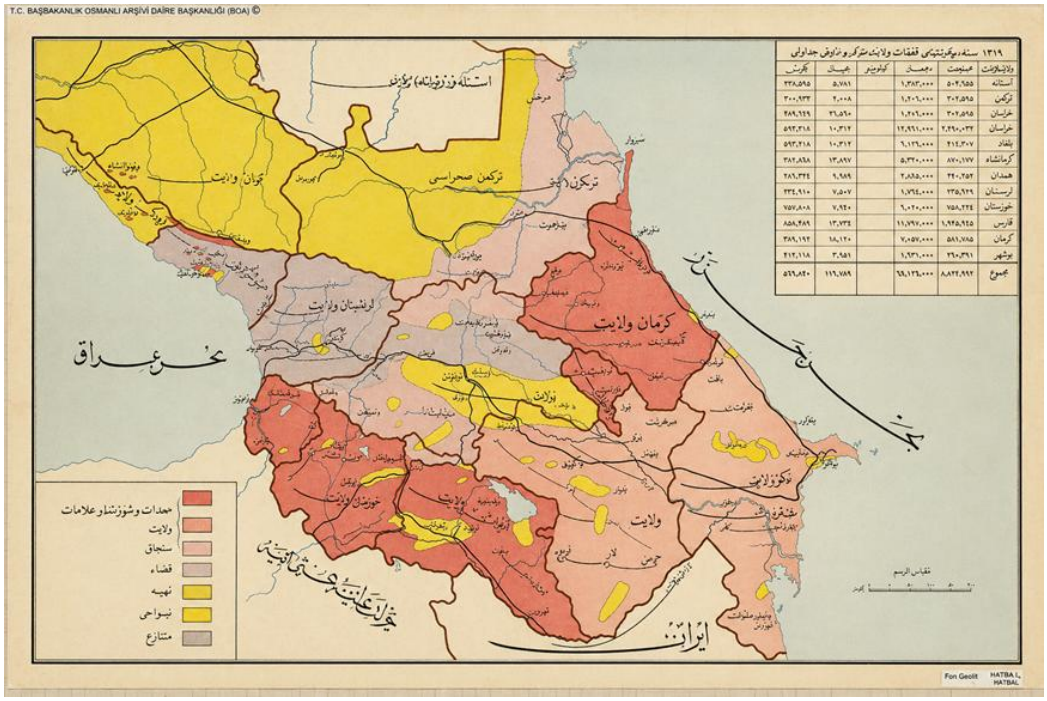
Harita 9. 1905: Kafkasya'nın Demiryolları Haritası (David Rumsey Historical Map Collection, List № 13679.076, S.N.76, p. sect.55).

Harita 10. Şarki Anadolu ve Kafkasya Haritası (BOA, HRT.h, nr. 418/1, 13 Safer 1333).

Harita 11. Kafkasya demografik haritası (BOA, HRT.h, nr. 80/a-001, 13 Safer 1333).

Harita 12. Genel Kafkasya haritası (PA AA, RZ 201, R 11053, Bl. 366, Kasım 1915).

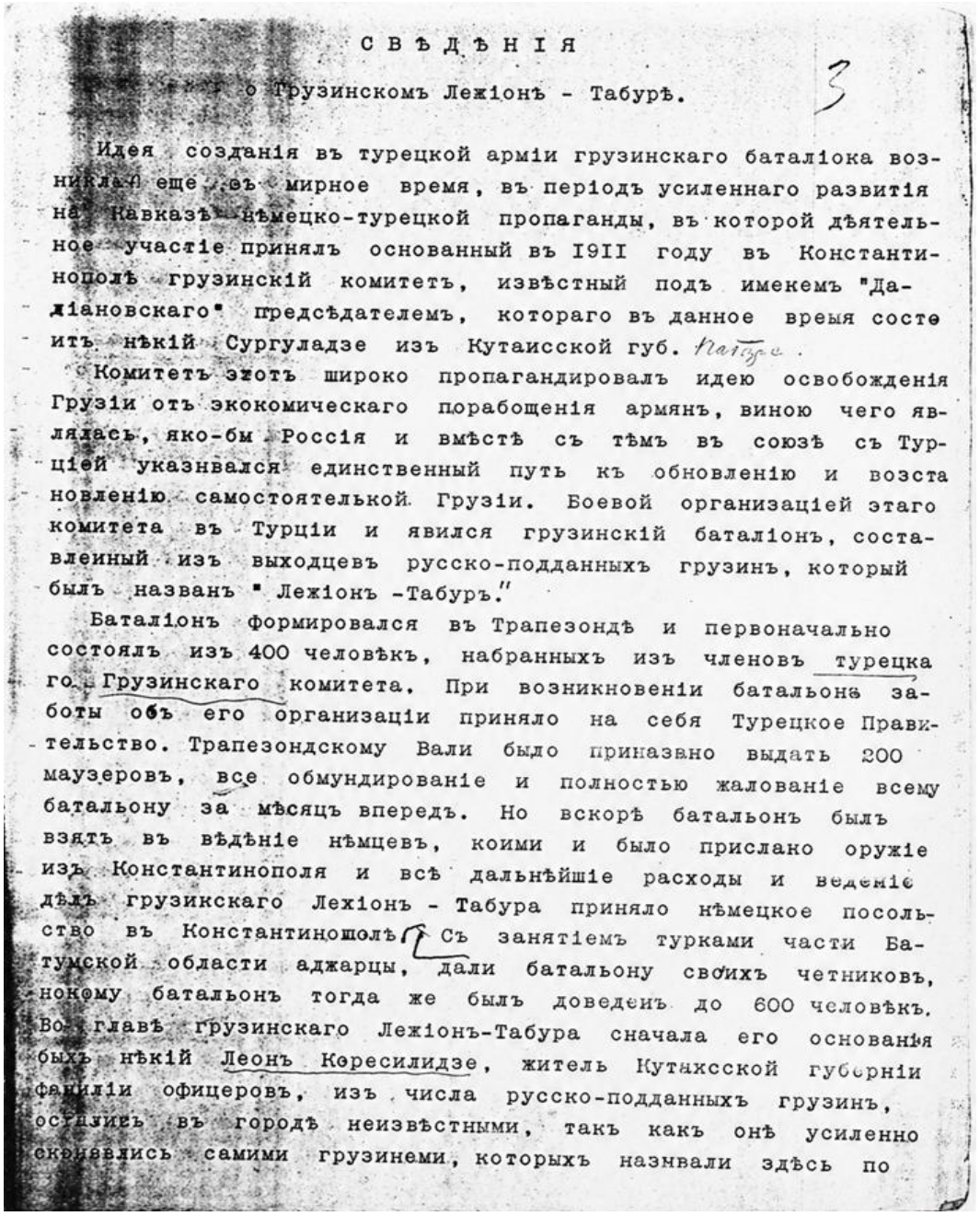

Harita 13. 1918-1919 Bağımsız Cumhuriyetler ve Teritoryal İhtilaflar (Tsutsiev, s. 65).

EK 2 BELGELER

Belge 1. Gürcülerden bir lejyon taburu oluşturulduğuna dair Kafkasya yerel yönetim yardımcısı tarafından Rusya Kafkas temsilcisine gönderilen rapor BOA, YB (21), Dosya No: 9, Gömlek No: 1, lef 11.

СВѢДѢНІЯ

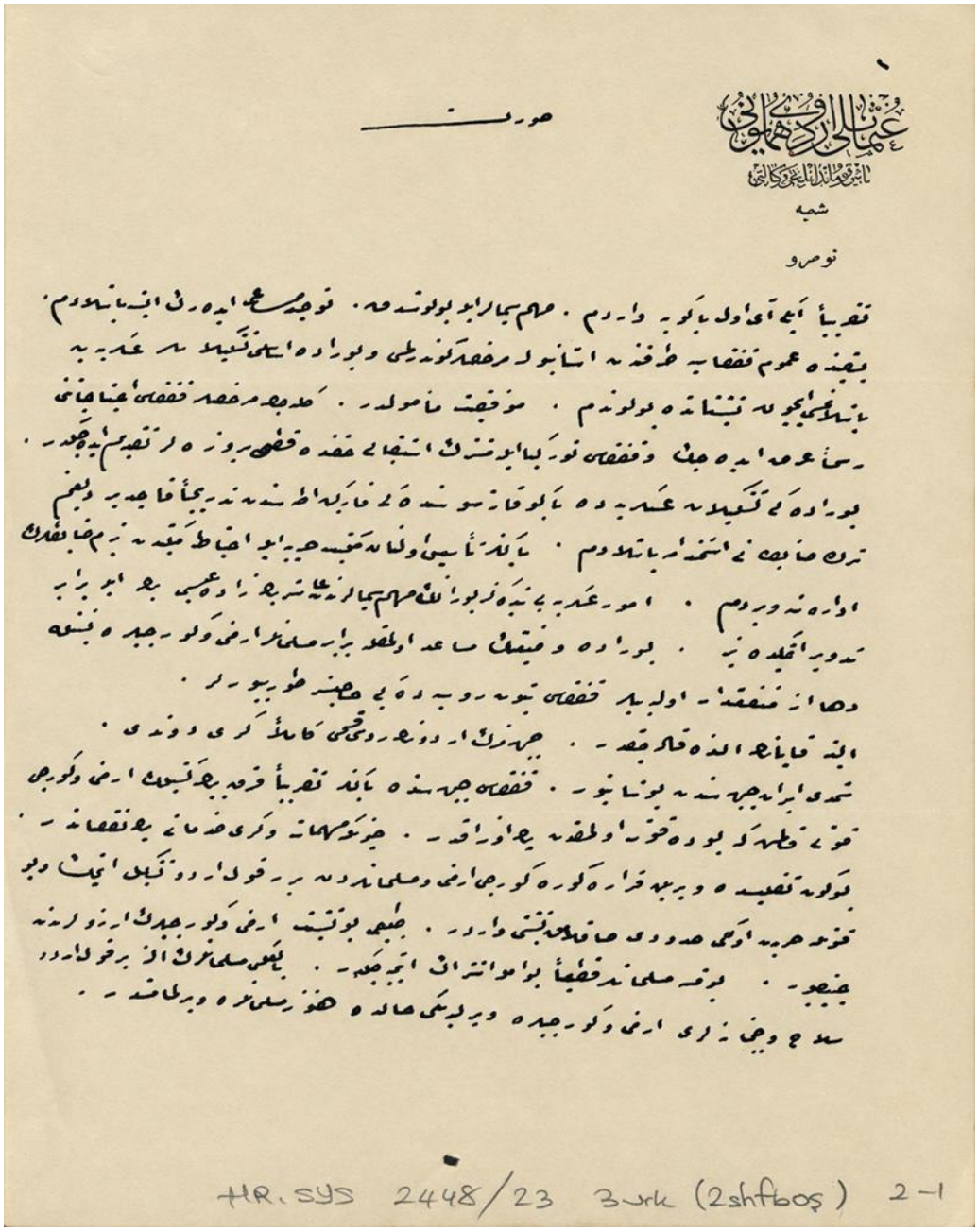
о Трузинскомъ Лежіонѣ - Табурѣ.

Идея созданія въ турецкой арміи грузинскаго баталіока возникла еще въ мирное время, въ періодъ усиленнаго развитія на Кавказѣ нѣмецко-турецкой пропаганды, въ которой дѣятельное участіе принялъ основанный въ 1911 году въ Константинополѣ грузинскій комитетъ, извѣстный подъ имекемъ "Далiановскаго" предсѣдателемъ, котораго въ данное вреыя состоитъ нѣкій Сургуладзе изъ Кутаисской губ.

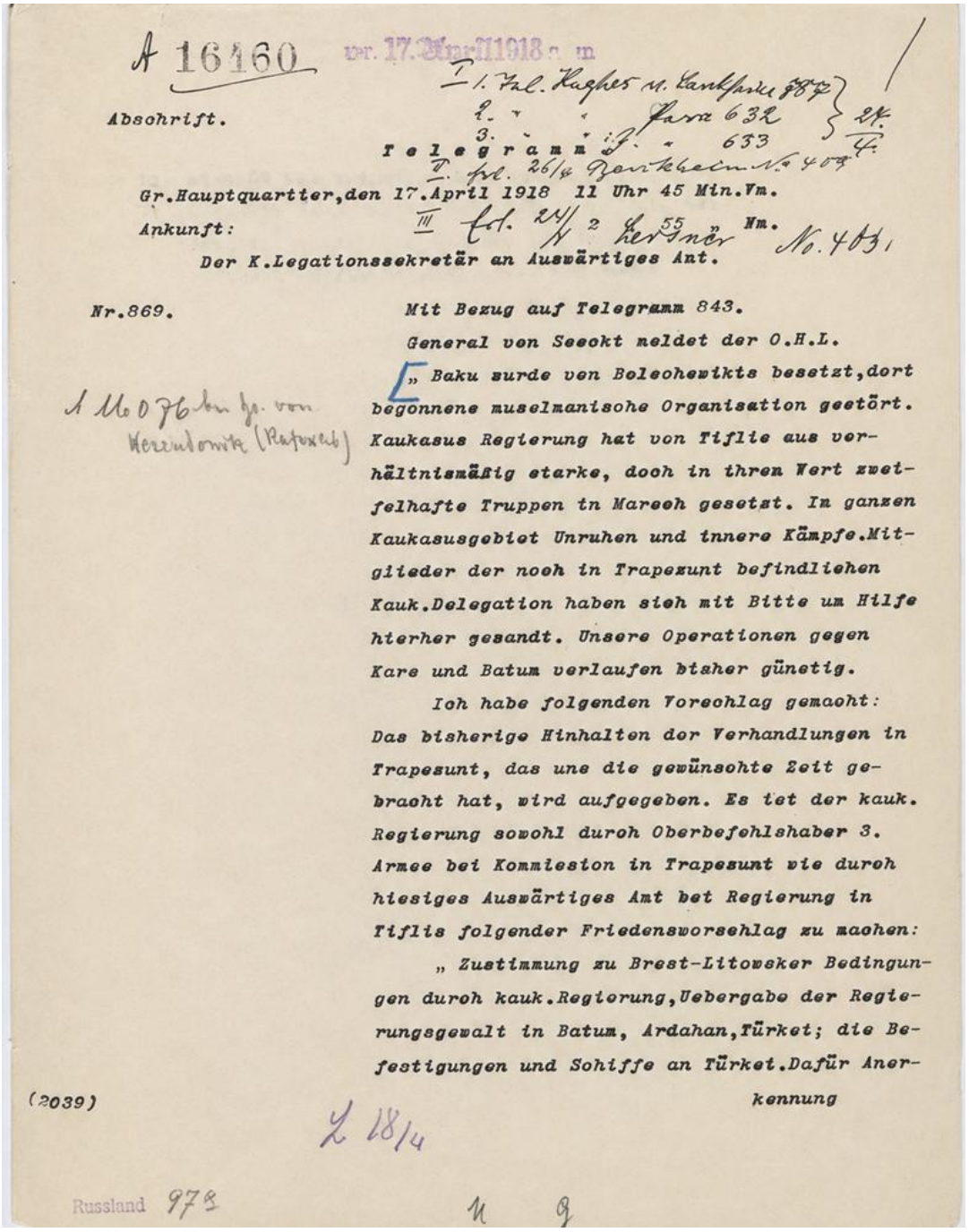
Комитетъ этотъ широко пропагандировалъ идею освобожденія Грузіи отъ экокомическаго порабощенія армянъ, виною чего являлась, яко-бы Россія и вмѣстѣ съ тѣмъ въ союзѣ съ Турціей указнвался единственный путь къ обновленію и возстановленію самостоятелькой Грузіи. Боевой организаціей этаго комитета въ Турціи и явился грузинскій баталіонъ, составленный изъ выходцевъ русско-подданныхъ грузинъ, который былъ названъ " Лежіонъ -Табуръ."

Баталіонъ формировался въ Трапезондѣ и первоначально состоялъ изъ 400 человѣкъ, набранныхъ изъ членовъ турецкаго Грузинскаго комитета. При возникновеніи батальона заботы объ его организаціи приняло на себя Турецкое Правительство. Трапезондскому Вали было приказано выдать 200 маузеровъ, все обмундированіе и полностью жалованіе всему батальону за мѣсяцъ впередъ. Но вскорѣ батальонъ былъ взятъ въ вѣдѣніе нѣмцевъ, коими и было прислано оружіе изъ Константинополя и всѣ дальнѣйшіе расходы и веденіе дѣлъ грузикскаго Лехіонъ - Табура приняло нѣмецкое посольство въ Константинополѣ. Съ занятіемъ турками части Батумской области аджарцы, дали батальону своихъ четниковъ, нокому батальонъ тогда же былъ доведенъ до 600 человѣкъ. Во главѣ грузинскаго Лежіонъ-Табура сначала его основанія быхъ нѣкій Леонъ Кересилидзе, житель Кутаксской губерніи фамиліи офицеровъ, изъ числа русско-подданныхъ грузинъ, остались въ городѣ неизвѣстными, такъ какъ онѣ усиленно скрывались самими грузинеми, которыхъ назнвали здѣсь по

Belge 2. Kafkas Müslümanlarının Osmanlı ordusunu bekledikleri, Rusya'nın Kafkasya'dan el çektiği, Müslümanların Türkiye bayrağı altında federasyon teşkili istedikleri, Ermeni ve Gürcülerin Türkiye ile Kafkas Müslümanlarının temasa geçmelerine dair Rüştü Bey'den alınan raporun sureti (BOA, HR.SYS, 2448/23, lef 2/1, 16 Şubat 1918).

Belge 3. Güney Kafkasya'da Emperyal Güçlerin Faaliyetlerine İlişkin 17 Nisan 1918 Tarihli Alman Askerî Raporu (PA AA, RZ 201, R 11044, Bl. 50).

A 16160 ver. 17. April 1918 [illegible] m

Absohrift.

Telegramm

Gr.Hauptquartier, den 17.April 1918 11 Uhr 45 Min.Vm.

Ankunft: [illegible] Nm.

Der K.Legationssekretär an Auswärtiges Amt.

Nr.869.

Mit Bezug auf Telegramm 843.

General von Seeckt meldet der O.H.L.

„ Baku wurde von Bolschewikis besetzt, dort begonnene muselmanische Organisation gestört. Kaukasus Regierung hat von Tiflis aus verhältnismäßig starke, doch in ihren Wert zweifelhafte Truppen in Marsch gesetzt. Im ganzen Kaukasusgebiet Unruhen und innere Kämpfe. Mitglieder der noch in Trapezunt befindlichen Kauk. Delegation haben sich mit Bitte um Hilfe hierher gesandt. Unsere Operationen gegen Kars und Batum verlaufen bisher günstig.

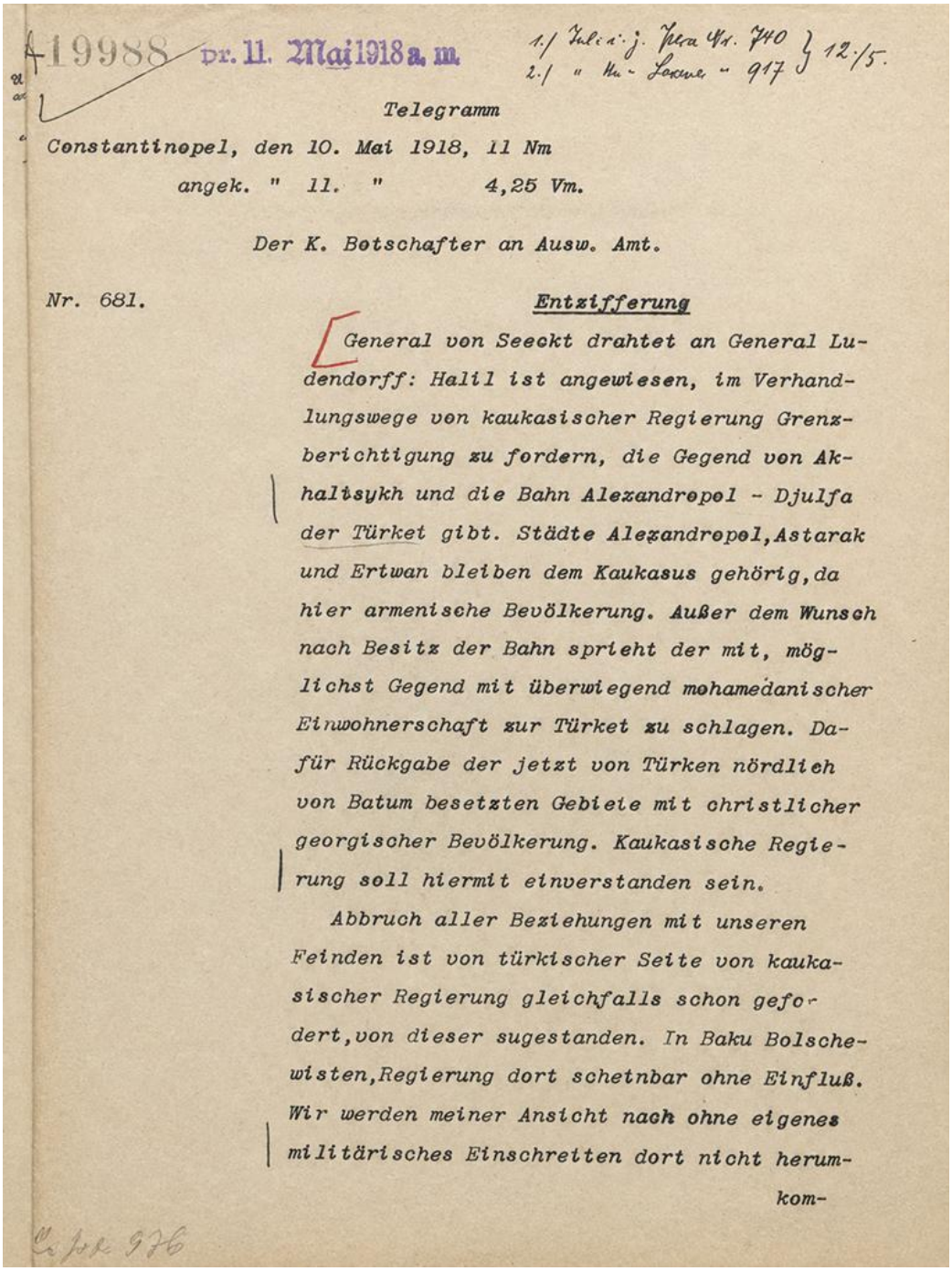
Ich habe folgenden Vorschlag gemacht: Das bisherige Hinhalten der Verhandlungen in Trapezunt, das uns die gewünschte Zeit gebracht hat, wird aufgegeben. Es ist der kauk. Regierung sowohl durch Oberbefehlshaber 3. Armee bei Kommission in Trapezunt wie durch hiesiges Auswärtiges Amt bei Regierung in Tiflis folgender Friedensvorschlag zu machen:

„ Zustimmung zu Brest-Litowsker Bedingungen durch kauk. Regierung, Uebergabe der Regierungsgewalt in Batum, Ardahan, Kürket; die Befestigungen und Schiffe an Kürket. Dafür Anerkennung

(2039)

Russland 978

Belge 4. General von Seeckt'in Kafkas Hükümeti ile Türkiye Arasındaki Görüşmelere ve Bakü'deki Bolşevik Faaliyetlere İlişkin 10 Mayıs 1918 Tarihli Raporu (PA AA, RZ 201, R 11045, Bl. 33).

A 19988 dr. 11. Mai 1918 a. m.

1./ Türkei j. Nr. 740 } 12./5.
2./ " Nr. Secret. 917 }

Telegramm

Constantinopel, den 10. Mai 1918, 11 Nm
angek. " 11. " 4,25 Vm.

Der K. Botschafter an Ausw. Amt.

Nr. 681.

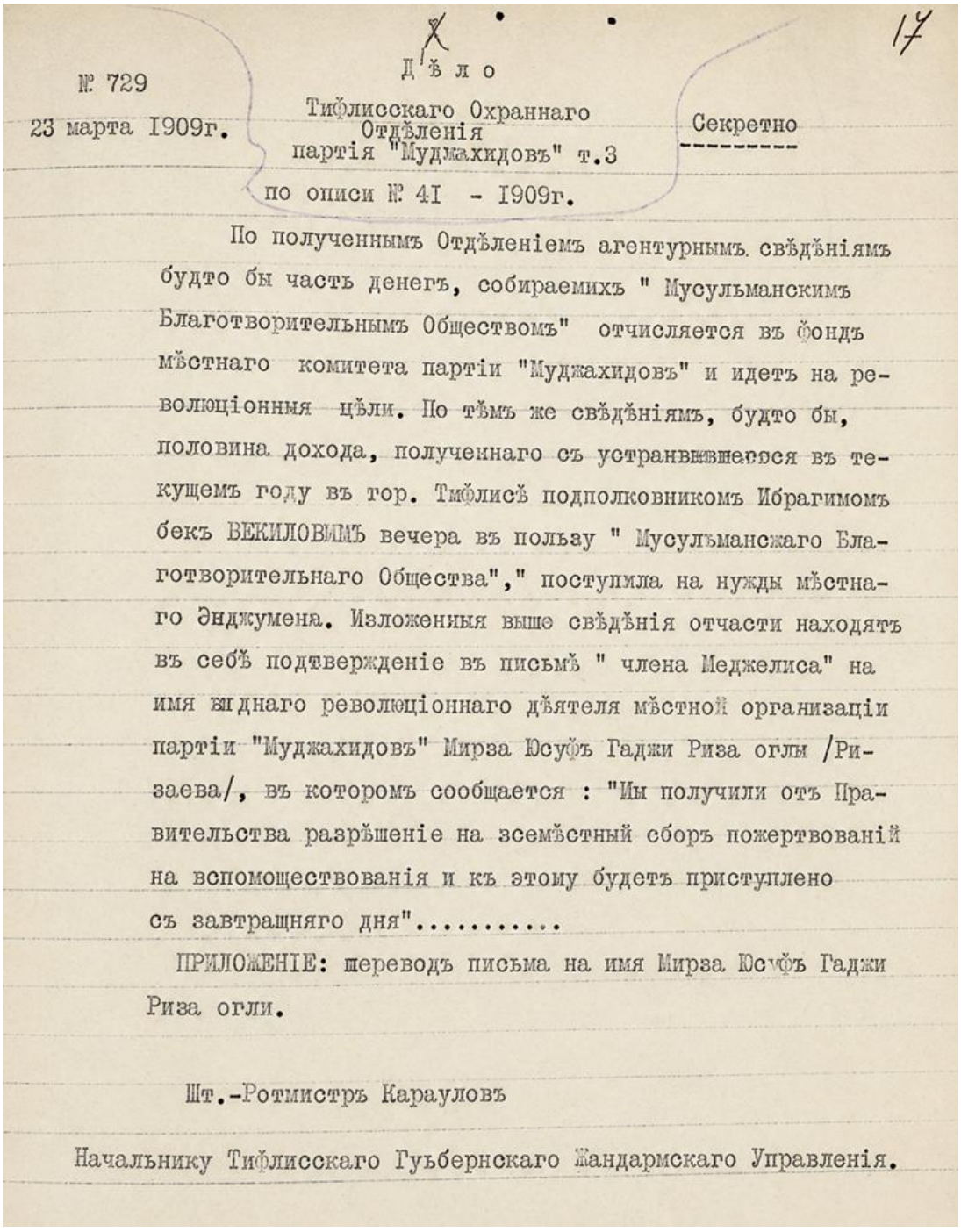
Entzifferung

General von Seeckt drahtet an General Ludendorff: Halil ist angewiesen, im Verhandlungswege von kaukasischer Regierung Grenzberichtigung zu fordern, die Gegend von Akhaltsykh und die Bahn Alexandropol - Djulfa der Türket gibt. Städte Alexandropol, Astarak und Ertwan bleiben dem Kaukasus gehörig, da hier armenische Bevölkerung. Außer dem Wunsch nach Besitz der Bahn spricht der mit, möglichst Gegend mit überwiegend mohamedanischer Einwohnerschaft zur Türket zu schlagen. Dafür Rückgabe der jetzt von Türken nördlich von Batum besetzten Gebiete mit christlicher georgischer Bevölkerung. Kaukasische Regierung soll hiermit einverstanden sein.

Abbruch aller Beziehungen mit unseren Feinden ist von türkischer Seite von kaukasischer Regierung gleichfalls schon gefordert, von dieser sugestanden. In Baku Bolschewisten, Regierung dort schetnbar ohne Einfluß. Wir werden meiner Ansicht nach ohne eigenes militärisches Einschreiten dort nicht herumkom-

Ca Jol. 976

Belge 5. Müslüman "Mücahit" Partisinin Müslüman Yardım Cemiyeti Tarafından Finanse Edilmesine İlişkin Tiflis Ohrana İdaresinin 23 Mart 1909 Tarihli Raporu (ARDTA. F.524, S.1, SV.19).

17

№ 729
23 марта 1909г.

Дѣло
Тифлисскаго Охраннаго Отдѣленія
партія "Муджахидовъ" т.3
по описи № 41 - 1909г.

Секретно

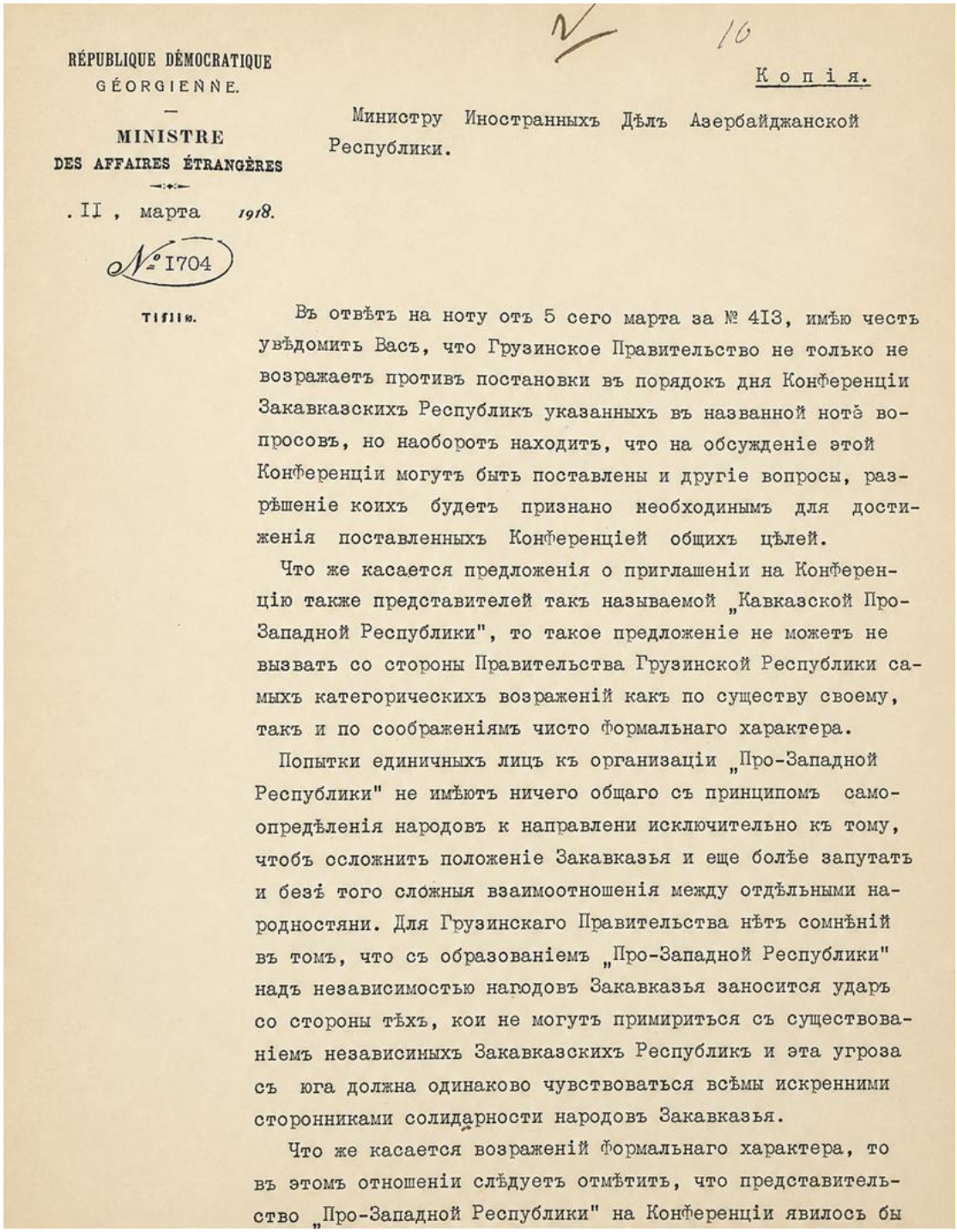
По полученнымъ Отдѣленіемъ агентурнымъ свѣдѣніямъ будто бы часть денегъ, собираемихъ " Мусульманскимъ Благотворительнымъ Обществомъ" отчисляется въ фондъ мѣстнаго комитета партіи "Муджахидовъ" и идетъ на революціонныя цѣли. По тѣмъ же свѣдѣніямъ, будто бы, половина дохода, полученнаго съ устраивавшегося въ текущемъ году въ гор. Тифлисѣ подполковникомъ Ибрагимомъ бекъ ВЕКИЛОВИМЪ вечера въ пользу " Мусульманскаго Благотворительнаго Общества"," поступила на нужды мѣстнаго Энджумена. Изложенныя выше свѣдѣнія отчасти находятъ въ себѣ подтвержденіе въ письмѣ " члена Меджелиса" на имя видnаго революціоннаго дѣятеля мѣстной организаціи партіи "Муджахидовъ" Мирза Юсуфъ Гаджи Риза огли /Ризаева/, въ которомъ сообщается : "Мы получили отъ Правительства разрѣшеніе на всемѣстный сборъ пожертвованій на вспомоществованія и къ этому будетъ приступлено съ завтрашняго дня".....

ПРИЛОЖЕНІЕ: переводъ письма на имя Мирза Юсуфъ Гаджи Риза огли.

Шт.-Ротмистръ Карауловъ

Начальнику Тифлисскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія.

Belge 6. Gürcistan Hükümetinin Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Konferansı Toplanmasına İlişkin Teklifine Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığınca Verilen 11 Mart 1919 Tarihli Cevap (ARDA. F.897, S.1, SV.46).

RÉPUBLIQUE DÉMOCRATIQUE
GÉORGIENNE.
—
MINISTRE
DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES

.II, марта 1918.

№ 1704

Tiflis.

N 10

Копія.

Министру Иностранныхъ Дѣлъ Азербайджанской Республики.

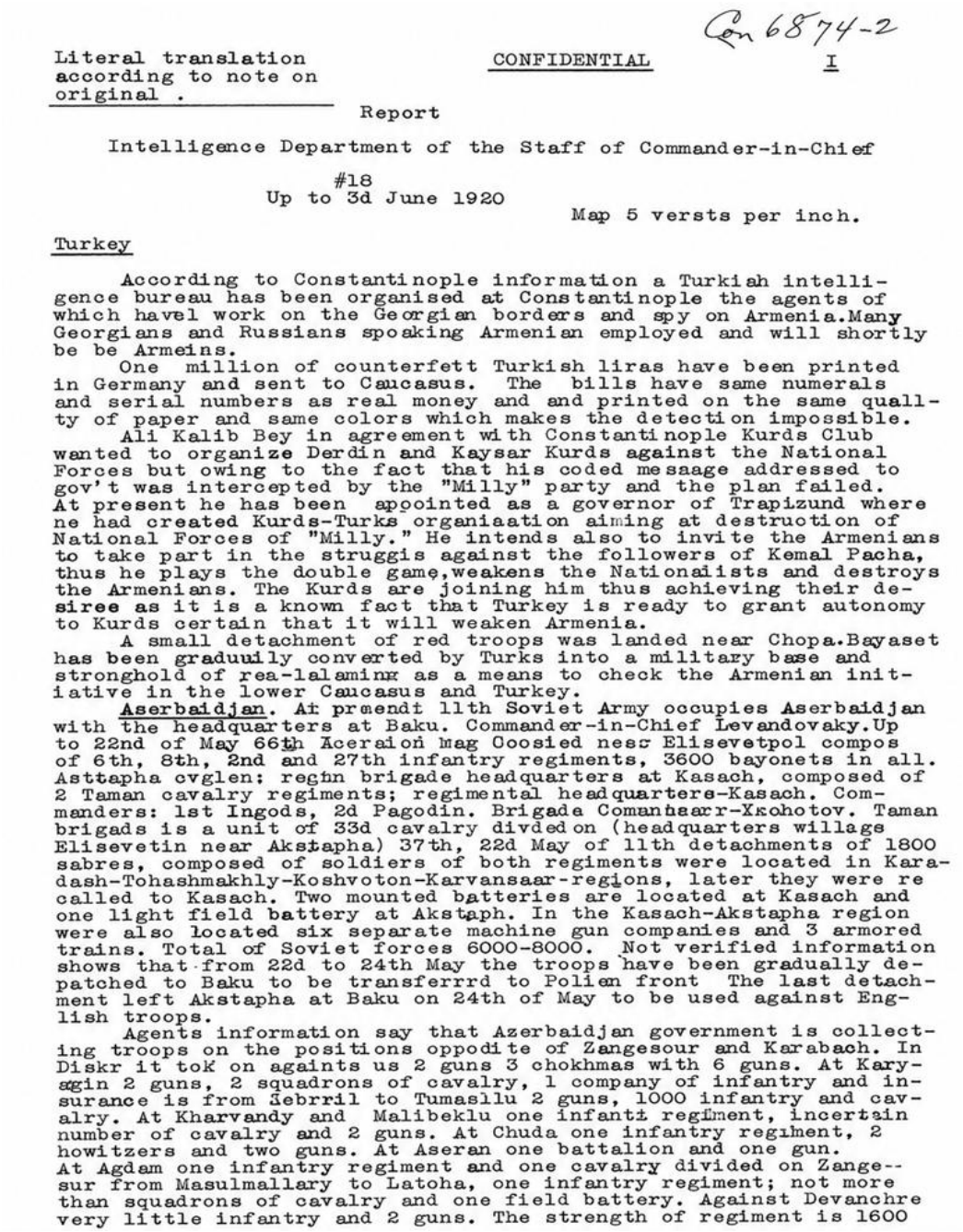
Въ отвѣтъ на ноту отъ 5 сего марта за № 413, имѣю честь увѣдомить Васъ, что Грузинское Правительство не только не возражаетъ противъ постановки въ порядокъ дня Конференціи Закавказскихъ Республикъ указанныхъ въ названной нотѣ вопросовъ, но наоборотъ находитъ, что на обсужденіе этой Конференціи могутъ быть поставлены и другіе вопросы, разрѣшеніе коихъ будетъ признано необходимымъ для достиженія поставленныхъ Конференціей общихъ цѣлей.

Что же касается предложенія о приглашеніи на Конференцію также представителей такъ называемой „Кавказской Про-Западной Республики", то такое предложеніе не можетъ не вызвать со стороны Правительства Грузинской Республики самыхъ категорическихъ возраженій какъ по существу своему, такъ и по соображеніямъ чисто формальнаго характера.

Попытки единичныхъ лицъ къ организаціи „Про-Западной Республики" не имѣютъ ничего общаго съ принципомъ самоопредѣленія народовъ к направлени исключительно къ тому, чтобъ осложнить положеніе Закавказья и еще болѣе запутать и безъ того сложныя взаимоотношенія между отдѣльными народностяни. Для Грузинскаго Правительства нѣтъ сомнѣній въ томъ, что съ образованіемъ „Про-Западной Республики" надъ независимостью народовъ Закавказья заносится ударъ со стороны тѣхъ, кои не могутъ примириться съ существованіемъ независиныхъ Закавказскихъ Республикъ и эта угроза съ юга должна одинаково чувствоваться всѣмы искренними сторонниками солидарности народовъ Закавказья.

Что же касается возраженій формальнаго характера, то въ этомъ отношеніи слѣдуетъ отмѣтить, что представительство „Про-Западной Республики" на Конференціи явилось бы

Belge 7. İngiliz Askerî İstihbarat Raporunda Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'daki Askerî Hareketlilik ile Sovyet ve Yerel Güçlerin Faaliyetleri, 3 Haziran 1920 (Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs, April 15- 23 October, 1920. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey 1910-1929, National Archives (United States)).

Con 6874-2

Literal translation according to note on original .

CONFIDENTIAL

I

Report

Intelligence Department of the Staff of Commander-in-Chief

#18
Up to 3d June 1920

Map 5 versts per inch.

Turkey

According to Constantinople information a Turkiah intelligence bureau has been organised at Constantinople the agents of which havel work on the Georgian borders and spy on Armenia.Many Georgians and Russians spoaking Armenian employed and will shortly be be Armeins.

One million of counterfett Turkish liras have been printed in Germany and sent to Caucasus. The bills have same numerals and serial numbers as real money and and printed on the same quallty of paper and same colors which makes the detection impossible.

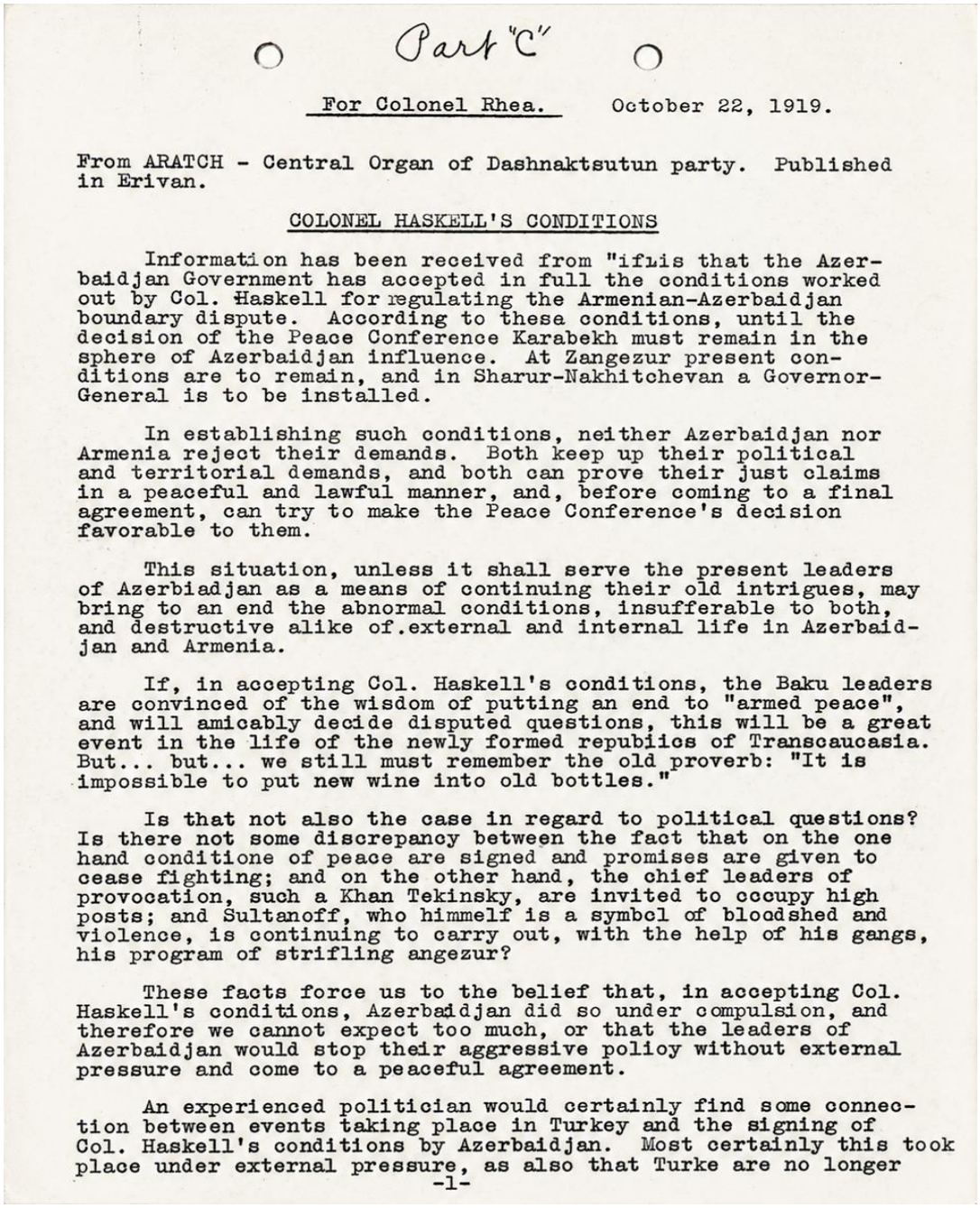
Ali Kalib Bey in agreement with Constantinople Kurds Club wanted to organize Derdin and Kaysar Kurds against the National Forces but owing to the fact that his coded mesaage addressed to gov't was intercepted by the "Milly" party and the plan failed. At present he has been appointed as a governor of Trapizund where ne had created Kurds-Turks organiaation aiming at destruction of National Forces of "Milly." He intends also to invite the Armenians to take part in the struggis against the followers of Kemal Pacha, thus he plays the double game,weakens the Nationaiists and destroys the Armenians. The Kurds are joining him thus achieving their desiree as it is a known fact that Turkey is ready to grant autonomy to Kurds certain that it will weaken Armenia.

A small detachment of red troops was landed near Chopa.Bayaset has been graduuily converted by Turks into a military base and stronghold of rea-lalaminr as a means to check the Armenian initiative in the lower Caucasus and Turkey.

Aserbaidjan. At prmendt 11th Soviet Army occupies Aserbaidjan with the headquarters at Baku. Commander-in-Chief Levandovaky.Up to 22nd of May 66th Aceraion Mag Coosied nesc Elisevetpol compos of 6th, 8th, 2nd and 27th infantry regiments, 3600 bayonets in all. Asttapha cvglen: regin brigade headquarters at Kasach, composed of 2 Taman cavalry regiments; regimental headquarters-Kasach. Commanders: lst Ingods, 2d Pagodin. Brigada Comanhaarr-Xcohotov. Taman brigads is a unit of 33d cavalry divded on (headquarters willags Elisevetin near Akstapha) 37th, 22d May of 11th detachments of 1800 sabres, composed of soldiers of both regiments were located in Karadash-Tohashmakhly-Koshvoton-Karvansaar-regions, later they were re called to Kasach. Two mounted batteries are located at Kasach and one light field battery at Akstaph. In the Kasach-Akstapha region were also located six separate machine gun companies and 3 armored trains. Total of Soviet forces 6000-8000. Not verified information shows that from 22d to 24th May the troops have been gradually depatched to Baku to be transferrrd to Polien front The last detachment left Akstapha at Baku on 24th of May to be used against English troops.

Agents information say that Azerbaidjan government is collecting troops on the positions oppodite of Zangesour and Karabach. In Diskr it tok on againts us 2 guns 3 chokhmas with 6 guns. At Karyagin 2 guns, 2 squadrons of cavalry, 1 company of infantry and insurance is from Sebrril to Tumasllu 2 guns, 1000 infantry and cavalry. At Kharvandy and Malibeklu one infantl regiment, incertain number of cavalry and 2 guns. At Chuda one infantry regiment, 2 howitzers and two guns. At Aseran one battalion and one gun. At Agdam one infantry regiment and one cavalry divided on Zangesur from Masulmallary to Latoha, one infantry regiment; not more than squadrons of cavalry and one field battery. Against Devanchre very little infantry and 2 guns. The strength of regiment is 1600

Belge 8. Ermenistan-Azerbaycan Sınır İhtilafına İlişkin Albay Haskell'in Şartlarını Ele Alan Aratch Gazetesi Kaynaklı 22 Ekim 1919 Tarihli Belge (Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., October 22nd, 1919- April 17, 1920. National Archives United States).

Part "C"

For Colonel Rhea. October 22, 1919.

From ARATCH - Central Organ of Dashnaktsutun party. Published in Erivan.

COLONEL HASKELL'S CONDITIONS

Information has been received from "iflis that the Azerbaidjan Government has accepted in full the conditions worked out by Col. Haskell for regulating the Armenian-Azerbaidjan boundary dispute. According to these conditions, until the decision of the Peace Conference Karabekh must remain in the sphere of Azerbaidjan influence. At Zangezur present conditions are to remain, and in Sharur-Nakhitchevan a Governor-General is to be installed.

In establishing such conditions, neither Azerbaidjan nor Armenia reject their demands. Both keep up their political and territorial demands, and both can prove their just claims in a peaceful and lawful manner, and, before coming to a final agreement, can try to make the Peace Conference's decision favorable to them.

This situation, unless it shall serve the present leaders of Azerbiadjan as a means of continuing their old intrigues, may bring to an end the abnormal conditions, insufferable to both, and destructive alike of.external and internal life in Azerbaidjan and Armenia.

If, in accepting Col. Haskell's conditions, the Baku leaders are convinced of the wisdom of putting an end to "armed peace", and will amicably decide disputed questions, this will be a great event in the life of the newly formed repubiics of Transcaucasia. But... but... we still must remember the old proverb: "It is impossible to put new wine into old bottles."

Is that not also the case in regard to political questions? Is there not some discrepancy between the fact that on the one hand conditione of peace are signed and promises are given to cease fighting; and on the other hand, the chief leaders of provocation, such a Khan Tekinsky, are invited to occupy high posts; and Sultanoff, who himmelf is a symbol of bloodshed and violence, is continuing to carry out, with the help of his gangs, his program of strifling angezur?

These facts force us to the belief that, in accepting Col. Haskell's conditions, Azerbaidjan did so under compulsion, and therefore we cannot expect too much, or that the leaders of Azerbaidjan would stop their aggressive polioy without external pressure and come to a peaceful agreement.

An experienced politician would certainly find some connection between events taking place in Turkey and the signing of Col. Haskell's conditions by Azerbaidjan. Most certainly this took place under external pressure, as also that Turke are no longer

-1-

EK 3 GAZETELER

Görsel 1. Açık Söz gazetesinin 7 Ocak 1918 tarihli nüshası

آچیق سوز

Воскресенье 7 ЯНВАРЯ 1918г. №648 — سیاسی، اجتماعی و ادبی گوندملك تورك توله‌سی‌در — „АЧЫГЪ-СОЗЪ" (Ясное слово)

اعلان

ما کینه خراب اولغیفندن ایکی-اوچ کون غزته کوچك قطعه‌ده بوراقیلاجقدر.

صلح اطرافیده

اعلان طرطلری :

ред., Нахичеванская улица, рядь гая. АЧЫГЪ-СОЗЪ" изд. маз. БАКУ, телефь № 48—32

Görsel 2. Al Bayrak gazetesinin 4 Şubat 1918 tarihli nüshası

Воскресенье 4 февраля 1918 г. — № 1.

بازار ٥ جمادی‌الاول ١٣٣٦ هجری ٤ فیورال ١٩١٨

یرمجی ایل

آلا بیراق

١٣٣٦

Алъ-Байракъ (Красное Знамя)

اعلان قیمتلری سلی ١

آیونه قیمتی :

هلهلك معتمده ایکی دفعه چیقان مسلمان اجتماعیون‌لارینگ غوتنسی‌لر

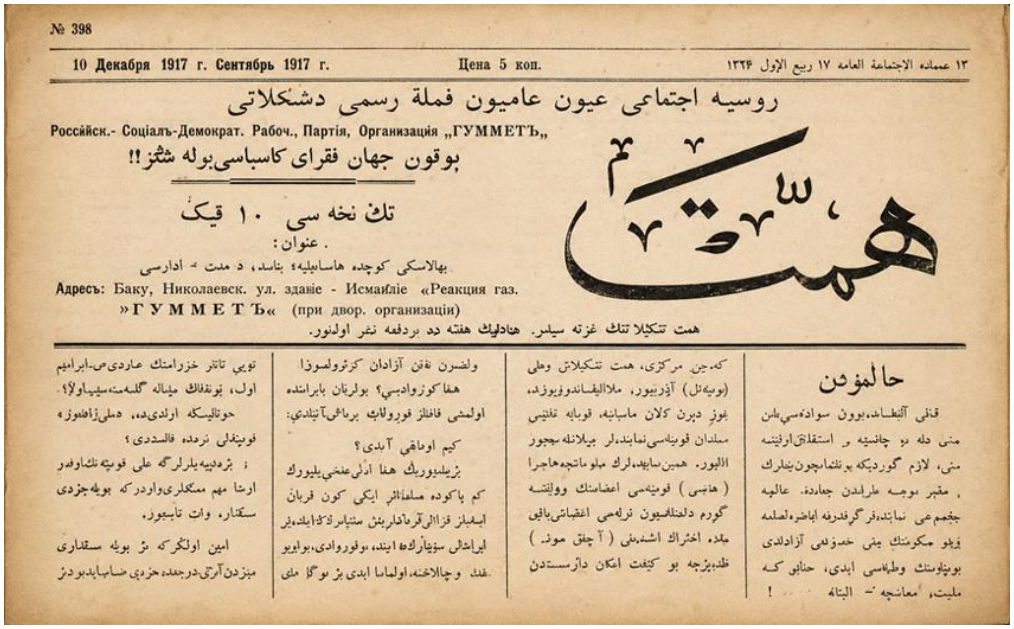
فعله کندلی قارداشلار! بیلیگز بزیم قوتمز غزینه‌مدر کنه قدر بزیم دردلریمز واد ایسه بر بریمزه اونلاری غزیته واسطه‌سی ایله بیان ایلیوب دردلرمزه دوا تایا بیلریك. کچردیگمز زمان چوق آغر چوق نازیك‌در. غزیته‌سز بوتون احوالدن خبردار اولماق چتین‌در. آغر وظیفه‌یی آنجاق سزك مالّی و معنوی کومك‌لگز ایله یرینه یتوره بیلریز.

БИБЛИОТЕКА Азербайжанск. Гос. Центр. Библ. им. Кирова. Инв. № 1168.

مدیری قلی دلشلاس؟ حیودگت، یزیاس؟یشی یاك یسز فن.

الداره.

Görsel 3. Himmet gazetesinin 26 Eylül 1917 tarihli nüshası

№ 398

10 Декабря 1917 г. Сентябрь 1917 г. Цена 5 коп. ١٣ عمدده الاجتماعة العامه ١٧ ربيع الاول ١٣٢٤

روسیه اجتماعی عیون عامیون فملة رسمی دشکلاتی

Россійск.- Соціалъ-Демократ. Рабоч., Партія, Организація „ГУММЕТЪ„

بوتون جهان فقرای کاسباسی بوله شئتر!!

همت

تك نخه سی ١٠ قیك

. عنوان :

بهالاسکی کوچده هاسابیله؛ بناسد، د مدت ـ ادارهسی

Адресъ: Баку, Николаевск. ул. зданіе - Исмаилія «Реакция газ. »ГУММЕТЪ« (при двор. организаціи)

همت تشکیلاتك غزته سیلر. هنادلیك هفته دد بردفعه نشر اولنور.

حالمؤدن

قدلی آلیقساد،بوون سوادهسی،بلن منی دله دو چالشیه و استقلاق اوغینه منی، لازم گوردیکه بو نقطهاچون بنلرك مقبر موجبه طرلدن جادده. عالیه جیعیم عی نمایندهفرگفدرفه ایاضه،لعلمه ویو مکومتك یمنی خمؤدهی آزادلدی بوبیاوتك وطنهسی ایدی، حتاوی کیه ملیت، امعاشجه ـ البتاه !

که،جن مرکزی، همت تشکیلاتی وهلی (بویه،ل) آذربیور، ملااللیقساندوویوزد، یوز دیرن کلان مابیاته، قوبایه نفیسی مملدان قوینهسی نمایند،لر میلانله بجور االبور. همین سایهد،لرك میلو ماتجه هاجرا (هایسی) قوینهسی اعضاسنك وولنتسه گورم دلفنالیون نرلهمی اعضاشی بالقی ملده اختراك اشدهملی (آچلق موند) ظدیزجه بو کیفت امکان دارسستدن

ولضرن نفن آزادان کرتروامسوزا هما کوزوادیسی؟ بولرنان بابرانده اولمشی فافلز فوروللرك براشی آنیلدی:

کیم اوماهی آیدی؟

بزیلیوریك هما ادلی عضی بلیورك کم پاکوده مسلمانلر ایکی کون قربان ایغلیاز قزالی قرمادلربنن سنبارلاکلایاده،بر لیراشلی سویلیارکده ایند، بوقوروادی،بواویو فلد وچالاخنه،اولماما ابدی بز بوگا ملی

تویی تاتار خزرامنك عاردی سی-ابرامیم اول، یونفاك میاله گلمه سه،سیباولا؟

حوتالیسکه اولدی ده، دملی زافلنوز؛ فوینفلی نرده، فالسدی؟

؛ بزه دیه یلرلرگه علی فوینه تلاوه در ارشا مهم ممکلری واردر که بویله جزدی سکنار، وات تابیجوز.

امین اولگرکه بز بویله سکناری میزدن آرتی درجده، حزبی ضایاید بوردز

صفحه ١٥ جمادی الاخر سنه ١٣٣٧ ایکنجی سنه دوامیه ١٨ مارت ٩١٩ت نوروز ١٣٢٩

آذربایجان

محل اداره:
باکو، وورونسوفسکی و نوبر انسکی کوچهرك کنجنده ٣ نمرولر ایوده
*آذربایجان،ادارهسی
تلفون شیاره ٣٩٠٦٠
تلك شمغهسی ٨٠ قرث

آبونه شرایطی:
باکو ایچون:
١ آیلغی ١٨ قروه
٢ » ٣٦ »
٣ » ٣٥ »
شهر شهرلر ایچون:
١ آیلغی ٢٠ روبله
٢ » ٣٥ »
٣ » ٧٠ »

ورك و اعلانلله مقره مقادارهسیدر، آرزلن آغیرقدر. درج اولسیان اورلن اعلانلر ایجلمز، درج ایدیلن مقالهلر مکاتبی اداره تنسیس ایدیور.

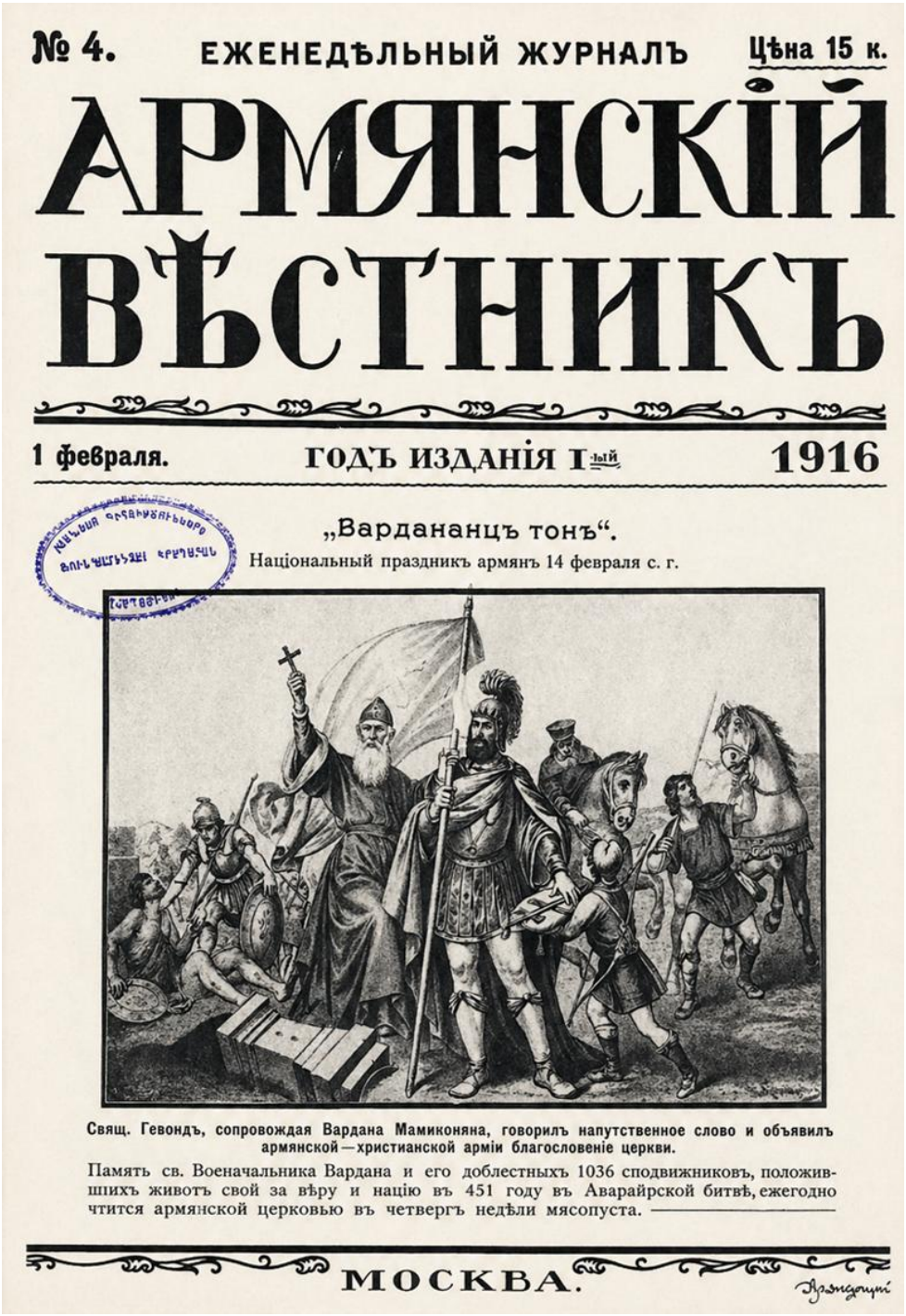
اعلان قیاتی:
سطری ٣ روبله کراته گوره اعلانلار ایجون گشت ایدیلر.

توپلماگلب سیاسی، اجتماعی، ادبی، اقتصادی تورك قزلهیدر.

باواشفاز هرکسلر

بو گونکی نمرهمزده درج ایدیلمش اولان کیفیه مادهلرلرك موترق برخیدن بازیلدیغی یزیه معلومدهره یزهاوواده یازیلادارقانونفرقی فته ـ اشوی که ـ ایاغیریق ! اوشن اوتری قدسی چکیریك که بو بازیلازلره اپتهمله، مومنلر اولان کورجستان حکومتنك رسمی قوفرق طوقنلن آمفیخی آزفیر سلمادلری حقنده ووا گوریاشی غائلی اجرات مغی ایاتنه مجبوریك، براحوالاعك نعوم سلمان قرب یاعصومی آذربایجان تورك واسلاطریه ها سوردنه نائیر ایلمیچگی شیهسزدهٔ بزم تزائمن ایسه، اوخوجارجزك گیامن،معاهدهقی دره جونکه بوبازیلانلرلك بریاوجریلری واوهی که، متفوطرلك حاز جیکی سوزلری، وقلمرافراحرلتنی قووجه عملکه گوشتریرهی که برطرفدن قدره لوك لخوان برچاتی برمغاپرینان ایشهمك، میکر طرفدن آوادهگوردو ایهیلهیی برخصوصت اعمك سیت ویرمیهرك قیدیله ه. ادارهمز یلیتهه اماوه سارجهیرلشمهمون مهه

Görsel 5. Armyanskiy Vestnik (Ermeni Bülteni) dergisinin 1 Şubat 1916 tarihli nüshası

№ 4. ЕЖЕНЕДѢЛЬНЫЙ ЖУРНАЛЪ Цѣна 15 к.

АРМЯНСКІЙ ВѢСТНИКЪ

1 февраля. ГОДЪ ИЗДАНІЯ I-ый 1916

„Вардананцъ тонъ“.

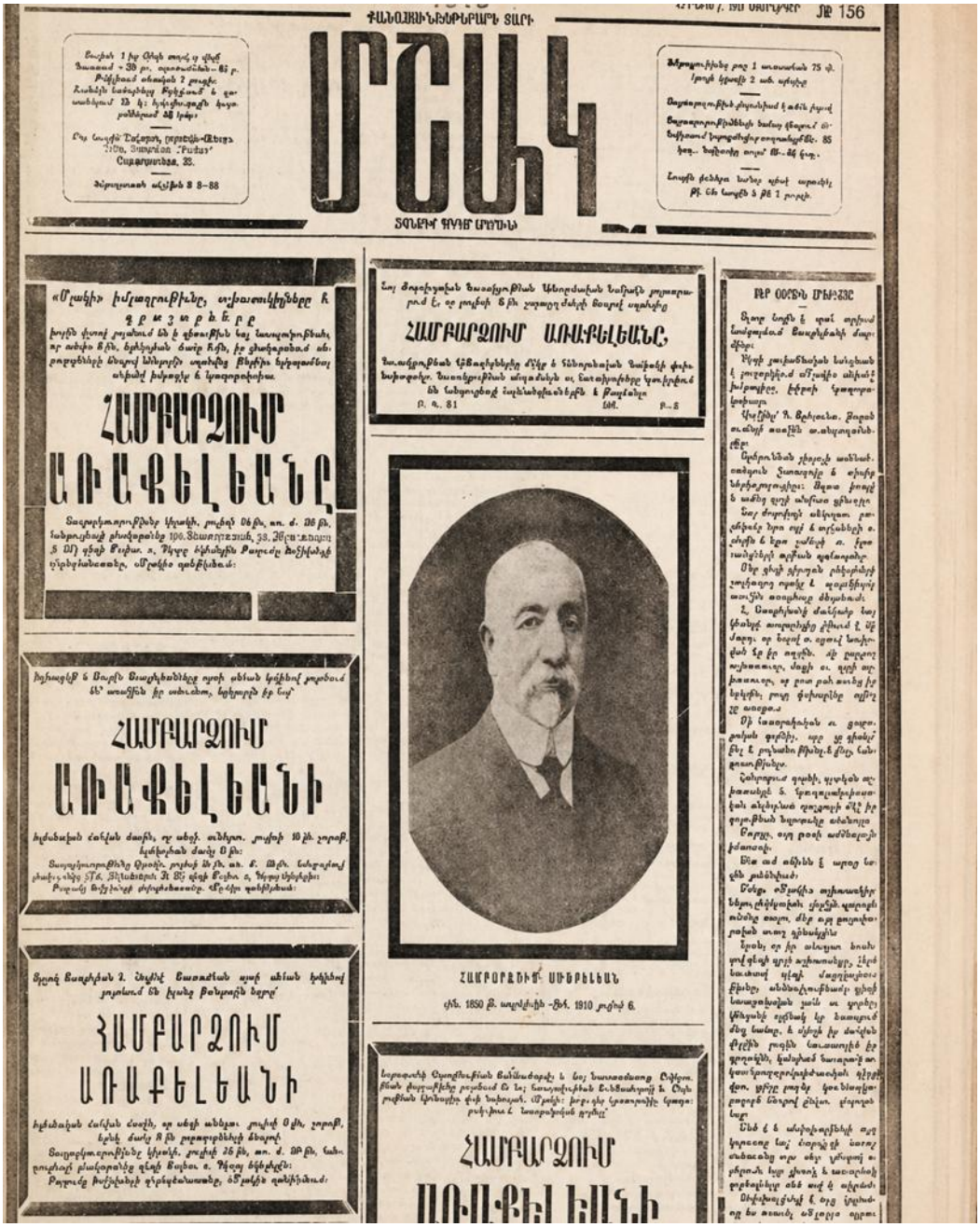
Національный праздникъ армянъ 14 февраля с. г.

Свящ. Гевондъ, сопровождая Вардана Мамиконяна, говорилъ напутственное слово и объявилъ армянской—христианской арміи благословеніе церкви.

Память св. Военачальника Вардана и его доблестныхъ 1036 сподвижниковъ, положившихъ животъ свой за вѣру и націю въ 451 году въ Аварайрской битвѣ, ежегодно чтится армянской церковью въ четвергъ недѣли мясопуста.

МОСКВА.

Görsel 6. Mşak (Emekçi) gazetesinin 14 Ocak 1918 tarihli nüshası

Görsel 7. Aşhatavor (Emekçi) gazetesinin 27 Mart 1919 tarihli nüshası

№ 54 (Երթ. 27 Մարտ) ԴԻՒՐԻՆ ՅԱՒԻ 1919 ՄԱՅԻՍ 10 (Երեք. 27 Մարտ) № 54

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ամսագրական ԱՀ Բանվորի շրջանի Հայկական Հատված

ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ

ԲԵՆԻՒՐՈՒՆԻՆ ԵՒ ԳԻՒՂԱՀԻՒՏՈՒՆ ՇԱՐԺԵՂԻՔ

Օրգան Հ.Յ.Դ. Վրաստանի Կենտրոնական եւ Թիֆլիսի Տեղական Կոմիտեներուն

Ամսագրին վարձքն արեն 3ճղ 1.0.

ՂԱՐԱԲԱՂԻ

ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԺՈՂՈՎ

ԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՄԵՐ ԴԱՒՈՀԸ

Görsel 8. Gruziya (Gürcistan) gazetesi 13 Ağustos 1919 tarihli nüshası

ГРУЗІЯ

ЕЖЕДНЕВНАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ ГАЗЕТА.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА на 1 мѣсяцъ—60 руб.
Страна почты въ 1 стр.—2 рубл., на 4 ст.,— 1 р. 80 к.
Заграница объявления: въ 1-ти. до 23 стр.—4 руб. 3 коп.,
съ транспорт. — 10 р. съ коп.
Подписка принимается съ 1-го по 1-е каждого мѣсяца.
Редакція и контора. Тифлисъ, Головинскій, Тифлисъ 11—66.

№ 174. Тифлисъ. Среда, 13-го августа 1919 г. № 174.

Театръ „Артистическій" Ольгъ Головиной, М. Ржевская ул. возлѣ ст. 4 ч.

СЕГОДНЯ ВЪ СРЕДУ, 13 АВГУСТА демонстрируется въ шиліяни НА КАВКАЗЪ. кавказ-индагенции.

МЕСТЬ ЖЕНЩИНЫ--ЧУДОВИЩНАЯ МЕСТЬ

въ 5 большихъ актахъ.

Въ главной роли ДІАНА НАРЭНЪ.

Картина сопровождается симфоніи. оркестромъ.

СЕМЕЙНЫЙ САДЪ и ТЕАТРЪ „Тиновый" Тверская ул., Головинскій театръ Гвоздковскаго

СЕГОДНЯ 2-ая гастроли Драм. Артистовъ Петроградскаго Театра.

З. Н. ОНЬГИНОЙ и полная вся труппа.

Книгопродавецъ Т. Зъ. Ивановъ.

Книгопродавецъ Татьяна Брамбусская устраиваетъ съ 1-го по укрѣпленіе вокзаръ банкетировальный бокаръ, в поэтому вокзалъ вокзалъ вокзалъ

Görsel 9. Bor'ba (Mücadele) gazetesinin 1 Mayıs 1918 tarihli nüshası

Российская Соціалъ-Демократическая Рабочая Партія!

Пролетарии всѣхъ странъ, соединяйтесь!

БОРЬБА

Органъ Закавказскаго Областн. и Тифлисскаго Комитетовъ Российской Соціалъ-Демократической Рабочей партіи.

Цѣна 30 коп.

№ 59 ТИФЛИСЪ, СРЕДА, 1-го МАЯ 1918 ГОДА. № 59

ДОЛОЙ КРОВАВУЮ БОЙНЮ НАРОДОВЪ!

ДА ЗДРАВСТВУЕТЪ ВСЕОБЩІЙ МИРЪ И БРАТСТВО НАРОДОВЪ!

Пролетаріи всѣхъ странъ, соединяйтесь!

1 мая 1918 г. 1 мая 1918 г.

МИТИНГИ

на Головинскомъ просл. у К:зеннаго театра. Рабочіе заводовъ и фабрикъ, профессіональныя союзы, революціонныя организаціи стройными рядами со знаменами подходятъ къ 12 ч. дня къ Казенному театру. Выступаютъ пр-ставители всѣхъ революціонныхъ партій. Въ случаѣ извастной погоды шествія отмѣняются, а митинги переносятся въ закрытыя помѣщенія: 1) Казенный театръ. 2) Назаладевка. 3) Народный Домъ. 4) Авлабадскій театръ „Палаасъ". 5) Майданъ (Мусульманская аудиторія).

Исполнительный Комитетъ С. Р. и С. Д сор. Тифлиса.

Театръ Миніатюръ

СЕГОДНЯ

I Честное слово

II Л. А. Сологубъ—романсы

III БАЛЕТЪ.

IV СЕГОДНЯ КАРТЕНБЕЛЬ.

V Сонъ Васи Двоѣхина.

Участвуютъ артисты изъ оперныхъ труппъ.

Начало въ 8½ час. вечера. Начальникъ Б. Ч. Вечера.

Кафе-ресторанъ „Фраскати"

ОТКРЫТЪ ЦѢЛЫЙ ДЕНЬ.

Обѣды отъ 2 до 5 ч. веч. Въ время обѣда играетъ струнный оркестръ.

Обѣды и ужины à la carte. ВЕ. Ж. Е. С. У ЗЬ Я Ж. Ж.

La cuisine est spécialement sous la direction de Leon Faillo ex.

Бѣженскій отдѣлъ Тифлисскаго Городского Самоуправленія

ПРИГЛАШАЕТЪ

общественныхъ дѣятелей, всѣхъ полит. всѣхъ политическихъ организацій, для лѣчебн. обмѣнъ среду, выходящ. вопросовъ въ Тифлисѣ, чрезвычайно важенъ.

Туркинская № 43, телефонъ ул. № 49.

Бѣженскій отдѣлъ

при Тифлисскомъ Городскомъ Самоуправленіи приглашаетъ

Общественные Круги Гражданонъ

Тифлисскаго Городского Самоуправленія приглашаетъ гг. Тифлисцевъ и ихъ сорестностныхъ вопросовъ, интересующихся ихъ вопросомъ, принимать и давать участіе въ обсужденіи организаціонныхъ.

Телефонъ № 43, телефонъ 12 49.

Бѣженскій отдѣлъ

ГРАЖДАНЪ

Тифлисскаго Городского Самоуправленія приглашаетъ гг. Тифлисцевъ и ихъ сорестностныхъ вопросовъ, интересующихся ихъ вопросомъ, принимать и давать участіе въ обсужденіи организаціонныхъ.

Телефонъ № 43, телефонъ 12 49.

Бѣженскій отдѣлъ

при Тифлисскомъ Городскомъ Самоуправленіи ПРОСИТЪ ВСѢХЪ ГРАЖДАНЪ приходить въ Отдѣлъ для выдачи имъ выдать и ихъ гг. членовъ ихъ семействъ, живущихъ въ Тифлисѣ, въ Судовомъ 49 тел. 12 49.

Бѣженскій отдѣлъ

при Тифлисскомъ Городскомъ Самоуправленіи проситъ Гражданъ соглашаться регистрировать бѣженцевъ. адресъ найденъ въ залѣ Судовомъ 48.

Правленіе О-ва „Союза Нопейки"

приглашаетъ гражданъ г. Тифлисъ, желающихъ членами участія въ предстоящемъ обсужденіи „Правило взаимъ" въ утвержденіи имѣетъ общественное у себя собраніе. Императрицкія Правительства 30|17. Дѣятельность Типографіи 17., Пассажъ. Пушкинская, стоянъ 11. Владимірскій Зрѣлищныя Мастерской. Прибѣжать ... Ремесленныя книги. У... Тамбовскаго. Ломбардного Комитета 8, Учебного фонда Бейказы Мавтаевъ штемпель За.

Театръ Грузинского Клуба

Муточка и Кузька

Муточка въ гостяхъ у Кузьки

Подвиги Кузьки

СПИСОКЪ № 5.

Кандидатовъ въ Керчейскій Общинный Совѣтъ Тифлисскаго организаціи „БУНДА".

1) Друзи Александръ Лейзеровичъ
2) Ворфскій Борухъ Михайловичъ
3) Гинзбургъ Давидъ Глаіровичъ
4) Хаѣфецъ Самуилъ Григоріевичъ
5) Леви Александръ Григорьевичъ
6) Местинкинъ Шмуэль Гиллелевичъ
7) Мамлеевъ Гиммъ Лейбовичъ
8) Сезлкинъ Носемъ Мордуховичъ
9) Вроской Аѣомъ Комиковичъ
10) Молчиновъ Левъ Семеновичъ
11) Израилъ Зеэвъ Давидовичъ
12) Прасковея Лейбъ Соломоновна
13) Возовъ Владимиръ Іосифовичъ
14) Бакусевъ Моисей Франковичъ
15) Сакаль Исаакъ Рувимовичъ
16) Бусьжинскинъ Борухъ Илларовичъ

Леонидъ Андреевъ

САВВА

Товарищество Гг. грузинскихъ Драматическихъ Артистовъ въ Театрѣ Грузинскаго Клуба.

ВЫШЕЛЪ ИЗЪ ПЕЧАТИ

сборникъ матеріаловъ и докладовъ

I-ой Кавказской конференціи профессіональныхъ союзовъ

ЦѢНА ОДИНЪ РУБЛЬ.

складъ изданія имѣетъ книжный „Арбахъ" (магазинъ, противъ пр-ра одной, пассажъ Соломонова). Тифлисъ.

Бѣженскій отдѣлъ при тифлисскомъ городскомъ самоуправленіи

въ интересахъ правильного распредѣленія бѣженцевъ по квартирамъ въ имѣющихся въ городѣ помѣщеніяхъ, сосредоточить всѣхъ матеріаловъ, относящихся до этого вопроса, просимъ пожаловать.

Приглашаемъ учрежденія, куда непремѣнно должны бѣженцы, требовать ведомости квартиръ всѣхъ безъ исключенія помѣщеній, въ имѣющихся въ городѣ.

Судовомъ ул. № 49, телефонъ 12—49.

Бѣженскій Отдѣлъ Тифлисскаго Городского Само-правленія

Отдѣлъ Труда Самаго Городского просѣщенія въ нертостныхъ для безработныхъ по всѣмъ вопросамъ бумажныхъ вѣщей.

Вниманію продовольственныхъ лавокъ и кооперативовъ.

Отдѣлъ Труда Самаго Городского просѣщенія въ нертостныхъ для безработныхъ по всѣмъ вопросамъ бумажныхъ вѣщей.

Къ свѣдѣнію домовыхъ организацій, компратовъ въ и продовольственныхъ лавокъ,

ХАЛЯВЫЕ ТАЛОНЫ.

Банковый Талоны.

Въ виду того что Продовольственный Отдѣлъ Гор. Управы не имѣетъ возможности запоспѣть къ выпуску сполько нижеслѣдующихъ талоновъ на керосинъ и осѣкарола, надлежащей общественной, сно разнов удо нижеуказанныхъ выдающихъ керосинъ съ 15 апрѣля будутъ принимаются какъ талоны и какъ и 1, ъ по плана дъ гаврѣся заводовъ № 1 тъ талоновъ жить ъ ъ ъ по новому сроку.

САХАРНЫЯ ТАЛОНЫ

По Просовольственному Отдѣлу Городскому Управы съ 1 мая будутъ выданы общественныя выдающія сахаръ съ 1 мая до 30 іюня.

До апрѣля мѣсяца будутъ сохранены талоно талоны съ 1 по 15 апрѣля г. с. по выдачѣ керосина Дѣсяна.

Талоны съ 16 по 30 апрѣля считаются дѣйствительными.

Изъ вышеизложенныхъ вопросовъ ихъ другіе талоны будутъ считаться такими только съ 1 по 30 апрѣля.

Талоны съ 1 по 30 апрѣля и съ 1 по 30 апрѣля считаются дѣйствительными.

От 1 мая по новому стилю считать дѣйствительными талоны съ 1 мая по 30 іюня.

3—1

Граждане--Евреи!

19-го апрѣля, въ Т. г. вечеромъ, въ пом. Бер. Бани. О-ва (Самъ Арбатъ № на тему:

Большой предвыборный митингъ „Бунда"

выступитъ председателя гимназ. № 5.

Тифлисскій Комитетъ. „Бунда".

Görsel 10. The Georgian Mail gazetesinin 27 Ağustos 1919 tarihli nüshası

THE GEORGIAN MAIL

Wednesday
27 August, 1919.

3 roubles.

TIFLIS. №. 4.

Editorial Office: Sololaky street, N. I. International Hotel.

Edited by SCOTLAND LIDDELL.

LENIN'S BLOODY DESPOTISM.

A CITY ENSLAVED.

TERRIBLE PLIGHT OF PETROGRAD.

(From The Times correspondent.)

HELSINGFORS, July.

I have seen a man who is not a man but an image of decrepitude. He was a Russian of one of the smartest regiments, who fought with the British Army in France, where he commanded a bowitzer brigade at Deihunce. Now he would not be recognised by his best friends., He is aged by 20 years, a bent and shuffling figure, starved, his flesh worn from his bones, his hands transparent, his nails showing through his skin, and only the eye remains clear and determined.

Three days ago he left Petrograd, where he has lived throughout the Bolshevik terror, being engaged in a special mission. Finally he was denonded and escaped through a window, actually while the Reds were entering his flat to arrest him. I thought before this that it would be impossible for anything to produce on me such vivid impressions after my once experi, but here ths tregedy of Petrograd is depicted and concentrated in one single witness. This is his message, brought from the city of death.

The eleventh hour has struck. Petrograd must be taken immediately. The organizations at Petrograd and Moscow which my informant represents regard Gerineal Mainerheim as Europe's sentinel against Italebevisin, and believe that only he can take Petrograd. If Generu Mannerheim leads the Finnish Army in the relief of the capital now ts will be greeted with flowers, if he delays a month, with curses, because then and blood cannot hold out longer. In the event of no attack being made on Petrograd desperean dssimders will break out, and they will probably fail on account of lack of arms, the last remnant of the educated people of Russia will perish in a sea of blood, and Russia will cease to exist.

In Petrograd the population is not above half a million, and the women now outnumber the men by three to one owing to scarcity. There are from 65 to 85 executions daily, including many Sisters of Mercy suspected of pro-British sympathies. My informant knows of one case, a girl seven years old, who was shot as a spy because she asked where she could find a certain soldier. Besides the executions of Russians several foreigners have also been shot.

Officers exterminated.

Commissary Troysbovsky publicly stated that the question of the Russian officers is already settled, since they were partly exterminated (i. e., killed), partly isolated (i. e., thrown into prions). There only remain b few wishs with the Bolsheviks. The Commissay of Munitions, Piatoroff, himself boasted that he had passed all night pistolling the „White Guard cavalry.".

The despotism of the Bolshevik oligarchy becomes daily more cynical. Thus, while last week bread in Petrograd iswhict il 30 roubles a pound. Red Army men now receive a milk ration, though milk absolutely does not exist for the civil population. Trotsky on going to the front takes with him trainloads of sweets and bread to supplement the persuasions of his oratory. While Trotsky, guarded by picked Pretorians, is everywhere Grsy, picking os a student of Peter the secluded anctics, Lenin is completely secluded and visible only to higher edmiers adored by hosts of fanatic admirers as the bloody Communist Lama.

Legal, technical, and medical provision for the workmen is completely neglected, the machinery is not inspected and accidents are not reported, there being tno doctor for perhaps eight factories, with the result that the total number of skilled workmen in Petrograd is reduced to 12,000. Special Bolshevik. guarantees one even the fectories. Soviet elections are pot only reduced to a farce but to an open unreality. Candidates are authoritativèy proposed and declered elected without a shadow of pretence of competition By the elections. especially technica conditions obtains for men in the heavy industries service, who are forced to work like slaves, arrested and sometiused also on occasion of Bolsheivios and delays.

The condition of the rural population is equally critical. Owing to the complete lack of doctors and medicines, epidemics, principally typhus, rage unchecked. In some villages the population is completely exterminated, only the dogs remaining alive. At the end of last winter all the stations on the Voronezsh, Kursk, Orel, Tula, and Moscow railway lines were encumbered with corpses of persons who had died in the trains, the bodies being heaved out at the first halt and left lying. Only when they began to decompose an the foeid breaking was any trouble taken to remove them.

My informant asserts that three German trade commissions vecce shcetly expected when he left Petrograd, nominally to arrange the barter of goods, but in reality with the object of negotiating a so-called Northern Alliance between Germany and Russia, later taking in Sweden and Finland. Unless Petrograd is taken before the endurance of the educated classes is totally worn out the Alliance will undoubtedly become a fact, and beh renaunt of the intelligentsia, hals once accuse the Allies of responsibility for their misery, will welcome German assistance and domination.

Russia's only hope.

In his opinion it is improbable that General Denikin will take Moscow and Petrograd without help from the North, while the Koltchak front is weakened by 2,500 millions of roubles sent tio the Bolshevick fhe propagrada and the murder of officers, He affirms that the sole possibility of saving Russia from complete ruin is by the capture of Petrograd by the Finns, when a concerted rising would take place in the chief centres and destroy Bolshevik power at a single blow.

My informant described in detail the desperate condition of the working men of Petrograd. The only logicol deduction from the statements offered to them is that the Bolsheviks are determined to exterminate the Russian working class as they have practically exterminated the educated people, foz by provoking revolts in the large factories, their agents being known to receive, up to 700,000 roubles for agitation, secondly, by forming numerous so-called police, revolutionary, and requisitional detachments which they send into the country, where they are killed by the hostile population shridly, by sending into the Army all who do not work for defence, fourthly, by forcing them to work regularly overtime by refusing rest means of eabsistence in case of refusal, thus enormously increasing the death-rate owing to exhaustion and lung disease contracted in the badly-lit, unventilated buildings, which, moreover, are not heated in winter. Their nominal wages are 4,000 to 5,000 roubles monthly and the nominal working day eight hours, but in reality 10 or 12 owing to compulsory overtime in spite of all prosats. The men are so tired and starved, however, that the work done is inconsiderable.

Every detail of the Bolshevik forces' dispositions on the Finnish front is known, and the situation would offer far smaller military difficulties than in commonly supposed. The situation only requires a decision on the part of the Allies. For these reasons the Bolsheviks have offered 500,000 roubles for General Mannerheim's head, and are sending out agitsions to France and England furnished with millions.

„You have left Russia to perish", say the inhabitants of Petrograd „now Bolshevism will overran your lands and you will perish too. Only then will the Germans recognisec Russia and become the strongest Power in the world. The most serious phaes of this war is now beginning; unless you rescue Petrograd you are already beaten. The twelfth hour is approaching".

A Posthumous Air V. C.

The Victoria Cross has been awarded to the late Acting Major Edward Mannock, D. S. O., M. C., 85-th Squadron Royal Air Force, „in recognition of bravery of the first order in aerial combat." Major Mannock was awarded the M. C. and bar in 1917, and the D. S, O., with first card award him, in 1918, for air fighting in France and Flanders.

The total number of machines definitely accounted for by Major Mannock up to the date of his death in France (26-th July, 1919) was fifty.

Crisis in the Azerbaijan Government.

According to the latest news, the crisis in the Azerbaijan Government has been satisfactorily settled. Mr. Usoubekoff's Cabinet remains in power.

M. Otto Grindund, editor of the Swedish Bolshevist newspaper *Politiken*, has been sentenced to six months' imprisonment for abusive articles published against General Mannersheim, during the latter's vist to Stockholm.

Görsel 11. Kavkaz (Kafkasya) gazetesinin 28 Mayıs 1918 tarihli nüshası

Правительственная учрежденія г. Тифлиса и всего Закавказья принимаютъ и служебныя извѣщенія всѣмъ вѣдомствамъ направлять непосредственно по редакцію (Тифлисъ, Барономская, № 6).

Для частныхъ объявленій и справокъ редакція открыта ежедневно, кромѣ воскресенья и праздничныхъ дней, отъ 11-ти до 2-хъ часовъ дня.

Телефонъ № 182.

ГОДЪ СЕМЬДЕСЯТЪ ТРЕТІЙ

КАВКАЗЪ

ВѢСТНИКЪ ЗАКАВКАЗСКАГО ПРАВИТЕЛЬСТВА.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА

для городскихъ и иногородныхъ подписчиковъ. Цѣна отдѣльнаго номера въ пантерѣ 5 разъѣзднихъ— 30 коп.

Плата за обязательныя объявленія 60 к. за строку петита, или занимаемое ею мѣсто, частныя объявленія—по соглашенію. Подписка и объявленія принимаются въ конторѣ (Барономская, 6), кромѣ воскресенья и праздничныхъ дней, отъ 10 до 2-хъ час. дня.

Телефонъ № 182.

ВЫХОДИТЪ ЕЖЕДНЕВНО, КРОМѢ ПОНЕДѢЛЬНИКОВЪ И ПОСЛѢПРАЗДНИЧНЫХЪ ДНЕЙ

№ 106-й. ВТОРНИКЪ, 28-го (15-го) МАЯ 1918 ГОДА. № 106-й.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1918 Г.

на газету

„КАВКАЗЪ“

(ВѢСТНИКЪ ЗАКАВКАЗСКАГО ПРАВИТЕЛЬСТВА).

•••••••• (ГОДЪ ИЗДАНІЯ СЕМЬДЕСЯТЪ ТРЕТІЙ). ••••••••

Подписная цѣна съ пересылкой по почтѣ для городскихъ и иногородныхъ подписчиковъ:

1 мѣсяцъ 5 рублей.

Подписываться можно на любой срокъ, но не иначе, какъ съ перваго числа каждаго мѣсяца.

При перемѣнѣ адреса извѣщается—1 р. Цѣна отдѣльнаго номера „Кавказа“ 30 коп. розницу). Перемѣна адреса по желанію и при перемѣнѣ съ указаніемъ № конторы или відомства: Барономская, 6. Телефонъ—182.

Подписка и объявленія въ редакцію принимаются ежедневно (кромѣ будничныхъ дней), отъ 11 часовъ утра до 2 часовъ дня. Редакція будетъ высылать газеты со дня полученія подписныхъ денегъ; въ конторѣ газеты. Всѣ просьбы о доставляемыхъ номеровъ будутъ оставлены безъ послѣдствій.

Актъ независимости Грузіи.

Въ теченіе многихъ вѣковъ Грузія существовала, какъ свободное и независимое государство.

Въ концѣ освободительнаго подвига въ сердцахъ всѣхъ сыновъ всѣхъ газгаевъ, Грузія добровольно вновь присоединилась къ Россіи съ условіемъ, что Россія обязывается защищать Грузію отъ внѣшнихъ враговъ.

Въ ходѣ великой русской революціи въ Россіи установился порядокъ, который повлекъ за собой развалъ всего бывшаго фронта и ослабленіе русскихъ войскъ.

Предоставленные собственнымъ своимъ силамъ, Грузія и съ нею вмѣстѣ Закавказскій сеймъ взяли съ руки дѣло устроенія своихъ собственныхъ судебъ и создали соотвѣтствующій органъ, по паденію нѣмецкихъ силъ привели въ нарушеніе общихъ союзниковъ народовъ Кавказа, и къ распаденію политической власти его.

Нынѣшнее положеніе народа грузинскаго позволяетъ диктовать Грузіи необходимость созданія собственной государственной организаціи, дабы спасти себя отъ порабощенія со стороны враждебныхъ силъ и защитить прочныя основы для свободнаго развитія.

Насеновленіе сего мы, Національный Совѣтъ Грузіи, избранный Національнымъ Собраніемъ Грузіи 22-го ноября 1917 года, нынѣ всенародно объявляемъ:

1) Отнынѣ народъ грузинскій является носителемъ суверенныхъ правъ и Грузія—независимымъ демократическимъ государствомъ.

2) Формою политическаго устройства независимой Грузіи устанавливается демократическая республика.

3) Въ случаяхъ международныхъ сношеній Грузіи господство подъ-танъ.

4) Грузинская демократическая республика стремится установить добрососѣдскій отношенія со всѣми народами международнаго общенія, въ особенности же солидарными народами Содружества.

5) Грузинская демократическая республика гарантируетъ въ своихъ предѣлахъ гражданскія и политическія права всѣмъ гражданамъ безъ различія національности, вѣроисповѣданія, социальнаго положенія и пола.

6) Грузинская демократическая республика обязуется неуклонно выполнять ея территорію, предоставлять широкій просторъ для свободнаго развитія.

7) До созыва Учредительнаго Собранія по плану управленія нести Грузіи-тель Національный Совѣтъ, пополняемый представителями національныхъ меньшинствъ, и временно правительство, отвѣтственное предъ Національнымъ Совѣтомъ.

ПРИКАЗЪ ЗАКАВКАЗСКАГО ПРАВИТЕЛЬСТВА.

По министерству торговли и промышленности.

24-го мая 1918 г., гор. Тифлисъ.

№ 3. На основаніи Циркуляра особаго порученія VI канцеляріи совѣта товарищей управляющаго Закавказской Комиссаріат по упрѣдлям: дѣл в министерствѣ: Мамбекбы Закавказскаго Концесаріата (общей канцеляріи) и намѣстника кавказскаго Ильи Алексеевича о необходимости предоставленія хозяйственнаго министерства торговли и промышленности торговли и промышленной о нуждныхъ составили и провѣ телефона сроки направленія, на производствѣ издержаній на содержаніе въ этой канцеляріи какой помощи и ремонта этой канцеляріи направленія, на выдѣленіе и канцеляріи въ часть промышленности, канцеляріи въ часть расходовъ этой канцеляріи говли и промысловъ министерства торговли вновь, торговлю и промысловъ подлежитъ Руководствіе и часторяріи указа Государственнаго Контролера ихъ отчетовъ и внутрикоммерческихъ на основаніи п. 2, изложеннаго въ Правилахъ о пошлинахъ, сборахъ и другихъ платежахъ по Таможенной части Армейскаго Дѣлопа, знакитъ въ томъ, что всѣ не подлежащія платежамъ, вновь лицо, торговыхъ и промышленныхъ предпринимателей и физическихъ лицъ, со отправленія разныхъ матрадзевовъ внутренніе линіи желѣзныхъ дорогъ, освобождаются отъ платежей и сборовъ.

2) За отсылку указанными предпріятіями и лицами, торговыхъ и промышленныхъ отправляемыхъ на желѣзныхъ линіяхъ, пассажировъ сборовъ и талоновъ грузовыхъ и Генсесфа Бикекевича выискивается и коммерческихъ цѣнахъ, платежалъ по же квитаціямъ, въ случаѣ фе рм и его года.

3) О выдачѣ квитаціей на сдужені по коммерческимъ цѣлямъ бывшій старшій армейскій гневовъ Армейній Генаяхъ, областное Дѣлопа, знакитъ въ чиновъ, области гво сгрузіи, знакитъ въ точь, что развязка в просьо мазадзакаль всѣхъ и всего въ ту вызвалъ го казначействъ говли и промышленности перевозны соотвѣтій Джесакъ-Хадрумъ-Шахтатинская и Тбилиси-Гори освобождаются отъ сбора.

25-го мая 1918 г., гор. Тифлисъ.

№ 4. Опредѣляется на службу во вновь учрежденную ступенію Исправляющій Бетъ Венедиктъ временахъ, но назначается членомъ особаго совѣта, на министерство торговли и промышленности, съ того же разъ его года.

Подписалъ: М. Вижевіи за исправляющаго п. и. д. министерство торговли и и. промышленности г. гаравецъ.

По вѣдомству министерства юстиціи.

25-го мая 1918 года гор. Тифлисъ.

№ 3. Назначается: Товарищъ министра юстиціи Закавказскаго Правительства Трунацкій Бекъ Мих. членомъ Тифлисскаго судебнаго округа.

Подписалъ: Министръ юстиціи Ф. Х. Хойскій.

Постановленіе по тифлисской судебной палатѣ.

20-го мая.

№ 26. Частный поновренный Степанъ Павловичъ Ходжановъ назначается въ младшіе канцеляріи совѣта суд. палаты.

№ 32. Въ дѣло сообщенія министерства юстиціи Закавказскаго Правительства Трунацкій Бекъ Мих. членомъ Тифлисскаго судебнаго округа.

командируется для занятій въ канцелярію министра юстиціи помощникъ секретаря 2-го уголовнаго департамента палаты М. А. Молчановъ.

ПРИКАЗЫ

по Тифлисскому почтово-телеграфному округу.

7-го сентября.

№ 150. Опредѣляются: граждане: Порфирій Гоголій, Ной Миндичрадзар, Бахвалъ Шахмурадов, Нина Карчишвили, Вѣра Марти, Марія Шенгелія, Шукруза Кильмджовъ, Василій Шапуріи и Александръ Гогія по тальоламъ на оклады 40 р. 65 коп.; девяные восемь 420 руб., въ годъ.; Тепденятый по почтовому, въ годъ; Гечатать по по. Шахмурадовъ—содержаня: щиковъ, Шенгелія — письмещиковъ называется: Бакваль Шахмураз и Пазнгелія Ілахлк зад. Шахмурадова Початоыхъ и Накишвилъ—башкирской почтовыхъ конторъ; отоганія, вер скать два — 1-го ст., со старшимъ семь лицъ 2-го ст.; годаль; Гечатнгъ Накишвилъ, Почтугія—письщимъ помощниковъ почтовыхъ отдѣленій и конторъ 2-го клаѣ-го класса.

ПРИКАЗЫ

по Тифлисской почтово-телеграфной конторѣ и конторѣ II разряда.

Азъ: Смоколь Абдулаевъ. Яковъ Костанед. Петроградскій, Подпоручи. Виздазъ. Азе Невѣдени. Георгій Мугкевъ. Кочеворъ, Бѣлбѣбовъ, Шахоладовъ. Александро Ивановъ и Николай Курукинлія. Корчадовъ, Загурій, Косифовъ. Барцалаевъ, Юсуфулаевъ, Умаровевъ. Діонісій Ломазовъ, Владимиръ Чудненко и Габашудзо Теймуразовъ Назначаются и разряда Кириллъ Нурмахапьевъ, Большая, Геннадьевъ, Александръ Алексанадръ, Табидзе, VI разряда: Алексеевъ Георгъ. Вабидзе, Ючі разряда: Ламкеей Предевазъ, Василій Люцца: Самекавазъ, Хістагея Дудаевъ, Петръ Никифоровъ, Мофія Чимбуяк...Мавъ. Пикола ипаца, Марія Кавдрадзе, и рія Несе и Василій Некалкъ то Балаліцъ. Несифоровъ, Софія Дудаловъ, та Гвеазъ Вядзь бин. Бо ашиб. тій назряд: Костевъ и Кунчинскій гто VI разряда: Косталатинъ Накашидзе, I разряда: Варфоломій Е. Іоссеевичъ, Муртазовъ, Родоладзе, Г. ...ловичъ. новъ, Кружаевъ и Канахуховъ, Іначтораде. Кудтово-телѣвичъ, я Добидзе, казе, К. Іоссеевъ. Мово, Ешвик. Сахаовъ, Ниворадзе, Шарафидзе, зязъ, Чиракурадзе, Танатарде, Бочкадзе, Н. селева V разряда: Соломонъ, Конноно, Кеслазъ, с исеевичъ. Вивасодзе. новъ, Куйласвъ, Квалязвъ ...ъ II разряда. Чекенеза, Кустеаке, Новиковъ, Салахказе, К. Іоссеевичъ, Асатинъ, Сазаковъ, разе, Танатардзе, Бочкадзе и Н. восселева V разряда: Соломонъ, Константина Кизеники и Іоза, гумвиз. Кожесо Посрждаются въ праздазъ дбисть, Чамбовая, Кулгелавнее А. Боиссовъ: ника. К. Іосеевоглаза, Кипиоов, Салдазказе И. Іоссеевичъ, ...ичис. гр... Сазаковъ, разоер. Т...дзарде, Это. Тимладзевъ А. Боеродеева. Ушлагаде, Бозвадзе и Н. Іосе селе, семья Ураздъ Елвис ь. Комеспитиъ Посетівичъ. Іоозл, Рг то Комиссію Іалевбгвазлъ, Танатарзвъ. Бочкадзе: Чумбуридзе, ...ъ ...дѣ і ...ъ, ихъ утверждаются въ правахъ дѣйствительной государственной службы.

Исключаются изъ списковъ: нижние и почтово-телеграфной помощи-

Görsel 12. Pravda (Hakikat) gazetesinin 8 Mart 1920 tarihli nüshası

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Российская Коммунистическая Партия (большевиков).

ПРАВДА

Орган Центр. Ком., Моск. Ком. и Моск. Губ. Ком. Р. К. П. (больш.).

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Подписная цена с предоплатой.

На год . . . . . 10 р.
На 6 мес. . . . 5 р. 50 к.
На 3 мес. . . . 2 р. 75 к.
На 1 мес. . . . 1 р.

Цена отдельного № 10 коп.

Подписка принимается в конторе редакции: Иверская, Мясницкая, Мещанская пер., д. № 7, вх. 2, у организаторов и в местных комитетах Р. К. П.

СОДЕРЖАНИЕ:

Передовая. Международный день работниц. Красный праздник в. борьбы и солидарности. Красный фронт и работницы, и всенародному дню работниц. Международное движение. Из дипломатической переписки. Петроград. На 8-е марта. Работницам всех стран от Коммунистической Интернационала. Общественное питание и Советская власть. Телеграммы. На свет! Хроника. На свет. Уголок тонов. На деревне. Объявления.

Понедельник, 8-го марта, 1920 года.

Международный день работниц.

Красный праздник борьбы и солидарности.

Красный фронт и работницы.

К международному дню работниц.

Общественное питание и Советская власть.

На свет!

Работницам всех стран от Коммунистической Интернационала.

На 8-е марта.

Наш праздник и наши задачи.

Женщины-работницы! Сегодня ваш международный праздник, праздник труда, праздник борьбы. Шлем к вам, нашим прародительницам и труженицам, завершившим работницы, коммунистки, привет — все, стройтесь в один фронт!

Да здравствует наша общая борьба с капиталом! Да здравствует единство работниц всего мира! Да здравствует Третий Коммунистический Интернационал! Да здравствует коммунизм!

Görsel 13. İzvestiya (Haberler) gazetesinin 3 Ocak 1918 tarihli nüshası

№ 1 (265).
Среда,
3 января 1918 г.

ИЗВѢСТІЯ

ЦѢНА:
в Петрограде 25 к.
на ст. жел. д. 30 к.

ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА СОВЕТОВ КРЕСТЬЯНСКИХ, РАБОЧИХ и СОЛДАТСКИХ ДЕПУТАТОВ
и ПЕТРОГРАДСКОГО СОВЕТА РАБОЧИХ и СОЛДАТСКИХ ДЕПУТАТОВ.

АДРЕС КОНТОРЫ: Гатчинская ул., д. № 40. Телефон № 454-93. ◎◎◎ АДРЕС РЕДАКЦИИ: Смольный Институт, 2-й этаж комната № 49. Телефон № 38-93.

Всем членам Учредительного Собрания и Председателю Исполнительного Комитета фамилии Бобровых и генерал С. С.

Арестованные Временным Правительством и заключенные в Петропавловскую крепость Председатель Учредительного Собрания Виктор Михайлович Чернов, Председатель Центрального Исполнительного Комитета Крестьянских, Рабочих и Солдатских Депутатов Николай Семенович Чхеидзе и Генерал Сергей Сергеевич Маслов, обращаются ко всем членам Учредительного Собрания, к Центральному Исполнительному Комитету Крестьянских, Рабочих и Солдатских Депутатов и ко всем гражданам России с призывом немедленно выступить на защиту Учредительного Собрания, Центрального Исполнительного Комитета Крестьянских, Рабочих и Солдатских Депутатов и Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов, против насилия, совершаемого над ними Временным Правительством.

Председатель Центрального Исполнительного Комитета Крестьянских, Рабочих и Солдатских Депутатов Н. Авксентьев.

Председатель Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов Н. Чхеидзе.

К сведению гг. членов Учредительн. Собрания.

Утерян 3 сего января Шуйским вокзалом Уставом Земледельческой партии. Нашедшего просят возвратить за вознаграждение. Шуя, Ивановская ул., д. № 20, кв. 2.

Редактор-изд. Николай Яковлевич Рудный. Помощник редактора Борис Давидович Бройдо. Члены редакционной коллегии: Николай Николаевич Авксентьев, Виктор Михайлович Чернов, Николай Семенович Чхеидзе, Сергей Сергеевич Маслов, Федор Федорович Кокошкин, Николай Дмитриевич Соколов, Борис Александрович Бахметев, Александр Федорович Керенский, Павел Николаевич Милюков, Александр Иванович Коновалов, Михаил Владимирович Родзянко, Александр Васильевич Колчак, Михаил Васильевич Алексеев, Николай Николаевич Духонин, Николай Васильевич Крыленко, Владимир Ильич Ленин, Иосиф Виссарионович Джугашвили-Сталин, Лев Давидович Троцкий, Григорий Евсеевич Зиновьев, Лев Борисович Каменев, Александр Федорович Керенский, Павел Николаевич Милюков, Александр Иванович Коновалов, Михаил Владимирович Родзянко, Александр Васильевич Колчак, Михаил Васильевич Алексеев, Николай Николаевич Духонин, Николай Васильевич Крыленко, Владимир Ильич Ленин, Иосиф Виссарионович Джугашвили-Сталин, Лев Давидович Троцкий, Григорий Евсеевич Зиновьев, Лев Борисович Каменев.

ОБЪЯВЛЕНИЯ О РЕЛИЗИИ.

(воззвания, манифесты и прочих).

3 августа 1917 года в 8 часов вечера в почтово-телеграфном ведомстве, Совет Народных Комиссаров издать декрет, именуемый Положением. Комиссар-руководитель. Управляющий Комиссариатом Д. Бонч-Бруевич. Комиссар Комиссариата Н. Горбунов.

Дать всем всеобщее свидание, с 1 января 1918 года, должность устанавливается во Франции. Это должно быть как государственная власть обязательна, как и во всех странах, или прежнего по-нашему до 1913 г. после двухлетней войны частной или иной.

Вывести с тем Совет Народных Комиссаров.

Делать необходимые распоряжения, и образ.

Если не добились, да найдь же удѣлить.

Совѣтъ Свободы Созыва.

Советы и их роль.

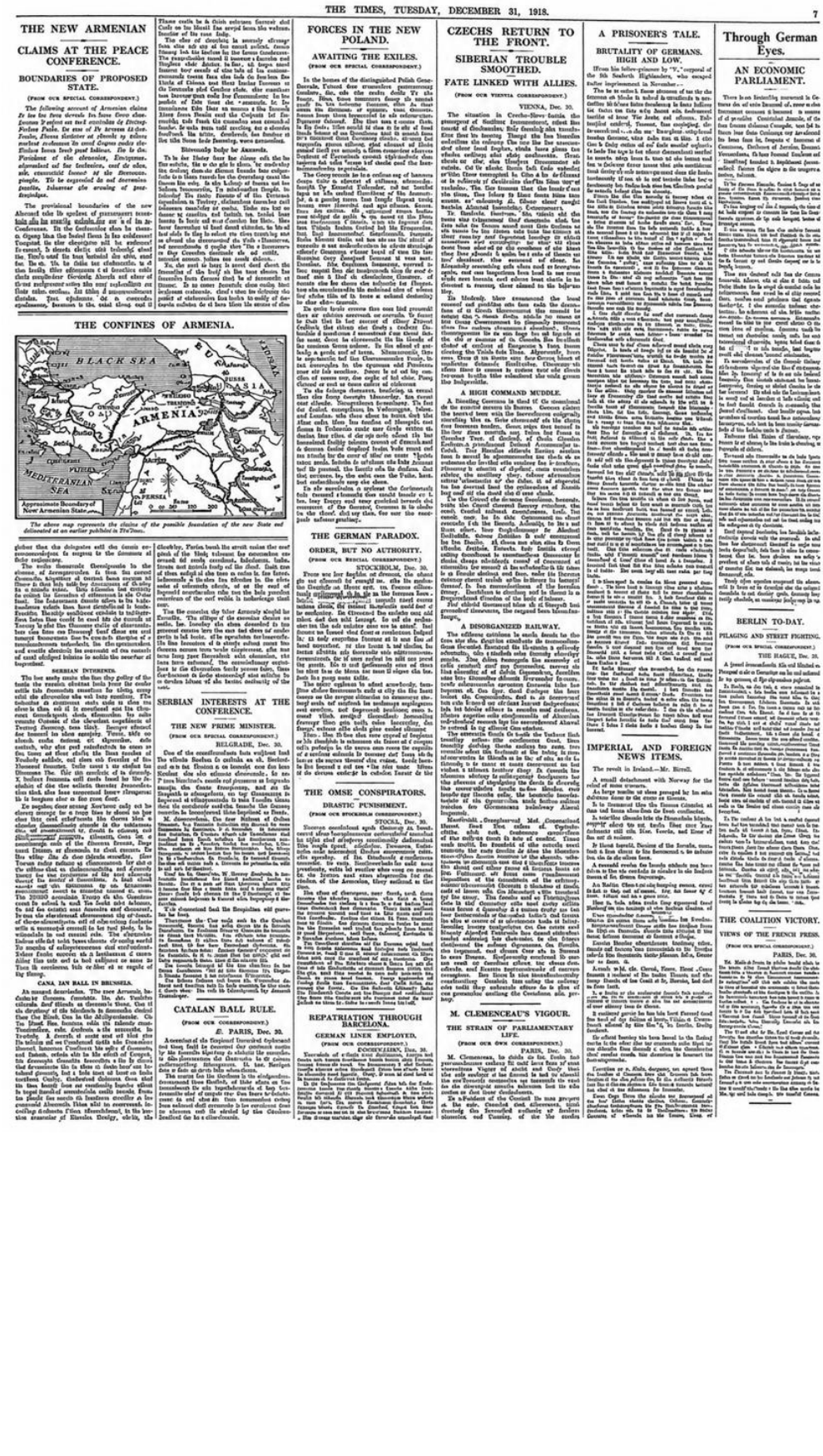
СТОПЪ ВЛАСТЬ.

Организація Совѣта. Комиссіи. Отдѣлы.

Исполнительный Комитет Советов Крестьянских, Рабочих и Солдатских Депутатов и Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов.

Исполнительный комитет Советов Крестьянских, Рабочих и Солдатских Депутатов и Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов.

Görsel 14. The Times gazetesinin 31 Aralık 1918 tarihli nüshası

THE TIMES, TUESDAY, DECEMBER 31, 1918. 7

THE NEW ARMENIAN

CLAIMS AT THE PEACE CONFERENCE.

BOUNDARIES OF PROPOSED STATE.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

THE CONFINES OF ARMENIA.

FORCES IN THE NEW POLAND.

AWAITING THE EXILES.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

CZECHS RETURN TO THE FRONT.

SIBERIAN TROUBLE SMOOTHED.

FATE LINKED WITH ALLIES.

(FROM OUR VIENNA CORRESPONDENT.)

A PRISONER'S TALE.

BRUTALITY OF GERMANS. HIGH AND LOW.

Through German Eyes.

AN ECONOMIC PARLIAMENT.

THE GERMAN PARADOX.

ORDER, BUT NO AUTHORITY.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

A HIGH COMMAND MUDDLE.

SERBIAN INTERESTS AT THE CONFERENCE.

THE NEW PRIME MINISTER.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

THE OMSK CONSPIRATORS.

DRASTIC PUNISHMENT.

(FROM OUR STOCKHOLM CORRESPONDENT.)

CATALAN BALL RULE.

(FROM OUR CORRESPONDENT.)

REPATRIATION THROUGH BARCELONA.

GERMAN LINER EMPLOYED.

(FROM OUR CORRESPONDENT.)

M. CLEMENCEAU'S VIGOUR.

THE STRAIN OF PARLIAMENTARY LIFE.

(FROM OUR PARIS CORRESPONDENT.)

IMPERIAL AND FOREIGN NEWS ITEMS.

BERLIN TO-DAY.

PILLAGING AND STREET FIGHTING.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

THE COALITION VICTORY.

VIEWS OF THE FRENCH PRESS.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

EK 4 FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Gürcistan Cumhuriyeti Kurucu Meclis Üyeleri 1919.

Fotoğraf 2. Avrupalı Sosyalistlerin Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ne İlk Heyeti, Tiflis, 1920[1574].

[1574] The First Delegation of the European Socialists in the Democratic Republic of Georgia, Tbilisi, 1920. In The 1921 Constitution of the Democratic Republic of Georgia. Tbilisi: National Parliamentary Library of Georgia / Constitutional Court of Georgia, 2012, p.60/68.

Fotoğraf 3. Azerbaycan Cumhuriyeti Meclis Üyeleri.

Fotoğraf 4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu[1575].

[1575] Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi I. cilt, Şark-Garp Neşriyat, Bakü 2014, s.146/154.

Fotoğraf 5. Ermenistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, Erivan, 1 Ekim 1919[1576].

Fotoğraf 6. Ermenistan Cumhuriyeti Genelkurmayı ve Askerî Konseyi 1918[1577].

[1576] Official U.S. Army photograph, No. 67366, McCoy Collection, Library of Congress https://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3c02032/ (28.04.2026).
[1577] History Museum of Armenia, Vaveragrer Belgeler koleksiyonu K:1305-1, Erivan 1918.

EK 5 ORJİNALLİK FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu *Form No.*	FRM-DR-21
		Yayım Tarihi *Date of Pub.*	04.01.2023
	FRM-DR-21 **Doktora Tezi Orijinallik Raporu** *PhD Thesis Dissertation Originality Report*	Revizyon No *Rev. No.*	02
		Revizyon Tarihi *Rev.Date*	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 22/05/2026

Tez Başlığı (Türkçe): Güney Kafkasya'da Federalizm ve Ulus Devlet Arayışları (1905-1921).
Tez Başlığı
(Almanca/Fransızca):---

Yukarıda başlığı verilen tezimin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve ç) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 414 sayfalık kısmına ilişkin, 22/05/2026 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % * ' 'dır.

Uygulanan filtrelemeler**:

1. ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
2. ☐ Kaynakça hariç
3. ☐ Alıntılar hariç
4. ☐ Alıntılar dâhil
5. ☐ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezimin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Amrah Bayramov

Öğrenci Bilgileri			
	Ad-Soyad	Amrah Bayramov	
	Öğrenci No	N21148886	
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih	
	Programı	Tarih-Doktora	
	Statüsü	**Doktora** ☑	**Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr** ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Doç. Dr. Erkin Ekrem

*__Tez Almanca veya Fransızca__ yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı __Tez Yazım Dilinde__ yazılmalıdır.
**__Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması__ Uygulama Esasları İkinci bölümü madde (4)(3) 'de belirtildiği üzere, Kaynak hariç, Alıntılar hariçdahil, 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu *FRM-DR-21*	FRM-DR-21
		Yayım Tarihi *Duko of Palb*	04.01.2023
	FRM-DR-21 **Doktora Tezi Orijinallik Raporu** *PhD Thesis Dissertation Originality Report*	Revizyon No 02	02
		Revizyon Tarihi *Flav Doka*	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

Date: 22/06/2026

Thesis Title (In English The Quest for Federalism and the Nation-State in the South Caucasus (1905–1921).

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 22/06/2026 for the total of 414 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is %.

Filtering options applied*:

1. ☑ Approval and Declaration sections excluded
2. ☐ References cited excluded
3. ☐ Quotes excluded
4. ☐ Quotes included
5. ☐ Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Amrah Bayramov

Student Information					
	Name-Surname	Amrah Bayramov			
	Student Number	N21148886			
	Department	History			
	Programme	History PhD			
	Status	**PhD**	☑	**Combined MAMSc-PhD**	☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED

Assoc. Prof. Dr. Erkin Ekrem

**As mentioned in the second part [article (4/3) of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding refence, quotation excudedincluded, Match size up to 5 words excluded.]

EK 6 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (YA DA İZNİ)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu *Form No.*	FRM-DR-12
		Yayım Tarihi *Date of Pub.*	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu *Ethics Board Form for PhD Thesis*	Revizyon No *Rev. No.*	02
		Revizyon Tarihi *Rev.Date*	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 20/06/2026

Tez Başlığı: Güney Kafkasya'da Federalizm ve Ulus Devlet Arayışları (1905-1921).
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....
.....

Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır.
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir.
4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir.
5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.

Hacettepe Üniversilesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Amrah Bayramov

Öğrenci Bilgileri			
	Ad-Soyad	Amrah Bayramov	
	Öğrenci No	N21148886	
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih	
	Programı	Tarih-Doktora	
	Statüsü	**Doktora** ☐	**Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr** ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Doç. Dr. Erkin Ekrem

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu *Form No.*	FRM-DR-12
		Yayım Tarihi *Date of Pub.*	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu *Ethics Board Form for PhD Thesis*	Reviyzon No *Rev. No.*	02
		Reviyzon Tarihi *Rev Date*	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

Date: 22/06/2026

ThesisTitle (In English): The Quest for Federalism and the Nation-State in the South Caucasus (1905–1921).

My thesis work with the title given above:

1. Does not perform experimentation on people or animals.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview.
5. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.

I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infrigement of the directives and that the information I have given above is correct.

I respectfully submit this for approval.

Amrah Bayramov

Student Information				
	Name-Surname	Amrah Bayramov		
	Student Number	N21148886		
	Department	History		
	Programme	History PhD		
	Status	**PhD** ☐	**Combined MA/MSc-PhD**	☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Assoc. Prof. Dr. Erkin Ekrem